।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - १८

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादमारभ्य

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सन्ध्य(स्वप्न)ाधिकरणान्तम्

प्रकाशनम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा
परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - १८

प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २०१५

Śrīman-Nyāyasudhā
Parimaḷādyupetā

Volume - 18

First Edition -2015 A.D.

मन्मथ संवत्सरम्, गतशके १९३७, वैशाख शुक्ल पौर्णिमा, सोमवासरः

मन्त्रालयम्

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁśodhana Mandiram
Jagadguru Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna
Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt
Mantrālayam - 518 345
India.

* *मुद्रकः* *

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४
दूरवाणी– २६६००६३०, ६५६० २८३६
मोबाइल– ९२४३० ७४४१४

SUDHA MUDRANA
Shankarpuram, Bangalore - 560 004
Phone : 2660 0630, 6560 2836
Mobile : 92430 74414

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य

श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक

जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां

श्रीमद्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां

परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-

श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः

समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीवेदान्तरसात्मकं भगवतो व्यासस्य हार्द्रानुगं
श्रीमन्मध्वसुतत्त्वबोधनचणं टीकार्यसङ्गुम्फितम् ।
श्रीमन्न्यायसुधाख्यग्रन्थनिचयं व्याख्यासमूहैर्युतं
श्रीशे श्रीसुबुधेन्द्रसंयमिमणिः भक्त्याऽर्पयन्मोक्षदम् ॥

★ ★ ★

।। श्रीमन्मूलरामो विजयते ।।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीचरणकरकमलसञ्जात
श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थवरकुमारकाणां

श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

अनुग्रहसन्देशः

अपौरुषेयवेदराशेः तात्पर्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तस्य, श्रीनारायणाभिन्नश्रीवेदव्यासमुनिना रचितस्य ब्रह्ममीमांसा-शास्त्रस्य, श्रीवेदव्याससम्मतमभिप्रायं मुमुक्षुजीविनां उपकारार्थं स्फुटीकर्तुं, पूर्णप्रज्ञा इति महिताः श्रीमदाचार्याः श्रीमध्वा-चार्याः, 'सूत्रभाष्यं, अनुव्याख्यानं, न्यायविवरणं, अणुभाष्यमि'ति चत्वारि ग्रन्थरत्नानि व्यरीरचन् । तत्र परमतखण्डन-पूर्वकस्वमतस्थापनोद्देशेन प्रवृत्तं परवादिगजसिंहायितं 'श्रीमदनुव्याख्यानं', विद्वज्जनस्य परमादरपात्रं सत् शोभतेतराम् ।

श्रीमदाचार्यभाववेत्तारः, 'श्रीमत्पूर्णप्रमतिकारुण्यसरणिं प्रपन्नाः', 'श्रीटीकाचार्या' इति प्रथितयशसः मिथ्या-वादध्वान्तसन्तानभानुभूताः श्रीजयतीर्थमुनयः श्रीमदनुव्याख्यानाब्धिं निर्मथ्य निर्विषां तत्त्वज्ञानामृतरूपां 'श्रीमन्न्याय-सुधां' उत्पाद्य, अन्वर्थनामधेयं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थं निर्माय, ज्ञानामृतपिपासुजनेभ्यः पातुं प्रददुः । इयं न्यायसुधा वस्तु-निष्ठविषयप्रतिपादनपरा, परमार्थबोधनचणा, विद्वन्मनीषानिकषायिता, परवादविध्वंसननिष्णाता सती विद्वत्प्रपञ्चे सर्वोच्च-शास्त्रग्रन्थत्वेन राराजते ।

'टिप्पण्याचार्यचक्रवर्तिनः' इत्येव ख्याताः श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्न्यायसुधायाः अर्थगाम्भीर्यं अर्थवैशाद्यं च जिज्ञासुभ्यः अवगमयितुं 'परिमळा'ख्यां टिप्पणीं विरचय्य, श्रीमन्न्यायसुधायाः क्षोणीगीर्वाणगम्यतां संसाधितवन्तः । परिमळाचार्याणां वाक्यगुम्फैरेव, परिमळस्य सार्थक्यमवगन्तव्यं यथा—

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः ।
आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ।।

विद्वत्परिज्ञेयमहाविशेषाः भाष्यटीकाद्यविरुद्धग्रन्थकर्तारः श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य प्रौढिमामधिकृत्य, एवमुद्घोषयन्ति यथा—

प्रतिवाक्यं (प्रत्यक्षरं) प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ।।

महान् सन्तोषावहो विषयः यत् अस्मत्पूर्वाश्रमपितृपादानां पण्डितप्रवराणां, महामहोपाध्यायादिबिरुदाङ्कितानां श्री राजा श्री गिरिआचार्याणां आध्यक्ष्ये सम्पन्नस्य परिश्रमस्य फलेन, श्रीमन्न्यायसुधायाः श्रीपरिमळसहितपञ्चविंशति-टिप्पणीनामुपलब्धिः सञ्जाता आसीत् । एवं परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभिरलङ्कृतस्य श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य संशोधन-पूर्वकं प्रकाशनकार्यं अस्माभिः पूर्वाश्रमे एव सङ्कल्प्य प्रारब्धमासीत् । अस्मत्परमगुरूणां परमपूज्य श्रीश्रीसुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानां श्रीमठस्य पीठाधिपतित्वसमये प्रथमदशसम्पुटानि प्रकाशितानि । अस्मद्गुरुपादानां परमपूज्य श्रीश्रीसुयतीन्द्र-तीर्थानां पीठाधिपतित्वसमये एकादशसम्पुटादारभ्य पञ्चदशसम्पुटपर्यन्तं, ग्रन्थानां प्रकाशनं विधाय लोकार्पणं संसाधित-मासीत् ।

अधुना, अस्माकं पीठाधिपतित्वसमये षोडशसम्पुटादारभ्य द्वाविंशतिसम्पुटपर्यन्तं प्रकाशनं विधाय, समग्र-सुधाग्रन्थस्य संशोधनप्रकाशनरूपमहत्कार्यं सम्पादितं, श्रीगुरुराजसन्निधौ समर्पितं च दृष्ट्वा, प्रमोमुदीत्यस्मच्चेतः । एतत्सर्वं महत् ज्ञानयज्ञकार्यं हंसनामकपरमात्मनः साक्षात्परम्परायामागतस्य अस्माकं विद्यामठस्य पीठाधिपतिभिः सम्पूजितस्य नित्यं अस्माभिरपि सम्पूज्यमान-चतुर्मुखब्रह्माराधितपादपङ्कजस्य, चतुर्युगमूर्तेः भगवतः श्रीरमारमणस्य श्रीमूलरामस्य, श्रीमध्वकरार्चितश्रीदिग्विजयरामस्य, श्रीजयतीर्थकरार्चितश्रीजयरामस्य च पूजासाधितपुण्यफलेन शक्यमभूदिति संस्मृत्य संस्मृत्य आत्मनः धन्यान् मन्यामहे ।

'सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया' इत्युक्तिरीत्या, श्री सुधाऽध्ययनस्य महत्तां, सुधाग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च अनुसन्धाय, सर्वे सुधीजनाः परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभूषितानां, श्रीमठेन प्रकाशितानां, समग्रश्रीसुधाग्रन्थानां गुरुमुखेन अध्ययनं विधाय, श्रीमध्वशास्त्रप्रमेयाणां, यथार्थज्ञानं सम्पाद्य श्रीगुरुराजानुग्रहपात्राणि भूत्वा, 'ज्ञानेनैव परं पदमि'त्युक्तरीत्या कृतार्थाः भवेयुरित्याशास्महे ।

श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे, प्रतिदिनं एतान् ग्रन्थानेव उपयुज्य, विंशत्यधिकछात्रेभ्यः वयमेव श्रीमन्न्यायसुधापाठकरणे प्रवृत्ताः स्मः इति सामोदं कथयितुमभिलषामः । अनेन श्रीमठप्राकारस्य बौद्धिकाध्यात्मिकसुषमा नूनमभिवर्धिता चकास्ति । जिज्ञासवः सुधीजनाः श्रीमन्न्यायसुधाऽध्ययनस्य कक्ष्यासु भागं ग्रहीतुमर्हन्तीति उद्घोषयितुमुत्सुका वयम् ।

एतज्ज्ञानकार्ये कृतभूरिपरिश्रमाणां समेषां विदुषाम्, अध्यापकानां, सम्पादकमण्डलीसदस्यानां, तथा, पाठ-शोधने, प्रतिकृतिशोधने च सहकृतवतां अन्येषां विद्वज्जनानां च, कृतकार्यस्य आशंसनं कुर्वाणाः वयं, एते सर्वेऽपि अस्मदुपास्य-श्रीमूलरघुपत्यभिन्नवेदव्यासस्य, श्रीगुरुसार्वभौमस्य च अनुग्रहविशेषस्य पात्राणि भवन्तु, तद्बलेन उपो-द्बलिताः सन्तः एवमेव भविष्यत्कालेऽपि ज्ञानकार्येषु बद्धकङ्कणाः भवन्तु इति अस्मदुपास्यश्रीमूलरामे, श्रीगुरुराजे च, भक्त्या सम्प्रार्थयामः ।

अधुना एतद्भूरिप्रमाणस्य मुद्रणादिकार्यस्य बहुसमर्थरीत्या निर्वहणं कृतवद्भ्यः सुधामुद्रणाधिकारिभ्यः वरखेडकर धनञ्जयाचार्येभ्यश्च अस्माकं विशेषानुग्रहवचनानि ।

इति नारायणस्मृतिः ।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,
मन्मथसंवत्सरम्, गतशके १९३७,
वैशाख शुक्ल पौर्णिमा ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां
श्री श्री सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां

श्री श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

प्रधानसम्पादकाः

महामहोपाध्यायाः राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृताः श्रीपादपुत्राः

श्री राजा श्री गिरिआचार्याः

सम्पादकविद्वन्मण्डली

विद्वान् डॉ. विद्यावाचस्पति श्री वादिराजाचार्य राघवेन्द्राचार्य पञ्चमुखी

निर्देशकः श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

विद्वान् डॉ. श्री एन्. वादिराजाचार्यः

प्रांशुपालाः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्, मन्त्रालयः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा – परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्क्षिसनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्क्षिसनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांग्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः। साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातॄणामभिप्राय एव। सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कततिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सङ्ख्यैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः
९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी

१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः
३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पञ्चाधिकरणी

३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुलकर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामि-मठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रति-कृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्प-यामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य संपादनविषये महदुपकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्ट महाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्या-चार्येभ्यः, तथा विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं

दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधा-बिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन्. राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अक्कि राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बण्डी शामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बाळगारु रोचनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एल्. कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. मधुसूदनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री हेच्. श्रीकान्ताचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः डॉ. श्री डि. माधवाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः गरग जयरामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. भास्कराचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री रमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री जगन्नाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अर्चक वेदव्यासाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री श्रीनाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री मोहनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री प्रदीपसिंहाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, श्री कुर्डि पवनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुरोहित वेणुगोपालाचार्येभ्यश्च, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूलरघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यै-श्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे ।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः । अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः । तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्नुमः । येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः ।

इत्थम् ।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

।। श्रीमन्मूलरामो विजयते ।।

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम्।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ।।

भूर्भुवरस्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुददीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविद्यारसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निश्चप्रचं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः ।

तत्र च सूत्रसम्बन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । एतादृशस्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करिवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः ।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसर्तुमेव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता क्लृप्तेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यछेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकेन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः । तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यास्य, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके श्रीटीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः ।

महानुभावाः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन् ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः । तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति । एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव ।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम् । एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म । यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम् ॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविद्याख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्र्य अत्र प्रकाशं नीयते । महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमा-नुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनासमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतेतमाम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः
प्रथमपञ्चदशभागप्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

सम्पुटम् – १८

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
१. अध्यायपादयोर्विषयौ प्रदर्श्य सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वञ्चाभिधाय पादस्यास्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहव्याख्यानम्	१	८५०१-८५१३
योन्यधिकरणम्		
२. योन्यधिकरणम् (ॐ योनेः शरीरम् ॐ)	२-५	८५१४-८५२०
अ) एतदधिकरणीयभाष्येऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च	२-५	८५१४-८५२०
१) एतदधिकरणीयभाष्यानुवादपूर्वकं तदयुक्तत्वशङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्यावतरणम् (बीजपूरुषयोनीनां सङ्गतिनियमोक्तिकल्पनया शङ्का, तन्निरासकताया तन्नियमोज्झित्युक्तिश्च)	२	८५१४
२) अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्काया निरसनं सोपपत्तिकम्	४-५	८५१७-८५२०
क) अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्काया निरसनम् (बीजादिसम्बन्धनियमाभावार्थकस्य 'अथ'शब्दस्य पूर्वसूत्रादावृत्त्या तच्छङ्कानिरसनम्)	४	८५१७
ख) उक्तार्थे पूर्वपक्षोक्ताकस्मिकत्वप्रसङ्गस्य परिहारकतया अनुव्याख्यानांशस्यावतरणम्, खण्डार्थोऽभिप्रायश्च (कारणविशेषस्थलमात्रे तन्नियमाभावोक्त्या आकस्मिकत्वप्रसङ्गपरिहारः)	५	८५१८

॥ योन्यधिकरणम् ३-१-२०-२९ ॥

॥ ३-१ ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

सम्पुटम् – १८

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
१. एतत्पादप्रतिपाद्यस्य सङ्गतेश्चात्रानुक्तौ कारणप्रदर्शनसहित एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहः	१	८५२१-८५२६
सन्ध्यधिकरणम्	२ तः २५१	८५२७-८९४०
१. सन्ध्यादिचतुःसूत्रात्मकाधिकरणगतत्रिसूत्र्याः स्वमतेन व्याख्यानम्	२-१९	८५२७-८५५२
अ) भगवतः स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा	२-१९	८५२७-८५५२
१) सर्वेषां यावन्मुक्तिः सर्ववस्त्वनुभवाहितानादिसंस्कारसद्भावः	२-९	८५२७-८५३७
क) अशेषजीवानामनाद्यनुभवागताः अनादिमनसि स्थिताः सर्ववस्तूनां वासनाः सन्त्येव	२-९	८५२७-८५३७
१) उक्तार्थप्रपञ्चनम् (त्रिगुणात्मकं मनो यावन्मुक्तिः सदातनमस्त्येव, तत्रैव चाशेषसंस्काराः सदैव सञ्चीयन्ते)	६-९	८५३३-८५३७
च) आत्मनः संस्काराश्रयत्वादिशङ्कानिरासार्थं मनसः त्रिगुणात्मकत्वादिसङ्कीर्तनम्	६	८५३३
छ) मुक्तामुक्तावस्थाभेदेन मनसःसंस्काराश्रयत्वानुपपत्तिशङ्का, 'यावन्मुक्ति'-विशेषणेन तच्छङ्कानिरसनम्; त्रिगुणात्मकत्वविशेषणस्य च 'मनसो मुक्तावप्यस्तित्वश्रवण'विरोधपरिहारकत्वम्	७	८५३५
ज) प्रलयकाले सूक्ष्मत्वेन सत एव मनसः सृष्टिकाले प्राकृतैर्गुणैरुपचयात्तस्यानादित्वोपपत्तिः	८	८५३५
झ) 'अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार' इति शङ्का तन्निरासश्च	९	८५३७

२) स्वप्नकाले भगवानेव तथाविधसंस्कारैर्नानाविधं जगत्सृष्ट्वा
जीवाय दर्शयति नाशयति च १०-१९ ८५३८-८५५२
क) एतदनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दार्थकथनम् १०-१९ ८५३८-८५५२
१) दर्शनस्य चास्य न स्मरणत्वमपित्वनुभवत्वमेव ११-१९ ८५४०-८५५२
च) अनुभवस्य चास्य न जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थत्वमपितु
संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितित्वमेव १२-१९ ८५४२-८५५२
१) श्रुत्यादिषूक्तस्वप्नप्रतीतेर्भ्रान्तित्वस्य स्वाप्नार्थानां
जागरानुभूतार्थैक्याद्यभिप्रायकत्वम् १३-१९ ८५४३-८५५२
ट) जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारसद्भावात्सोपादानकत्वेन
स्वाप्नार्थभ्रान्तित्वानुपपत्तिशङ्का, बाधाभावस्यैव
सत्यत्वसाधकत्वात्, स्वाप्नार्थे जाग्रत्त्वप्रतीतेश्च
बाधसद्भावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च १४-१९ ८५४४-८५५२
१) जाग्रत्त्वप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वेऽयुक्तत्वशङ्का
तन्निरसनञ्च १५-१९ ८५४६-८५५२

२)-क-१-च-१-ट-१

त) केषाञ्चिदर्थानामसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तत्वापत्त्याऽयुक्तत्वशङ्का,
अदृष्टाश्रुतार्थकवासनाभाववाचकश्रुतिपुराणोक्तीनामनादित्वा-
दयुक्त्यभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च १५ ८५४६
थ) शशविषाणादिप्रमायाः कदाप्यभावात्तद्विषयिकवासनाभावशङ्का,
भ्रान्तिविषस्यापि शब्दादिनापि वासनासम्भवात्तच्छङ्कानिरासश्च १६-१९ ८५४८-८५५२
१) भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाक-
स्वप्नाभावानुपपत्तिः, तन्निरासश्च द्वेधा १७-१९ ८५४८-८५५२
प) भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाक-
स्वप्नाभावानुपपत्तिः, तन्निरासार्थं द्वेधा विकल्पश्च १७ ८५४८
फ) तदुभयविकल्पनिरसनम् १७-१९ ८५४८-८५५२
१) सामानाधिकरण्येनादृष्टस्यापि शशविषाणादेः
'व्यधिकरणेनापि दृष्टत्व'निषेधायोगादुपादाननिषेधायोगः १७ ८५४८
२) व्यधिकरणेन दृष्टस्य सामानाधिकरण्येन दृष्टेरेव
भ्रान्तित्वात्तद्वासनाकभ्रमानुपपत्त्ययोगः १८ ८५४९
३) स्वाप्नार्थानां वासनोपादानकत्वादौ प्रमाणसद्भावान्नायुक्तत्वम् १९ ८५५१

२. अन्यकृतम् एतेषां सूत्राणां व्याख्यानम्	२१-२७	८५५३-८५७०
अ) अन्यकृतव्याख्यानगतः सूत्रषट्कात्मकाधिकरणगताद्यसूत्रद्वयव्याख्यानरूपः पूर्वपक्षः / स्वाप्नसृष्टेः तथाभूतत्वम्	२१	८५५३
आ) अन्यकृतव्याख्यानगतस्तृतीयादिचतुःसूत्रव्याख्यानरूप उत्तरपक्षः	२२-२७	८५५८-८५७०
१) तृतीय(मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति)सूत्रव्याख्यानरूपं स्वाप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम् / अपारमार्थिकत्वम्	२३-२७	८५५८-८५७०
क) 'कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'इत्यस्य 'देशकालनिमित्तसम्पत्तिना अबाधेन चाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभाव'ार्थकत्वपक्षानुसारेण व्याख्यानम्	२३	८५५८
ख) 'कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'इत्यस्य 'द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्य'ार्थकत्वपक्षानुसारेण व्याख्यानम्	२४	८५६५
२) चतुर्थ(सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः इति)सूत्रव्याख्यानम्	२५	८५६६
३) पञ्चम(पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति)सूत्रव्याख्यानम्	२६	८५६८
४) षष्ठ(देहयोगाद्वासोऽपि इति)सूत्रव्याख्यानम्	२७	८५६९
३. अन्यकृतस्य एतेषां सूत्राणां व्याख्यानस्य अनुपपन्नता	२८-२४१	८५७०-८९२०
अ) मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे प्रमाणाभावात् सृष्टेः पारमार्थिकत्वप्रतिपादकादिसूत्रद्वयस्य न पूर्वपक्षानुवादपरत्वम्	२८-१२९	८५७०-८७५०
१) तत्रोक्तप्रमाणानामनुपपन्नत्वम्	२८-९८	८५७०-८६९४
क) तत्र प्रमाणत्वेनोक्तस्य देशादिराहित्यस्यानुपपन्नत्वम्	२९	८५७२
१) देशादिराहित्यस्याभासत्वम्	२९	८५७२
ख) तत्र प्रमाणत्वेनोक्तस्य 'भिन्नत्वादिना निरूपयितु-मशक्यत्व'स्याप्यसिद्धिः	२९-९८	८५७२-८६९४
१) भेदाभेदादि(भिन्नत्वादि)विकल्पसन्देहासम्भवात् तन्मूलकप्रश्नस्यैवानुपपन्नता	२९-९८	८५७२-८६९४
च) सिद्धविषये संशयो न युज्यते ततो विकल्पप्रश्नोऽपि न युज्यते	२९-३२	८५७२-८५८०
१) द्रष्टृस्वाप्नार्थयोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वात् तत्र विप्रतिपत्तेरभावात्तत्सन्देहाभावः	२९	८५७२
२) निर्णायकाभावसहकृतस्यैव समानधर्मदर्शनस्य सन्देहजनकत्वं न समानधर्ममात्रस्य	३०	८५७५

३.-अ-१-ख-१-च

३) 'स्वारसिकसन्देहाभावेऽपि तज्ज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितार्थसन्देहः सम्भवती'तिपक्षस्यापि निरसनम् ३१ ८५७६

ट) विप्रतिपत्त्यादिकलुषितप्रतीतेरेव सन्देहहेतुत्वम् ३१ ८५७६

४) भेदपक्षाङ्गीकारेण तत्रोक्तदोषपरिहारसम्भवेऽप्यत्र तद्दोषोक्तेः 'प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हती'ति शिष्यशिक्षादिप्रयोजनार्थत्वम् ३२ ८५७९

३.-अ-१-ख-१

छ) सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वव्युत्पादनम् ३३-३८ ८५८०-८५९५

१) 'न युज्यते' इत्यस्यात्रानुपपन्नत्वार्थकत्वसमर्थनार्थं प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनम् ३३ ८५८०

२) सिद्धार्थताया दोषत्वव्युत्पादनपरतया प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनस्याभिप्राय-प्रदर्शनरूपं स्वव्याहत्यादित्रिकस्य निग्रहस्थानत्वेन प्रश्नदूषणत्वाङ्गीकारवत् सिद्धार्थताया अपि प्रश्नदोषत्वमिति व्युत्पादनम् ३४ ८५८३

३) तत्त्वनिर्णयोद्दिष्टेषु वादकथारूपग्रन्थेषु निग्रहस्थानप्रसक्तेरभावात् प्रश्नदोषोद्भावन-स्यायुक्तत्वशङ्का, तेषां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वप्रदर्शनेन तच्छङ्कानिरासश्च ३५-३८ ८५८५-८५९५

ट) वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वम् ३६ ८५८७

ठ) वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्का तन्निरासश्च ३७-३८ ८५८८-८५९५

१) वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्योद्भावनीयत्वमेव ३७ ८५८८

२) 'वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्कानिरास'स्याभिप्रायः ३८ ८५८९

ज) सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गसूचनम् ३९-८९ ८५९५-८६८३

१) स्वसिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमे प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाया अप्यविशेषाददूषणत्वप्रसङ्गः ३९-८९ ८५९५-८६८३

ट) प्रतिज्ञातोऽन्येषां हेत्वादीनां सिद्धानामेव साधकत्वम् ४०-८९ ८५९८-८६८३

१) प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेर्दूषणत्वम् ('हेतोर्व्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यादेरपि दूषणत्व'सूचनघटितम्) ४१-४२ ८५९९-८६००

त) प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेरनेकप्रकारत्वम् ४१ ८५९९

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट

२) प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तोत्तरवाक्यार्थगताश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धि-साध्यासिद्धीनां केषाञ्चिन्मते दूषणत्वेऽपि तत्त्वतोऽदूषणत्वम् ४३-८९ ८६००-८६८३

त) आश्रयासिद्धिप्रकारगतयोरसदाश्रयाभावाश्रययोर्व्याप्तौ सत्यामदोषत्वम् ४४-६२ ८६०१-८६३०

१) असदाश्रयस्य हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ४५-६२ ८६०५-८६३०

प) असदाश्रयं षोढा विकल्प्य प्रत्येकं हेतुदोषत्वनिराकरणम् ४५-६२ ८६०५-८६३०

१) प्रथमविकल्पस्य हेतुदोषत्वनिराकरणम् (शृङ्गत्वहेतुना नृशृङ्गास्तित्वसाधने व्याहतिरूपप्रमाणविरोधस्यैवाभासरूपदोषत्वं नासदाश्रयत्वस्य) ४५-५१ ८६०५-८६१३

य) बाधितविषयत्व(प्रमाणबाधव्यभिचार)ादिदोषान्तरासङ्कीर्णस्य केवलासदाश्रयस्य 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्पाषाणवत्' इत्याद्यनुमानस्य हेतुत्वे बाधकाभावः ४६-५१ ८६०६-८६१३

१) वन्ध्यासुतवक्तृतासाधकसुतत्वहेतोर्बाधितविषयतया दुर्बलत्वात् न तेनाचेतनत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षता ४७-४८ ८६०८-८६१०

श) असत्यभावानुपपत्तिशङ्का तन्निरासार्थञ्च शब्दाभासादिनाऽप्यसतःप्रतीतिसद्भावदर्शनम् ४८ ८६०८

२) निषेधं प्रत्यसतः पक्षत्वे बाधकाभावात् वन्ध्यासुतस्य सुतत्वासिद्धिः ४९-५० ८६११-८६१२

श) अचेतनत्वहेतोश्चैतन्यव्यावृत्तिमात्रार्थकत्वात् चेतनातिरिक्तस्वभावत्वार्थकत्वाभिप्रायेणापादितासिद्धेर्निराकरणम् ५० ८६११

३) सुतत्वहेतोर्मूकेऽनैकान्तिकत्वञ्च ५१ ८६१२

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-त-१-प

२) 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्पाषाणवत्' इत्याद्यसदाश्रयानुमानानां निर्दोषतया साधकत्वप्रदर्शनेन षण्णामप्यसदाश्रयविकल्पानां निरस्तत्वम् ५२ ८६१३

३) प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः समाधानञ्च ५३-६२ ८६१४-८६३०

य) प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः सर्वेषां न्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वेन समाधानञ्च ५३-५७ ८६१४-८६२३

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-त-१-प-३-य

१) व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वोपपादनम्, प्रत्यक्षागमादन्यस्यापि स्वतन्त्रानुमानरूपस्य न्यायस्य पुनः प्रत्यक्षागमावेव मूलम्	५४	८६१७
२) बाधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुतया दूषणत्वं सोपपत्तिकम्	५५-५६	८६१९-८६२१
श) अदृष्टव्यभिचारकस्यैव लिङ्गस्य साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्धम् (साध्यव्यभिचारिलिङ्गस्याप्रामाण्यम्)	५५	८६१९
ष) बाधे च सति लिङ्गस्य अदृष्टव्यभिचारकत्वभङ्गाद्दुष्टत्वं तदुपपादनञ्च	५६	८६२०
३) अमानस्य मानत्वग्रहणञ्च मनसैव न साक्षिणा, साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्योपपादितत्वात्, तस्माच्च लिङ्गस्यापि प्रामाण्यग्रहणं साक्षिणैव	५७	८६२२
श) उक्तार्थोपपादनाय प्रामाण्यविषये प्रक्रियाप्रदर्शनम्	५८	८६२३

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-त-१-प-३

र) स्वभावतःसाध्यव्यभिचारवर्जिततया निश्चिते तु लिङ्गे औपाधिकव्यभिचारस्य नाप्रामाण्यकारणत्वम्	५९	८६२५
ल) तस्मादेव चागामिभोजनानामिष्टसाधनतानुमानस्य व्यवहृतौ नित्यं मानता	६०	८६२७
व) निरुपाधिक एव व्यभिचारो लिङ्गस्यासाधनहेतुः	६१	८६२८
श) असदाश्रयस्यादूषणे प्रतिबन्दीनिराकरणस्योपसंहारः	६२	८६३०

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२

थ) व्यधिकरणत्वस्यापि हेतुदूषणत्वनिराकरणम्	६३-६८	८६३०-८६४३
१) व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादकलिङ्गत्रयं विकल्प्याद्यलिङ्गनिरसनम्	६३-६६	८६३०-८६३९
प) 'आत्मा(ऽ)नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यात्' इत्यनुमानस्यापि हेतुत्वापत्तिरूपप्रथमदूषणलिङ्गनिरसनम्	६३-६६	८६३०-८६३९
१) व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण न दुष्टत्वम्	६३	८६३०
२) व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तिमतः साधकत्वं दृष्टञ्च	६४-६६	८६३४-८६३९
य) 'विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान् कृत्तिकोदयकालत्वादतीतकालवत्' इतिव्यधिकरणानुमानेन साध्यसिद्धिर्भवत्येव	६४-६६	८६३४-८६३९
१) अस्यानुमानस्य समानाधिकरणत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च	६५-६६	८६३६-८६३९
श) कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामकरणे नियामकप्रमाणाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च	६६	८६३८
२) 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'व्याप्त्यभावरूपद्वितीयदूषणलिङ्गदूषणम्	६७	८६३९
३) 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'पक्षधर्मताभावरूपतृतीयदूषणलिङ्गदूषणम्	६८	८६४२

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२

द) साध्यविशेषणाप्रसिद्धेरपि हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ६९-८९ ८६४४-८६८२

१) साध्यविशेषणाप्रसिद्धेर्दूषणत्वप्रयोजकहेतुचतुष्टयविकल्पः प्रथमविकल्पदूषणञ्च ६९ ८६४४

प) 'विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वात्'इत्यादेरप्रामाण्यरूपदूषणभूतप्रथमविकल्पस्य एवमादेर्व्याहतेरेवाप्रामाण्यं न साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या इति निरासः ६९ ८६४४

२) द्वितीयविकल्पनिराकरणम् ७० ८६४७

प) साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तिः इति द्वितीयविकल्पस्य 'असिद्धसाधने व्याप्तौ सत्यां दोषाभावप्रदर्शनेन' निराकरणम् ७० ८६४७

३) तृतीयचतुर्थविकल्पयोर्निराकरणम् ७१-८९ ८६५१-८६८२

प) साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गरूप-तृतीयविकल्पस्य प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तिरूप-चतुर्थविकल्पस्य च सङ्कीर्णतया निरासः ७१-८९ ८६५१-८६८२

१) साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः ७१-८९ ८६५१-८६८२

य) केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्ति-प्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलता ७१-८६ ८६५१-८६७५

१) केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धैरपि साध्यैर्वर्तत एव ७१-८६ ८६५१-८६७५

श) अप्रसिद्धैरपि साध्यैः केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च न केवलमस्माभिरेवाङ्गीक्रियते किन्तु परैरपि कैश्चित् तात्पर्यपरिशुद्धिकारादिभिः ७१ ८६५१

ष) केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धसाध्यैर्न वर्तत इति प्रकारान्तरेण शङ्का तत्समाधानञ्च ७३-८६ ८६५७-८६७५

१) केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तीर्विकल्प्य तदन्यतमाभावेऽपि 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्का तन्निरसनञ्च ७३-८६ ८६५७-८६७५

ह) प्रकारान्तरेण 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कां गृहीतुं केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविकल्पाः ७३ ८६५७

१) केवलव्यतिरेकिणि प्रथमगतिविकल्पः ७४ ८६५८

२) केवलव्यतिरेकिणि द्वितीयगतिविकल्पः ७५ ८६५९

३) केवलव्यतिरेकिणि तृतीयगतिविकल्पः	७६	८६६०
४) केवलव्यतिरेकिणि चतुर्थगतिविकल्पः	७७	८६६१
५) केवलव्यतिरेकिणि अन्यगतिविकल्पमार्गप्रदर्शनम्	७८	८६६३

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-द-३-प-१-य-१-ष-१

ळ) केवलव्यतिरेकिणि विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिभ्योऽन्यतमाभावेऽपि 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कायाः निरासः	७९-८६	८६६५-८६७५
१) विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविशेषकर्तव्यतागमकमानाभावः	७९-८६	८६६५-८६७५
अ) तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का तन्निरसनञ्च	८०-८३	८६६६-८६७५
१) तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का	८०-८१	८६६६-८६६७
क) लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तेरवश्यंभावित्वपक्षे अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का	८०	८६६६
ख) तादृशव्याप्तिग्रहस्यावश्यंभावित्वपक्षे च साध्यधर्मस्य पक्षेऽन्यत्राप्यप्रतीतत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का	८१	८६६७
ग) तस्माच्च प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वरूप-साध्यविशेषणाप्रसिद्धेर्दूषणत्वापादकचतुर्थविकल्पापत्तिशङ्का	८२	८६६८
२) तच्छङ्का-तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्कायाः निरसनम्	८३	८६६८

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-द-३-प-१-य-१-ष-१-ळ

२) केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलताया उपसंहारः	८४	८६७१
३) साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वप्रदर्शनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्योक्ताया महाविद्यादिवक्रीतेरप्यपास्तता	८५	८६७२
४) केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावात्पञ्चरूपाभावादनुमानत्वाभावशङ्का तन्निरसनञ्च	८६	८६७५

३.-अ-१-ख-१-ज-१-ट-२-द-३-प-१

र) केवलव्यतिरेक्यनुमानाप्रामाण्यपक्षनिरासः	८७-८९	८६७५-८६८२
१) पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकता	८७	८६७५
२) पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकताया अभिप्रायः	८८	८६७८
३) अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वम्	८९	८६८०

३.-अ-१-ख-१

झ) वादेऽपि सिद्धसाधनताया अपि दोषत्वम् ९० ८६८३

ञ) वादिप्रतिवादिनोरेकपक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च हेतुदूषणमेव ९१ ८६८४

ञ१) दृष्टान्तदूषणोपपादनम् ९२-९४ ८६८५-८६८९

१) साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दृष्टान्तदूषणत्वम् ९२ ८६८५

२) दृष्टान्तदोषाणामष्टविधत्वनिराकरणम् (साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोरेव दृष्टान्तदूषणत्वं नान्येषाम्) ९३ ८६८७

३) विकल्पेन दृष्टान्तदोषरूपसाध्यसाधनवैकल्यस्यापि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्वैविध्यमपि ९४ ८६८८

ञ२) व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वयोरपि हेतुदूषणत्वमेव, उभयान्यतररीत्या द्वैविध्यञ्च ९५ ८६८९

ञ३) एकस्यासिद्धावपि विशिष्टासिद्धेर्विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्ध्योरपि हेतुदूषणत्वमस्त्येव ९६ ८६९२

ञ४) वैफल्यासङ्गत्योः प्रश्नदोषत्वानुपपत्तेर्निराकरणम् ९७ ८६९३

ञ५) सिद्धार्थतावैफल्ययोराधिक्यान्तर्भावात् निग्रहस्थानानां षाड्विध्यभङ्गाभावः ९८ ८६९४

३.-अ

२) दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन युक्तिपादोक्तप्रमाणत्रित्वनियमसमर्थनम् ९९-१२९ ८६९५-८७५०

क) अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः ९९ ८६९५

ख) उपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः १००-१०१ ८६९९-८७०४

१) मीमांसकोक्तोपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावः १०० ८६९९

२) तार्किकोक्तोपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः १०१ ८७०२

ग) अभावप्रतीतिसाधनरूपस्याभावरूपप्रमाणस्य प्रतियोगिभेदेन प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावः १०२-१०६ ८७०४-८७१०

१) घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावग्राहकस्याभावप्रमाणस्य अनुमानेऽन्तर्भावः १०२ ८७०४

२) क्वचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षमपि भवति, सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिवेद्यः १०३ ८७०५

३) प्रकारान्तेणास्यानुव्याख्यानस्य व्याख्यानम् १०४ ८७०६

४) प्रत्यक्षयोग्येऽर्थेऽनुमानानवकाशरूपानुपपत्तिनिराकरणम् १०५ ८७०७

५) 'प्रातश्चत्वरे गजो नासीत्'इत्यादिप्रतीतावभावस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वाभावेऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानुमानवेद्यत्वम् १०६ ८७०९

घ) उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः १०७-१०९ ८७१०-८७१३

१) उपक्रमादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः १०७ ८७१०

२) वाक्यादीनामप्यानुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः १०८ ८७११

३) उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गतत्वेऽपि कुरुपाण्डववत्पृथग्वचनमप्युपपन्नम् १०९ ८७१२

ङ) शाकुनलिप्यादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ११० ८७१३

ङ१) जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः १११-१२९ ८७१४-८७५०

१) जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पूर्वमेव सूचितत्वम् १११ ८७१४

२) तात्पर्यपरिशुद्धिकारमतोत्थापनम् ११२ ८७१५

३) प्रसङ्गशब्दनिर्वचनञ्च ११३ ८७१७

४) 'तर्कस्य प्रमाणानामनुग्राहकत्वेन तदितिकर्तव्यतारूपत्वात् तन्निरूपणस्यावश्य-कत्व'गर्भितं 'प्रमाणानामनुग्राहक'रूपतर्कघटितस्यानुग्रहस्य वैविध्यम् ११४-११६ ८७१८-८७२२

च) तर्कस्य प्रत्यक्षानुग्राहकत्वम् ११४ ८७१८

छ) तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वम् ११५ ८७१९

ज) तर्कस्यागमानुग्राहकत्वम् ११६ ८७२०

५) 'प्रमाणानुग्राहकतर्कस्य विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणत्वेन अनुमानान्तर्भावायोग्यत्व'शङ्कानिरसनम् ११७-१२५ ८७२२-८७४२

च) उक्तशङ्का, तन्निरासकानुव्याख्यानस्य च खण्डार्थः ११७ ८७२२

छ) उक्तशङ्कानिरासकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् १२०-१२१ ८७२८-८७३३

१) अत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योः दूषणानुमानरूपतर्के भूषणत्वमेव न तु दूषणत्वम् १२० ८७२८

२) व्यधिकरणस्यादोषत्वम्, तर्के सामानाधिकरण्यस्य शक्यसम्पादनत्वञ्च १२१ ८७३०

ज) बाधादीनां प्रसङ्गार्थतयैव प्रोक्तत्वम्, न तु सिद्धान्तस्यापि दूषकत्वम् १२२-१२५ ८७३४-८७४२

१) 'बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमि'तिशङ्कायाः 'प्रसङ्गानुमाने तदभाव'रूपपरिहारसत्त्वेऽपि 'साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वकल्पनातिप्रसङ्ग'परिहाराय परिहारान्तरम् १२२-१२३ ८७३४-८७३६

ट) परिहारान्तरस्याभिप्रायः १२३ ८७३५

२) असिद्धेरप्येवमेव परिहर्तव्यता १२४ ८७३६

३) एतत्परिहारोक्तेरतिशयतया पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽतिप्रसङ्गाभावोक्तिः १२५ ८७३७

६) छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तत्समानयोगक्षेमवतस्तर्कस्य
दूषणानुमानेऽन्तर्भावाभावशङ्कानिरासः १२६-१२९ ८७४२-८७५०
च) जातिच्छलयोर्निर्वचने १२७ ८७४४
छ) 'छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तर्कस्य तत्समानयोगक्षेमवत्त्वम्'
इत्यस्य भावार्थप्रकटनम् १२८-१२९ ८७४६-८७५०
आ) 'उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग'दर्शनपूर्वकम् अपव्याख्यानस्य
प्रमाणविरोधरूपदूषणान्तरकथनम् १३० ८७५०
इ) अपव्याख्यानस्य स्वव्याहतिरूपदूषणान्तरकथनम् १३१ ८७५१
ई) मायामात्रपदार्थभूतसदसद्विलक्षणमित्यत्र सद्विलक्षणशब्दयोरर्थानां विकल्पपूर्वकं दूषणकथनम् १३२-१६० ८७५४-८७९७
१) ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाङ्गीकारापादनम् १३२-१३६ ८७५४-८७५८
अ) वैलक्षण्यस्य सद्धर्मविपर्ययार्थत्वेऽनुपपत्तिः १३३ ८७५५
आ) वैलक्षण्यस्य सत्प्रतियोगिकान्योन्याभावार्थत्वेऽनुपपत्तिः १३४ ८७५६
इ) वैलक्षण्यस्य सत्त्वानधिकरणत्वार्थत्वेऽनुपपत्तिः १३५ ८७५७
ई) मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वोपपादनम् १३६ ८७५८
२) ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे
'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनं तत्समर्थनञ्च १३७-१३९ ८७५९-८७६३
क) ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे
'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनम् १३७ ८७५९
ख) ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे दोषाणां प्रदर्शनम् १३८-१३९ ८७६०-८७६३
१) ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वेऽविलक्षणत्वस्य
सत्यत्वापत्त्याऽपसिद्धान्ततापत्तेरापादनम् १३८ ८७६०
२) ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे
ब्रह्ममिथ्यात्वानिर्वाच्यसत्त्वेत्यधिकदोषप्रदर्शनम् १३९ ८७६१
३) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणं तत्समर्थनञ्च १४०-१५० ८७६३-८७७७
क) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणम् १४० ८७६३
ख) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणस्य समर्थनम् १४१-१५० ८७६५-८७७७
१) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञासायाः व्याप्यधर्मदर्शनरूप-
धर्मनिर्णयात्मकत्वात्, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः १४१ ८७६५

२) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, इदमित्थमितिज्ञानस्यैव जिज्ञासाप्रयोजनत्वादपि, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः १४२ ८७६५
३) ब्रह्मण इत्थंभावरूपधर्माभावे प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्त्व-रूपप्रतियोगित्वाभावापत्तिः १४३ ८७६७
४) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणोक्त्या ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वानुमानस्यापि सूचितत्वम् १४४ ८७६९
५) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेऽखिलश्रुतिविरोधप्रदर्शनम् १४५ ८७७०
६) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनं तत्समर्थनञ्च १४६-१५० ८७७१-८७७७
च) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनम् १४६ ८७७१
छ) ब्रह्मणो भावमात्ररूपधर्मानङ्गीकारेण सूत्रविरोधपरिहारशङ्का अर्धजरतीयानुपपत्त्या तन्निरासश्च १४७ ८७७१
ज) सर्वज्ञत्वादीनामन्यापेक्षत्वाद्ब्रह्मधर्मत्वानुपपत्तौ अदृश्यत्वादीनामपि तत्साम्यात्सूत्रविरोधतादवस्थ्यम् १४८ ८७७२
झ) अन्यापेक्षधर्माणां ब्रह्मण्यनङ्गीकारे सर्वज्ञत्वादिवत्सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षत्वात्तस्या अपि ब्रह्मण्यभावापत्तिः १४९ ८७७४
ञ) सार्वज्ञादिधर्माणामिव सत्ताया अपि, उत्पत्तौ सर्वसापेक्षताया अभावेऽपि ज्ञप्तौ सर्वसापेक्षताया अनिवार्यता १५० ८७७६
४) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे शास्त्रविषयत्वस्याप्यनुपपत्तिः १५१ ८७७७
५) ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, श्रुतीनां मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वेन निर्विषयत्व-विपरीतबोधकत्वाद्यापत्त्याऽप्रामाण्यहेयत्वाद्यापत्तयः १५२-१६० ८७८१-८७९७
क) मिथ्याधर्मविधातृवेदस्यैवाप्रमाणता १५२ ८७८१
ख) श्रुतयो न केवलं मिथ्याधर्मान्प्रतिपादयन्ति किन्तु तान्प्रतिषेधयन्त्यपीत्युक्तेऽपि तासामप्रामाण्यापत्तिः १५३-१५४ ८७८२-८७८४
१) अप्राप्तभ्रान्तिमापाद्य तन्निषेधे परस्परविरोधेनाप्रामाण्यम् १५३ ८७८२
२) वेदं विना ब्रह्मणस्तद्धर्माणाञ्च वेद्यत्वाभावात् वेदनिषेध्यभ्रान्तिप्राप्तेरेवाभावः १५४ ८७८३
ग) वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वे ब्रह्मात्मैक्यस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः, तत्त्वातत्त्वावेदकतया वेदद्वैविध्यानुपपत्तिश्च १५५ ८७८४

घ) आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्या-मारोपायोगादेव निरासः सप्रपञ्चः	१५६-१६०	८७८९-८७९७
१) आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधाना-भावाभ्यामारोपायोगादेव निरासः	१५६	८७८९
२) 'आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्या-मारोपायोगादेव निरास'स्य प्रपञ्चनम्	१५७-१६०	८७९१-८७९७
च) शुक्तिरजताद्यारोपोऽप्यन्यधर्मदर्शनेनैव	१५७	८७९१
छ) सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपादर्शनम्	१५८	८७९४
१) अस्यापादनस्य धर्मराहित्यवादिमतानुसारित्वम्	१५९	८७९४
ज) ब्रह्मण्यारोपसिद्ध्यर्थमन्यस्य धर्माणामारोपस्य कल्पनेऽनवस्थित्यापत्तिः	१६०	८७९५
उ) सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये कथितस्य विश्वभ्रान्तिकल्पितत्वस्य दूषणम्	१६१-२३३	८७९८-८९१०
१) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रमाणाभावः	१६१-२३३	८७९८-८९१०
क) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः	१६१	८७९८
ख) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावः	१६२	८७९८
ग) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे आगमप्रमाणाभावः	१६३-२२८	८८०७-८९००
१) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे ईशादिवाक्यविरोधात् पौरुषेयागमप्रमाणाभावः	१६३	८८०७
२) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वे-नातदर्थतयापौरुषेयागमप्रमाणाभावः	१६४-२०२	८८०९-८८६८
च) प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः (आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनम्)	१६५-१८२	८८०९-८८३२

<u>३.-उ-१-ग-२-च</u>

१) आत्यन्तिकप्रामाण्यस्वतःप्रामाण्याभ्यां वेदस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यमाश्रित्य प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च	१६५	८८०९
२) प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्कानिरसनस्योपपादनम्	१६६-१६८	८८१०-८८१६
ट) सर्वेषां प्रत्यक्षागमजन्यज्ञानरूपप्रमाणानां प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वम्	१६६	८८१०
ठ) प्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावनिरसनम्	१६६-१६८	८८१०-८८१६

१) प्रत्यक्षागमयोस्तात्कालिकात्यन्तिकेतिप्रामाण्यविभागापाकरणम् १६७ ८८१३
२) ऐक्यागमप्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निवर्त्यत्वात्तात्कालिकत्वमेवेति शङ्कायाः 'तात्कालिकत्वस्यात्रानित्यत्वार्थकत्वासंभवाद्बाध्यत्वार्थकत्वमेव, तस्माच्च विश्वसत्यत्वापत्तिरिति' निरासः १६८ ८८१४
३) ऐक्यवाक्यप्रामाण्यप्रत्यक्षप्रामाण्ययोर्बाध्यत्वेऽबाध्यत्वेऽपि समानयोगक्षेमत्वम् १६९ ८८१६
४) यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्य व्याहतिः तथा ऐक्यवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेऽपि साक्षिगृहीतत्वाविशेषात्तदनिवृत्तिः १७०-१७२ ८८१७-८८२०
ट) विशेषान्तरेण प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यत्वशङ्का विशेषाभावप्रदर्शनेन तन्निरासश्च १७०-१७२ ८८१७-८८२०
१) अद्वैतागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेऽङ्गीक्रियमाणे प्रत्यक्षप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तिः १७१-१७२ ८८१८-८८२०
त) प्रत्यक्षागमयोः प्रामाण्ये विशेषास्तित्वशङ्का । तन्निरासश्च १७२ ८८१९
५) विश्वमिथ्यात्वप्रमाणस्य मोक्षेऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्ये अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्यैवानुपपन्नता १७३ ८८२१
६) मुक्तेः सत्त्वासत्त्वेत्युभयपक्षेऽप्युक्तलक्षण(अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूप)मुक्त्यसिद्धिः १७५-१७६ ८८२३-८८२५
ट) मुक्तेः सत्त्वपक्षे द्वैतापत्तिप्रदर्शनम् १७५ ८८२३
ठ) मुक्तेरसत्त्वपक्षे आत्मनोऽमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् १७६ ८८२५
ड) मुक्तेरनिर्वचनीयत्वपक्षेऽप्यमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् १७७ ८८२६
ढ) उक्तानुसारेण मुक्तेः पञ्चमप्रकारताया अपि निरस्तत्वम् १७८ ८८२६
७) एवमेव कालेऽपि विकल्प्य मोक्षस्याद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासः १७९-१८१ ८८२८-८८३०
ट) 'अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वम्'इतिमूलोक्तातिदेशस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च १८० ८८२८
१) मुक्तेः कालेन व्याप्तत्वात् कालासत्त्वे मुक्त्यसत्त्वापत्त्या उक्तातिदेशस्य योग्यत्वम् १८१ ८८३०
८) मुक्तेरसत्त्वे इष्टापत्तिशङ्का अप्रामाणिकत्वादेरप्यनिष्टत्वात्तच्छङ्कानिवृत्तिश्च १८२ ८८३०
<u>३.-उ-१-ग-२</u>
छ) आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनस्य समारोपः १८३ ८८३३
ज) स्वभावतोऽपि प्रत्यक्षस्य अन्यतःप्राबल्यनिरूपणम् १८४-२०२ ८८३४-८८६८
१) प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनं तत्समर्थनञ्च १८४-२०२ ८८३४-८८६८
ट) प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनम् १८४ ८८३४

३.-उ-१-ग-२-ज-१

ठ) 'प्रत्यक्षप्राप्तस्य अनुमानागमाभ्यां बाधानुपलम्भ'स्य 'ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्ष-मिषेण'ासिद्धिशङ्का वैदिकार्थविषये वेदस्योपजीव्यतया प्रत्यक्षबाधकत्वमिति प्रकरणभेदाश्रयेण तन्निरसनञ्च १८५ ८८३५

ड) अनुमानागमप्राप्तस्य तु (दहनशैत्याद्यनुमानस्य 'मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जति'इत्यादि वाक्यस्य च) क्वचिदुपजीव्यविरोधेन क्वचित्स्वभावप्रबलेनापि प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् प्रतिद्वन्द्विताभावसमर्थनम् १८६-२०० ८८३६-८८६४

१) देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभावकथनं तत्समर्थनञ्च १८६-२०० ८८३६-८८६४

त) देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभावकथनम् १८६ ८८३६

थ) 'देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभाव'स्योपपादनम् १८८-१९९ ८८४२-८८६२

१) सर्वस्यापि 'मम देहः' इत्येव प्रमा भवति न तु कस्यापि 'देहोऽहम्' इति १८८ ८८४२

२) उक्तार्थस्य समर्थनम् १८९-१९९ ८८४३-८८६२

प) 'कृष्णोऽहम्'इति व्यवहारस्य उपचारमात्रत्वम् न तु प्रतीतित्वम् १८९ ८८४३

फ) 'कृष्णोऽहम्' इति उपचारव्यवहारबलेन तथाविधज्ञानानुमानस्य कर्दमलेपने 'कृष्णं वस्त्रं' इत्यत्र व्यभिचारप्रदर्शनम् १९० ८८४३

ब) 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्य नोपचारत्वमपित्वौपाधिकत्वमिति शङ्काया निरसनम् १९१ ८८४४

भ) 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्यौपाधिकत्वाङ्गाकारेऽप्युक्तव्यभिचारपरिहाराभावः १९२ ८८४६

म) प्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानादिना बाधाभावापादनेऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च १९३-१९९ ८८४८-८८६२

३.-उ-१-ग-२-ज-१-ड-१-थ-२-म

१) उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाद्य'ापादनस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च १९३-१९७ ८८४८-८८५८

य) उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाद्य'ापादनस्यायुक्तत्वशङ्का १९३ ८८४८

र) उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाद्य'ापादनस्यायुक्तत्वशङ्काया निरासः १९४-१९७ ८८५०-८८५८

३.-उ-१-ग-२-ज-१-ङ-१-थ-२-म-१-र

१) 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणम् १९४ ८८५६

२) 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणस्योपपादनम् १९५-१९७ ८८५१-८८५८

श) जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावकथनम् १९५ ८८५१

ष) जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावात्पूर्वदेहस्मृतिसाधनम् १९६ ८८५३

स) जातमात्राणां देहान्तरज्ञानबलाद्देहैक्यनिश्चयाभावापादनम् १९७ ८८५७

३.-उ-१-ग-२-ज-१-ङ-१-थ-२-म

२) उक्तस्योपचारस्य देहात्मभेदज्ञानस्य चानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः १९८-१९९ ८८५९-८८६२

य) उक्ते उपचारे देहात्मभेदज्ञानेऽपिच व्यवहारानुपपत्तिशङ्का ज्ञानबलात्तन्निरासश्च १९८ ८८५९

र) ज्ञानस्यैव व्यवहारकारणत्वे व्यवहारेष्वपाटवानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च १९९ ८८६२

३.-उ-१-ग-२-ज-१-ङ-१

द) गर्भितार्थतया 'प्रत्यक्षतः प्राप्तस्यार्थस्यानुपजीव्येनागमादिना बाध'ाभावनिरूपणस्योपसंहारः २०० ८८६३

३.-उ-१-ग-२-ज-१

ढ) 'प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्व'युक्त्या आगमादेः प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का तन्निरसनञ्च २००-२०३ ८८६३-८८७०

१) प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वमभ्युपेत्यापि आगमादेस्तद्विरोधसमर्थनम् २०० ८८६३

२) अस्मत्प्रत्यक्षस्य पुरुषान्तरगतबाधप्रतिक्षेपक्षमत्वसमर्थनम् २०२ ८८६८

३.-उ-१-ग

३) प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् २०३-२२८ ८८६८-८९००

च) साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् २०३-२२२ ८८६८-८९९३

१) साक्षिण उत्तरगोचरत्वाभावे तस्योत्तरकालगतमोक्षावगतेरप्यभावापत्तिः २०३-२०८ ८८६८-८८७७

ट) आगमस्यापि प्रत्यक्षादितः सामान्येन सिद्धे एव पदार्थे विशेषज्ञापकत्वम्, अन्यथा शक्तिग्रहाभावापत्तिः (पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानस्यावश्यकता) २०४-२०८ ८८७१-८८७७

१) आगमस्य अतीतानागतार्थेषु अखिलशक्तिग्रहे जाते एव विशेषज्ञापकत्वं न तदज्ञातशक्तिके (वाक्यार्थावगतौ शक्तिग्रहस्याङ्गत्वम्) २०६-२०८ ८८७२-८८७७

३.-उ-१-ग-३-च-१-ट-१

त) शक्तिग्रहस्य वर्तमानमात्रविषयत्वे अतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वाभावापत्तिः (अतीतानागतार्थेष्वपि पदानां शक्तिग्रहः) २०७-२०८ ८८७३-८८७७

१) अतीतानागतार्थे शक्तिग्रहबलाच्च साक्षिणोऽतीतानागतार्थबोधकत्वसिद्धिः (तस्माच्च साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनिरासः) २०७ ८८७३

३.-उ-१-ग-३-च

२) मीमांसकमतानुवादः तन्निराकरणञ्च २०९-२१९ ८८७७-८८८८

ट) शब्दो अतीतानागतविशेषेषु वर्तमानमेकमेव सामान्यं चक्षुरादिना शब्दशक्तिविषयतयाऽवगतमेव कालान्तरेऽपि बोधयत्यतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षा इति शङ्का २०९ ८८७७

ठ) तच्छङ्कानिवारणं द्वेधा २१०-२१९ ८८७९-८८८८

१) गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात्तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानापेक्षा २१०-२१६ ८८७९-८८८५

त) तच्छङ्कानिवारणे स्वरूपशब्दस्य वस्तुस्वरूपावगमकत्वाङ्गीकारणम् २१० ८८७९

थ) स्वरूपत्वरूपसामान्यस्य केनापि परीक्षकेण क्वचिदप्यनङ्गीकृतता २११ ८८८०

द) स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् इति प्रश्नस्य निरुत्तरता २१२-२१६ ८८८१-८८८५

१) भेदस्यैव तत्र व्यावृत्तत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तस्यैवास्मन्मते स्वरूपत्वात् तस्य च निःसामान्यस्य शब्दबोध्यत्वं वचनवृत्त्यैव तस्माच्च शक्तिग्रहस्यापीष्टत्वम् (सर्वस्यापि वस्तुनो व्यावृत्तरूपत्वं सामान्यरूपत्वं चाङ्गीकारणम्) २१३ ८८८३

प) एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्तेरयुक्तत्वाभावः २१६ ८८८४

२) गोत्वादिसामान्यस्याप्यननुगतत्वादपि शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वम् २१७-२१८ ८८८६-८८८८

त) शौक्ल्यादिधर्माणां प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात्तद्वत् गोत्वादिधर्माणामप्यनुगतत्वाभावः २१७ ८८८६

थ) अनुवृत्तप्रत्ययस्य सादृश्यबलाद्विरोधाभावः २१८ ८८८८

३) शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षाया उपसंहारः २१९ ८८८८

<u>३.-उ-१-ग-३-च</u>

३) शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षा च साक्षिणैव २२० ८८८९

४) व्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्च सर्वशब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् २२१ ८८९१

५) अनुगतसामान्याभावेऽपि अतिव्याप्तिविधुरकिञ्चित्सादृश्यविज्ञानाच्छब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् २२२ ८८९१

<u>३.-उ-१-ग-३</u>

छ) मानसप्रत्यक्षस्यापि वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् २२३-२२५ ८८९३-८८९५

१) मानसप्रत्यक्षस्याप्यतीतार्थगोचरत्वम् २२३ ८८९३

ट) स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनञ्च सोपपत्तिकम् २२४-२२५ ८८९४-८८९५

१) स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनञ्च २२४ ८८९४

२) स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्कानिरसने अनुपपत्तिशङ्काद्वयं तन्निरसनञ्च २२५ ८८९४

ज) चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमनिराकरणम् २२६-२२७ ८८९६-८९००

१) प्रत्यभिज्ञाया अपि मानत्वमतीतवर्तमानत्वविषयकचक्षुरादिनैव जायते २२६ ८८९६

२) प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिमात्रार्धत्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमिति शङ्का तन्निरसनञ्च २२७ ८८९६

झ) प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणोपसंहारः २२८ ८९००

<u>३.-उ-१</u>

घ) विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावकथनवेलायामुक्तस्य प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया सोपपत्तिक उपसंहारः २२९-२३३ ८९०१-८९१०

१) प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया उपपादनम् २२९-२३१ ८९०१-८९०८

च) प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नविश्वत्रैविध्यभङ्गशङ्का तन्निरासश्च २२९-२३१ ८९०१-८९०८

१) अर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्य-समाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थत्वशङ्का तन्निरासश्च २२९-२३१ ८९०१-८९०८

ट) ज्ञाततायाः विश्वत्रैविध्यभिन्नचतुर्थप्रकारकत्वे प्रमाणाभावापादनम् २२९ ८९०१

ठ) तत्प्रमाणाभावस्य अनेकप्रकारेण असिद्धिशङ्का तन्निरसनञ्च २३० ८९०२

२) मानमातृप्रमेयात्मकविश्वत्रैविध्यस्याबाध्यताया उपसंहारः २३३ ८९१०

ङ) यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषणार्थमुक्तस्य 'तत्र प्रमाणाभावस्य' उपसंहारः २३३ ८९१०

<u>३.</u>

ऊ) स्वप्नमिथ्यात्वदूषणे हेत्वन्तरम् २३४-२४० ८९१०-८९१९

१) स्वाप्नानामपि मानमातृप्रमेयाणां कदापि बाधादर्शनम् २३४ ८९१०

२) स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वस्य भ्रमसिद्धत्वे बाधितत्वे च मिथ्यात्वमवर्जनीयम् इत्यापादनस्य निरसनम् २३५-२३८ ८९१२-८९१७

३.ऊ-२

क) भ्रमबाधविषयत्वयोरारोपाधिष्ठाननिषेधाधिकरणत्वाभ्यां साधारण्येनापि वा मिथ्यात्वसाधनायोगः २३५ ८९१२

१) उक्तार्थस्य विवरणम् २३६ ८९१४

च) 'क्षणिकोऽहम्' इत्यादौ भ्रमगोचरे आत्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः 'न क्षणि-
कोऽहं स्थिर एव' इत्यादौ बाधगोचरे चाप्यात्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः २३६ ८९१४

ख) भ्रमबाधविषयत्वयोरारोप्यनिषेध्यत्वाभ्याञ्चापि मिथ्यात्वसाधनायोगः २३७ ८९१५

१) अबाधितानुवृत्तेः स्वाप्नादेर्भ्रान्तित्वाभावः २३७ ८९१५

ग) अनुकूलप्रमाणाभावात्प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नम् २३८ ८९१६

३. ऊ

३) दृश्यत्वादिहेतुनाऽपि स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वसाधनानुपपत्तिः २३९ ८९१७

४) स्वप्नजागरप्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकमतस्याशेषदोषदुष्टत्वाद्बुभूषुभिर्हेयत्वम् २४० ८९१९

ऋ) दुर्घटत्वस्य भूषणत्वमङ्गीकुर्वतां तन्मतस्योपादानताप्रसक्ते-
रप्यभावाद्धेयताव्युत्पादनस्योपसंहारः २४१ ८९१९

४. सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानहेयताव्युत्पादनस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्व-
हेतुनाऽसङ्गतिपरिहार इत्याशयेन स्वमतोक्तसूत्रार्थविवरणम् २४२-२५० ८९२१-८९३७

अ) 'मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'इतिसूत्रगत'माया'शब्दार्थकथनम् २४३ ८९२१

आ) 'मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'इतिसूत्रगत 'मायामात्र'पदव्याख्यानम् २४४ ८९२३

इ) मायाशब्दार्थैकदेशप्रज्ञायास्तल्लक्ष्यवासनायाश्च सम्बन्धकथनं सोपपत्तिकम् २४६-२४८ ८९२९-८९३४

१) प्रज्ञावासनयोरेककारणकत्वसम्बन्धस्तयोर्मनोपादानकत्वे कारणकथनञ्च २४६ ८९२९

२) प्रज्ञावासनयोः कार्यकारणसम्बन्धं विहाय मनोपादनकत्वकथने कारणविशेषप्रदर्शनम् २४७-२४८ ८९३२-८९३४

क) प्रज्ञावासनयोः सम्बन्धसमूहे मनसः प्राधान्यात्तस्यैवादरणीयता २४७ ८९३२

ख) मनसः स्वरूपकथनं सोपपत्तिकम् २४८ ८९३३

ई) 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'इतिसूत्रगत-
'कात्स्न्येनानभिव्यक्तत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् २४९ ८९३५

उ) 'मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपतवात्'इतिसूत्रगत
'अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् २५० ८९३६

५. उक्तातिदेशादिना उक्तान्यव्याख्यानांशानामपि निरसनम् २५१ ८९३८-८९४०

॥ सन्ध्यधिकरणम् ॥ ३-२-१-१ तः ४ ॥

***

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

अथ तृतीयाध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

।। अथ अध्यायपादयोर्विषयौ प्रदर्श्य सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वञ्चाभिधाय पादस्यास्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहव्याख्यानम् ।।

१ **सु०—** कुपिताहिफणच्छाया समीकृत्यापरं सुखम् ।
सेवन्ते यत्पदं धीरास्तं भजे वल्लभं श्रियः ।।

साधनविचारोऽयमध्यायः ।। " 'वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपाद' इत्यध्यायपादप्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तु लाघवायैकीकृत्योपरि वक्ष्याम" इत्याशयवांस्तृतीया(ध्याय)द्यपादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह **स्वाभाविकेति** ।

अनु०— स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः ।
अविशेषविशेषौ च सहभावो विमिश्रता ।।
विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः ।
युक्तयः पूर्वपक्षस्य गुणाधिक्यार्थतोभवौ ।।
उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता ।

योग्यता बलवत्वं च विभागः कारणाभवः ।
क्लृप्तिरन्या गतिश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः ॥

'साधकाः' इति वक्ष्यमाणं 'पूर्वपक्षस्ये'त्यत्रापि सम्बध्यते । पूर्वपक्षस्य, सिद्धान्तस्येति जातावेकवचनम् । 'साधका' इति च्छान्दसो निर्देशः ।

यद्वा 'युक्तयः पूर्वपक्षस्ये'त्यत्र 'साधकाः' इति नाऽकृष्यते, पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यो युक्तय इत्येवार्थः । 'सिद्धान्तस्यैव साधकाः' इत्यत्र तु 'न्यायाः' इति शेषः ।

परि०— एतदध्याये निरूपयिष्यमाणसाधनस्वरूपं सूचयन् मङ्गलमाचरति **कुपितेति** । **अपरं** विषयजन्यम् । **सेवन्ते** भक्तिश्रवणमननध्यानज्ञानैर्विषयीकुर्वन्ति । **यत्पदं** यस्य स्वरूपम् । **समीकृत्ये**ति ल्यबन्तप्रयोगेण आद्यपादार्थस्य वैराग्यस्य भक्त्यादौ हेतुत्वात् तस्य प्राथम्यमुचितमिति सूचितम् । **धीराः** ज्ञानिनः धैर्योपपन्ना वा । नन्वत्र 'छाया बाहुल्ये' इति छायाशब्दे ह्रस्वत्वं कुतो न भवति । इक्षुच्छायमित्यादाविवेति चेदुच्यते । छायानिरूपकबाहुल्ये विवक्षिते हि तत् । न ह्यत्र इक्षूणामिव फणस्य बाहुल्यं विवक्षितम् । अतो न दोषः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे 'छाया-बाहुल्ये' इति सूत्रवृत्तौ बाहुल्यं पूर्वपदार्थस्य धर्म इत्युक्तम् । 'विभाषा सेनासुराच्छाये'ति विकल्पितत्वान्न दोष इत्येके । **उपरीति** उपासनापादे । **पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाहेति** ॥ तत्रायं विवेकः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ । स्वाभाविकं पूर्वपक्षस्य युक्तिः, गुणाधिक्यं सिद्धान्तयुक्तिः ॥ त्र्यात्मकत्वात् । अन्यथानाम, अर्थतोभवः ॥ प्राणगतेश्च । सहभावः, उपपत्तिः ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेः । अन्यथोक्तिः, द्विरूपत्वम् ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेत् । अविशेषः, आधिक्यम् ॥ अश्रुतत्वादिति चेत् । अविशेषः, अनुरूपता ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् । विशेषः, योग्यता ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् । सहभावः, योग्यता ॥ यथेतमनेवं च । सहभावः, योग्यता ॥ चरणादिति चेत् । सहभावः, योग्यता ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । विमिश्रता, बलवत्त्वं च ॥ अपि सप्त । विरुद्धोक्तिः, विभागः ॥ तत्रापि च तद्व्यापारात् । सहस्थानं, कारणाभवः ॥ विद्याकर्मणोरिति तु । सहस्थानं, कारणाभवः । न तृतीये तथोपलब्धेः, सहस्थानं कारणाभवः । तत्स्वाभाव्यापत्तिः । सहस्थानं, कारणाभवः । नातिचिरेण । सहस्थानं, कारणाभवः । अन्याधिष्ठिते । सहस्थानं, कारणाभवः ।

रेतस्सिग्योगोऽथ । वैयर्थ्यं (ईश)क्लृप्तिः । योनेः शरीरम्, अन्यथा गतिः, अन्या गतिः । ननु **साधका** इति कथम् । युक्तिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति सूत्रेण 'साधिका' इति भाव्यं इत्यत आह **साधका इति छान्दसो निर्देश इति** ।

गु०दी०— तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् इत्यधिकरणे 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमि'ति वचनात् स्वाभाविकमरणमेव मोक्षः । अतस्तदर्थं न प्रयत्नः कार्य इति **स्वाभाविकमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'तमेवं विद्वानि'ति श्रुत्या ज्ञानाख्यगुणस्यैव मोक्षसाधनेष्वाधिक्याज्ज्ञानं विना न मरणमात्रतो मोक्षः । 'भूतयुक्तः परं लोकमि'ति स्मृत्या मरणे सर्वथा भूतवियोगाभावाच्च न तावन्मात्रेण मोक्ष इति **गुणाधिक्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादित्यधिकरणे 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुता-वितरभूतान्यनुक्त्वा अपामेव कथनात् तासामेव जीवेन सहभावप्राप्तिरिति **अन्यथानामैव** पूर्वपक्षप्रापकम् । त्र्यात्मकत्वादपामप्यप्पदमात्रग्रहणेऽप्यर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः **अर्थतो भव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्चेत्यधिकरणे भूतानि गच्छन्तीत्युक्तितोऽन्यथोक्तिः अपां गमनोक्तिरिति **अन्यथोक्तिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । भूताविनाभूतप्राणानां जीवेन सह गतेर्भूतगतिरप्युपपत्तित उक्तैवेति **उपपत्तिः** एव सिद्धान्त-स्थापिका । न ह्यविनाभूतयोरेकगतावन्यस्यागमनं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वादित्यधिकरणे 'अग्निं वागप्येति वातं प्राण' इत्यादिश्रुत्या प्राणानामन्यथा जीवसहगमनात् प्रकारान्तरेणाग्न्यादिषु गतिश्रवणान्न जीवैस्सह गमनमिति **पुनरन्यथोक्तिः** एव पूर्वपक्षप्रापिका । एकरूपेणाग्न्यादिषु गमनं रूपान्तरेण जीवैस्सह गमनमिति द्विरूपत्वादस्त्येव जीवैस्सह गतिरिति **द्विरूपत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेरित्यधिकरणे 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती'-त्युपक्रमवाक्ये भूतानि जुह्वतीत्यविशेषाद्विशेषवचनाभावान्न भूतानां सह गतिरिति **अविशेष** एव पूर्वपक्ष-प्रापकः । 'भूतानि जुह्वती'त्युपक्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारस्योपक्रमा-नुसारित्वनियमेऽप्युपक्रमवाक्यं विनोपसंहारस्यानवसरदुःस्थत्वात् स्वप्रवृत्त्यर्थं तदपेक्षानियमेऽप्यर्थविचारसमये उपसंहारानुसारेणैवोपक्रमस्यार्थ उन्नेयः । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात् । यथा राजा स्वप्रवृत्तयेऽश्वमनुसरन्नपि तदुचितार्थदानं स्वयमेव करोति न त्वश्वदत्तान्नं राजा भुङ्क्ते तद्वद् **आधिक्यमेव** सिद्धान्तस्थापकमित्यर्थः ॥५॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्यधिकरणे विशेषाश्रवणनियम एव बलवानिति **पुन-रविशेष** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैस्सह गच्छती'त्यादिकौण्ठरव्यश्रुतौ

भूतानां स्पष्टं सहगतिश्रवणात् स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् समाख्यारूपत्वेनैतदर्थनिर्णायकत्वेनानुकूलत्वात् । आर्थिकश्रवणभूताविनाभूतप्राणानां सहगमने भूतानां सहगमनमप्युक्तप्रायम् । अतोऽप्यनुक्तत्वशङ्का गता । किमुत स्थानान्तरे स्पष्टश्रवणे सतीति कैमुत्यद्योतनाय कौण्ठरव्यश्रुताविष्टादिकारिणां प्रतीतेरिति सूत्रकृता परिहारान्तरमुक्तम् । इष्टादिकारिणामित्युक्तिस्तेषामपि कर्मकाण्डकुशलत्वद्योतनार्थमिति **अनुरूपतैव** सिद्धान्तप्रापिका ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयतीत्यधिकरणे 'अपाम सोमममृता अभूमे'ति कर्मणा विशेषत एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव तत्साधनमित्युक्त**विशेष** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति श्रुतेः ज्ञानान्यमार्गस्य निषिद्धत्वात् 'यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्य' इत्यादिकालमर्यादाश्रुतेः कर्मयोग्यबहुकालस्थायित्वमेवामृतत्वमिति **योग्यतैव** सिद्धान्तस्थापिका । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते' इत्यत्र लोकं स्वर्गलोकसाधनमुपास्त इति वा कर्मणोपास्त इति वार्थः ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यामित्यधिकरणे अनुशयस्यापि कर्मणोऽपि सहभावात् स्वर्गे सकलकर्मणां भोगे सति कर्मक्षयाख्यो मोक्षः स्वयमेव भविष्यतीति **सहभाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनरि'ति वचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः **योग्यतैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ८ ॥

यथेतमनेवं चेत्यधिकरणे आगमनसमयेऽपि कर्मणः सहभावादागमनमार्गानुभवसंस्कारस्यापि सहभावाद्यथेतं तथैवागमनमिति **पुनः सहभाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'धूमादभ्रं अभ्रादाकाशं आकाशाच्चन्द्रलोकम्' इति श्रुतेश्चन्द्रलोकादाकाशं प्रत्येतावत् 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमि'त्यादिकमनेवमिति पुनः **योग्यतैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ९ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिर्मन्यत इत्यधिकरणे 'इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत' इत्युपशब्देनेष्टाभिचारस्य सहपाठात् सहभावादाचारफलमेव पुनरावृत्तिचरणफलत्वेन भ्रमाद्वदतीति पुनः **सहभाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । पन्था इत्यादिवचनात् ज्ञानान्यसकलकर्ममार्गस्य मोक्षाहेतुत्वश्रवणाच्चरणं पुनरावृत्तिहेतुः । करणं तु पुनरावृत्तिशून्यफलमित्यस्य निषिद्धत्वात् तर्हि 'तद्य इह रमणीयचरणाः' इति श्रुतेः का गतिरिति चेल्लक्षणया चरणशब्दस्यापि करणपरत्वसम्भवेन वाक्यभेदकल्पनाऽयोगात् श्रुतिनिषिद्धकर्मणो ज्ञानसाम्यायोगाच्च पुनरावृत्तिफलकं कर्मापुनरावृत्तिफलकं ज्ञानमिति योग्यताभेदेनैव गतागतमपि कर्मफलमित्येव गम्यते । आचारस्य कर्माङ्गत्वेनाङ्गिफलेनैव सफलत्वाच्चेति **योग्यतैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १० ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमित्यधिकरणे इष्टादिकारिणां भयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वात् संसारः । अनिष्टादिकारिणां **तदभावात्** भयकामादिमिश्रत्वाभावान्मुक्तिरिति **विमिश्रतैव** द्वेधा पूर्वपक्षप्रापिका । 'तद्य इह शुभकृतो ये चाशुभकृतस्ते शुभमेवानुभूयावर्तन्त' इति श्रुतेः तेषामपि प्रबलदोषत्वान्नरकाद्यनर्थस्य प्रबलत्वाच्च न मुक्तिरिति **प्रबलत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ११ ॥

अपि सप्तेत्यधिकरणे नरकभोगस्यानित्यत्वकथनात् 'तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ' इति नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा इति **विरुद्धोक्तिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ' इति विभागादुभयत्र न श्रुतिविरोध इति **विभाग** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १२ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोध इत्यधिकरणे ईश्वरस्य नरकेऽपि तद्धृदि सहस्थानादीश्वरस्यापि दुःखप्राप्तिरिति **सहस्थानमे**व पूर्वपक्षप्रापकम् । स्वातन्त्र्यात्कारणाभावान्नरकसाधनपापाख्यकारणाभावादिति **कारणाभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वादित्यधिकरणे साधनेन सह श्रुतेः 'अथैतयोः पथोरेकतरेण च तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'ति श्रुतौ साधनेन सह फलस्यापि श्रुतेः साधनवद्गतौ फले च स्वातन्त्र्यमिति **सहस्थानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । गतौ स्वातन्त्र्याभावे गच्छन्ति न गच्छन्ति चेति प्रयोगायोगात् सर्वथा स्वातन्त्र्याभावेऽपि भगवदधीनस्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् तच्च विद्याकर्मरूपसाधने यथा अङ्गीक्रियते तथा गतौ फले चास्त्विति शङ्कितुरभिप्रायः । **अविहितत्वेन** गतौ फले च स्वातन्त्र्यस्याविहितत्वेन कारणाभावाद्विद्याकर्मणोस्तु 'आत्मानमुपासीत', 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'ति विधिसद्भावादीषत्स्वातन्त्र्यमङ्गीक्रियते । अन्यथा विधेर्वैयर्थ्यात् । न हि गगनरोमन्थनं कोऽपि विधत्ते । 'अथैतयोः पथोरि'ति च विद्याकर्मरूपं साधनमेवोच्यत इति **कारणाभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १४ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेरित्यधिकरणे दुःखेन सहस्थायित्वात् तृतीयेऽन्धे तमस्यपि सुखमस्तीति **सहावस्थानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । ईश्वरस्य सर्वथाऽप्रियत्वेन सुखकारणभगवदनुग्रहाभावान्न सुखमिति पुनः **कारणाभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १५ ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेरित्यधिकरणे 'धूमो भूत्वा अभ्रं भवती'ति श्रुतेर्धूमादिदेवैस्सहावस्थानात् कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिरिति पुनरपि **सहावस्थानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । तन्निमित्तापरोक्षरूपविद्याख्यकारणाभावादिति **कारणाभाव** एव पुनस्सिद्धान्तस्थापकः । किं तर्हि धूमादिभवनमिति चेत् तेन सह यात्रा तेन सह भोजनमित्यादितत्स्वभावप्राप्तिरेव तद्भवनमित्युच्यते ॥ १६ ॥

नातिचिरेण विशेषादित्यधिकरणे तैस्तैस्सहावस्थानादिति चिरत्वमागमनादेरिति **सहस्थानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । वत्सरात्पूर्वमेवेति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावादिति पुनः **कारणाभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १७ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादित्यधिकरणे व्रीह्यादिजीवैस्सहावस्थानाद्दुःखादिप्राप्तिरिति **सहस्थानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । शब्दविहितत्वेन व्रीह्यादिप्राप्तावपि पापाख्यकारणाभावान्न दुःखमिति पुनः **कारणाभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १८ ॥

रेतः सिग्योगोऽथेत्यधिकरणे पितृशरीरगमनवैयर्थ्यमिति **वैयर्थ्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्यायाति मातरमि'ति ईशक्लृप्तिवचनान्न वैयर्थ्यमिति **क्लृप्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १९ ॥

योनेः शरीरमित्यधिकरणे **अन्यथा** योनिप्रवेशं विना पितुस्सकाशादन्यतो व्रीह्यादिद्वारा वा मातुरौदर्यगर्भ एव गतिसम्भवाद्योनिप्रवेशो व्यर्थ इति **अन्यथागतिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर' इति वचनात् सामान्यतो योनिप्रवेशादन्यस्य गतेरभावः **अन्यागतिः** इति **अन्यागतिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यादु०—

विषयविरतिजातस्नेहमाहात्म्यबुद्धिप्रचयजनितयोग्यध्यानतो यस्य सन्तः ।
निजमनसि विलोक्य प्राप्नुवन्ति प्रसादं निजसुखततिहेतुं श्रीपतिं तं नमामि ॥ १ ॥

व्यासपादाम्बुजे ध्यात्वा मध्वमानससंस्थिते ॥
व्याकरिष्ये सुधाऽस्पष्टतृतीयाध्यायफक्किकाः ॥ २ ॥

अपरं विषयोत्थम् ॥ **सेवन्त इति** । उपासन्ते जानन्ति चेत्यर्थः । **धीरा** भक्तिदार्ढ्यवन्तः । तेन एतदध्यायीयपादचतुष्टयार्थोऽत्र सङ्क्षेपतः सूचितो भवतीति ज्ञातव्यम् । **उपरि** उपासनापादे ॥ **छान्दस इति** । अन्यथा 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इत्यनेनेकारे सति साधिका इति स्यादिति भावः ॥

वं०प०— ननु फणच्छायासमीकृत्येति कथम् । फणानां छाया फणच्छायमिति भवति । तथा च समासे फणच्छायसमीकृत्येति भवेत् । 'छाया बाहुल्ये' बाहुल्यं तच्चेत्पूर्वपदार्थस्य विवक्षितं तर्हि छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्युक्तेः । अत्र च षष्ठीतत्पुरुषस्य विवक्षितत्वात् । अत एवेक्षुच्छायनिषादिन्य इति रघुवंशे प्रयोग इति चेत् । सत्यम् । तत्र हीक्षूणां बहुत्वं यथा विवक्षितं तद्वदत्र न फणानां बहुत्वं विवक्षितम् । किन्त्वहिफणस्यैकत्वमेव । तथा चाहिफणस्य छायेत्येव विग्रह इति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ **नाऽकृष्यत इति** ॥ येन युक्तिविशेषणत्वप्रास्त्या छान्दसो निर्देश इति समाधेयं स्यादिति शेष इति ।

शे०चं०—

सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् ॥ जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥
वेदव्यासं तथाऽऽनन्दतीर्थं जयमुनिं गुरुम् ॥ व्यासतीर्थं गुरून् सर्वानभिवन्द्य यथामति॥ २ ॥
सुधाया भावगूढायास्तृतीयाध्यायपञ्चिका ॥ प्रकाश्यते केशवेन गुरुराजोक्तमार्गतः ॥ ३ ॥

विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ ४ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ५ ॥

एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया इष्टदेवतास्तुतिपूर्वकं तत्सेवारूपं मङ्गलमादावाचरति **कुपितेति** । अत्रापरं विषयजन्यं सुखम् । 'कुपिताहिफणच्छायासमीकृत्ये'त्यनेन वैराग्यरूपं पूर्वपादार्थः । भजन्त इत्यर्थक'सेवन्त' इत्यनेन द्वितीयपादार्थः । 'समीकृत्ये'ति क्त्वादेशल्यप्प्रत्ययेन पूर्वपादार्थस्य द्वितीयपादार्थेन हेतुहेतुमद्भावः । उपासार्थकसेवन्त इत्यनेनैव तृतीयपादार्थः । धिया रमन्ते धीरा इत्यर्थकधीरा इति विशेषणेन च ज्ञानमात्रेणापेक्षितपुरुषार्थप्राप्तिसूचनाच्चतुर्थपादार्थश्च दर्शित इति द्रष्टव्यम् । यद्यपि पूर्वपदार्थबाहुल्ये गम्यमाने छायान्तस्य तत्पुरुषस्य 'छाया बाहुल्य' इति नपुंसकत्वविधानात् 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वतायां च सत्याम् इक्षूणां छाया इक्षुच्छायमितिवत् फणानां छाया फणच्छायमिति नपुंसकत्वह्रस्वत्वयोः सतोः फणच्छायं सम-कृत्येति भवितव्यम् । तथाऽपीक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यादौ आसमन्तान्निषादिन्य इति आङ्प्रश्लेषवदिहाप्याङ्-प्रश्लेषाश्रयणाच्छायासमीकृत्येत्यस्य साधुत्वमित्यवधेयम् । केचित्तु फणस्य छायेति विग्रहाश्रयणेन पूर्वपदार्थ-बाहुल्यस्यागम्यमानतया नपुंसकत्वाद्यप्राप्तेः छायासमीकृत्येत्यस्य साधुत्वमित्याहुः ।

एकवाक्यत्वादिसिद्ध्यर्थतयाऽवश्यवक्तव्यानामध्यायपादप्रतिपाद्यसङ्गतीनामनुक्त्या प्रसक्तामनुव्याख्याने न्यूनतां तन्निमित्तकथनेन परिहरन्नेवोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह **साधनेति** । **उपरि** उपासनापादे ॥ **वक्ष्याम इति** । 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिनेति शेषः ॥ **सङ्ग्रहेणेति** । एतत्पादीयसूत्राणां भाष्य एव स्पष्टार्थतया तत्र वक्तव्यविशेषाभावात् सङ्ग्रहः । ''परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमी''ति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थत्वाच्च कथनमिति भावः ॥ **पूर्वपक्षस्येत्यत्रापीति** । उपलक्षणं चैतत् । युक्तय इत्येतदपि सिद्धान्तस्यैव साधका इत्य-त्रापि सम्बध्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च नोभयत्रापि साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतेति भावः । पूर्वपक्षयुक्तीनां सिद्धान्तयुक्तीनां च बहुत्वात् 'बहुषु बहुवचनमि'ति पूर्वपक्षाणां सिद्धान्तानां चेति बहुवचनेन भवितव्यम् । पूर्वपक्षस्येत्याद्येकवचनं तु कथमित्यतो व्यक्तीनां बहुत्वेऽपि जातिरूपार्थस्यैकत्वात्तद्विवक्षया 'द्व्येकयोर्द्विवचनैक-वचने' इत्यनेनैकवचनप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **जाताविति** । यद्वा जातिपदं जातिव्यङ्ग्यसादृश्यपरम् । सिद्धान्ते व्यक्तिवज्जातेरप्यनेकत्वेन तद्विवक्षयाऽप्येकवचननिर्वाहात् । यद्यपि च स्वमते जातिवत्सादृश्यमप्यनेक-मेवेति न तदैक्यमपि विवक्षितुं शक्यम् । तथाऽपि त्रिविक्रम एकेन पादेनोर्ध्वलोकमन्येन चाधोलोकमिव सादृश्यं प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धेन धर्मित्वरूपसम्बन्धेन च सर्वसम्बन्धीत्यनुगततुल्यमेवेति युक्तमेव तदेकत्वविवक्षयैक-वचनमिति द्रष्टव्यम् । ननु 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति प्रत्ययस्थककारात्पूर्वस्याकारस्य आपि परत इकारविधानादिकारे सति साधिका इति भवितव्यम् । तत्कथं साधका इति निर्देश इत्यतः 'छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त' इति सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वस्याभ्यनुज्ञानादाचार्यवाक्यस्यापि परमर्षिवाक्यत्वेन

छन्दस्तुल्यत्वादिकाराभावपक्षे साधका इति निर्देशोऽप्युपपन्न एवेत्याशयेनाह **साधका इति छान्दसो निर्देश इति** । आचार्यवाक्यस्य छन्दस्तुल्यत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** । उपलक्षणं चैतत् । सिद्धान्तस्य साधका इत्यत्र युक्तय इत्यपि नानुवर्तत इति द्रष्टव्यम् । तर्हि साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यद्वयस्याप्याभासता स्यादित्यतस्तां परिहरति **पूर्वपक्षेत्यादिना** ।

वा०र०—

वेदव्यासं पूर्णबोधं जयव्यासमुनी तथा ।
विद्याधीशं महापूज्यं मद्गुरुं च सदा भजे ॥

टीकाकारो मङ्गलमाचरति **सर्वाभीष्टेति** । 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यनेन सोपसर्गत्वेन आकारान्ताद्ददातेः कप्रत्ययाप्राप्तावपि सोपसर्गार्थे प्रवृत्तेन प्रे दाज्ञ इति सूत्रेण प्रशब्दोपसृष्टाद्ददातेर्जानातेश्च कप्रत्ययविधानात् प्रदमिति युक्तम् । एतेनात इत्यनेन काप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यणि आतो युगिति युकि गोसन्दाय इतिवत् प्रदायमित्यापद्येतेति शङ्का गर्भस्रावेणैव गता । शिष्टमुत्तराध्यायप्रथमपद्यव्याख्यावसरे वक्ष्यते । **सर्वारिष्टेति** । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदभिन्नाशेषानिवृत्तिनाशकमित्यर्थः । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यनेन कर्तृषष्ठ्या समासनिषेधेऽपि शेषषष्ठ्याः समासनिषेधाभावात् सर्वारिष्टानां विनाशकमिति षष्ठीसमासो युक्तः । एतच्च 'मोक्षादिदातृत्वस्य श्रुतत्वतः' इत्येतदनुव्याख्यानसम्बन्धिमूलव्याख्यावसरे टीकायां विशदीभविष्यति । **जानकीजानिमिति** । जानकी जाया यस्येति जायान्तबहुव्रीहिः 'जायाया निङि'ति सूत्रेण निङादेशे निङो ङित्वात् 'ङिच्चे'ति अन्त्यस्य अकारस्यैव तत्प्राप्तौ 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपे लक्ष्मीजानिरूपवत् जानकीजानिरूपं साधु । 'न कोपधाया' इति निषेधाद्भाषितपुंस्कत्वेऽपि पुंवद्भावो नेति न स्त्रीप्रत्ययलोपप्रसङ्गः । अधिकं युक्तिपादीयटीकाद्यपद्यव्याख्यावसरे प्रागुक्तम्।

सूत्रकर्त्रादिप्रणामपूर्वकं चिकीर्षितं प्रतिजानीते **वेदव्यासमित्यादिश्लोकद्वयात्मककुलकेन** । अत्र गुरुमिति स्वगुरुविद्याधीशतीर्थग्रहणम् । उत्तराध्याये सर्वानिति पदस्थाने साक्षादिति पठितम् । अत्र तु गुरुपदस्यानन्दतीर्थादिविशेषणत्वमेवाभिप्रेतमिति न तत्र पुनरुक्तिशङ्कावकाशः । अत्रापि गुरुमित्यस्य वृत्तौ आनन्दतीर्थगुरुं जयमुनिं गुरुं व्यासतीर्थमिति तत्त्वोपदेशकत्वेन गुरुशब्दस्य आनन्दतीर्थादिविशेषणत्वमित्यप्याहुः सर्वान् गुरूनिति सम्बन्धः । यथामति प्रकाशयत इति सम्बन्धः । भावगूढायाः सुधायाः यस्तृतीयाध्यायः तत्पञ्चिकेति नित्यसापेक्षत्वात् समासः । **आदावाचरतीति** । आदावित्येतदुत्तरत्र ग्रन्थव्याख्यानाभिप्रायेण । कथमेतदध्यायगतपादचतुष्टयार्थप्रतिपादकत्वमेतस्य । वैराग्यभक्त्युपासासाक्षात्काराणां प्रतिपादकपदानामभावात् । प्रथमार्धेनापरं विषयजन्यमित्यादियोजनया कथञ्चित्प्रथमपादार्थलाभेऽपि सेवन्त इत्यनेन चोपासत इत्यर्थकेन तृतीयपादार्थलाभेऽपि द्वितीयचतुर्थपादार्थलाभ एवेत्यतः प्रथमार्धेनैव पूर्वपादार्थलाभात्सेवन्त इत्यस्यावृत्त्या तन्त्रेण वा तेन द्वितीयतृतीयपादार्थलाभाद्धीरा इत्यनेनैवार्थतश्चतुर्थपादार्थलाभाच्च न दोष इत्युपपादयति **अत्रा-**

परमित्यादिना । अपरमित्यनूद्य विषयजन्यमिति व्याख्यानम् । फणच्छायासमीकृत्येति मूले 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे'ति सूत्रेण प्रागसमं समं कृत्वा समीकृत्येति अभूततद्भावार्थकच्विप्रत्यये सति समीशब्दस्य गतिसंज्ञायां तस्य कृत्येति ल्यबन्तेन 'कुगतिप्रादय' इत्यनेन समासः । शुक्लीकृत्येति यथा । फणच्छायया समीकृत्येति 'तृतीया तत्कृतार्थे'तिसूत्रीयतृतीयेति योगविभागात् समासः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलमि'त्यत्र बहुलग्रहणाद्वा । प्रकृत्या चारुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थकप्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीया । अत एव 'सुखशक्तिपयोनिधिरि'त्यादिव्याख्यावसरे अन्यत्रापि टीकायामुपासनापादे 'ज्ञानेन सूर्य' इत्येतद्व्याख्यावसरे ज्ञानेनेत्यादिकं तत्र तत्र व्युत्पादयता टीकाकृतोक्तरीत्यैव समासादिव्युत्पादनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । **भजन्त इत्यर्थकेति** । उपासनारूपसेवाया इव भक्तेरपि षेवृसेवने इति षेवृधात्वर्थत्वम् । षेवृधातुभजधात्वोः समानार्थत्वात् । भजधातोश्चोभयार्थत्वात् । ततश्च सेवन्त इत्यस्य भजन्त इत्यर्थकत्वे यत्पदे भक्तिमन्त इत्यर्थो लभ्यत इति ज्ञेयम् । **क्त्वादेशेति** । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति पूर्वकाले वाच्ये तद्विधानादिति भावः । ल्यपः पूर्वकालवाचित्वमानेतुमेतत् ।

धिया रमन्त इति । अत्र धिया राः धीराः इति विग्रहे प्रदर्शनीये रमतेर्न्मन्ताड्ड इति डप्रत्यये टिलोपे च रा इत्येतद्भवतीति दर्शनमुखेन ज्ञानमात्रेणेति वक्ष्यमाणमुपपादयितुं रमन्त इति व्याख्यानं कृतम् । विग्रहस्तु धिया रा इत्येवेति ज्ञेयम् । 'उपपदमतिङि'त्यनेन कुम्भकार इत्यादाविव समासः । अस्वपदविग्रहत्वाद्रमन्त इत्युक्तमित्यप्याहुः । 'छाया बाहुल्य' इति सूत्रे बाहुल्य इति निमित्तसप्तमी । तथा च बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यः छायाशब्दः तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादिति । तत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायायाः आवरकद्रव्यनिमित्तकत्वात् आवरकद्रव्यस्यैव बाहुल्यमिति सिद्धे तच्चावरकं द्रव्यं भवत् पूर्वपदार्थभूतमेवेति पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यैव निमित्ततया लाभः इत्यभिप्रेत्य सूत्रार्थमनुवदति **पूर्वपदार्थबाहुल्य इत्यादिना** । **गम्यमान इति** । छायां प्रति निमित्ततया गम्यमान इत्यर्थः । 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वतायां चेति पाठः । **नपुंसकत्वह्रस्वत्वयोः सतोरिति** । उपलक्षणमेतत् । फणच्छायेन समीकृत्येति समासे सुब्लोपे च सति इत्यपि द्रष्टव्यम् । **इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यादाविति** । इत्येतच्चतुर्थसर्गरघुवंशश्लोके इक्षुणा छाया इक्षुच्छायं तत्र निषादिन्यः निषण्णाः इत्यर्थानुसारेण इक्षुच्छायनिषादिन्य इत्येव भवितव्ये आनिषादिन्य इति आङ्प्रश्लेषाश्रयणेन इक्षुच्छायानिषादिन्य इति प्रयोगस्योपपत्तिरिति तट्टीकाकारैरुक्तत्वेन तद्वदेव प्रकृतेऽप्याङ्प्रश्लेषे सति फणच्छायासमीकृत्येति प्रयोगस्योपपन्नत्वादित्यर्थः । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायेतिवत् फणस्य छाया फणच्छायेति विग्रहाश्रयणे पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य निमित्तस्याभावादेव 'छाया' बाहुल्य इत्यनेन नपुंसकत्वाप्राप्त्या फणच्छायेति स्त्रीलिङ्गपाठ एव साधुरिति किं नाश्रीयत इत्यतः तं प्रकारं दूषयितुं तं प्रकारमभिवदतां पक्षमनुवदति **केचित्त्विति** । यद्यपि 'विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानामि'ति सूत्रेण सेनासुरादिशब्दान्ततत्पुरुषस्य नपुंसकत्वविधानात् द्विजसेनं यवसुरं कुड्यच्छायं इत्यादिवत् फणस्य छायेति विग्रहेऽपि छायान्तत्वेन विभाषासेनेति सूत्रेण नपुंसकत्वप्राप्तौ फणच्छायमित्येव प्राप्तमिति फणच्छायासमीकृत्येति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारेति फणस्य छायेति पूर्वपदार्थबाहुल्यानापादकविग्रहाश्रयणं व्यर्थमित्याभाति । तथापि विभाषासेनेति सूत्रेण विकल्पेन नपुंसकत्वविधानात्

नपुंसकत्वपक्षे फणच्छायमिति प्राप्तावपि नपुंसकत्वाभावपक्षे कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया यवसुरा द्विजसेनेत्यादिवत् फणच्छायेत्याकारान्तशब्दस्यापि सिद्धत्वेन फणच्छायेति विग्रहाश्रयणे फणच्छायासमीकृत्येति प्रयोगसाधुत्वलाभ इति तेषामाशयः । अत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु फणानां छायेति विग्रहाश्रयणे वैराग्यातिशयलाभेऽपि फणस्य छायेति विग्रहाश्रयणे तदलाभात् । आङ् प्रश्लेषाश्रयणेन फणच्छायासमीकृत्येति प्रयोगस्योपपत्तेश्च वृथाविग्रहाश्रयणं न कर्तव्यमिति । **एकवाक्यत्वादीति** । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदस्य अवधेयवचनत्वस्य परिग्रहः । अत्रायं विवेकः । अध्यायप्रतिपाद्यं हि स्वस्मिन्नेकवाक्यतासिद्ध्यर्थं पूर्वोत्तराध्यायाभ्यां भेदसिद्ध्यर्थं च वक्तव्यम् । पादप्रतिपाद्यमपि स्वस्मिन्नेकवाक्यतासिद्ध्यर्थं पूर्वोत्तरपादाभ्यां भेदसिद्ध्यर्थं च वक्तव्यमेव । असङ्गतार्थवचने अनवधेयवचनत्वप्रसङ्गात् । अवधेयवचनसिद्ध्यर्थं सङ्गतिरपि वक्तव्यैवेति ।

तन्निमित्तेति । अनुक्तिनिमित्तेत्यर्थः । निमित्तकथनेनेत्यादेर्भाष्यकाराभिप्रेतन्यूनतापरिहारप्रकारं दर्शयन्नित्यर्थः । इत्याशयवानित्युक्ताशये स्फुटत्वस्यापि प्रविष्टत्वात् । एवमुत्तरपादेऽपि योजना ज्ञेया । उपरीत्यनूद्योपासनापाद इति व्याख्यानम् । **बहुवचनमितीति** । इति सूत्रेणेत्यर्थः । **जातिरूपार्थस्येति** । जातिर्नामाऽयमेकोऽर्थस्तदभिधानविवक्षायामित्यर्थः । व्यक्तिपुरस्कारेण व्यक्तीनामनेकत्वेन बहुवचनप्रसङ्गेऽपि तद्गतजातिपुरस्कारे तस्मादेकचनम् । जातिपुरस्कारो नाम तज्जातीयत्वेन तासामभिधानविवक्षा, न तु जातेरेवाभिधानम् । तत्र पूर्वपक्षसाधकत्वादेरसम्बन्धात् । अधिकं तु चतुर्थस्य प्रथमे द्रष्टव्यम् । पुनर्मञ्र्यादिनिष्कासनेनात्र वक्ष्यमाणं प्रमेयं संशोध्य लेख्यम् । अत्रत्यजातिपदस्य सादृश्यार्थत्वकथनादिकं तदुपपादनं चोत्तरत्र ज्ञेयम् । अन्यत्रापि जातावेकवचनमिति वाक्यस्य टीकोक्तं व्याख्यानं तत्र तत्र क्रियमाणमत्रोत्तरत्र चोक्तरीत्या व्युत्पाद्यम् । कुतः सादृश्यपरं जातिपरमेव किं न स्यादित्यत आह **सिद्धान्त इति** । तत्रापि प्राप्तानुपपत्तिं तर्कताण्डवानुसारेणाशङ्क्य परिहरति **यद्यपि चेति** । एकेन सम्बन्धेनोभयत्र सत्ताभावादनुगततुल्यमेवेत्युक्तम् । अत्र पक्षे यद्वेत्येतदनास्थायाम् । न तु पूर्वापेक्षया स्वरसत्वाभिप्रायेण । जातिपदार्थस्यैकत्वात् तद्विवक्षयेत्येवं पूर्वं समाधानमेव तत्त्वम् । ननु स्वमते जातेरेकत्वाभावात् कथं व्यक्तिपरित्यागेन जातिपुरस्कारोपपत्तिः स्यादिति चेत् सत्यम् । अत्र हि व्याकरणप्रक्रियानुसारेण व्यवहारः । व्याकरणलक्षणे च 'जात्याख्यायामेकस्मिन्नि'त्यादौ जातिपदार्थः परसङ्केतित एव । तथा च जातेः स्वमतेऽनेकत्वेऽपि तदेकत्वविवक्षया तत्रैकवचनमित्येवोपपादनं मूलाभिप्रेतम् । सम्मतं च टीकाकृतः । जातावेकवचनमित्युपासनापादीयवाक्यव्याख्यानपरान्यथाख्यातिनिराकरणाय प्रवृत्तेन जातेरनेकत्वेऽप्येकत्वविवक्षयैकवचनोपपत्तेरित्युक्तत्वात् । तथा जातिरूपार्थस्यैकत्वात् तद्विवक्षयेत्यत्रैकभूतजातिरूपार्थविवक्षयेति व्याख्यानवत् जातिरूपार्थस्य परपक्षे एकत्वात् तद्विवक्षयेत्यपि व्याख्यानं कार्यमिति टीकाभिप्रेतमेव । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । कथमन्यथा 'कथास्तिस्रो विजानताम् । सतां जल्प' इत्यादिव्याख्यानमूले विजानतामिति जातौ बहुवचनमित्याद्युक्तेः निर्वाहः स्यात् । न हि तत्र जातिस्थानेऽभिषिक्तं सादृश्यमादाय बहुवचनोपपत्तिः शक्यते कर्तुम् । एकवचनस्य द्व्येकयोरित्यनेनेव बहुवचनस्य जात्याख्यायामिति लक्षणेन विना निर्वाहाभावात् । न ह्येतत्सूत्रस्थमपि जातिपदं सादृश्यपरमिति व्याख्यातुं शक्यम् । व्याकरण-

प्रक्रियानुसारेण तत्रतत्रोपसङ्ख्यानछान्दसत्वबाहुलकाद्यनाश्रयणापत्तेः । सादृश्यं चैकमेवाभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि बहुत्वाङ्गीकारे व्यक्तिसाम्येन विजानतोः कथायामव्याप्त्यादिप्रसङ्गानुसारापातात् । तस्माद्विजानतामित्यादौ सादृश्यमादाय बहुवचनोपपत्त्ययोगात् परसङ्केतितजातिविवक्षाया एव वाच्यत्वात् प्रकृतेऽपि तद्विवक्षयेकवचन-निर्वाहोपपत्तेर्निमित्तविशेषाभावे चार्धजरतीयायोगात् सर्वत्र जातावित्यादिवाक्ये जातिपदस्यानुगतजातिरेव मूल-टीकयोरभिप्रेतार्थ इत्यतः प्रथमपक्ष एव स्वरसः ।

यद्वेत्युक्तपक्षाभिधानं तु यत्रैकवचनमात्रनिर्वाहः तत्र जातिरूपार्थैक्यविवक्षावत् सादृश्यरूपार्थैक्यविव-क्षयापि निर्वाहः शक्य इति प्रकारान्तरकथनाभिप्रायेण । न तु तस्य प्रकारस्य सार्वत्रिकत्वाभिप्रायेण । अन्यथा जातेरेकत्वविवक्षयेत्युदाहृतटीकाकारोक्तिविरोधः स्यात् । 'तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथे'त्यत्र वैशेषिका-धिकरणे भोजनसमुदायापेक्षमेकवचनमिति मूलकारीयोक्तिरपि सादृश्यरूपप्रकारान्तरेणाप्येकवचननिर्वाहरूपप्रकारा-न्तरवत् सत्यप्यस्मिन्प्रकारे सार्वत्रिके जातिरूपार्थे समुदायरूपप्रकारान्तरविवक्षयापि एकवचननिर्वाहाभिप्रायेण । न तु जातिरूपार्थविवक्षायां दोषसम्भावनाभिप्रायेण । तथा सति शतसहस्रस्थले जाताविति व्यवहारो न स्यात्। बहुवचनस्थले च समुदायबहुत्वाभावेन तदर्थविवक्षानुपपत्त्या तत्रानन्यगत्या पराभिप्रेतजातिविवक्षाया एवाभिप्रेत-त्वस्य वाच्यत्वात् । यत्तु विद्यैवेत्यधिकरणीयविषयान् प्रति स्थितं ह्यक्षमित्यत्राक्षमिति जातावेकवचनमित्येत-न्मूलव्याख्यावसरे अन्यथाख्यातौ— अत्र जातिपदेन समुदायो विवक्षितः । अत एव विप्राणां भोजनं यथेत्यत्र भोजनमित्येकवचनं समुदायापेक्षमिति व्याख्यातम् । एवं चास्मन्मते जातेरेकत्वाभावात् कथं तत्रैकवचनमिति शङ्कानवकाश इति निरूपितम् । तत्तूक्तरीत्या निरस्तमेव । जातिरूपार्थविवक्षाभावेत्यत्र निर्वाहाभावेन सार्वत्रिक-निर्वाहार्थं परप्रक्रियानुसारेण जातित्वविवक्षाया अवश्यं वाच्यत्वात् । अत एव वाक्यार्थविनोदे जातेरनेकत्वेऽपि तदेकत्वविवक्षयैकवचनोपपत्तेरिति तद्व्याख्याने दूषणमुक्तम् । समुदायापेक्षमित्येव वैशेषिकाधिकरणीयमूले उक्तेः तत्र तथाऽङ्गीकारोपपत्तावपि प्रकृते जातावित्युक्ते सति समुदायार्थत्वस्य यत्नेनानुपपाद्यत्वाच्च । किञ्च युक्तिपादे विजानतामित्येतद्विषये जातौ बहुवचनमुपपादयता जात्याख्यायामेकस्मिन्नित्यनुशासनादिति भाव इत्यभिधाय तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैक्यलाभेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वलक्षणया प्रतिपाद्यमित्यभिधानात् समुदायपरत्वे तदर्थाङ्गीकारायोगः । जात्यर्थत्वमाश्रित्य तदवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वं लक्षणापेक्षया समुदायसमुदायिनोरभेदेन शब्द-सङ्करमाश्रित्य व्यक्तिरूपेणाप्यभिधानमाश्रित्यानेकत्वलाभाश्रयणस्य स्वरसतया तस्यैव पूर्वतद्ग्रन्थे स्वीकार्यत्वेन जात्यवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वलक्षणायोगाच्च । जातौ बहुवचनमित्यस्य तज्जातीयत्वेन व्यक्तीनामभिधानविवक्षा न तु व्रीहित्वं गोत्वमित्यादाविव जातेरेवाभिधानम् । तत्र सम्पन्नादिपदार्थानन्वयेन यवः सम्पन्नो व्रीहिः सम्पन्न इत्यादेरयोग इत्यादिप्रमेयस्य मञ्जर्यादावभिधानेन जातिवाचितामाश्रित्य व्यक्त्यनेकत्वलक्षणोक्त्ययोगाच्च । बहु-वचने जात्यैक्यलाभेऽपीति तु न परामर्शमूलम् । एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं विधाय जात्याख्यायामित्यनेनैकस्यां जातौ प्रयोगाय विहितेन बहुवचनेन जातेरेकत्वस्य लाभायोगात् । जातौ बहुवचनस्य व्यक्तिगतजात्यभि-धायकत्वेन तद्बलात् जातिरूपार्थमात्रलाभेऽपि तद्गतैकत्वलाभायोगेन तल्लाभमङ्गीकृत्यैव लाभेऽपीत्युक्त्ययोगाच्च ।

व्यक्त्यनेकत्वं लक्षणयेति तु दुर्घटमेव । कस्य कुत्र लक्षणेति ज्ञातुमशक्यत्वात् । बहुवचनेन जात्यैक्य-लाभेऽपीति पूर्वानुसारेण बहुवचनस्यैव लक्षणाप्रतीतेः । न च सा अङ्गीकर्तुमुचिता । न हि जातौ विद्यमानं बहुवचनं व्यक्तिगतमनेकत्वं लक्षयितुमलम् । सम्बन्धस्यैवाभावात् । जात्यैक्यस्य लाभस्यैवाभावेन तेनापि लक्षणायोगात् । सम्बन्धाभावाच्च । ऐक्यं हि जातिगतम् । जातिश्च व्यक्तिगता । अनेकत्वं च व्यक्तिगतमिति कथं सम्बन्धः । अपि चात्र द्विकर्तृककथायामव्याप्तिवारणार्थं बहुवचनस्य सर्वसाधारणत्वोपपादनाय जात्यर्थ-कत्वाश्रयणेन विद्वत्त्वरूपजातेस्तु बहुकर्त्रिकायामिव द्विकर्त्रिकायामपि कथायां सत्त्वमस्तीति प्रतिपादनाभिप्रायेण प्रवृत्तमूलजात्यैक्यप्रतिपादनद्वारा व्यक्त्यनेकत्वलक्षणाभिप्रायकथनायोगः । बहुत्वलक्षणायां द्विकर्तृकवादाद्यसङ्ग्रह-भयेनानेकत्वव्याख्यानं चायुक्तम् । सतां जल्प इत्यत्र जात्यर्थत्वे बहुवचनस्य च जात्यर्थकत्वेनैकसत्कर्तृकत्व-मादायाप्युपपत्तिप्रतिपादनपरोत्तरमूलानुसारेण कर्तुः एकत्वद्वित्वबहुत्वानां त्रयाणामपि बहुवचनलभ्यत्वस्य सिद्ध्या नियमेन अनेकत्वस्यैव लक्षणायां प्रापकाभावश्च । तस्माद्युक्तिपादीयजात्यर्थत्वकथनस्यात्यन्तायुक्तत्वमेव । अस्तु वा तद्यथाकथञ्चित्तथापि तदनुसारेणात्र चात्रेव तत्र वाक्यार्थकथने कार्ये अभिमानिदेवतेत्येकवचनान्तः प्रयोगः समुदायविवक्षयेत्यभिमानिव्यपदेशस्त्वितिसूत्रीयभावबोधदर्शनवता समुदायापेक्षमित्युदाहृतसुधापक्षस्वारस्याभि-मानिना सर्वत्र समुदायस्यैव व्याख्येयतया अर्धजरतीयायोगेन जात्यर्थत्वं क्वचिदाश्रयता वा समुदायापेक्षमित्येव यत्र सुधायां स्पष्टमुक्तं न जाताविति तत्रैव समुदायविवक्षा तदितरत्र तु जातिरूपार्थतैवेति विवेकस्य वा जाति-पदस्य सर्वत्र समुदायार्थताया वा वक्तव्यतया तथा मूलस्य स्थलभेदेन भिन्नभिन्नार्थाश्रयणायोग इत्यलं प्रसक्ता-नुप्रसक्त्या । युक्तिपादीयैतत्स्थलेऽयं विचारो लेख्यः । अनादिमनसीत्याद्युत्तरभाष्यमूलेऽन्यत्रापि यत्र जातावित्या-दिकं तत्राप्युपयोगानुसारेणात्रत्यं प्रमेयमवधेयम् ।

ननु प्रत्ययस्थात्कादिति । प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इकारः स्यात् । आपि परे । आप् सुबन्तात्परो न चेदिति सूत्रार्थः । कारिकेत्यादिकमुदाहरणम् । **छन्दसि सर्व इति** । 'षष्ठीयुक्तः छन्दसि वे'ति सूत्रीय छन्दसि वेति योगार्थः 'सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्त' इत्येतदित्यादिकं प्राक् तत्र तत्रोक्तमस्माभिः । वक्ष्यते च । सर्वे विधयः छन्दसीति वाक्यस्यार्थानुवादोऽयम् । वैयाकरणग्रन्थे छन्दसि सर्व इत्येवंविधोऽपि पाठोऽस्तीत्यप्याहुः । पूर्वोक्तमुपलक्षणमपवदति **उपलक्षणमिति** । **पूर्वपक्षस्येत्यत्रापीतीति** । आकर्षणादि-निमित्तं तु तर्हि साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यद्वयस्यापीत्युत्तरटीकायां व्यक्तम् । **सम्बन्धिन्यो युक्तय इत्येवार्थ** इति मूलम् । युज्यते अनयेति युक्तिरिति व्युत्पत्त्या युक्तिपदेनैव साधकत्वलाभादिति भावः । यद्वा पूर्वपक्षस्येति षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः साधकत्वम् । तथा च साधकपदाभावेऽपि तदर्थलाभोऽस्तीति न साकाङ्क्षत्वमिति भावः । **न्याया इति शेष इति** । ततश्च साधका इति पुल्लिङ्गोपपत्तिरिति भावः । यद्यपि न्यायपदेनैव 'स्वन्यायैः साधनमि'त्यादावस्माभिः व्युत्पदितप्रकारेण युक्तिपदेनैव साधकत्वलाभात् सिद्धान्तस्य न्याया इत्येतावतैव पूर्तेः साधका इति व्यर्थमित्याभाति । तथापि सन्निपातपरिभाषया न्याया इत्यस्य साधका इत्युपजीवनेन प्रवर्तितस्य तद्वैयर्थ्यापादकत्वासम्भवात् चक्षुषा पश्यतीत्यादाविव न्यायपदेऽवयवार्थविवक्षाभावमाश्रित्येदमुक्तमिति न दोषः । 'यथार्थज्ञानजनका' इति युक्तिपादीयभाष्योपपादनमप्यनुकूलं चेत् लेख्यम् ।

स०व्र०— उपरि वक्ष्याम इति । उपासनापादे 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिनेति शेषः । ननु 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति साधिका इति भवितव्यं साधका इति तु कथमित्यत आह **साधका इतीति** ।

चषकः— श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्यलङ्कृतयाऽनया ॥ १ ॥

प्रकृतलक्षणीयचरणचतुष्टयीप्रतिपाद्यं ध्वनयन् मध्ये मङ्गलमाचरति **कुपितेति** । **अपरं** विषयजनितम् । ल्यबन्तेनाद्यपादार्थः । सेवन्त इत्यत्र प्रकृत्यंशस्य भजनार्थकत्वोपगमेन द्वितीयपादार्थ इत्यवसेयः । अत्र व्याचक्षाणाः । 'छाया बाहुल्य' इति समासघटकपूर्वपदार्थबहुत्वविवक्षायां छायान्तरस्य क्लीबत्वविधानात् ह्रस्वान्तनिर्देशेन भवितव्यतया कथमयं विन्यासः सङ्गच्छत इत्याशङ्कमानाः इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यादिवदाकारप्रश्लेषाद्बहुत्वाविवक्षातो विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानामिति क्लीबत्वस्य वैकल्पिकत्वाद्वा तत्सामञ्जस्यमिति समादधति । **उपरि** उपासनापादे । **छान्दस इति** । तेन 'प्रत्ययस्थाकात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इत्यनेनेत्वे साधिका इति न्यासापत्तिशङ्कानवकाशः ।

इति श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूजसर्वतन्त्रस्वतन्त्रगालवपुरीश्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां तृतीयाध्यायकतिपयसुधाफक्किकाव्याख्यायां चषकनाम्न्यां कार्ष्ण्यां प्रथमः पादः ॥

ए०बा०— कुपितेति ॥ कुपिताहिफणच्छाया समीकृत्यापरं सुखम् । सेवन्ते यत्पदं धीरास्तं भजे वल्लभं श्रियः ॥ धीराः ज्ञानिनः अपरं सुखं वैषयिकं सुखं कुपितः क्रुद्धश्चासावहिः सर्पश्च तस्य फणः स्पटा । 'स्पटायां तु फणाद्वयोरि'त्यमरः । तस्य छायेत्येकवचनसमासः । न तु फणानां छायेति बहुवचनसमासः । तथा सति 'छाया बाहुल्य' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । अत एव 'इक्षुच्छायानिषादिन्य' इति कालिदासप्रयोग आकारप्रश्लेषेण वैयाकरणैर्विवृतः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति पाठमुपेत्य यद्यपि मल्लिनाथो व्याचख्यौ, तथाप्येकस्येक्षोस्तावज्जननिवासार्हछायायाः अभावात्तच्चिन्त्यम् । तस्याः समीकृत्य समानं कृत्वा । तुल्यपर्यायात् समशब्दात् 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य कर्तरि च्विरि'ति च्विः । अस्य च्वावितीत्वम् । ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञया कुगतिप्रादय इति समासः । कृञः क्त्वो ल्यप् । यत्पदं यस्य हरेः पदं सेवन्ते तं श्रियो वल्लभं वन्द इत्यन्वयः ॥ १ ॥

॥ इति अध्यायपादयोर्विषयौ प्रदर्श्य सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वञ्चाभिधाय पादस्यास्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहव्याख्यानम् ॥

* * *

।। अथ योन्यधिकरणम् ।।

२ सु०— अत्र सूत्रं **योनेः शरीरमिति** ।

ब्र०सू०— ।। ॐ योनेः शरीरम् ॐ ।। ३-१-२०-२९ ।।

तद्व्याख्यातं भाष्ये "स्वर्गादर्वाग्गतो जीवो वृष्टिद्वारा व्रीह्यादिबीजेषु सङ्क्रान्तो रेतस्सि(चं पु)क्पुरुषं प्रविश्य सह रेतसा मातृयोनिद्वारेण जठरं प्रविष्टः कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्पन्नं शरीरमाप्नोतीति प्रसिद्धम् । तत्किं तथ्यमुतातथ्यमिति सन्देहः ॥ न तथ्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः । 'देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत् स्वर्गतो गत' इत्यादिवचनात् । मान्धातृद्रोणद्रुपदकृपशुकादीनामितिहासपुराणेषु विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनाच्च । अन्यथासिद्धे चार्थे न बहुकल्पना युक्ता । अतस्ते 'वैराग्यजनना(यैवा)र्थमेवाध्यात्मविदां वादा' इति ॥ तथ्यमिति सिद्धान्तः । कस्मात् । 'मेघो भूत्वा वर्षति । त(द्य) इह व्रीहियवा ओष(धिवनस्पतय)धयस्तिला माषा इति जायन्ते । यो यो ह्यन्नमत्ति । यो वा रेतः सिञ्चति तद्रूपाद्भूय एव भवति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इत्यादिश्रुतेः । न च अदृष्टेऽर्थे अन्यथासिद्धिरवकाशवती । न च वचनान्तरलिङ्गदर्शनविरोधः । क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावस्यापि विद्यमानत्वेन तद्विषयत्वात् । यथोक्तम् । 'दिवः स्थासून् गच्छति' । 'स्थावराणि दिवः प्राप्त' इति श्रुतिस्मृतिभ्यामि"ति ।

परि०— अत्रेति । तदन्तरपादे इत्यर्थः ॥ **सूत्रमिति** । अन्तिमसूत्रमिति ज्ञेयम् । एतत्सूत्रस्यानुव्याख्यानप्रवृत्तौ बीजं 'एतदयुक्तमि'त्यादिना वक्तुं भाष्योक्तव्याख्यानं 'तद्धि तथ्यमुतातथ्यमि'त्यादिना अनुवदितुं तदुपयुक्तमाह **स्वर्गादिति** ॥ **रेतःसिचमिति** । एतेन 'रेतःसिग्योगोऽथे'ति सूत्रार्थोऽनूदितो भवति ॥ **इति प्रसिद्धमिति** । 'कर्मणा दैवतन्त्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये । स्त्रियः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः । कललं त्वेकरात्रेणे'त्यादिना तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये प्रसिद्धमित्यर्थः । तत्र तत्र प्रमाणेषु च प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ **बहुकल्पनेति** । स्वर्गादित्यादिनोक्तेत्यर्थः । धूमो भूत्वेति श्रुतिर्व्याख्याता 'न स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः' इति सूत्रभाष्यादौ । **अभ्याशः** शीघ्रम् ॥ **यथोक्तमिति** । भाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥

यादु०— कललबुद्बुदादिक्रमेणेति । 'कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । दशाहेन तु कर्कन्धुः पेश्यण्डं च ततः परम् । मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्ग्याद्यङ्गविग्रहः । नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः । चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडादयः' इति क्रमेणेत्यर्थः । 'मेघो भूत्वे'त्यादिश्रुत्यर्थस्तु मेघो भूत्वा प्रवर्षति वर्षान्तर्गतो भवति । ते कर्मिण इह लोके केचिद् व्रीहियवाः केचिदोषधिवनस्पतयः केचित् तिला माषाः । इतिशब्दोऽन्योपलक्षणार्थः । जायन्तेऽन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रविशन्ति न तु तदभिमानिनो भवन्ति । यथोक्तम् । 'अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादि'ति । यो यः पुरुषो ह्यन्नमत्ति यश्च रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति तमेवानुप्रविशति तत्तत्र कर्मिषु ये रमणीयचरणाः साधुयज्ञादिमन्तस्त इह भूमौ रमणीयां योनिमापद्येरन् । आपद्येरन्निति यत् तच्चाभ्याशः कालसामीप्येन वत्सरात्पर्वमेवेत्यर्थ इति ।

वं०प०— बहुकल्पनेति । 'स्वर्गादवाग्गत इत्यादिनोक्तेत्यर्थः । **ते** वादाः । स्वर्गादवाग्गतो देही व्रीह्यादीतरदेहगः' इत्याद्या वादा इत्यर्थः । **अन्यथासिद्धिः** 'देहं गर्भस्थितं' 'मान्धात्रि'त्यादिनोक्तान्यथासिद्धिरित्यर्थः । **वचनान्तरं** देहं गर्भस्थितमित्येवंरूपम् । **लिङ्गदर्शनं** मान्धात्रादीनां विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनरूपम् ॥

शे०चं०— ननु बीजपुरुषयोनीनामित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च बीजादिसम्बन्धनियमाभावस्य अथशब्दोक्तत्वकथनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यानर्थक्यादित्यतो 'योनेः शरीरमि'त्येतत्सूत्रीयभाष्यसमर्थनार्थत्वात्तस्या नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यैतत्सूत्रोपन्यासपुरःसरं तद्भाष्यव्याख्यानमनूद्य तत्रानुपपत्तिं चाशङ्क्य तत्परिहारेण भाष्यव्याख्यानसमर्थनपरतयोत्तरवाक्यं योजयति **अत्र सूत्रमित्यादिना** ॥ **कललबुद्बुदादिक्रमेण इति** । आदौ कललमनन्तरं बुद्बुदमनन्तरं कर्कन्धुरनन्तरं पेश्यण्डमित्यादिक्रमेणेत्यर्थः । 'कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । दशाहेन च कर्कन्धुः पेश्यण्डं च ततः परम् । मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्ग्याद्यङ्गविग्रहः । नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गछिद्रोद्भवस्त्रिभिः । चतुर्भिर्धावतः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडादय' इति वचनादिति भावः ॥ **न च वचनान्तरेति** । 'देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेदि'त्युदाहृतवचनम् । मान्धात्रादीनां विनैव बीजसम्बन्धेन जननदर्शनं च **लिङ्गदर्शनम्** । एतदुभयविरोध इति च न वाच्यमित्यर्थः ॥

वा०र०— व्याख्यानसमर्थनार्थत्वादिति । उत्सूत्रत्वनिराकरणेनोपपन्नत्वसमर्थनार्थत्वादित्यर्थः । **इति वचनादिति भाव इति** । मूले **विनैव बीजादिसम्बन्धेनेति** । अत्र मान्धातृद्रोणादिषु सर्वेष्वपि बीजपुरुषयोनिसम्बन्धेषु कश्चनापि नास्तीति नाभिप्रायः । किन्तु क्वाचित्कस्यचित्सम्बन्धस्य सद्भावेऽपि सम्बन्धत्रयस्य सर्वत्राभावेन विशिष्टसम्बन्धाभावः सर्वत्र तिष्ठतीत्येव । अत एवोत्तरत्र योनेः शरीरमिति प्रकृतादर्थान्तरे वर्तमानाथशब्देन लब्धार्थकथनावसरे योनेः शरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीति विशिष्टव्यतिरेक एवोक्तः । अन्यथा अरणिमथनोत्पन्नशुके आदिपदोक्तधृष्टद्युम्नादौ चाग्निकुण्डोत्पन्ने सम्बन्धत्रयमध्ये कस्यचिदप्यभावेऽपि मान्धात्रादिषु पुरुषसम्बन्धस्य प्रमदायामेव जरत्कार्वाद्यनुग्रहेणोत्पन्नास्तीकादिषु मातृसम्बन्धस्य पूर्वसिद्धगर्भस्थ-

देहप्रवेशवत्सु मातृसम्बन्धमात्रस्य द्रोणद्रुपदकृपादीनां यथासम्भवं पुरुषादिसम्बन्धस्यावर्जनीयसद्भावेन बीजादि-सर्वसम्बन्धाभावस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । विशिष्टाभावस्तु अन्यतमाभावेनेव सर्वाभावेनापि सम्भवतीति न दोष इति ज्ञेयम् । 'अथासम्मितं स्थाणुभ्यो जायन्त' 'स्थाणुष्वथापि पुरुष' इत्यादिभाष्योदाहृतश्रुतिस्मृति-व्याख्यानरूपतत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टमेतन्मान्धात्रादीनां बीजादिसम्बन्धेन विना जननप्रतिपादिकेतिहासपुराण-वाक्यम् । मूले ओषधिवनस्पतय इति श्रुतिपाठः । 'अन्याधिष्ठित' इति सूत्रीयभाष्ये तथैवोदाहरणात् ।

उदाहृतवचनमिति । अत्र वचनमित्यतःपरं वचनान्तरमिति शेषः । वचनान्तरपदव्याख्यानाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव जननदर्शनं च लिङ्गदर्शनमिति वक्ष्यतीति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— न च वचनान्तरेति । 'देहं गर्भस्थितं क्वापि' इत्युदाहृतवचनं मान्धात्रादीनां विनैव बीजादिसम्बन्धं जननदर्शनं लिङ्गदर्शनं एतदुभयविरोधो नेत्यर्थः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितानुव्याख्यानस्य श्रीमज्जयतीर्थविरचितायाः सुधायाः श्रीमत्सत्यव्रततीर्थविरचितायां टिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* * *

॥ अथ तत्र एतदधिकरणीयभाष्येऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ अथ तत्र च एतदधिकरणीयभाष्यानुवादपूर्वकं तदयुक्तत्वशङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्यावतरणम् (बीजपूरुषयोनीनां सङ्गतिनियमोक्तिकल्पनया शङ्का, तन्निरासकतया तन्नियमोज्झितत्युक्तिश्च) ॥

३ **सु०—** तदिदमयुक्तं व्याख्यानम्, उत्सूत्रत्वात् । यद्यप्यत्र योनिशब्दो बीजाद्युप-लक्षणः शक्यो व्याख्यातुं, तथाऽपि तत्सम्बन्धनियम एव सूत्रे प्रतीयते । न तु क्वाचित्क-स्तदभावोऽपि । यदि च क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावः स्यात् तदा आकस्मिकत्वं स्यात् इत्यत आह **बीजेति** ।

अनु०— बीजपूरुषयोनीनां सङ्गतिनियमोज्झितिम् ।
अथशब्देन भगवानाह

परि०— आकस्मिकत्वमिति । निष्कारणत्वं स्यात् जन्मन इति योज्यम् ॥

यादु०— 'कारणतश्च तामि'ति मूलं स्थापयितुमाह **यदि च क्वचिदिति** । **आकस्मिकत्वं स्यात्** तज्जनेरिति शेषः ।

वं०प०— व्याख्यातुमिति । तथा च बीजादिद्वारा प्राप्तयोनेः सकाशाच्छरीरमाप्नोतीति व्याख्याने उक्तार्थलाभान्नोत्सूत्रितत्वशङ्केत्यर्थः ॥ **तत्सम्बन्धेति** । बीजादिद्वारा योनिसम्बन्धेत्यर्थः । **क्वाचित्को** मान्धात्रादौ दृष्टः । **तदभावो** योन्यादिसम्बन्धेन जननाभावोऽपि न प्रतीयते सूत्र इत्यर्थः । **क्वचित्** मान्धात्रादौ । तदेवेत्यनन्तरं मान्धात्रादिजनेरित्यर्थः ।

शे०चं०— आकस्मिकत्वं स्यादिति । अत्र तज्जनेरिति शेषः ।

॥ इति एतदधिकरणीयभाष्यानुवादपूर्वकं तदयुक्तत्वशङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्यावतरणम् (बीजपूरुषयोनीनां सङ्गतिनियमोक्तिकल्पनया शङ्का, तन्निरासकतया तन्नियमोज्झित्युक्तिश्च) ॥

* * *

॥ अथ अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्कया निरसनं सोपपत्तिकम् ॥

॥ अथ तत्र अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्काया निरसनम् (बीजादिसम्बन्धनियमाभावार्थकस्य 'अथ'शब्दस्य पूर्वसूत्रादावृत्त्या तच्छङ्कानिरसनम्) ॥

४ **सु०— बीजशब्देन व्रीह्यादिकं रेतश्चोच्यते । सङ्गतिनियमोज्झितिं सम्बन्धातिनियमाभावम् । अयमर्थः । रेतःसिग्योगोऽथेति पूर्वसूत्रात् 'अथ'शब्दोऽत्राप्यनुवर्तते । स च प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तते । तथा च योनेः शरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीति अथशब्देन भगवान् सूत्रकारो बीजादिसम्ब(न्धे नि)न्धनियमाभावं सूत्रितवानित्यतो नोत्सूत्रत्वपर्यनुयोगो युक्त इति ।**

शे०चं०— नन्वत्र सूत्रेऽथशब्द एव नास्ति । सद्भावेऽपि वा तेन कथमुक्तार्थस्य लाभः । येनोत्सूत्रितत्वशङ्कापरिहार इत्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ **प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तत इति** । न च तत्र मानाभावः । यत्र अर्थान्तरेऽभिहिते अर्थान्तरविवक्षया ब्रवीति 'अथैवं मन्यस' इति तत्र अर्थान्तरविवक्षयाऽप्यथशब्दप्रयोगस्यैव तत्र मानत्वादिति भावः ।

वा०र०— अत्राप्यनुवर्तत इति मूलम् । अत्रैवं योजना । अथशब्दोऽत्रापि योनेरिति सूत्रेऽपि वर्तते । कथं तस्य वृत्तिः प्रत्यक्षतस्तदभावावगमादित्यत उक्तम् **अनुवर्तत इति** । कस्मादनुवृत्तिरित्यत उक्तं **रेत इत्यादीति** । एतेन अन्यत्रानुवृत्तेरनुक्तत्वादत्रापीति कथमिति शङ्कानवकाश इति ज्ञेयम् । अथशब्दस्य आनन्तर्याद्यर्थचतुष्टयमध्ये प्रकृतादर्थान्तरपरत्वनिराकरणपरप्रवृत्तापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकादिति शाङ्कर-

भाष्यविवरणोक्ताभिप्रायनिराकरणपरत्रापि प्रकृतादर्थादर्थान्तरपरत्वाशङ्कानिरासायेत्यादिचन्द्रिकाव्याख्यावसरे स्वोपपादितप्रकारानुसारेणाह **न च तत्र मानाभाव इत्यादिना** ।

।। इति अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्काया निरसनम्
(बीजादिसम्बन्धनियमाभावार्थकस्य 'अथ'शब्दस्य पूर्वसूत्रादावृत्त्या तच्छङ्कानिरसनम्) ।।

* * *

।। अथ उक्तार्थे पूर्वपक्षोक्ताकस्मिकत्वप्रसङ्गस्य परिहारकतया अनुव्याख्यानांशस्यावतरणम्, खण्डार्थोऽभिप्रायश्च
(कारणविशेषस्थलमात्रे तन्नियमाभावोक्त्या आकस्मिकत्वप्रसङ्गपरिहारः) ।।

५ **सु०—** यदुक्तं 'एवं सत्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग' इति तत्परिहरति **कारणश्चेति** ।

अनु०— कारणतश्च ताम् ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।

तां च बीजादिसम्बन्धनियमोज्झितिं **कारणत** आह ।

एतदुक्तं भवति । जन्मकारणाद्दृष्टाकृष्टो जन्तुर्बीजादिसम्बन्धेन शरीरमापद्यत इत्युत्सर्गः । स च क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेन कारणविशेषेणापोद्यते । यथा क्षुद्रजन्तुयातनाशरीरोत्पत्तावपवाद इति । तथा च उक्तम्— 'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति । अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति ।।

परि०— सु०— ज्ञानतपोयोगादिति । **ज्ञानम्** अपरोक्षज्ञानम् । **तपः** कायशोषणादि । **योगः** समाधिः । **आदिपदेन** सत्कर्मानुष्ठानादिग्रहः ।। **क्षुद्रजन्त्विति** । पिपीलिकादिरूपक्षुद्रजन्तूनां शरीरोत्पत्तौ, (प्राणि)पापिनां यातनाशरीरोत्पत्तौ च यथा बीजादिसम्बन्धनियमो नास्ति तथेत्यर्थः ।। **तथा चोक्तमिति** । न्यायविवरण इति योज्यम् ।।

।। इति श्रीमत्सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमन्न्यायसुधापरिमळाख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।

यादु०— योगादीत्यत्रादिपदेन पापसङ्ग्रहः । अत एवाह **यथा क्षुद्रजन्त्विति** । अत्र क्षुद्रजन्तुशब्देन मशकादिकं विवक्षितम् । तदनन्तरं नारकीति शेषः । तथा च क्षुद्रजन्तूनां नारकिणां यातनाशरीरोत्पत्तौ चोक्तनियमस्य प्रकृष्टपापलक्षणेन कारणविशेषेणापवादो यथेत्यर्थः । क्षुद्रजन्तूनां नारकिणां च शरीराणीति संस्थानिसंस्थानभेदविवक्षया भोक्तृभोगायतनभेदविवक्षया वा षष्ठीति ज्ञातव्यम् । यातना नरकपीडा तस्यै शरीराणि यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्तावित्यर्थः । एतच्च किरणावलीरीत्या व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु क्षुद्रजन्तवो नीचजीवास्तेषां यानि नरकस्थानि यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्तावित्यर्थोऽवगन्तव्यः ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वं०प०— अपवाद इति । तत्र यथा पापेनापवादस्तथाऽत्रापि क्वचिन्मान्धात्रादौ पुण्यविशेषेणापवाद इत्यर्थः ॥ *इति वैराग्यपादः समाप्तः ॥*

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३-१ ॥

शे०चं०— ननु यद्युक्तनियमः तदा कारणतोऽपि न तस्योज्झितिः सम्भवति । तत्सम्भवे च न नियमत्वमित्यतो नियमस्वरूपं कारणविशेषस्वरूपं चोपदर्शयन्नेव तत्सम्भावकमप्याह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **क्वचिदिति** । मान्धातृद्रुपदादिष्वित्यर्थः ॥ **यथेति** । क्षुद्रजन्तवश्च यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्ताविति विग्रहः । अत्र च क्षुद्रजन्तुपदं मशकादिशरीरपरम् । यातनाशरीरपदं च नारकिणामिति शेषपूरणेन नारकीययातनाशरीर-परम् । ततश्च मशकादिशरीरोत्पत्तौ यातनाशरीरोत्पत्तौ चोक्तविधस्य चोत्सर्गस्याधर्मविशेषलक्षणेन कारण-विशेषेणापवादो यथेत्यर्थः । न च यातनाशरीराणामपि बीजादिसम्बन्धापेक्षत्वात् न अधर्मविशेषसाध्यत्वमिति वाच्यम् । तत्सापेक्षशरीराणामाकल्पमयकुम्भीपाकक्रकचदारणादिदुःखसहनाक्षमत्वेन नारकिशरीराणामपि तत्सह-नाक्षमत्वप्रसङ्गात् ॥ **तथा चोक्तमिति** । न्यायविवरण इति शेषः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थश्रीमच्चरणानां
निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ
शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वा०र०— 'क्षुद्रजन्तूनां यातनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायन्ते' इति प्रशस्तपादभाष्य-व्याख्यानरूपक्षुद्रजन्तूनां मशकादीनाम् इत्यादि किरणावल्यनुसारेण । ननु 'मशकादीनां इह सुखमपि अनुभवतां न यातनाशरीराणीत्यत आह नारकिणामिती'ति इत्यादितद्वर्धमानानुसारेणाह **क्षुद्रजन्तवश्च यातनाशरीराणि चेत्यादिना** । क्षुद्रजन्तूनां शरीराणीत्यर्थलाभाय नारकिणामितिवत् शरीराणीत्यपि शेषपूरणस्य किरणावल्यभि-

प्रेतकथनपरशरीराणीत्यध्याहार्यं चेति रुचिदत्तेनोक्तेऽपि क्षुद्रजन्तुपदस्यैव तच्छरीरोपलक्षणत्वाभिप्रायेण क्षुद्रजन्तूनां शरीराणीति किरणावल्यामुक्तत्वात् किमध्याहारेणेत्याशयेनोक्तम् **अत्र च क्षुद्रजन्तुपदं मशकादिशरीरपरमिति** । 'न हि योनिजशरीरमाकल्पमयःकुम्भीपाके'त्यादिकिरणावल्यनुसारेणाह **तत्सापेक्षशरीराणामिति** । अयःकुम्भीपाकपदेन कुम्भीपाकाख्यनरके कथ्यमानं तप्तं तैलमस्ति । तन्मध्ये यद्यातनं तद्गृह्यते । क्रकचो अयोविकारविशेषः कपाटफलकादिसिद्ध्यर्थः काष्टद्वैधीकरणीकरणाद्युपायः । तैर्दारणम् । आदिपदेन तैलयन्त्रे निष्पीडनादि गृह्यते । एतेषां दुःखत्वं च तत्साधनत्वमिति बोध्यम् । माघमाहात्म्ये कुम्भीपाकाद्याः प्रसिद्धाः । पञ्चमस्कन्धीयभागवतेऽपि ।

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासानुजश्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
रुग्मिण्याख्यां प्रजातस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतौ पाद्भिरक्तेः समाप्तः ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणिश्रीमद्गुरुराजवर्यविरचितशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाव्याख्यापाठादिशोधेन नरसिंहकृतायां वाक्यार्थरत्नमालायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमश्चरणः ॥

॥ इति उक्तार्थे पूर्वपक्षोक्ताकस्मिकत्वप्रसङ्गस्य परिहारकतया अनुव्याख्यानांशस्यावतरणम्, खण्डार्थोऽभिप्रायश्च (कारणविशेषस्थलमात्रे तन्नियमाभावोक्त्या आकस्मिकत्वप्रसङ्गपरिहारः) ॥

॥ इति अस्यानुव्याख्यानखण्डस्य खण्डार्थसहितदण्डार्थकथनद्वारा भाष्योक्तार्थायुक्तत्वशङ्काया निरसनं सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति एतदधिकरणीयभाष्येऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति योन्यधिकरणम् ॥

* * *

६ सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयेऽध्यायेऽयं प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ ३-१ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★ ★ ★

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

।। अथ एतत्पादप्रतिपाद्यस्य सङ्गतेश्चात्रानुक्तौ कारणप्रदर्शनसहित-
एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहः ।।

१ सु०— "भक्तिरस्मिन्पाद उच्यते । भक्त्यर्थं हि भगवन्महिमोक्तिरि"ति पादप्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तु उत्तरत्र वक्ष्याम इत्याशयवानेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्ष-सिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह **पश्चादिति** ।

अनु०— पश्चाददृष्ट्यविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः ।
स्थानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ।।
गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता ।
नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।।
अशक्यकर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च ।
अमानक्लृप्तिसन्मानव्यवस्थाऽत्यल्पता भवाः ।।
विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ।
अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रमाः ।।

पूर्वपक्षगाः पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यः । **निर्णयप्रमाः** सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि ।

परि०— आदावेव न्यायसङ्ग्रहोक्तेरनवसरदु:स्थत्वमाशङ्क्य आह **भक्तिरिति** ॥ **उत्तरत्र इति** । उपरितनपाद इत्यर्थः । **सङ्ग्रहेणाह पश्चादितीति** । अत्रायं विवेकः। सन्ध्ये सृष्टिराह हि । पश्चाददृष्टिः, अशक्यकर्तृताशक्तिः ॥ पराभिध्यानात् । अविज्ञानं, स्वतो बोधः ॥ देहयोगाद्वासोऽपि । कालः, तथै(दे)व चेति अस्वातन्त्र्यादिनिबन्धनः स्वतो बोध एवात्रापि मानमित्यर्थः ॥ तदभावो नाडीषु । दुःखं, अमानक्लृप्तिः । अतः प्रबोधोऽस्मात् । पृथग्भवः, सन्मानम् ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः । पृथग्भवः, सन्मानम् ॥ न स्थानतोऽपि । स्थानभेदः, व्यवस्था ॥ अरूपवदेव हि । विरुद्धत्वं, व्यवस्था ॥ अत एव चोपमा । न्यायसाम्यं, अत्यल्पता ॥ अम्बुवदग्रहणात् । स्वतो भवः, भवः ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । गुणसाम्यं, विशेषदृष्टिः ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि । अयोगः, विशेषवाक्यं, चकारादन्नदानाद्युपपत्तिश्च ॥ तदव्यक्तमाह हि । तर्कबाधः, पुंशक्तिः ॥ उभयव्यपदेशात् । विलोमता, सुनिदर्शनम् ॥ परमतः । विलोमता, अलौकिकत्वम् ॥ स्थानविशेषात् । नानाभावः, आधिक्यम् ॥ तथाऽन्यत् । नानाभावः, आधिक्यम् ॥ अनेन सर्वगतत्वम् । नानाभावः, स्वातन्त्र्यम् ॥ फलमत उपपत्तेः । प्रलोभः, स्वातन्त्र्यमिति । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति करणे घञ्प्रत्ययः, माङ् मान इति धातुरिति भावेनाह **सिद्धान्तनिर्णयार्थानीति** ।

गु०दी०— **सन्ध्ये सृष्टिराह** हीत्यधिकरणे स्वप्नविषयस्य पश्चात्स्वप्नोत्थानाददृष्टेरसत्त्वमिति **अदृष्टिः** पूर्वपक्षस्थापिका । इतराशक्यकरणशक्तित्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्वा पुनः संस्कारमात्रतामापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेरिति **अशक्यकर्तृताशक्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययावित्यधिकरणे अविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं नेशशक्त्येति ज्ञानात् स्वप्नतिरोधानमिति साक्षात् पूर्वपक्षः । तत्राज्ञानकृतत्वात् स्वप्नस्येति पूर्वपक्षोद्वलक**युक्तिरूपमविज्ञानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । हेतोः प्रबलत्वात् तस्यैव कीर्तनमनुव्याख्याने न सापेक्षस्य बोधस्येति ज्ञेयम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । **ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे** जीवादन्यत्वे कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात् तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् **तेनैव जीवेन** अस्वातन्त्र्येणैव व्याख्यातत्वात् । अनयोरप्यस्वतन्त्रतया व्याख्यातत्वादुभयात्मकत्वे भिन्नाभिन्नात्मकत्वे दोषद्वयापाताज्जीवाभेदे तद्वदस्वातन्त्र्यम् । तद्भिन्नत्वे जडत्वेन सुतरामस्वातन्त्र्यमिति दोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे व्याहतेस्तावन्मात्रनिमित्तत्वे ज्ञानाज्ञानमात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् प्रत्युत 'न ऋते त्वत्क्रियते' इति मानविरुद्धत्वाच्चेति **स्वतो बोध** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ २ ॥

देहयोगाद्वासोऽपीत्यधिकरणे कालापेक्षयैव जागरितदेहाभिमानाद्देहे वासरूपजागरितं कालशक्त्यैव नेशशक्त्या प्रातःकाले उद्बोधदर्शनादिति **काल** एव पूर्वपक्षप्रापकः । कालस्य जडतयाऽस्वातन्त्र्यादुद्बोधकतया प्रतीयमानचेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्यादिति **तदेव पूर्वोक्तास्वातन्त्र्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ३ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि हेत्यधिकरणे परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने जीवस्यावस्थाने दुःखित्व-प्राप्तेः नाडीषु सुप्तिर्न भवतीति **दुःखमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । उभयस्वीकारोपपत्तावुभयस्य नाडीस्थपरमात्मनि सुप्तिरित्युभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती'ति मानस्य क्लृप्त्यकरणं सम्भावितस्य कस्यचिदर्थस्य क्लृप्तेरकरणमित्यव्यवस्थितिदोषात् प्रमाणे व्यवस्थाऽभावदोषादतिप्रसङ्गादन्यत्रापि विरुद्धयोरेक-स्याप्रामाण्यस्वीकारप्रसङ्गादिति **अमानक्लृप्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ४ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मादित्यधिकरणे प्रबोधे पृथगपि कारणदृष्टेः ऊरून्मथनभेरीताडनादिकारणदृष्टेः क्वचि-त्तदेव कारणमस्तु नेशः । यत्र कारणान्तरदर्शनेऽप्यकस्माद्बोधस्तत्रेश इति पृथग्भवः पृथगीश्वरं विना भवति बोधोदय इति **पृथग्भवः** पूर्वपक्षप्रापकः । 'न ऋते त्वत्क्रियत' इति श्रुतेः सर्वत्रापीशकर्तृत्वे सम्यग्ज्ञाना-न्निरवकाशत्वेन समीचीनमानसद्भावात् इति **सन्मानमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ५ ॥

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इत्यधिकरणे राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तरकल्पनेति पृथग्भवः राजादिवत् पृथग्भवः ईश्वरसम्भव इति पुनरपि **पृथग्भव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः स राजवदि'ति सकलदेशकालेषु हरेरेव विशिष्टस्वप्नादिकर्तृत्व-तिरस्कर्तृत्वप्रतिपादकसमीचीनप्रमाणसद्भावादिति **सन्मानमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ६ ॥

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषादित्यधिकरणे मोहस्य स्वप्नादिभ्यः पृथग्भावात् पृथगवस्थान्तरत्वेन भावात् सद्भावाद्ब्रह्मप्राप्तौ केवलसुखप्रसङ्गाद्ब्रह्मप्राप्तिरेवेति **पृथग्भव** एव पुनः पूर्वपक्षप्रापकः । जाग्रत्स्वप्नवन्न सुखदुःखयोरुभयोरभावात् सुप्तिवन्न केवलसुखस्याप्यभावादतः परिशेषादर्धप्राप्तिरित्यर्धप्राप्तिप्रापकपरिशेषाख्य-**सन्मानमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ७ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीत्यधिकरणे प्रतिशरीरं स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेद इति **स्थानभेद** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'अयमेव सः', 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतेः स्थानानां भेदे हरेरभेद एवेति व्यवस्थोपपत्तेः **व्यवस्थैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ८ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यधिकरणे 'अरूपमव्ययं', 'तदरूपमनामयमि'त्यरूपश्रुतेः 'रुक्म-वर्णम्' 'आदित्यवर्णमि'ति श्रुतेश्च विरोधादप्रामाण्यमिति **विरुद्धत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । प्राकृतरूपरहित-मप्राकृतरूपसहितमिति **व्यवस्थैव** पुनस्सिद्धान्तस्थापिका ॥ ९ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यधिकरणे परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेद इति **न्यायसाम्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । अल्पगुणत्वादिविरोधान्नाभेद इति जीवस्य **अत्यल्पतैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ॥ १० ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वमित्यधिकरणे सादृश्यस्य सत्त्वात् सतश्च स्वयमेव **भावात्** सद्भावात् साधनं विनैव जीवस्य तादृक्त्वव्यक्तिरिति **सतो भव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् सद्भावादिति **भव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ ११ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमित्यधिकरणे मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादि-**गुणसाम्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते । एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते । मुक्तावानन्दः एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्मुक्ता ब्रह्मणो बलिं हरन्ती'त्यादिविशेषप्रतिपादकश्रुतेः **विशेषदृष्टिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १२ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इत्यधिकरणे संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोग इति **अयोग** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयती'त्यादिविशेषवाक्यात् पृथक् पालनकर्तृत्वमप्यस्तीति **विशेषवाक्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १३ ॥

तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणे अव्यक्तस्वभावस्य दर्शने **तर्कबाध** एवेति स एव पूर्वपक्षप्रापकः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोः तच्छक्त्याऽव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्तिरिति **पुंशक्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १४ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदित्यधिकरणे गुणानां गुणिस्वरूपत्वं विरुद्धमिति **विलोमतैव** पूर्वपक्ष-प्रापिका । कालादिदृष्टान्तादिदानीं कालः अहिकुण्डलं कुण्डली चेत्यादिदर्शनाद्गुणानां गुणिस्वरूपत्वं घटत इति **सुनिदर्शनमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १५ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य इत्यधिकरणे ब्रह्मानन्दादीनाम् **अन्यथात्वात्** लोक-विलक्षणत्वादतच्छब्दत्वम् । तच्छब्दाः आनन्दादिशब्दाः न विद्यन्ते वाचका यस्य तदतच्छब्दम् । तस्य भावः अतच्छब्दत्वम् । आनन्दादिशब्दानां लौकिकानन्दादिष्वेव सङ्केतग्रहणादलौकिकानन्दे सङ्केतग्रहोपायाभावादिति भावः । तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति **विलोमतैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथार्था अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात् । तथापि शब्दा लौकिका अप्यमुष्मिन् प्रवर्तमाना अधिकार्थान् वदन्ती'त्यादि-श्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमादलौकिकत्वं तच्छब्दता च । तथाऽपि घटशब्दवाच्यसुवर्णघटवन्न लोकोपमेति **अलौकिकत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १६ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवदित्यधिकरणे ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्यबिम्बभूतविष्णवानन्दवैचित्र्यमिति **नाना-भाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिः न जलगत-स्येत्येतावता सूर्यवैचित्र्यम् **आधिक्यं** सामर्थ्याधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेरिति **आधिक्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १७ ॥

तथाऽन्यत्प्रतिषेधादित्यधिकरणे **नानाभावात्** मत्स्यकूर्माद्यनन्तरूपत्वाच्चित्तमयी ध्येयप्रतिमाऽपि हरिरेवेति **नानाभाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । **आधिक्यादेव** विष्णोराधिक्यान्न ध्येयप्रतिमारूपत्वम् । ध्येयप्रतिमायां प्राकृतत्वनिरतिशयसौन्दर्याभावानित्यत्वादिदोषप्रतीतेः । अत एव 'नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुतिः । **इत्याधि-क्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १८ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्य इत्यधिकरणे नानावतारेषु **कौतुकदर्शनात्** पार्थसारथ्यकरणादिकौतुकदर्शनात् क्वचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृष्ट्यादिकर्म कुर्वन्नन्यमेव सामस्त्येन योजयतीति **नानाभाव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'सर्वत्र सर्वमेतस्मादि'त्यादिश्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यात् क्रीडायामपि स्वपरमोत्कर्षं नान्यस्मै दिशति । नहि सत्यलोकाद्याधिपत्यमिव स्ववैकुण्ठलोकाद्याधिपत्यमपि कदाचित्क्वचिदन्यगं कुरुते । अत एव मुक्तानां स्वसारूप्यं दिशन्नपि न श्रीवत्सकौस्तुभौ दिशतीति **स्वातन्त्र्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १९ ॥

फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणे कर्मान्वयव्यतिरेकात् ईश्वरः फलदातेति प्रलोभनमात्रमिति **प्रलोभः** पूर्वपक्षप्रापकः । 'कर्माण्यनन्तानि यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव । क्वचिद्ददाति क्व च नो ददाति न ह्यानन्त्यात् कर्मणां भोगनाशः' इत्यादिश्रुत्या कर्मण्यपि हरेरेव स्वातन्त्र्यात् । कथमन्यथा स्वापरोक्षज्ञाने सति प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तान्यनन्तानि कर्माणि फलभोगरहितान्येव क्षपयेत् । अतः प्रलोभकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पने च स्यातामिति **स्वातन्त्र्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ।

एकैकपादपूर्वोत्तरयुक्तीः स्वानुभाष्यसङ्कुचिताः । तेने न्यायविवरणे पुनः स्वयं विद्वदग्रणीर्मध्वः ॥

मया तु मन्दोपक्लृप्त्यै ग्रन्थद्वयपदावली । स्वर्णमुक्तामणिप्रोतमालेव ग्रथिता परम् ॥
अतो विद्याब्धिमुद्धर्तुं हृद्या मध्वोक्तिरेव नौः । स एव कर्णधारस्तद्दण्डधारास्ततोऽपरे ॥

यादु०— उत्तरत्रेति । उपासनापाद इत्यर्थः ।

शे०चं०— यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

एकवाक्यत्वादिसिद्ध्यर्थतयाऽवश्यवक्तव्यपादप्रतिपाद्यसङ्गत्योरकथनेन प्रसक्तामनुव्याख्याने न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरन्नेव **पश्चाददष्टी**त्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति **भक्तिरित्यादिना** । **उत्तरत्र** तृतीयपादे ॥ **वक्ष्याम इति** । 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिनेति शेषः ॥ **सङ्ग्रहेणेति** । भाष्य एव सूत्राणां स्पष्टार्थतया सर्वत्र वक्तव्यविशेषाभावात्सङ्ग्रहः । परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थत्वाच्च वचनमिति भावः । अमूर्तानां पूर्वपक्षं प्रति गमनानुपपत्तेराह **पूर्वपक्षसम्बन्धिन्य इति** । प्रमाया निर्णयत्वाव्यभिचारान्निर्णयपदानर्थक्यं युक्तीनामप्रमितिरूपत्वात्प्रमाशब्दस्य प्रमितिपरत्वानुपपत्तिश्चेत्यतोऽत्र निर्णयशब्दस्य सिद्धान्तनिर्णयपरत्वं प्रमाशब्दस्य प्रमाणपरत्वं प्रमाशब्दस्य शाकपार्थिवादित्वं चाभिप्रेत्य व्याख्याति **सिद्धान्तेत्यादि** ।

वा०र०— एकवाक्यत्वादीति । आदिपदेन पूर्वोत्तरपादभेदस्यासङ्गतिशङ्कानिरासस्य च परिग्रहः । पूर्वपाद इव विवेकः । उत्तरत्रेत्यनुवादेन तृतीयपाद इति व्याख्यानम् । तृतीयाध्यायतृतीयपाद इत्यर्थः ।

अमूर्तानामिति । कर्म मूर्तद्रव्यसमवेतमिति व्यवस्थापनादिति भावः । ननु सिद्धान्तनिर्णयप्रमाणानीत्युक्ते निर्णयरूपत्वं प्रमाणानामित्यापन्नमित्यतो निर्णयार्थानि प्रमाणानीति विग्रहाश्रयणात् प्रमाणानां निर्णयार्थत्वस्यैव लाभेन निर्णयरूपत्वालाभान्न दोष इत्यभिप्रेत्य तथा सति निर्णयार्थप्रमा इत्येव भवितव्यमिति दोषमुद्धर्तुमाह **शाकपार्थिवादित्वं चेति** । यथा हि शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यादि समासः प्रियपदादिलोपश्च, तथा निर्णयार्थानि प्रमाणानि निर्णयप्रमाणानीति 'शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्चे'त्यनेन समासोत्तरमर्थपदलोपश्च भवतीत्येतदर्थं शाकपार्थिवत्वादिकमाश्रयणीयमिति भावः ।

स०व्र०— पादप्रतिपाद्यसङ्गत्योरवचनेन न्यूनत्वं परिहरति **भक्तिरित्यादिना** ॥ **उत्तरत्रेति** । उपासनापाद इत्यर्थः । अमूर्तानां युक्तीनां पूर्वपक्षं प्रति गमनासम्भवादाह **पूर्वपक्षसम्बन्धिन्य इति** । प्रमितिः प्रमेति भावव्युत्पत्तेः सुप्रसिद्धत्वेन युक्तीनां प्रमात्वाभावात् निर्णयप्रमात्वानुपपत्तिः निर्णयपदवैयर्थ्यं चेत्यतः करणव्युत्पत्त्या प्रमासाधनत्वं निर्णयप्रमा इत्यत्र चतुर्थीसमासं मनसि निधायाह **निर्णयार्थानीति** ।

चषकः— श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्यलङ्कृतयाऽनया ॥ १ ॥

एकवाक्यत्वपूर्वोत्तरपादभेदोपरक्ताधिगतिफलकप्रकृतपादप्रतिपाद्यसङ्गत्यनभिहितिनियन्त्रितां मौलन्यूनतां तद्बीजसङ्कीर्तनेन प्रतिविदधानः पश्चादित्याद्यानुपूर्वीकोत्तरप्रतीकानर्थक्यशङ्कां प्रतिविधत्ते **भक्तिरित्यादिना** । **उत्तरत्र** उपासनाचरणे । **वक्ष्यामः** 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिनाऽभिधास्यामः । आदावेव न्यायसङ्ग्रहोक्ते-रनवसरदुःस्थत्वमाशङ्क्याह भक्तिरितीत्यप्यवतारयन्ति । 'गमेरप्ययं डो वक्तव्य' इति भाष्यभाषितकर्तृसाधन-डप्रत्ययान्तमौलपदेन पूर्वपक्षकर्मकगमनकर्तृता विशेषिता इति समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यामूर्तयुक्त्यनन्वितो भायात् । तथा मा भूदिति प्रकृतौपयिकार्थमभिधत्ते **पूर्वपक्षेति** । प्रमायां नैसर्गिकनिर्णयत्वप्रत्यायनफलवैधुर्येण प्रमापदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययुक्तिषु तत्तादात्म्यबाधेन च तादृङ्न्यासस्य दुस्सङ्गमतेत्यतः समासघटक-निर्णयपदस्योत्तरवाद्यभिमतार्थगोचरनिर्णयत्वावच्छिन्नलक्षकतां प्रोपसृष्टप्रकृत्यंशस्य 'अकर्तरि च कारके' इत्यनु-शिष्टकर्तृभिन्नकारकसामान्यान्तर्गतकरणसाधनघञन्ततां समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां वा उत्तरपदलोपो वक्तव्य इति कात्यायनवचनं च प्रतिसन्दधानस्तदभिप्रेतार्थं व्यनक्ति **सिद्धान्तेति** ।

॥ इति एतत्पादप्रतिपाद्यस्य सङ्गतेश्चात्रानुक्तौ कारणप्रदर्शनसहित-एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसङ्ग्रहः ॥

* * *

।। अथ सन्ध्य(स्वप्न)धिकरणम् ।।

।। अथ सन्ध्यादिचतुःसूत्रात्मकाधिकरणगतत्रिसूत्र्याः स्वमतेन व्याख्यानम् ।।

।। अथ तत्र भगवतः स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा ।।

।। अथ तत्र च सर्वेषां यावन्मुक्तिः सर्ववस्त्वनुभवाहितानादिसंस्कारसद्भावः ।।

।। अथ तत्रापि च अशेषजीवानामनाद्यनुभवागताः अनादिमनसि स्थिताः सर्ववस्तूनां वासनाः सन्त्येव ।।

२ **सु०— (एवं) योनेः शरीरमित्येतदवसानैः सूत्रैर्जीवस्य जन्मावगतम् । जातस्य च स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्धः प्रसिद्धः । तत्र स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा भगवतोऽत्राधिकरणे निर्णीयते ।**

परि०— सङ्गत्यर्थं वृत्तानुवादपूर्वकं प्रतिपाद्यमाह **एवमिति** । **एतदवसानैः सूत्रैरिति** । 'तदन्तरप्रतिपत्तौ' इत्यादिसूत्रेष्वपि जन्मसूचना(देवमु)दिकमुक्तम् ।

शे०चं०— ननु जीवस्य स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्ध एव तावदसिद्ध इति न तस्य भगवदधीनत्वनिरूपणावसर इत्यतस्तत्सिद्धिमुपपादयति **योनेरित्यादिना** । जातस्येत्यतः परं जीवस्येत्यनुवृत्तेर्न घटादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ।

वा०र०— जातस्य चेति वाक्ये हि यो जातः स स्वाप्नाद्यवस्थासम्बन्धवानिति प्रसिद्धमित्युक्त्या यो यो जातः स्वप्नाद्यवस्थावानिति व्याप्तिरुक्ता भवति । तत्र जाते घटादौ स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्धाभावेन व्यभिचारान्न जातत्वमात्रं हेतुरित्याशयेनाह **जातस्येत्यतःपरमिति** । तथा च जातस्य जीवस्येत्युक्त्या जीवत्वे सति जातत्वं हेतुर्व्याप्यम् । 'स्वापं प्रापयति श्रमापहृतय' इत्येतदुपपादनानुसारेण देवानामप्यस्ति स्वापादीत्युक्तं भवति ।

स०व्र०— जातस्य चेति । चेतनस्येति विशेषणान्न घटादौ व्यभिचारः ।

३ **सु०— तथा हि । "स्वप्नो नामार्थज्ञानात्मकः । तत्र तावत् स्वाप्नार्थानां करितुरगादीनां परमेश्वरायत्तता नोपपद्यते, असत्यत्वात् ।। न तावदिमेऽनादिनित्याः, स्वप्नावस्थातः प्रागूर्ध्वं चोपलब्धिप्रसङ्गात् । न हि विद्यमाना अपि उपलब्धिसाधनेषु चक्षुरादिष्वनुपरतेषु नोपलभ्यन्ते, उपलभ्यन्ते च उपरतेष्विति सम्भवति । न चान्यत्र गताः, अन्यैरप्यनुपलम्भात् । मध्यमपरिमाणाश्चैते दृश्यन्ते, न च तथाविधमनादिनित्यं किमपि दृष्टम् ।। नाप्युत्पत्तिनाशवन्तः, तथात्वेऽपि प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्तेः । न च वाच्यं विद्युदादिवत् तदैवोत्पत्तिर्विनाशश्चेति, इत्थम्भावे प्रमाणाभावात्, प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं कपाला-**

दीनां चोपलम्भापत्तेश्च ॥ न चैतेषां (तात्कालिक)तत्कालीनजन्मन्युपादानं निमित्तं च पश्यामः ।

कर्ता च न तावज्जीवात्मा, द्रष्टुर्निर्व्यापारत्वात्, अपरस्य चादर्शनात् । नापीश्वरः, प्रमाणाभावात् । भ्रान्तित्वं चैतेषां, 'स्वप्नमायासरूपे'ति 'स्वप्नमनोरथो यथे'त्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यामावेद्यते ॥ शिष्टमपव्याख्यानानुवादे वक्ष्यामः ।

परि०— कुतः असत्यत्वं स्वाप्नानामित्यतः सत्यत्वे बाधकभावेन, श्रुतिस्मृतिभिश्चासत्यत्वं साधयति **न तावदि**त्यादिना **आवेद्यते** इत्यन्तेन ॥ **उपरतेष्विति** । निर्व्यापारेष्वित्यर्थः । **भ्रान्तित्वं** शुक्तिरूप्यादेरिव भ्रान्तिसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ 'स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिते'ति माण्डूकश्रुतिः । 'अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथो यथे'ति भागवतस्मृतिः ॥ **शिष्टमिति** । रथादीनां स्वप्ने दृश्यमानानां संवृतदेशेऽवस्थानायोग इत्यादिबाधकं तु 'मायामात्रं त्वि'ति सूत्र-व्याख्यानानुवादप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

यादु०— **स्वप्नो नामेति** । स्वापप्रपञ्चो नामेत्यर्थः । असत्यत्वादित्यस्यानन्तरं सत्यत्वे चेति शेषः । ननु 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत' इत्यादिश्रुत्या स्वाप्नार्थानां सृष्टिस्तावदवगम्यते । 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माण' इत्यादिश्रुत्या प्राज्ञस्य तत्कर्तृत्वमप्यव-गम्यते । तथा च कथमसत्यत्वं तेषामुच्यत इत्यत आह **शिष्टमिति** । सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिरुक्तबाधकैर्भाक्ततया व्याख्येया । सुप्तो हि स्वप्नदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वाद्रथादीनां कर्तोच्यते । निर्माणश्रुतिरप्येवं भाक्ता व्याख्येयेति । **शिष्टम्** अविशिष्टं पूर्वपक्ष्यभिप्रेतमपव्याख्यानानुवादसमये दर्शयिष्याम इत्यर्थः । तथा चाप-व्याख्यानकर्तैवात्र पूर्वपक्षीति भावः ॥

शे०चं०— पूर्वपक्षाभिधानं प्रतिजानीते **तथा हीति** । स्वप्नस्यार्थज्ञानात्मकतां विनाऽर्थतज्ज्ञानयो-रसत्यत्वेन भगवदनधीनत्वेन च स्वप्नस्यासत्यत्वभगवदनधीनत्वयोरसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं स्वप्नस्यार्थज्ञानात्मकतां तावदाह **स्वप्नो नामेति** ॥ **तत्रेति** । अर्थज्ञानात्मके स्वप्न इत्यर्थः । असत्यत्वमेव कुतस्तेषामित्यतः सत्यत्वे सम्भावितप्रकारयोरन्यतरस्याप्यसम्भवादेव तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः किं तेऽनादिनित्या उतोत्पत्ति-विनाशवन्त इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पक्षं प्रतिक्षिपति **न तावदिति** । कुतो नेत्यतः किमत्र पक्षे तेऽतीन्द्रियाः किंवा इन्द्रिययोग्याः । नाद्यः । स्वप्नकालेऽप्यनुपलम्भप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं यत्र प्रतीयन्ते तत्रैव सन्तीत्यभिमतं किंवाऽन्यत्र गता इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **स्वप्नावस्थात इति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति **न हीति** । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति **न चान्यत्रेति** । पक्षद्वयमनुमानविरोधेनापि दूषयति

मध्यमेति । आद्यद्वितीयमाशङ्क्य निषेधति **नापीति** । तत्कुत इत्यतः किमत्र तदैवोत्पत्तिविनाशवन्त इत्यभिमतमुत नेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति **तथात्वेऽपीति** । **प्रागूर्ध्व**मित्यत्र स्वप्नावस्थात इति शेषः । आद्यमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** ॥ **इत्थम्भावे** तदैवोत्पत्तिविनाशवत्त्वे । अङ्गीकृत्यापि तदैवोत्पत्तिविनाशवत्त्वं किं ते प्रसिद्धमृदाद्युपादाननिमित्तकाः किंवा तद्विलक्षणोपादाननिमित्तका इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्राङ्मृदादीनामिति** । द्वितीयं प्रमाणाभावेन दूषयति **न चैतेषामिति** । कर्त्रभावाच्च न तत्कालीनं जन्म सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः स किं जीवात्मा ईश्वरात्मा वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय आद्यं दूषयति **कर्ता चेति** । एषां तत्कालीनजन्मनीत्यनुवर्तते । कुतो नेत्यतः किमत्र स स्वात्मेत्यभिमतं परात्मा वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **द्रष्टुरिति** । व्यापारवतः कारणस्यैव करणत्वान्न निर्व्यापारस्य द्रष्टुः कर्तृत्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **अपरस्य चेति** । आद्ये द्वितीयं दूषयति **नापीति** । अस्त्वेवं स्वाप्नानां करितुरगादीनां सत्यत्वे सम्भावितप्रकारानुपपत्त्या सत्यत्वासम्भवः । तथाऽपि नासत्यत्वं प्रमाणाभावादित्यतः श्रुतिस्मृतिभ्यां तत्साधयति **भ्रान्तित्वं चेति** । भ्रान्तिकल्पितत्वं चेत्यर्थः । न केवलं तत्कालीने जन्मन्युपादाननिमित्तकर्तृणामभावात्करितुरगादीनामसत्यत्वं किन्तूचितदेशकालसम्पत्त्यभावाच्चेत्याशयेनाह **शिष्टमिति** ।

वा०र०— अर्थतज्ज्ञानयोरिति । स्वप्नावस्थायां प्रतीयमानकरितुरगादिरूपार्थतज्ज्ञानयोरित्यर्थः । **तत्सिद्ध्यर्थमिति** । तच्छब्देनार्थतज्ज्ञानयोरित्यादि भगवदधीनतयाऽर्थपरामर्शः । **सम्भावितप्रकारयोरिति** । अनुपदमेव वक्ष्यमाणयोरनादिनित्यत्वोत्पत्तिविनाशवत्त्वरूपयोरित्यर्थः । **आद्यद्वितीयमिति** । किं ते अनादिनित्या उतोत्पत्तिविनाशवन्त इत्याद्यविकल्पस्योत्पत्तिविनाशवन्त इति द्वितीयमित्यर्थः । **उत नेतीति** । उत प्रागेवोत्पन्ना इति वेत्यर्थः । द्वितीयमित्यतः प्राक् तावदिति पूरणीयम् । **स किमिति** । कर्त्रभावादित्यत्र बुद्ध्या विवेकेन प्रकृतः कर्ता स इत्यनेनोच्यत इति न दोषः । तत्कालीनजन्मनीत्यनुवर्तत इति पाठः । तकारे दैर्घ्यं लेखकागतम् । **न निर्व्यापारस्येति** । कारकत्वस्यैवानुपपत्तौ तद्विशेषकर्तृत्वस्य सुतरामनुपपत्तिरिति भावः । **आद्ये द्वितीयमिति** । ईश्वरात्मेति द्वितीयमित्यर्थः । **प्रमाणाभावादिति** । परपक्षबाधकस्येव स्वपक्षसाधकस्यापि स्थापनाङ्गत्वादिति भावः । करितुरगादिरूपार्थेषु भ्रान्तित्वस्य तु मुख्यस्यायोगादाह **भ्रान्तिकल्पितत्वं चेत्यर्थ इति** । **उचितदेशकालेति** देशकालपदं निमित्तस्याप्युपलक्षणम् । उत्तरत्रोचितनिमित्तसम्पत्त्यभावस्यापि प्रतिपादनात् । उचितसम्पत्त्यभावादित्युपलक्षणम् । बाध्यत्वादेः सत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

चषकः— स्वप्नो नामेति । तत्पदप्रतिपाद्यो नामेत्यर्थः । **अर्थज्ञानात्मक इति** । तत्समुदायात्मक इत्यर्थः । **तत्रेति** । प्रकृत्यंशेन सर्वनाम्ना तत्समुदायात्मकः स्वप्नः सप्तम्या च समभिव्याहृतषष्ठ्यन्तार्थान्वयिनी घटकतोपस्थाप्यते । ज्ञानस्येश्वराधीनत्वप्रत्याख्यानावधिकप्राथम्यद्योतनार्थस्तावच्छब्दः । **शिष्टमिति** । स्वप्ने प्रतीयमानपदार्थसर्जनप्रतिपादकश्रुत्यादीनां भाक्तार्थकत्वं तादृशरथादीनां संवृतदेशेऽनवस्थानमित्यादिकं मायामात्रमिति सूत्रीयापव्याख्यानुवादप्रस्तावेऽभिधास्याम इत्यर्थः ।

स०ना०— वासनाः सर्ववस्तूनामिति मूलसम्बन्धसुधायां **न हि विद्यमाना** इत्यारभ्य सम्भवतीत्यन्तवाक्यं न पाठ्यम् । किन्तु श्रुतिस्मृतिभ्यामावेद्यत इत्यतः परं शिष्टम् अपव्याख्यानानुवादे वक्ष्याम इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम् । ततश्चायं सुधापाठक्रमः । भ्रान्तित्वं चैतेषां 'स्वप्नमायासरूपे'ति 'स्वप्नमनोरथो यथे'त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यामावेद्यते । न हि विद्यमाना अपि उपलब्धिसाधनेषु चक्षुरादिष्वनुपरतेषु नोपलभ्यन्ते उपलभ्यन्ते च उपरतेष्विति सम्भवति । शिष्टं अपव्याख्यानानुवादे वक्ष्याम इति । एतेन यथास्थितपाठे न हीत्यारभ्य नोपलभ्यन्त इति सम्भवतीत्येतावतैवाऽप्रयोजकशङ्कायाः परिहृतत्वात् उपलभ्यन्ते चोपरतेष्वित्येतदधिकमिति परास्तम् ।

स०व्र०— सिद्धान्त्यभिप्रेतं स्वाप्नपदार्थसत्यत्वमसहमान आह **तत्रेति** । सिद्धान्तिना सत्यत्वेनाङ्गीकृतानां पदार्थानां केषाञ्चिदनादिनित्यत्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वेन च दृष्टत्वात् स्वप्नार्थानामप्यनादिनित्यत्वं वोत्पत्तिविनाशवत्त्वं वाऽभ्युपेयमिति भावेन अनादिनित्यत्वेऽपि यत्र प्रतीयन्ते तत्रैव तिष्ठन्ति किमन्यत्र गता इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदित्यादिना** । अत्र तत्रैव सन्तीति शेषः । अप्रयोजकत्वं परिहरति **न हीति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति **न चान्यत्रेति** । पक्षद्वयमपि साधारणदोषेणापि दूषयति **मध्यमेति** । द्वितीयेऽपि किं प्रसिद्धमृदाद्युपादानकाः किं वाऽप्रसिद्धतदुपादानका इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नापीति** । **इत्थम्भावे** विद्युदादिवत् तदैवोत्पत्तिविनाशवत्त्वे । द्वितीयं निराह **न च तेषामिति** । कर्तापि किं जीव उच्यते, उतेश्वरः, अन्यो वेति मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **द्रष्टुरित्यादिना** ॥ **प्रमाणाभावादिति** । ईश्वरस्य स्वाप्नकर्तृत्व इति शेषः । साधकाभावमुक्त्वा बाधकं चाह **भ्रान्तित्वं चेति** । **शिष्टमिति** । अन्तर्वा तद्दर्शनं बहिर्वेत्यादिकं इत्यर्थः ।

४ सु०— तदेवं न स्वाप्नानामर्थानामीश्वराधीनत्वम् । नापि तज्ज्ञानस्य, तस्यापि निमित्ताभावेनापरमार्थत्वात् । न तावच्चक्षुरादीनां त(त्र निमि)न्निमित्तत्वम्, तेषामुपरतत्वात् । नापि मनसः, रूपादिमत्यर्थे स्वातन्त्र्याभावात् । अत एव न साक्षिणः, इन्द्रियाप्रवृत्तौ लिङ्गशब्दयोरपि नावकाशः । अपरोक्षाकारं चेदमवभासते ॥ अतोऽर्थज्ञानरूपा स्वप्नावस्था नेश्वराधीने''ति प्राप्ते तत्प्रतिविधानाय उपोद्घातमाह वासना इति ।

ब्र०सू०—ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥
ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥
ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३-२-१-१,२,३ ॥

अनु०— वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ।
सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ।

भावनाऽपरनामकाः संस्काराः । 'सर्व'ग्रहणप्रयोजनमुत्तरत्र भविष्यति ।

परि०— इन्द्रियाप्रवृत्ताविति । तत्प्रवृत्तावेव हि पक्षादिग्रहण(स्य)शक्तिवि(यदादिप)षय-पदार्थादिज्ञानस्य च सम्भवेन अनुमानादिप्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । इन्द्रियाविषयेऽपि क्वचिल्लिङ्गादि-प्रवृत्तिसम्भवाद्दोषान्तरमाह **अपरोक्षेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । 'अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते' इत्यत्र स्वशिरश्छेदादेरुपलम्भोपपादनं सर्ववस्तूनामित्यत्र उक्तसर्वग्रहणप्रयोजनं भविष्यतीत्यर्थः ।

गु०दी०— सर्वग्रहणप्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्याम इत्यत्र स्वशिरच्छेदादीनामनुभवो नास्तीत्यतः सर्ववस्तूनामित्युक्तम् । अनादौ काले कस्मिंश्चिज्जन्मनि तस्याप्यनुभवोऽस्तीति भावः ।

यादु०— इन्द्रियाप्रवृत्ताविति । स्वाप्नार्थेष्विन्द्रियाप्रवृत्तौ सम्बन्धिग्रहणाभावेन व्याप्तिशक्तिरूपसम्ब-न्धयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियं स्वर्गनरकादिकमप्रामाणिकं स्यात् । न च तस्य लिङ्गेन पक्षधर्मताबलाच्छब्देन च वाक्यार्थरूपतयाऽपूर्वस्यैव सिद्धिसम्भव इति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्य-त्वादित्यस्वरसादाह **अपरोक्षाकारं चेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । 'अदृष्टे चाश्रुते भाव' इत्यत्रेत्यर्थः ॥

वं०प०— लिङ्गशब्दयोरिति । पक्षादिग्रहणायेन्द्रियस्यापेक्षितत्वात्तस्य चोपरतत्वात् । श्रोत्रस्य वाचश्चोपरतत्वेन शब्दस्याप्यनवकाशः । लिङ्गशब्दयोरनवकाशे हेत्वन्तरमाह **अपरोक्षेति** ॥ **भविष्यतीति** । 'अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते' इत्यत्र भविष्यतीत्यर्थः ।

शे०चं०— कथं तन्निमित्ताभाव इत्यतस्तद्धि भवत्किमिन्द्रियं लिङ्गं शब्दो वा । आद्येऽपि प्राकृत-मप्राकृतं वा । प्राकृतत्वेऽपि बाह्यमान्तरं वेति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **न तावदित्यादिना** । **उपरतत्वात्** निर्व्यापारत्वादित्यर्थः । निर्व्यापारस्यापि कारणतायामतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अत एवेति** । रूपादिमत्यर्थे तस्य स्वातन्त्र्याभावादेवेत्यर्थः ॥ **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति** । प्रत्यक्षस्यानुमितिकारणपक्षसाध्यहेतु-व्याप्त्यादिग्राहकतया शाब्दधीहेतुशब्दस्वरूपतद्धर्मयोग्यतादिग्राहकतया च लिङ्गशब्दौ प्रत्युपजीव्यत्वादिन्द्रिया-प्रवृत्तावनुमितिशाब्दधीहेतुभूतलिङ्गशाब्दादिग्रहाभावादिति भावः । स्वाप्नपदार्थज्ञानस्यापरोक्षत्वाच्च न लिङ्गशब्द-जन्यतेत्याशयेन तस्यापरोक्षाकारतां प्रमाणेनोपपादयति **अपरोक्षेति** ॥ **तत्प्रतिविधानायेति** । 'संस्कारैर्भगवा-नेवे'त्यादिनेति शेषः ।

वासनाशब्दस्य भगवदिच्छार्थकत्वेऽपि तस्यापि निमित्तमात्रत्वेनोपपादनत्वाभावेन तत्परत्वानुपपत्तेः संस्कारमात्रपरत्वेऽपि वेगादिपरत्वानुपपत्तेरुपादानीभूतभावनारूपसंस्कारमात्रपरतया तं व्याचष्टे **भावनेति**। **उत्तरत्रेति**। 'अदृष्टे चाश्रुते भावे' इत्युत्तरत्रेत्यर्थः।

वा०र०— मनसो बहिरस्वातन्त्र्यविचारष्टीकाकृता कृतोऽवधेयः। **व्याप्त्यादिग्राहकतयेति**। व्याप्त्यादिग्रहजनकतयेत्यर्थः। अनुमितिकरणत्वं च ग्रहे अन्वेतीति विवक्षितार्थलाभः। यद्वा ज्ञातस्य पक्षादेरेव कारणत्ववादेनेदम्। अत एव लिङ्गशब्दजन्येति वक्ष्यतीति ज्ञेयम्। **प्रमाणेनेति**। अवभासत इति तदुक्तेरिति भावेनेदम्। **भगवदिच्छार्थकत्वेऽपीति**। 'प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते'ति वचनादिति भावः। **वेगादिपरत्वेति**। वेगस्थितस्थापकयोरुपादानत्वासम्भवादिति भावः। **भावनारूपेति**। अनेन भावनापरनामकेत्येतन्मूलं विवृतं भवति। वक्ष्यति च मूल एव **भावनाख्येति**।

स०व्र०— **अत एव नेति**। रूपादिमत्यर्थे तस्य सामर्थ्याभावादेवेत्यर्थः। साक्षिणस्तत्र निमित्तत्वमिति शेषः॥ **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति**। धर्मिलिङ्गव्याप्त्यादिग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्य तदप्रवृत्तौ नानुमाप्रवृत्तिः। श्रुतस्य शब्दस्य गमकत्वात्प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ श्रवणाभावेन नागमस्यापि प्रवृत्तिरित्याशयः। स्वाप्नपदार्थज्ञानस्यापरोक्षतया प्रतीयमानत्वाच्च न लिङ्गजन्यतेत्याह **अपरोक्षेति**। वासनाशब्दस्य भगवदिच्छार्थकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्याश्च निमित्तमात्रत्वेनोपादानत्वा-सम्भवात्संस्कारपरो वासनाशब्द इत्याह **भावनेति**॥ **उत्तरत्रेति**। 'अदृष्टे चाश्रुते भावे' इत्यत्रेत्यर्थः।

चषकः— **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति**। इन्द्रियासन्निकृष्टपक्षीकृतस्वाप्नकरितुरगादिग्रहणाभावात् हेतोः पक्षधर्मतायाः, तादृशशक्तिनिरूपकार्थज्ञानविरहेण तन्निरूपितपदनिष्ठशक्तेश्च दुर्ग्रहत्वादिति भावः। अतीन्द्रियधर्माधर्मादिगोचरानुमितिहेतुभूतलिङ्गस्य, वाक्यार्थरूपतया शक्तिग्रहाविषयीभूततादृशार्थगोचरशाब्दधीजनकशब्दस्य च परीक्षकैरुपगततया निर्दलेयमुक्तिरित्यत आह **अपरोक्षाकारं चेति**। स्वाप्नपदार्थज्ञानस्यापरोक्षत्वाच्च न लिङ्गशब्दजन्यतेत्याशयेन तस्यापरोक्षाकारतां प्रमाणेनोपपादयति अपरोक्षेतीत्यप्यवतारयन्ति। **उपरतत्वात्** निर्व्यापारत्वात्। **अत एव**। रूपादिमत्यर्थे स्वातन्त्र्याभावादेव। **उत्तरत्रेति**। 'अदृष्टे चाश्रुते' इत्यत्रेत्यर्थः।

५ सु०— ननु भावनाख्यसंस्कारोऽनुभवजन्यः, न च सर्वजीवानां सर्ववस्त्वनुभवोऽस्ति, तत्कथमशेषजीवानां सर्ववस्तुवासनाः सन्त्येवेत्यत उक्तम् अनादीति। अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्नाः, वासनानामात्मसमवेतत्वं वैशेषिकादिभिरभ्युपगतम्, तन्निरासार्थमुक्तं मनसि स्थित्वा इति। जातावेकवचनम्। सादिनो मनसः कथमनादिवासनासम्बन्ध इत्यत उक्तम् अनादीति।

परि०— अनादिवासनेति । वासनानामनादित्वं प्रवाहतो ज्ञेयम् । तज्जनकानुभवानामपि तथैवानादित्वात् ।

गु०दी०— अनुभवानां त्रिक्षणावस्थायित्वे अनादित्वायोगात् **अनाद्यनुभवप्रवाहे**त्युक्तम् ।

यादु०— अनादिवासनेति । अनुभवप्रवाहस्यानादिनित्यत्वात्तज्जन्यवासनानामपि प्रवाहतोऽनादित्वमिति भावः ।

शे०चं०— अनुभवस्यानादित्वाभावेनानादित्वस्य तद्विशेषणताया बाधितत्वादाह **अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्ना इति** । मनोव्यक्तीनां बहुत्वेन मनसीत्येकवचनस्य व्यक्तिरूपार्थैक्यविवक्षाधीनत्वानुपपत्तेराह **जाताविति** । जातिरूपार्थैक्यविवक्षायामित्यर्थः । **अनादिवासनेति** । यद्यपि न वासनानामनादित्वमस्ति तथाऽप्यनुभवप्रवाहस्यानादित्वात्तज्जन्यवासनानामपि प्रवाहतोऽनादित्वमवर्जनीयमित्याशयेनैतदुक्तमिति ध्येयम् ।

वा०र०— बाधितत्वादाहेति । प्रवाहविवक्षयाऽनादित्वविशेषणमित्याहेत्यर्थः । वक्ष्यति च **अनुभवप्रवाहस्यानादित्वादिति** ।

स०व्र०— जातावेकवचनमिति । धर्म इत्यर्थः । ननु धर्मोऽपि नैयायिकवन्नैकस्तत्कथमेकवचनम् । यदि सादृश्यादैक्याभिप्रायेण तदिति मन्यसे तर्हि धर्मिण्येव तदभिप्रायं तदस्त्विति चेन्न । अनेकत्वेऽपि धर्माणामिव न धर्मिणां अनुगतव्यवहारजनकत्वं दृष्टमिति तद्वदेवैकवचननिर्वाहकत्वमपि सम्भावितमित्यभिप्रेत्येयमुक्तिः ।

* * *

।। अथ उक्तार्थप्रपञ्चनम् (त्रिगुणात्मकं मनो यावन्मुक्तिः सदातनमस्त्येव, तत्रैव चाशेषसंस्काराः सदैव सञ्चीयन्ते) ।।

।। अथ तत्र आत्मनः संस्काराश्रयत्वादिशङ्कानिरासार्थं मनसः त्रिगुणात्मकत्वादिसङ्कीर्तनम् ।।

६ **सु०—** एतदेव प्रपञ्चयति **त्रिगुणात्मकमिति** ।

अनु०— त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव यावन्मुक्तिस्सदातनम् ।
तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ।

मनस एव संस्काराश्रयत्वं नात्मन इत्यत्रोपपत्तिसूचनाय त्रिगुणात्मकमित्युक्तम् । गुणात्मकमित्येवोक्ते परिमाणादिगुणात्मकमित्यपि प्रतीतिः स्यात्, तदात्मनोऽपि (तत)-

समानमित्यतः 'त्रि'ग्रहणम् । तथाच जीवात्मा न भावनाश्रयः सत्त्वादिगुणानात्मकत्वादीश्वरवत्, भावना वा सत्त्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रया संस्कारत्वाद्वेगादिवत्, तच्च परिशेषान्मन एव इत्युक्तं भवति । सत्त्वादिगुणानभ्युपगन्तारं प्रति तु तत्स्थानेऽचेतनपदं प्रयोक्तव्यम्, त्रिगुणात्मकग्रहणं (च) स्वरूपकथनम् । अस्त्येव सर्व(दैवेति)देति शेषः ।

परि०— **तदात्मनोऽपि तत्समानमिति** । अनादित्वसिद्ध्यर्थमाह **सर्वदैवेति** । तथा च तेनैव सिद्धतापत्त्या मनस्सिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥

याद०— अनादिमनसीत्युक्तप्रपञ्चरूपत्वलाभायाह **सर्वदेति शेष इति** ॥

वं०प०— तर्हि तं प्रति त्रिगुणात्मकमिति विशेषणं व्यर्थमिति चेत्सत्यमित्याह **त्रिगुणात्मकेति** ॥

शे०चं०— त्रिगुणात्मकमित्यनेन सूचितामुपपत्तिमेवाह **तथा चेति** । असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय सत्त्वादित्वेन गुणविशेषणं कृतमिति ध्येयम् । आत्मनः संस्काराश्रयत्वाभावे उपपत्तिमभिधाय मनस एव तदाश्रयत्वेऽपि तामाह **भावना वेति** । आत्मवृत्तित्वेन साध्योपपत्तेरर्थान्तरतावारणाय सत्त्वादीति साध्ये गुणविशेषणम् । तावता सत्त्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रयत्वसिद्धावपि कथं मनआश्रितत्वसिद्धिरित्यत आह **तच्चेति** ॥ **अचेतनपदमिति** । तथा च न हेतुसाध्ययोरसिद्ध्यप्रसिद्धी इति भावः । तर्हि किं त्रिगुणात्मकेति मूले विशेषणेनेत्यत आह **त्रिगुणात्मकेति** । अनादिमनसीत्युक्तप्रपञ्चरूपत्वलाभायापेक्षितशेषं पूरयति **सर्वदेति शेष इति** ॥

वा०र०— **असिद्धिसाधनवैकल्येति** । गुणानात्मकत्वमात्रस्य परिमाणादिगुणात्मके जीवे अभावादसिद्धिः । उक्तगुणात्मके ईश्वरेऽपि तस्याभावात् साधनवैकल्यमित्यर्थः । आत्मनः संस्काराश्रयत्वाभावे उपपत्तिमभिधायेति पाठः । अनुपपत्तिपदं लेखकागतम् । **हेतुसाध्ययोरिति** । अनेनानात्मकत्वाचेतनद्रव्याश्रयत्वरूपयोरित्यर्थः । **सर्वदेति शेष इतीति** । यद्यपि सदातनमित्युत्तरपदस्यास्त्येवेत्यनेन योजनेऽपि विवक्षितार्थलाभाच्छेषपूरणमनर्थकम् । किं च शेषपूरणप्राप्तार्थस्यानुवादकं श्रुतपदमित्याश्रयणापातः, तथापि अस्त्येवेत्युक्ते कदेत्याकाङ्क्षायाः सर्वदेत्यनेनेव सदातनमित्यनेन पूरणाभावात् तदर्थं च क्रियाविशेषणत्वे आश्रयणीये मनोविशेषणत्वपरित्याग एव प्राप्नोतीत्याशयेन शेष एव पूरितः । उत्तरस्य च विवरणत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । अचेतनपदपक्षे त्रिगुणात्मकमित्यस्य वैयर्थ्यप्राप्तौ स्वरूपकथनमुक्तं मूले, तदुपपाद्यमस्ति ।

।। इति आत्मनः संस्काराश्रयत्वादिशङ्कानिरासार्थं मनसः त्रिगुणात्मकत्वादिसङ्कीर्तनम् ।।

* * *

॥ अथ मुक्तामुक्तावस्थाभेदेन मनसः संस्काराश्रयत्वानुपपत्तिशङ्का, 'यावन्मुक्ति'विशेषणेन तच्छङ्कानिरसनम्; त्रिगुणात्मकत्वविशेषणस्य च 'मनसो मुक्तावप्यस्तित्वश्रवण'विरोधपरिहारकत्वम् ॥

७ **सु०**— तथा सति मोक्षेऽपि सत्त्वात् स्वप्नाद्यवस्थापत्तिरित्यत उक्तं विवृणोति **यावदिति**। यद्यपि मनः स्वरूपेण नित्यमेव तथाऽपि जीवसम्बन्धस्तस्य मोक्षावधिरित्यत इदमुक्तम् ॥ (तद्वै देवं) तद्वै जैवं मनो येनानन्द्येव भवतीति मुक्तावप्यात्मनो मनःसम्बन्धश्रवणात् कथं यावन्मुक्तिरित्युक्तमित्यतो वा **त्रिगुणात्मकं** इत्युक्तम्। आत्मस्वरूपमनसो मुक्तौ सत्त्वेऽपि जडमनोऽभिप्रेत्यायमवधिरुक्त इति।

चः तस्मादित्यर्थे, **तत्रैव** न त्वात्मनि।

परि०— तत्रैवेत्यनूद्य एवकारेण व्यावर्त्यमाह **न त्वात्मनीति**।

गु०दी०— **यद्यपि मनः स्वरूपेण नित्यमित्यत्र स्वरूपेण** सूक्ष्मरूपेण। एकादशेन्द्रियपञ्चभूताख्यलिङ्गदेहे स्थितानां मनआदीनां सूक्ष्मरूपाणि विरजानदीमज्जने सति गजमस्तकस्थमशकमालावदपसरन्त्येव। न तु नश्यन्तीति भावः।

यादु०— **स्वरूपेणेति**। प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः।

वं०प०— **अयमवधिरुक्त इति**। यावन्मुक्तिरिति मुक्तिरूपोऽवधिरुक्त इत्यर्थः।

शे०चं०— **स्वरूपेणेति**। प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः। **इदमुक्तमिति**। यावन्मुक्तिरित्युक्तमित्यर्थः। त्रिगुणात्मकमित्यस्य प्रयोजनान्तरमप्याह **तद्वा इति**।

चषकः— **स्वरूपेण** प्रकृतिरूपेण। **नित्यमेव** ध्वंसाप्रतियोग्येव।

॥ इति मुक्तामुक्तावस्थाभेदेन मनसः संस्काराश्रयत्वानुपपत्तिशङ्का, 'यावन्मुक्ति'विशेषणेन तच्छङ्कानिरसनम्; त्रिगुणात्मकत्वविशेषणस्य च 'मनसो मुक्तावप्यस्तित्वश्रवण'विरोधपरिहारकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ प्रलयकाले सूक्ष्मत्वेन सत एव मनसः सृष्टिकाले प्राकृतैर्गुणैरुपचयात्तस्यानादित्वोपपत्तिः ॥

८ **सु०**— 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मनसो जन्मश्रवणात् कथमनादित्वमुच्यत इत्यत आह **सूक्ष्मत्वेनेति**।

अनु०— सूक्ष्मत्वेन लये सच्च प्राकृतैरुपचीयते ।
सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः ॥

चशब्द एवार्थे । **प्राकृतैः** अहङ्काराद्यैः । मन इति वर्तते । प्रलये सतोऽप्युपचयापेक्षया जन्मश्रुतिरिति भावः । कुत एषा कल्पना । मुख्यार्थे बाधकसद्भावात् इत्याह **यदेति** । यदि मनो मुख्यत एव जनिमत्स्यात् तदा प्रलये तन्न स्यात् । यदि च प्रलये तन्न स्यात् तदा आत्मनः संसारावस्थानं न स्यात् । न च मा भूत् प्रलये संसारावस्थानमिति युक्तम्, मुक्तानां पुनः संसारानुपपत्त्या सृष्ट्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

परि०— अहङ्काराद्यैः वैकारिकाहङ्कारांशपञ्चमहाभूतांशैरित्यर्थः ।

यादु०— अहङ्काराद्यैरिति । वैकारिकाहङ्काराद्यैरित्यर्थः । अत्राद्यपदेन भूतानां ग्रहणम् ।

वं०प०— तदाऽऽत्मन इति । प्रलये इत्यर्थः ।

शे०चं०— 'वैकारिकान्मनो जज्ञे' इति प्रमाणेन मनसो वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वस्य 'तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इति भूतकार्यत्वस्य च सिद्धेस्तदुभयपरतया प्राकृतपदं व्याचष्टे **अहङ्काराद्यैरिति** । वैकारिकाहङ्काराद्यैरित्यर्थः । आद्यपदेन भूतपरिग्रहः ।

वा०र०— आत्मनः संसारावस्थानं न स्यादिति मूलम् । मनसः संसारकारणत्वेन तदभावे प्रलये संसारानुपपत्तिरिति भावः । प्रलये संसारो मास्त्विति शङ्कते **न चेति** मूलम् । तर्हि प्रलये संसारनिवृत्तौ मुक्तत्वं स्यात् । न च मुक्तानां संसारोऽस्ति । मुक्तेरपुरुषार्थत्वापातात् । ततश्च पुनः संसारानुपपत्तिरित्याहुः । **मुक्तानामिति** मूलम् ।

स०व्र०— 'वैकारिकान्मनो जज्ञे' इत्यादिस्मरणान्मनसो वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वात्साक्षात्प्रकृतिकार्यत्वाभावात् कथं तदुक्तिरित्यतो व्याचष्टे **अहङ्काराद्यैरिति** ।

चषकः— अहङ्काराद्यैः वैकारिकाहङ्कारांशपञ्चमहाभूतांशैः ।

॥ इति प्रलयकाले सूक्ष्मत्वेन सत एव मनसः सृष्टिकाले प्राकृतैर्गुणैरुपचयात्तस्यानादित्वोपपत्तिः ॥

* * *

॥ अथ 'अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार' इति शङ्का तन्निरासश्च ॥

९ **सु०— अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार इति चेन्न, अविद्यादेरेव संसारत्वात्, 'मनः परं कारणमामनन्ती'त्यादिस्मृतिविरोधाच्च । तथा च श्रुतिः । 'नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठती'ति । पुमान् संसारीत्यर्थः ।**

परि०— 'यावन्मुक्तिरि'त्युक्तार्थाविरोधाय आह **पुमान् संसारीत्यर्थ इति** ॥

वं०प०— ननु कथमेतत् । मुक्तस्यैवात्मनः सत्त्वादित्यत आह **पुमानिति** ॥

शे०चं०— ननु मनसोऽनादित्वाभावेऽपि न संसारावस्थानानुपपत्तिः । अविद्यादेः प्रलयेऽवस्थानेन तदधीनस्य संसारस्यापि तदाऽवस्थानसम्भवादित्याशङ्कते **अविद्येति** । मनसोऽनादित्वाभावे संसारावस्थानं न स्यादिति संसारावस्थानाभावप्रतियोगित्वेनाभिमतमविद्यादिकमेवेत्याशयेनाह **अविद्यादेरेवेति** । ततश्च मनसोऽभावेऽविद्यादेरेवावस्थानं न स्यादिति प्रसङ्गस्वरूपमुक्तं भवति ॥ **मन इति** ॥ यद्यपि श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेः प्राबल्यात् तस्या एव आदावुदाहरणमुचितं तथाऽपि स्पष्टार्थत्वाच्छ्रुतिव्याख्यानरूपत्वाद्वा प्राबल्यमाश्रित्य आदौ स्मृत्यु-दाहरणं कृतमिति ध्येयम् । श्रुतौ मनसः संसारकारणत्वाप्रतीतेः कथं तदुदाहरणमित्यतः प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **पुमान् संसारीत्यर्थ इति** ।

वा०र०— संसारावस्थानाभावप्रतियोगित्वेनेति । प्रतियोगिनिरूपकत्वेनेत्यर्थः । तेन अविद्या-दिकमित्यस्य नानुपपत्तिः । एतेन अविद्याद्यवस्थानस्य प्रतियोगित्वेऽपि अविद्यादेस्तदभावात् कथमेतदिति निरस्तम् । यद्वा अविद्यादिकमेवेत्यस्य अविद्याद्यवस्थानमेवेत्यर्थपरत्वान्न दोषः । वक्ष्यति च **अविद्यादेरवस्थानं न स्यादिति** ।

स०व्र०— मनसोऽनादित्वाभावेऽपि न संसारानुपपत्तिः अविद्याधीनत्वात्तस्येत्यादि शङ्कते **अविद्येति** । मनसोऽनादित्वाभावेऽपि न संसारावस्थानं स्यादिति संसारावस्थानाभावप्रतियोगित्वेनाभिमतमविद्यादिकमेवेति परिहरति **अविद्यादेरेवेति** । मनसो अभावेऽविद्याया एवावस्थानं न स्यादित्यर्थः ॥ **मन इति** । स्पष्टार्थकत्वाद्वा श्रुतिव्याख्यानरूपत्वाद्वा अत्र स्मृत्युदाहरणमादाविति बोध्यम् । उदाहृतश्रुतौ मनसः संस्कारकारणत्वाप्रतीते-स्तदुदाहरणमयुक्तमित्यतो व्याचष्टे **पुमान् संसारीत्यर्थ इति** ।

॥ इति 'अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार' इति शङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति उक्तार्थप्रपञ्चनम् (त्रिगुणात्मकं मनो यावन्मुक्तिः सदातनमस्त्येव, तत्रैव चाशेषसंस्काराः सदैव सञ्चीयन्ते) ॥

॥ इति अशेषजीवानामनाद्यनुभवागताः अनादिमनसि स्थिताः सर्ववस्तूनां वासनाः सन्त्येव ॥

॥ इति सर्वेषां यावन्मुक्तिः सर्ववस्त्वनुभवाहितानादिसंस्कारसद्भावः ॥

* * *

अथ स्वप्नकाले भगवानेव तथाविधसंस्कारैर्नानाविधं जगत्सृष्ट्वा जीवाय दर्शयति नाशयति च ॥

॥ अथ तत्र एतदनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दार्थकथनम् ॥

१० सू०— किमतो यद्येवं सर्ववस्त्वनुभवाहितसंस्कारसद्भाव इत्यत आह **संस्कारैरिति** ।

अनु०— **संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् ।**
स्वप्नकाले दर्शयति

अत्र सृष्ट्वा इत्यनेन अनादिनित्यत्वपक्षदोषा अनभ्युपगमेनैव निरस्ताः ॥ **स्वप्नकाल एव सृष्ट्वा** इत्यनेन प्रागूर्ध्वं चोपलम्भप्रसङ्गो निराकृतः, सृष्टेः संहारोपलक्षणत्वात् ॥ **संस्कारैः** इत्युपादानकीर्तनम् । न च तेषां गुणत्वेनोपादानत्वानुपपत्तिः, मनोवृत्तित्वेन द्रव्यत्वात् । संस्काराणां चातीन्द्रियत्वेन त्र्यणुकजन्मविनाशयोरिव प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो न दोषाय ॥ भगवान् इति कर्तृनिर्देशः । तदैव सृष्टिसंहारकरणमसम्भावितमित्यतः अशक्यकर्तृताशक्ति-सूचनाय भगवान् इत्युक्तम् । एवं च सति अदृष्टादिनिमित्तं प्रसिद्धमेव । न केवलमेवमर्थानां सत्यत्वसम्बन्धेन भगवदधीनत्वम्, अपि तु तज्ज्ञानस्यापीत्युक्तं **दर्शयतीति** । जीवायेति शेषः । [illegible] इति वक्ष्यति ।

परि०— अनभ्युपगमेनेति । अनादित्वपक्षानभ्युपगमेनेत्यर्थः । 'भगवानेवे'त्येवशब्दस्य स्वप्नकाल इत्यत्रान्वयमुपेत्य तत्कृत्यमाह **स्वप्नकाल एवेति** । ऊर्ध्वं चेत्युक्तस्य मूलारूढत्वायाह **सृष्टेः संहारोपलक्षणत्वादिति** । 'सृष्ट्वे'त्युक्तेः, सृष्ट्वा प्रदर्श्य संहरतीत्युपलक्षणत्वं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ **मनोवृत्तित्वेनेति** । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः ॥ **त्र्यणुकजन्मेति** । त्र्यणुकस्य जन्मविनाशयोः सतोरपि त्र्यणुकोपादानस्य द्व्यणुकस्य यथाऽनुपलम्भस्तथेत्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । समग्रैश्वर्या(देस्तदर्थ)र्थत्वादिति भावः । **वक्ष्यतीति** । 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदे'त्यधिकरणान्त्यभागे वक्ष्यतीत्यर्थः ।

गु०दी०— भगवानित्युक्तमित्यत्र कथमन्यथा तात्कालिकं विद्युद्बुद्बुदादिकं कुर्यादिति भावः ।

यादु०— सृष्टेरिति । इदं च 'आर्थगतैव लक्षणा शब्द आरोप्यते' इति मतमाश्रित्योक्तम् । वस्तुतस्तु सृष्ट्वेत्यत्रत्यसृष्टिशब्दस्येत्यर्थः । न चैवं क्त्वाप्रत्ययात्संहारस्यापि दर्शनपूर्वकालीनत्वापत्तिः । सृष्टिगतस्य

दर्शनपूर्वकालीनत्वस्य संहारे छत्रिन्यायेनोपपत्तेः ॥ **मनोवृत्तित्वेनेति** । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः ॥ **त्र्यणुकजन्मेति** । यथा त्र्यणुकजन्मनः प्राक् तद्विनाशानन्तरं च तदुपादानभूतद्व्यणुकानामतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भस्तथेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदे'त्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— प्रसङ्ग इति । नाप्युत्पत्तिविनाशवन्तः, तथात्वे प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्तेरित्यनेनोक्तः । ननु कथमेतत् । स्वप्नकाल एव सृष्ट्वेत्यनेन स्वप्नावस्थातः प्रागुपलम्भप्रसङ्ग इत्येतद्दोषपरिहारेऽपि स्वप्नावस्थात ऊर्ध्वमुपलब्धिप्रसङ्ग इत्युक्तदोषपरिहारः कथमित्यत आह **सृष्टेरिति** । तथा च स्वप्नकाल एव सृष्ट्वा दर्शयति । दर्शयित्वा च तत्काल एव नाशयतीत्यपि ग्राह्यम् । तथा च उक्तदोषपरिहार इति भावः । संस्काराणां प्रात्यक्षिकार्थोपादानत्वे तेषामुपलम्भः कुतो नेत्यत आह **संस्काराणां चेति** ॥ **दर्शयतीति** । दर्शनं जनयतीत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु स्वप्नकाल एव सृष्ट्वेत्यनेन कथं प्रागूर्ध्वं च उपलम्भप्रसङ्गनिरासः तत्काल एव सृष्ट्युक्त्या प्रागनुपलम्भसमर्थनेऽप्यत्र तत्काल एव विनाशानभिधानेन ऊर्ध्वमुपलम्भप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यतः अत्र सृष्टिशब्दस्य संहारोपलक्षणत्वेन सृष्टिमात्रपरत्वाभावाद्युक्तः तन्निरास इत्याशयेनाह **सृष्टेरिति** । यद्यपि गुणत्वमुपादानत्वसमाधिकरणं सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् द्रव्यत्ववत् । कर्मत्वस्य पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इत्यनुमानाद्गुणस्याप्युपादानत्वसिद्धेस्तत्वेऽपि संस्काराणां नोपादानत्वानुपपत्तिरिति शक्यते समाधातुम् । तथाप्यङ्गीकृत्य गुणस्योपादानत्वानुपपत्तिं वस्तुस्थितिमेवाह **मनोवृत्तित्वेनेति** । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः । ननु मृदाद्युपादानकत्वे प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं च कपालादीनामिव संस्कारोपादानकत्वेऽपि प्रागूर्ध्वं च संस्काराणामुपलम्भः स्यादित्यतस्त्र्यणुकजन्मनः प्राक् तद्विनाशानन्तरं च तदुपादानभूतद्व्यणुकानामतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भवत्संस्काराणामप्यतीन्द्रियत्वान्न प्रागूर्ध्वं च तदनुपलम्भो दोषायेत्याह **संस्काराणां चेति** । **एवञ्च सति** कर्त्रुपादानयोः सत्त्वे सति ॥ **वक्ष्यतीति** । 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदे'त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— ....अनुसारेणाह **यद्यपि गुणत्वमित्यादिना** । **तत्वेऽपि** । गुणत्वेऽपीत्यर्थः । एवं च सतीत्येतदनूद्य व्याचष्टे **एवं च सतीति** ।

स०व्र०— ननु स्वप्नकाल एव सृष्ट्वेत्यनेन कथं प्रागूर्ध्वं चोपलम्भप्रसङ्गनिराकरणं तत्काल एव सृष्ट्या प्रागनुपलम्भसम्भवेऽपि तत्काल एव विनाशानुक्त्योर्ध्वमनुपलम्भासम्भवादित्यत आह **सृष्टेरिति** । ननु संस्कारोपादानकत्वेऽपि प्राक् मृदादीनामूर्ध्वं च कपालादीनामिव संस्कारोपलम्भापत्तिरित्यत आह **संस्काराणां चेति** ॥ **एवं सति** कर्त्रुपादानयोः सत्त्वे । **वक्ष्यतीति** । 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदे'त्यादिनेति शेषः ।

स०ना०— संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगदिति मूलसुधायां **मनोवृत्तित्वेन द्रव्यत्वादिति** । मनःपरिणामत्वेन द्रव्यत्वादित्यर्थः । ननु मनः किं सामस्त्येन वासनाकारेण परिणमते उतांशेन । नाद्यः । वासनान्तरानुत्पादप्रसङ्गात् । मनोभावप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । 'अविभागः पराणुते'त्युक्तत्वेन मनोंशानामविभक्तत्वात् । अविभक्तानां च द्रव्यान्तरोपादानत्वायोगात् इति चेत् न । आदर्शवत् स्वरूपानुपमर्देन उपादानत्वात् । आदर्शो हि स्वरूपमनुपमर्द्यैव गजगवयाद्यनेकप्रतिबिम्बाकारेण परिणमत इति दृश्यते । न च दृष्टेऽर्थे काचिदनुपपत्तिः । यथा प्रमाणं प्रतिपत्तव्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

चषकः— सृष्टेरिति । इदं च अर्थगतैव लक्षणा शब्दे आरोप्यत इति मतमाश्रित्योक्तम् । वस्तुतस्तु सृष्ट्वेत्यत्र सृष्टिशब्दस्येत्यर्थः । न चैवं क्त्वाप्रत्ययात् संहारस्यापि दर्शनपूर्वकालीनत्वापत्तिः । सृष्टिगतस्य दर्शनपूर्वकालीनत्वस्य संहारे छत्रिन्यायेनोपपत्तेरिति व्याकुर्वते । सृष्ट्वेत्युक्तेः सृष्ट्वा प्रदर्श्य संहरतीत्युपलक्षणत्वं ज्ञेयमिति भाव इत्यप्याशयमाविर्भावयन्ति । **मनोवृत्तित्वेन** मनःपरिणामत्वेन । **त्र्यणुकजन्मेति** । त्र्यणुकोत्पत्तेः पूर्वं ध्वंसानन्तरं च तदुपादानभूतद्व्यणुकानामतीन्द्रियत्वनियन्त्रिता यथाऽनुपलब्धिस्तद्वदित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । 'चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा' इत्यत्रेति पूरणीयम् ।

* * *

।। अथ दर्शनस्य चास्य न स्मरणत्वं अपितु अनुभवत्वमेव ।।

११ सु०— दर्शनं चानुभवो विवक्षितः । तेन स्मरणमेवैतदिति मतं निरस्तं भवति । स्मरणत्वं खल्वस्य तच्चिह्नस्य तदित्युल्लेखस्य सद्भावाद्वा कल्प्यते, असन्निहितगोचरत्वाद्वा संस्कारप्रभवत्वाद्वा । नाद्यः, इदमित्युल्लेखेन तदभावात्, अत एव स्मृतिविपर्यासोऽयमिति चेन्न, स्मृतित्वस्यैवासिद्धेः । न द्वितीयः, विषयसान्निध्यस्योपपादितत्वात्, न तृतीयः । पदार्थजन्मनि संस्कारस्योपक्षीणत्वेनासिद्धेः । तस्मात् यथा मनोरथे ध्याने वा संस्कारयोनीनर्थान्मनसाऽनुभवति एवं स्वप्नेऽपीति किमनुपपन्नम् । इयांस्तु विशेषः, मनोरथादौ प्रयत्नपूर्विका पदार्थसृष्टिः, स्वप्ने पुनरीश्व(रेच्छाधी)राधीनैवेति ।

परि०— उपपादितत्वादिति । 'संस्कारैर्भगवानेवे'त्यादिनेति भावः ।। **असिद्धेरिति** । स्वाप्नपदार्थदर्शनस्य संस्कारप्रभवत्वासिद्धेरित्यर्थः ।

वं०प०— तच्चिह्नस्य स्मरणादिचिह्नस्य ।। **अत एवेति** । इदमित्युल्लेखेन स्मृतिचिह्नस्य तदित्युल्लेखस्याभावादेव । **स्मृतिविपर्यासः** विपरीतं स्मरणं वैपरीत्येन स्मरणं जायत इत्यर्थः ।। **असिद्धेरिति** । स्मृतित्वे सिद्धे तद्विपर्यासोऽयमिति कल्प्येतेति भावः ।। **उपपादितत्वादिति** । संस्कारैर्भगवानेवेत्यनेनान्तरेव स्वाप्नपदार्थानामुत्पत्तेरुक्तत्वाज्ज्ञानस्याप्यान्तरत्वेन विषयसान्निध्यादसन्निहितगोचरत्वमसिद्धमित्यर्थः । **असिद्धेः**

इदं स्मरणं संस्कारप्रभवत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । तथा च प्रकृते संस्कारस्यान्यथासिद्धत्वान्न दर्शनजनकतेति भावः ।

शे०चं०— स्मरणत्वं खल्वित्यादि ॥ अत्र स्वाप्नपदार्थज्ञानस्य स्मरणत्वमभ्युपगच्छता तद्व्यापकतया प्रसिद्धं यत्तत्तोल्लेखादित्रितयं तदन्यतमस्य प्रकृते सत्त्वादेव स्मरणत्वमित्यङ्गीकार्यम् । व्यापकाभावे व्याप्याभावनियमात् प्रकृते च स्मरणत्वव्यापकस्य तत्तोल्लेखादेरभावान्न तद्व्याप्यं स्मरणत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेतम् । न तु तत्तोल्लेखादेः स्मरणत्वव्याप्यत्वाभिप्रायोऽयं ग्रन्थः प्रत्यभिज्ञाया व्यभिचारात् । न च तत्तामात्रोल्लेखित्वं हेतुः । तथा सत्यसन्निहितमात्रविषयत्वमेवोक्तदोषपरिहारायोक्तन्यायेन वाच्यं स्यात् । न च तत्सम्भवति । नीलपर्वतस्तदानीं वह्निमांस्तदानीं धूमवत्त्वादित्यसन्निहितमात्रविषयकानुमानविशेषे व्यभिचारापरिहारादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । इदमित्युल्लेखेन तत्र तत्तानुल्लेखादेवेत्यर्थः ॥ **स्मृतित्वस्यैवेति** । तथा च अन्योन्याश्रय इति भावः । **स्मृतिविपर्यासो** वैपरीत्येन स्मरणं जायत इत्यर्थः ॥ **असिद्धेरिति** । स्मृतित्वे सिद्धे तद्विपर्यासोऽयमिति कल्प्येतेति भावः । **उपपादितत्वात्** मनोवृत्तिसंस्कारोपादानकत्वोपपादनेनेति शेषः । (संस्कारैर्भगवानेवेत्यनेन) ॥ ननु तथाऽपि वासनोपादानकपदार्थानां मनसा स्वप्नावस्थायामनुभव इत्येतदसम्भावितं कथमङ्गीकार्यमित्यसम्भावनाशङ्कां परिहरन्नेवोक्तप्रमेयमुपसंहरति **तस्माद्यथेति** ॥ नन्वेवं स्वप्नमनोरथयोर्भेदो न स्यात् संस्कारोपादानकपदार्थानां मनसाऽनुभवस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यत आह **इयांस्त्विति** ॥ **प्रयत्नेति** । पुरुषप्रयत्नेत्यर्थः ।

वा०र०— ** कुतो न व्याप्यत्वाभिप्राय इत्यतस्तत्तोल्लेखादेः स्मरणत्वव्याप्यत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य व्यभिचारमाह **प्रत्यभिज्ञायामिति । तत्तोल्लेखादेः स्मरणत्वव्यभिचारादित्यर्थः । तत्तोल्लेखस्य विशेषणान्तरयोगेन स्मरणत्वं च व्यभिचाराभावमाशङ्कते **न च तत्तामात्रेति** । तथा सति मास्तु तत्तोल्लेखस्य व्यभिचारः । असन्निहितगोचरत्वस्य तु व्यभिचारः स्यादेव । अतस्तत्परिहाराय तत्रापि विशेषणान्तरयोगः कार्यः । स च स्थलान्तरे व्यभिचारस्यानुद्धारात् व्यर्थ एवेत्याह **तथा सत्यसन्निहितेति** । असन्निहितगोचरत्वस्यापि व्याप्यत्वलाभस्तु हेतुत्वार्थकासन्निहितगोचरत्वादिति पञ्चमीबलादेवेति तस्यापि व्यभिचाराद्यभिधानं युक्तमेव । एवं संस्कारप्रभवत्वस्यापि तच्चिह्नस्येत्यस्य बुद्ध्या विवेकेन असन्निहितगोचरत्वसंस्कारप्रभवत्वविशेषणताया अपि अभिप्रेतत्वात् व्याप्यत्वलाभ इत्यपि वदन्ति । **उक्तदोषः** प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचाराख्यः । **उक्तन्यायः** तत्तामात्रोल्लेखित्वमित्युक्तन्यायः । **स्वप्नमनोरथयोरिति** । मनोरथाद्योरिति योज्यम् । ध्याने चेति पूर्वत्र मनोरथादावित्युत्तरत्र च मूले उक्तेरिति ज्ञेयम् । पुरुषप्रयत्नेति तत्त्वनिर्णयटीकानुसारेणाह **पुरुषेति** ।

स०व्र०— अत एवेति । इदमित्युल्लेखादेवेत्यर्थः । **स्मृतित्वस्यैवासिद्धेरिति** । तथा च स्मरणत्वसिद्धौ प्रमुष्टतत्ताकत्वेन तदित्यनुल्लेखस्य बाधकत्वाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ चेदमित्युल्लेखस्यान्यथासिद्धत्वेन स्मरणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।

* * *

।। अथ अनुभवस्य चास्य न जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थत्वं अपितु संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितित्वमेव ।।

१२ **सु०— अपरे तु भवत्येवायमनुभवः । किन्तु जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थ एव इति मन्यन्ते । तदप्यसत् । तथा हि । किमयमनुभवो यथार्थ उत अयथार्थः । नाद्यः, बाह्यार्थानां देशकालविप्रकृष्टत्वेन तदनुपपत्तेः । द्वितीये वक्तव्यं, किमयमगजे गजत्वोल्लेखीत्ययम् अयथार्थः, किं वा गज एवासन्निकृष्टे सन्निकृष्टत्वोल्लेखीति अयथार्थः । आद्ये नायं गजः किन्तु गवय एवेति बाधोदयः स्यात्, द्वितीये नायं सन्निकृष्टः किन्नाम विप्रकृष्ट इति बाधो भवेत् । न चैतदस्ति । तस्मात्संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितिरेवेयमिति युक्तम् ।**

परि०— जागरानुभूतेति । जाग्रदवस्थायामनुभूता ये पदार्थाः ते इदानीं स्मरणार्हाः भवन्ति त(तए) एव स्वप्ने भान्ति न तु वासनोपादानका इत्याहुरित्यर्थः ।। **देशकालेति** । काश्यां सुप्तो मधुरां पश्यति, हेमन्ते सुप्तो वसन्तं पश्यतीत्येवमादिरूपेण देशादिविप्रकृष्टत्वेनेत्यर्थः ।।

यादु०— किन्तु जागरानुभूतेति । जाग्रदवस्थायामनुभूता अत एव स्मरणयोग्या ये बाह्या गजादयस्तद्विषयक एवायमनुभवो न संस्कारप्रभवगजादिविषय इत्याहुरित्यर्थः ।।

वं०प०— तदनुपपत्तेः तद्विषयकानुभवस्य यथार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।। संस्कारप्रभवत्वं सत्यार्थस्य विशेषणं बोध्यम् ।

शे०चं०— ननु दर्शनपदेनानुभवविवक्षया स्मरणमेवैतदिति मतनिराससिद्धावपि न वैशेषिकादिमतनिराससिद्धिः । तैस्तस्य मानसानुभवत्वस्वीकारादित्यभिप्रेत्य तन्मतमुत्थापयति **अपरे त्विति** । ननु स्वाप्नकरितुरगादिदर्शनस्य मानसानुभवत्वेऽस्मदिष्टसिद्धेः पर्यवसितं विवादेनेति पृच्छति **किन्त्विति** । विप्रतिपत्तिविषयान्तरसद्भावान्न सिद्धान्तिमतप्रवेश इत्यभिप्रेत्य तमुपदर्शयति **जागरेति** । जागरावस्थायामनुभूता अत एव स्मरणयोग्या ये बाह्याः करितुरगादयस्तद्विषयक एवायं मानसोऽनुभवः । न संस्कारोपादानकतद्विषय इत्यस्त्येव विप्रतिपत्तिविषय इति भावः । दर्शयतीत्युक्तदर्शनस्य प्रमारूपानुभवरूपतया मूले इष्टत्वाद्युक्तोऽस्यापि मतस्य दर्शयतीत्यनेन निरास इत्यभिप्रेत्य दूषयति **तदप्यसदिति** । उभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति **न चैतदस्तीति** ।

वा०र०— तद्विषयक एवेति । अनेन स्मर्तव्यार्थ इति सप्तम्यर्थो विषयत्वमित्युक्तं भवति । **इष्टत्वादिति** । अभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।

चषकः— जागरेति । जाग्रदवस्थाधिकरणकानुभवविषयीभूता अत एव स्मृतिविषयत्वौचितीशालिनो ये बाह्यकरितुरगादयस्तदवगाह्येवायमनुभावो न वासनोपादानकतद्गोचर इत्याहुरित्यर्थः ।

* * *

।। अथ श्रुत्यादिषूक्तस्वप्नप्रतीतेर्भ्रान्तित्वस्य स्वाप्नार्थानां जागरानुभूतार्थैक्याद्यभिप्रायकत्वम् ।।

१३ **सु०**— कथं तर्हि श्रुतिस्मृतिषु स्वप्नप्रतीतेर्भ्रान्तित्वमुच्यत इत्यत आह **भ्रान्तिरिति**।

अनु०— भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ।

जाग्रत्त्वं इति तत्प्रतीतिमुपलक्षयति । एव इति पदार्थस्वरूपं व्यावर्तयति । जाग्रत्त्वं जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वम् । स्वप्ने हि तात्कालिकतयाऽदृष्टचरानेव तनयादीन् दृष्टचरतयाऽनुसन्धत्ते ।। यद्वा जाग्रत्त्वं नाम गगनादीनां नित्यत्वादिकम्, घटादीनां मृदाद्युपादानकत्वं बाह्यार्थक्रियाक्षमत्वमित्यादि ग्राह्यम् । जाग्रत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वात् तद्विषयं श्रुत्यादिकमिति भावः ।

परि०— श्रुतिस्मृतिष्विति । 'स्वप्नमायासरूपे'त्यादिप्रागुक्तास्विति भावः । पदार्थस्वरूपमित्यस्य पदार्थस्वरूपबुद्धिमित्यर्थो ज्ञेयः । जाग्रत्त्वमित्यस्य तत्प्रतीतिपर्यन्तत्वेनोक्तत्वात् । अदृष्टचरानिति विभागः । अननुभूतानित्यर्थः । तत्र हेतुः **तात्कालिकतयेति** । तत्कालोत्पन्नत्वहेतुनेत्यर्थः । **दृष्टचरतया** जाग्रदवस्थानुभूततयेत्यर्थः । तादात्म्यारोपमाश्रित्योक्तं प्राक् । अधुना तु धर्मारोपमाश्रित्याह **यद्वा जाग्रत्त्वमिति** ।।

गु०दी०— पदार्थस्वरूपं व्यावर्तयतीत्यत्र पदार्थस्वरूपप्रतीतिम् ।

यादु०— पदार्थस्वरूपमिति । पदार्थस्वरूपप्रतीतिमित्यर्थः ।। **दृष्टचरतयेति** । जागरानुभूतपदार्थतयेत्यर्थः । जागरानुभूतपदार्थगतधर्मारोपमाश्रित्याह **यद्वा जाग्रत्त्वं नामेति** ।।

शे०चं०— ननु जाग्रत्पदार्थैक्यरूपस्य जाग्रत्त्वस्य भ्रान्तिविषयत्वेऽपि भ्रान्तित्वाभावान्न तद्भ्रान्तित्वोक्तिर्युक्तेत्यतोऽत्र जाग्रत्त्वपदस्य जाग्रत्त्वप्रतीतिपरत्वेन जाग्रत्पदार्थैक्यपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **जाग्रत्त्वमितीति** । **तत्प्रतीतिमिति** लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु शशत्वविषाणित्वसामानाधिकरण्यज्ञानस्य शशविषाणादिसम्बन्धविशेषज्ञानस्य च भ्रमरूपतायाः 'सामानाधिकरण्यं दृश्यतेऽत्र च स भ्रमः' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् कथं भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवेत्यवधारणमित्यतोऽनभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वादवधारणस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्दर्शयति **एवेतीति** । नन्वत्र जागरावस्थाया मिथ्यात्वमुच्यते । जाग्रतो भावो जाग्रत्वमिति जाग्रत्त्वशब्दस्य जागरावस्थापरत्वात् । तच्चासङ्गतम् । तथा सति स्वाप्नानां पदार्थानां सत्यत्वे बाधकत्वेनोपन्यस्ततन्मिथ्यात्वोक्ते-

गत्यकथनप्रसङ्गादित्यतो लक्षणया जाग्रच्छब्दार्थकथनपूर्वकं त्वप्रत्ययार्थमाह जाग्रत्वं जागरानुभूतपदार्थै- रेकत्वमिति । ननु च जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वप्रतीतिरेव नास्ति । तत्कथं तस्या भ्रान्तित्वमुच्यत इत्यतस्तद- सिद्धिं परिहरति स्वप्ने हीति । तात्कालिकत्वमदृष्टचरत्वे हेतुः । दृष्टचरतया जागरानुभूतपदार्थतया । एवं तादा- त्म्यारोपमभ्युपेत्य व्याख्यातम् । जागरानुभूतपदार्थगतधर्मारोपमाश्रित्यापि तद्व्याचष्टे यद्वेति ।

वा०र०— अनभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वादिति । नरं च नारायणमेवेत्यादाविवेति शेषः । जाग्रतो भावो जाग्रत्त्वमितीति । जाग्रतः पुरुषस्य भावो धर्मविशेषः अवस्थापि भवति । धर्मान्तरप्रसक्तावपि योग्यतया दण्डिनो भावतया दण्डस्येवावस्थाया एव प्राप्तिरिति भावः । लक्षणया जाग्रच्छब्दार्थकथनपूर्वकमिति पाठः । जाग्रत्वेति लेखकप्रमादात् ।

स०व्र०— ननु जाग्रत्पदार्थैक्यरूपजाग्रत्त्वस्य भ्रान्तिविषयत्वेऽपि भ्रान्तित्वाभावात् कथं भ्रान्तिरित्यु- च्यत इत्यत आह जाग्रत्त्वमितीति । तत्प्रतीतिमिति शक्यसम्बन्धोक्तिः । ननु शशत्वविषाणित्वसामानाधि- करण्यज्ञानस्य शशविषाणादिसम्बन्धविशेषज्ञानस्य च भ्रमरूपत्वस्य 'समानाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः' इति वक्षमाणत्वात् कथं जाग्रत्त्वमेवेत्यवधारणमित्यत आह एवेति पदार्थस्वरूपमिति ॥

चषकः— दृष्टचरतया । जाग्रदवस्थानुभूतपदार्थतादात्म्येन । तादात्म्यान्यसंसर्गेण तादृशार्थगत- धर्मारोपमभिप्रेयिवान् कल्पान्तरमाश्रयते यद्वेति ॥

* * *

॥ अथ जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारसद्भावात् सोपादानकत्वेन स्वाप्नार्थभ्रान्तित्वानुपपत्तिशङ्का, बाधाभावस्यैव सत्यत्वसाधकत्वात्, स्वाप्नार्थे जाग्रत्त्वप्रतीतेश्च बाधसद्भावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

१४ सु०— स्यादेतत् । जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारोऽस्त्येवेति सोपादानत्वसम्भवात् कथं तत्प्रतीतिः भ्रान्तिरित्युच्यते, अन्यथाऽर्थप्रतीतिरपि भ्रान्तिः स्यादविशेषादिति । मैवम् । न हि वयं कारणसामग्रीसम्पादनसम्भवमात्रेणार्थानां सत्यतामातिष्ठामहे, किन्तु बाधा- भावेनेति वक्ष्यामः । सामग्र्यभावेनासत्यत्वं ब्रुवाणं प्रति तु तदसिद्धि(रा)रेवावेदिता । अस्ति च जाग्रत्ता(त्त्व)प्रतीतेर्बाधः, स्वाप्न एवायं न जागरानुभूत इत्याद्युदयात् । तदिद- मुक्तं हिशब्देन ।

परि०— इति वक्ष्याम इति । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यत्रेति भावः ॥

यादु०— वक्ष्याम इति । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यत्रेति शेषः ॥

वं०प०— जाग्रत्त्वस्यापीति । न केवलमर्थानामित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सोपादानत्वसम्भवेऽपि तत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वोक्ताविह्यर्थः ॥ **अर्थेति** । गजादिरूपार्थेत्यर्थः ॥ **अविशेषादिति** । जाग्रत्वस्य गजादिरूपार्थानां च सोपादानत्वाविशेषादित्यर्थः । जाग्रत्त्वस्य सोपादानत्वमसिद्धमेव । अभ्युपगम्यापि समाधत्ते **न हीत्यादिना** ॥ **कारणेत्यादि** । वासनादिरूपेत्यर्थः । ननु यदि बाधकाभावेनैवार्थानां सत्यतोच्यते तर्हि तदभाव एव वाच्यः । 'वासनाः सर्ववस्तूनामि'त्यादिना तत्कारणं किमर्थं निरूपितम् । तेन ज्ञायते कारणसम्भवमात्रेणैव अर्थानां सत्यताऽभिप्रेतेति । ततश्च जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारोऽस्त्येवेति सोपादानत्वसम्भवेन सत्यतायाः सम्भवात् भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमिति कथमुक्तमित्यत आह **सामग्रीति** । **असत्त्वं** स्वाप्नार्थस्य । **तदसिद्धिः** सामग्र्यभावस्यासिद्धिः । बाध इत्यनन्तरं नार्थप्रतीतेरिति शेषः । कुत इत्यत आह **स्वाप्नेति** ॥

शे०चं०— सोपादानत्वमेव स्वाप्नपदार्थानां सत्यतायां प्रयोजकतया सिद्धान्त्यभिमतमिति भ्रान्त्या शङ्कते **स्यादेतदिति** । उत्तरवादी स्वाशयमुद्घाटयति **मैवमिति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित्' इत्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । तर्हि बाधाभावेनैव स्वाप्नपदार्थसत्यत्वसिद्धेस्तत्सामग्रीव्युत्पादनानर्थक्यमित्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमुपपादयति **सामग्रीति** । स्यादेतदित्यादिनोक्तशङ्कापरिहारस्योद्भाष्यत्वं परिहरति **तदिदमिति** ।

वा०र०— सोपादानत्वमेव स्वाप्नेति पाठः । सोपादानत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । मूले **कारणसामग्रीसम्पादनेति** । कारणपौष्कल्यसम्पादनेत्यर्थः । अत एव टीकाकृता युक्तिपादे मूलस्थं कारणसामग्रीपदमेवमेव व्याख्यातम् । साधुत्वं तु जिज्ञासाधिकरणीयसुधास्थैतत्प्रयोगव्युत्पादनप्रकारेण ज्ञेयम् । अस्माभिरपि तत्प्रकारेण पूर्वपादे व्युत्पादितं ज्ञेयम् । **इत्यादिनैतदधिकरणान्त इति** । इत्येतदादिर्यस्य तट्टीकाग्रन्थस्यादिरूपस्येति विग्रहाश्रयणेनात्र तद्भाष्यमूलमेव ग्राह्यम् । एवं तत्र तत्रोक्तम् ।

स०व्र०— सोपादानत्वं सत्यत्वे (भ्रान्तित्वे) प्रयोजकमिति भ्रान्त्या शङ्कते **स्यादेतदिति** । स्वाशयमुद्घाटयति **मैवमिति** ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यादिनेति शेषः ।

चषकः— आतिष्ठामहे । प्रतिजानीमहे 'आङ् स्थः प्रतिज्ञाने' इति स्मृतेः । **वक्ष्याम इति** । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यत्रेत्युपस्कर्तव्यम् ।

* * *

॥ अथ जाग्रत्त्वप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वेऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ अथ केषाञ्चिदर्थानामसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तत्वापत्त्याऽयुक्तत्वशङ्का, अदृष्टाश्रुतार्थकवासनाभाववाचकश्रुतिपुराणोक्तीनामनादित्वादयुक्त्यभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

१५ सु०— जाग्रत्त्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिरित्ययुक्तम्, अर्थानामपि केषाञ्चिदसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तित्वात् । स्वप्नेऽपि स्वशिरश्च्छेदादयोऽपि प्रतीयन्ते । न च तदुत्पत्तावुपादानमस्ति, अननुभूतत्वेन संस्कारोदयायोगात् । अननुभूतेऽपि संस्कारोदयाभ्युपगमे 'अदृष्टे चाश्रुते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यात् । कदाचिदननुभूतार्थस्मृतिरप्यापद्येत । ततो यद्यपि साक्षात्स्वशिरश्च्छेदादेर्बाधो नास्ति तथाऽपि कारणानुपपत्त्या असत्त्वमङ्गीकार्यमेव इत्यत आह अदृष्टे चेति ।

अनु०— 'अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते' ।
'अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते' ।
इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ॥

भावे पदार्थे । भावो वासना । पञ्चमी सप्तम्यर्थे । 'उक्तिरि'त्यतः पर'स्तु'शब्दो बोद्धव्यः । अनादित्वात् संसारस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वात् क्वचिज्जन्मनि स्वशिरश्च्छेदादेरप्यनुभवसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः । सत्यत्वेऽपि श्रुतिपुराणोक्तिर्युज्यत एव, न तु विरुध्यते, विनाऽप्यनुभवेन संस्कारोदयाभ्युपगमे हि सा विरुध्येतेति ।

अत्राश्रुतग्रहणेन अत्रापि जन्मनि श्रवणजनितसंस्कारः सम्भवतीति सूच्यते । यत्र तु श्रवणाद्यपि नास्ति तत्रानादित्वं निवेशितम् । अनेन यत्पूर्वं सर्वग्रहणं कृतं तदुपपत्तये वा अनाद्यनुभवपरम्परोक्ता तस्य सर्वस्योपयोगः कथितो भवति ।

परि०— यत्सर्वग्रहणमिति । सर्ववस्तूनामिति सर्वग्रहणमित्यर्थः ॥ **उक्तेति** । अनाद्यनुभवागता इत्यादिनोक्तेत्यर्थः ।

गु०दी०— पञ्चमी सप्तम्यर्थ इत्यत्र पदार्थात् संस्कारजन्मनः क्वाप्यसम्मतेरप्रसक्तनिषेधः स्यात् । अतः पदार्थे विषये संस्कारो न जायत इति वक्तुं पञ्चमी सप्तम्यर्थ इत्युक्तम् ।

वं०प०— नास्तीति । तथा च बाधाभावरूपहेतुना सत्त्वं युक्तमित्यर्थः ॥ **श्रवणेति** । त्वदीयं शिरश्छिन्नं भवत्विति कस्यचिद्वचनश्रवणेत्यर्थः । **अनादित्वं** संसारस्य ।

शे०चं०— न बाधाभावतत्सद्भावौ स्वाप्नपदार्थसत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकौ किन्तु सामग्रीसद्भावासद्भावावेव । ततश्च सोपादानत्वाज्जाग्रत्त्वस्य न तत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं सम्भवतीति न तद्विषयत्वं श्रुत्यादेरित्याशयेन शङ्कते **जाग्रत्त्वप्रतीतिरेवेति** । अननुभूते भाव इवाभावेऽपि संस्कारानुदयस्य तुल्यत्वेन भावशब्दस्य विधिरूपप्रसिद्धार्थपरत्वानुपपत्तेर्भावाभावसाधारणपदार्थमात्रपरतया तं व्याचष्टे **भावे पदार्थ इति** । नन्वत्राननुभूते भावे भावानुत्पत्तिरुच्यते । न तु संस्कारस्येति कथमस्य विरोधितयोपन्यास इत्यतोऽत्र भावशब्दस्य वासनापरपर्यायसंस्कारपरत्वाद्युक्तोऽननुभूते संस्कारोदयाभ्युपगमे विरोधितयाऽस्योपन्यास इत्यभिप्रायेण भावशब्दार्थमाह **भावो वासनेति** । श्रुतिपुराणयोरेकार्थतालाभायाह **पञ्चमी सप्तम्यर्थ इति** । श्रुतेरनादित्वकथनस्य प्रसक्तशङ्कापरिहाराक्षमत्वेन वैयर्थ्यादपेक्षितशेषं पूरयति **अनादित्वात्संसारस्येति शेष इति** । कथमनेन शङ्कापरिहार इत्यत आह **संसारस्येति** । ननु श्रुतिस्मृतिविरोधेनाननुभूते संस्कारोदयो न युक्त इत्यनुपपन्नतया शङ्कितस्य संस्कारोदयस्यैवोपपन्नत्वं वर्णनीयं न तु श्रुतिस्मृत्योस्तदनुपपन्नत्वस्यानाशङ्कितत्वादित्यतस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह **युज्यत एव न तु विरुध्यत इति** । तर्ह्यनादित्वानुसरणमनर्थकम् । एतज्जन्मनि श्रवणादिजनितसंस्कारेणैव सर्वनिर्वाहादित्यत आह **यत्र त्विति** ॥ **पूर्वमिति** । 'वासनाः सर्ववस्तूनामि'त्यत्रेत्यर्थः ।

वा०र०— ततो यद्यपीत्युत्तरग्रन्थे बाधाभावेऽपि असत्त्वं स्वशिरच्छेदादावङ्गीक्रियमाणं कारणानुपपत्त्येवेति यत्र कारणसद्भावस्तत्र नासत्त्वमिति जाग्रत्वस्यापि सत्यत्वमेवाङ्गीकार्यमिति पर्यवसानाभिप्रायेण शङ्काशयमाह **न बाधाभावेत्यादिना** । सत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकाविति पाठः । **भाव इवेति** । विधिरूपार्थ इवेत्यर्थः । **न तु संस्कारस्येति** । बुद्ध्या विवेकेनानुत्पत्तिरिति उच्यत इति चानुवर्तते । **श्रुतिस्मृत्योरिति** । उपपन्नत्वं वर्णनीयमित्यनुवर्तते ।

स०व्र०— बाधाभावसद्भावौ न सत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकौ; किन्तु, कारणसत्त्वासत्त्वे एवेति जाग्रत्त्वप्रतीतिरपि न भ्रान्तिरिति शङ्कते **जाग्रत्वप्रतीतिरेवेति** । श्रुतिस्मृत्योरेकविषयत्वायाह **पञ्चमी सप्तम्यर्थे इति** । **पूर्वमिति** । 'वासनाः सर्ववस्तूनामि'त्यत्रेत्यर्थः ।

॥ इति केषाञ्चिदर्थानामसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तत्वापत्त्याऽयुक्तत्वशङ्का, अदृष्टाश्रुतार्थकवासनाभाववाचकश्रुतिपुराणोक्तीनामनादित्वाद्युक्त्यभावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

।। अथ शशविषाणादिप्रमायाः कदाप्यभावात्तद्विषयिकवासनाभावशङ्का भ्रान्तिविषयस्यापि शब्दादिनापि वासनासम्भवात्तच्छङ्कानिरासश्च ।।

१६ **सु०—** ननु (च) शशविषाणादिप्रतीतौ कथम्, न हि भवान्तरेऽपि तदनुभवः सम्भवति, यथापूर्वमिति सर्वकल्पानामेकविधत्वश्रवणात् । मैवम् । शशविषाणादिप्रमा-ऽभावेऽपि शब्दादिना भ्रान्तिसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः ।

वं०प०— ननु कस्मिंश्चित्कल्पे शशविषाणोत्पत्तिसम्भवेनानुभवो युक्त इत्यत आह **यथेति** । 'यथा-पूर्वमकल्पयदि'ति श्रुत्येत्यर्थः ।

शे०चं०— गूढाभिसन्धिः शङ्कते **नन्विति** । उत्तरवाद्यपि गूढाभिसन्धिरेव परिहरति **मैवमिति** ।

* * *

।। अथ भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाकस्वप्नाभावानुपपत्तिः, तन्निरासश्च द्वेधा ।।

।। अथ तत्र भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाकस्वप्नाभावानुपपत्तिः, तन्निरासार्थं द्वेधा विकल्पश्च ।।

।। अथ तत्र च तदुभयविकल्पनिरसनम् ।।

।। अथ तत्रापि च सामानाधिकरण्येनादृष्टस्यापि शशविषाणादेः 'व्यधिकरणेनापि दृष्टत्व'निषेधायोगादुपादाननिषेधायोगः ।।

१७ **सु०—** येन तु शशविषाणादिकं भ्रान्त्याऽपि न प्रतिपन्नं तस्य कथम्, न हि (सर्वोऽपि) सर्वत्र भ्राम्यतीति नियमोऽस्ति, नापि स्वप्ने न तत्पश्यतीति नियन्तुं शक्यते । उच्यते । किमत्र शशादीनां विषाणादीनां च उपादानासम्भवेन असत्त्वमुच्यते, उत शश-त्वादिविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यादेः ।

आद्यं निराकरोति **कदाचिदिति** ।

अनु०— कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः ।
दृष्टं

यत् स्वप्ने दृश्यत इति शेषः । **विभागतः** सामानाधिकरण्येन विना दृष्टं जागरे । यद्यपि शशत्वविषाणित्वादीनां सामानाधिकरण्यं शशविषाणादिसम्बन्धविशेषो वा जागरे

नानुभूतस्तथाऽपि विविक्तं शशत्वादिकमनुभूतमेवेति तत्संस्कारसम्भवे(न) न शशादीनामसत्त्वं वाच्यमिति ।

वं०प०— शङ्कते **येनेति** ॥ **कथमिति** । तथा च तत्संस्कारो न युक्त इति भावः । भ्रान्त्या तज्ज्ञातमेवेति चेत्तत्राह **न हीति** । तथा च येन तद्भ्रान्त्याऽपि न ज्ञातं तस्य स्वप्ने शशविषाणप्रतीतौ कथमित्यर्थः । ननु येन भ्रान्त्या जाग्रदवस्थायां शशविषाणं न ज्ञातं स स्वप्ने तच्छशविषाणं न पश्यत्येवेति किमर्थं तत्संस्कारो वाच्य इति चेत्तत्राह **नापीति** । तथा च जाग्रति भ्रान्त्याऽज्ञातशशविषाणस्य पुंसः स्वप्ने तत्प्रतीतिसम्भवेन तत्र कथं संस्कार उपपादनीय इत्यर्थः ॥ **शशादीनां विषाणादीनां चेति** । विशकलितानामिति शेषः । **सामानाधिकरण्यादे**रुपादानासम्भवेनासत्त्वमुच्यत इत्यनुवर्तते । **सम्बन्धविशेषः** समवायः । शशविषाणयोरवयव्यवयवरूपत्वात् ।

शे०चं०— पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **येन त्विति** । सामानाधिकरण्यादेरित्यत्र आदिपदेन शशविषाणादिसम्बन्धविशेषपरिग्रहः ।

स०व्र०— **सामानाधिकरण्यादे**रित्यत्र आदिपदेन शशविषाणादिसम्बन्धविशेषसङ्ग्रहः ।

स०ना०— **कदाचिद्दर्शनायोग्यमिति** मूलसम्बन्धसुधायां कथं तर्हि तार्किकः समाधेय इति पृच्छति **येन त्विति** । येन तार्किकेण भ्रान्त्यापि शशविषाणं न प्रतिपन्नं यस्य मते असद्विषयं ज्ञानमेव नास्ति तस्य मते शशविषाणादिस्वप्नः कथं स्यादित्यर्थः । ननु तार्किकस्य भ्रान्तत्वात् न तन्मतमादरणीयमित्यत आह **न हि सर्वत्रेति** । प्रमेयान्तरभ्रान्तोऽपि तार्किकः असतो ज्ञानाभावांशे न भ्रान्त इति भावः । **आद्यं निराकरोतीति** । अभ्युपगमवादेनेति शेषः । एतेन शशविषाणस्यापि भ्रमसम्भवात् कदाचिद्दर्शनायोग्यमित्ययुक्तम् । 'दृष्टं समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः' इति भ्रान्तेरभिहितत्वादिति परास्तम् ।

॥ इति सामानाधिकरण्येनादृष्टस्यापि शशविषाणादेः 'व्यधिकरणेनापि दृष्टत्व'निषेधायोगादुपादाननिषेधायोगः ॥
॥ इति भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाकस्वप्नाभावानुपपत्तिः तन्निरासार्थं द्वेधा विकल्पश्च ॥

* * *

॥ अथ व्यधिकरणेन दृष्टस्य सामानाधिकरण्येन दृष्टेरेव भ्रान्तित्वात्तद्वासनाकभ्रमानुपपत्त्ययोगः ॥

१८ **सु०**— द्वितीये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **समेति** ।

समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः ।

भावप्रधानो निर्देशः । उपलक्षणं चैतत् । दृश्यत इत्यत्र प्रकृत्यर्थं स इति परामृशति । यदित्यनुवर्तते । अत्र स्वप्ने न केवलं जाग्रत्त्वमिति चार्थः । यस्योपादानं सम्भवति बाधश्च नास्ति तदेव हि प्राक् 'एव'शब्देन व्यवच्छिन्नमिति भावः ।

परि०— उपलक्षणं चैतदिति । यस्योपादानं न सम्भवति बाधश्चास्ति तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । कथं तर्हि 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवे'ति सावधारणमुक्तं प्रागित्यत आह **यस्योपादानमित्यादि** ।

गु०दी०— उपलक्षणं चैतदित्यत्र शशविषाणादिसम्बन्धोपलक्षणमित्यर्थः । **प्रकृत्यर्थं स इति परामृशती**त्यत्र दृश्यमानस्य भ्रमविषयत्वेऽपि भ्रमत्वायोगात् दृशिधातुप्रकृत्यर्थं दर्शनं स इति परामृशतीत्यर्थः । पुलिङ्गत्वं तु 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिरि'त्यादिवद्विधेयानुसारेणेति भावः ।

यादु०— उपलक्षणं चैतदिति । शशविषाणादिसम्बन्धविशेषस्येति शेषः ।

वं०प०— उपलक्षणं सम्बन्धविशेषस्येत्यर्थः । **प्रकृत्यर्थं** दृश्धात्वर्थभूतं प्रत्ययम् । ननु यदि शशत्वविषाणित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्सम्बन्धविशेषस्य वा भ्रान्तित्वं तर्हि 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव ही'ति जाग्रत्त्वमात्रस्यैव भ्रान्तित्वं न तु स्वाप्नार्थस्येति जाग्रत्त्वातिरिक्तार्थस्य सत्त्वोक्तिरयुक्ता स्यात् सामानाधिकरण्यादेरपि जाग्रत्त्वातिरिक्तत्वात् अतो विरोध इत्यत आह **यस्येति** ॥ **तदेवेति** । स्वाप्नगजादिकमेव न तु यस्योपादानं न सम्भवति बाधश्चास्ति सोऽर्थो व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । तथा च प्रकृते सामानाधिकरण्यादेरप्युपादानाभावाद्बाधस्य च सत्त्वेन जाग्रत्त्वतुल्यत्वाद्युक्तं भ्रान्तित्वकथनमिति न विरोध इति भावः ।

शे०चं०— ननु तर्हि समानाधिकरणत्वमिति वक्तव्यम् । समानाधिकरणमिति तु कथमित्यतोऽत्र समानाधिकरणपदस्य लक्षणया सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **भावेति** ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । समानाधिकरणमित्येतच्छशविषाणादिसम्बन्धविशेषस्योपलक्षणमित्यर्थः । समानाधिकरणत्वस्य भ्रमत्वाभावेन स इत्यस्य तत्परामर्शकत्वासम्भवादाह **प्रकृत्यर्थमिति** । (दृश् धात्वर्थभूतं प्रत्ययम्) दर्शनरूपमित्यर्थः । स इति यच्छब्दसापेक्षतच्छब्दश्रवणादाह **यदितीति** । सामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वे 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव ही'ति सावधारणपूर्वग्रन्थविरोध इत्यत आह **यस्येति** ॥ **प्रागिति** । भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवेत्यर्थः ।

वा०र०— दर्शनरूपमित्यर्थ इति । अत्र यच्छब्दस्य वक्ष्यमाणरीत्या प्राप्तत्वात् समानाधिकरणं दृश्यते यत् स भ्रम इति योजनायां दर्शनकर्मपरित्यागेन दर्शनस्यैव स इत्यनेन परामर्शः । **यद्दर्शनं स भ्रम इति** । अत्र च स एव भ्रमः, यद्दर्शनं इति उद्देश्यविधेयभावाङ्गीकारात् न स इति पुलिङ्गानुपपत्तिरिति ध्येयम् । **सावधारणपूर्वेति** । अवधारणसहितपूर्वेत्यर्थः । 'स्वप्नो ह वाऽयं चञ्चलत्वान्न स्वप्नो न हि विच्छेद एतदि'ति

त्रयोदशगीताभाष्यटीकायामयं प्रपञ्चः स्वप्न इवोच्यते । चञ्चलत्वादनित्यत्वाद्विकारित्वाच्चेत्यादि । यद्यपि स्वप्नः सत्यः तथाप्यङ्गीकारवादोऽयं मिथ्यार्थप्राचुर्याद्वेत्युक्तम् । तदनुगुणतया योजना कार्यास्ति ।

स०व्र०— उपलक्षणं चैतदिति । शशत्वविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यज्ञानं भ्रम इत्युपलक्षणम् । शशविषाणादिसम्बन्धविशेषज्ञानं भ्रम इत्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **प्रकृत्यर्थमिति** । दर्शनरूपमित्यर्थः । शशत्वविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वे 'भ्रान्तिर्जाग्रत्वमेव ही'ति पूर्वविरोध इत्यत आह **यस्येति** । **प्राक्** 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवे'त्यत्र ।

।। इति व्यधिकरणेन दृष्टस्य सामानाधिकरण्येन दृष्टेरेव भ्रान्तित्वात्तद्वासनाकभ्रमानुपपत्त्ययोगः ।।

* * *

।। अथ स्वाप्नार्थानां वासनोपादानकत्वादौ प्रमाणसद्भावान्नायुक्तत्वम् ।।

१९ **सु०—** भवेदेतत्सर्वं यदि स्वाप्नार्थानां वासनोपादानत्वादौ प्रमाणं स्यात् (भवेत्) । न चैतत्पश्याम इत्यत आह **वासनेति** ।

अनु०— वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ।

वासनामात्रोपादानत्वादेव हि स्वाप्नार्थानां जागरोपलब्धानामिव **स्पष्टता** बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणा नास्ति । अन्यथा सा स्यादित्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । स्वाप्नास्तावद्घटादयो नासन्तो बाधाभावात् । नाप्यनादिनित्याः, पूर्वोत्तरमनुपलम्भात् । न (च) निरुपादानोत्पत्तिरुपपन्ना । ततोऽवश्यमुपादानेऽनुसरणीये ॥ न तावद्बाह्य(त्ते बाह्य)मृदाद्युपादानाः, बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वात्, विमतो घटो न बाह्यमृदाद्युपादानको बाह्यमृदाद्युपादानकार्यक्रियारहितत्वात् (पटवत्) इति प्रयोगात्, अन्यथा तत्प्रसङ्गात् । न च उपादानान्तरमस्ति । ततः परिशेषाद्वासनोपादानका एवेति । चशब्देन भगवत्कर्तृकत्वे तात्कालिकोत्पत्तिविनाशित्वे च परिशेषं 'य एष सुप्तेषु जागर्ति', 'एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायते', 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिं च प्रमाणं समुच्चिनोति ।

परि०— वासनोपादानकत्वे प्रमाणं पृच्छन्तं प्रति किमनेन उत्तरं लब्धमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ॥

वं०प०— 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठ्यर्थे वतिमभिप्रेत्याह **जागरोपलब्धानामिवेति** ॥ **अन्यथेति** । वासनामात्रमूलकत्वाभावे बाह्यमृदाद्युपादानकत्वे च सति **सा** बाह्यार्थक्रिया स्यादित्यर्थः । अप्रयोजकतां परिहरति **अन्यथेति** । तथा च हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेत्यर्थः ।

शे०चं०— **वासनोपादानत्वादा**वित्यत्रादिपदेन भगवत्कर्तृकत्वतात्कालिकोत्पत्तिविनाशवत्त्वपरिग्रहः । ननु 'जाग्रद्वत्स्पष्टता न चे'त्यनेन बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वोक्त्या बाह्यमृदाद्युपादानकत्वाभावसिद्धावपि न वासनामात्रोपादानकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्र भाष्ये स्वाप्नाः पदार्था वासनोपादानकाः सोपादानकत्वे सति वासनेतरानुपादानकत्वात्सम्मतवदिति परिशेषस्यैव तत्साधकतयाऽभिप्रेतत्वात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेतपरिशेषानुमाने विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धी परिहरन्नेव फलितमाह **अयमभिसन्धिरिति** । पूर्वप्रयोगे व्यतिरेकव्याप्तिरनुसरणीया भवतीत्यतोऽन्वयव्याप्तिमूलकमनुमानान्तरं दर्शयति **विमत इति** । नन्वेतावता वासनोपादानकत्वस्य प्रामाणिकताया भाष्यात्सिद्धावपि तत्रादिपदोपात्तस्य भगवत्कर्तृकत्वादेः प्रामाणिकतायाः भाष्यादसिद्धेर्न प्रागुक्ताशेषाक्षेपपरिहारकत्वमस्य भाष्यस्येत्यतोऽत्र चशब्दसूचितपरिशेषादिप्रमाणबलेन तत्सिद्धेरपि सम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह **चशब्देनेति** ॥ **परिशेषमिति** । कर्तृरहितोत्पत्तेरयोगादवश्यं कर्तर्यनुसरणीये द्रष्टुर्निर्व्यापारत्वादन्यस्य चादर्शनाज्जीवात्मनः कर्तृत्वायोगादीश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तरीत्याऽनादिनित्यत्वायोगादुत्पत्तिविनाशवत्त्वे सिद्धे प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भात् तदानीमेवोत्पत्तिविनाशवत्त्वमिति परिशेषमित्यर्थः ।

स०ब्र०— **वासनोपादानत्वादौ** इत्यत्र आदिपदेन भगवत्कर्तृत्वतात्त्विकोत्पत्तिविनाशवत्त्वसङ्ग्रहः । ननु चासत्त्वादेव न जाग्रत्पदार्थानामतिस्पष्टतेत्यन्यथोपपत्तिरित्यत्राह **अयमभिसन्धिरिति** ।

२० सु०— तदनेन प्रबन्धेन 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि', 'निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च', 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति त्रिसूत्री व्याख्याता भवति ।

परि०— **तदनेनेति** । 'संस्कारैर्भगवानेवे'त्यादिना प्रबन्धेनेत्यर्थः । ततः प्राचीनस्य 'वासनाः सर्वे'त्यादेरुपोद्घातत्वात् । यद्वा, सोपोद्घातेन पूर्वेण सर्वग्रन्थेनेत्यर्थः ।

शे०चं०—'वासनाः सर्ववस्तूनामि'त्यादेरुत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वशङ्कां परिहरति **तदनेनेति** ।

व०र०—**प्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमिति** । प्रतिपादकत्वात्प्राप्ता या अभाष्यत्वशङ्का तामित्यर्थः ।

चषकः— **त्रिसूत्रीति** । द्विगोरिति ङीप् ।

॥ इति स्वाप्नार्थानां वासनोपादानकत्वादौ प्रमाणसद्भावान्नायुक्तत्वम् ॥

॥ इति तदुभयविकल्पनिरसनम् ॥

॥ इति भ्रान्त्याप्यप्रतीतस्य शशविषाणादिकस्य तद्वासनाकस्वप्नाभावानुपपत्तिः तन्निरासश्च द्वेधा ॥

॥ इति शशविषाणादिप्रमायाः कदाप्यभावात्तद्विषयिकवासनाभावशङ्का,
भ्रान्तिविषयस्यापि शब्दादिनापि वासनासम्भवात्तच्छङ्कानिरासश्च ॥

॥ इति जाग्रत्स्वप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वेऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरसनश्च ॥

॥ इति जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारसद्भावात्सोपादानकत्वेन स्वाप्नार्थभ्रान्तित्वानुपपत्तिशङ्का,
बाधाभावस्यैव सत्यत्वसाधकत्वात्, स्वाप्नार्थे जाग्रत्त्वप्रतीतेश्च बाधसद्भावात्तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

॥ इति श्रुत्यादिषूक्तस्वप्नप्रतीतेर्भ्रान्तित्वस्य स्वाप्नार्थानां जागरानुभूतार्थैक्याद्यभिप्रायकत्वम् ॥

॥ इति अनुभवस्य चास्य न जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थत्वं अपितु संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितित्वमेव ॥

॥ इति दर्शनस्य चास्य न स्मरणत्वं अपितु अनुभवत्वमेव ॥

॥ इति एतदनुव्याख्यानगतकतिपयशब्दार्थकथनम् ॥

॥ इति स्वप्नकाले भगवानेव तथाविधसंस्कारैर्नानाविधं जगत्सृष्ट्वा जीवाय दर्शयति नाशयति च ॥

॥ इति भगवतः स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा ॥

॥ इति सन्ध्यादिचतुःसूत्रात्मकाधिकरणगतत्रिसूत्र्याः स्वमतेन व्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ अन्यकृतम् एतेषां सूत्राणां व्याख्यानम् ॥

॥ अथ अन्यकृतव्याख्यानगतः सूत्रषट्कात्मकाधिकरणगताद्यसूत्रद्वय-
व्याख्यानरूपः पूर्वपक्षः / स्वाप्नसृष्टेः तथाभूतत्वम् ॥

३१. **सु०**— अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि व्याचक्षते ।

तथा हि । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहो-स्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यन्ते । **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** । प्रबोध(स्वापस्थान)सम्प्र-साद(यो: स)स्थानयोः सन्धौ, भवतीति सन्ध्यं स्वाप्नस्थानम् । तत्र तथारूपैव सृष्टिः । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह । 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत' इत्यादि ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । अपि चैके शाखिनः सन्ध्ये कामानां निर्मातारमात्मान-मामनन्ति, 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति, न पुनरिच्छाविशेषाः, 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वे'ति प्रकृतेषु पुत्रादिषु 'कामानां त्वा कामभाजं करोमी'ति कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ।

प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादेः प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् । वाक्यशेषोऽपि 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मे'त्यादिः । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टि-(स्तथाभूता)र्यथारूपा समधिगता जागरिताश्रया तथा स्व(स्वा)प्राश्रयाऽपि भवितुमर्हति ।

तस्मात् तथाभूतैव सन्ध्ये सृष्टिरिति ।

परि०— अन्यमते हि 'सन्ध्य' इत्यारभ्य 'देहयोगादि'त्यन्तषट्सूत्राण्येकाधिकरणम् । तत्र पूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थं वक्तुमाह **स्वप्नेऽपीति** । 'न तत्र रथा' इति श्रुतौ उपक्रमे 'स यत्र स्वपिती'ति श्रवणात् 'स्वप्न' इत्युक्तम् ॥ पूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थमनुवदति **तत्र तावदिति** । **प्रबोधसम्प्रसादयोः** जाग्रत्सुषुप्त्योरित्यर्थः । सन्धिशब्दाद्भवार्थे यत्प्रत्यय इत्युक्तं भवति ।

गु०दी०— **पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्त** इत्यत्र काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या कामपदेन पुत्रादीनामेव ग्रहणे पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यता । काम्यादीनां पुत्रपौत्रादीनां मध्ये यान् काम्यान् त्वं वृणोषि तद्भाजं त्वां करोमीत्यैकार्थ्यसम्भवात् । अन्यथा पुत्रपौत्रान्वृणीष्व अहं त्वां कामभाजमिच्छाभाजं करोमीति वैयधिकरण्यं स्यात् । **प्राज्ञकर्तृका च सृष्टि**रित्यत्र प्राज्ञकर्तृका परमात्मकर्तृका ।

यादु०— तथाहीत्यनन्तरं स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्येति ग्राह्यम् ॥ **आहोस्विन्मायामयीति** । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नगतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामात्रत्वमेव । तथाऽपि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते । एवं किं स्वप्नसृष्टिः, आहोस्वित्प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थो ज्ञातव्यः ॥ **प्रबोधसम्प्रसादेत्यादि** । प्रबोधो जागरणं सम्यक् प्रसीदत्यत्रेति सम्प्रसादः सुप्तिः । स्थानशब्दार्थस्त्ववस्था ॥ **तथारूपैवेति** । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेतराबाध्यैवेत्यर्थः ॥ **प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिरिति** । वियदादिसृष्टिरित्यर्थः ।

शे०चं०— भेद इत्याद्युत्तरभाष्यस्य सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावात्तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वाभावाच्चानर्थक्यमाशङ्क्य स्वकीयसूत्रव्याख्यानदार्ढ्याय तदपव्याख्याननिरासार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य अपव्याख्याननिरासपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तदनुवदति **अन्ये पुनरिति** । आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धवत्कृत्य जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयं वाक्यमुदाहरति **न तत्रेति** । अत्र 'स यत्र प्रस्वपिती'त्युपक्रम्येति पूरणीयम् । **किं प्रबोध इवेति** । अत्र च पारमार्थिकत्वमर्थक्रियासमर्थत्वमित्यभिप्रेत्यैव प्रबोध इवेत्युदाहरणम् । न तु वास्तवत्वमित्यभिप्रेत्य । तथा सत्यारम्भणाधिकरणे सर्वविकारमिथ्यात्वसमर्थनेन वास्तव्याः सृष्टेस्तत्राप्यसत्त्वे दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापातात् । मायामयत्वं च प्रातीतिकसत्तामात्रोपेतत्वमित्यवधेयम् ।

पूर्वपक्षमाह **तत्रेति** । प्रतिज्ञां विवृण्वन्सन्ध्यपदार्थमाह **प्रबोधेति** । **प्रबोधो** जाग्रत् । सम्प्रसीदत्यत्रेति **सम्प्रसादः** सुप्तिः । स्थानशब्दोऽवस्थावाचीति द्रष्टव्यम् । यद्यपि 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति' वैदिकप्रयोगदर्शनादेव सन्ध्यशब्दस्य स्वप्नस्थानपरत्वं व्युत्पादयितुं शक्यत इत्युक्तविधयोगाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि वैदिकप्रयोगस्य प्रथमप्रयोगमूलकतया तदभावे तदसिद्ध्या तेन कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्कायां यौगिकत्वात्सन्ध्यशब्दस्य न तदपेक्षत्वमिति दर्शयितुं योगवृत्त्याश्रयणं कृतमित्यवधेयम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञां पूरयति **तत्रेति** ॥ **तथारूपैवेति** । अर्थक्रियासमर्थैवेत्यर्थः । मानाभावात्स्वप्नसृष्टेर्न सत्यत्वमित्याशङ्कते **कुत इति** ॥ श्रुतिं प्रमाणयन्नुत्तरमाह **यत इति** । बाह्यरथाभावेऽपीत्यथशब्दार्थः ।

किञ्च विमता रथादयः सत्या निर्मितत्वाज्जाग्रन्निर्मितरथादिवदित्यनुमानमपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे प्रमाणमित्याह **निर्मातारमिति** । तद्व्याकरोति **अपि चेति** । सुप्तेषु करणेषु निर्व्यापारेष्विति यावत् । कामशब्दस्य रुढ्येच्छावाचित्वात् कथं पुत्रादिपरत्वमित्यतो योगेन तदुपपादयति **काम्यन्त इतीति** । ननु च तस्य रूढ्येच्छापरत्वमेव किन्न स्यादित्यत आह **नेति** । तर्हि रूढिर्योगमपहरतीति न्यायविरोध इत्यतः प्रकरणविरोधान्नात्र रूढिराश्रयणीयेत्याह **शतायुष इति** । य एष इत्यादिश्रुतिप्रकरण इति शेषः । अन्यथा 'कामं कामं पुरुषो निर्ममाण' इत्येतद्वाक्यगतकामशब्दस्य पुत्रार्थत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अत एव परभाष्ये तत्राप्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

प्राज्ञकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः सम्प्रतिपन्नवदित्याह **प्राज्ञं चेति** । तद्विषयं प्रकरणमेव प्रकटयति **अन्यत्रेति** । तद्वाक्यं वाक्यशेषमप्युदाहरति **वाक्येति** । आदिपदेन 'तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाश्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने'त्युत्तरवाक्यपरिग्रहः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतां परिहरति **प्राज्ञेति** । स्वयं विहत्य स्वयं निर्मातीति जीवकर्तृकत्वश्रवणाद्धेत्वसिद्धिमाशङ्क्य जीवस्य प्राज्ञाभेदात्प्राज्ञकर्तृकत्वमविरुद्धमित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह **तथेति** । केचित्तूपनयनिगमने दर्शयति **तथेति** । यतः स्वाप्नाश्रयाऽपि सृष्टिस्तथा प्राज्ञकर्तृकाऽतस्तथा सत्यरूपेत्यावृत्त्या योज्यमित्याहुः । बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमाशङ्क्य जागरितसृष्टेः श्रुत्या बाध्यत्वेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागनिवृत्तेः सत्यत्ववत्स्वप्नसृष्टेरपि सत्यतेत्याशयेनोपसंहरति **तस्मादिति** ।

वा०र०— आनर्थक्यमाशङ्क्येति । आनर्थक्यमित्याशङ्क्येत्यर्थः । तेन आनर्थक्यमिति द्वितीयान्तस्य परिहरतीति क्रियान्तरसापेक्षतया तदनुक्त्ययोगादिति शङ्कानवकाशः । **नानर्थक्यमिति** । उत्तरभाष्यस्येत्यनुवर्तते । सूचकश्चेति सूत्रीयप्रतिपादितं हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वमिति शाङ्करभाष्यानुसारेण यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामात्रत्वमिति सन्ध्यसूत्रीयभामत्यनुसारेण तत्सूत्रीयारम्भणाधिकरणे समस्तभेदमिथ्यात्वोपपादनात् 'अजामित्वाय प्रपञ्च्यत' इत्युक्तमिति कल्पतर्वनुसारेण च अधिकरणप्रतिपाद्यमाह **आरम्भणाधिकरण इत्यादिना** । प्रकटयति उदाहरति चेति एवं वाक्यविभागेन व्याख्येयम् । स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्येति भाष्यानुसारेण शेषं पूरयति **अत्रेति** । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्येत्यादि भामत्यनुसारेण सर्वविकारमिथ्यात्वस्याधस्तात् साधनादित्यादि-

कल्पतर्वनुसारेण चाह **अत्र च पारमार्थिकत्वमिति** । यद्यपि ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वप्रतिदिननिवर्त्यत्वरूपेण जाग्रत्स्वप्नयोः पारमार्थिकत्वमायामयत्वे उपपादिते भामत्याम् । तथापि स्वप्नस्य व्यावहारिकसत्यत्वमस्ति न वा इति चिन्त्यत इति कल्पतर्वनुसारेण अर्थक्रियाकारित्वरूपं व्यावहारिकत्वं पारमार्थिकत्वशब्दार्थतयाऽभिहितम् । एवं मायामयत्वनिरुक्तिरपि निष्कृष्टाभिप्राया । **तत्रेतीति** । प्रतीकोपादानपाठः । **प्रतिज्ञामिति** । सन्ध्ये सृष्टिरिति प्रतिज्ञामित्यर्थः । जाग्रत्सुषुप्तीति तत्त्वप्रकाशिकानुसारेण प्रबोध्यं प्रसादशब्दव्याख्यानम् । **प्रबोधसम्प्रसादयोरिति** मूलम् । बृहदारण्यके षष्ठेऽध्याये षडाचार्यब्राह्मणे 'यश्चक्षुषि स्थितं रूपं विष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते । शब्दादेरप्यापरोक्षे तद्धेतुर्विश्वनामकम् । तद्गतस्य ततो विष्णोः कण्ठस्थानागमो यदा । तदा स्वप्नो भवेज्जाग्रद्दर्शनेनैव जायते' इत्युक्तम् । तथा ज्योतिर्ब्राह्मणादावपि सुप्तस्थानादिगत्यादिप्रतिपादितम् । तथा 'आदिसामान्यमुत्तममि'ति मण्डूकोपनिषद्भाष्ये विश्वस्य तैजसाद्वा प्रज्ञाद्वोत्थानादादिमत्त्वमित्युक्तम् । तदनुसारेण प्रबोधसम्प्रसादयोः सन्धित्वं स्वप्नस्यास्ति । तदभावो नाडीष्वित्यादिसूत्रीयभाष्यतत्त्वप्रकाशिकायां सुप्तिस्थानाद्विश्वं प्रति गमनकाले मार्गत्वेन स्वप्नस्थानमित्यादिकमुच्यते । कथञ्चिदुभयोः सन्धौ स्वप्नस्य भवत्त्वं तु तिष्ठत्येव । तथा च स्वप्नानन्तरमेव प्रबोधे क्वचिदुक्तेऽपि नानुपपत्तिः । एवं जाग्रत्सुषुप्तिसन्धाविति तत्त्वप्रकाशिकाऽप्युपपाद्येति ज्ञेयम् । शाङ्करभाष्योक्तप्रथमार्थमाशङ्क्य निषेधति **यद्यपीति** । **प्रथमप्रयोगमूलकतयेति** । अभिधानरूपप्रथमप्रयोगेत्यर्थः । तदभावे वैदिकप्रयोगस्य केवलस्य साधकत्वानङ्गीकारादिति भावः । **पूरयतीति**। तथारूपेति पूरणमत्र । पारमार्थिकत्वाभावस्य आरम्भणाधिकरणे सिद्धत्वादाह **अर्थेति** । अत्र टिप्पणे यत्र भाष्यभामत्यादावप्रतीयमानप्रमेयानुवादरूपं व्याख्यानादि तत्र आनन्दगिरिरूपभाष्यव्याख्यानं मूलतया ध्येयम् । प्राज्ञकर्तृकत्वमात्रेण सत्यत्वानुमानस्य भामत्यादावभिधानेऽपि निर्मितत्वमात्रेण सत्यत्वसाधनाभिप्रायेण एतत्सूत्रप्रवृत्तेर्भाष्याल्लाभप्रतीतेस्तदनुसारेणानुमानान्तरपरत्वेन योजनं 'प्राज्ञं चैनं निर्मातारमाहुरि'ति भाष्योक्तानुमानस्यात्र पृथक्त्वेन मूले कीर्तनरूपज्ञापकं च मनसि निधाय अनुमानान्तरं स्वयमाह **किञ्च विमता रथादयः सत्या निर्मितत्वादित्यादि** । य एष इत्यादि शेषपूरणे निमित्तमाह **अन्यथेति** । अयमाशयः । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्त इति । तत्रेतिपदेन कामं काममिति वाक्य एव कामपदस्य पुत्राद्यर्थत्वमिति प्रतिपाद्य कामानामिति वाक्यगतकामपदस्य पुत्राद्यर्थत्वकथनं न सङ्गतम् । तावता कामं काममिति वाक्ये पुत्रार्थत्वाप्राप्तेरित्यतः तत्सङ्गमयितुं शेषपूरणं कार्यम् । तथा च प्रकरणानुसारेण कामं काममित्यत्र पुत्राद्यर्थतेति विवक्षितमिति । **सम्प्रतिपन्नवदिति** । वियदादिसर्गवत् इत्यर्थः । तद्विषयं वाक्यशेषमपीति पाठः । भाष्योक्तोत्तरवाक्यशेषमाह **आदिपदेनेति** । जीवकर्तृकत्वेऽपि प्राज्ञाभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वादिति भामत्यनुसारेणोक्तं **प्राज्ञाभेदादिति** । **स्वप्नसृष्टेरपीति** । न तत्र रथा इत्यादि श्रुतिबाध्यत्वेऽपि पुनः प्रबोधात् प्राक् बाध्यत्वाभावात् स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वमित्यर्थः । अन्यथा बाध्यत्वाविशेषाज्जागरितसृष्टेरपि तत्प्रसङ्ग इति भावः ।

स०व्र०— आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धवत्कृत्य जाग्रदवस्थायां मायामयत्वं निरूपितं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयवाक्यमुदाहरति **तथा हि न तत्रेत्यादिना** । तस्मिन् वाक्ये

स्वाप्नीं सृष्टिमधिकृत्य तत्रापि सर्गाम्नानाच्च संशयमाह **तत्रेति** । पारमार्थिकत्वमर्थक्रियासमर्थत्वमित्यभिप्रेत्य प्रबोध इवेत्युदाहरणम् । अन्यथा तत्रापि वास्तव्याः सृष्टेरनिष्टत्वेन साध्यवैकल्यात् । **मायामयत्वं** प्रातीतिकसत्तोपेतत्वम् । अत्र च त्वमर्थस्य स्वप्नावस्थानिरूपणेन ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिषः शुद्धतया वाक्यार्थान्वयित्वेन तद्धेतुत्वमस्तीति तत्प्रतिपादनात् पादादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे स्वप्नस्य सत्यतया ततो निष्कर्षायोगात् अशुद्धस्यास्वयंज्योतिषो वाक्यार्थान्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य मिथ्यात्वात् ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिषः तदन्वयेन तद्धेतुत्वमिति मत्त्वा पूर्वपक्षमुपादत्ते **तत्रेति** । प्रतिज्ञां विवृण्वन्नादौ सन्ध्यशब्दार्थमाह **सन्ध्यमितीति** । तत्र मानमाह **वेद इति** । प्रथमप्रयोगाभावे कथं वैदिकप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य यौगिकत्वान्न दोष इत्याह **द्वयोरिति**। ऐहिकामुष्मिकं च यदा ऐन्द्रियकं रूपादिज्ञानं तस्याभावादनुदयाच्च स्वप्नस्थानं तयोः सन्ध्यमुक्तम् । स्थूलदर्शनस्य चाभावात् वासनाज्ञानस्य तत्र भावात् प्रबोधप्रसादयोर्वा सन्ध्यं स्वप्नस्थानमिति विवेक्तव्यम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञां पूरयति **तस्मिन्निति** । स्वप्नसृष्टेर्न सत्यत्वं मानाभावादित्याह **कुत इति** । श्रुतिं प्रमाणयन्नुत्तरमाह **यत इति** । बाह्यार्थाभावेऽपीत्यथशब्दः । न केवलं सृष्टिश्रुत्या स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वं, सकर्तृत्वादपि तस्माज्जागरितसृष्टिवदर्थक्रियासामर्थ्यरूपसत्यत्वमेष्टव्यमित्याह **स हीति** । किञ्च विमताः सत्याः निर्मितत्वात् जाग्रन्निर्मितरथवदित्याह **निर्मातारमिति** । निर्मितान् कामान् विशिनष्टि **पुत्रादयश्चेति** । निर्मातारं चेत्यादि व्याकरोति **अपि चेति** । सुप्तेषु करणेषु निर्व्यापारेष्विति यावत् । स त्वया पृष्ट आत्मेति शेषः । कामशब्दस्य यौगिकार्थमाह **पुत्रादयश्चेति** । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते **नन्विति** । प्रकरणविरोधान्नात्र रूढिरित्याह **नेत्यादिना** ॥ **तत्रेति** । य एष इत्यादि यत्र श्रुतं तत्रैव प्रकरण इति यावत् । परकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः सम्प्रतिपन्नवदित्याह **प्राज्ञं चेति** । तद्विषयकप्रकरणं प्रकटयति **प्राज्ञस्येति** । तद्विषयवाक्यशेषमपि विशदयति **तदिति** । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतां प्रत्याह **प्राज्ञेति** । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य क्वचिज्जीवकर्तृत्वश्रवणेऽपि प्राज्ञाभेदाय ब्रह्मणस्तद्भावात् प्राज्ञकर्तृकतेति मत्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह **तथेति** । स्वाप्नजागरितयोस्तुल्यदेशत्वश्रवणादपि स्वप्नस्य सत्यतेत्याह **तथा चेति** । स्वप्नजाग्रद्धियोरेकार्थत्वश्रुत्यापि स्वप्नसृष्टेः सत्यतेत्याह **यानीति** । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह **स्वप्नेति** । बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमाशङ्क्य जागरितसृष्टेः श्रुत्या बाध्यत्वेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागनुत्पत्तेः, सत्यत्ववदस्यापि स्वप्नस्य सत्यतेत्याह **तस्मादिति** । स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे तद्विशिष्टात्मनोऽशुद्धेर्न वाक्यार्थान्वयितेत्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् । पूर्वपक्षानुवादेन सिद्धान्तयति **एवमिति** । अक्षरव्याख्यामारभते **तुशब्द इति** । पक्षव्यावृत्तिं व्यावर्त्यानुवादेन व्यनक्ति **मायेति** ।

।। इति अन्यकृतव्याख्यानगतः सूत्रषट्कात्मकाधिकरणगताद्यसूत्रद्वय-व्याख्यानरूपः पूर्वपक्षः / स्वाप्नसृष्टेः तथाभूतत्वम् ।।

* * *

।। अथ अन्यकृतव्याख्यानगतस्तृतीयादिचतुःसूत्रव्याख्यानरूप उत्तरपक्षः ।।

।। अथ तृतीय(मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति)सूत्रव्याख्यानरूपं स्वाप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम् / अपारमार्थिकत्वम् ।।

।। अथ तत्र 'कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यस्य 'देशकालनिमित्तसम्पत्तिना अबाधेन च अभिव्यक्तस्वरूपत्वाभाव'ार्थकत्वपक्षानुसारेण व्याख्यानम् ।।

२२ **सु०—** एवं प्राप्ते प्रत्याह **मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।** तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । **मायेत्यनादिरनिर्वाच्याऽविद्योच्यते ।**

परि०— सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थमनुवदति **प्रत्याहेति** ।। **पक्षमिति** । पूर्वसूत्रद्वयोक्तसत्यसृष्टि-पक्षमित्यर्थः ।

यादु०— **पक्षमिति** । पूर्वपक्षमित्यर्थः । ननु प्रातिभासिकानां स्वाप्नार्थानामविद्योपादानकत्वात् कथं मायामात्रत्वमुच्यते । मायाया व्यावहारिकोपादानत्वादित्यत आह **मायेत्यनादिरिति** ।।

शे०चं०— पूर्वपक्षानुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति **एवमिति** । अक्षरव्याख्यानमारभते **तुशब्द इति** ।। **पक्षमिति** । पूर्वपक्षमित्यर्थः । यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति नैतदस्तीत्येवं पक्षं व्यावर्तयतीति यावत् । ननु स्वाप्नार्थानामाविद्यकत्वान्न मायोपादानकत्वम् । अन्यथा वियदादिवद्व्यावहारिकत्वप्रसङ्गादित्यत आह **मायेत्यनादिरिति** ।

वा०र०— अत्र टिप्पणे मायेत्यनादिरित्येतदवताररूपम् । न तु स्वाप्नार्थानामित्यादिकं दर्शितमित्य-न्तम् । व्याख्यानं चादौ पश्चान्मायैवेत्येतदवताररूपं उत्तरेत्यादीत्यवधेयम् । वाक्यव्युत्क्रमो लेखकदोषात् ।

२३ **सु०—** मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः । **कात्स्न्येनानभि-व्यक्तस्वरूपत्वात्,** देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कात्स्न्र्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वा-भावात् ।

तथा हि । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न हि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् ।। न च वाच्यं 'बहिः कुलायादमृतश्चरित्वे'ति श्रुतेः स्थितिगति-प्रत्ययभेदाच्च बहिर्देहात्स्वप्नं पश्यतीति, सुप्तस्य जन्तोर्योजनशतान्तरितं देशं क्षणमात्रेण पर्येतुं विपर्येतुं च ततः(सर्वतः)सामर्थ्या(भावा)सम्भवात्, क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितः स्वप्नो

भवति, 'कुरुष्वहमद्य शयानः स्वप्ने पाञ्चालानधिगतश्च प्रतिबुद्धश्चे'ति, देहाच्चेदपेयात्पाञ्चालेषु प्रतिबुध्येत, कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते, येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तं अस्याभ्याशस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति, न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्भूतमर्थमाकलयेत्, दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव स्वप्नं, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत' इति, अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिः-श्रुतिरनुपकारित्वसाम्याद्गौणी व्याख्येया, स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च भ्रान्तोऽभ्युपेयः ।

कालविसंवादोऽपि स्वप्ने भवति, रजन्यां सुप्तो हि वासरं भारते वर्षे मन्यते, तथा मुहूर्तमात्रमपि वर्षम् ।

निमित्तान्यपि (च) स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचि(चोचि)तानि विद्यन्ते। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्रबोधे। स्वप्ने एव चैते सुलभबाधा भवन्ति, आद्यन्तयोर्व्यभिचार-दर्शनात्। रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्यो-ऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्। 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती'त्यादि ।

तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ।

परि०— मात्रपदार्थो **मायैवेति** । तद्व्यावर्त्यमाह **न परमार्थेति** ॥ **तेनाभिव्यक्तेति** । देशकालादिसम्पत्तियुक्ततया प्रतीतेरभावादित्यर्थः । **संवृत इति** ॥ अविरल इत्यर्थः ॥ बहिर्देशे पश्यतीत्यत्र युक्तिं चाह **स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्चेति** । देहस्थपदार्थसम्बन्धिभ्यः स्थितिगति-प्रत्ययेभ्यः स्वप्ने दृश्यमानपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययानां भेदादित्यर्थः । देहस्थवस्तूनां देह एव स्थितिः । तेनैव सह गतिः देहस्थतयैव प्रतीतिः । स्वप्नदृष्टानां तु विशालदेशे स्थितिः गतिश्चोप-लभ्यते । बहिष्ठतया प्रत्ययश्च अतो बहिरेव पश्यतीति शङ्कार्थः ॥ **प्रतिबुद्धश्चेति** । पाञ्चालेभ्यः प्रत्यागतिमपश्यन्नेव प्रतिबुध्यत इत्यर्थः ॥ **अनुपकारित्वसाम्यादिति** । देहान्निर्गतस्य देहो यथा-ऽनुपकारी तथा स्वप्नद्रष्टुः सन्नपि देहोऽनुपकारी बाह्यभोगाहेतुत्वादिति । तदभिप्राया 'बहिष्कुला-यादि'ति श्रुतिर्व्याख्येयेत्यर्थः । **वासरमिति** । वासरशब्देनाहरुच्यते । भरतखण्डे रजनी चेदपि सूर्यसञ्चरणदेशान्तरे अहर्भवत्येवेत्यत उक्तं **भारते वर्ष इति** ॥ **न बुद्धये कर्मणे चेति** । रथादीनां

स्वाप्नार्थानां बुद्धये प्रतीत्यर्थं चक्षुरादिनिमित्तानि न सन्ति । तदा तेषामुपरत्वात् । कर्मणे रथादिकृतौ उपादानकारणानि च न सन्तीत्यर्थः ॥ **आद्यन्तयोरिति** । प्रथमप्रतीतस्य चार्थस्यान्याकारत्वदर्शनात् प्रतीतेरप्यत एवार्थव्यभिचारदर्शनादित्यर्थः ॥ आद्यस्य व्यभिचारेऽप्यन्त्यस्य स्थिरत्वमबाधश्च भ(विष्यती)वतीत्यतः तस्यापि ग्रहणं कृतम् । तदेव व्यनक्ति **रथोऽयमिति** ।

गु०दी०— मायैव सन्ध्ये सृष्टिरिति चिन्त्यम् । मायिमतेऽपि मायामयस्य स्वाप्नस्य केवलं मायात्वायोगादिति । **तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावादि**त्यपि चिन्त्यम् । भ्रान्तेरपि साधिष्ठानत्वेन देशविशेषस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तभूतकालस्य दृष्टकारणादिनिमित्तस्य च परमतेऽप्यपेक्षितत्वेन तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावो निःस्वरूपत्वरूपासत्त्वस्यैवापादकः न तु मायामयत्वस्येति । **स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्चे**त्यस्य आपणे तिष्ठामि काशीं गच्छामि पुष्पितोद्यानवनं पश्यामीति स्थितिगतिप्रत्ययभेदस्येत्यर्थः । **परिधावंश्चेत्पश्येदि**त्यत्र देहाद्बहिः परितो धावंस्तत्र तत्र यमर्थं पश्यति चेज्जाग्रद्भूतमर्थमेव तं पश्येत्। प्रतीचीं नदीं प्राचीत्वेन कुतः पश्येत् । उच्चं पर्वतं नीचत्वेन कुतः पश्येदित्यर्थः । **बहिःश्रुतिरनुपकारित्वसाम्यादि**त्यत्र यथा स्वप्नदशायां बहिश्चरणमनुपकारि तथाऽन्तश्चरणमप्यनुपकारीति सादृश्यात्सिंहो देवदत्त इत्यादिवदन्तश्चरणमेव बहिश्चरणमित्युच्यत इत्यर्थः । **न बुद्धये कर्मणे चे**त्यत्र **बुद्धये** ज्ञानाय **निमित्तानी**न्द्रियादीनि । **आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्** इत्येतत् **बाध्यन्ते चैते रथादय** इत्यनेन सम्बध्यते ।

यादु०— परमार्थेति । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेतराबाध्येत्यर्थः ॥ **तेनाभिव्यक्तेति** । उक्तकात्स्न्र्यविशिष्टतया प्रतीयमानत्वाभावादित्यर्थः । **संवृते** सङ्कुचिते ॥ **स्थितिगतिप्रत्ययभेदादिति** । स्वाप्नार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययानां देहान्तःस्थितपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययापेक्षया भिन्नत्वादित्यर्थः । देहान्तःस्थितपदार्थानां हि संवृत एव देहदेशे स्थितिर्देहेन सहैव गतिः प्रत्यक्तया प्रत्ययश्चानुभूयते । स्वाप्नार्थानां तु नैवम् । किन्त्वसंवृतेऽपि देशे स्थितिर्देहगत्यभावेऽपि गतिः पराक्त्वेन प्रत्ययश्चानुभूयत इति । इतश्च स्वप्नो न बहिरित्याह **क्वचिच्चेति** । प्रतिबुद्धश्चेतीत्यनन्तरं स्वप्नोत्थितवासनादिति शेषः । ननु जाग्रदवस्थायां जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितदेशगमनागमनयोरसम्भवेऽपि स्वप्नावस्थायां परिधावतस्तस्य ते सम्भवत इति शङ्कायां बाधकं वक्तुं वस्तुस्थितिं तावदाह **यथाभूतानि चेति** । इदानीं बाधकमाह **परिधावंश्चेदिति** । कुरुषु सुप्तः परिधावन्पाञ्चालान्प्राप्यैव यदि पश्येदित्यर्थः । **जाग्रद्वद्भूतं** जाग्रदवस्थायामिव स्थितम् । यथाऽस्ति तथा भूतमिति यावत् । अत्रेष्टापत्तिपरिहाराय पूर्वं वस्तुस्थितिः कथितेति ज्ञातव्यम् ॥ **अनुपकारित्वेति** । यो हि देहं परित्यज्य बहिर्गच्छति तस्य यथा देहोऽनुपकारी तथा स्वप्नावस्थायां देहे वसतोऽपि जन्तोर्देहोऽनुपकारीत्यनुपकारित्वसाम्यात्कुलायाद्देहाद्बहिरिव चरित्वेति श्रुतिर्गौणी व्याख्येया । यो हि देहे वसन्नपि न तेन प्रयोजनं सम्पादयति स बहिरिव शरीराद्भवतीत्यर्थः । वासरशब्देन दिवोच्यते । नन्वस्माकं रजनी केतुमालादिखण्डान्तरस्थानां दिवा भवत्येवेत्यत आह **भारते वर्ष इति** ॥ **न बुद्धय इत्यादि** । न रथादीनां बुद्धये ग्रहणाय

निमित्तानि सन्ति । तदुचितानां चक्षुरादीनां तदोपरतत्वात् । नापि तेषां कर्मणे जननाय । तदुचितानां दार्वादीनां तत्राभावादित्यर्थः ॥ **आद्यन्तयोरिति** । पूर्वोत्तरज्ञानयोरुभयोरपि बाधदर्शनादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति **रथोऽयमित्यादिना** ।

वं०प०— पर्येतुं गन्तुम् । **विपर्येतुम्** आगन्तुम् ।

शे०चं०— उत्तरपक्षप्रतिज्ञापूर्वकं पूर्वपक्षप्रतिषेधं प्रतिजानीते **मायैवेति** । सूत्रे मायाशब्दोपादानं तु मायाऽविद्ययोरनतिभेदज्ञापनार्थम् । मात्रशब्देन सति मातरि बाध्यत्वं नाम भ्रान्तिसिद्धत्वं स्वप्नस्य जाग्रद्वैलक्षण्यमिति दर्शितम् । स्वाप्नसृष्टेः सत्यत्वश्रवणान्न तन्मिथ्यात्वप्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्कते **कुत इति** । परमार्थत्वव्यापकत्वेनावधारितस्य कार्त्स्न्यस्य स्वाप्नाद्व्यावृत्त्या तद्व्याप्यस्य परमार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन सौत्रहेतुं व्यापारयति **कार्त्स्न्येनेति** । व्याप्यव्यापकभावस्फोरणायाभिमतं कार्त्स्न्यं व्याचष्टे **देशेति** ।

ननु स्वप्नेऽप्युक्तरूपकार्त्स्न्यसद्भावान्न व्यापकनिवृत्तिरित्यतो विवक्षितकार्त्स्न्याभावोपपादनं प्रतिजानीते **तथाहीति** । तत्कथमित्यतः स्वप्ने योग्यदेशायोगं तावद्विवृणोति **न तावदिति** । यत्र स्वप्नो दृश्यते स एव रथादीनां योग्यो देशः स्यादित्याशङ्क्य स किं देहान्तर्बहिर्वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह **न हीति** । संवृत इति हेतुगर्भविशेषणम् । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** । देहाद्बहिरेव स्वाप्नं पश्यतीत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति **बहिरिति** । तत्रैव युक्तिमप्याह **स्थितीति** । स्वाप्नार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययस्य देहान्तःस्थितपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययापेक्षया भिन्नत्वादित्यर्थः । देहान्तःस्थितपदार्थानां संवृत एव देहदेशे स्थितिप्रतीतौ देहेन सहैव गतिप्रतीतावपि स्वाप्नार्थानामसंवृते देशे स्थितिप्रतीतेर्देहगत्यभावेऽपि गतिप्रतीतेश्च सत्त्वादिति भावः ।

कुतो नेत्यत आह **सुप्तस्येति** । तथा चान्तरेव स्वप्नं पश्यतीति वाच्यमिति भावः । बहिर्गतस्याऽऽगत्यनियमात्तत्रैव प्रबोधप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह **क्वचिच्चेति** । प्रत्यागमनवर्जितत्वं स्वप्नस्य कुत इत्यतः स्वप्नोत्थितस्य पार्श्वस्थान्प्रति तथा श्रावणमेव तत्र नियामकमित्याह **कुरुष्विति** । प्रतिबुद्धश्चेत्यत्र कुरुष्वित्यनुवर्तते । इति पार्श्वस्थान् श्रावयतीति शेषः । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति **देहाच्चेदिति** । स्वप्ने पाञ्चालान्प्रति गतत्वादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **कुरुष्वेवेति** । इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नधीरित्याह **येन चेति** । न स्वप्नो देहाद्देशान्तरगतस्येत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह **यथेति** । तदेव व्यतिरेकद्वारेण स्फोरयति **परिधावंश्चेदिति** । अयं प्रसङ्गार्थः । यदि जीवो देहाद्देशान्तरं गत्वा तत्पश्येत्तर्हि यद्यथाभूतमाकलयेत्तत्तथाभूतं स्याज्जाग्रद्दशायां देशान्तरं गत्वा यद्यथाभूतं दृष्टं तस्य तथाभूतत्वदर्शनात् । न चेष्टापत्तिः तस्य तथाभूतत्वाभावस्य पूर्वत्र व्युत्पादितत्वेन तदनवकाशात् । अतो न देशाद्देशान्तरं गत्वा तद्दर्शनमिति । केचित्तु प्रसङ्गान्तरं वक्तुं कर्तव्यप्रसङ्गस्यानिष्ठतां तावदुपोद्घातेनाह **यथेति** । इदानीं प्रसङ्गमाह **परिधावंश्चेति** । वाक्यद्वयं व्याचष्टे। न केवलं स्वप्नोऽन्तरेणेत्युपपत्तिमात्रसिद्धोऽयमर्थः किन्तु श्रुतिसिद्धश्चेत्याह **दर्शयति चेति** ॥ **स्वे शरीर इति**।

अत्र 'स्वप्नायाचरतीत्युपक्रम्ये'त्यत्र शेषपूरणाद्विवक्षितसिद्धिरिति ज्ञेयम् । कथं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिरित्यत आह **अतश्चेति** ॥ **अनुपकारित्वसाम्यादिति** । यो हि देहं परित्यज्य बहिर्गच्छति तस्य देहो नोपकारी तथा स्वप्नावस्थायां देहे वसतोऽपि जन्तोर्देहो नोपकारीत्यनुपकारित्वसाम्यात्कुलायाद्देहाद्बहिरिव चरित्वेति गौणी व्याख्येयेत्यर्थः ।

यद्यप्युक्तं स्थितिगतिप्रत्ययभेदसामञ्जस्याय स्वप्नो बहिरेवेति तत्रोत्तरमाह **स्थितीति** । श्रुतियुक्तिभ्यामन्तरेव स्वप्नसिद्धेरिति भावः ।

योग्यदेशायोगं स्वप्नस्योक्त्वा तादृक्कालायोगं स्पष्टयति **कालेति** ॥ **रजन्यामिति** । भारते वर्षे या रजनी तस्यां सुप्तोऽपि वासरं भारते वर्षे मन्यत इति योजना । यद्यपि रजन्यां वासरस्याभावात् तत्र तद्दर्शनमेव कालविसंवादिस्वप्नदर्शनोदाहरणत्वेन वक्तुमुचितं, तथाऽपि भारते वर्षे रजनीसमयेऽपि केतुमालादौ वर्षान्तरे वासरस्य सद्भावेन तत्र तद्दर्शनस्य कालविसंवादिस्वाप्नदर्शनोदाहरणत्वानुपपत्ते**र्भारते वर्ष** इत्युक्तम् । अयमाशयः । लक्षयोजनविस्तृतवर्तुलाकारलवणार्णवपरिवृतस्य लक्षयोजनविस्तृतस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यभूतकमलकर्णिकाकृतेलावृताख्यमध्यमासीनस्य मेरोर्दक्षिणतो हरितकिम्पुरुषभारताख्यानि त्रीणि वर्षाणि, उत्तरतो रम्यकहिरण्मयोत्तरकुरुसंज्ञानि त्रीणि, पश्चिमतः केतुमालाख्यमेकं, पूर्वतो भद्राश्वसंज्ञकमेकम् । वसन्ति रमन्ति चैतेषु प्राणिन इति मर्यादापर्वतान्तरिताः प्राणिनिवासस्थानभूता भूप्रदेशा वर्षाण्युच्यन्ते । तेषु मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणस्यादित्यस्य रश्मयो यदा यावत्पर्यन्तं प्राप्नुवन्ति तदा तावत्पर्यन्तं दिवसोऽन्यत्र रजनीति व्यवस्था । एवञ्च भारते वर्षे सूर्यास्तमयानन्तरं केतुमाले मेरुव्यवधानाभावात्सूर्यप्रकाशोऽस्तीति दिवसो भवति । अतो रजन्यां दिवसो न विरुद्ध इति शङ्कानिवारणाय भारते वर्षे रजन्यां सुप्तस्य तत्रैव स्वाप्नं दिवसदर्शनमुदाहृतमिति । विधान्तरेणापि कालविसंवादमाह **तथेति** । मन्यत इत्यनुवर्तते । योग्यकालायोगमुक्त्वा तादृङ्निमित्तायोगमाह **निमित्तान्यपीति** । न रथादीनां बुद्धये ग्रहणाय निमित्तानि सन्ति तदुचितानां चक्षुरादीनां तदोपरतत्वात् । नापि तेषां जननाय । तदुचितानां दार्वादीनां तत्रासत्त्वात् । क्षणमात्रेण चास्य रथादिनिर्वर्तने सामर्थ्याभावाच्चेति भावः । अबाधासम्भवं विभजते **बाध्यन्ते चेति** । न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं किन्तु स्वप्नेऽपीत्याह **स्वप्न एव चेति** । आदावन्ते च व्यभिचारधीर्जागरेऽपि तुल्येत्याशङ्क्य विशेषमाह **रथोऽयमिति** । न केवलमध्यक्षं स्वाप्नरथादीनां बाध्यत्वं किन्तु श्रुतमपीत्याह **स्पष्टं चेति** । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुपसंहरति **तस्मादिति** ।

वा०२०— मातरीति । ज्ञातरीत्यर्थः । **स्वाप्नसृष्टेः सत्यत्वश्रवणादिति** । अथ रथानित्यादिसत्यभूतस्वाप्नसृष्टिश्रवणादित्यर्थः । सत्यत्वसाधकानां बहुत्वस्य प्रागुपपादितत्वादिति भावः । **अभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावादिति** मूलम् । 'न च स्मार्तमतद्धर्मे'त्यत्रैवोपपादनं ज्ञेयम् । स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्चेत्येतदानन्दगिर्यनुसारेण व्याचष्टे **स्वाप्नार्थेति** । मूले अभ्याशस्थाः पार्श्वस्थाः । अत एव पार्श्वस्था इति भाष्यम् । तत्पक्ष-

माह **केचित्त्विति** । स यत्र स्वप्नायाचरतीत्युपक्रम्येति भाष्यानुसारेण शेषं पूरयति **यत्रेति** । अत्र स यत्र स्वप्नायाचरतीत्युपक्रम्येत्यत्र शेषपूरणादिति पाठः । 'बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वे'ति भाष्यव्याख्यानानन्दगिर्यनुसारेणाह **यो हीति** । 'अतो रजन्यां दिवसो न विरुद्ध इत्याशङ्कावारणाय' इत्यादि परिमलानुसारेण योजनां तद्व्यावर्त्यं चाह **भारते वर्ष इति** । भारतखण्ड इत्यर्थः । परिमलानुसारेण विवेकमाह **अयमाशयः लक्षयोजनेत्यादिना** । मध्यभूतं यत्कमलकर्णिकाकृतिमदिलावृताख्यं मध्यवर्षं तन्मध्ये विद्यमानस्येत्यर्थः । वर्षाणीत्यतःपरं सन्तीति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं पूरणम् । यद्वा सन्तीत्युत्तरत्र वर्षाणीत्यादावपि सम्बन्धनीयम् । एकवचनस्थले वचनव्यत्यासः कार्यः । एतेषु प्राणिनः सन्ति रमन्ति चेति सम्बन्धः । भुवस्थितस्थापनसंस्कारव्यावृत्तये तत्र तत्र स्थापिताः पर्वता मर्यादापर्वता नाम । **अबाधासम्भवं विभजत इति** । बाधसम्भवं बहुधा आहेत्यर्थः ।

स०व्र०— पूर्वपक्षनिषेधं प्रतिज्ञायोत्तरपक्षं प्रतिजानीते **मायेति** । मायाऽविद्ययोर्भेदो नेति वक्तुं सूत्रभाष्ययोर्मायाशब्दः । सूत्रे मात्रशब्देन सति मातरि बाध्यत्वं नाम भ्रान्तिसिद्धत्वं स्वप्नस्य जाग्रद्वैलक्षण्यं विवक्षितम् । श्रुतियुक्तिभ्यो स्वाप्नसृष्टेः सत्यत्वोक्तेः नेयं प्रतिज्ञेति शङ्कते **कुत इति** । न पारमार्थिकत्वं मत्त्वा हेतुं कात्स्न्यं व्याकरोति **कात्स्न्र्येनेति** । परमार्थवस्तुधर्मो योग्यदेशलक्षणत्वं स्वकात्स्न्र्येन व्याप्तत्वात् तथा व्यत्त्यभावे तद्व्याप्यं वस्तुत्वमपि व्यावर्तत इत्यर्थः । एकस्यापि सर्वात्मताऽनभिव्यक्तेः सर्वत्र वस्तुत्वव्यावृत्तिरित्याक्षिपति **किमिति** । अतिप्रसङ्गं व्याख्यातुम् इष्टं कात्स्न्यं व्याकरोति **देशेति** । स्वप्नेऽपि तत्सिद्धिमाशङ्क्याह **नेत्यादिना** । तत्र योग्यदेशायोगं विवृणोति **न तावदिति** । यत्र स्वप्नो दृश्यते स एव रथादीनां योग्यो देशः स्यादित्याशङ्क्य स किं देहान्तर्वा बहिर्वा इति विकल्प्याद्यं दूषयति **न हीति** । द्वितीयं शङ्कते **स्यादिति** । तत्रोपपत्तिमाह **देशेति** । तत्रैव श्रुतिमाह **दर्शयतीति** । देहाद्बहिरेव स्वप्नधीरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह **स्थितीति** । देहान्तरेव स्वप्नदर्शने एकस्तिष्ठति एको गच्छतीति स्थित्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः । देहदेशस्य संवृतत्वेन तत्रैकस्यावस्थानम् अपरस्य गमनमित्यस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थ इत्येके । स्वावस्थित्यवच्छिन्नदेशावच्छेदेन जायमानजाग्रत्कालीनस्थितिगतिप्रत्ययापेक्षया स्वावस्थित्यनवच्छिन्नप्रदेशावच्छेदेन जायमानस्थितिगतिप्रत्ययस्य वैलक्षण्यादित्यर्थः । अन्तरेव स्वप्नो न बहिरित्याह **नेतीति** । बहिर्गतस्यागत्यनियमात् तत्रैव बोधप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह **क्वचिच्चेति** । श्रावयति स्वप्नदृष्ट्या प्रबुद्धः सन् पार्श्वस्थानिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति **देहादिति** । इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नधीरित्याह **येनेति** । न स्वप्नो देशान्तरं गतस्येत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह **यथेति** । तदेव व्यतिरेकिणोपपादयति **परिधावन्निति** । देहादेशान्तरं गच्छन्निति यावत् । न केवलं स्वप्नोऽन्तरेवेत्युपपन्नम्; किन्तु, श्रौतश्चेत्याह **दर्शयतीति** ॥ **अन्तरिति** । अन्तरिति स्वप्नवाचिक्रियाविशेषणम् । स्वे इति वृत्तिर्विशेष्यते । अन्तरेव स्वप्नश्चेत्कथं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिस्तत्राह **अन्तश्चेति** । कथं शरीरे वसतो बहिरित्युक्तिरित्याशङ्क्य उपचारनिमित्तमाह **बहिरिति** । यत्तु स्थितिगतिप्रत्ययभेदसामञ्जस्याय स्वप्नो बहिरिति तत्राह **स्थितीति** ॥ **एवं सतीति** । श्रुतियुक्तिभ्यामन्तरेव स्वप्ने सिद्धे

सतीत्यर्थः । **विप्रलम्भो** विभ्रमः । योग्यदेशायोगं स्वप्नस्योक्त्वा तादृक्कालायोगं स्पष्टयति **कालेति** । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादौ वर्षान्तरे वासरो भवतीति भारत इत्युक्तम् । विधान्तरेण कालविसंवादमाह **तथेति** । योग्यकालायोगमुक्त्वा तादृङ्निमित्तायोगमाह **निमित्तान्यपीति** । बोधार्थं योग्यनिमित्तायोगं साधयति **कर्मणेति** । अस्येति स्वप्नद्रष्टुरित्युक्तिः । कर्मार्थं योग्यनिमित्तायोगमाह **रथादीति** । अबाधासम्भवं विभजते **बाध्यते इति** । न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं किन्तु स्वप्नेऽपीत्याह **स्वप्न इति** । आदावन्तेऽपि व्यभिचार-धीर्जागरितेऽपि तुल्येत्याशङ्क्य विशेषमाह **रथोऽयमिति** । न केवलमध्यक्षं स्वप्नरथादीनां बाध्यत्वं तु श्रौत-मपीत्याह **स्पष्टं चेति** । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुपसंहरति **तस्मादिति** ।

स०ना०— 'भेदाभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यत' इति मूलसम्बन्धसुधायां व्यर्थश्चायं देहात् बहिः स्वप्नदर्शनाङ्गीकारः तथापि स्वाप्नज्ञानस्य प्रमात्वासिद्धेरित्याह **येन चायं देहेनेति** । स्वप्ने हि स्वदेहेन देशान्तरं गतोऽस्मीति मन्यते । न चासौ देहः देशान्तरं गतः । देहमपरित्यज्य जीवस्य गत्यङ्गीकारात् । पार्श्वस्थैः शयनदेशे देहस्य उपलभ्यमानत्वाच्च । तथा च असदर्थावगाहनान्न प्रमेत्यर्थः ।

चषकः— **संवृते** सङ्कुचिते । **कुलायात्** देहात् । **स्थितिगतिप्रत्ययेति** । स्वाप्नार्थसम्बन्धिस्थिति-गतिगोचरप्रत्यययोर्देहान्तःस्थितपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिविषयकप्रत्ययप्रतियोगिकभेदानुयोगित्वादित्यर्थः । देहा-न्तःस्थितपदार्थानां संवृते देहदेशे स्थितिप्रतीतौ देहेन सह गतिप्रतीतावपि स्वाप्नार्थानामसंवृतदेशे स्थितिप्रतीते-र्देहगत्यभावेऽपि गतिप्रतीतेश्च सत्त्वादिति भावः । दर्शितदिशा स्थितिभेदाद्गतिभेदात्प्रत्यक्त्वपराक्त्वाभ्यां प्रत्यय-भेदाच्चेत्यर्थ इत्यपि स्थितम् । **पर्येतुं** गन्तुम् । **विपर्येतुं** प्रत्यागन्तुम् । **अधिगतः** प्राप्तः । **अभ्याशस्थाः** समी-पस्थाः । **जाग्रद्वद्भूतम्** अर्थतादवस्थ्यापन्नम् । **भ्रान्तो** विपर्यस्तः । **वासरे** दिवा । **भारते वर्षे** भरतखण्डे । अस्माकं रजन्याः केतुमालादिखण्डान्तरस्थानां दिवात्वेनेदं पदमुपात्तम् । **निमित्तान्यपि** चक्षुरादिकरणान्यपि । दार्वादिकारणान्यपि । **बुद्धये** रथादिग्रहणाय । **कर्मणे** रथाद्युत्पादनाय च । **सुलभबाधा इति** । बहुव्रीहिः । **आद्यन्तयोः** पूर्वोत्तरज्ञानयोः । **व्यभिचारदर्शनात्** बाधदर्शनात् । तदेवोपपादयति **रथोऽयमित्यादिना** ।

।। इति 'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यस्य 'देशकालनिमित्तसम्पत्तिना अबाधेन च अभिव्यक्तस्वरूपत्वाभाव'ार्थकत्वपक्षानुसारेण व्याख्यानम् ।।

* * *

।। अथ 'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यस्य 'द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्य'र्थकत्व-पक्षानुसारेण व्याख्यानम् ।।

२४ सु०— अपर आह **कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वाद्** द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । स्वाप्नानां रथादीनां द्रष्टुर्भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा । न तावद्भेदः, पार्श्वस्थानामपि तदुपलम्भप्रसङ्गात्, आन्तरत्वस्य चानुचितत्वात् । नाप्यभेदः, एकस्याविचित्रस्य विचित्रानेकात्मकताया विना भ्रान्तिमनुपपत्तेः, भेदप्रत्ययविरोधाच्च । न च भेदाभेदौ, व्याघातात् । अतोऽनिर्वाच्याविद्याविलास एवायमिति ।

परि०— प्रकारान्तरेण तदीयसूत्रांशार्थमनुवदति **अपर आहेत्यादि** ।।

गु०दी०— **अनिर्वाच्याविद्याविलास** एवायमित्येतद् अपर आहेत्यनेन सम्बध्यते ।

वं०प०— आन्तरत्वान्न पार्श्वस्थैरुपलभ्यन्त इति चेत् तत्राह **आन्तरत्वस्येति** ।। **अनुचितत्वादिति** । बाह्योपादानादिभिन्नोपादानादर्शनात्संवृते देशेऽवस्थानासम्भवाच्चेति भावः ।

शे०चं०— आद्येऽपि किं ते देहाद्बहिः सन्तीत्यभिमतं किंवाऽन्तरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **पार्श्वेति** । द्वितीयं दूषयति **आन्तरत्वस्य चेति** । संवृतत्वाद्देहदेशस्य तत्र रथादीनामवस्थानस्यासम्भावितत्वादिति भावः । एकस्यानेकेत्यविचित्रस्य विचित्रेति च अभेदाभावोपपादनमित्यवगन्तव्यम् ।।

वा०र०— **मूलेऽपर आहेति** । कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वव्याख्यानं वृत्तिकारान्तरस्य ।

।। इति 'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यस्य 'द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्य'र्थकत्व-पक्षानुसारेण व्याख्यानम् ।।

।। इति तृतीय(मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति)सूत्रव्याख्यानरूपं स्वाप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम् / अपारमार्थिकत्वम् ।।

* * *

।। अथ चतुर्थ(सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः इति)सूत्रव्याख्यानम् ।।

२५ सु०— **सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः** । मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति नेत्युच्यते । सूचकश्च स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । कुतः । 'यदा कर्मस्वि'त्यादिश्रुतेः, आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः । तत्र भवतु सूच्यमानस्य सत्य-त्वम्, सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति भावः ।

यदुक्तं 'आह ही'ति । तदेवं सति भाक्तं व्याख्येयम् । सुप्तौ हि स्वप्नदर्शननिमित्त-सुकृतदुष्कृतकर्तृत्वात् रथादीनां कर्तेत्युच्यते । निर्माणश्रुतिरप्येवं भाक्ता व्याख्येया ।

यदप्युक्तं 'प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ती'ति तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायें'ति जीवव्यापारश्रवणात् । अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवान् । शुभाशुभसूचको हि स्वप्नः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवकल्पत इति । जीवस्यैव 'तदेव शुक्रमि'ति वाक्यशेषे जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुद्ध्य(तो)ते ।

अस्तु वा स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः । न (च) तावता वियदादिवत् स्वप्नस्य सत्य-त्वम् । वैषम्यस्योक्तत्वात् । वियदादिप्रपञ्चोऽप्यसत्य एवेत्युपपादितं च आरम्भणाधि-करणे । ब्रह्मात्मत्वदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो बाध्यते, सन्ध्याश्रयस्तु प्रतिदिनमित्यतो-ऽवैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमु(पपा)दितम् ।

परि०— श्रुतेरिति । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानी-यात्' इति । 'कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति', 'मर्कट एनमास्कन्दयती'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । पूर्वपक्ष-सूत्रोपात्तश्रुतिगतिमाह **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **भाक्तेति** । गौण्या वृत्त्या व्याख्येयेत्यर्थः । ब्रह्मप्रकरण-विरोध इत्यत आह **जीवस्यैवेति** । ब्रह्मभाव उपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ **वैषम्यस्येति** । ब्रह्मज्ञाने-तरबाध्यत्वनिमित्तहीनत्वादिरूपस्य प्राज्ञसृष्टवियदादिवैषम्यस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **आरम्भणेति** । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यधिकरण इत्यर्थः । तर्ह्येतदधिकरणं व्यर्थम् । स्वाप्नार्थस्यापि प्रपञ्चान्तःपातित्वात् । तेनैवाधिकरणेन असत्यत्वलाभादित्यत आह **ब्रह्मात्मत्वेति** । **वैशेषिकं** विशेषस्वाप्नार्थसम्बन्धीत्यर्थः ।

गु०दी०— तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्ध इति नेत्युच्यत इत्युत्तरसूत्रस्य या सङ्गतिरुक्ता साप्यसङ्गता । सूच्यमानानां कालान्तरभाविपदार्थानां सत्यत्वेऽपि स्वाप्नपदार्थेष्वेकस्यापि सत्यत्वानुपदर्शना-दिति । **अवैशेषिकमिद**मित्यत्र **अवैशेषिकं** वियदादिप्रपञ्चस्य साध्यस्य चावैशेषिकं साधारणं तत्तु परमे-श्वराभिध्यानादाविर्भवतीति चोत्सूत्रव्याख्यानम् । **वाशब्देन व्यवच्छिनत्ती**ति यदुक्तं तदपि चिन्त्यम् । **वा विकल्पोपमानयो**रिति विकल्पे उपमाने च अनुशासनसद्भावेऽपि प्रतिषेधे अननुशासनात् ।

यादु०— नन्वेवं वाक्यशेषविरोध इत्यत आह **जीवस्यैवेति** ॥ **जीवभावं व्यावर्त्येति** । जीवत्व-मविवक्षया परित्यज्येत्यर्थः ॥ **वैषम्यस्येति** । उचितदेशकालादिसम्पत्तिभावाभावरूपस्येत्यर्थः । तथा च

स्वाप्नोऽर्थः सत्यः प्राज्ञसृष्टत्वाद्वियदादिवदित्यनुमाने उचितदेशकालादिसम्पत्तिरुपाधिरिति भावः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमप्याह **वियदादिप्रपञ्च इति** । ननु तर्हि तेनैवेदं गतार्थमधिकरणमित्यत आह **ब्रह्मात्मत्वेति** ।

वं०प०— एतदर्थमेवेति । यदप्युक्तमिति शङ्कापरिहारार्थमेवेत्यर्थः ॥ **प्राज्ञस्येति** । स्वप्ननिर्मातुरित्यर्थः । **वैशेषिकं** वियदादिनिष्ठमायामात्रत्वं ब्रह्मात्मदर्शनाद्बाध्यत्वप्रयुक्तं स्वप्ननिष्ठं तु प्रतिदिनं बाध्यत्वप्रयुक्तमिति विशेषोपेतमित्यर्थः ।

शे०चं०— यदा कर्मस्विति । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयादिति' श्रुतिप्रतीकोपादानम् । आदिपदेन 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीति' श्रुतिपरिग्रहः । **आचक्षते चेति** । कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि, खरारोहणादीनि स्वप्नेऽधन्यानीत्याचक्षत इत्यर्थः ॥ **सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति** । ननु यदि सूचकत्वं स्वप्नस्योपेयं तर्हि अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वयोगात्कल्पित-जाग्रद्वद्ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वागबाधः स्यात् । तत्कथं मिथ्यात्वमिति चेत् । उच्यते । अस्ति हि मिथ्याभूत-स्त्र्याद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकत्वम्। अत एवाद्रक्षं स्वप्नमहमिति मिथ्यार्थोपहितं स्वप्नदर्शन-मनुमन्यते । युक्त्या तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वान्मिथ्यात्वमुच्यते । अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या । न च व्यावहारिक-मपि सत्त्वं तस्यास्तीति न कश्चिद्दोषः । भाक्तव्याख्यानमेवोपदर्शयति **सुप्तौ हीति** । स्वाप्नरथादिप्रतिभासनेन मोदत्रासदर्शनात्तद्धेतुभूतस्य स्वप्नदर्शनस्य निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वादित्यर्थः । साक्षान्निमित्तत्वा-भावेऽपि परम्परया निमित्तत्वाल्लाङ्गलं गवादीनुद्वयतीत्युक्तिवदिति भावः ॥ **एवं भाक्तेति** । मोदत्रासहेतु-स्वाप्नपुत्रादिदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वान्निर्मातोच्यते इत्येवमित्यर्थः ॥ **श्रुत्यन्तरे इति** । बृहदारण्यके 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति जीवव्यापारश्रवणात् कठवल्यामपि 'य एष सुप्तेषु जागर्ती'ति प्रसिद्धचनुवादाज्जीवस्यैव कामनिमित्तत्वात् प्राज्ञकर्तृकत्वमसिद्धमिति भावः ।

एतदर्थमेवेति । प्राज्ञस्य निर्मातृत्वनिषेधार्थमेवेत्यर्थः । कथमनेन तन्निरास इत्यतस्तं दर्शयति **शुभेति** । नन्वेवं प्राज्ञकर्तृकत्वाभावे स्वप्नस्य वाक्यशेषप्रकरणाभ्यां विरोधः स्यादित्यतः तयोरुपपत्तिमाह **जीवस्यैवेति** । जीवभावं व्यावर्त्य जीवत्वमविवक्षया परित्यज्येत्यर्थः ।

जीवस्यैव कामादिनिर्मातृत्वेऽपि प्राज्ञाभेदात् तस्य प्राज्ञकर्तृकत्वमवर्जनीयमित्यतोऽभ्युपगम्यापि दूषयति **अस्तु वेति** ॥ **वैषम्यस्येति** । देशकालनिमित्ताबाधसम्पत्तिसद्भावरूपस्येत्यर्थः । देशादिसम्पत्तिसद्भावाद्वियदादेः सत्त्वेऽपि स्वाप्नार्थानां तदभावान्न सत्यतेति सोपाधिकत्वेनाभासत्वान्नोक्तानुमानेन सत्यत्वसिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु न वियदादेरपि सत्यत्वमिति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यान्न तद्दृष्टान्तेन स्वप्नस्य सत्यत्वसाधनं सम्भवतीत्याशयेनाह **वियदादीति** । नन्वेवं वियदादिप्रपञ्चासत्यत्वप्रतिपादकारम्भणाधिकरणेनैव गतार्थमेतदित्यत आह **ब्रह्मात्मकत्वदर्शनादिति** । **वैशेषिकं** वियदादिनिष्ठमायामात्रत्वं ब्रह्मात्मदर्शनाद्बाध्यत्व-प्रयुक्तं स्वप्ननिष्ठं तु प्रतिदिनबाध्यत्वप्रयुक्तमिति विशेषोपेतमित्यर्थः ।

वा०र०— भाष्योक्तश्रुत्यन्तरसङ्ग्रहायाह **आदिपदेनेति** । भाष्योक्त्यनुसारेणैव विवेकमाह **कुञ्जरेत्यादि** । 'अत एव स्त्रीदर्शने'ति भामतीवाक्यव्याख्यानरूप 'यदि सूचकत्वमि'त्यादि कल्पतरुग्रन्थानुसारेणाशङ्क्य समाधत्ते **ननु यदीति** । यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीत्यादि भाष्यानुसारेणोपपादयति **स्वाप्नरथादीति** । स्वयं विहृत्येत्यादि स्वयं पूर्वदेहं विहृत्य निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्माय पूर्वदेहं वासनामयं सम्पाद्य स्वेन भासा स्वकीयबुद्धिवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येनेत्यर्थः । इहापि य एषु सुप्तेष्विति भाष्योक्तमन्यदाह **कठवल्यामपीति** ।

स०व्र०— **सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति** । ननु यदि सूचकं स्वप्नस्योपेयं तर्ह्यर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वयोगात् कल्पितजाग्रद्वत् ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वागबाधः स्यात् तत्कथं मिथ्यात्वमिति चेत् न । अस्ति हि मिथ्याभूतस्त्र्याद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकसत्त्वम् । अद्राक्षं स्वप्नमहमिति मिथ्यात्वोपहितं स्वप्नदर्शनमनुमन्यते । युक्त्या तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वात् मिथ्यात्वमुच्यते । अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या । न च व्यावहारिकमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न कश्चिद्दोषः ॥ **वैषम्यस्येति** । देशकालनिमित्ताबाधसम्पत्तिसद्भावाद्वियदादेः सत्यत्वेऽपि स्वाप्नार्थानां तदभावान्न सत्यत्वमिति भावः । नन्वेवं वियदादिप्रपञ्चासत्यत्वप्रतिपादकारम्भणाधिकरणेन गतार्थत्वमित्यत आह **ब्रह्मात्मत्वदर्शनादिति** ।

चषकः— **वैतथ्यं** मिथ्यात्वम् । **अवकल्पते** सङ्गच्छते । जीवतात्पर्यकतायां वाक्यशेषविरोधमपनयति **जीवस्येति** ॥ **जीवभावमिति** । जीवत्वविवक्षापरित्याग एव जीवत्वपरित्याग इति भावः । **वैषम्यस्येति** । देशकालनिबन्धनबाधवैधुर्यसम्पत्तिसदसद्भावरूपस्येत्यर्थः । तादृशसम्पत्तिविशेषितवियदादीनां सत्त्वेऽपि स्वाप्नार्थानां तद्राहित्यान्न सत्यतेति सोपाधिकत्वनियन्त्रिताभासत्वान्नोक्तानुमानेन सत्यत्वसिद्धिरिति भावः । अभ्युपगमवादेनोक्तदिशाभिधानेऽपि वस्तुतो वियदादिरूपनिदर्शनस्य साध्यवैकल्यान्न तन्निदर्शनेन स्वाप्नसत्यतासाधनं सङ्गच्छत इत्याशयेनाह **वियदादीति** ॥ **वैशेषिकमिति** । अतो न तेनैतद्गतार्थमिति भावः ।

॥ इति चतुर्थ(सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः इति)सूत्रव्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ पञ्चम(पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति)सूत्रव्याख्यानम् ॥

२६ **सू०— पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । 'नन्वग्नेरंशस्य विस्फुलिङ्गस्य यथा दहनप्रकाशनशक्ती भवतः तथा ईश्वरांशस्य जीवस्यापि ज्ञानैश्वर्यशक्तिभ्यां भाव्यम्, ततश्च साङ्कल्पिकी सृष्टिः स्यादित्यस्येदमुत्तरम् । सत्यमस्त्येवेश्वरसाधर्म्यं जीवस्य, किन्तु तिरोहितम्, तच्चु परमेश्वराभिध्यानादेवाविर्भवति । कुतः ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः ।**

परि०— साङ्कल्पिकीति । जीवसङ्कल्पमात्राधीनेत्यर्थः ।।

यादु०— साङ्कल्पिकी सृष्टिरिति । जीवादेव स्वप्ने रथादिसृष्टिः साङ्कल्पिकी भविष्यतीत्यर्थः । **नामरूपकृतेति** । नामरूपात्मकपञ्चमहाभूतकृतेत्यर्थः । यथाऽरणियोगादग्नेरित्यत्र तिरस्कार इत्यनुवर्तते ।

शे०चं०— जीवस्य ज्ञानैश्वर्यशक्तिमत्त्वेऽपि किमायातमित्यत आह **ततश्चेति** ।। **साङ्कल्पिकी सृष्टिरिति** । जीवादैश्वर्यवशात् स्वप्ने साङ्कल्पिकी रथादिसृष्टिर्भविष्यतीत्यर्थः । कथं तर्हि प्रात्यक्षिक एवेश्वरधर्म-विपरीतधर्मवत्त्वोपलम्भ इति भावेन पृच्छति **किन्त्विति** । उत्तरमाह **तिरोहितमिति** ।। अविद्यादिव्यवधानादिति शेषः ।। **अभिध्यानादेवेति** । तत एवाविद्यावरणनिवृत्तेरिति भावः । **बन्धमोक्षाविति** । ईश्वरस्वरूपाज्ञाना-द्बन्धस्तत्स्वरूपपरिज्ञानाच्च मोक्ष इत्यर्थः ।

वा०र०— रथादिसृष्टिर्भविष्यतीत्यर्थ इति पाठः ।

चषकः— साङ्कल्पिकीति । स्वाप्नरथादिसृष्टिर्जीवादेव साङ्गल्पिकीति भविष्यतीत्यर्थः ।

।। इति पञ्चम(पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति)सूत्रव्याख्यानम् ।।

* * *

।। अथ षष्ठ(देहयोगाद्वा सोऽपि इति)सूत्रव्याख्यानम् ।।

२७ सु०— **देहयोगाद्वा सोऽपि** । 'कस्माज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरस्कारो भवति, विस्फुलिङ्गवदतिरस्कारो हि युक्त' इत्यत्रेदमुत्तरम् । **सोऽपि** तिरस्कारो जीवस्य, **देहयोगात्** अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रम-कृतो भवति, **यथाऽरणियोगादग्नेः** । 'किमनया कल्पनया, अन्य एवास्तु जीवः परमेश्वरात्' इत्येतद्वाशब्देन, व्यवच्छिनत्ति, मैवम्, तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधादिति ।

परि०— नामरूपकृतेति । त्रिवृद्भू(द्रततेजो)ततेजोबन्नकृतेत्यर्थः ।। **अरणियोगादग्नेरिति** । यथाग्नेररणिसम्बन्धात्तिरोभावो मथनेनाभिव्यक्त्या ज्ञायते तथा तिरोभावोऽज्ञानादिशक्त्येत्यर्थः । इत्येतत् 'वा'शब्देन व्यवच्छिनत्तीत्येतद्व्यनक्ति **मैवमित्यादिना** ।

शे०चं०— नामरूपकृतेति । नामरूपात्मकपञ्चमहाभूतकृतेत्यर्थः ।। **अरणियोगादिति** । यथा दहनप्रकाशनसमर्थस्याप्यग्नेररणियोगाद्दहनप्रकाशनशक्तेस्तिरस्कार इत्यर्थः ।। **किमनयेत्यादि** । देहयोगाज्ज्ञानै-

श्वर्यशक्तितिरस्कारकल्पनया किं तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यशक्तित्वादन्य एव जीव ईश्वरादस्त्विति योजना । व्यवच्छेद-प्रकारमेव दर्शयति **मैवं तत्त्वमस्यादीति** । अन्य एव जीवः परमेश्वरादित्येवं मा । कुतस्तत्त्वमस्यादिश्रुति-विरोधादिति योजना । इतीत्यस्येति व्यवच्छिनत्तीति पूर्वेणान्वयः ।

वा०र०— मैवमित्येतदेवं मेति सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याख्याति **अन्य एवेति** ।

स०व्र०— व्यवच्छेदमेव दर्शयति **मैवमिति** । अन्य एव जीवः परमेश्वरादित्येवं मा कुतः ? **तत्त्व-मस्यादिश्रुतिविरोधादिति** । व्यवच्छिनत्तीत्यन्वयः ।

।। इति षष्ठ(देहयोगाद्वा सोऽपि इति)सूत्रव्याख्यानम् ।।

।। इति अन्यकृतव्याख्यानगतस्तृतीयादिचतुःसूत्रव्याख्यानरूप उत्तरपक्षः ।।

।। इति अन्यकृतम् एतेषां सूत्राणां व्याख्यानम् ।।

* * *

।। अथ अन्यकृतस्य एतेषां सूत्राणां व्याख्यानस्य अनुपपन्नता ।।

।। अथ तत्र मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे प्रमाणाभावात् सृष्टेः पारमार्थिकत्वप्रतिपादकादिसूत्रद्वयस्य न पूर्वपक्षानुवादपरत्वम् ।।

।। अथ तत्रोक्तप्रमाणानामनुपपन्नत्वम् ।।

२८ **सु०— तदिदमनुपपन्नं व्याख्यानम् । तथा हि । यत्तावत्स्वप्नसृष्टेः पारमार्थिकत्व-प्रतिपादकं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षानुवादपरमिति तत्तदा प्रतीमो यदि मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्व-प्रतिज्ञा स्यात् । न चैवम्, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् ।**

परि०— अनूदितं निराह **तदिदमिति** ।

गु०दी०— तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादित्युपलक्षणम् । 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजतः' इति 'कामं कामं पुरुषो निर्ममाण' इति च सृष्ट्युक्तिविरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव श्रुत्यनुगृहीतं न प्राथमिकसूत्रद्वयं पूर्वपक्षानुवादकं किन्तु सिद्धान्तः । तदनुगृहीतं तव तृतीयसूत्रमेव पूर्वपक्षः । स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्ष-प्रतिषेधस्य न्यायप्राप्तत्वादित्यनुसन्धेयम् ।

शे०चं०— ननु पूर्ववादिनोक्तायाः स्वानभिमतायाः सूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षानुवादपरतायास्तथा माया-मात्रमित्यस्य स्वप्नसृष्टेरनिर्वाच्यताप्रतिज्ञापरतायास्तत्र प्रमाणपरतया परेणोक्तस्यापव्याख्यानद्वयरीत्या लब्धस्य

कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्य चानिरासान्नापव्याख्याननिरासपरत्वमस्य भाष्यस्येत्यतस्तत्र तत्रार्थे हेतुं कथयन्नेव भाष्यं योजयति **तदिदमित्यादिना** । मायामात्रमित्याद्युत्तरसूत्राणामिवाद्यद्वितीययोरपि सिद्धान्तसूत्रत्वेऽस्मद्रीत्या सम्भवति सति न सन्ध्ये सृष्टिरित्यादिपूर्वसूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षत्वमुचितम् । यदि च तुशब्दयुक्तत्वात्तृतीयसूत्रस्य सिद्धान्तसूत्रत्वावधारणात् तत्पूर्वसूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षत्वमिति मन्यसे तर्हि '**अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्, असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरि**'त्यादावपि तुशब्दश्रवणात् ततःपूर्वसूत्राणां पूर्वपक्षत्वं स्यात् । यद्यपि पूर्वमीमांसादौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राद्याध्यायाद्यपाद एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावात् इह च त्वन्मतेऽपि प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रहणाभावे व्याकरणकल्पसूत्रादाविव तदकरणशैलीनिश्चये सति किमित्यत्रान्यथाभावः कल्प्यते । अन्यथैकः पादः पूर्वः पक्षः पादान्तरं सिद्धान्त इत्यपि स्यादित्याशयेनोक्तं **पूर्वपक्षानुवादपरमितीति** ॥

वा०र०— तथा मायेति । अत्रापि पूर्ववादिनोक्ताया इत्यनुवर्तते । परताया इत्येतद्द्वयस्यानिरासादित्युत्तरेणान्वयः । **तत्र तत्रार्थ इति** । सूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षानुवादपरतानिरासादिरूपार्थ इत्यर्थः । **हेतुं कथयन्** स्पष्टत्वाद्भाष्यकारोपेक्षितं स्वयमिति शेषः । तथा च पूर्वपक्षानुवादपरत्वानिर्वाच्यताप्रतिज्ञापरत्वनिरासे भाष्यकाराभिप्रेतं तेन स्पष्टत्वादुपेक्षितं हेतुं कथयन्, तथा तत्र तत्रार्थे देशादिसम्पत्त्यभावरूपकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्यानिरासे हेतुं कथयन्, सूत्रार्थस्पष्टीकरणेनैव निराकरिष्यमाणत्वरूपं भाष्याभिप्रेतं हेतुं कथयन्निति योजना । **भाष्यं योजयतीति** । भेदादिविकल्पानुपपत्तिरूपकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वनिराकरणपरतया भाष्यं योजयतीत्यर्थः । यद्वा तत्र तत्रेत्यस्य पूर्वपक्षानुवादपरताया अनिरासादिरूप इत्यर्थः । हेतुं कथयन्नित्यस्यानुवादपरताया अनिरासे प्रतिज्ञापरतायाश्चानिरासे भाष्यकारीयस्पष्टदूषणत्वादुपेक्षितत्वरूपं हेतुं स्वयं तन्निराकरणप्रदर्शनेन सूचयन्नित्यर्थः । देशादिसम्पत्तिराहित्यरूपकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपस्यानिरासे तु भाष्यकारेणोत्तरत्राभासीकरिष्यमाणत्वरूपहेतुं कथयन्नित्यर्थः । प्रागप्यपव्याख्यानद्वयरीत्येत्यत्राद्यस्यैव कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्यानिरासो दूषणत्वेनाभिप्रेतः । द्वितीयस्य भाष्य एव निराकरणेन तदनिरासस्यानाशङ्कनीयत्वात् । अपव्याख्यानद्वयेत्युक्तिस्तूभयस्यापि निरासो न भाष्यलक्ष्य इत्यभिप्रायेति न दोषः । भाष्यं योजयतीत्येतत्तु पूर्ववदेव व्याख्येयमिति सर्वमवदातम् । **पूर्वपक्षत्वमिति** । पूर्वपक्षसूत्रत्वमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **व्याकरणकल्पेति** । व्याकरणसूत्रेत्येवं सूत्रपदं व्याकरणपदेनाप्यन्वेति । **तदकरणशैली** तत्स्वभावेत्यर्थः । **पूर्वपक्षानुवादपरमितीति** । अन्यथा पूर्वपक्षानुवाद इत्येवावक्ष्यदिति भावः । एतच्च व्युत्पादनं नविलक्षणत्वाधिकरणीय-परापव्याख्याननिराकरणचन्द्रिकानुसारेणेति ज्ञेयम् ।

चषकः— प्रतीमः जानीमः ।

।। अथ मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे प्रमाणत्वेनोक्तस्य देशादिराहित्यस्यानुपपन्नत्वम् ।।

।। अथ तत्र देशादिराहित्यस्याभासत्वम् ।।

।। अथ तत्र च प्रमाणत्वेनोक्तस्य 'भिन्नत्वादिना निरूपयितुमशक्यत्व'स्याप्यसिद्धिः ।।

।। अथ तत्रापि च भेदाभेदादि(भिन्नत्वादि)विकल्पसन्देहासम्भवात् तन्मूलकप्रश्नस्यैवानुपपन्नता ।।

।। अथ च तत्र सिद्धविषये संशयो न युज्यते ततो विकल्पप्रश्नोऽपि न युज्यते ।।

।। अथ च तत्रापि द्रष्टृस्वाप्नार्थयोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वात् तत्र विप्रतिपत्तेरभावात्तत्सन्देहाभावः ।।

२९ सु०— ननूक्तं 'कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि'ति देशकालनिमित्तसम्पत्त्यबाधराहित्यं तथा भिन्नत्वादिना निरूपयितुमशक्यत्वं च । मैवम्, तस्यानुपपन्नत्वात् ।

तत्र यद्देशादिराहित्यमुपपादितं तत्सूत्रार्थस्पष्टीकरणेनैवाभासीभविष्यतीत्याशयवान् भेदादिविकल्पप्रश्नेन यत् दूषणमुक्तं तत्र प्रश्न एवासावनुपपन्नो दूरे दूषणाभिधानमित्याह **भेद इति** ।

अनु०— भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यते ।
द्रष्टुः स्वप्नस्य

द्रष्टुः देवदत्तात् **स्वप्नस्य** स्वप्नोपलभ्यस्य रथादेः किं **भेदः अथ अभेदः द्वन्द्वं** भेदाभेदौ **वा** इति विकल्प(ल्प्य)प्रश्नो न युज्यते ।

कुत इत्यत आह **दृष्टत्वादिति** ।

दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ।

द्रष्टुः स्वप्नस्येत्यनुवर्तते । सन्देहमूलो हि विकल्पप्रश्नः, न च प्रकृते सन्देहः सम्भवति, स्वप्नतद्द्रष्ट्रोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेन विप्रतिपत्तेरभावात् ।

परि०— **विकल्पप्रश्नेति** । विविधकोटिविषयप्रश्न इत्यर्थः ।

गु०दी०— **भेदस्यैवाखिलैर्जनैरि**त्यनुव्याख्यानस्य अखिलैर्जनैः देहेदेहे स्वप्नदर्शिभिरित्यर्थः ।

यादु०— ननु देवदत्त कियन्तस्तव तनयाः, गिरिदर्यां किमप्यद्राक्षमिति केनचिदुक्ते तत्किमित्यादिप्रश्नाः सन्देहाभावेऽपि दृश्यन्त इत्यत उक्तं **विकल्पप्रश्न इति** । विरुद्धनानाकोटिकप्रश्न इत्यर्थः । अस्तूक्तप्रश्ना

आपातत एककोटिकतयाऽवभासमाना न सन्देहमूला इति । प्रकृतस्त्वनेककोट्यवलम्बी प्रश्नः सन्देहाभावे भवितुं न युक्तः । तादृशप्रश्नानां संशयाव्यभिचारादिति भावः । अत एव तत्त्वोद्योतटीकायाम् 'अस्तु वाऽन्यत्र प्रश्नो यथातथाऽनेककोट्यवलम्बी प्रकृतस्तावत्सन्देहमूल एवाङ्गीकार्य' इत्युक्तम् । एतेन लोकानुग्रहाय योगिभिः कृतेषु 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषे'त्यादिप्रश्नेषु कथं सन्देहमूलकत्वम् । न च तत्र ज्ञीप्सापूर्वकत्वाभावात् प्रश्न एव न सम्भवतीति वाच्यम् । प्रयोजने सति सिद्धेऽपि सिषाधयिषावल्लोकानुग्रहाय ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सायास्तत्र कल्पनात् अतो व्यभिचार इति निरस्तम् । विकल्परूपत्वाभावात् । न चैवमपि योगिकृतेषु 'सत्त्वमाहो रजस्तम' इत्यादि-विकल्पप्रश्नेषु व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापि संशयस्यावश्यं मूलतया कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रश्नानां विरुद्धनानाकोटिकत्वासम्भवात् । व्यवहर्तव्यज्ञानसमानाकारो हि व्यवहारः । इयांस्तु विशेषः । योगिभिः क्रिय-माणे विकल्पप्रश्ने मूलभूतः संशयो आहार्यः, अन्यैः क्रियमाणे त्वनाहार्य इति प्रश्नो न युज्यत इत्येतत्प्रकारा-न्तरेण योजयति **न च प्रकृत इति** । तथा चात्र प्रश्नशब्देन तन्मूलभूतः संशयो लक्ष्यत इति भावः ॥ **अखिलैः** इत्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति **विप्रतिपत्तेरिति** ।

शे०चं०— स्पष्टीकरणेनैवेति । 'मनोविकारविषयाः स्वप्ना यद्बाह्यवन्न ते । स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् । क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे वासना मानसी'त्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । मूले भेदावध्यनुक्तिप्रसक्त्या द्रष्टुरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वानुपपत्तिं मनसि निधायाह **द्रष्टुर्देवदत्तादिति** । भेदोऽभेदोऽथवे-त्यादिप्रश्नस्य तन्मूलकदोषाणां चार्थमात्रनिष्ठत्वेन स्वप्नशब्दस्यार्थज्ञानात्मकोभयपरतया अत्राप्यनुपपत्तेरर्थमात्र-परतया तं व्याचष्टे **स्वप्नस्येति** ॥ **विकल्पप्रश्न इति** । विरुद्धानेककोटिकप्रश्न इत्यर्थः ।

भेददर्शनेऽपि प्रश्नः कुतो न सम्भवतीत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **सन्देहमूलको हीति** । देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यज्ञानमूलकप्रश्नस्यापि सद्भावान्न तस्य सन्देहमूलकत्वनियम इत्यतोऽत्र प्रश्नपदस्य विरुद्ध-नानाकोट्यवलम्बिप्रश्नपरत्वेन प्रश्नमात्रपरत्वाभावादेककोट्यवलम्बिप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याशये-नाह **विकल्पप्रश्न इति** ।

यद्यपि देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नानामपि तत्त्वोद्योतटीकोक्तरीत्या सन्देहमूलस्य स्थितत्वा-न्नाज्ञानमूलत्वमस्तीति न विकल्पपदव्यावर्त्यत्वं सम्भवति । तथाऽपि 'भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमि'ति प्रश्नस्यानेक-कोट्यवलम्बित्वात् तादृशप्रश्नस्य सन्देहमूलत्वनियमाश्रयणमात्रेण प्रकृतनिर्वाहादेककोट्यवलम्बितया प्रतीय-मानोदाहृतप्रश्नस्य सन्देहमूलत्वाभावेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । तत्त्वोद्योतटीकायां सन्देहमूलकत्वव्युत्पादनं तु वस्तुस्थितिकथनमात्रमित्येककोट्यवलम्बिप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वाभ्युपगमवादेनैवैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरदोषः । अत एव देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादेः 'अस्तु वाऽन्यत्र यथातथा' इत्यज्ञानमूलत्वमभ्युपगम्य अनेककोट्यवलम्बि-प्रकृतप्रश्नस्तावत्' इत्यादिना अनेककोट्यवलम्बिप्रकृतप्रश्नाभिप्रायेण सन्देहमूलकत्वनियमकथनं टीकायामिति द्रष्टव्यम् ।

ननु च लोकानुग्रहाय परपरीक्षाद्यर्थं विदितत्वेन पुरुषेण कृतस्य प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वाभावात् तत्र व्यभिचारः । न च ज्ञाते ज्ञीप्सादिविरहाद्विदिततत्त्वकृतप्रश्नस्य ज्ञीप्सापूर्वकवचनत्वाभावान्न प्रश्नत्वमिति वाच्यम् । सति प्रयोजने सिद्धेऽपि सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सायाः कल्प्यतया ज्ञीप्सापूर्वकवचनत्वरूपप्रश्न-त्वाव्याघातादिति चेत् । अत्र गुरवः । विदिततत्त्वेन पुरुषेण कृतस्य प्रश्नस्यैककोट्यवलम्बित्वेऽपि टीकोक्तरीत्या सन्देहमूलत्वस्यैव सूपपादनत्वेनासन्देहमूलप्रश्नस्यैवाभावात् । भावेऽपि वाऽनेककोट्यवलम्बिप्रश्नस्यैव सन्देह-मूलत्वनियमाश्रयणेन अतादृग्रूपप्रश्नस्याप्यसन्देहमूलत्वेऽप्यक्षतेः । अनेककोट्यवलम्बित्वे च व्यवहारस्य व्यव-हर्तव्यज्ञानसमानाकारत्व-नियमस्थित्येककोट्यवलम्बिज्ञानेनानेककोट्यवलम्बिव्यवहारानुदयात् । अनेककोट्यव-लम्बिज्ञानस्य मूलत्वेन कल्प्यतया सत्त्वेनाव्यभिचारात् । न च अवगतविशेषत्वान्न तस्य सन्देहः कल्पयितुं शक्यत इति वाच्यम् । सूत्रकृत इव तस्यापि परकीयसम्भावितसंशयस्य स्वस्मिन्नाहरणोपपत्त्या तन्मूलकत्वा-विरोधादिति । तातचरणास्तु । परेण स्वग्रन्थे स्वाप्रार्थानां द्रष्टुर्भेदोऽभेदो वेत्यादि विकल्प्य दूषणस्यैव कृतत्वा-द्विकल्पो न युज्यत इत्येव वक्तव्यम् इति प्रश्नो न युज्यत इति तु कथम् । परेण प्रश्नस्याकरणादित्यतो विकल्प-स्यापि प्रश्नविशेषत्वान्नोक्तदोष इत्याशयेन विकल्पप्रश्न इत्युक्तमिति व्याचक्षते ।

अस्तु प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वं तथाऽपि कुतो न युज्यत इत्यत आह **न चेति** । अनेन प्रश्नमूलभूत-सन्देहस्य लक्षणया प्रश्नशब्दार्थत्वमङ्गीकृत्य 'इति प्रश्नो न युज्यत' इत्येतदुक्तरूपः सन्देहो न युज्यते इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । ननु चोक्तरूपः सन्देहोऽपि कुतो न सम्भवतीत्यतः किमयं विप्रतिपत्ति-मूलोऽभिमतः किंवा साधारणधर्मदर्शनादिजन्य इति विकल्पद्वयं मनसि निधाय आद्यपक्षदूषणपरतया दृष्टत्वादिति मूलं योजयति **स्वप्नतद्द्रष्ट्रोरिति** ।

वा०र०— टीकायामितीति । तत्त्वोद्योतटीकायामित्यर्थः । सूपपादनत्वेनासन्देहेति पाठः । सूत्रकृत इवेति च । तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्याने 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय' इत्यादिप्रमाणानुसारेण समाधिकथनमस्ति ।

स०व्र०— द्रष्टुरित्यस्य समानाधिकरणषष्ठीत्वं वारयति **द्रष्टुरिति** । अज्ञानमूलकप्रश्नव्यावृत्त्यर्थं विकल्पेत्युक्तम् । अनेककोट्यवलम्बीत्यर्थः । अनेककोट्यवलम्बिप्रश्नस्यैव सन्देहमूलकत्वस्यास्तु वेत्यादिना तत्त्वोद्योत उक्तत्वादित्यर्थः ।

चषकः— विकल्पप्रश्न इति । विरुद्धनानाकोट्यवलम्बी प्रश्न इत्यर्थः । तेनानीदृशानां देवदत्त कियन्त-स्तव तनयाः गिरिदर्यां किमप्यद्राक्षमित्युक्तिपूर्वकतत्किमित्यादिप्रश्नानां सन्देहमन्तरेणोत्पादेऽपि न क्षतिः । प्रपञ्चितं चैतदन्यत्र ।

॥ इति द्रष्टृस्वाप्रार्थयोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वात् तत्र विप्रतिपत्तेरभावात्तत्सन्देहाभावः ॥

॥ इति देशादिराहित्यस्याभासत्वम् ॥

॥ इति मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे प्रमाणत्वेनोक्तस्य देशादिराहित्यस्यानुपपन्नत्वम् ॥

* * *

।। अथ निर्णायकाभावसहकृतस्यैव समानधर्मदर्शनस्य सन्देहजनकत्वं न समानधर्ममात्रस्य ।।

३० सु०— **स्यादेतत् । मा भूद्विप्रतिपत्तिमूलोऽयं संशयः, समानधर्मजस्तु भविष्यति । किञ्चिद्वस्तु द्रष्टुर्भिन्नं भवति, किञ्चिदभिन्नम्, किञ्चिद्भिन्नाभिन्नम्, वस्तु चेदमतो भिन्नमभिन्नं वेत्यादिसंशयो भवेदिति । मैवम् । संशयो हि किं समानधर्मदर्शनमात्राद्भवति उत निर्णायकाभावसहकृतात् । नाद्यः, सर्वत्र सन्देहोत्पादप्रसङ्गात्, अस्ति हि सर्वत्र किञ्चित् साधर्म्यम्, तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च, न हि समानो धर्मः कदाऽपि निवर्तते । द्वितीये तु कथमत्र सन्देहः, भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेन निर्णायकाभावस्यैवासिद्धेः ।**

यादु०— भेदस्य दृष्टत्वादित्यस्य कृत्यं वक्तुमाह **स्यादेतदित्यादि** ।। **भेदस्यैवेति** । अनेन निर्णायकसद्भावकथनाय भेदस्य दृष्टत्वादित्ययमंश इत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— द्वितीयमुत्थापयति **स्यादेतदिति** । नन्वत्र स्वप्रद्रष्टुर्भेदस्य दृष्टत्वमुच्यते न तु साधारणधर्मदर्शनस्य संशयकारणत्वे बाधकं किञ्चिदस्तीति कथमनेन द्वितीयपक्षनिरासः । न च निर्णायकसद्भावव्युत्पादकस्यास्य तद्द्वारा निर्णायकाभावसहकृतसाधारणधर्मदर्शनादिरूपसंशयसामग्र्यभावव्युत्पादनपर्यन्तत्वाद्युक्तोऽनेन द्वितीयपक्षनिरास इति वाच्यम् । साधारणधर्मदर्शनमात्रस्यैव संशयकारणत्वाभ्युपगमेन तदयोगादित्यतोऽत्र पक्षे सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति **संशयो हीत्यादिना** ।। **सर्वत्रेति** । विशेषदर्शनस्थल इत्यर्थः । तत्सामग्र्या असार्वत्रिकत्वान्न सर्वत्र संशय इत्यत आह **अस्ति हीति** । इष्टापत्तिं मन्वानस्य दूषणान्तरमाह **तदिति** । ननु विशेषदर्शनादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीति नोक्तप्रसङ्ग इत्यतो विशेषादर्शनसहकृतसमानधर्मदर्शनस्य संशयकारणत्वपक्षे विशेषदर्शनस्य सामग्रीविघटकत्वात् तन्निवर्तकत्वसम्भवेऽपि समानधर्मदर्शनमात्रस्य तत्सामग्रीत्वपक्षे तदविघटकत्वमित्याशयेनाह **न हीति** ।। **कदाऽपीति** । विशेषदर्शनकालेऽपीत्यर्थः ।

वा०र०— **तत्सामग्र्या इति** । समानधर्मदर्शनरूपाया इत्यर्थः । **सामग्रीविघटकत्वादिति** । विशेषादर्शनरूपसामग्र्येकदेशविघटकत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०— **कदापीति** । विशेषदर्शनकालेऽपीत्यर्थः ।

चषकः— **विप्रतिपत्तिमूलः** विरुद्धार्थबोधकवाक्यद्वयजन्मा । **समानधर्मजः** प्रकृतभिन्नत्वाभिन्नत्वरूपकोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नवस्तुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकृतभेदरूपधर्मिनिष्ठविशेष्यताशालिप्रतिसन्धानाधीनः । **निर्णायकाभावसहकृतात्** स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभय-

सम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानभिन्नज्ञानजनकासमवधानप्रयोज्यस्वसमवहितिकालीनफलानुत्पादकात् । **सर्वत्र** निर्णायकसमवधानस्थलेऽपि ।

।। इति निर्णायकाभावसहकृतस्यैव समानधर्मदर्शनस्य सन्देहजनकत्वं न समानधर्ममात्रस्य ।।

* * *

।। अथ 'स्वारसिकसन्देहाभावेऽपि तज्ज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितार्थसन्देहः सम्भवती'तिपक्षस्यापि निरसनम् ।।
।। अथ तत्र विप्रतिपत्त्यादिकलुषितप्रतीतेरेव सन्देहहेतुत्वम् ।।

३१ सु०— अथ मतम् । भेदो हि कश्चित्परमार्थो दृष्टो यथा स्तम्भकुम्भयोः, कश्चि-(च्चाप)दपरमार्थो यथा चन्द्रमसोः, दृश्यते चायं भेदस्ततो भवेदेव सन्देह इति । एतदपि न । तथा सति यथासंशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वात् । स एवानया वाचोभङ्ग्या क्रियत इति चेन्न, प्रतीतिरपि हि न केवला संशयहेतुर्भवति, सर्वत्र (संशय)प्रसङ्गात्, तदनिवृत्ति-प्रसङ्गाच्च, विशेषप्रतीत्या हि तन्निवृत्तिरेष्टव्या, तत्रापि च सन्देहोऽवस्कन्दत एव । किन्तु विप्रतिपत्त्यादिकलुषिता । न चात्र तदस्तीत्युक्तम् । औत्सर्गिकं हि प्रतीतीनां याथार्थ्यम् । अन्यथात्वं त्वपवादात् । तदेवं सिद्धविषयत्वात् प्रश्न एवायमनुपपन्नः ।

परि०— यथासंशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वादिति । दृश्यमानो यो भेदः किं परमार्थोऽथ नेत्येवं कार्यत्वादित्यर्थः ।। **स एवेति** । अभेदरूपकोट्यन्तरोत्थापने सति भेदकोटेरस-(त्य)त्त्वस्य सूचनात् । भेद इत्युक्त्या सत्त्वकोटेश्च सूचनादिति भावः ।। **वाचोभङ्ग्येति** । वचनविन्यासेनेत्यर्थः । **प्रतीतिरपीति** । विरुद्धकोटिद्वयधीसहकृता वस्तुप्रतीतिरपीत्यर्थः ।। **केवलेति** । विप्रतिपत्त्यपवादशङ्काद्यनास्कन्दितेत्यर्थः ।। **विशेषप्रतीत्या हीति** । प्रतीतेः संशयहेतुत्वे विशेषधर्मप्रतीतेरपि प्रतीतित्वात् तत्रापि संशयः स्यादेवेति तया तन्निवृत्तिर्न स्यादिति भावः । **विप्रतिपत्त्यादी**त्यादिपदेनापवादशङ्कादिग्रहः । प्रतीतत्वरूपधर्ममात्रेण परमार्थत्वापरमार्थत्वकोटिकसन्देहः कुतो नेत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वेन प्रतीतेः ज्ञातैकसत्त्वेन प्रमाणत्वेनोत्सर्गतो निर्णयादिति भावेनाह **औत्सर्गिकमिति** ।

गु०दी०— यथासंशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वादित्यत्र सत्यो वाऽसत्यो वेति विकल्पप्रश्नः स्यादित्यर्थः । भेदस्य प्राग्विकल्पनात् तस्य सत्यत्वं च पुनस्तद्विरोधिपक्षान्तरविकल्पनात् असत्यत्वं चेत्यतः **अनया वाचोभङ्ग्ये**त्युक्तम् ।

यादु०— अवधारणकृत्यं दर्शयितुमाह **अथेति** । तथा च भेददर्शनं निर्णायकमेव न भवति, प्रत्युत साधारणधर्मतया सांशयिकमेवेति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ **यथासंशयमिति** । भेदः किं परमार्थ उत अपरमार्थ इति संशयानुसारेण परमार्थापरमार्थकोटिकस्यैव प्रश्नस्य कार्यत्वादित्यर्थः ॥ **स एवेति** । द्रष्टुर्भिन्न इति कल्पे भेदपारमार्थ्यस्य अभिन्न इत्यादिकल्पे तदपारमार्थस्य च लाभादिति भावः । विप्रतिपत्त्यादीत्यत्र आदिपदेन अपवादादिशङ्कासङ्ग्रहः ॥ **न चात्रेति** । अवधारणेन अपवादादिशङ्काभावस्याप्युक्तत्वादिति भावः । अनेन अवधारणकृत्यं दर्शितमिति ज्ञातव्यम् । अपवादाद्यभावे च भेददर्शनं निर्णायकमेव प्रतीतिस्वाभाव्यादित्याशयेनाह **औत्सर्गिकमिति** । **याथार्थ्यम्** अर्थसत्ताऽव्यभिचारित्वम् ॥ **अन्यथात्वं** चन्द्रभेदादिप्रतीतीनामिति शेषः ।

वं०प०— **यथासंशयमिति** । भेददर्शनं प्रमाणं न वेति सन्देहानुसारेण भेदः परमार्थो न वेति प्रश्नः कार्यो न तु 'भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमि'ति प्रश्न इत्यर्थः । भेददर्शनं प्रमाणं न वेति सन्देहानुसारेण भेदः परमार्थो न वेति प्रश्न एव भेदोऽभेदोऽथवेति वाचोभङ्ग्या क्रियत इत्याशङ्कते **स एवेति** । भेदो हि कश्चित्परमार्थो दृष्ट इत्यादिनोक्तभेददर्शनं प्रमाणं न वेति संशय एवादौ न युज्यत इत्याह **प्रतीतिरपीति** । **विशेषो** व्यावर्तकधर्मः । **तत्रापि** व्यावर्तकधर्मप्रतीतावपि । **अवस्कन्दत एव** प्रतीतित्वसाम्यादिति भावः । कलुषिता प्रतीतिरेव संशयहेतुरित्यन्वयः । **तत्** भेदप्रतीतेर्विप्रतिपत्त्यादिकलुषितत्वम् । **इत्युक्तं** 'द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवे'-त्यनेनेत्यर्थः । नन्वेतद्भेददर्शनमप्रमाणं किं न स्यादित्यत आह **औत्सर्गिकं हीति** । प्रकृते चापवादकं भेददर्शनस्य नास्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वखिलैर्भेदस्य दृष्टत्वादुक्तरीत्या तत्र सन्देहानुपपत्तावपि परमार्थत्वरूपकोटिद्वयसहचरितप्रतीतिविषयत्वरूपसमानधर्मदर्शनाद्भेदे पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वकोटिकः सन्देहः स्यादेवेत्याशङ्कते **अथ मतमिति** । एवं तर्हि भेदः किं परमार्थ उत अपरमार्थ इति संशयानुसारेण तन्मूलकपरमार्थत्वापरमार्थत्वकोटिकप्रश्नस्यैव कर्तव्यत्वाद्भेदोऽभेदो वेत्यादिप्रश्नकरणमसङ्गतमित्याशयेनाह **तथा सतीति** ॥ **स एवेति** । स्वाप्नार्थानां द्रष्टुर्भिन्नत्वपक्षे भेदपारमार्थिकत्वस्याभेदे त्वपारमार्थिकत्वस्य भेदाभेदपक्षेऽपि विरुद्धत्वेनोभयोरपि पारमार्थिकत्वस्यापारमार्थिकत्वस्य चानुपपत्त्या कस्यचित्परमार्थत्वस्य कस्यचिदपरमार्थत्वस्य च अवश्यं वाच्यत्वात् तत्रापि भेदस्य पारमार्थिकत्वपक्षे प्रथमपक्षाबहिर्भावस्याभेदस्य परमार्थत्वे च द्वितीयपक्षाबहिर्भावस्य प्रसङ्गाद्भेदादिविकल्पप्रश्नस्य भेदपारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्व एव पर्यवसन्नत्वादिति भावः । अत्रापि किं संशयः प्रतीतिरूपसाधारणधर्मदर्शनमात्राद्भवति किंवा निर्णायकाभावसहकृतादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रतीतिरिति** । विषयतासम्बन्धेन प्रतीतिरित्यर्थः । **सर्वत्रेति** । विशेषदर्शनस्थलेऽपीत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रतीतिमात्रेण सन्देहः क्वापि न स्यादिति पृच्छति **किन्त्विति** । निर्णायकाभावसहकृतप्रतीतेरेव तद्धेतुत्वाभ्युपगमान्न तन्मात्रस्य अहेतुत्वमनिष्टमित्याशयेन परिहरति **विप्रतिपत्त्यादीति** । अस्तु तर्हि तादृशप्रतीतिरेव सन्देहहेतुरिति द्वितीयः पक्षो निरवद्यत्वादित्यत आह **न चेति** ॥ **उक्तमिति** । भेदस्यैव दृष्टत्वादित्यनेनेति शेषः । ननु भेदस्य

दृष्टत्वेऽपि परमार्थत्वरूपकोट्यनवधारणान्न निर्णायकाभावाभावसिद्धिरित्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन असत्यपवादे भेदप्रतीतेः प्रमात्वनिश्चयेन तयैव भेदपरमार्थत्वसिद्ध्याऽन्यतरकोटिनिश्चयान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **औत्सर्गिकं हीति** ।

यद्वा ननु भेदस्य दृष्टत्वेऽपि तद्दर्शनयाथार्थ्यसंशये बाधकाभावात् तदाहितार्थसंशयो नानुपपन्न इति गूढाभिसन्धिराशङ्कते **अथेति** ॥ **भेदो हि कश्चिदिति** । भेददर्शनं किञ्चिद्यथार्थं दृष्टमित्यर्थः । **कश्चिच्चेति** । किञ्चिद्भेददर्शनमयथार्थं दृष्टमिति भावः ॥ **दृश्यते चायमिति** । इदं च भेददर्शनमित्यर्थः ॥ **तत इति** । यथार्थत्वायथार्थत्वरूपकोटिद्वयसहचरितभेददर्शनत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः ॥ **एवमिति** । भेददर्शनं यथार्थमयथार्थं वेत्येवमित्यर्थः । तथा सत्युक्तसंशयानुसारेण तन्मूलकप्रश्नस्यापि भेददर्शनं यथार्थमयथार्थं वेत्येवं-रूपेण कर्तव्यत्वाद्भेदोऽभेदो वेत्यादितत्करणमसङ्गतमित्याशयेन यथाश्रुतं दूषयति **तथा सतीति** । भेददर्शन-याथार्थ्यायाथार्थ्यसंशयस्य तदाहितभेदादिरूपार्थसंशयपर्यवसन्नत्वेन स्वमात्रपर्यवसन्नत्वाभावान्न मूलोक्तभेदादि-विकल्पप्रश्नासङ्गतिरिति पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **स एवेति** ॥ **प्रतीतिरिति** । भेददर्शनत्वरूपसाधारण-धर्मप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । प्रमात्वदर्शनस्थलेऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषप्रतीत्येति** । प्रमात्वप्रतीत्येत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रमात्वरूपविशेषप्रतीतौ सत्यामपीत्यर्थः । उक्तसन्देहकारणस्य तत्राप्यविकलत्वादिति भावः ॥ **विप्रतिपत्त्यादीति** । निर्णायकाभावसहकृता भेददर्शनत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीतिरेव संशयहेतुरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽप्येवमेवेत्यत आह **न चेति** । भेदस्य दृष्टत्वादित्यनेन निर्णायकाभावाभावस्योक्तत्वादिति भावः । ननु तेन भेददर्शनमात्रस्य सिद्धत्वलाभेऽपि तत्प्रमात्वाभावान्न निर्णायकाभावाभावसिद्धिरित्यतो ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्व-स्यौत्सर्गिकत्वात्प्रकृते चाखिलैर्भेदस्यैव दृष्टत्वेन तद्याथार्थ्यनिश्चयसिद्ध्या तत्प्रमात्वलाभात्तत्सिद्धिरित्याशयेनाह **औत्सर्गिकं हीति** । ततश्च भेददर्शने प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्यैवासम्भवान्न तदाहितार्थसंशयमादायाप्युक्त-विकल्पप्रश्नसमर्थनमिति भावः ।

वा०र०— भेदपारमार्थिकत्वस्येति । प्रसङ्गादित्युत्तरेणान्वयः । **अभेदे त्विति** । स्वाप्नार्थानां द्रष्टुः सकाशादिति वर्तते । अभेदे त्वित्यतःपरम् अभेदपारमार्थ्यापत्त्येति शेषः । भेदस्येति बुद्ध्या विवेकेनानुवर्तते । अभेदे त्वभेदपारमार्थिकत्वापत्त्या भेदापारमार्थिकत्वस्येति पाठस्तु सुगम एव । एतच्छष्ठ्यन्तस्यापि प्रसङ्गादि-त्युत्तरेण सम्बन्धः । प्रथमपक्षाबहिर्भावस्येत्यस्यापि तेनैव सम्बन्धः । **अभेदस्येति** । अत्रापि परमार्थत्वे च भेदस्यापरमार्थत्वापत्त्या द्वितीयेति पाठः । तदभावे तु भेदापरमार्थत्वापत्त्येति शेषः । एवं 'अथ मतमि'त्येतद्ग्रन्थ-मुक्तप्रकारेण व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याख्याति **यद्वा नन्विति** । तत्रापीति सति सप्तमीत्याशयेन व्याख्याति **सत्यामपीत्यर्थ इति** । यद्यपि प्रमात्वप्रतीतावपि सन्देहात् तत्रापि तन्निवृत्त्यर्थमन्यापेक्षायां तत्रापि सन्देहः स्यादित्यतिप्रसङ्गान्तरपरत्वेनेदं व्याख्यानं युक्तम् । तथापि तद्योजनाया स्पष्टत्वेन शिष्यैरेवोह्यत्वमिति भावेन स्थलान्तरीयातिप्रसङ्गापेक्षाया पूर्वसन्देहापादनमेवं गरीय इति भावेन तथा व्याख्यानमिति ध्येयम् । **तत्राप्य-विकलत्वादिति** । तदपीत्यर्थः ।

स०व्र०— स्वारसिकसन्देहासम्भवेऽपि तज्ज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितोऽर्थसन्देहः सम्भवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते **अथ मतमिति** ॥ **यथासंशयमिति** । भेदः पारमार्थिक उतापारमार्थिक इत्यर्थः ।

चषकः— **यथासंशयमिति** । स्वजनकपारमार्थ्यापारमार्थ्यकोटिकसंशयसमानाकारप्रश्नस्यैव कार्यत्वादित्यर्थः । **वाचोभङ्ग्या** वाग्विन्यासेन । **विशेषप्रतीत्या** निर्णायकप्रतीत्या ।

॥ इति विप्रतिपत्त्यादिकलुषितप्रतीतेरेव सन्देहहेतुत्वम् ॥

॥ इति 'स्वारसिकसन्देहाभावेऽपि तज्ज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितार्थसन्देहः सम्भवती'तिपक्षस्यापि निरसनम् ॥

* * *

॥ अथ भेदपक्षाङ्गीकारेण तत्रोक्तदोषपरिहारसम्भवेऽप्यत्र तद्दोषोक्तेः 'प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हती'ति शिष्यशिक्षादिप्रयोजनार्थत्वम् ॥

३२ **सु०— ननु च भेदपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तो दोषः शक्यत एव परिहर्तुम् । मनोयोनित्वेन सुखादिवत् पार्श्वस्थानुपलम्भसम्भवात्, तत्किमनेन प्रश्नखण्डनेन । सत्यम् । तथाऽपि प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हतीति शिष्यांच्छिक्षयितुमेतत्, तथा च वक्ष्यति । युक्तिपादव्युत्पादितन्यायशेषं प्रसङ्गेन व्युत्पादयितुं च । इह च तद्व्युत्पादनस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्यामः ।**

परि०— **तथा च वक्ष्यतीति** । 'तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः । उद्भावनीयमेव स्यादि'त्यादौ प्रतिवादिस्खलितं व्याहत्यादिकं वादकथायामपि नोपेक्ष्यम् इत्येतत्प्रमेयं वक्ष्यतीत्यर्थः । तद्व्याख्यानेन विवरिष्याम इति भावः ॥ **दर्शयिष्याम इति** । 'एवं संशोधितन्याये'त्यत्रेति भावः ।

यादु०— **तथा च वक्ष्यतीति** । मनोविकारविषया इत्यादिना स्वाप्नानां विषयाणां मनोयोनित्वेन पार्श्वस्थोपलम्भादिरूपबाह्यार्थक्रियाऽभावमपि सामान्याकारेण वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **न्यायशेषमिति** । आश्रयासिद्ध्यादीनामदूषणत्वं व्यर्थविशेषणत्वादेर्दूषणत्वं तर्कार्थापत्त्यादेरुपक्रमादेश्चानुमानत्वमित्यादि शेषशब्दार्थतया अत्र ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **मनोयोनित्वेनेति** । मनोनिष्ठवासनोपादानकत्वेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— किमत्र प्रश्नखण्डस्य निष्प्रयोजनतयाऽकर्तव्यतायामेव तात्पर्यं किंवा तथा समाधानस्यापि कर्तव्यतायामिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निष्प्रयोजनत्वासिद्ध्या परिहरति **तथाऽपीति**। द्वितीयमिष्टापत्त्या परिहरति **तथा चेति**। मनोयोनित्वेन सुखादिवत्पार्श्वस्थानामनुपलम्भसम्भवात्स्वाप्नार्थानां द्रष्टुर्भेद इत्यपि 'मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न तु' इत्यादिना वक्ष्यतीत्यर्थः। प्रश्नखण्डस्य प्रयोजनान्तरमप्याह **युक्तिपादेति**॥ **न्यायशेषमिति**। आश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वं व्यर्थविशेषणत्वादेर्दूषणत्वं तर्कार्थापत्त्यादेरुपक्रमादेश्चानुमानत्वमित्येवंरूपमित्यर्थः। तदपि युक्तिपाद एव किमिति न व्युत्पादितमित्यत आह **इह चेति**॥ **दर्शयिष्याम इति**। 'एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः' इत्यादिनेति शेषः॥

वा०र०— **इत्यपीति**। तदनेन तथेत्यनेन द्वितीयपक्षोपादानम्। चोऽप्यर्थ इत्युक्तं भवति। **एवं संशोधितेति**। इत्याद्यनुव्याख्यानव्याख्यानेत्यर्थः।

स०व्र०— तर्हि किं प्रश्नखण्डनेनेत्यत आह **तथापीति**॥ **तथा च वक्ष्यतीति**। मनोयोनित्वेन सुखादिवत् पार्श्वस्थानुपलम्भसम्भवेन स्वाप्नार्थानां द्रष्टुर्भेद इत्यपि वक्ष्यतीत्यर्थः। अस्मिन् पक्षेऽसङ्गतिमरुचिं मनसि निधायाह **युक्तिपादेति**। तत्रैव किं न कृतमित्यत आह **इह चेति**। 'एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः' इत्यादिनेति शेषः।

चषकः— **वक्ष्यतीति**। 'मनोविकारा विषया' इत्यादिना मनोमयत्वेन पार्श्वस्थोपलब्ध्ययोग्यतामभिधास्यतीत्यर्थः।

॥ इति भेदपक्षाङ्गीकारेण तत्रोक्तदोषपरिहारसम्भवेऽप्यत्र तद्दोषोक्तेः 'प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हती'ति शिष्यशिक्षादिप्रयोजनार्थत्वम् ॥

॥ इति सिद्धविषये संशयो न युज्यते ततो विकल्पप्रश्नोऽपि न युज्यते ॥

* * *

॥ अथ सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वव्युत्पादनम् ॥

॥ अथ 'न युज्यते' इत्यस्यात्रानुपपन्नत्वार्थकत्वसमर्थनार्थं प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनम् ॥

३३ **सु०—** सिद्धेऽर्थे संशयो न युज्यते, ततो विकल्पप्रश्नोऽपीत्युक्तम्। तत्र न युज्यत इति कोऽर्थः। न तावन्नोत्पद्यत इति, संशयविकल्पप्रश्नोत्पत्तेः प्रमितत्वात्। न च उत्पन्नोऽपि निष्कारण इति, अकारणकार्योत्पत्तेः प्रमाणविरुद्धत्वात्। नाप्यतत्कारणादुत्पन्न इति, यत उत्पन्नस्तस्यैव कारणत्वेन व्याहतत्वात्। न चान्यदनुपपन्नत्वमस्तीत्यत आह **प्रश्नेति**।

अनु०— प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यं

विकल्पप्रश्नदोषाः । प्रमाणव्याहतिः सिद्धार्थतैवेति न पृथगुक्तः । स्वव्याहतिर्यथा – वन्ध्या किं पुत्रवती न वेति । असङ्गतिर्यथा – ईश्वरः सुखीत्युक्ते प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वे किं प्रत्यक्षं प्रमाणमुतानुमितिरिति । सिद्धार्थता तु प्रकृतैव । वैफल्यं यथा – काकस्याष्टौ दश वा दन्ता इति । वैफल्यमित्यतःपरं 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः ।

परि०— ननु 'चत्वार' इति कथम् । पञ्चेति वक्तव्यम् । प्रमाणव्याहतिरूपदोषस्यापि सत्त्वादित्यतोऽन्तर्भावं परिगणितेष्वाह **प्रमाणव्याहतिस्सिद्धार्थतैवेतीति** । घटस्य मृण्मयत्वे प्रमाणसिद्धे सति घटः किं मृण्मयोऽथामृण्मय इति विकल्पप्रश्नस्य द्वितीयकोट्यंशे प्रमाणव्याहत्यादिसिद्धार्थतायामन्तर्भावान्न पृथगुक्तेत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रमाणव्याहतिः सिद्धार्थतैव इत्यत्र एकस्मिन् पक्षे प्रमाणेन सिद्धे सति तद्विरोधात् तत्र पुनर्न पक्षान्तरप्रश्न इति हि प्रमाणव्याहतिर्वाच्या । अतस्सिद्धार्थता प्रमाणव्याहतिश्चैकैवेत्यर्थः । चतुर्षु चोरेष्वपि योग्यां शिक्षां स्ववैरात् स्ववैरिभूतचोर एव यथा करोति तथा पक्षचतुष्टयसाधारणमपि दोषं सिद्धान्तिनां मुख्ये सिद्धार्थतापक्ष एवोत्थापयति **सिद्धेऽर्थे संशयो न युज्यते । ततो विकल्पप्रश्नोऽपीत्युक्त**मिति ।

यादु०— विकल्पप्रश्नदोषा इति । अत्र विकल्पपदं प्रकृतप्रश्नाभिप्रायेण । प्रकृतप्रश्ने हि सिद्धार्थताया व्याहत्यादिदृष्टान्तेनाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपोभयलिङ्गत्वेन दूषणत्वमुपपाद्यते । तच्च नाज्ञानमात्रमूलकेष्वविकल्परूपेषु 'देवदत्त कियन्तस्तव तनया' इत्यादिप्रश्नेषु सम्भवति । तत्र सिद्धार्थताया अप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वसम्भवेऽपि प्रश्नस्य संशयमूलकत्वाभावेन वक्ष्यमाणरीत्या विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वस्यासम्भवात् । यत्तु तत्त्वोद्योतटीकायां तत्रापि कथञ्चित्संशयमूलकत्वमुपपादितं तदभ्युच्चयवादेनैव न वस्तुतः । अत एव तत्रैव 'अस्तु वाऽन्यत्र प्रश्ने यथातथे'त्यग्रे उक्तम् । अत उभयलिङ्गत्वेन प्रकृतप्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वमुपपादयितुं विकल्पपदम् । तदप्ययोगिकृतविकल्पप्रश्नपरम् । ते योगिकृतेषु विकल्पप्रश्नेषु सिद्धार्थताया दोषत्वाभावात् कथमेतदिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **सिद्धार्थतैवेतीति** । अन्यतरकोटेर्निर्णयादिति भावः ।

वं०प०— सिद्धार्थतैवेति । इदं भवति न वेति नानाकोटिकप्रश्ने एककोटौ यदि प्रमाणव्याहतिः प्राप्ता तदाऽपरकोटेः सिद्धत्वप्राप्त्या स प्रश्नः सिद्धविषयको जात इत्यर्थः । नानाकोटिकप्रश्न एव यदि प्रमाणव्याहतिस्तदैवोक्तरीत्या सिद्धार्थत्वं न तु सर्वत्रापि प्रमाणबाधे सति सिद्धार्थत्वमिति ध्येयम् ।

शे०चं०— स्वव्याहत्यादिप्रतिबन्द्या अत्रोपपादयिष्यमाणस्याप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपोभयलिङ्गत्वेन सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वस्यानेककोट्यविलम्बितया सन्देहमूलके 'भेदोऽभेदेऽथवा द्वन्द्वमि'त्यादिप्रश्ने सम्भवेऽप्यज्ञानमूलकेषु 'देवदत्त कियन्तस्तव तनया' इत्याद्येककोट्यवलम्बिप्रश्नेषु तेषामज्ञानमूलकतया सिद्धार्थताया अप्रतिपत्तिलिङ्गतया दूषणत्वसम्भवेऽपि संशयमूलकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वस्यासम्भवादनुपपत्त्या प्रश्नशब्दस्य प्रश्नमात्रपरत्वासम्भवात् संशयमूलकप्रश्नपरत्वमेव तस्येत्यभिप्रेत्य प्रश्नदोषपदं व्याचष्टे **विकल्पप्रश्नदोषा इति** । यद्यपि तत्त्वोद्योतटीकोक्तरीत्या 'देवदत्त कियन्तस्तव तनया' इत्यादिप्रश्नानामपि सन्देहमूलकत्वादज्ञानमूलकत्वाभावेन सिद्धार्थतायाः प्रश्नमात्रेऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेनैव दूषणत्वसम्भवात् प्रश्नस्य विशेषपरत्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथापि 'भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्व'मित्यनेककोट्यवलम्बिप्रकृतप्रश्नस्य सन्देहमूलताया उभयवादिसिद्धत्वेन तत्र सिद्धार्थतया अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणतासमर्थनमात्रेणैव प्रकृतप्रश्नानुपपत्तिसमर्थनसिद्धौ प्रश्नमात्रे सन्देहमूलकव्युत्पादनपूर्वकं सिद्धार्थताया अप्रतिपत्त्यादिलिङ्गत्वेन दूषणत्वोपपादनेन न किञ्चित्प्रयोजनमित्यङ्गीकृत्याज्ञानमूलकत्वं देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नानामेतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरदोषः । अत एव 'अस्तु वाऽन्यत्र यथा तथा । अनेककोट्यवलम्बी प्रकृतप्रश्नस्तावत्सन्देहमूल एवाङ्गीकरणीय' इत्यादिनोदाहृतप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वमभ्युपेत्य अनेककोट्यवलम्बिप्रश्नत्वावच्छेदेनैव सन्देहमूलत्वनियमवर्णनं टीकाकाराणामिति द्रष्टव्यम् । तातचरणास्तु— विदिततत्त्वेन पुरुषेण परपरीक्षार्थं कृते प्रश्ने सिद्धार्थताया दूषणत्वप्रसङ्गपरिहाराय विकल्पपदम् । न चैवमपि तेनैव कृतेऽनेककोट्यवलम्बिप्रश्ने तस्यादोषत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । विकल्पपदोपादानमहिम्ना प्रश्नपदस्य संशयमूलकप्रश्नपरत्वलाभेन तदप्रसङ्गादित्यभिप्रायमाहुः । स्वव्याहत्यादिवत्प्रश्नदोषत्वेन क्लृप्ततयाऽवश्यं वक्तव्यायाः प्रमाणव्याहतेरनभिधानाद्विभागन्यूनतामाशङ्क्य परिहरति **प्रमाणेति** ॥ **सिद्धार्थतैवेति** । घटस्य मृन्मयत्वे प्रमाणसिद्धे सति घटः किं मृन्मयोऽथामृन्मय इति विकल्पप्रश्नस्य द्वितीयकोट्यंशे प्रमाणव्याहत्या सिद्धार्थतायामन्तर्भावान्न पृथगुक्तिरित्यर्थः । **इतिशब्दोऽध्याहार्य इति** । अन्यथा स्वव्याहत्यादेः प्रत्येकं चतुष्टयरूपताभ्रान्तिः स्यादिति भावः ।

वा०र०— अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपोभयलिङ्गत्वेनेति । सिद्धार्थप्रश्नस्य विकल्पप्रश्नो हि सन्देहमूल इत्यादि मूलोक्तरीत्या तदुभयानुमापकत्वेनेत्यर्थः । **प्रश्नदूषणत्वस्येति** । प्रश्ने सम्भवेऽपीत्युत्तरेण सम्बन्धः । **एककोट्यवलम्बिप्रश्नेष्विति** । अप्रतिपत्तीत्यादिदूषणत्वस्येत्यन्तमनुवर्तते । तस्य चानुपपत्त्येति वक्ष्यमाणेन अन्वयः । तत्र हेतुः **तेषामित्यादि** । तत्र सिद्धार्थताया इति पाठः । समर्थनसिद्धौ प्रश्नमात्र इत्येव पाठः । किंप्रश्नेति किंशब्दो लेखकागतोऽधिकः । न किञ्चित्प्रयोजनमित्युत्तरत्रोक्तेः । **किं प्रयोजनमितीति** । इत्यतो हेतोरिवेत्याशयेनेति वेतिशब्दार्थः । इत्यादिप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वमेवाङ्गीकृत्येति सम्बन्धः । **टीकाकाराणामिति** । तत्त्वोद्योतटीकायामिति शेषः ।

स०व्र०— प्रश्नदोषाः चत्वार इति सिद्धार्थत्वादेर्दूषणत्वाभावात् अतो व्याख्याति **विकल्पप्रश्नदोषा इति** । ननु गृहीतेऽपि विकल्पपदे न दोषपरिहारः । यदा विदिततत्त्व एव परपरीक्षाद्यर्थं तत्र विकल्पप्रश्नमेव

करोति तत्र सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वादिति चेत् न । विकल्पपदसामर्थ्येन सन्देहमूलकप्रश्नस्यैव लाभेन विदिततत्त्वस्य सन्देहाभावेन तत्र प्रश्नस्य सन्देहमूलकत्वाभावेन तत्र सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वेऽपि सन्देहमूलकप्रश्नदूषणत्वोपपत्तेः । नन्वेवं ज्ञीप्सापूर्वकवचनस्यैव प्रश्नत्वेन परज्ञीप्साया अपि ज्ञीप्सात्वे स्वेन ज्ञातेऽपि परज्ञीप्सायाः सम्भवेन न हि ज्ञाते ज्ञीप्सा सम्भवतीत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या तात्पर्यालोचनया स्वज्ञीप्साया एव विवक्षणीयत्वेन विदिततत्त्वस्य विदिततत्त्वत्वेन स्वज्ञीप्साया असम्भवेन तत्कृतप्रश्नस्य ज्ञीप्सापूर्वकवचनत्वाभावेन प्रश्नपदेनैव तद्व्यावृत्तौ विकल्पपदं व्यर्थमिति चेन्न । अत्र प्रश्नदोषाणामुक्त्या प्रश्नशब्दस्य मुख्यामुख्यसाधारणत्वेन प्रश्नशब्देनामुख्य-प्रश्नस्यापि प्राप्तौ तत्परिहारार्थकत्वेन सार्थक्यात् । ननु तथापि सन्देहवत् अज्ञानमूलकप्रश्नस्यापि सद्भावात् तत्र च सिद्धार्थत्वादेरपि सन्देहमूलकप्रश्न इवाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वसम्भवेन तस्यापि सङ्ग्राह्यत्वात् कथं विकल्पपदेन तद्व्यावृत्तिरिति चेन्न । देवदत्त कियन्तरस्तनया इत्यादाविव तत्त्वोद्योतोदितप्रकारेण सर्वत्र सन्देह-मूलकत्वस्यैवोपपादयितुं शक्यत्वेनाज्ञानमूलकप्रश्नस्यैवाभावात् । भावे वा प्रकृतप्रश्नस्य सन्देहमूलकत्वेन तदभि-प्रायेण विकल्पपदोपपादनम् । अत एव तत्त्वोद्योतटीकायां सर्वस्य प्रश्नस्य सन्देहमूलकत्वं व्युत्पाद्य अस्तु वेत्यादिना अन्यप्रश्नस्याज्ञानमूलकत्वमभ्युपेत्य प्रकृताभिप्रायेण सन्देहमूलकत्वनियम इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

।। इति 'न युज्यते' इत्यस्यात्रानुपपन्नत्वार्थकत्वसमर्थनार्थं प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनम् ।।

* * *

।। अथ सिद्धार्थताया दोषत्वव्युत्पादनपरतया प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनस्याभिप्रायप्रदर्शनरूपं स्वव्याहत्यादित्रिकस्य निग्रहस्थानत्वेन प्रश्नदूषणत्वाङ्गीकारवत् सिद्धार्थताया अपि प्रश्नदोषत्वमिति व्युत्पादनम् ।।

३४ **सु०—** अयमभिसन्धिः । स्वव्याहत्यादिकं तावत् त्रयं प्रश्नदूषणं भवत्येव, प्रतिज्ञा-विरोधार्थान्तरादेर्निग्रहस्थानत्वेन प्रामाणिकैः परिगणितत्वात्, तस्यानुपपन्नता कीदृशी येन दूषणत्वमिति वक्तव्यम् । अथ मन्येत अव्या(घातादि)हत्यादिकमर्थप्रत्ययनाङ्गम्, व्याहता-दिकं च ब्रुवाणस्तन्न प्रत्येति विपरीतं च प्रत्येतीत्यनुमीयते, अतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्ति-लिङ्गत्वादनुपपन्नमिति; एवं तर्हि सिद्धार्थताऽप्येवमेवेति कथं न दोषः । विकल्पप्रश्नो हि सन्देहमूलः । सन्देहश्च समानधर्मदर्शनादिना निर्णायकाभावसहकृतेन भवति । समानधर्मा-द्यभावे वा निर्णायकसद्भावेऽपि वा यः सन्दिग्धे विकल्पांश्च पृच्छति स नूनमविद्यमानमेव समानधर्मादिकं प्रतिपन्नो न प्रतिपन्नश्च निर्णायकसद्भावमित्यनुमीयते । न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति । दृश्यते हि सर्पभ्रमादिनाऽपि भयकम्पादिकार्योत्पाद इति ।

परि०— अर्थान्तरादेः अर्थान्तरनिरर्थकादेरित्यादिपदार्थः । प्रतिज्ञाविरोधादेः स्वव्याहत्य-साङ्गत्यवैफल्यादिरूपस्याप्रतिपत्त्यादिलिङ्गत्वात् दोषत्वं त्वया वाच्यं तथा अत्रापीति तन्मुखेनैव समाधिं वाचयितुमाह **अथ मन्येतेति** । अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गं वा निग्रहस्थानमिति लक्षणा-न्तरानुरोधादाह **अतोऽप्रतिपत्तीति** । नन्वविद्यमानसमानधर्मादिज्ञानस्य भ्रमत्वात् भ्रमेण कथं प्रश्न-मूलसंशयरूपकार्योत्पादोऽदृष्टत्वादित्यत आह **दृश्यते हीति** ।

गु०दी०— व्याहतादिकं च ब्रुवाणस्तन्न प्रत्येतीत्यत्र तत् अव्याहतमर्थप्रत्यायनाङ्गमिति यत्त-दित्यर्थः । प्रागर्थस्यासिद्धत्वं विकल्पप्रश्नानामङ्गम् । सिद्धार्थे च प्रश्नान् कुर्वाणः प्रागसिद्धत्वं प्रश्नाङ्गमित्येतन्न जानाति । विपरीतं च जानाति । अतस्सिद्धार्थे प्रश्नं कुर्वन्नकुशल इति न युज्यत इत्यस्यार्थ इति मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । एतदेव विशदयति टीकाकारः **विकल्पप्रश्नो हि सन्देहमूल** इत्यादिना । अविद्यमानमेव समान-धर्मादिकं प्रतिपन्न इति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह **न हि कार्यमिति** । तर्हि भ्रमात् कथं कार्यमित्यतस्तत्र दृष्टान्तमाह **दृश्यते हीति** ।

यादु०— अर्थान्तरादेरित्यत्रादिपदेन निरर्थकापार्थकाविज्ञातार्थादिर्ग्रहणम् । प्रतिज्ञाविरोधे स्वव्याहतिः अर्थान्तरेऽसङ्गतिः । निरर्थकादौ च वैफल्यं, प्रसिद्धमेवेति तेषां दूषणत्वे स्वव्याहत्यादीनां दूषणत्वं प्राप्तमेवेति भावः । ननु समानधर्माद्यभावे कथं भ्रमरूपेण तत्प्रत्ययेन संशयरूपकार्योत्पाद इत्यत आह **दृश्यते हीति** । तथाच ज्ञानजन्येषु कार्येषु भ्रमस्यापि कारणत्वं न विरुद्धमिति भावः । अपसिद्धान्तादेरित्यत्रादिपदेन न्यूनादिकसङ्ग्रहः ।

वं०प०— तस्य स्वव्याहत्यादित्रयस्य । एवमेव अप्रतिपत्त्यादिहेतुभूतेत्यर्थः । तदुपपादनं **विकल्पे-त्यादि** । **स नून**मित्यादिना विप्रतिपत्तिहेतुत्वम्, **न प्रतिपन्न** इत्यादिनाऽप्रतिपत्तिहेतुत्वमुपपादितमिति मन्तव्यम् ।

शे०चं०— नन्वनुपपन्नत्वानिरुत्त्या सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वे खण्डिते तन्निर्वचनपूर्वकं तस्याः प्रश्नदूषणत्वमेव समर्थनीयम् । स्वव्याहत्यादेस्तद्दूषणत्वकथनस्य तु नोपयोगं पश्याम इत्यतोऽत्र स्वव्याहत्यादि-ग्रहणस्य सिद्धार्थतायाः परमुखेनैवानुपपन्नत्वनिर्वचनेन दूषणत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य स्वव्या-हत्यादेर्दूषणत्वमेवासिद्धमिति मन्वानं प्रति तद्दोषत्वव्युत्पादनपूर्वकं तत्प्रतिबन्द्या सिद्धार्थताया दोषत्वमुपपादयितु-माह **अयमभिसन्धिरिति** । अर्थान्तरादेरित्यादिपदेन निरर्थकादिपरिग्रहः । (प्रतिज्ञाविरोधे स्वव्याहतिः । अर्था-न्तरेऽसङ्गतिः । निरर्थकादौ च वैफल्यं प्रसिद्धमेवेति तेषां दूषणत्वे स्वव्याहत्यादीनां दूषणत्वं प्राप्तमिति भावः)।

ननु समानधर्मादिकार्यस्य संशयस्य कथं तदभावेऽपि भ्रमरूपतज्ज्ञानमात्रेणोत्पादः स्यादित्यतः सत्यपि समानधर्मादौ तदज्ञाने संशयानुदयादसत्यपि तस्मिन् तज्ज्ञानमात्रेण संशयोदयादन्वयव्यतिरेकाभ्यां समान-धर्मादिज्ञानस्यैव तत्कारणत्वावधारणेन समानधर्मादेः संशयकारणत्वाभावात् तस्य च प्रमाभ्रमसाधारणत्वात्

साधारणधर्मादिप्रमयेव तद्भ्रमेणापि संशयोत्पादो न विरुद्ध इत्यभिप्रेत्य तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह **दृश्यते हीति** । सत्यपि सर्पे तदज्ञानदशायां भयकम्पानुदयादसत्यपि तस्मिंस्तज्ज्ञाने च तदुदयादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानमात्रस्यैव भयकम्पादिजनकत्वावधारणात् तत्तज्ज्ञानमात्रस्य च भ्रमप्रमासाधारणत्वात् सर्पप्रमयेव तद्भ्रमादिनाऽपि भयकम्पादिकार्योत्पादो दृश्यत इत्यर्थः ।

वा०र०— 'सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् । तदेवार्थक्रियाकारी'त्येतदनुव्याख्यानमूलानुसारेण व्याचष्टे **सत्यपीति** । 'ज्ञानजन्यकार्येष्वि'ति तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्यानविचारोऽस्मदीयोऽत्रानुसन्धेयः ।

।। इति सिद्धार्थताया दोषत्वव्युत्पादनपरतया प्रश्नदोषचातुर्विध्यकथनस्याभिप्रायप्रदर्शनरूपं स्वव्याहत्यादित्रिकस्य निग्रहस्थानत्वेन प्रश्नदूषणत्वाङ्गीकारवत् सिद्धार्थताया अपि प्रश्नदोषत्वमिति व्युत्पादनम् ।।

* * *

।। अथ तत्त्वनिर्णयोद्दिष्टेषु वादकथारूपग्रन्थेषु निग्रहस्थानप्रसक्तेरभावात् प्रश्नदोषोद्भावनस्यायुक्तत्वशङ्का, तेषां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वप्रदर्शनेन तच्छङ्कानिरासश्च ।।

३५ **सु०—** ननु ग्रन्थास्तावदिमे वादकथाप्रक्रियया प्रवृत्ताः । न च वादे निग्रहस्थानमस्ति, तस्य तत्त्वनिर्णयावसानत्वात् । न हि वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृहीते सत्यन्यतरपक्षनिर्णयः सिद्ध्यति, पुनः सम्यक् प्रतिपद्य प्रत्यवस्थानसम्भवात् । यत्तु वादसूत्रे 'सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न' इत्यपसिद्धान्तादेर्निग्रहस्थानत्वं सूचितम्, तदपि वादस्यान्यतरपक्षनिर्णयावसानत्वविरोधादनुपपन्नम् । यदि च वादेऽपसिद्धान्तादीनि कानिचिन्निग्रहस्थानानि स्युस्तदापराण्यपि कस्मान्न स्युः, तत्त्वनिर्णयावसानत्वविरो(धित्वस्यो)धस्योभयत्र साम्यात् । प्रतिज्ञाहान्यादिना निग्रहे वीतरागत्वहा(निरिति)निः स्यादिति चेत्, सममपसिद्धान्तादावपीति । अतो वादे निग्रहस्थानाभावात् कथं प्रश्नदोषोद्भावनमित्यत आह **न तैरिति** ।

अनु०— न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ।

तैः स्वव्याहतादिप्रश्नैः । स्वव्याहतादिप्रश्नास्तत्त्वनिर्णयविरोधिन इत्यर्थः । न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानः शतेनापि प्रमाणानां तत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्यते । (तत्र) तत्रापि सन्देहानिवारणात् ।

परि०— वादसूत्र इति । गौतमीये वादलक्षणसूत्र इत्यर्थः । तदेवाह **अपसिद्धान्तादेरिति** । न्यूनाधिके **आदिपदार्थः** ।

यादु०—सूचितमिति । विशेषणद्वयोपादानेन तद्व्यावर्त्यानामेतेषां निग्रहस्थानत्वं सूचितमित्यर्थः ।

वं०प०— प्रवृत्ता इति । विशेष्यानुकम्पया हितार्थत्वादिति भावः । **अनुपपन्नमिति** । अन्यथा निग्रहस्थानप्राप्तौ कथाविच्छेदप्रसङ्गेन तत्त्वनिर्णयो न स्यादिति भावः । **अपराणि** प्रतिज्ञाहान्यादीनि । **उभयत्र** अपसिद्धान्तादौ । **अपरेषु च** ।

शे०चं०— ननु 'न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः' इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सिद्धार्थादिप्रश्नानां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादे निग्रहस्थानाभावेन सिद्धार्थत्वादेः प्रश्नदूषणत्वासिद्ध्या तेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वात् तत्कथनस्य न तदिति वाच्यम् । निग्रहस्थानाभावे नियामकाभावेन तद्भावे नियामकसद्भावेन च वादे निग्रहस्थानाभावस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा तेन वादे सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वप्राप्त्या तेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिप्रसक्तावपि ग्रन्थस्य वादभिन्नत्वात् तत्र सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वासिद्ध्या तेन प्रश्नखण्डनसम्भवेन तदनुपपत्तिशङ्काया एवानुदयेन तत्परिहारार्थत्वासम्भवादित्यत उक्तानुपपत्तिशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं ग्रन्थस्य वादाविशिष्टत्वं वादे निग्रहस्थानाभावं चोपपादयन्नेव सिद्धार्थत्वेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **वादप्रक्रिययेति** । 'पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धय' इत्यादिनोपदर्शितवादप्रवृत्तिप्रकारेणेत्यर्थः । शिष्यानुकम्पया प्रवर्तनादिति भावः ॥ **वादसूत्र इति** । 'प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद' इति गौतमीयवादसूत्र इत्यर्थः । अपसिद्धान्तादेरित्यादिपदेन न्यूनपरिग्रहः ॥ **सूचितमिति** । विशेषणद्वयव्यावर्त्यतयेति शेषः । ननु 'न तैः' इत्यादिना स्वव्याहतादिप्रश्नानां तत्त्वनिर्णयसाधनत्वाभावमात्रमुच्यते न तु तत्प्रतिबन्धकत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतः तत्तात्पर्यमाह **स्वव्याहतादिप्रश्ना इति** । कथमेतेषां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वमित्यतः प्रकृतत्वात्सिद्धार्थतायास्तद्विरोधित्वमुपलक्षणत्वेन दर्शयति **न हीति** ॥ **तत्र तत्रेति** । तस्मिंस्तस्मिन्प्रमाणेऽपीत्यर्थः ।

वा०र०— खण्डनानुपपत्तिशङ्केति । खण्डनानुपपत्तिरिति या शङ्केत्यर्थः । तेन वाद इति सिद्धाविति प्रकृतायाः सिद्धेस्तेनेत्यनेन सामान्यतः परामर्शाङ्गीकारात् न लिङ्गानुपपत्तिः । तथा च वादे निग्रहस्थानाभावस्य सिद्धरूपनिमित्तेनेत्यर्थः । सिद्धेः प्रकृतत्वे सिद्धत्वस्यापि प्रकृतत्वात् । तदभिप्रायेण तेनेत्युक्तमित्यप्याहुः । **तत्परिहारार्थत्वादिति** । तत्त्वनिर्णयविरोधित्वकथनस्येति शेषः । ग्रन्थो हि वादप्रक्रियया प्रवर्तत इत्येतावतैव पूर्तावपि अस्य विकल्पप्रश्नस्य तद्ग्रन्थस्थत्वेनैतद्ग्रन्थे तन्निराकरणमात्रस्यैव सत्त्वेन वादप्रक्रियया प्रवृत्तत्वेन तद्ग्रन्थस्योक्तप्रक्रियाशून्यत्वेन तत्र ग्रन्थे निग्रहस्थानोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासाय इमे ग्रन्था इति सर्वेषामभिधानं कृतं

मूले इति ध्येयम् । **पृष्टेनेति** । यद्यपि पृष्टेनेत्यंशो न प्रकृतोपयोगी तथापि सम्पूर्णवादप्रक्रियाभिधानार्थं तदुपन्यासः । प्रकृतोपयोगि तु आदिपदोपात्तमिति ध्येयम् । **प्रमाणतर्कसाधनेति** । एतद्व्याख्यानं निबन्धाद्यनुसोरण कार्यमस्ति । **विशेषणद्वयेति** । सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति विशेषणद्वयेत्यर्थः । **प्रकृतत्वादिति** । सिद्धार्थतायाः प्रकृतत्वात् तस्या एव तद्विरोधित्वमिति योजना । **उपलक्षणत्वेनेति** । स्वव्याहत्यादितद्विरोधित्वोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः ।

चषकः— सन्दिहानः सन्देहवान् ।

* * *

।। अथ वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वम् ।।

३६ **सु०— ततः किमित्यत आह तत्त्वेति ।**

अनु०— तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ।

न केवलं जल्पवितण्डयोरेव निग्रहस्थानसद्भावः किन्तु वादेऽपि । निगृह्यतेऽनेनेति निग्रहो निग्रहस्थानं स्यादेव । अयं तु विशेषः । न जल्पवितण्डयोरिव समस्तम्, अपि तु यावत्तत्त्वनिर्णयविरोधि तावदेव । सिद्धप्रश्नादिकं च तत्त्वनिर्णयविरोधीत्युक्तम्, तत्कुतो वादे न निग्रहस्थानमिति । यो हि यदर्थं प्रवर्तते स तद्विरुद्धमाचरन् कथं नापराधी स्यात् इति हिशब्दार्थः । निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थं वैलोम्यमिति भावप्रत्ययः ।

परि०— निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति । अन्यतरपराजयहेतुताक्रोडीकारकधर्मस्य तत्त्वनिर्णयविरोधित्वरूपस्य प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

गु०दी०— निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमित्यत्र तत्त्वनिर्णयविलोमा निग्रहस्थानमिति वाक्यगर्भीकृतनिग्रहनिमित्तं समानाधिकरणं गर्भीकृतनिमित्तस्य निष्कर्षार्थं वैलोम्यमिति भावप्रधानो निर्देशः । अस्यां योजनिकायां सामानाधिकरण्यं तु वैलोम्यं यत्र स निग्रह इति भावः ।

यादु०— निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति । वादोद्भाव्यनिग्रहस्थानतावच्छेदकनिरूपणार्थमित्यर्थः । तथा च यावति तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं तावन्निग्रहो वादेऽपि स्यादिति मूलं योजनीयमिति भावः ।

वं०प०— निगृह्यते पराजीयते ।। **इत्युक्तमिति** । 'न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानः शतेनापी'त्यादिनेति शेषः । **यो हीति** । तथा च तत्त्वनिर्णयाय प्रयतमानस्तद्विरुद्धप्रश्नादिकरणे स्यादेवापराधीत्यर्थः ।

शे०चं०— तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य जल्पवितण्डयोरदूषणत्वेन न केवलं तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं जल्पवितण्डयोर्निग्रहस्थानं किन्नाम वादेऽपि तन्निग्रहस्थानमित्येकवाक्यतया योजयितुमशक्यत्वात् 'तत्त्वनिर्णयवैलोम्यमि'त्येको योगः, 'स्याद्वादेऽपि निग्रह इत्यपर' इति वाक्यभेदमाश्रित्यात्रोक्तशङ्कापरिहारकतया 'स्याद्वादेऽपी'ति वाक्यं योजयति **न केवलमिति** । अपसिद्धान्तादेरभिमानखण्डनरूपनिग्रहत्वाभावेन निग्रहपदस्य तत्परत्वानुपपत्तेर्निग्रहस्थानपरतया तद्व्याचष्टे **निगृह्यतेऽनेनेति** । तर्हि तावतैवोक्तशङ्कापरिहारात्तत्त्वनिर्णयेत्याद्यवाक्यवैयर्थ्यमित्यतोऽत्र प्राप्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तविवरणरूपत्वान्न तदित्याशयेन तथा तद्योजयति **अयं त्विति** । अस्तु तर्हि तत्त्वनिर्णयविरोधिनो निग्रहहेतुत्वं सिद्धार्थत्वादेस्तु किमायातमित्यत आह **सिद्धेति** ॥ **उक्तमिति** । 'न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहान इत्यादिनेति शेषः । ननु तत्त्वनिर्णयविरोधि वादे निग्रहस्थानमित्येव वक्तव्यम् । तर्किं वैलोम्यमिति भावप्रत्ययेनेत्यतोऽपसिद्धान्तादेवदि निग्रहस्थानतायां नापसिद्धान्तत्वादिकं निमित्तं येनातिप्रसङ्गः, किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वमेव । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यतो वादोद्भाव्यनिग्रहस्थानतावच्छेदकानुगतधर्मनिरूपणार्थं भावप्रत्ययोपादानम् । अन्यथेन्द्रः पुरन्दर इतिवत्स्यादित्याशयेनाह **निग्रहेति** ।

वा०र०— भावत्वं विधिरूपत्वमिति 'विद्यैव तु निर्धारणादि'त्येतत्सूत्रीयानुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलानुसारेणाह **अन्यथेन्द्रः पुरन्दर इतिवदिति** । तृतीयाध्याये अव्याकृतब्राह्मणबृहद्भाष्ये 'वाली गाधी विकुक्षिश्च पार्थ इन्द्रः पुरन्दरः । सुदर्शनश्च भरतः प्रद्युम्नः स्कन्द एव च । सनत्कुमारः कामश्चेत्येक एव व्यवस्थितिः' इति पर्याया उदाहृताः इतिवत्स्यात् । इतिवत्पर्यायपदोपादानमात्रं स्यादित्यर्थः ।

स०व्र०— **निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति** । अन्यथा इन्द्रपुरन्दरवत् स्यादिति भावः ।

॥ इति वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वम् ॥

* * *

॥ अथ वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्का तन्निरासश्च ॥
॥ अथ तत्र वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्योद्भावनीयत्वमेव ॥

३७ सु०— नन्वेवं तर्हि वादस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वं व्याह(न्येत)न्यते । तथा च विजयार्थत्वेन जल्पादितो व्यावृत्तिश्च न स्यात् । तद्वदेव सर्वनिग्रहस्थानसद्भावोऽपि स्यादित्यत आह उद्भावनीयमेवेति ।

अनु०— उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ।
विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणम् ।

'तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे' इत्यनुवर्तते । अवसीयतेऽनेनेति **अवसितिः** । **विजिगीषु-कथायां** जल्पवितण्डालक्षणायाम् । **कथावसितिकारणं** सर्वमपि निग्रहस्थानमिति शेषः ।

परि०— अवसीयते अनेनेति । तथा च तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं यत् तत् कथावसितिकारणं चेत्यर्थः । भावप्रत्ययस्यान्यार्थत्वेन प्रयुक्तत्वाद्विलोमेत्यस्य विरोधीत्यर्थः ।

यादु०— विजयार्थत्वेनेति । विजयार्थत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयवैलोम्यमिति** । अत्रापि यत्र तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं तन्निग्रहस्थानं वादे उद्भावनीयमेव स्यादिति मूलयोजना द्रष्टव्या ।

वं०प०— एवं तर्हि वादेऽपि यदि निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः । व्याहन्यत इत्यनन्तरं जल्पादिवद्विजयार्थत्वं च स्यादिति शेषः ॥ **अनुवर्तत इति** । तथा च वादे तत्त्वनिर्णयवैलौम्यं तत्त्वनिर्णयविरोधिभूतं निग्रहस्थानमनुद्भावनीयमेव न कथावसितिकारणं भवतीति मूलयोजना ।

शे०चं०— एवं तर्हीति । वादेऽपि निग्रहस्थानसद्भाव इत्यर्थः ॥ **व्याहन्येतेति** । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृहीतेऽप्यन्यतरपक्षनिर्णयासिद्धिरिति भावः । न केवलं वादे निग्रहस्थानाभ्युपगमे तस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वव्याहतिरेव दोषः किन्तु विजयार्थत्वप्रसङ्गश्चेत्यभिप्रेत्य तत्रापीष्टापत्तिं वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह **तथा चेति** । फलभेदाभावादिति भावः । जल्पादितोऽव्यावृत्तिरिष्टैवेति वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह **तद्वदेवेति** । तथा च 'यावत्तत्त्वनिर्णयविरोधि तावदेव निग्रहस्थानं न समस्तमि'ति यत्प्रागुक्तं तद्भग्नमिति भावः ।

व०र०— यत्प्रागुक्तमिति । भावप्रत्ययेन निग्रहनिमित्तनिष्कर्षे कृते तथात्वस्य सूचनादिति भावः ।

॥ इति वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्योद्भावनीयत्वमेव ॥

* * *

॥ अथ 'वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्कानिरास'स्याभिप्रायः ॥

३८ सु०— एतदुक्तं भवति । वादे(पि) किञ्चिदसम्भावितमेव । यथा विक्षेपादि । तस्याज्ञानसङ्गूहनाद्यर्थत्वात्, तत्त्वनिर्णिनीषोश्च तत्रानर्थित्वात् । किञ्चित्सम्भावितमप्यनुद्भाव्यम्, यथाऽननुभाषणादि, तस्योभयाभिलषिततत्त्वनिर्णयाविरोधित्वेन तदुद्भावनस्य व्यर्थत्वात् । किञ्चिदुद्भाव्यमात्रं यथा प्रतिज्ञाविरोधादिकं प्रकृतम् । तस्य तत्त्वनिर्णयविरोधित्वेन तदुद्भावनस्य त्याजनेन तत्त्वनिर्णयाङ्गत्वात् । वादावसानं त्वन्यतरस्य साधन-

दूषणयोः स्थितयोरन्य(तर)स्मिंश्च निस्साधनदूषणे सति भवति, स एव हि तत्त्वनिर्णय इति। जल्पवितण्डयोस्तु सर्वमपि निग्रहस्थानं सम्भावितं चोद्भाव्यं च। उद्भावितं च कथां चावसाययति, तयोर्विजयार्थत्वात्, सर्वस्य विजयसाधनत्वात्। अतो न कश्चिद्दोष इति।

परि०— विक्षेपादीति। विक्षेपार्थान्तराविज्ञातार्थप्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञासंन्यासनिरर्थकापार्थकरूपसप्तकमित्यर्थः॥ **अननुभाषणादीति**। अननुभाषणप्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तराज्ञानाप्रतिभामतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तकमित्यर्थः॥ **उद्भाव्यमात्रमिति**। न तु कथावसितिहेतुरिति मात्रपदार्थः॥ **प्रतिज्ञाविरोधादिकमिति**। प्रतिज्ञाविरोधार्थान्तरपुनरुक्तिन्यूनाधिकापसिद्धान्तादिकमित्यर्थः। **प्रकृतमिति**। सिद्धार्थत्वमित्यर्थः॥ प्रतिज्ञा(हानि)विरोधासङ्गत्यादेः प्रतिज्ञाविरोधार्थान्तरादेः भेदाभावादित्थमुक्तम्। केन तर्हि विवादावसितिरित्यत आह **वादावसानं त्विति**॥ **अन्यतरस्येति**। वादिप्रतिवादिनोर्मध्य इति योज्यम्।

गु०दी०— तदुद्भावनस्य त्याजनेनेत्यत्र त्याजनेन निमित्तेन तदुद्भावनस्य कथाङ्गत्वात्। उद्भावनं विना दोष इत्यजानन् स तन्न त्यजति। दोषत्वेनोद्भावने सति सोऽपि तत्त्वनिर्निनीषुत्वात् त्यजतीति भावः।

यादु०— यथा विक्षेपादीति। अत्रादिपदेनार्थान्तरमविज्ञातार्थं प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासो निरर्थकमपार्थकं चेति षण्णां ग्रहणम्। अनेनार्थान्तरादिषट्कमेव वादे सम्भवतीति यत्परेणोक्तं तदपि निरस्तमिति ज्ञातव्यम्। विक्षेपस्याप्यज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेन तत्रासम्भावितत्वात् सङ्गूहनाद्यर्थत्वादित्यत्रादिपदेन पराज्ञानप्रकाशनार्थत्वस्य ग्रहणम्। यथाऽननुभाषणादीत्यत्रादिपदेन प्रतिज्ञान्तरं हेत्वन्तरमज्ञानमप्रतिभा मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति षट्कं ग्राह्यम्। एतेन प्रतिज्ञान्तरादिषु विक्षेपावापेनाननुभाषणोद्वापेन सप्तकं वादे सम्भावितमपि नोद्भाव्यमिति परोक्तं निराकृतमिति ज्ञातव्यम्। अज्ञानसङ्गूहनार्थे विक्षेपेऽत्रासम्भावितत्वस्योक्तत्वात्। अननुभाषणेऽपि अप्रतिभादिवदत्र सम्भावितत्वस्य सद्भावाच्च॥ **उद्भाव्यमात्रमिति**। न कथावसितिकारणमिति शेषः। प्रतिज्ञाविरोधादिकमित्यत्रादिपदेनाप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमपसिद्धान्त इत्येतेषां ग्रहणम्। अत्र परेणाननुभाषणमपि परिगणितम्। तत्तुच्छम्। तत्त्वनिर्णयाविरोधिनस्तस्यानुद्भाव्यनिग्रहत्वस्योक्तत्वात्। यद्यपि स्वव्याहत्यादिकमेव प्रकृतं न प्रतिज्ञाविरोधादिकम्। तथाऽपि प्रतिज्ञाविरोधे सति स्वव्याहतिरप्राप्तकालेऽसङ्गतिः पुनरुक्तौ सिद्धार्थताऽधिक्ये वैफल्यं भवत्येवेत्यभेदाभिप्रायेणैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम्।

वं०प०— तत्रेति। अज्ञानसङ्गूहनादावित्यर्थः॥ **अविरोधित्वेनेति**। अप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः। 'ज्ञातेऽपि वादिवाक्यार्थे प्राश्निकैस्तत्र चेत्पुनः। योऽनुद्भाव्य स्वमज्ञानं तस्यैवाननुभाषणमि'ति तल्लक्षणम्। यदि वादी स्वकीयमज्ञानं सङ्गूह्य यदपि यत्तदित्याद्यनुवादमात्रं करोति तदा तद्रूपमननुभाणं तत्त्वनिर्णयविरोधि

प्रतिबन्धकं न भवति ॥ **अन्यतरस्येति** । वादिप्रतिवादिनोर्मध्येऽन्यतरस्येत्यर्थः ॥ **सर्वस्य चेति** । निग्रह-स्थानस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु कुतो वादे तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्यैवोद्भाव्यत्वं कुतश्च कथावसित्यकारणत्वं कुतश्चैवं सति वादकथावसानमवसानकारणान्तरानिरूपणादित्यतस्तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे उद्भावनीयमेवेत्युक्त्या सूचितं तत्त्वनिर्णयवैलोम्येतरस्य कस्यचिदसम्भावितत्वं सम्भवतोऽपि कस्यचिदनुद्भाव्यत्वं च तत्र तत्र हेतूक्त्योप-पादयन्नेव तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्याप्युद्भाव्यमात्रत्वं तत्र हेतुकथनेनोपपादयन्नेवैवं 'तत्त्वनिर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि । घटेयुश्चिरकालं चे'ति कथालक्षणीयाचार्योक्तिं मनसि निधाय तत्पर्यवसानकारणनिरूपणेनैवोदयनाद्युक्तवाद-निग्रहस्थानचातुर्विध्यनिरासं च सूचयन्नेव स्वाभिमतं वादनिग्रहस्थानानेकविधत्वं दर्शयन्नेव वाक्यतात्पर्यमाह **इदमुक्तं भवतीति** ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासो निरर्थकमर्थान्तरमविज्ञातार्थमपार्थकमिति षट्कमेवासम्भावितमित्याह उदयनः । तदसत् । विक्षेपस्याज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेनासम्भावितेष्वेव परिगणनीयत्वादिति भावेन स्वयं विक्षेपादि-त्वेनैव तदुदाहरति **किञ्चिदसम्भावितमेव यथा विक्षेपादीति** । आदिपदेन परोक्तस्य प्रतिज्ञाहान्यादिषट्कस्य परिग्रहः । असम्भावितत्वे हेतुमाह **तस्येति** । विक्षेपादिसप्तकस्येत्यर्थः । विक्षेपप्रतिज्ञाहानिसंन्यासार्थान्तराणां चतुर्णां स्वाज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेऽपि निरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकानां पराज्ञानप्रकाशनार्थत्वादादिपदेनोपादानम् । तथा च स्वाशक्तिसङ्गूहनपराशक्तिप्रकाशनार्थत्वाद्विक्षेपादेर्न वादे तत्सम्भवतीति भावः । अस्तु स्वाशक्तिसङ्गूहनाद्यर्थत्वं सप्तकस्य तथाऽपि कुतो वादेऽसम्भावितत्वमज्ञानसङ्गूहनार्थत्वमेव तत्सम्भवादित्यत आह **तत्त्वेति** । **तत्रा-नर्थित्वात्** स्वाशक्तिसङ्गूहनपराशक्तिप्रकाशनानपेक्षत्वादित्यर्थः । न च परोक्तदोषभयेनासम्भवन्तावपि प्रतिज्ञा-हानिसंन्यासावनुक्तत्वभ्रमात् प्रमादाद्वा सम्भवत एव । तथा वाचकत्वभ्रमान्निरर्थकत्वमुपयुक्तत्वभ्रमादर्थान्तरं स्पष्टार्थत्वभ्रमादविज्ञातार्थं पूर्वोत्तरान्वयभ्रमादपार्थकं च सम्भवतीति कथमसम्भावितमेवेत्यवधारणमिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाविरोधादिवद्बुद्धिपूर्वं सम्भवासम्भवस्याभिप्रेतत्वात् अबुद्धिपूर्वं सम्भवतश्चोद्भाव्यमात्रत्वरूपतृतीयकोटावेव निवेशोपपत्तेः । ननु च समीचीनमेव साधनं त्वयोपन्यस्तं मया च तत्र असदेव दूषणं दत्तम् । तद्भयात् किमर्थं त्वं साधनं त्यजसि अपलपसि वेत्येवं सद्विषययोः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासयोरुद्भावनीयत्वाद्वादे कथं हान्यादे-रसम्भावितत्वकोटौ निवेशः प्रतिज्ञाविरोधादिवत्तृतीयकोटावेव निवेशस्योचितत्वादिति चेत् । सत्यम् । निग्रह-स्थानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मावच्छेदेनानुद्भाव्यत्वादेरभिधानात् सद्विषयप्रतिज्ञाहानित्वस्य च निग्रहस्थानत्वव्याप्य-प्रतिज्ञाहानित्वव्याप्यत्वेन तत्साक्षाद्व्याप्यत्वाभावाददोष इत्याशयात् ।

प्रतिज्ञान्तरं हेत्वन्तरमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तकं सम्भवदप्यनुद्भाव्य-मित्याहोदयनः । तदसत् । विक्षेपस्याज्ञानसङ्गूहनार्थस्य वादे असम्भवस्योपपादित्वेन अपरिगणनीयस्य परि-गणनाद् अननुभाषणे यत्तदित्याद्यनुवादादित्रयस्य न्यूनादन्यूनतयोद्भाव्यमात्रकोटिनिविष्टत्वेऽप्यन्यथाऽनुवादस्य च

प्रकृतानुपयोगित्वेनार्थान्तरतुल्यतया सम्भावितपक्ष एव निक्षेपेऽपि तूष्णींभावस्याज्ञानादितुल्यतया सम्भाविनोऽनुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वेन तथा परिगणनीयस्यापरिगणनाच्चेति भावेनाह **किञ्चित्सम्भावितमप्यनुद्भाव्यं यथाऽननुभाषणादीति** । अत्रादिपदेन विक्षेपव्यतिरिक्तानां प्रतिज्ञान्तरादीनां षण्णां सङ्ग्रहः । सम्भवतोऽप्यनुद्भाव्यत्वे हेतुमाह **तस्येति** । अननुभाषणादेरित्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयाविरोधित्वेनेति** । तेषां पुरुषवचनदोषत्वेन तत्त्वनिर्णयापरिपन्थित्वादिति भावः । ननु साधनविशेषाधीनसाध्यविशेषसिद्धये प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरे अवश्योद्भाव्ये । अन्यथा तत्त्वधीव्याघातादिति चेन्न । साधनविशेषाधीनसाध्यविशेषनिर्णयोद्देश्यकविचारेतरतत्त्वविचारे तदनुद्भाव्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि मतानुज्ञोद्भावनमस्तु । प्रसङ्गाभासात्मकत्वेन असाधकताभ्रमजनकतया तस्याः तत्त्वधीव्याघातकत्वादिति वाच्यम् । मतानुज्ञायाः प्रसङ्गाभासात्मकत्वाभावेन तत्त्वनिर्णयापरिपन्थित्वादित्याशयात् । ननु तथाऽपि पर्यनुयोज्योपेक्षणमुद्भाव्यमेव । न चैवं स्वकौपीनविवरणापत्तिः । वादकथायां तस्यादोषत्वादिति चेन्न । तस्य प्राश्निकोद्भाव्यत्वेनैव सामयिकत्वात् ।

किञ्चिदुद्भाव्यमात्रमिति । उद्भाव्यमपि न कथाऽवसानिकमित्यर्थः ॥ **यथा प्रतिज्ञाविरोधादिकमिति** । अत्रादिपदेनाप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमपसिद्धान्त इति परोक्तस्य षट्कस्य सङ्ग्रहः । यत्तत्र अननुभाषणस्य तत्त्वनिर्णयाविरोधितयाऽनुद्भाव्यनिग्रहनिविष्टस्य नोद्भाव्यमात्रकोटिनिविष्टत्वमिति पञ्चकस्यैवादिपदेन सङ्ग्रहो न तु उदयनरीत्या षट्कस्येति प्राचां व्युत्पादनम् । तदसत् । तथा सत्यन्यथाऽनुवादस्यार्थान्तरतुल्यत्वेन अननुभाषणस्य असम्भावितपक्षनिक्षिप्तस्य सम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वाभावप्रसङ्गेन तथा परिगणनरूपपूर्वग्रन्थविरोधापातात् । यदि च तूष्णीम्भावरूपस्य तस्याज्ञानादितुल्यतया असम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वाभिप्रायकत्वान्न पूर्वग्रन्थविरोध इति मन्यसे तर्हि उक्तरूपस्य तस्य सम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वेऽपि यत्तदित्याद्यनुवादादिरूपस्य तस्य न्यूनादन्यूनतयोद्भाव्यमात्रकोटिनिवेशोपपत्तेः किमिति तत्परित्यागः । अथैकदेशस्योद्भाव्यमात्रकोटिनिविष्टत्वेऽपि न सर्वस्य तदस्तीति तत्परित्यागः तर्हि तदेकदेशस्य तूष्णींभावस्य सम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वेऽपि सर्वस्य तदभावात् तथापरिगणनानुपपत्तिरेव । सम्भावितकोटावुपलक्षणत्वेनाननुभाषणमभिप्रेतमेवेति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इत्यास्तां तावत् ॥ **तस्येति** । प्रतिज्ञाविरोधादेरित्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयविरोधित्वेनेति** । प्रतिज्ञाविरोधादीनां फलोपहिततत्त्वनिर्णयसामग्रीप्रतिबन्धकत्वेन परम्परया तत्त्वनिर्णयप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । अयमाशयः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्तया प्रतिसंहितं प्रमाणाप्रतिहतं च वाक्यं खलु तत्त्वनिर्णयाङ्गं नान्यत् । तत्र प्रतिज्ञाविरोधे योग्यताविरोधः । अप्राप्तकाले त्वाकाङ्क्षाविरहः । न्यूने त्वाकाङ्क्षितासमभिव्याहारेण सन्निधिविरहविशेषः । अधिकपुनरुक्तयोरनाकाङ्क्षितासत्तिः । तयोश्च ग्राह्याभावोपस्थापनेनाविशिष्टवाक्यप्रतिसन्धानाविघटकत्वेऽप्यनाकाङ्क्षितासत्त्या तत्प्रयोजनानुसन्धानेन व्यग्रः प्रतिपत्ता नानुसन्धातुमर्हति वाक्यमाकाङ्क्षादिमत्तयेति व्यासङ्गजननेन प्रतिबन्धकत्वमेव । अननुभाषणे चोक्ताप्रतिसन्धानम् । अपसिद्धान्ते तु सम्मुग्धप्रमाणबाधोत्क्रान्तिर्भवति । एतादृशं च वाक्यं न तत्त्वनिर्णयाङ्गम् । ननु यत्र हेत्ववयवेनैव न्यूनत्वं हेत्वन्तरस्य चापरिस्फूर्तिः तदा तत्त्वनिर्णायकाभावात् तत्त्वधीव्याघात इत्यवश्यं कथावसानमिति कथमुद्भाव्यमात्रत्वमस्येति चेत् । सत्यम् । हेत्ववयवन्यूनत्वं कथावसानिकं, न्यूनान्तरं तु न तथेत्यभि-

प्रायेणेदमिति भावः । वस्तुतस्तु न हेतुमात्रं तत्त्वनिर्णायकं किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टतया बोधितम् । तथा च यत्रोदाहरणावयवादिनोपनयावयवादिना वा न्यूनता तत्राप्यवश्यं हेत्वन्तरन्यूनवत् कथावसानमिति ध्येयम् । नन्वधिकेन शाब्दधीर्यदि न प्रतिबद्ध्यते तर्हि तदुद्भावनमनर्थकम् । अथ सा प्रतिबद्ध्यते तर्हि कथाविच्छेदः स्यादेवेति कथं तस्योद्भाव्यमात्रत्वमिति चेन्न । हेतुद्वयस्य व्याप्तिपक्षधर्मतासाचिव्यचिन्ताव्यग्रस्य प्रतिपत्तुरेको हेतुस्तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्त इत्यधिकं न शाब्दज्ञानाङ्गमिति ज्ञापनार्थं तदुद्भाव्यान्यतरहेतुं त्याजयित्वा कथायाः प्रवर्तनीयत्वे तद्भावनस्यावश्यकत्वात् कथानवसायिकत्वाच्चोद्भाव्यमात्रत्वसम्भवादिति । व्यभिचाराद्यनुद्भावने हि न व्यभिचारादिमता हेतुना तत्त्वनिर्णयो भवति । भवति च तत्त्वनिर्णयस्य साक्षाद्विरुद्धा विपरीतप्रतिपत्तिः । अतो हेत्वाभासोद्भावनेन साधनस्य भङ्गे सति साधनान्तरोपादाने कथान्तरारम्भेण पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तिरावश्यकी । हेत्वन्तरानुपादाने च तदप्रतिबद्धेन प्रतिहेतुनैव तत्त्वनिर्णयात् कथानिवृत्तिरावश्यकी । तथा निरनुयोज्यानुयोगाद्यनुद्भावने छलाद्यसद्दूषणदूषितेन साधनेन तत्त्वनिर्णयायोगात् तदुद्भावनेन असद्दूषणभङ्गे सति दूषणान्तरोपादाने पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तिरावश्यकी ।

हेत्वाभासो निरनुयोज्योऽनुयोगश्चेति द्वयं कथावसानकारणमित्याह उदयनः । तदसत् । पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तेरेवाशक्यत्वात् । तथा हि । किं पूर्वोपक्रान्ता कथा तत्त्वनिर्णयमुत्पाद्य निवृत्ता अनुत्पाद्यैव वा । नाद्यः । व्यभिचाराद्युद्भावितदोषभिया हेत्वाभासं परित्यज्य पुनरस्तत्कालोपस्थितसद्धेतूपादाने तत्प्रतिरुद्धेन वा निरनुयोज्यानुयोगदूषितं छलादिकमपहाय तत्कालोपस्थितसद्दूषणोपन्यासे तद्दूषितेन वा, साधनेन तत्त्वनिर्णयायोगात् । नान्त्यः । अन्यतरपराजयेऽपि तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकाया अनुत्पादिततत्त्वनिर्णयायाः षण्ढसम्भोगसमानाया वादकथात्वायोगात् । न ह्यनुत्पादितजयपराजयव्यवस्था कथा जल्पो वा वितण्डा वा भवति । अन्यथा तत्त्वधीसामग्रीविरोधकस्यावश्योद्भाव्यतयोक्तस्य प्रतिज्ञाविरोधादिसप्तकस्यापि कथावसायित्वप्रसङ्गाज्जल्पवितण्डयोरिव वादेऽपि हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगयोरिव पराजयहेतुत्वात् । अथ न पराजयहेतुत्वेऽपि विरोधादीनामुद्भावनेनान्यतरजयमात्रेणावसानं वादस्य तत्त्वनिर्णगार्थत्वात् तत्त्वनिर्णयसामग्रीविघटकत्वाद्विरोधादीनामुद्भाव्यं त्याजयित्वा अन्यथाभिधानं स्वयमेव सम्पाद्य च सम्यगभिधानं तत्त्वनिर्णयाय वादकथा प्रवर्तनीयेति चेत् । हन्तैवं हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगाभ्यामुद्भाविताभ्यां पराजितस्यापि तस्यैव तदैव साधनान्तरस्य दूषणान्तरस्य वा स्फुरणे सन्देहावस्कन्दनेन तत्त्वनिर्णयासम्भवात् सुतरां तत्त्वनिर्णयाय कथा प्रवर्तनीयेति कथं कथाविच्छेदः । न हि तत्त्वनिर्णयानुत्पादाविशेषेऽपि विरोधाद्युद्भावनेन न वादावसानं हेत्वाभासाद्युद्भावनेन च तदवसानमिति विनिगन्तुं शक्यमित्याशयवान् स्वमते वादावसानमुपपादयति **वादावसानं त्विति** । आत्यन्तिकसाधनदूषणनिवृत्तावेव वादावसानमिति भावः ।

जल्पवितण्डयोस्त्विति । इहोद्भावनकालभेदेन त्रिविधानि निग्रहस्थानान्यनुक्तग्राह्याणि उच्यमानग्राह्याण्युक्तग्राह्याणि चेति । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभेति त्रीण्यनुक्तग्राह्याणि । अर्थान्तरं निरर्थकमपार्थकमप्राप्तकालमिति चत्वार्युच्यमानग्राह्याणि । शेषाणि त्रयोदशोक्तग्राह्याणि । तान्यपि द्विविधानि । आभासव्यतिरिक्तानि हेत्वाभासाश्चेति विंशतिरेव । प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरयोरनिग्रहस्थानत्वस्यान्यत्र समर्थितत्वात् । तत्रानुक्त-

ग्राह्यत्रिकस्य प्रथमकक्ष्यायामसम्भावितत्वेऽप्युत्तरकक्ष्यासु सम्भावितत्वादुच्यमानग्राह्यचतुष्कस्य च प्रथमकक्ष्यायामपि सम्भावितत्वादुक्तग्राह्येष्वपि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासो मतानुज्ञेति त्रिकस्य प्रथमद्वितीयकक्ष्ययोरसम्भावितत्वेऽपि तृतीयकक्ष्यायां सम्भावितत्वात् निरनुयोज्यानुयोगस्य च प्रथमकक्ष्यायामसम्भावितत्वेऽपि द्वितीयादिकक्ष्यासु सम्भावितत्वादवशिष्टस्य च प्रतिज्ञाविरोधोऽविज्ञातार्थं न्यूनमधिकं पुनरुक्तं विक्षेपोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासा इत्यष्टकस्य प्रथमकक्ष्यासु सम्भावितत्वात् सर्वमपि निग्रहस्थानं जल्पवितण्डयोः कक्ष्याभेदेन सम्भावितमेवेत्यर्थः ॥ **उद्भाव्यं चेति** । सर्वमित्यनुवर्तते । अनुक्तग्राह्यत्रिकस्य प्रथमकक्ष्यायामसम्भावितत्वेन द्वितीयकक्ष्यायामनुद्भाव्यत्वेऽपि द्वितीयादिकक्ष्यायां सम्भावितस्य तृतीयादिकक्ष्यायामुद्भाव्यत्वमुच्यमानग्राह्यचतुष्कस्य तु प्रथमकक्ष्यायामपि सम्भावितस्य द्वितीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमुक्तग्राह्येष्वपि प्रतिज्ञाहानिः संन्यासो मतानुज्ञेति त्रिकस्य तृतीयादिकक्ष्यापतितस्य चतुर्थ्यादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वं निरनुयोज्यानुयोगस्य द्वितीयादिकक्ष्यापतितस्य तृतीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमवशिष्टस्य प्रतिज्ञाविरोधादिसप्तकस्य हेत्वाभासानां च प्रथमादिकक्ष्यासु सम्भावितत्वेन द्वितीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमिति कक्ष्यादिभेदेनैव सर्वमपि निग्रहस्थानमुद्भाव्यमित्यर्थः ॥ **अतो न कश्चिद्दोष इति** । तत्त्वनिर्णयार्थताव्याघातो जल्पादितोऽव्यावृत्तिस्तद्वदेव सर्वनिग्रहस्थानसद्भावप्रसङ्गश्चेत्येवं कश्चिदपि नेत्यर्थः ।

वा०र०— वैलोम्यस्यैवोद्भाव्यत्वमिति । वैलोम्यस्योद्भाव्यत्वं तदितरस्यानुभाव्यत्वं च कुत इत्यर्थः । **कुतः** कस्मान्नियामकादित्यर्थः । **कुतश्चेति** । उद्भावितस्यापि कथावसित्यकरणत्वे किन्नियामकमित्यर्थः । **एवं सतीति** । वैलोम्यस्यावसित्यकारणत्वे अवसानकारणान्तरानिरूपणात् वादकथावसानं कुतः केन कारणेन भवेदित्यर्थः । वादकथावसाने कश्चन कारणविशेषो वाच्यः स तु कः इति यावदिति विवेको ज्ञेयः । मनसि निधाय यन्निरूपणमिति योजना । निरूपणेनेत्यस्य सूचयन्नेवेत्यनेन सम्बन्धः । **चातुर्विध्येति** । वादे चतुर्धा निग्रहस्थानगतिरित्यादिना कथालक्षणटीकोपदर्शितरीत्येति शेषः । अनेकविधत्वं त्रिविधत्वमित्यर्थः । विक्षेपादीत्यादिपदसङ्ग्राह्याभिधानं **यथा प्रतिज्ञाहानिरि**त्यादि । कथालक्षणटीकायां तट्टीकायां च स्पष्टम् । एवमुत्तरत्रापि । अस्तु वा स्वशक्तिसङ्गूहनार्थत्वमिति पाठः । तात्पर्यपरिशुद्ध्याद्यनुसारेणाशङ्क्य समाधत्ते **न च परोक्तेत्यादिना इत्याशयादित्यन्तेन** । **अननुभाषण इत्यादि** । पञ्चरूपकाननुभाषणमध्य इत्यर्थः । **त्रयस्येति** । यत्तदित्याद्यनुवादो दूष्यैकदेशानुवादः केवलं दूषणोक्तिरित्येतेषां त्रयाणामित्यर्थः । **न्यूनादन्यूनतया** न्यूनलक्षणाक्रान्ततया तद्रूपत्वेनेत्यर्थः । अननुभाषणं मध्ये तूर्ष्णीं भावस्येत्यत्र द्रष्टव्यः । लक्षणटीकायामन्यथानुवादस्य तृतीयत्वेनोक्तेः त्रयस्येति वचोऽनुपपन्नमित्यप्यसत् । पद्धत्यनुसारेणास्य प्रवृत्तेः । तत्राद्यं त्रयं न्यूनमिति स्पष्टमभिधानादिति ध्येयम् । लक्षणेऽपि तथैव पाठ इत्यप्याहुः । तूष्णीम्भावस्याज्ञानादितुल्यतयेत्यनन्तरं सम्भावितोऽनुद्भाव्येति पाठः । सम्भाविनोऽनुद्भाव्येति वा । असम्भविन इति तु लेखकप्रमादजम् ।

निबन्धाद्यनुसारेणाह **ननु साधनविशेषेत्यादि** । अन्यथाख्यातिमूलं मतं निराकरोति **यत्त्वत्रेति** । यदि च तूष्णीम्भावस्य अज्ञानादितुल्यतयेत्यनन्तरमपि सम्भावितेत्येव पाठः । नञनुप्रवेशोऽधिको लेखकप्रमादात् ।

तथा परिगणनेति । अनुद्भाव्यकोटावननुभाषणपरिगणनानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तर्हि अन्यथानुवादरूपाननुभाषणस्यासम्भावितकोटौ निवेशात् तस्य परिगणनानुपपत्तिरित्यत आह **असम्भावितेति** । कोटौ त्विति तुशब्दो योज्यः । तुशब्दघटितपाठस्तु स्वरस एव । निबन्धाद्यनुसारेण व्याख्याति **प्रतिज्ञाविरोधादीनां फलोपहितेति** । कोट्यपि उक्तानुसारेणास्ति । अयमाशय इत्यस्योद्भाव्यत्वमात्रत्वसम्भवात् इतीत्यत्रत्येतिशब्देन सम्बन्धः । 'एवं निर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि ही'त्येतत्कथालक्षणवाक्यव्याख्यानावसरे 'न वादिप्रतिवादिनोरन्यतरपराजयमात्रेण वादावसानम् । तत्त्वनिर्णयार्थत्वाद्वादस्य । एकपराजयमात्रेणे'त्यादिवाक्यटीकायां स्वयमुपपादितप्रमेयमाह **व्यभिचाराद्यनुद्भावने हीत्यादिना** । एतच्च ....जल्पे यावत्पराजय इति कथालक्षणव्याख्यानव्याख्यायामुपपादितं प्रमेयमाहुः । **इहोद्भावनकालेत्यादिना** । एतच्चोच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्राप्तौ आभासबहिरुक्तनिग्रहालाभेन तद्वचनार्थमवगम्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुञ्जीतेत्यादि निबन्धोक्त्याद्यनुसारेणेति बोध्यम् । कोट्यप्यनुगुणतया शोध्यमस्ति । अत्र वाक्यगतपदाक्षराधिक्यन्यूनते शोध्ये स्तः । निरनुयोज्यानुयोगयोरिवेत्यत्र अपिपदम् आवश्यकमिति प्रतीयते ।

चषकः— **निर्णिनीषोः** निर्णेतुमिच्छोः ।

।। इति 'वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्कानिरास'स्याभिप्रायः ।।

।। इति वादेऽपि तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य निग्रहस्थानत्वे वादस्य जल्पादितो व्यावृत्त्यभावशङ्का तन्निरासश्च ।।

।। इति तत्त्वनिर्णयोद्दिष्टेषु वादकथारूपग्रन्थेषु निग्रहस्थानप्रसक्तेरभावात् प्रश्नदोषोद्भावनस्यायुक्तत्वशङ्का, तेषां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वप्रदर्शनेन तच्छङ्कानिरासश्च ।।

।। इति सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वव्युत्पादनम् ।।

* * *

।। अथ सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गसूचनम् ।।

।। अथ स्वसिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमे प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाया अप्यविशेषाददूषणत्वप्रसङ्गः ।।

३९ सु०— एवं सिद्धार्थविषयत्वं प्रश्नस्य दूषणमुद्भाव्यं चेत्युपपाद्य तद्दूषणत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गं सूचयितुमाह **परिहारेऽपीति** ।

अनु०— परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ।
प्रतिज्ञायां

न केवलं सिद्धविषयत्वं प्रश्नदूषणं किन्नाम **परिहारेऽप्युत्तरेऽप्यर्थस्य सिद्धत्वं दूषणम्।** इयांस्तु विशेषः । प्रश्ने तु पृच्छ्यमानार्थस्य प्रष्टुः सिद्धत्वं दूषणम् । प्रतियोगिनस्तु सिद्धत्वं न्याय्यमेव । अन्यथा तं प्रति प्रश्नानुपपत्तेः, उत्तरे तु तदर्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं दूषणम् । वादिनस्तु सिद्धत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति ।। तत्किमुत्तरवाक्यार्थस्य सर्वस्यापि प्रतिवादिसिद्धत्वं दूषणम् । नेति ब्रूमः । किन्तु प्रतिज्ञार्थस्यैव, **परिहारेऽपि प्रतिज्ञायामर्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं दूषणमिति** सम्बन्धः ।

इदमुक्तं भवति । यदि स्वसिद्धा(र्थे प्र)र्थप्रश्नकरणं न दूषणं स्यात्, तदा प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाऽपि न दूषणं स्यात्, अविशेषात् ।

ननु परं प्रति साधनाय पक्षवचनं प्रतिज्ञा, न च सिद्धं साधनमर्हति । अतः प्रतिज्ञात्वव्याघातात्, प्रतिवादिसिद्धार्थत्वं दूषणमेवेति । एवं तर्हि ज्ञीप्सापूर्वकं वाक्यं प्रश्नः, न च ज्ञाते ज्ञीप्सा सम्भवति, अतः प्रश्नत्वव्याघातात् स्वसिद्धार्थविषयत्वं कथं न दूषणमिति ।

परि०— प्रतियोगिनस्त्विति । प्रश्नपरिहारकर्तुरित्यर्थः ।। **प्रतिवादिन इति** । प्रष्टुरित्यर्थः ।। **प्रतिपादकत्वेति** । प्रतिवक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । दूषकताबीजं वाचयित्वा प्रकृतेऽपि सममित्याह **नन्वित्यादिना** ।। **ज्ञीप्सेति** । ज्ञातुमिच्छा **ज्ञीप्सा**, तत्पूर्वकमित्यर्थः । यत्तु पुराणादौ लोकानुग्रहार्थं महात्मनां प्रश्नः सोऽपि परकीयसन्देहज्ञीप्साद्याहरणेनेति भावः ।

गु०दी०— उत्तरे तु तदर्थस्य प्रतिवादिन इत्यत्र प्रतिवादिन श्रोतुः ।

यादु०— प्रतियोगिन इति । प्रतिवक्तुरित्यर्थः । **न च ज्ञाते ज्ञीप्सेति** । लोकानुग्रहादिरूपप्रयोजनाभाव इति शेषः । तेन प्रयोजनवशात्सिद्धे सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सा किन्न स्यादिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । न चात्रानिर्वाच्यत्वस्थापनं प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । भेदेनैवोपपत्त्या तत्स्थापनासम्भवादित्याशयात् ।

वं०प०— पृच्छ्यमानार्थस्य सिद्धत्वमित्यन्वयः । **प्रष्टुः** प्रश्नकर्तुः । प्रतिवादिनो दूषणमित्यन्वयः । **प्रतियोगिनो** वादिनः । प्रष्टव्यार्थस्य सिद्धत्वमेव न्याय्यम् । प्रतिवादिना पृच्छ्यमानार्थनिश्चयो वादिनोऽपेक्षित इत्यर्थः । कुतः प्रतिवादिप्रष्टव्यार्थनिश्चयो वादिनोऽपेक्षित इत्यत आह **अन्यथेति** । वादिनः प्रतिवादिप्रष्टव्यार्थज्ञानाभावे **तं प्रति** वादिनं प्रति ।। **प्रश्नेति** । प्रतिवादिना क्रियमाणेत्यर्थः । **तदर्थस्य** उत्तरवचनार्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं वादिनो दूषणमित्यर्थः । प्रतिवादिसिद्धार्थप्रयोगो वादिना न कार्य इति भावः । वादिनस्तु

सिद्धत्वमित्यत्र तदर्थस्येति वर्तते । कुत इत्यत आह **अन्यथेति** । वादिनो यदि स्वप्रयुज्यमानोत्तरवाक्यार्थं सिद्धो न स्यात्तदा प्रतिवादिनं प्रति कथं प्रतिपादकः स्यादित्यर्थः । **प्रतिवादिसिद्धत्वं दूषणमिति** । प्रतिवादिसिद्धार्थ-प्रयोगो वादिनो दूषणमित्यर्थः । एतदर्थप्रतिपादनाय मूलं योजयति **परिहारेऽपीति** । उत्तरवाक्येऽपीत्यर्थः । **दूषणं** वादिनः । अनेन कथमतिप्रसङ्गः सूचित इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । न **दूषणं स्यात्** वादिनः । **अविशेषात्** सिद्धार्थविषयकत्वाविशेषात् । **दूषणमेव** वादिनः ।

शे०चं०— ननु सिद्धार्थताया दूषणत्वस्य पूर्वमुक्तस्यैव **परिहारेऽपीत्यादिना**ऽभिधानात्पौनरुक्त्यम् । न च पूर्वं प्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वमुक्तमत्र पुनः परिहार इत्यपौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । प्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वोक्तिमात्रेण सिद्धार्थत्वेन प्रश्नखण्डननिर्वाहसिद्धौ परिहारे तद्दूषणत्वव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादित्यत उक्तस्य सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वस्य तदनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गसूचनेन प्रतिबन्द्या समर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्य-मित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **एवमिति** । ननु सिद्धार्थत्वस्य प्रश्नदूषणत्वाभावे परिहारेऽपि दूषणत्वं न स्यादित्यापादनमयुक्तम् । प्रतिपादकत्वानुरोधेन वादिनः सिद्धार्थत्वस्य भूषणतया दूषणत्वाभावेनेष्टापादन-त्वात् । प्रश्नेऽपि सिद्धार्थत्वं दूषणमिति विपर्ययपर्यवसाने बाधश्च । प्रश्नेऽपि परिहर्तुः सिद्धार्थताया दूषणत्वा-भावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यतो नैतावदेवात्रापादनशरीरमभिमतम् । किन्नाम प्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य प्रश्नदूषणत्वाभावे परिहारे सिद्धार्थत्वस्य प्रतिवादिदूषणत्वं न स्यादित्येवेति नोक्तदोष इति भावेन प्रतिवादिन इत्यस्य प्रयोजनमाह **इयांस्त्विति** ॥ **प्रतियोगिन इति** । **प्रतिवक्तुरित्यर्थः** ॥ **तत्किमिति** । तथा सति हेत्वाद्यर्थस्यापि सिद्धतायां दूषणत्वापातादिति भावः । ननु दृष्टान्ताभावेनापाद्यापादकयोर्व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेष-व्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्नोक्तदोष इत्याशयेनापादनप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तामाह **इदमुक्तं भवतीति । न च ज्ञात इति** । न च लोकानुग्रहादिरूपप्रयोजनवशात्सिद्धेऽपि सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सा स्यादिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावे तदसम्भवस्यात्राभिप्रेतत्वात् । न चात्राप्यनिर्वचनीयत्वस्थापनस्यैव प्रयोजन-त्वात्तदभावोऽसिद्धः । भेदेनैव तदुपपत्त्या तत्स्थापनासम्भवादित्याशयात् ।

२२ **वा०र०**— **प्रतिवादिदूषणत्वमिति** । उत्तरदातृदूषणत्वमित्यर्थः । **प्रतिपादकत्वानुरोधेनेति** । प्रति-वादिपृष्टार्थप्रतिपादकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । **न च लोकानुग्रहादीति** । कोऽयमाप्त इति वयमुपास्मह इत्यैतरेयभाष्ये लोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थं च प्रश्न इत्युक्तेः, किं च विदिततत्त्वोऽपि यदा परपरीक्षाद्यर्थं प्रमाणं पृच्छती-त्यसिद्धसाधने दोषः क इत्युत्तरभाष्यमूले उक्तेः प्रश्नदोषा इत्येतत्सम्बन्धिमूलटीकास्थता तच्चरणोक्तपक्षानुवादे विदितत्वेन पुरुषेण परपरीक्षाद्यर्थमिति चोक्तेरादिपदेन विशेषणज्ञानपरपरीक्षयोर्ग्रहणम् ।

चषकः— **ज्ञीप्सेति** । ज्ञातुमिच्छेत्यर्थः ।

* * *

।। अथ प्रतिज्ञातोऽन्येषां हेत्वादीनां सिद्धानामेव साधकत्वम् ।।

४० सु०— अथ **किमर्थं प्रतिज्ञायामित्युच्यत इत्यत आह तदन्यस्येति ।**

अनु०— **तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिका ।**

व्यापकधर्मस्य साध्यधर्मिणा सम्बन्धस्तदपर्यवसानलभ्यश्चार्थः प्रतिज्ञा(ता)र्थः । तदन्यस्य हेत्वाद्यर्थस्य सिद्धतैव हि साध्यसाधिका भवति । असिद्धस्य लिङ्गादेः साध्यसाधकत्वेऽनोपसङ्गात् । अतः **प्रतिज्ञायामित्युक्तम् ।**

धीरे०— 'प्रतिज्ञा'पदेन तदर्थो ग्राह्य इत्याह **व्यापकेति** ।। **तदपर्यवसानेति** । स च यावता विना न पर्यवस्यति स तावान्प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ।

गुर्वी०— **तदपर्यवसानलभ्यश्चार्थ** इत्यत्र तस्य साध्यसम्बन्धस्यापर्यवसानमेकांशसाधनानन्तरं परपक्षप्रतिक्षेपस्य न्यायप्राप्तत्वादिति अत्र च पर्यवसानाभावः सकलपक्षसम्बन्धित्वमिति यावत् । क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यनुमाने सकर्तृकत्वस्य महीमहीधरादिसकलपक्षसम्बन्धित्वे सत्यानुषङ्गिकतया सिद्ध्यमानं सर्वज्ञत्वं विचित्रशक्तित्वमित्यादिरूपोऽर्थश्चेति भावः ।

यादु०— तदपर्यवसानेति । तदनुपपत्तिलभ्य इत्यर्थः । स यावता विना न पर्यवस्यति स सर्वोऽपि प्रतिज्ञार्थ इति यावत् ।

वं०प०— साध्यधर्मिणा पक्षेण । एवमुत्तरत्र ।। **तदिति** । तत्साध्यं यावता विना न पर्यवस्यति तावान्सर्वोऽप्यर्थस्तदपर्यवसानलभ्योऽर्थ उच्यते । हेतोः पक्षधर्मताबललभ्यार्थ इति यावत् । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यत्र सार्वज्ञ्यम् ।

शे०चं०— तदपर्यवसानेति । तदनुपपत्तिरित्यर्थः । न केवलं व्यापकधर्मस्य साध्यधर्मिणा सम्बन्धः प्रतिज्ञार्थः किन्तु स यावता विना न पर्यवस्यति स सर्वोऽपीत्यर्थः । तादृशश्चार्थः क्षित्यादेः सकर्तृकत्वानुमाने ज्ञाननित्यत्वादिकमेवेति बोध्यम् ।

* * *

।। अथ प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेर्दूषणत्वम्
(‘हेतोर्व्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यादेरपि दूषणत्व’सूचनघटितम्) ।।

४१ सु०— प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्य ‘सिद्धतैव साधिके’त्यनेन तद- सिद्धेर्दूषणत्वं लब्धम् ।

परि०— उत्तरमूलग्रन्थं सङ्गमयितुं पूर्वोक्तं निष्कृष्यानुवदन् लब्धमर्थमाह **प्रतिज्ञार्थेत्या- दिना** ।।

यादु०— तदसिद्धेर्दूषणत्वमिति । अनेन तद्व्युत्पादनस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्याम इति यदुक्तं तद्दर्शितमिति ज्ञातव्यम् ।।

शे०चं०— ननु ‘आश्रयव्याश्रयासिद्धी’ इत्याद्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न च आश्रयासिद्ध्यादीनां दूषण- त्वप्रतिषेधार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । तद्दूषणतायाः प्रागप्रसक्ततया तत्प्रतिषेधकत्वासम्भवात् । न च आश्रयासिद्ध्यादेर्विशिष्य दोषत्वाप्रसक्तावप्यस्त्येव सामान्यतः प्रसक्तिः । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तपरिहारवाक्या- र्थासिद्धेर्दोषतायाः प्रस्तुतत्वादाश्रयासिद्ध्यादेरपि तद्रूपत्वादिति वाच्यम् । तद्दोषताया अपि प्रागनुक्तत्वादसिद्ध्या सामान्यतोऽपि तत्प्रसक्तेरयोगात् । तद्दोषत्वस्योक्तिं विना कथञ्चित्सिद्धावप्याश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरिक्तपरिहार- वाक्यार्थासिद्धेरभावेन तदसिद्धेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गश्चेत्यतः अत्रोक्तिं विनाऽपि तत्सामर्थ्येनैव प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्त- परिहारवाक्यार्थासिद्धेर्दूषणत्वलाभादस्त्येवाश्रयासिद्ध्यादेर्दूषणत्वप्रसक्तिः । तदसिद्धेश्चानेकविधत्वादपवादविषया- श्रयासिद्ध्याद्यतिरिक्तासिद्ध्यादिविषयत्वेन सविषयत्वोपपत्तेर्न निर्विषयत्वप्रसङ्गश्चेत्यभिप्रेत्य युक्तिपादव्युत्पादितस्य न्यायशेषस्य प्रसङ्गेनोपपादनार्थं तदसिद्धेरुक्तिं विनाऽपि दूषणत्वलाभमनेकप्रकारत्वं चोपदर्शयन्नेवाश्रयासिद्ध्यादेः प्रसक्तदूषणत्वापवादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तस्येति** ।

वा०र०— प्रतिज्ञार्थेति । प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तस्य परिहारवाक्यार्थस्येति योज्यम् । आश्रयासिद्ध्यादेरपि तद्रूपत्वादिति वाच्यमिति मूलकोशानुसारी पाठः । **कथञ्चिदिति** । सामर्थ्येनेत्यर्थः । **तदसिद्धेरिति** । परिहार- वाक्यार्थासिद्धेरित्यर्थः । तदसिद्धेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गश्चेति । दूषणत्वेन प्राप्तासिद्धेर्निर्विषयत्वं नाम कस्मिंश्चिदपि दोषे पर्यवसानाभावः । आश्रयासिद्ध्यादिरूपासिद्धेर्दूषणत्वाभावात् रूपान्तरस्य चासिद्धावभावात् असिद्धिर्दूषणमिति वचनं निर्विषयमिति यावदिति योज्यम् । असिद्धिर्दूषणमित्यत्रत्यासिद्धिपदं निर्विषयत्वमिति वा । सविषयत्वोप- पत्तेरित्युत्तरत्रापि उक्तरीत्या असिद्धिशब्दस्य सविषयत्वोपपत्तेरिति योजना ज्ञातव्या ।

* * *

॥ अथ प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेरनेकप्रकारत्वम् ॥

४२ **सु०—** सा च अनेकप्रकारा । तथा हि । साध्यधर्मिणोऽसिद्धिराश्रयासिद्धिः, यथा नृ(शश)शृङ्गमस्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवदिति । साध्यधर्मासिद्धिरप्रसिद्धविशेषणताऽपरसंज्ञा । यथा शुक्तिरजतादिकं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादिति । लिङ्गासिद्धिः । यथा विमतमचेतनं सदसद्विलक्षणत्वादिति । लिङ्गस्य पक्षधर्मताऽसिद्धिः, यथा शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति । व्यधिकरणासिद्धिः, यथा शब्दोऽनित्यो घटस्य कृतकत्वादिति । व्याप्त्यसिद्धिः, यथा यत् सत् तत् क्षणिकं यथा प्रदीपः; संश्च प्रपञ्च इति । एवं विशेषणासिद्ध्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ।

परि०— **एवं विशेषणासिद्ध्यादयोऽपीति** । एते च प्रमाणलक्षणटीकायां व्यक्ताः । शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वे सति कृतकत्वादित्यादयः ।

शे०चं०— **विशेषणासिद्ध्यादय** इत्यत्र आदिपदेन विशेष्यासिद्धिभागासिद्ध्योः परिग्रहः । तत्र शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्त्वादिति विशेषणासिद्धिः । सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादिति विशेष्यासिद्धिः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति भागासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— **प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति** । 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'त्युत्तरभाष्यमूलेऽव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरिति विशेषणात् तदनुसारेणात्र विशेषणं ज्ञेयम् ।

॥ इति प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेरनेकप्रकारत्वम् ॥

॥ इति प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धेर्दूषणत्वम्
('हेतोर्व्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यादेरपि दूषणत्व'सूचनघटितम्) ॥

* * *

॥ अथ प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तोत्तरवाक्यार्थगताश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्यासिद्धीनां केषाञ्चिन्मते दूषणत्वेऽपि तत्त्वतोऽदूषणत्वम् ॥

४३ **सु०—** तत्र सर्वासामप्यसिद्धीनां दूषणत्वे प्राप्तेऽपवादमाह **आश्रयेति** ।

अनु०— **आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ।**
केषाञ्चित्

आश्रयासिद्धिर्व्यधिकरणासिद्धिः साध्यासिद्धिश्च यद्यपि केषाञ्चिन्नैय्यायिकादीनां मते दूषणम् । तथाऽपि तत्त्वतो न च ते दोषाः ।

शे०चं०— मूले केषाञ्चिदित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाणामदोषत्वप्रतिज्ञाया व्याहतत्वशङ्कापरिहारार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तत्पदोपादानेन सूचितं व्याहतिपरिहारं दर्शयंस्तद्वाक्यं योजयति **आश्रयेत्यादिना**।

* * *

॥ अथ आश्रयासिद्धिप्रकारगतयोरसदाश्रयाभावाश्रययोर्व्याप्तौ सत्यामदोषत्वम् ॥

४४ **सु०— आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारा । असदाश्रयत्वमभावाश्रयत्वमप्रतीताश्रयत्वं पक्षीकृताकारेणासत्त्वं सिद्धसाध(कत्वं)नत्वं चेति । तत्राद्ययोर्द्वयोरदोषत्वं प्रतिजानीते न चेति ।**

अनु०— न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन ।

अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एवोक्तमन्यत्र 'असदाश्रयस्ये'त्यादि । 'न चात्यन्ताभावोऽपी'ति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । आश्रयासिद्धिशब्देन दृष्टान्तस्याश्रयहीनताऽपि सङ्ग्राह्या । कुतस्ते न दोषा इति चेत् । किं व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वमुत सत्येव व्याप्त्यादौ प्रकारान्तरेण । नाद्यः, आश्रयासिद्ध्यादावपि व्याप्त्यादेः सत्त्वात् । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते **व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन** केनापि प्रकारेण **न दोषा** इति । व्याप्तिग्रहणमबाधितविषयत्वाद्युपलक्षणम् । वस्तुतो व्याप्तावेव तस्योपयोगान्न पृथगुक्तम् । अस्यैवार्थस्य प्रपञ्चार्थमुत्तरः प्रबन्धः ।

परि०— पक्षीकृताकारेणेति । यथा काञ्चनमयोऽद्रिः अग्निमानित्येवमादिर्ध्येयः ॥ **दोषत्वस्य सिद्धत्वादिति** । धर्मिण अप्रतीतौ तत्र साध्यादिसम्बन्धबोधनायोगात् । पक्षीकृताकारासत्त्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसम्बन्धबोधस्यानुमानफलस्यासिद्धेः । सिद्धसाधनत्वस्यानाकाङ्क्षितत्वेन असङ्गतत्वात् दोषत्वं तेषामिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षणे । 'असदाश्रयस्य साधकत्वं नेत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवार्यता' इत्युक्तमित्यर्थः । 'न च अत्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहित' इति चोक्तमित्यर्थः ॥ **एवमुत्तरत्रापीति** । व्याश्रयासिद्धोऽपि द्विविधः । अव्याप्यो व्याप्यश्चेति ।

तत्राद्यस्य दोषत्वेऽपि अन्त्यस्येयमदोषत्वप्रतिज्ञा । तथा साध्यासिद्धिरपि न सर्वाप्यदुष्टा किन्तु व्याप्तिमत्येव न त्वन्येत्येवं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्वा व्याप्त्यादेः सत्त्वादित्युत्तरवाक्ये तत एवोक्तमन्यत्र 'असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव प्रयोजिका चे'त्युपष्टम्भकं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तस्याश्रयहीनतेति** । व्याप्तिग्रहस्थलरूपाश्रयहीनता ग्राह्येत्यर्थः ॥ **व्याप्तावेवेति** । बाधितत्वे सिद्धे पक्षीयहेतोस्साध्याभावसम्बन्धज्ञानेन व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः ॥ **अस्यैवार्थस्येति** । 'व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन न दोषा' इत्युक्तार्थस्येत्यर्थः ।

गु०दी०— आश्रयासिद्ध्यादावपि व्याप्त्यादेः सत्त्वादित्यत्र वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात् घटवदित्याश्रयासिद्धौ, ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमानधोदेशे नदीपूरादिति व्यधिकरणासिद्धौ, ऐक्यं मिथ्याऽप्रामाणिकत्वात् शशविषाणवदिति दृष्टान्तासिद्धौ, व्याप्त्यादेस्सत्त्वादित्यर्थः । अयं पूरः वृष्टिजन्यः पूरत्वादिति तत्रापि सामानाधिकरण्यं सम्पाद्यत इति चेत्किमेवं लोकमर्यादया कल्प्यते उत स्वमतदुराग्रहात् । नाद्यः लोको ह्यधःपूरं दृष्ट्वोपरि वृष्टिरासीदित्येवानुमिमीते । न द्वितीयः निर्मूलत्वात् । **व्याप्तावेव तस्योपयोगा**दित्यत्र बाधितविषयत्वे पक्ष एव साध्यापहारे सति हेतोर्व्यभिचारादबाधितविषयत्वं व्याप्तावेवोपयुज्यत इत्यर्थः ।

यादु०— पक्षीकृताकारणेति । विशेष्यसत्त्वेऽपि विशेषणस्यासत्त्वेन विशिष्टस्य पक्षीकृताकारस्यासत्त्वमित्यर्थः । यथा सुवर्णमयोऽद्रिरग्निमान्धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिविशेषणासिद्ध्याऽऽश्रयसिद्धिः । यथाऽह गङ्गेशः— 'आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्योमकमलमिति तु निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकमि'ति ॥ **दोषत्वस्य सिद्धत्वादिति** । आश्रयाप्रतीतौ हेतोः पक्षधर्मत्वज्ञानासम्भवेनासिद्धतया पक्षीकृताकारेणासति साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्बाधितत्वेन, सिद्धसाधकत्वस्य चासङ्गत्वेन, दोषत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः । तत्र ह्याद्यवाक्येनासदाश्रयासिद्धेर्द्वितीयवाक्येनाभावाश्रयत्वरूपाश्रयासिद्धेरदोषत्वमुपपादितमिति भावः । **एवमुत्तरत्रापीति** । अत्र प्रतिज्ञावाक्य इवोत्तरत्रोपपादकवाक्येऽपि आश्रयासिद्धिशब्दोऽसदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वमात्रपर इति ज्ञातव्यमिति नार्थः । उत्तरत्राश्रयासिद्धिशब्दाभावेनातिदेशासम्भवात् । किन्तु यथा प्रतिज्ञावाक्यव्याख्याने प्रमाणलक्षणवाक्यसम्मतिरस्त्येवमुत्तरत्रापि करिष्यमाणे 'व्याप्तौ सत्यां कथञ्चने'त्याद्युपपादकवाक्यव्याख्यानेऽपि 'व्याप्तिरेव प्रयोजिका । असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव । अतिप्रसङ्गाभावात् । अतिप्रसङ्गेन हि दोषादोषत्वे कल्प्ये' इति प्रमाणलक्षणवाक्यसम्मतिरस्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्वा, यथा प्रमाणलक्षणे इदमुक्तं एवमुत्तरत्रापि 'दोषो व्याहतिरेवास्ती'त्याद्युत्तरवाक्येऽपि वक्ष्यतीत्यर्थः । नृशृङ्गास्तित्वसाधन इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च प्रतिज्ञावाक्यमपि तद्बलादुक्ताभिप्रायकमिति भावः ॥ **दृष्टान्तस्येति** । अत्र दृष्टान्तशब्देन तदर्थैकदेशरूपं व्याप्तिग्रहणं लक्ष्यते । तेनात्र दृष्टान्तधर्मिण आश्रयहीनताप्राप्त्याऽसङ्गतिरिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **वस्तुतो व्याप्तावेवेति** । अबाधितत्वाभावे पक्ष एव व्यभिचारेण व्याप्तेरसम्भवादिति भावः ।

वं०प०— प्रतिजानीते आश्रयव्याश्रयेति मूलेनेति शेषः । इतरत्रयाणां का गतिरित्यत आह **अप्रतीतेति** ॥ **एवमिति** । यत्राश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वव्यवहारः सः, एतदुभयविषयको यत्र तद्दोषत्वव्यवहारः स एतदुभयव्यतिरिक्ताप्रतीताश्रयत्वादिविषयः प्रतिपत्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः ।

शे०चं०— आश्रयासिद्धिशब्दस्याश्रयासिद्धिमात्रपरत्वप्रतीतिनिरासाय विशेषपरतया तं व्यवस्थापयितुं तस्या अनेकप्रकारतां तावद्दर्शयति **आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारेत्यादिना** । असिद्धाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **असदाश्रयत्वमिति** । यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादि ॥ **अभावाश्रयत्वमिति** । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमित्यर्थः । तस्य निर्धर्मिकत्वादप्रामाणिकप्रतियोगित्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति भावः ॥ **अप्रतीताश्रयत्वमिति** । यथेदानीमिहाकाशे परमाणुः कदाचिद्द्रव्यारम्भकः परमाणुत्वादित्यादि ॥ **पक्षीकृताकारेणेति** । यथा स्वर्णमयोऽद्रिरग्निमानित्यादि । तत्र विशेष्यस्य सत्त्वेऽपि विशेषणाभावेन पक्षीकृतविशिष्टाकारस्यासत्त्वादिति भावः । **सिद्धसाधकत्वं चेति** । यथाऽनित्यो घटः कार्यत्वात्पटवदित्यादि । तत्र साध्यस्य निश्चितत्वेन सन्देहगर्भितपक्षत्वाभावेन पक्षरूपाश्रयाभावादिति भावः । नन्वाश्रयासिद्धिमात्रपरत्वाश्रयणेन तन्मात्रस्यादोषत्वप्रसिद्धिर्नैवेयमिति किन्न व्याख्यायत इत्यत आश्रयाप्रतीतौ हेतोः पक्षधर्मताज्ञानासम्भवेनासिद्धतया, पक्षीकृताकारेणासति साध्ये पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वेन सिद्धसाधकत्वस्य च असङ्गतत्वेन दूषणतायाः अन्यत्र सिद्धत्वान्न तथा व्याख्यानं युक्तमित्याशयेनाह **अप्रतीताश्रयत्वादेरिति** । असदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वयोरदूषणत्वे मानलक्षणसम्मतिमाह **अत एवेति** । अत्र च आद्येन वाक्येन असदाश्रयत्वरूपाश्रयासिद्धेरदोषत्वं द्वितीयेन च अभावाश्रयत्वरूपायास्तस्या अदोषत्वमुक्तमित्यर्थः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति **एवमिति** । आश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युत्तरत्रापीत्यर्थः । आश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युक्तिरप्यसदाश्रयत्वरूपतद्विशेषस्यादोषत्वाभिप्रायेणैव न तु अप्रतीताश्रयत्वादिसाधारणाश्रयशून्यत्वस्यादोषत्वाभिप्रायेण । अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्य स्थितत्वादिति भावः ।

नन्वाश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युक्तिरेव नास्ति, तत्कथं तस्या असदाश्रयत्वादिविशेषविषयकत्वातिदेश इत्यतोऽत्र वाक्ये आश्रयासिद्धिशब्देन दृष्टान्तस्याश्रयशून्यताया अपि सङ्गृहीतत्वेनैतदुक्तेरेव तदुक्तित्वाद्युक्त एव विशेषविषयकत्वातिदेश इत्याशयेनाह **आश्रयासिद्धिशब्देनेति** । यद्यपि सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वात् साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युक्तेरेवाश्रयशून्यत्वस्य दृष्टान्तदोषत्व एव पर्यवसितत्वेन पर्यवसितोक्तिमादाय विशेषविषयकत्वातिदेशनिर्वाहसम्भवादाश्रयासिद्धिशब्देनाश्रयशून्यतायाः सङ्ग्रहकथनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽप्यत्रत्यं तददोषत्वव्युत्पादनप्रकारं तत्र सूचयितुं तत्कथनमित्यवधेयम् । दृष्टान्तस्येत्यतःपरं तद्दोषतया परैरङ्गीकृतेति शेषः । तथाऽपि व्याप्तौ सत्यामित्यादिकमनर्थकमित्याशङ्क्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुकथनार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन हेतुकथनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तदाकाङ्क्षामुत्थापयति **कुत इति** । ननु च आश्रयासिद्ध्यादीनां व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेनापि दोषत्वस्य परेण वक्तुं शक्यत्वात् कथमनेन तेषामदोषत्वसिद्धि-

रित्यतोऽत्र विकल्पं, बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षमात्रनिरासपरतयोत्तरग्रन्थप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितं विकल्पमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन् द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति **किं व्याप्त्यादि-भङ्गहेतुत्वेनेत्यादिना** ।। **व्याप्त्यादेः सत्त्वादिति** । वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः । नन्वनेन ग्रन्थेन व्यभिचारा-सङ्कीर्णोदाहरणाभावादाश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वमित्यायातम् । तच्च न सम्भवति । नृशृङ्गं वह्निमद् धूमवत्त्वादित्यादेरेव व्यभिचारासङ्कीर्णतदुदाहरणस्य सत्त्वादित्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र ग्रन्थे व्यभिचारासङ्कीर्णोदाहरणाभाव एव तेषा-मदोषत्वे नियामकत्वेनाभिमतः स्यान्न चैवं किन्नाम दोषान्तरासङ्कीर्णोदाहरणाभाव एव तत्त्वेनाभिमत इति भावेन व्याप्तिपदं दोषान्तराभावसङ्ग्राहकतया व्याचष्टे **व्याप्तिग्रहणमिति** । अबाधितविषयत्वादेरप्यत्राभिप्रेतत्वे व्याप्तेरिव तस्य स्वशब्देनैव ग्राह्यत्वादुपलक्षणतया व्याप्तिशब्देन तद्ग्रहणे किन्निमित्तमित्यत आह **वस्तुतो व्याप्तावेवेति** । अबाधितत्वाद्यभावे पक्ष एव व्यभिचारेण व्याप्तेरसम्भवादिति भावः । एतच्च पक्षतायाः सन्देहघटितत्वाभावमभि-प्रेत्योक्तम् । सन्देहघटितत्वे तु पक्षताया बाधायां व्यभिचारवदपक्षधर्मत्वस्यापि प्राप्त्याऽबाधितविषयत्वेन व्याप्ते-रिव पक्षधर्मत्वस्याप्युपपादनात् व्याप्तावेवोपयोग इत्यवधारणस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् । आश्रयव्याश्रया-सिद्धी इत्यादिनैवाश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वस्योक्तत्वात् तत्कथनपरस्य 'दोषो व्याहतिरेवे'त्याद्युत्तरग्रन्थस्यानर्थक्य-माशङ्क्य परिहरति **अस्यैवेति** । प्रपञ्चनं च तद्दोषत्वे परोत्प्रेक्षिततत्तत्प्रकारविशेषनिरासेनेति द्रष्टव्यम् ।

वा०२०— असदाश्रयत्वमित्यादिधर्म्यन्तर्भावानुसारेण व्याख्याति **असिद्धाश्रयत्वमित्यर्थ इति** । **अज्ञानासिद्धतयेति** । अप्रतीताश्रयत्वस्येति शेषः । **बाधितत्वेनेति** । अत्र पक्षीकृताकारेणासत्त्वस्य बाध्य-तयेति शेषः । अप्रतीताश्रयत्वस्येत्यादिषष्ठ्यन्तानां दूषणताया इत्युत्तरेण सम्बन्धः । साध्यसाधनवैकल्यम् इत्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानमूलानुसारेणार्थिकसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते **यद्यपि सिद्ध इति** । **इत्युक्तेरेवेति** । इत्यु-त्तरदृष्टान्तदोषनिरूपणपरानुव्याख्यानोक्तेरेवेत्यर्थः । परैरङ्गीकृतेति पाठः । **न तदितीति** । अनर्थकपदेनोपस्थापि-तानर्थक्यं तदित्यनेन परामृश्यत इति न दोषः । **विकल्पमिति** । अभिप्रेतेत्युत्तरेण सम्बन्धः । **वक्ष्यमाण-रीत्येति** । व्याप्त्यनुपपत्त्यादिपक्षनिराकरणरीत्येत्यर्थः ।

दोषान्तरासङ्कीर्णेति । व्यभिचारातिरिक्तदोषान्तरेणाप्यसङ्कीर्णेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति **अबाधित-विषयत्वादेरप्यत्राभिप्रेतत्व इति** । अबाधितत्वाद्यभावे पक्ष एवेति पाठः । **एतच्चेति** । व्याप्तावेवाबाधित-विषयत्वस्योपयोग इत्येतदित्यर्थः । सन्देहघटितत्वे त्वित्यत्र पक्षतायाः सन्देहेति सम्बन्धः । **बाधायां** बाधे सति । पक्षस्यैव विपक्षत्वात् तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ असदाश्रयस्य हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ॥

॥ अथ तत्र असदाश्रयं षोढा विकल्प्य प्रत्येकं हेतुदोषत्वनिराकरणम् ॥

॥ अथ तत्र च प्रथमविकल्पस्य हेतुदोषत्वनिराकरणम् (शृङ्गत्वहेतुना नृशृङ्गास्तित्वसाधने व्याहतिरूपप्रमाणविरोधस्यैवाभासरूपदोषत्वं नासदाश्रयत्वस्य) ॥

४५ **सु०—** तत्र भाववदभावस्यापि प्रामाणिकत्वं सधर्मकत्वं च प्रागेव साधितम् । असदाश्रयस्य तु कुतो दुष्टत्वमिति वाच्यम् । किं 'नरविषाणमस्ति विषाणत्वादि'त्यादेरपि साधनत्वप्रसङ्गात् उत असतो निर्धर्मकत्वेन साध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेन, अथ साधनधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या स्वरूपासिद्धत्वेन, यद्वा असतः सकलव्यवहाराभाजनत्वेन, यदि वा अप्रामाणिकस्य प्रमाणाङ्गताऽसम्भवेन, अथवा असदाश्रयस्य व्याप्त्यनुपपत्त्येति । आद्यं निराकरोति **दोष इति** ।

अनु०— दोषो व्याहतिरेवास्ति नृशृङ्गास्तित्वसाधने ।

व्याहतिः प्रमाणविरोधः । शृङ्गशब्दो हि महतः शिरस्संयुक्तस्य रूपवतोऽवयवविशेषस्य वाचकोऽभिप्रेतः स्यात्, अतीन्द्रियस्य वा कस्यचित् । आद्ये प्रत्यक्षेण तस्य नास्तिताऽवधारणात् प्रमाणबाधितत्वेनैव विषाणत्वस्यासाधनत्वान्नातिप्रसङ्गः । द्वितीये त्विष्टापादनमिति ।

परि०— किमभावस्य स्वरूपमेव नेत्युच्यते उत धर्मो नेति ? न द्वयमपीत्याह **अभावस्यापीति** ॥ **प्रागेवेति** । 'अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिण' इति 'प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'ति युक्तिपादीयचतुर्थाधिकरणे । तथा वैशेषिकाधिकरणे 'अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिला' इति 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इति च सधर्मकत्वं प्रामाणिकत्वं चोक्तमित्यर्थः ॥ **इष्टापादनमिति** । गुरुत्वादेरतीन्द्रियधर्मस्य सत्त्वादिति भावः ।

गु०दी०— **द्वितीये त्विष्टापादन**मित्यत्र शृङ्गशब्दस्य गोविषाणादौ रूपवत्यैन्द्रियक एव शक्तिग्रहेण नातीन्द्रिये शृङ्गशब्दस्य शक्तिः । लक्षितत्वादौ तु शृङ्गशब्दलक्ष्यमतीन्द्रियं किञ्चिदस्तीत्युक्तं स्यात् । तच्च धर्मादिकमस्त्येवेतीष्टापादनमित्यर्थः ।

यादु०— अभावाश्रयस्य दोषत्वं किमभावस्याप्रामाणिकत्वेनोत तस्य निर्धर्मकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाह **तत्र भाववदिति** ॥ **प्रागेवेति** । 'तथाऽपि प्रथनं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इत्यादौ अभावस्य प्रामाणिकत्वम् 'अभावस्य च धर्माः स्युर्भावा' इत्यादौ तस्य सधर्मकत्वं च साधितमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वसदाश्रयत्वस्येवाभावाश्रयत्वस्याप्यदोषताया अवश्यं साधनीयाया उत्तरत्रासाधनान्न प्रतिज्ञावाक्यस्यासदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वयोरदोषत्वविषयतया तात्पर्यवर्णनं युक्तमित्याशङ्क्य तदसाधननिमित्त-कथनेन परिहरति **तत्रेति** ॥ **प्रागेवेति** । असदधिकरणवैशेषिकाधिकरणयोरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तुच्छत्वेऽपि तस्यातुच्छत्वात् अभावत्वाप्रामाणिकप्रतियोगित्वादिधर्माश्रयत्वान्नात्य-न्ताभावस्य निर्धर्मिकत्वमप्रामाणिकत्वस्य प्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वेन प्रतियोग्यप्रामाणिकत्वस्य तदत्यन्ताभावप्रामाणिकत्वसाधकतया हेतोर्विरुद्धत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **किमिति** । तददोषत्व इति शेषः ॥ **अथ साधनेति** । अत्रापि निर्धर्मकत्वेनेति प्रागुक्त एव हेतुरनुसन्धेयः ॥ **सकलेति** । विधिनिषेधरूपसकलेत्यर्थः । तच्च प्रतीत्यविषयत्वहेतुसिद्धमिति भावः ॥ **व्याप्त्यनुपपत्त्येति** । निरधिकरणयोर्धर्मयोर्नियतसामानाधिकरण्य-रूपव्याप्त्यनुपपत्त्येत्यर्थः । स्वव्याहतेरत्राप्रसङ्गेन व्याहतिशब्दस्य सामान्यपरत्वासम्भवात् 'मानबाधे न तद्भवेदि'-त्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विशेषपरतया तमनूद्य व्याचष्टे **व्याहतिः प्रमाणविरोध इति** । प्रत्यक्षप्रमाणबाध इत्यर्थः । ननु भृङ्गशब्दस्यातीन्द्रियवस्तुवाचकत्वाभ्युपगमेन प्रतियोग्ययोग्यतया तदभावस्याप्रत्यक्षत्वात् कथमत्र प्रत्यक्षबाध इत्यत्रोऽत्र भृङ्गशब्दस्य प्रसिद्धावयववाचकत्वपक्ष एवैतद्दोषाभिधानान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्प-प्रदर्शनपूर्वकं द्वितीयपक्षं बहिरेव प्रदूष्य प्रथमपक्षनिरासपरतया ग्रन्थं योजयति **भृङ्गशब्दो हीत्यादिना** ।

वा०र०— **उपलक्षणं चैतदिति** । असदाद्यधिकरणीयप्रामाणिकत्वादिसाधनमित्यर्थः । **प्रागेव साधितमिति** मूलम् । अतो नाभावाश्रयत्वस्यादूषणत्वमुपपाद्यत इति शेषः । **असदाश्रयत्वस्य त्विति** मूलम् । असदाश्रयत्वस्य कुतो दूषणत्वमित्यर्थः । किन्तु नृविषाणमित्यत्रापेक्षितं पूरयति **तददोषत्व इति शेष इति** । **बहिरेव प्रदूष्येति** प्रदूषयिष्यन्नित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ बाधितविषयत्व(प्रमाणबाधव्यभिचार)ादिदोषान्तरासङ्कीर्णस्य केवलासदाश्रयस्य 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात् पाषाणवत्' इत्याद्यनुमानस्य हेतुत्वे बाधकाभावः ॥

४६ **सु०**— स्यादेतत् । भृङ्गत्वं तावदसाधनमित्यविवादम् । अस्ति च तत्र बाधित-विषयत्वमसदाश्रयत्वं च । तत्र बाधितविषयत्वमेव तदीयासाधनत्वे प्रयोजकं नासदाश्रय-त्वमिति कुतो नियम्यत इत्यत आह **यत्रेति** ।

अनु०— **यत्र व्याहतता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य साधने ।**

यस्मिन्साध्ये, **व्याहतता** प्रमाणबाधो, **नास्ति, अस्य साधने**ऽसदाश्रयेणापि हेतुना क्रियमाणे, **कोऽतिप्रसङ्गः**, न कोऽपि दोषः । व्याहततेत्युपलक्षणम्, व्यभिचारादिकं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एतदुक्तं भवति । अस्ति तावद्बाधितविषयत्वस्य दूषणत्वे कृशानुशैत्यादिसाधनं कृतकत्वादिकं दोषान्तरासङ्कीर्णमुदाहरणम्, तेन तस्य दूषणत्वं निश्चिनुमः । न च असदाश्रयत्वस्य दोषत्वे बाधितविषयत्वाद्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति, येन तस्य दोषत्वं प्रतीमः, बाधितविषयत्वादिदोषान्तराभावे केवलासदाश्रयस्य हेतुत्वे बाधकाभावात् । दृश्यते च तथाविधस्य हेतुत्वम्, यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वात् पाषाणवदिति । अतो बाधितविषयत्वेनैव शृङ्गत्वमसाधनं नासदाश्रयत्वेनेति निश्चीयते ।

गु०दी०— कृशानुशैत्यादिसाधनमित्यत्र शैत्यपदेनानुष्णत्वं गृह्यते । अन्यथा स्पर्शरहितरूपादौ व्यभिचारेण कृतकत्वमसङ्कीर्णं न स्यादित्यनुसन्धेयम् ।

वं०प०— तथाविधस्येति । बाधितविषयत्वाद्यसङ्कीर्णस्य केवलासदाश्रयस्येत्यर्थः । तदुदाहरति **यथेति** ।

शे०चं०— ननु 'यत्र व्याहतता नास्ती'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च प्रमाणबाधाभावेऽसदाश्रयस्यापि हेतोः साधकत्वे बाधकाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्य शृङ्गत्वहेतौ प्रमाणव्याहतेः प्रयोजकत्वस्य तत्र नियामकत्वोक्त्या तदप्रयोजकताशङ्कानिरासेन समर्थनार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमिति भावेन नियामकोपदर्शकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रसञ्जकप्रदर्शनपूर्वकं तदप्रयोजनकत्वशङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** ॥ **कुतो नियम्यत इति** । नियामकाभावान्नैवं निश्चेतुं शक्यम् । अन्यथा तदीयासाधकतायामसदाश्रयत्वमेव प्रयोजकं न तु बाधाविषयत्वमिति विपरीतनियमस्यापि प्रसङ्गादिति भावः । ननु बाधितविषयत्वमेव शृङ्गत्वस्यासाधनत्वे प्रयोजकं नासदाश्रयत्वमिति कुतो नियम्यत इति शङ्कायां नानेन वाक्येन परिहारोऽत्र नियामकस्यानुक्तेरित्यतस्तदभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अत इति** । बाधितविषयत्वस्यान्यत्र दूषणत्वेन निश्चिततया असदाश्रयत्वस्य तत्त्वेनानिश्चिततयाश्च अत इत्यनेन परामर्शः ।

वा०र०— प्रयोजकत्वस्येति । समर्थनार्थत्वादित्युत्तरेण सम्बन्धः । तदुपपादनं **तत्र नियामकेति** ।

* * *

।। अथ वन्ध्यासुतवक्तृतासाधकसुतत्वहेतोर्बाधितविषयतया दुर्बलत्वात् न तेनाचेतनत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षता ।।

४७ सु०— अथ मतम् । वन्ध्यासुतो वक्ता सुतत्वात् सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षमेतत् किन्न स्यात्, असदाश्रयताभयस्य भवतैव त्याजितत्वादिति । मैवम् । तदीयवक्तृताकार्यस्य कदाऽपि केनाप्यनुपलब्धत्वेन बाधितविषयतया दुर्बलस्य अप्रतिपक्षत्वात् । न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः । अवक्तृत्वमपि वचनेतरक्रियाकर्तृत्वमित्यतः अचेतनत्वमपि बाधितविषयमिति चेन्न, वक्तृत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वात् ।

शे०चं०— वन्ध्यासुतो वक्ता सुतत्वादित्यादेरपि साधकत्वप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् 'बधितविषयत्वादिदोषान्तराभावे केवलासदाश्रयस्यापि साधकत्वे बाधकाभावादि'त्ययुक्तमित्यभिप्रायेण शङ्कते **अथ मतमिति** । यद्वा दृश्यते चेत्याद्युक्तमसत् । सत्प्रतिपक्ष(क्षित)त्वेन तस्यासाधकत्वादिति शङ्कते **अथेति** । नञः पर्युदासार्थत्वमभिप्रेत्य साम्यमाशङ्कते **अवक्तृत्वमपीति** । ततश्च प्रतिपक्षत्वं नानुपपन्नमिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्य परिहरति **वक्तृत्वमपीति** । ततश्च प्रतिपक्षत्वं नानुपपन्नमिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्य परिहरति **वक्तृत्वाभावमात्रस्येति** । तथा च तस्य बाधितत्वेन दुर्बलत्वादप्रतिपक्षत्वमेवेति भावः ।

वा०र०— बाधितविषयत्वादित्यारभ्य बाधकाभावादितीत्यनुवादः । अयुक्तत्वे हेतुकथनं **बाधकत्वादित्यन्तेन** । **न हि भवति तरक्षोरिति** मूलम् । न हि भवति तरक्षुः प्रतिपक्षो हरिणशावकस्य । किन्तु समरकण्डुनिघ्नविषाणकोटिसमुल्लिखितगण्डशैलस्य विपिनमाहिषस्येति प्रतिपक्षविचारस्थलीयन्यायवाचस्पत्यनुसारेणोक्तविधो माहिषस्तु प्रतिपक्षो भवेत् । न चात्र तद्वत् समबलता अस्तीति भावः । दुर्बलत्वादित्यतः पूर्वं पूर्वानुमानस्य प्रबलतया तदपेक्षया प्रतिपक्षानुमानस्येति पूरणीयम् ।

* * *

।। अथ असत्यभावानुपपत्तिशङ्का तन्निरासार्थश्च शब्दाभासादिनाऽप्यसतःप्रतीतिसद्भावदर्शनम् ।।

४८ सु०— नन्वभावोऽप्यसति कथं, तस्य धर्माभावादिति चेन्न । धर्माणामनेकविधत्वात् । केचिद्धि धर्मिसमवेता भवन्ति, यथा रूपादयः । केचिदन्यसमवेता अप्यन्यमुपरञ्जयन्ति, यथा ज्ञानादयो घटादीनाम् । केचिदाश्रयसमवायमपि नापेक्षन्ते केवलं केनचिन्निरूप्यन्ते, यथाऽभावः । न च वाच्यमभावोऽपि सद्भ्यां निरूपणीय इति, प्रागभावाद्यनिरूपणप्रसङ्गात् । घटादेः कदाचित्सत्त्वान्नैवमिति चेन्न, तस्य निरूपणसमये-

ऽनुपयोगात् । प्रतीत्या निरूपकत्वमिति चेत्, समं प्रकृतेऽपि, शब्दाभासादिना वन्ध्यासुतस्यापि प्रतीतिसम्भवात् ।

परि०— नन्वभावोऽपीति कृतप्रश्नस्य धर्मस्वभाव एव तादृश इति परिहारं विवक्षुर्धर्माणां स्वभावं विवेचयति **धर्माणामनेकविधत्वादिति** ॥ **अन्यसमवेता अपीति** । आत्मनि मनसि वा इत्यर्थः । **उपरञ्जयन्तीति** । विषयतास्वरूपसम्बन्धयुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ **सद्भ्यामिति** । विद्यमानाभ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः ॥

वं०प०— **अभावोऽपीति** । वक्तृत्वाभावरूपं साध्यमित्यर्थः । **तस्या**सतो वन्ध्यासुतस्य । **उपरञ्जयन्ति** व्यावर्तयन्ति ॥ **यथाऽभाव इति** । तथा च प्रकृतेऽभावरूपमवक्तृत्वमाश्रयभूतवन्ध्यासुते स्वसमवायं नापेक्षते । किन्नाम वन्ध्यासुतरूपाधिकरणेन **निरूप्यते** तत्रास्तीति ज्ञायत इत्यर्थः । **सद्भ्यां** अधिकरणप्रतियोगिभ्याम् । तथाच अधिकरणस्य वन्ध्यासुतस्यैव असत्त्वेन तत्र वक्तृत्वाभावनिरूपणं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **प्रागभावेति** । घटप्रागभावदशायां प्रतियोगिनो घटस्याभावात् प्रागभावनिरूपणं न स्यादित्यर्थः । **तस्य** कदाचिदुत्तरकाले सत्त्वस्य ॥ **अनुपयोगादिति** । न हि कदाचित्सत्त्वमिदानीं प्रतीतेरुपकारीत्यर्थः । **प्रतीत्या** कदाचित्सतोऽपि घटरूपप्रतियोगिन इत्यर्थः । **निरूपकत्वं** प्रागभावं प्रति । **वन्ध्यासुतस्याप्य**धिकरणभूतस्येति शेषः । **सम्भवात्** तथा च वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वं युक्तम् । वक्तृत्वाभावो वन्ध्यासुते ज्ञातुं शक्यत इति यावदिति भावः ।

शे०चं०— ननु भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनेन असतो भावधर्मं प्रतीवाभावधर्मं प्रत्यप्यनाश्रयत्वसिद्ध्या वन्ध्यासुते वक्तृत्वाभावोऽपि वक्तृत्ववद्बाधित एवेति तुल्यबलत्वाद्युक्तः प्रतिपक्ष इति भावेन शङ्कते **नन्वभावोऽपीति** ॥ **धर्मिसमवेता इति** । धर्म्याश्रिता इत्यर्थः ॥ **अन्यसमवेता इति** । अन्याश्रिता इत्यर्थः । **अन्यमुपरञ्जयन्ति** अन्यस्योपरञ्जकाः (व्यावर्तकाः) । उपरञ्जकत्वं च स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं ज्ञेयम् । तान् उदाहरति **यथेति** ॥ **आश्रयसमवायम्** आश्रयसत्त्वमपि नापेक्षन्तेऽनाश्रिता एवेत्यर्थः । **केवलम्** आश्रयसत्त्वं विना । **केनचिद्** अधिकरणेनेत्यर्थः । तानेवोदाहरति **यथाऽभाव इति** । सत्त्वाभावादय इत्यर्थः । तथा च वन्ध्यासुतस्यासत्त्वेऽपि निरूपकत्वात् तत्र सत्त्वाभाववद्वक्तृत्वाभावस्याप्युपपत्तेर्न बाध इति भावः ॥ **सद्भ्यामिति** । अधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः । तथाच भावस्य सत्प्रतियोगिनिरूप्यत्ववत् सदधिकरणनिरूप्यत्वस्यापि नियमात् असतो वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वमिति भावः । असत्त्वाद्वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वमिति वदतः कोऽभिप्रायः, किन्निरूपणदशायां सत्त्वस्य निरूपकत्वे प्रयोजनकत्वाद्वन्ध्यासुतस्य चात्यन्तासतस्तदभावान्न तन्निरूपकत्वमिति किंवा कदाचिदपि सत्त्वस्य निरूपकत्वप्रयोजकत्वादत्यन्तासतो वन्ध्यासुतस्य तदभावान्न निरूपकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रागभावादीति** । तद्दशायां

घटादेरसत्त्वेन निरूपकत्वासम्भवादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते **घटादेरिति** । प्रागभावादिदशायां घटादेरसत्त्वेऽपि कदाचित्सत्त्वात्तन्निरूपकत्वसम्भवेऽपि वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वं तस्य कदाऽप्यसत्त्वादिति भावः । तत्किं यदाकदाचित्सतः कारणत्वं पूर्वक्षणे सतो वा । नाद्योऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति **तस्येति** । ननु घटादेस्तत्प्रागभावादिप्रतियोगित्वं न घटरूपादिवत्तत्तद्वस्तुहेतुकृतम् । नापि पाकजरूपादिवद् बुद्धिहेतुभिन्नागन्तुकस्वहेतुकृतमभ्युपगच्छामो येन रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं स्यात् । किन्तु बुद्धिहेतुकृतमेव । तथा च तादृशज्ञानसामग्र्यासादितायां प्रागभावादिगोचरतत्प्रतियोगिकत्वप्रतीतौ प्रतियोगित्वेनोल्लिखितत्वमेव प्रतियोगित्वमिति न तस्य धर्मिसापेक्षत्वमित्याशङ्कते **प्रतीत्या निरूपकत्वमिति चेदिति** । तर्ह्यधिकरणत्वमपि वन्ध्यासुतस्य न वस्तुहेतुकृतं किन्तु बुद्धिहेतुकृतमेव । तथा च तादृशज्ञानसामग्र्यासादितायां वक्तृत्वाभावगोचरवन्ध्यासुताधिकरणकत्वप्रतीतावधिकरणत्वेनोल्लिख्यमानत्वमेवाधिकरणत्वमिति तस्य धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावान्न तत्र तदभावो बाधित इति दुर्बलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशयेन परिहरति **समं प्रकृतेऽपीति** । ननु प्रतीत्यगोचरत्वात् असतो वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावगोचरतदधिकरणकत्वप्रतीतावधिकरणत्वेनोल्लिखितत्वमपीत्यत आह **शब्देति** ।

वा०र०— समवेतशब्देन समवायसम्बन्धेनाश्रिततत्वप्रतीतेस्तस्य च स्वमते समवायाभावेनायोगादाह **आश्रिता इत्यादि** । 'समवेता युयुत्सव' इत्यादिस्थले प्रयोगस्य दृष्टत्वादिति भावः । प्रयोजकत्वाद्वन्ध्येति पाठः । 'असद्विलक्षणज्ञप्त्या' इति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यानस्थलीय 'नन्वसतः कथं भाति भास्यत' इत्यादि मूलव्याख्यानरूपबुद्धिहेतुकृतम् । 'न तु घटत्वादिवदि'त्यादि टीकानुसारेणाशङ्कते **ननु घटादेस्तत्प्रागभावेत्यादिना** । **धर्मिसापेक्षत्वम्** । तत्सत्तासापेक्षत्वमित्यर्थः । तर्हीत्यादिग्रन्थे तु वस्तुहेतुकृतमित्यादौ घटरूपादिवदित्यादि प्रागुक्तमनुषञ्जनीयम् । **बुद्धिहेतुकृतं** बुद्धेर्हेतुना कृतम् । वस्तुनोऽभावेऽपि करणसामर्थ्यात् प्रतियोगित्वविषयिणी बुद्धिर्जायत इति यावत् । रजताभावेऽपि तदुल्लेखिबुद्धिवत् ।

स०व्र०— केनचिदिति । प्रतियोगिनेत्यर्थः ॥ **सद्भ्यामिति** । अधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः । तथा च प्रकृतेऽधिकरणस्यासत्त्वादभावनिरूपणं न युज्यत इत्यर्थः । **प्रागभावादीति** । अत एव प्रतियोगिनोऽभावादिति भावः ।

॥ इति असत्यभावानुपपत्तिशङ्का तन्निरासार्थश्च शब्दाभासादिनाऽप्यसतःप्रतीतिसद्भावदर्शनम् ॥
॥ इति वन्ध्यासुतवक्तृतासाधकसुतत्वहेतोर्बाधितविषयतया दुर्बलत्वात्
न तेनाचेतनत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षता ॥

* * *

।। अथ निषेधं प्रत्यसतः पक्षत्वे बाधकाभावात् वन्ध्यासुतस्य सुतत्वासिद्धिः ।।

४९ **सु०— असिद्धं च सुतत्वं वन्ध्यासुतस्य । न चैवं स्ववचनव्याघातः । काल्पनिकानुवादेन वास्तवनिराकरणात् । काल्पनिकस्य कथं पक्षत्वमिति चेन्न, निषेधं प्रति पक्षत्वे बाधकाभावात्, अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपायोगात् ।**

परि०— वचनव्याघात इति । वन्ध्यासुतस्येत्यनुवादेनैव सुतत्वाङ्गीकारप्राप्तेरिति भावः ।। **पक्षत्वमिति** । वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यत्र पक्षत्वमित्यर्थः ।

यादु०— न चैवं स्ववचनव्याघात इति । वन्ध्यासुत इत्यनुवादबलेनैव तत्र सुतत्वलाभादिति भावः ।

वं०प०— एवं वन्ध्यासुतस्य सुतत्वं नेत्युक्ते ।। **काल्पनिकेति** । कल्पितवन्ध्यासुते वास्तवं सुतत्वं नेत्युच्यत इत्यर्थः । उभयोरपि वास्तवत्वे किल व्याघातः स्यात् । न चैवं प्रकृत इति भावः । **पक्षत्वम्** अवक्तृत्वानुमाने ।। **निषेधं प्रतीति** । यदि विधिरूपो धर्मः साध्यः स्यात् तदैवासतस्तं प्रति पक्षत्वं न स्यात्। निषेधरूपधर्मसाधने तु युक्तं पक्षत्वमित्यर्थः ।। **अन्यथेति** । निषेधं प्रत्यसतः पक्षत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । इति यदि नाङ्गीक्रियत इति भावः । **परपक्षेति** । परपक्षोऽसाधुरिति यदा साध्यते तदा तत्र परकीयपक्षस्य असतः कथमसाधुत्वे धर्मित्वमिति शङ्कायां निषेधं प्रति पक्षत्वे बाधकाभावादित्येव वाच्यमिति भावः ।

शे०चं०— एवं बाधितविषयत्वेन दुर्बलतयाऽप्रतिपक्षत्वमुपपाद्यासिद्धत्वेन दुर्बलतयाऽपि तदुपपादयति **असिद्धं चेति** ।। **स्ववचनेति** । वन्ध्यासुत इत्यनुवादबलेनैव सुतत्वलाभादिति भावः । काल्पनिकवास्तवसुतत्वविषयत्वेन भिन्नविषयत्वादनुवादनिषेधयोर्न स्ववचनव्याघात इत्याह **काल्पनिकेति** ।। **कथमिति** । अप्रामाणिकस्य प्रमाणानङ्गत्वादिति भावः । यद्वा, काल्पनिकस्य साध्यसाधनाश्रयत्वानुपपत्तेरिति भावः । काल्पनिकस्य न प्रमाणाङ्गत्वमप्रामाणिकत्वादिति प्रमाणाङ्गत्ववत्तादृशसाध्यसाधनाश्रयत्ववच्च न वक्ताऽचेतनत्वादिति प्रमाणाङ्गत्वस्य तादृशसाधनाश्रयत्वस्य च सम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन परिहरति **निषेधं प्रतीति** ।

* * *

।। अथ अचेतनत्वहेतोश्चैतन्यव्यावृत्तिमात्रार्थकत्वात्
चेतनातिरिक्तस्वभावत्वार्थकत्वाभिप्रायेणापादितासिद्धेर्निराकरणम् ।।

५० **सु०— अथाचेतनत्वमप्यसिद्धम्, तस्य चेतनातिरिक्तस्वभावत्वादिति चेन्न, चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्य हेतुत्वात् । अभावस्य च असतो(ता)ऽपि निरूपणमुपपद्यत इत्युक्तम् ।**

परि०— शङ्कते **अथेति** ।

वं०प०— स्वभावत्वादिति । वन्ध्यासुतस्य च निःस्वभावत्वादिति भावः । नन्वसति वन्ध्यासुते चैतन्यव्यावृत्तिरूपोऽभावोऽपि हेतुभूतः कथम् । तस्य धर्माभावादिति चेत् तत्राह **अभावस्य चेति** । **असता** अधिकरणेन प्रतियोगिना च । प्रकृते च असता वन्ध्यासुतरूपाधिकरणेन प्रतीतत्वमात्रेण निरूपणमचेतनत्वरूप-हेतोर्युक्तमिति भावः । **इत्युक्तं** 'धर्माणामनेकविधत्वादि'त्यादिनेत्यर्थः ।

शे०चं०— सुतत्ववदचेतनत्वस्याप्यसिद्धत्वात् तुल्यबलत्वमेवेति न प्रतिपक्षत्वभङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **अथेति** ॥ **तस्येति** अचेतनत्वस्येत्यर्थः । नञः पर्युदासार्थत्वादिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमङ्गीकृत्य परिहरति **चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्येति** । भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वात् कथमसतो वन्ध्यासुतस्य चैतन्य-व्यावृत्त्याश्रयत्वमपि स्यादित्यतः प्रागुक्तं परिहारं स्मारयति **अभावस्येति** ॥ **उक्तमिति** । धर्माणामनेकविध-त्वादित्यादिनेति शेषः ।

॥ इति अचेतनत्वहेतोश्चैतन्यव्यावृत्तिमात्रार्थकत्वात्
चेतनातिरिक्तस्वभावत्वार्थकत्वाभिप्रायेणापादितासिद्धेर्निराकरणम् ॥
॥ इति निषेधं प्रत्यसतः पक्षत्वे बाधकाभावात् वन्ध्यासुतस्य सुतत्वासिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ सुतत्वहेतोर्मूकेऽनैकान्तिकत्वञ्च ॥

५१ **सु०— मूकेऽनैकान्तिकश्च सुतत्वहेतुः । अमूकत्वेन विशेषणे तस्य वक्तृत्वानति-रिक्तत्वेन साध्याविशिष्टता स्यात् ।**

गु०दी०— तस्य वक्तृत्वानतिरिक्तत्वेन साध्याविशिष्टता स्यादित्यत्र अमूकत्वे सति सुतत्वादिति हेतुकरणे विशेषणीभूतामूकत्वं वक्तृत्वं चैकमेवेति साध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः । जडसाधारणं मूकभिन्नत्वमेवोच्यते चेत्तर्किं वन्ध्यासुतोऽपि जड इत्यभिप्रायः । तर्हि बाधः स्यात् । चेतनश्चेद्भिन्नचेतनत्वं वक्तृत्वमादायैव पर्यव-स्यतीति पुनस्साध्यावैशिष्ट्यम् ।

वं०प०— साध्येति । साध्यस्य हेतुमध्ये पतितत्वेन साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वादिति भावः ।

शे०चं०— अनैकान्तिकश्चेति । अतोऽप्यतुल्यबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशयः ।

स०व्र०— एतेन विकल्पिता इति । तथाहि न द्वितीयतृतीयौ । असति त्वदुक्तयोः साध्यसाधन-धर्मानाधारत्वरूपयोः साध्ययोः निर्धर्मकत्वरूपसाधनस्य च तवापि बाधादिप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । असत्

प्रतीत्यविषय इति प्रतीतिविषयत्ववत् सकलव्यवहारभाजनमिति व्यवहारविषयत्ववच्च वक्तृत्वादिप्रतीतिविषयत्व-व्यवहारभाजनत्वयोरपि सम्भवात् । किञ्च सकलव्यवहाराविषयत्वे तव मौनं स्यात् । न पञ्चमः । असन्न प्रमाणाङ्गम् अप्रामाणिकत्वादिति प्रमाणाङ्गत्ववन्न वक्ताऽचेतनत्वादिति प्रमाणाङ्गत्वस्यापि सम्भवात् । न षष्ठः । सदाश्रयत्वेऽपि प्रमेयत्वानित्यत्वादौ व्याप्त्यदृष्ट्याऽसदाश्रयत्वेऽपि प्रामाणिकत्वासत्त्वयोर्व्याप्तिदृष्ट्या तद्वदवक्तृत्वाचेतनत्वयोरपि व्यभिचाराद्यदर्शनेनाविनाऽभावरूपव्याप्तिसम्भवादिति ।

।। इति सुतत्वहेतोर्मूकेऽनैकान्तिकत्वश्च ।।

।। इति बाधितविषयत्व(प्रमाणबाधव्यभिचार)ादिदोषान्तरासङ्कीर्णस्य केवलासदाश्रयस्य 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्पाषाणवत्' इत्याद्यनुमानस्य हेतुत्वे बाधकाभावः ।।

।। इति प्रथमविकल्पस्य हेतुदोषत्वनिराकरणम् (शृङ्गत्वहेतुना नृशृङ्गास्तित्वसाधने व्याहतिरूपप्रमाणविरोधस्यैवाभासरूपदोषत्वं नासदाश्रयत्वस्य) ।।

* * *

।। अथ 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्पाषाणवत्' इत्याद्यसदाश्रयानुमानानां निर्दोषतया साधकत्वप्रदर्शनेन षण्णामप्यसदाश्रयविकल्पानां निरस्तत्वम् ।।

५२ **सु०— एतेन विकल्पिताः पक्षाः समस्ता अपि निरस्ता भवन्तीत्यास्तां विस्तरः ।**

परि०— एतेनेति । वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यनुमानस्य निर्दोषतासमर्थनेनेत्यर्थः ।

यादु०— एतेनेति । वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्याद्यसदाश्रयानुमानानां साधकत्वदर्शनेन इत्यर्थः ।

वं०प०— निरस्ता इति । अभावरूपसाध्यधर्माश्रयत्वस्य, तादृशसाधनधर्माश्रयत्वस्य, असत् अभावरूपधर्माधिकरणमिति व्यवहारभाजनत्वस्य, अभावसाधकप्रमाणाङ्गत्वस्य, आश्रयाभावेऽपि हेतुसाध्ययोर्व्याप्तेश्च सम्भवे 'उतासत' इत्यादिना विकल्पिताः सर्वे पक्षा निरस्ता ज्ञेया इत्यर्थः ।

शे०चं०— एतेनेति । वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वात्पाषाणवदित्यनुमानेऽसतोऽपि वन्ध्यासुतस्य वक्तृत्वाभावरूपसाध्याश्रयत्वसमर्थनेनासतो निर्धर्मकत्वेन साध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेनेति द्वितीयः। चैतन्यव्यावृत्तिरूपसाधनस्यासिद्धिनिरासेन साधनधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या स्वरूपासिद्धत्वेनेति तृतीयः । असतोऽपि वन्ध्यासुतस्य शब्दाभासादिति प्रतीतिविषयत्वोपपादनेन तदविषयत्वनिबन्धनसकलव्यवहाराभाजनत्वेनेति चतुर्थः। काल्पनिकस्यापि निषेधं प्रति पक्षत्वसमर्थनेनाप्रामाणिकस्य प्रमाणाङ्गतासम्भवेनेति पञ्चमः । सुतत्वहेतोर्मूके व्यभिचारकथनेन अवक्तृत्वाचेतनत्वयोर्व्यभिचारादर्शनसूचनद्वाराऽविनाभावरूपव्याप्तेः सद्भावसूचनादसदाश्रयस्य

व्याप्त्यनुपपत्त्येति षष्ठ इत्येवं समस्ताः पक्षा निरस्ता इत्यर्थः । नन्वविनाभावरूपव्याप्तिसद्भावेऽपि नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यनुपपत्तिरसदाश्रयस्य तदवस्थैवेत्यतोऽविनाभावमात्रस्यैव व्याप्तिताया उपपादयिष्यमाणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वाभावसिद्धेर्व्याप्तित्वेऽपि वाऽवक्तृत्वाचेतनत्वयोरपि घटादौ सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **आस्तां विस्तर इति** । यद्वाऽसदाश्रयस्य साधकत्वं नेत्यपि केनचिल्लिङ्गेन साधनीयम् । तत्र च असन्नाश्रय एवन्त्वादित्यसन्वा पक्षीकर्तव्यः । असदाश्रयो हेतुर्न साधकः एवन्त्वादित्यसदाश्रयो हेतुर्वोभयथाऽपि स हेतुरसदाश्रय एव । असति सद्धर्मानङ्गीकारात् । तच्च लिङ्गव्याप्त्यभावे साधकं न स्यादिति कथमसदाश्रययोर्व्याप्त्यभाव इत्यादि भगवत्पादोक्तदोषं मनसि निधायाह **आस्तां विस्तर इति** ।

वा०र०— भगवत्पादोक्तमिति । असदाश्रयस्येति वाक्येनेति शेषः ।

।। इति 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्पाषाणवत्' इत्याद्यसदाश्रयानुमानानां निर्दोषतया साधकत्वप्रदर्शनेन षण्णामप्यसदाश्रयविकल्पानां निरस्तत्वम् ।।

* * *

।। अथ प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः समाधानश्च ।।

।। अथ तत्र प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः सर्वेषां न्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वेन समाधानश्च ।।

५३ **सु०—** प्रमाण(बाधे)विरोधेन भृङ्गत्वहेतुराभास इत्युक्तम् । अथ प्रमाणविरोधस्यापि कुतो दूषणत्वम् । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये साध्यसिद्धेरावश्यकत्वात् । तदभावे तत एवाभासत्वम् । किं प्रमाणबाधेनेत्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

अनु०— प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ।
न्यायाभासा अमूलाः स्युः

तुशब्दोऽवधारणे । हिशब्दः प्रसिद्धौ, यस्मादित्यर्थे च । यद्यपि निषेधकहेतोर्निषेधात्मनोऽप्रामाणिकमप्याश्रयो दृष्टान्तधर्मी च क्वचिद्भवतीत्युक्तं, तथाऽपि विधायकानां विधिरूपाणां चाश्रयेणावश्यं प्रत्यक्षागमगृहीतेन भाव्यम् । क्वचिन्निषेधकस्य निषेधात्मनश्च निषेधे साध्ये क्वचित्प्रतियोगिना प्रत्यक्षादिगृहीतेन भवितव्यम् । लिङ्गं च न स्वरूपेण साध्यप्रमितिमुपजनयितुमलम्, किन्तु प्रत्यक्षागमाभ्यां निश्चितस्वरूपव्याप्तिकम् । इत्येव-

मनेकधा सर्वेऽपि न्यायाः प्रत्यक्षागममूला एव भवन्तीति तावत्प्रसिद्धम् । यत एवं, तस्मात् अमूलाः स्वमूलभूतप्रत्यक्षागमविरुद्धा न्यायाभासा एव स्युः ।

यथा (खलु) नैशात्यादिसम्पन्नोऽपि परशुरविषये गगनादौ न छिदां जनयति एवं अनुमानान्यप्युपजीव्यत्वादिना प्रबलाभ्यां प्रत्यक्षागमाभ्यां बाधितत्वेनाविषये न प्रमामुपजनयितुमलमित्याभासभूतान्येवेति ।

परि०— निषेधकेति । निषेधसाधकस्य स्वयं निषेधरूपस्य च हेतोरित्यर्थः । **दृष्टान्तधर्मी च क्वचिदिति** । वन्ध्यासुतो नीरूपः अलीकत्वाच्छशशृङ्गवदित्यादाविति भावः । सर्वपदार्थस्वारस्यार्थमाह **क्वचिन्निषेधकस्येति** । वन्ध्यासुतो न वक्तेत्यादौ वक्तृत्वादिना प्रतियोगिनेत्यर्थः । 'अमूला' इत्यत्र नञ् विरुद्धार्थ इत्युपेत्य व्याचष्टे **अमूला इति** ।

गु०दी०— निषेधात्मन इत्यत्र साध्यस्येति शेषः । **क्वचिन्निषेधस्य निषेधात्मनश्च निषेधे साध्य** इत्यत्र इह भूतले घटाभावो नेति घटाभावाख्यनिषेधस्य निषेधे साध्यमाने **प्रतियोगिना** प्राचीनघटाभावप्रतियोगिना घटेन क्वचित्प्रत्यक्षादिगृहीतेन भाव्यम् । अप्रामाणिकशशविषाणाभावनिषेधेऽस्य नियमस्याभावात् क्वचिदित्युक्तम् । एतादृशनिषेधाख्यसाध्यस्य क्वाचित्कत्वद्योतनाय प्राचीनः क्वचिच्छब्दः । तत्राप्यप्रामाणिकेऽस्य न्यायस्याप्रचुरत्वाद्द्वितीयः क्वचिच्छब्द इति विवेकः ।

यादु०— निषेधकहेतोरिति । निषेधसाधकस्य स्वयमपि निषेधरूपस्य हेतोरित्यर्थः । वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादिहेतोरिति यावत् ॥ **दृष्टान्तधर्मी चेति** । घटो न वक्ताऽचेतनत्वाद्वन्ध्यासुतवदित्यत्रेत्यर्थः । ततश्चाद्यानुमाने पक्षरूपाश्रयग्राहकतया द्वितीयानुमाने दृष्टान्तरूपाश्रयग्राहकतया प्रत्यक्षादिकं यद्यपि नोपजीव्यमिति भावः ॥ **क्वचिन्निषेधकस्येति** । क्वचिदेव निषेधसाधकस्येत्यर्थः । सार्वत्रिकनिषेधसाधने तत्प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकतया प्रत्यक्षादिना क्वचिद् ग्रहणासम्भवादिति भावः । अत्रापि वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादिकमेवोदाहरणम् । वन्ध्यासुतसम्बन्धितया निषेध्ययोर्वक्तृत्वचेतनत्वयोरस्मदादौ प्रत्यक्षादिना ग्रहणात् । इदं च परीत्यैवोक्तम् । अस्मन्मते तु यदस्मदादौ प्रत्यक्षादिगृहीतं वक्तृत्वादिकं तत्प्रामाणिकत्वान्न निषेधप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्यत्वस्येदमुदाहरणं सम्भवतीति ज्ञातव्यम् । तन्तवः पटप्रागभाववन्तस्तत्सामग्रीप्रागभाववत्त्वादित्यादिकमस्मद्रीत्योदाहरणमत्र ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— तदभावे व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्याभावे । **तत एव** व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यादेव ॥ **इत्युक्तमिति** । तथा च तत्राश्रयग्रहणं प्रत्यक्षागमाभ्यां न सम्भवतीति भावः ॥ **विधायकानां** विधिरूपसाध्यसाधकानाम् । प्रत्यक्षागमरूपप्रमाणबाधितस्याविषयवृत्तित्वेन स्वातन्त्र्येणैव दोषत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह **यथा खल्विति** ।

शे०चं०— ननु प्रत्यक्षेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्रत्यक्षागममूलानामेव न्यायत्वादुपजीव्य-प्रत्यक्षागमविरुद्धानां न्यायाभासत्वप्रतिपादनार्थत्वान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वा-दित्यतः प्रागुक्तस्य प्रमाणविरोधेन शृङ्गत्वहेतोरसाधकत्वस्य पृथक् तद्दूषणत्वव्युत्पादनेन समर्थनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तद्दूषणत्वव्युत्पादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं तस्यादूषणत्वशङ्का-मुत्थापयति **प्रमाणविरोधेनेति** । तथा च दोषान्तरासङ्कीर्णोदाहरणाभावादसदाश्रयत्वस्यादोषत्वे तत एव बाध-स्याप्यदोषत्वप्रसक्त्या तद्दोषत्ववादिनाऽसङ्कीर्णोदाहरणाभावेऽपि तद्दोषताया वक्तव्यत्वात्तद्वदेवासदाश्रयत्वमपि दोष एवेत्याशयः । प्रत्यक्षादिमूलानामेव न्यायत्वमित्यस्यार्थस्य मूलाल्लाभसिद्ध्यर्थं तुशब्दमवधारणार्थतया व्याचष्टे **तुशब्द इति** । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वसिद्ध्यर्थं हिशब्दं तदर्थतयाऽपि व्याचष्टे **यस्मादित्यर्थे चेति** । ननु वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वान्नृशृङ्गवदित्यादावाश्रयस्य दृष्टान्तधर्मिणश्चाप्रामाणिकत्वेन प्रत्यक्षादि-गृहीताश्रयादिमत्त्वरूपस्य तन्मूलत्वस्याभावान्न सर्वन्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वं सम्भवतीति सर्वशब्दानुपपत्ति-रित्याशयेन शङ्कते **यद्यपीति** । **निषेधकहेतोः** निषेधसाधकहेतोरित्यर्थः । **निषेधात्मनो** निषेधरूपस्येत्यर्थः (स्वयं वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादिहेतोरित्यर्थः) ॥ **उक्तमिति** । यद्यपि 'यत्र व्याहतता ने'त्यादिना ऽप्रामाणिकस्य पक्षत्वमेवोक्तं न तु दृष्टान्तधर्मित्वमपि तथाऽपि तदुक्तौ समानन्यायतया तदप्युक्तप्रायमेवेत्यभि-प्रेत्योक्तमित्युक्तमित्यवधेयम् । न सर्वन्यायानां प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्वमेव तन्मूलकत्वमत्राभिप्रेतं येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम क्वचित्तद्गृहीताश्रयादिमत्त्वेन क्वचिच्च प्रकारान्तरेणैवेति नानाप्रकारमेवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभि-प्रेत्य प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्वेन तन्मूलकतां तावदुपपादयति **तथाऽपीति** । **विधायकानां** विधिसाधका-नाम् । तत्किं पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वान्महानसवदित्यादिन्यायानामेवोक्तरूपं प्रत्यक्षादिमूलत्वमित्यतो वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वान्नृशृङ्गवदित्यादेर्निषेधकहेतोस्तादृशप्रत्यक्षादिमूलत्वासम्भवेऽपि यत्र निषेधकहेतोः प्रामाणिक एवाश्रयो यथा घटो न वक्ताऽचेतनत्वाद्वन्ध्यासुतवदिति । यत्र वा दृष्टान्तधर्मी प्रामाणिको यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वाद्घटवदिति । तत्राश्रयदृष्टान्तधर्मिणोः प्रत्यक्षादिगृहीतत्वादुक्तरूपमपि तन्मूलकमस्त्येवेत्याह **क्वचिदिति** । क्वचिन्निषेधकस्य निषेधात्मनश्चेत्येतावदेव भिन्नं वाक्यम् । आश्रयेण दृष्टान्तधर्मिणा च प्रत्यक्षा-गमगृहीतेन भाव्यमिति पूर्वानुवृत्त्या नैराकाङ्क्ष्यसम्भवादित्यवधेयम् । अस्त्वेवं निषेधकहेतोरुदाहृतस्थले प्रत्य-क्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्वात्तन्मूलत्वं, तथाऽपि यत्राप्रामाणिक एवाश्रयो दृष्टान्तधर्मी च तत्र निषेधकहेतोः कथं प्रत्यक्षादिमूलत्वमित्यतस्तत्र प्रकारान्तरेण तन्मूलतां दर्शयति **निषेधे साध्य इति** । क्वचिन्निषेधरूपेण हेतुनेति शेषः । यद्यप्यतिप्रसङ्गान्न प्रतियोगिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वस्य बाधकत्वे तन्त्रत्वमस्ति तथाऽप्यङ्गीकृत्य तस्य तत्र प्रयोजकत्वमेतदुक्तमित्यवधेयम् । यद्वैतदनुशयादेव तत्र प्रकारान्तरेण तन्मूलकतामुपपादयति **लिङ्गं चेति** । यद्यप्येतद्विधिसाधकहेतावपि तुल्यं तथाऽपि तत्र प्रकारान्तरेणैव तन्मूलकत्वसिद्धेस्तत्र सतोऽप्यस्याविवक्षया निषेधहेतावसाधारण्येनोक्तिरित्यवधेयम् । यद्वाऽसाधारण्येन विधायकानां (विधिरूपसाध्यसाधकानां) निषेध-कानां च न्यायानां प्रत्यक्षादिमूलकतामुपदर्श्य विधिनिषेधसाधारण्येनापि तामुपदर्शयति **लिङ्गं चेति** ॥ **अलमिति** । तथा सति पर्वतवृत्तिधूमेन गेहान्तर्वर्तिपुरुषस्यापि वन्ह्यनुमितिप्रसक्तेरिति भावः । **किन्त्विति** ।

यद्यपि लिङ्गस्य प्रत्यक्षादिना निश्चितस्वरूपत्वोक्तिमात्रेणैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारः सिद्ध्यति । तथाऽपि नारिकेल-द्वीपवासिनो धूमदर्शनेन वह्निप्रमोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहाराय निश्चितव्याप्तित्वकीर्तनमित्यवधेयम् । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वादाह **एवेति** । हिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वादाह **प्रसिद्धमिति** ।

यस्मादित्यर्थकत्वस्यापि स्वीकारादाह **यत एवमिति** । प्रमाणविरुद्धत्वस्य दुष्टत्वप्रयोजकत्वलाभाय 'न्यायाभासा अमूलाः स्युरि'त्येतदुद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन योजयति **अमूला इत्यादि** । तथाऽपि प्रमाणबाधो यत्र दोषस्तत्र व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्यमस्ति न वेति प्राग्विकल्पितपक्षयोः कस्य स्वीकारः कथं च तत्रोक्तदोषपरिहार इत्यतः सत्त्वपक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तं दोषं परिहरति **यथेति** ।

वा०२०— पृथक् तद्दूषणत्वेति । प्रमाणविरोधदूषणत्वेत्यर्थः । असाधकत्वस्य समर्थनार्थत्वादिति सम्बन्धः । एतच्छङ्कामूलं दर्शयति **तथा चेति** । तत एव बाध्यस्यापीति पाठः । **वन्ध्यासुतवदितीति** । इति यत्र प्रामाणिक एवाश्रय इति सम्बन्धः । एवं द्वितीयेतिशब्दस्यापि इति यत्र दृष्टान्तधर्माप्रामाणिक इति सम्बन्धः । **तत्राश्रयेति** । तदुभयत्रेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वेऽपूर्णत्वमित्याशङ्कापरिहारायाह **आश्रयेणेत्यादि** । साधनानुक्तेः पूर्वत्रेव क्वचिदित्यस्याप्यनुक्तेः शेषं पूरयति **क्वचिन्निषेधेति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । नेदं रजतमिति ज्ञानं प्रति निषेध्यग्राहकेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि उपजीव्यतया बाधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **सत्त्वपक्षमिति** । अङ्गसाकल्यसत्त्वपक्षमित्यर्थः ।

* * *

।। अथ व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वोपपादनम्, प्रत्यक्षागमादन्यस्यापि स्वतन्त्रानुमानरूपस्य न्यायस्य पुनः प्रत्यक्षागमावेव मूलम् ।।

५४ **सु०— नन्वनुमानमूलोऽपि न्यायोऽस्ति, यथा चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्तः, तत्कथं 'प्रत्यक्षागममूलाः स्युरि'त्युक्तमित्यत आह न्यायस्येति ।**

अनु०— न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः ।

प्रत्यक्षागममूलान्न्यायादन्यस्यापि न्यायस्य तौ प्रत्यक्षागमावेव मूलम् । कथम् । यतो मूलभूतस्याप्यन्यस्य न्यायस्य तौ पुनर्मूलमित्यन्ततः सर्वथा प्रत्यक्षागमानतिक्रमात् तथोक्तमिति । यद्यप्यागमोऽपि प्रत्यक्षमूलस्तथाऽपि क्वचित् प्रत्यक्षस्यापि मूलं भवतीत्यतो द्वयोर्ग्रहणम् । अनुमानस्यापि क्वचित् तन्मूलत्वेऽपि न स्वतन्त्रस्येत्यतस्तत्परित्यागः ।

परि०— यथा चक्षुरादीति । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकत्वादालोकवदित्यादिकमित्यर्थः ॥ **आगमोऽपि प्रत्यक्षमूल इति** । शब्दस्वरूपतद्योग्यतादेस्तज्ज्ञानतत्प्रामाण्यादेः श्रोत्रादिप्रत्यक्षग्राह्यत्वादिति भावः ॥ **क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति** । रामकृष्णाद्यवतारेषु विष्णुत्वप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ **तन्मूलत्वेऽपीति** । प्रत्यक्षागममूलत्वेऽपीत्यर्थः ॥ पर्वते वह्निमनुमिनोमीति प्रत्यक्षस्य 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्याद्यागमस्य च न्यायमूलत्वादिति भावः ॥ **न स्वतन्त्रस्येति** । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलकत्वरहितस्येत्यर्थः ।

गु०दी०— चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्त इत्यत्र चक्षुषोऽतीन्द्रियत्वेनायं चक्षुष्मान् रूपादिज्ञानवत्त्वादित्यनुमानमेव चक्षूरूपपक्षग्राहकम् । अतो न्यायमूलन्यायोऽप्यस्तीति भावः । **क्वचित्प्रत्यक्षस्यापि मूलं भवतीत्यत्र** नाहमीश्वर इति साक्षिप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिभूतेश्वरग्राहकागममूलत्वादिति भावः ।

यादु०— यथा चक्षुरादिपक्षीकारेणेति । चक्षुरादिकमतीन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवदित्यादिरूप इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षमूल इति** । श्रोत्रेण गृहीतस्यैवागमस्य बोधकत्वादिति भावः । तथा च अनुमानवदागमोऽपि परित्याज्यः । सर्वोपजीव्यं प्रत्यक्षमेकमेव वक्तव्यमिति शङ्काभिप्रायः ॥ **क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति** । योगिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । तथा च साम्येन विनिगमकाभावाद्द्वयोर्ग्रहणमिति भावः । नन्वेवमनुमानमप्यत्र ग्राह्यम् । तस्यापि मननरूपस्य योगिप्रत्यक्षमूलत्वादित्यत आह **अनुमानस्यापीति** ॥ **न स्वतन्त्रस्येति** । अनुसृत्य मानमनुमानमिति तन्निर्वचनादिति भावः ॥

वं०प०— चक्षुरादीति । तत्र रूपज्ञत्वलिङ्गेन चक्षुरनुमेयमिति भावः । **अन्यस्य** अनुमानमूलकस्य । **अस्य न्यायस्य** प्रत्यक्षागममूलकन्यायस्य । **प्रत्यक्षमूलः** प्रत्यक्षमूलकः । प्रत्यक्षेण सम्बन्धिनि गृहीते तत्र शक्तिग्रहानन्तरं तत्स्मरणसापेक्षः शब्दोऽर्थबोधको भवतीत्यागमस्य प्रत्यक्षमूलकत्वम् ॥

शे०चं०— यथेति । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकत्वादित्यादिरूपश्चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रकृतो न्यायो, रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वादिति चक्षुरादिरूपाश्रयसाधकानुमानमूलक इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षमूल इति** । प्रत्यक्षं मूलं यस्य स तथोक्तः । तत्र श्रोत्रस्य श्रुतिस्वरूपग्राहकत्वेन साक्षिप्रत्यक्षस्य च तज्जनितज्ञानतत्प्रामाण्यग्राहकत्वेनागमं प्रत्युपजीव्यत्वं बोध्यम् । तथा च आगमग्रहणमपि न पृथक्कार्यमिति भावः ॥ **क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति** । योगिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षागमयोर्मूलमूलिभावसाम्येन विनिगमकाभावाद्युक्तं द्वयोर्ग्रहणमिति भावः । नन्वेवमनुमानस्याप्यत्र पृथग्ग्रहणं प्रसज्यते । मननरूपस्य तस्य योगिप्रत्यक्षं प्रति, त्रसरेणुः सावयवावयवारब्धो जन्यमहत्त्वाधिकरणत्वादिति परमाणुसाधकानुमानस्य परमाणुमहं जानामीति मानसप्रत्यक्षं प्रति मूलत्वेन मूलमूलीभावसाम्यादित्यत आह **अनुमानस्यापीति** ॥ **न स्वतन्त्रस्येति** । 'प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिते'ति तन्निर्वचनादिति भावः ।

वा०र०— योगिप्रत्यक्षं प्रतीति । मूलत्वेनेत्याकृष्टेन सम्बन्धः । मानसप्रत्यक्षं प्रति चेति चशब्दार्थान्तभविन व्याख्येयम् । परमाणुसाधकानुमानस्य चेति वा न तदर्थान्तर्भावः । तेन समुच्चयलाभ इति बोध्यम् ।

स०व्र०— प्रत्यक्षमूल इति । प्रत्यक्षं मूलं यस्येति स तथोक्तः । स्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेन प्रत्यक्षस्यागमं प्रत्युपजीव्यत्वं ज्ञातव्यम् ।। **तथापीति** । आगमेन भगवतः श्रवणादौ सति पश्चात्प्रत्यक्षमुत्पद्यत इत्यागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वमवगन्तव्यम् । ननु परमाणोरनुमानेन सिद्धौ सत्यां पश्चात्परमाणुमहं जानामीति प्रत्यक्षं जायते तथा च अनुमानस्यापि प्रत्यक्षमूलत्वात् वृथा न गणनीयमित्यत आह **अनुमानस्यापीति** । अनुमानस्य परमाणुमहं जानामीति प्रत्यक्षं प्रति मूलत्वेऽपीत्यर्थः ।

।। इति व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वोपपादनम्, प्रत्यक्षागमादन्यस्यापि स्वतन्त्रानुमानरूपस्य न्यायस्य पुनः प्रत्यक्षागमावेव मूलम् ।।

* * *

।। अथ बाधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुतया दूषणत्वं सोपपत्तिकम् ।।
।। अथ अदृष्टव्यभिचारकस्यैव लिङ्गस्य साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्धम् (साध्यव्यभिचारिलिङ्गस्याप्रामाण्यम्) ।।

५५ **सु०—** एवं व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वमुपपादितम् । **प्रकारान्तरमप्याह अदृष्ट इति ।**

अनु०— अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् ।
ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा

तुशब्दोऽवधारणे । **तल्लिङ्गं** धूमादिकं दहनादिसाध्य**व्यभिचारेऽद्धा** सर्वथाऽप्य**दृष्ट** एव सति तस्य **साधकं** न तु व्यभिचारदर्शन इति तावत् **साक्षिणैव स्फुटं ज्ञायते** ।

यादु०— साक्षिणैवेति । लिङ्गे व्यभिचारादिदोषाभावनिश्चये तज्जन्यानुमितेः प्रामाण्यं साक्षिणैव ज्ञायत इत्यर्थः । एवमदृष्टव्यभिचारस्येत्युत्तरवाक्यस्यापि व्यभिचारादिदोषाभाववत्तया निश्चितलिङ्गजन्यानुमितिप्रामाण्यं साक्षिसिद्धमित्यत्रैव तात्पर्यं न तु यथाश्रुतार्थे । साधकत्वरूपप्रमाकरणत्वलक्षणप्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरेकरूपानुमानगम्यतया साक्षिसिद्धत्वाभावस्य पद्धत्यादावुक्तत्वात् । अत एव तस्मादनुमानस्यापीत्यग्रेतनमनुमानपदं भावसाधनमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवेति** । व्याप्तिभङ्गहेतुत्वं विना स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थः ।

शे०चं०— अद्धेत्यस्य स्फुटमित्यनेनापौनरुक्त्यायार्थभेदमाह **अद्धेति** ॥ **साक्षिणैवेति** । यद्यपि प्रमाकरणत्वरूपसाधकत्वलक्षणतत्प्रामाण्यस्य तदीयज्ञानसाधनत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकरूपानुमानगम्यत्वेन साक्षि-सिद्धत्वाभावस्यान्यत्र स्थितत्वान्न साक्षिज्ञेयत्वमिति तथोक्तिरनुपपन्नेत्याभाति । तथापि लिङ्गे व्यभिचारादि-दोषाभावे निश्चिते तज्जन्यानुमितेः प्रामाण्यं साक्षिणा ज्ञायत इत्यत्र तात्पर्याददोषः ।

वा०र०— **अन्यत्रेति** । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यानुमानवेद्यत्वादित्यादि जिज्ञासाधिकरणीयमूले प्रामाण्यवादीयपद्धतितत्त्वनिर्णयटीकयोश्चेत्यर्थः ।

॥ इति अदृष्टव्यभिचारकस्यैव लिङ्गस्य साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्धम्
(साध्यव्यभिचारिलिङ्गस्याप्रामाण्यम्) ॥

* * *

॥ अथ बाधे च सति लिङ्गस्य अदृष्टव्यभिचारकत्वभङ्गाद्दुष्टत्वं तदुपपादनञ्च ॥

५६ **सु०**— किमतो यद्यदृष्टव्यभिचारस्यैव लिङ्गस्य साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्ध-मित्यत आह **मानेति** ।

अनु०— मानबाधे न तद्भवेत् ।
यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ।

प्रमाणबाधे सति **तददृष्टव्यभिचारित्वं न भवेत्**, प्रमाणबाधेनाग्न्यादेः शैत्याद्यपहारे सति तत्रैव लिङ्गस्य कृतकत्वादेः साध्यव्यभिचारदर्शनात् ।

तदनेन व्याप्तिभङ्गहेतुतया बाधस्य दूषणत्वमित्युक्तं भवति । तत्रायं विवेकः । परार्थप्रयोगोत्तरकालमविषयवृत्तित्वमेवोद्भाव्यम्, न व्याप्तिभङ्गः, व्याप्तिभङ्गोपपादनायोप-जीव्येनाविषयवृत्तित्वेनैवानुमानस्य दुष्टत्वे जघन्यप्रतिपत्तिकस्य व्याप्तिभङ्गस्यानुसरणस्या-न्याय्यत्वात्, व्याप्तिग्रहणसमये तु तद्भङ्गहेतुत्वेनैव तदानीं विषयस्य बुद्धावनारूढत्वात्, व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरस्फूर्तिकत्वाच्चेति साक्षिणैवेत्युक्तम् ।

तत्प्रसङ्गादुपपादयति **यदिति** ।

यस्मात् सर्वेषां मानानां ज्ञानानां मानत्वं साक्षिणैवावसीयते । अन्यथाऽनवस्थादिप्रसङ्गात् । तस्मादनुमानस्यापि प्रामाण्यं तेनैव ज्ञायत इत्युक्तमेव ।

परि०— नन्वेवं बाधस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिज्ञादोषत्वाङ्गीकारविरोध इत्यत आह **तत्रायं विवेक इति** । अनुप्रमाणभ्रान्तिं निराह **मानानां ज्ञानानामिति** । करणनिष्ठप्रमाजननशक्तेः साक्ष्यविषयत्वादेवमुक्तम् ॥ **अनुमानस्यापीति** । अनुमितेरपीत्यर्थः । अनुमितिप्रामाण्यग्रहणे तज्जनकस्य प्रामाण्यं गृहीतप्रायमेवेत्युक्तम् ।

यादु०— **विषयस्येति** । पक्षस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— **अदृष्टव्यभिचारस्येति** । अत्रापि व्यभिचारादिदोषाभाववत्तया निश्चितलिङ्गजन्यानुमितिप्रामाण्यं साक्षिणा गृह्यत इत्यत्रैव तात्पर्यम् । ननु प्रागुक्तव्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वं किमुपपन्नं न वा । नेति पक्षे तदुक्तेरानर्थक्यम् । आद्ये तेनैव दुष्टत्वोपपत्तौ व्यभिचारहेतुतया बाधस्य दूषणत्वाभिधानमनर्थकमित्यत उपपन्नत्वान्न तदुक्तेरानर्थक्यमनुपपन्नत्वाच्च न व्यभिचारहेतुतया बाधस्य दूषणत्वाभिधानानर्थक्यमपीत्यभिप्रेत्य कथमेकस्यैवोपपन्नत्वमनुपपन्नत्वं च विरुद्धं सङ्गच्छत इत्यतो दशाभेदेन तदुभयमुपपादयति **तत्रायं विवेक इति** । अविषयवृत्तित्वस्यैव कुतो दुष्टत्वप्रयोजकत्वमित्यतस्तस्य व्याप्तिभङ्गोपपादकतयोपजीव्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादिति भावेनोक्तं **व्याप्तिभङ्गेति** । व्याप्तिभङ्गस्य दुष्टत्वाप्रयोजकत्वे हेतुमाह **जघन्येति** । ननु व्याप्तिग्रहणसमयेऽप्यविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेनैव बाधस्य दूषणत्वं किन्न स्यादित्यत आह **तदानीमिति** ॥ **विषयस्येति** । पक्षस्येत्यर्थः ॥ **अनुमानस्यापीति** । अनुमानजन्यानुमितेरपीत्यर्थः ।

वा०र०— **तात्पर्यमिति** । अन्यथाज्ञानसाधनत्वरूपसाधकस्य साक्षिसिद्धत्वाभावेन यथाश्रुतार्थानुपपत्तिरिति पूर्वमेवाभिधानादिति भावः । मानानां ज्ञानानामिति मूलानुसारेणानुमानपदं व्याकरोति **अनुमानजन्येति** ।

॥ इति बाधे च सति लिङ्गस्य अदृष्टव्यभिचारकत्वभङ्गाद्दुष्टत्वं तदुपपादनञ्च ॥
॥ इति बाधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुतया दूषणत्वं सोपपत्तिकम् ॥

* * *

।। अथ अमानस्य मानत्वग्रहणञ्च मनसैव न साक्षिणा,
साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्योपपादितत्वात्,
तस्माच्च लिङ्गस्यापि प्रामाण्यग्रहणं साक्षिणैव ।।

५७ **सु०—** यदि तर्हि प्रामाण्यं साक्षिवेद्यं, साक्षिणः प्रागुपपादितो याथार्थ्यनियमो भज्येत । कदाचिदमानस्यापि हि मानत्वं गृह्यते, अन्यथा विपर्ययादविशङ्का प्रवृत्तिर्न स्यात्, तस्य च अयथार्थत्वं बाधेनावेद्यते इत्यत आह **अमानस्येति** ।

अनु०— अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेत् ।

मानत्वं मानत्वग्रहणं **चलं** बाधितम् । **अमानस्य तु** यन्मानत्वं गृह्यते तन्मनसैव न साक्षिणा, अतस्तस्य बाध्यत्वं न दोषमावहतीति ।

परि०— प्रागुपपादित इति । वियत्पादे 'पृथगुपदेशादि'त्यधिकरणे 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां वज्रेदि'त्यादिना । 'साक्षी निर्दोष एवैकः सदाङ्गीकार्य एव न' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोपपादित इत्यर्थः ।। **अन्यथेति** । भ्रमप्रामाण्याग्रहण इत्यर्थः । प्रामाण्यज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । **विपर्ययात्** भ्रमज्ञानादित्यर्थः ।

यादु०— प्रागुपपादित इति । वियत्पादे 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिना ग्रन्थेनोपपादित इत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रागिति । पृथगधिकरणे 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिनोपपादित इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **अमानस्यापीति** । शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापीत्यर्थः । ननु साक्षिणाऽमानस्य मानत्वं नैव गृह्यत इति कथं तस्य याथार्थ्यनियमभङ्ग इत्यत आह **अन्यथेति** । निश्शङ्कप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयसाध्यत्वेन कारणीभूतप्रामाण्यनिश्चयाभावे तदयोगात्तादृशप्रवृत्त्यैवामानस्यापि मानत्वग्रहणसिद्धिरिति भावः । अस्त्वमानस्यापि मानत्वेन ग्रहणम् । तथाऽपि तस्य यथार्थत्वान्न साक्षिणो याथार्थ्यनियमभङ्ग इत्यत आह **तस्य चेति** । मानत्वग्रहणस्येत्यर्थः । मानत्वस्य मानसताया बाधितत्वात् तत्पदं तत्र ग्रहणपरतया व्याचष्टे **मानत्वमिति** ।। **तस्येति** । मानसस्य मानत्वग्रहणस्येत्यर्थः । **दोषमिति** । साक्षिणो याथार्थ्यनियमभङ्गरूपमित्यर्थः । साक्षिणा यदमानस्य मानत्वग्रहणं तद्बाध्यताया एव तद्याथार्थ्यनियमभञ्जकत्वेन मनसा यदमानस्य मानत्वग्रहणं तद्बाध्यतायास्तदभञ्जकत्वादिति भावः ।

वा०र०— अनुमानस्यापीति क्वचित्कपाठे अमानभूतशुक्तिरजतादिज्ञानस्येत्येवार्थ इत्याशयेन **मानस्यापीति** प्रतीकोपादानम् । रूपमित्यर्थ इति पाठः । **साक्षिणा यदमानस्येति** । अत्र साक्षिणा गृहीतस्य बाधाभावः । बाधवतश्च साक्षिणा ग्रहणं नास्तीत्यत्रैव तात्पर्यं, न तु साक्षिणा क्वचिदमानस्य मानत्वं गृह्यते तत्तु न बाध्यत इत्यत्र । अत एव नन्वित्युत्तरग्रन्थे मनसैव गृह्यते न साक्षिणेत्युक्तमिति न कश्चिद्दोषः ।

* * *

।। अथ उक्तार्थोपपादनाय प्रामाण्यविषये प्रक्रियाप्रदर्शनम् ।।

५८ **सु०— अत्रैषा प्रक्रिया । सर्वमपि ज्ञानं साक्षी गृह्णाति । यद्यस्य बाधो भविष्यति तदा अप्रमाणं, न चेत् प्रमाणमेवेति तत्प्रामाण्यमपि गृह्णाति । सति प्रयोजने प्रामाण्यादि-जिज्ञासायां परीक्षामनुसृत्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयति । अलाभे तु परीक्षाया विशेषावधारणादुदास्ते । अस्यामवस्थायां रागादिकलुषितं मनः परीक्षाऽऽभाससहायं प्रामाण्यादिकमवधारयति । तच्च कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेति ।**

कुत एषा कल्पनेति चेत् साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्यैवोपपादितत्वात् । वक्ष्यते चैतदिति ।

परि०— ननु प्रामाण्यस्य मानसत्वे ज्ञानग्राहकसाक्षिवेद्यत्वाभावात् स्वतस्त्वभङ्गः । साक्षिवेद्ये च कथं मनसः सामर्थ्यमित्यत आह **अत्रैषा प्रक्रियेति** । प्रामाण्यविषय इत्यर्थः ।। **कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेतीति** । मानसं चेत् तद्बाध्यते साक्षिसिद्धं चेत् न बाध्यत इत्यर्थः ।। **उपपादितत्वादिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरण इति भावः ।। **वक्ष्यते चैतदिति** । ज्ञानपादे 'यत्किचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदि'त्यादिग्रन्थेन 'साक्षिसिद्धं न बाध्यते मानसं तु बाध्यत' इत्येतत्प्रमेयं वक्ष्यत इत्यर्थः ।

गु०दी०— **परीक्षामनुसृत्य प्रामाण्यमप्रामाण्य**मित्यत्र अतिदूरत्वादिदोषसहितस्थले परीक्षामपेक्षते नतु समीपस्थघटपटादिज्ञानप्रामाण्यग्रहेऽपीत्यनुसन्धेयम् ।

यादु०— 'तन्मनसैव न साक्षिणे'त्येतदुपपादयितुमाह **अत्रैषा प्रक्रियेति** ।। **तत्प्रामाण्यमपीति** । सम्मुग्धमिति शेषः । यथा चैतत्तथैवोपपादितं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्रैवानुसन्धेयम् । चलमित्यस्याभि-प्रायमाह **कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेतीति** । ननु साक्षिणो याथार्थ्यनियमान्यथाऽनुपपत्त्याऽस्यामवस्थाया-

मित्यादिनोक्तमेवावश्यं कल्पनीयमित्यायाति । न तत्पूर्वभागेनोक्तं प्रथमं सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणादिकमित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । ज्ञानपादे 'अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् । साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणमि'त्यत्र यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चाज्जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत न चैतदस्ति तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रिये'ति तत्कल्पकमपि वक्ष्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— कदाचिन्नेति । असञ्जातबाधस्थल इत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वमानस्य मानत्वं मनसैव गृह्यते न साक्षिणेति वदता तत्र भ्रमरूपं ज्ञानमपि मनसैव गृह्यते न साक्षिणेति तावन्न वक्तुं युक्तम् । ज्ञानमात्रस्य साक्षिवेद्यताया अन्यत्र स्थितत्वेन भ्रमस्य साक्ष्यवेद्यत्वेऽपसिद्धान्तापातात् । नापि तत्र ज्ञानस्य साक्षिणा ग्रहणेऽपि प्रामाण्यं न गृह्यत इति वक्तुं युक्तम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वस्थित्या ज्ञानं गृहीत्वा तत्प्रामाण्याग्रहणे स्वभावहानिप्रसङ्गात् । ततश्च भ्रमस्थले ज्ञानवत् तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिणैव ग्राह्यत्वात् कथं प्रामाण्यावधारणस्य मानसत्वं कथञ्चैवं सति साक्षिणो याथार्थ्यनियम इत्यत आह **अत्रेति** ॥ **सर्वमपीति** । प्रमारूपमिव भ्रमरूपमपीत्यर्थः । तथा च नापसिद्धान्त इति भावः । नापि स्वभावहानिप्रसङ्गः । स हि तदा भवेद्यदि ज्ञानमेव साक्षिवेद्यं न तत्प्रामाण्यमिति स्यात् । न चैतदस्ति । ज्ञानवत् तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात् । नापि याथार्थ्यनियमभङ्गः । ज्ञानं गृह्यता साक्षिणा प्रमाणमेवैतदिति प्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमादिति भावेन ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तं साक्षिणा प्रामाण्यग्रहणमभिनयेन दर्शयति **यदीति** ।

नन्वेवंविधया प्रामाण्यग्रहणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यहेतुत्वात् तद्धेतुभूतस्य चेदं ज्ञानं प्रमाणमेवेत्यवधारणस्याभावान्न निष्कम्पप्रवृत्तिः क्वापि स्यादित्यतो न साक्षिणा सर्वप्रामाण्यग्रहणमेवंरूपमेवाभिमतम् । किन्तु प्राथमिकप्रामाण्यग्रहणमेव । अनन्तरस्तु प्रमाणमेवैतदित्यपि प्रामाण्यग्रहणं साक्षिणाऽभ्युपगम्यते । ततश्च न निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरपीत्यभिप्रेत्य कुतः पूर्वं सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणं पश्चाच्चोक्तविधमवधारणमित्यतस्तादृशावधारणसामग्र्याः कादाचित्कत्वान्न सर्वदा तथाऽवधारणमिति मनसि निधाय तत्सामग्रीप्रदर्शनपूर्वकं साक्षिणा प्रामाण्यावधारणमुपपादयति **सति प्रयोजन इति** ॥ **प्रामाण्यादीति** । प्रामाण्याप्रामाण्ययोरन्यतरजिज्ञासायामित्यर्थः ॥ **परीक्षामनुसृत्येति** । सजातीयविजातीयसंवादभावाभावलक्षणपरीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । दोषदर्शने त्वप्रामाण्यं व्यवस्थापयतीति योजना ॥ **उदास्त इति** । न सम्मुखप्रामाण्यग्रहणानन्तरं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयतीत्यर्थः ।

तर्हि तादृशस्थले प्रामाण्यावधारणाभावात् तत्साध्यनिष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादित्यतः तत्र साक्षिरूपप्रामाण्यावधारणाभावेऽपि मानसस्य तदवधारणस्य सद्भावान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मनसा तदवधारणमाह **अस्या-**

मवस्थायामिति । साक्षिणः प्रामाण्यावधारणादुदासीनतावस्थायामित्यर्थः । ननु यथार्थज्ञानजनकशक्तिमत्त्वात् कथं मनसाऽपि तत्र प्रामाण्यग्रहः स्यादित्यतः सहकारिणा सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वस्य बहुलमुपलम्भात्तद्वशात्तदुपपत्तिरिति भावेनोक्तं **रागादिदोषकलुषितमिति** । अस्त्वेवं मनसाऽमानस्य प्रामाण्यग्रहणं तस्य मूलोक्तं चलत्वं तु कथमित्यतस्तदुपपादयति **तच्चेति** । इतिशब्दस्येत्येषा प्रक्रियेति पूर्वेणान्वयः ॥ **कुत इति** । कल्पकाभावान्नैषा कल्पना सम्भवतीत्यर्थः । किमत्र मानत्वावधारणस्य साक्षिरूपत्वसम्भवे तत्परित्यागेन मानसत्वकल्पनायां न निमित्तं किञ्चिदित्यभिप्रेतं किंवा ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणपूर्वकं प्रामाण्यावधारकत्वकल्पनं कल्पकशून्यमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **साक्षिण इति** ॥ **उपपादितत्वादिति** । पृथगधिकरणे 'न दुःखानुभवः क्वापी'त्यादिनेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह **वक्ष्यते चैतदिति** । ज्ञानपादे 'अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् । साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम्' इत्यत्र । 'स्यादेवं यदीयं प्रक्रिया प्रमाणवती स्यात् । न च तदस्ती'त्युक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वमाशङ्क्य 'यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चात्प्रामाण्यादिजिज्ञासायां परीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत । न चैतदस्ति । तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रिये'ति तत्कल्पकमपि वक्ष्यत इत्यर्थः ।

॥ इति उक्तार्थोपपादनाय प्रामाण्यविषये प्रक्रियाप्रदर्शनम् ॥

॥ इति अमानस्य मानत्वग्रहणञ्च मनसैव न साक्षिणा, साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्योपपादितत्वात्, तस्माच्च लिङ्गस्यापि प्रामाण्यग्रहणं साक्षिणैव ॥

॥ इति प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः सर्वेषां न्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वेन समाधानञ्च ॥

* * *

॥ अथ स्वभावतःसाध्यव्यभिचारवर्जिततया निश्चिते तु लिङ्गे औपाधिकव्यभिचारस्य नाप्रामाण्यकारणत्वम् ॥

५९ **सु०—** 'अदृष्टे व्यभिचार' इति साध्यव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तम् । तत्र दृष्टव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तं (भवति) । तत्र विशेषमाह **उत्सर्गतोऽपीति** ।

अनु०— उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् ।
व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ।

यल्लिङ्गमुत्सर्गतः स्वभावेनापवाद**विवर्जितं** साध्यव्यभिचारवर्जितं **प्राप्तं** निश्चित**मप्यपवादेन** कारणविशेषेणैव **व्यभिचारि तन्मानमेव भविष्यति** ।

एतदुक्तं भवति । यथा साधनस्य साध्यसाहित्यमात्रं न प्रामाण्योपयोगि, किन्तु निरुपाधिकमेव, अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गात्, तथा व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासा(कोऽसा)धनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन, न हि 'प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि, व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेण' इत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति ।

परि०— प्रथमापवादशब्दः साध्यव्यभिचारपरोऽन्त्यः(न्यः) कारणविशेषपरः । उत्सर्गत इत्येतदपवादविवर्जितमित्यस्य विशेषणमित्युपेत्य व्याचष्टे **यल्लिङ्गमित्यादिना** ।

शे०चं०— ननूत्सर्गतोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च निरुपाधिकसाध्यव्यभिचार एव लिङ्गस्यासाधकत्वप्रयोजको न तु सोपाधिक इति प्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । एतत्प्रतिपादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वेन तदर्थत्वायोगादित्यतः 'अमानस्य त्वि'त्याद्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेन तथा प्रतिपादनस्य सङ्गत्यभावेऽपि 'अदृष्टे व्यभिचारे त्वि'ति व्यवहितपूर्वग्रन्थोक्तायाः साध्यव्यभिचारे लिङ्गासाधनत्वहेतुताया सोपाधिकनिरुपाधिकसाधारणव्यभिचारमात्रस्यैव तत्प्रसङ्गवारणाय निरुपाधिकसाध्यव्यभिचाररूपतद्विशेषपर्यवसानकथनेन प्रपञ्चनार्थतया तत्सङ्गतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरग्रन्थं योजयति **अदृष्ट इति** । ननु सोपाधिकसाधारणव्यभिचारमात्रस्यैव लिङ्गासाधनत्वप्रयोजकत्वे बाधकाभावान्न तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वकल्पनायाः प्रयोजनं किञ्चिदित्यतो विशेषस्य प्रयोजकतां प्रतिबन्द्योपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** । निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वे हेतुरित्युक्तम् । कस्तर्हि तत्र हेतुर्भवतीत्यत आह **यस्त्विति** ।

वा०र०— ननु उत्सर्गतोऽपीत्युत्तरेति पाठः । **न तदितीति** । नानर्थकमित्यर्थः । **लिङ्गसाधनत्वेति** । लिङ्गसाधनत्वं प्रति साध्यव्यभिचारस्य या हेतुता तस्या इत्यर्थः । हेतुतायाः प्रपञ्चनार्थतयेत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्रपञ्चनप्रकारप्रदर्शनं **निरुपाधिकेत्यादि** । तन्निमित्तकथनं **सोपाधिकेत्यादि** ।

॥ इति स्वभावतःसाध्यव्यभिचारवर्जिततया निश्चिते तु लिङ्गे औपाधिकव्यभिचारस्य नाप्रामाण्यकारणत्वम् ॥

* * *

६० **सु०**— कुत एतदित्यत आह **अतो हीति** ।

अनु०— अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा ।
मानं व्यवहृतौ नित्यं

'एव'शब्दोऽत्र अध्याहार्यः । सोपाधिक(स्य)व्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावादेव **ह्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानम्** । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारोऽप्रामाण्यहेतुः स्यात् तदा विमतं भोजनं इष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवत् इत्यनुमानं अमानं प्रसज्येतेति । अप्रमाणमेव तदस्त्वित्यत आह **व्यवहृताविति** । कारणमिति शेषः । यदि व्यभिचारेणेदममानं स्यात् तदा प्रमेयत्वमिव व्यवहर्तृभिरमानतया निश्चीयेतापि । तथा च ततो भोजने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ ननु व्यभिचारिसाधनं सन्देहमावहति, सन्देहोऽपि भवति प्रवृत्तिहेतुरिति । सत्यम् । सन्देहः साशङ्कां प्रवृत्तिमुपजनयति न निरङ्कुशाम् । इयं तु निरङ्कुशा सर्वानुभवसिद्धेति । तदिदमुक्तं **नित्यमिति** । पूर्वेणैव सम्बन्धः ।

वं०प०— ततः अनुमानत्वनिश्चयात् ।

शे०चं०— ननु सोपाधिकसाध्यव्यभिचारस्यासाधनत्वेऽतिप्रसङ्गकथनपरमुत्तरवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याविशेषप्रतिपादनेन प्रागभिप्रेतप्रतिबन्दीसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेनाविशेषसमर्थपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं विशेषात्प्रतिबन्द्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **कुत इति** । साध्यसाहित्यमात्रस्यानुमानप्रामाण्यप्रयोजकत्वे बाधकसद्भावान्निरुपाधिकसाहित्यस्यैव तत्प्रयोजकत्वेऽपि व्यभिचारमात्रस्यैवासाधनत्वप्रयोजकत्वे बाधकाभावान्न निरुपाधिकसाहित्यप्रतिबन्द्या निरुपाधिकव्यभिचारस्य तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । नन्वत्र भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानस्य मानत्वमुच्यते । न तु सोपाधिकव्यभिचारस्यासाधनत्वप्रयोजकत्वे किञ्चिद्बाधकमिति । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन बाधकसमर्थनपरतया तद्योजयति **एवशब्द इत्यादिना** । तथाऽपि 'व्यवहृतावि'त्यनुमानस्य व्यवहृतिकारणत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्यामानत्वस्यानिष्टत्वोपपादनेन तदापादनस्येष्टापादनतयाऽऽभासत्वशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारतया तद्योजयति **अप्रमाणमेवेति** । नन्वत्र व्यवहृतिकारणत्वानुक्तेः कथमनेनानिष्टत्वसमर्पणमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तद्योजयति **कारणमिति शेष इति** । नन्वमानत्वेऽपि तत्त्वेनानिश्चितत्वात् ततो भोजनादौ प्रवृत्तिसम्भवान्न प्रवृत्तिकारणत्वेनानिष्टत्वसिद्धिरित्यतो नात्रामानत्वेन ततो भोजनादावप्रवृत्तिः साक्षादापाद्यते येनाप्रयोजकत्वं स्यात् । किन्नाम यदीदममानं स्यात् तदा

तत्त्वेन प्रमेयत्वादिवन्निश्चीयेतेति तन्निश्चयापादनद्वारैवेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन योजयति **यदीति** । तथाऽपि 'नित्यमि'ति प्रवृत्तेर्निश्शङ्कत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्य सन्देहजन्यत्वनिरासेन प्रवृत्तेरन्यथोपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनान्यथोपपत्तिशङ्कानिरासपरतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **पूर्वेणेति** । व्यवहृतौ कारणमित्यनेनेत्यर्थः ।

वा०र०— **विशेषात्प्रतिबन्दीति** । विशेषमुद्भाव्येति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । **बाधकसद्भावादिति** । व्यभिचारिणो मित्रातनयत्वादेरपि साधकत्वप्रसङ्ग इति बाधकेत्यर्थः ।

॥ इति तस्मादेव चागामिभोजनानामिष्टसाधनतानुमानस्य व्यवहृतौ नित्यं मानता ॥

* * *

॥ अथ निरुपाधिक एव व्यभिचारो लिङ्गस्यासाधनहेतुः ॥

६१ **सु०—** भवतीदमनुमानं प्रमाणं किन्तु व्यभिचाराभावादेवेत्यत आह **व्यभिचारो हीति** ।

अनु०— व्यभिचारो हि तत्र च ।

तत्र भोजनत्वादौ साधने साध्येष्टसाधनत्व**व्यभिचारः** स्फुट एव, क्वचिदनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भात्, किन्त्वपथ्यत्वाद्युपाधिनिबन्धन एव । न च पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः, न खलु फलमूलादीनां विषपत्रिकाद्यनुपहतत्वमस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यते । तस्मान्निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वहेतुरिति ।

गु०दी०— **विषपत्रिकाद्यनुपहतत्वमित्यत्र** सर्पफेनवत्सनाभिवातादिविषेण कलुषिता पत्रिका **विषपत्रिका** ।

वं०प०— स व्यभिचार औपाधिक इत्याह **किन्त्विति** ।

शे०चं०— तथाऽपि 'व्यभिचारो हि तत्र चे'ति भोजनत्वस्येष्टसाधनत्वेन व्यभिचारप्रदर्शनमनर्थकमित्याशङ्क्यातो हीत्युक्ताया इष्टसाधनतानुमानप्रामाण्ये सोपाधिकव्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावमात्रनिबन्धनताया अनुमानप्रामाण्यस्यान्यथोपपत्तिनिरासेन समर्थनार्थत्वान्न तत्प्रदर्शनमनर्थकमित्याशयेनानुमानप्रामाण्य-

स्यान्यथोपपत्तिशङ्कानिरासपरतया तत्सङ्गमयितुं तां शङ्कामुत्थापयति **भवतीत्यादिना** । प्रकृतमुपसंहरति **तस्मादिति** ।

वा०र०— निबन्धनतायाः समर्थनार्थत्वादिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः **अनुमानेति** । **अन्यथोपपत्तीति** । व्यभिचाराभावादेवोपपत्तीत्यर्थः । अयमत्रोत्सर्गतोऽपीत्येतदनुव्याख्यानसम्बन्धिमूलटीकयोरभिप्रेतो निष्कर्षः । यथा हि मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वेन साहित्यं सोपाधिकम् । शाकपाकजत्वोपाधिकृतमिति यावत् । न तु धूमस्य वह्निनेव निरुपाधिकम् । स्वभावेन श्यामत्वव्यभिचारिणो मित्रातनयत्वस्योपाधिना साहित्यसम्पादनात् । अत एव तत्र व्यभिचारो निरुपाधिकः । स्वभावेन व्यभिचारिण उपाधिना व्यभिचारकरणाभावात् । एतेनैतदपि निरस्तम् । व्यभिचारे उपाधिनियमाद्व्यभिचारोन्नायकोपाधिस्थले विद्यमानो व्यभिचारः सोपाधिक एवेति कथमयं निरुपाधिक इति । अत्रोपाधेर्व्यभिचारज्ञापकत्वेऽपि व्यभिचार उपाधिना ज्ञापितोऽपि न कृत इति न सोपाधिकः । अत एवोपाधिर्व्यभिचारोन्नायक इत्येवोच्यते । न तु कारक इति । एवं भोजनत्वस्येष्टसाधनत्वेन व्यभिचारः सोपाधिकः विषादियोगेन कृतः । स्वभावेनेष्टसाधनत्वाव्यभिचारिणो भोजनत्वस्य विषादियोगेनैवेष्टसाधनत्वव्यभिचारात् । अत एव तत्र निरुपाधिकं साहित्यम् । स्वभावेनैव तत्साहित्यस्य सत्त्वेन मित्रातनयत्वश्यामत्वयोः साहित्यस्येव केनचिदुपाधिना कृतत्वाभावात् । एतेनोपाधिनोन्नेयस्य व्यभिचारस्य तत्साहित्यस्य तत्कृतत्वायोग इत्यपि निरस्तम् । साध्यव्यापकत्वादिलक्षणकोपाधिपरं नोपाधिपदमत्र किन्तु लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादाविव निमित्तपरमेवोपाधिपदम् । एवं च जयस्योपाधेर्निमित्तरूपस्य व्यभिचारकारकत्वं न तस्य तदुन्नायकत्वम् । यस्य च विषादियोगराहित्यरूपस्य साध्यव्यापकत्वादिलक्षणकोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकता न तस्य व्यभिचारकारकत्वमित्युपाधिकृतव्यभिचारोन्नायकोपाधिज्ञाप्यत्वस्यैव सत्त्वेन तेन कृतत्वानङ्गीकारात् विषादियोगरूपोपाधेश्च व्यभिचारकारकत्वेऽपि तज्ज्ञापकत्वानङ्गीकारान्न कश्चिद्दोषः ।

तथा चायं सङ्ग्रहः । साहित्यं द्विविधं सोपाधिकमनुपाधिकं च । तत्राद्यं मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वेन । तयोर्मित्रातनयान्तरे सहभावादर्शनेन स्वतः साहित्याभावेनोपाधिनैव तस्य कृतत्वावधारणात् । द्वितीयं धूमाग्न्योः भोजनत्वेष्टसाधनत्वयोश्च । धूमादेः स्वभावेनैव वह्न्यादिसहचरिततया तत्साहित्यस्य केनचिदुपाधिना करणाभावात् । एवं व्यभिचारोऽपि द्वेधा । सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । तत्राद्यो भोजनत्वेष्टसाधनत्वयोः । तयोः स्वभावेन व्यभिचाराभावेन विषादियोगरूपोपाधिनैव तद्व्यभिचारस्य कृतत्वावधारणात् । द्वितीयस्तु मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वेन । तयोः स्वभावत एव व्यभिचारिणो व्यभिचारार्थमुपाध्यपेक्षाभावात् । यथा प्रमेयत्वस्वभावेनैव नित्यत्वव्यभिचारीति न तद्व्यभिचारः केनचिदुपाधिना कृत इत्युच्यते किन्तु निरुपाधिक एव । तथा च प्रकृतेऽपीति ।

सोपाधिर्निरुपाधिश्चेति व्यभिचारो व्यवस्थया ।
साहित्यवन्मया स्पष्टीकृतो विबुधतृप्तये ॥

सर्वगतत्वाधिकरणीय'अभेदो विशेषे स्याद्बली'त्येतन्मूलानुसारेणोपयुक्तमधिकं ज्ञेयम् ।

।। इति निरुपाधिक एव व्यभिचारो लिङ्गस्यासाधनहेतुः ।।

* * *

।। अथ असदाश्रयस्यादूषणे प्रतिबन्दीनिराकरणस्योपसंहारः ।।

६२ **सु०—** तदेवं प्रमाणबाधस्य दूषणत्वे प्रकारसम्भवान्नासदाश्रयत्वस्यादूषणत्वे तत्प्रतिबन्दी युक्तेति ।

परि०— 'प्रत्यक्षागममूलाः स्युरि'त्यादेः प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नुपसंहरति **तदेवं प्रमाणबाधस्येति** । *आश्रयासिद्धेरदोषत्वम् ॥*

शे०चं०— परमप्रमेयमुपसंहरति **तदेवमिति** ॥ **प्रकारसम्भवादिति** । पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वं व्याप्तिग्रहणसमये हेतौ व्याप्तिभङ्गहेतुत्वमित्येवंरूपप्रकारसम्भवादित्यर्थः ।

।। इति असदाश्रयस्यादूषणे प्रतिबन्दीनिराकरणस्योपसंहारः ।।
।। इति प्रमाण(बाधस्य)विरोधस्य दूषणत्वे आक्षेपः समाधानश्च ।।
।। इति असदाश्रयं षोढा विकल्प्य प्रत्येकं हेतुदोषत्वनिराकरणम् ।।
।। इति असदाश्रयस्य हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ।।
।। इति आश्रयासिद्धिप्रकारगतयोरसदाश्रयाभावाश्रययोर्व्याप्तौ सत्यामदोषत्वम् ।।

* * *

।। अथ व्यधिकरणत्वस्यापि हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ।।
।। अथ तत्र व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादकलिङ्गत्रयं विकल्प्याद्यलिङ्गनिरसनम् ।।
।। अथ 'आत्मा(ऽ)नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यात्' इत्यनुमानस्यापि हेतुत्वापत्तिरूपप्रथमदूषणलिङ्गनिरसनम् ।।
।। अथ व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण न दुष्टत्वम् ।।

६३ **सु०—** एवमसदाश्रयत्वस्य हेतुदूषणत्वं निराकृत्य व्यधिकरणत्वस्यापि तन्निराकुर्वाणो यदि व्यधिकरणोऽपि हेतुः स्यात् तदा'ऽऽत्मा(ऽनि) नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादि'-त्ययमपि हेतुः स्यादित्यतिप्रसङ्गाद्वा व्यधिकरणत्वस्य हेतुदूषणत्वमङ्गीकर्तव्यम्, व्याप्त्यभावाद्वा, पक्षधर्मताऽभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **व्याप्तत्व इति** ।

अनु०— **व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ।**

साधनस्य साध्येन **व्याप्तत्वे** सति, तेन विभिन्नाश्रयत्वं, **कथमेव हि दूषणं न** कथञ्चित् ।

इदमुक्तं भवति । काकस्य कार्ष्ण्यं व्याप्त्यभावादेव हि नित्यत्वासाधकं न पुनर्व्यधिकरणत्वात्, अतो नातिप्रसङ्गः । कुत एतत् । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेणासाधकत्वस्य क्वाप्यनुपलम्भात् । 'घटस्य कृतकत्वात्, शब्दोऽनित्य' इत्यादौ दृष्टमिति चेत् । घटस्येत्येतद्धेतुविशेषणं न वा । आद्ये वैयर्थ्यम् । द्वितीये कथमसाधकत्वम् । (अथ) अनित्यत्वव्याप्तमपि कृतकत्वं घटवृत्ति न शब्देऽनित्यत्वं साधयतीति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । तथा च वक्ष्यामः ।

परि०— इत्यादौ दृष्टमिति । असाधकत्वमित्यनुषङ्गः । **तथा च वक्ष्याम इति** । घटगतकृतकत्वं शब्दनिष्ठानित्यत्वव्याप्यं नेत्येतत् 'न ह्यास्यैवात्र साक्षिके'त्येतद्व्याख्यानावसरे 'अविनाभावः क्वचिदेकाश्रयतामन्तर्भाव्य भवति । यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वेने'ति वक्ष्याम इत्यर्थः ।

यादु०— ननु विभिन्नाश्रययोरपि धूमाग्न्योर्व्याप्तिसद्भावात् कथमत्र व्याप्त्यभाव इत्यत आह **तथा च वक्ष्याम इति** । कृतकत्वानित्यत्वयोरेकाश्रयतामन्तर्भाव्यैव अविनाभावो न धूमाग्न्योरिव भिन्नाश्रयताम् । धर्मस्वाभाव्यात् अत एवान्यगतेन तेन नान्यत्र नित्यतासिद्धिरित्यनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः ।

वं०प०— वैयर्थ्यमिति । तथा च व्यर्थविशेषणत्वेनैव दुष्टत्वं व्यधिकरणत्वेनेति भावः ।

शे०चं०— ननु 'व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं त्वि'त्युत्तरग्रन्थेन व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये वैयधिकरण्यमात्रेणासाधकत्वस्य क्वाप्यनुपलम्भात् काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वमेवासाधकत्वे प्रयोजकं न तु व्याश्रयत्वमित्युच्यते तदनर्थकम् । न च काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वव्याश्रयत्वयोरुभयोरपि सद्भावे तदीयासाधनतायामव्याप्तत्वमेव प्रयोजकं न तु व्याश्रयत्वमिति कुतो नियम्यत इत्याशङ्कापरिहारार्थत्वात् तत्प्रयोजकत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यधिकरणत्वस्यादोषत्वे आत्मा नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यस्यापि साधकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गस्थलेऽव्याप्तत्वादेवासाधकत्वं न तु व्यधिकरणत्वात् अतो नातिप्रसङ्ग इति भाष्यकारीयोक्तिं विना तादृशशङ्कानुदयेन तदुत्थापनाय काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वस्य तदसाधकत्वप्रयोजकत्वेन भाष्यकारैरेवावश्यवक्तव्यतया तदवचनाद्भाष्ये न्यूनत्वापातादित्यतोऽत्रोक्तरूपस्यातिप्रसङ्गपरिहारांशस्य स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वान्न तदनुक्तिर्भाष्ये न्यूनत्वापादिकेत्यभिप्रेत्य स्वयं तदंशपूरणपूर्वकमुक्तामनियमशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहाराय

तत्र नियामकसमर्पकतयोक्तभाष्यं योजयितुमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **वैयर्थ्यमिति** । (तथा च व्यर्थविशेषणत्वेनैव दुष्टत्वं न व्यधिकरणत्वेनेति भावः) कृतकत्वमात्रस्यानित्यत्वाव्यभिचारित्वादिति भावः । तथा च न विशिष्टे वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तिरिति हृदयम् ॥ **कथमसाधकत्वमिति** । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्याद्वैयधिकरण्याभावाच्चेति भावः ॥ **घटवृत्तीति** । वस्तुतो घटवृत्तीत्यर्थः । **शब्देऽनित्यत्वं** वस्तुतः शब्दवृत्ति यदनित्यत्वं तदित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । वस्तुतो घटगतस्य कृतकत्वस्य वस्तुतः शब्दगतं यदनित्यत्वं तेन व्यधिकरणतया व्याप्त्यभावादित्यर्थः । नन्वविनाभाव एव व्याप्तिर्न तु सम्बन्धविशेषः । तथा च व्याश्रययोः सम्बन्धविशेषरूपव्याप्त्यसम्भवेऽप्यविनाभावरूपव्याप्तेः अविकलत्वात् कथमत्र व्याप्त्यभाव इत्यतः अविनाभावमात्रस्यैव व्याप्तित्वेऽपि कृतकत्वेऽनित्यत्वाविनाभावस्य यत्र कृतकत्वं तत्र अनित्यत्वमिति सामानाधिकरण्यगर्भितत्वस्य 'स्यादेव व्याप्तिस्तावदनुमानाङ्गमि'त्यादिना ग्रन्थेनानुपदमेव शङ्कासमाधानाभ्यां वक्ष्यमाणत्वान्न घटगतकृतकत्वस्य शब्द-गतानित्यत्वेनाविनाभावोऽपि सम्भवतीत्याह **तथा च वक्ष्याम इति** ।

वा०र०— व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं त्विति ग्रन्थेनेति पाठः । उत्तरपदमधिकं लेखकागतम् । अत एव मूलकोशे 'व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणमि'त्यनेनेत्येव पाठः । अतो व्याप्तत्व इत्याद्यवतारस्य सिद्धौ सत्यामुत्तरत्वानुपपत्तिरिति शङ्कानवकाशः । **इति ग्रन्थेनेति** । आद्यपक्षनिरासकत्वेनावतारितग्रन्थेनेत्यर्थः । अव्याप्तत्वमेव साधकत्वे प्रयोजकमिति पाठः । घटस्येति विशेषणाभावपक्षे घटवृत्तित्वेन विशेषणाभावादाह **वस्तुत इति** । सत्यं कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्तं न घटस्य कृतकत्वम् । विशेषणवैय्यर्थ्येन व्याप्तेरभावात् । ततः कृतकत्वमात्रपर्यवसाने तस्य साधकत्वमस्त्येवेति । तथापि अनित्यत्वगमकताप्रयोजकरूपवत्कृतकत्वं यत्राश्रये तत्रैवानित्यत्वं गमयति । न त्वन्यत्र विद्यमानमन्यत्र तत्साधयति । तत्कस्य हेतोः । व्यधिकरणत्वातिरिक्तहेतुदोषाभावात् । वस्तुतो घटादिवृत्तित्वेन साध्यसाधनयोर्विवक्षणेऽपि हेतुशरीरे तेन विशेषणानङ्गीकारात् । यथा हि प्रकाशनसमर्थमिन्द्रियादिकं न विषयाश्रयाश्रितमेव भूत्वा प्रकाशयति । किन्तु भिन्नाश्रितमेव । नैवमन्यकृतकत्वं विद्यमानं सदन्यत्रानित्यत्वं गमयतीत्यतो भवत्येव व्यधिकरणत्वं दोष इत्याशयः । **वस्तुतो घटगतस्येति** । ननु घटस्य कृतकत्वादिति हेतुशरीराङ्गीकारे घटस्येति विशेषणवैयर्थ्येन व्यर्थविशेषणे व्याप्त्यभाव एवेति प्रतिपादनानन्तरम् अनित्यत्वव्याप्तमपीत्यनेन कृतकत्वमात्रहेतुताभिप्रायेणैवान्यगतत्वं वास्तवमाश्रित्यैकाश्रयतामात्रपरित्यागेन शङ्किते घटगतस्य कृतकत्वस्य शब्दगतानित्यत्वेन व्याप्त्यभावाभिधानं न सङ्गतम् । किञ्च धूमाग्न्यादेर्व्याप्तिग्रहणसत्त्वेऽपि पर्वतीयधूमतदीयाग्न्योर्व्याप्तेर्विशिष्यग्रहणाभावेन विशेषरूपेण साधनमात्रमुच्छिद्येत । तत्र पर्वतीयत्वादिना विशेषरूपेण व्याप्तेरनावश्यकत्वाभिप्राये च प्रकृतेऽपि साधनसाध्ययोराश्रयविशेषसम्बन्धितया व्याप्तिग्रहणमनावश्यकमेव । अत एवानित्यत्वव्याप्तमपीति व्याप्तिमङ्गीकृत्यैव वस्तुतोऽन्यगतत्वमात्रेण साधकत्वाभावेन समानाधिकरणत्वाभावो दोष इत्येव शङ्कितम् । विशिष्टहेतुत्वाभिप्राये घटस्य कृतकत्वादित्यनेन गतार्थत्वापाताच्च । तस्मादुक्तरीत्या व्याख्यानायोगादन्यगतकृतकत्वेनान्यगतानित्यत्वसाधनस्य व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारित्वात् ।

कृतकत्वानित्यत्वयोः समानदेशतामन्तर्भाव्यैव व्याप्तिसद्भावेन घटवृत्तिना कृतकत्वेन शब्दे नित्यता-साधनस्य युक्तं तदननुसारित्वमित्येव व्याख्येयमिति चेत् सत्यम् । वस्तुतो घटस्येत्यनेनापि उक्तार्थस्यैव प्रतिपादनात् यदुक्तं घटस्येति विशेषणानन्तर्भावेनाशङ्कितमिति तथैवेति वदामः । तर्हि घटगतस्येति किमर्थमिति चेन्न । भवदुक्तरीत्यैव कृतकत्वमन्यगतं शब्दगतानित्यत्वेन समानाश्रयत्वं न भवतीति न तेन तत्साधनोपपत्ति-रित्यभिप्रायेणैव घटगतस्येत्यादेरुक्तेः । अत एव वस्तुत इत्युभयत्राप्युक्तम् । कथं तर्हि व्यधिकरणतया व्याप्त्य-भाव इत्युक्तिः । विशेषरूपेण व्याप्तेरन्यत्रादृष्टत्वेनावश्यकत्वादित्युक्तमिति चेन्न । नेदं विशेषयोर्व्याप्त्यभावाभि-प्रायमपि तु कृतकत्वस्यानित्यत्वेन सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्यैव व्याप्तिसद्भावस्य वक्ष्यमाणतया व्यधिकरणत्वे-ऽन्यगतस्यान्यगतेन शुद्धकृतकत्वगतसमानाश्रयतामन्तर्भाव्य व्याप्तिर्याऽवगता तस्या एकीभावप्रतिपादनाभि-प्रायम् । वस्तुत इत्यादि विशेषणोपादानेनोक्तार्थस्यैव प्रतीतेः । यद्वा व्याप्त्यभावादित्यर्थ इत्यस्य व्याप्तिग्रहण-प्रकाराननुसारित्वादित्यर्थः । तेनेत्यनन्तरं तत्साधनस्येति शेषः । कृतकत्वेनानागतेनान्यत्रानित्यत्वसाधनस्ये-त्यर्थः । व्यधिकरणतयेत्यत्र प्रकृतकृतकत्वानित्यत्वयोरन्यगतयोरित्यर्थकयोरिति शेषः । ततश्च घटगतं कृतकत्वं शब्दगतमनित्यत्वं न साधयतीत्यतो न व्यधिकरणत्वं दोष इति न वाच्यम् । तत्र समानाश्रयतामन्तर्भाव्यैव व्याप्तेर्गृहीतत्वेन अन्यगतस्य अन्यगतेनोक्तसम्बन्धविशेषरूपव्याप्त्यनुपपत्तेः । अन्यगतत्वविवक्षणाभावेऽपि वस्तुतो घटे कृतकत्वं विद्यमानं सत् समानाश्रयतामन्तर्भाव्यैव अनित्यत्वेन व्याप्तिमदमपि शब्दे तन्न साधयितुमलम् । तत्साधनस्य समानाश्रयतामन्तर्भाव्य यत्सम्बन्धविशेषरूपव्याप्तिग्रहणं तत्प्रकाराननुसारित्वादित्यर्थद्वयं फलतीति न कश्चिद्दोषः । उक्तार्थाक्षेपपरिहारपरतया नन्वविनाभाव इत्यादिग्रन्थस्तु स्पष्ट एवेति सुरयो विदाङ्कुर्वन्तु । एवं व्याख्यानकरणेनैव व्याप्त्यभावादेव न साधयति । न तु व्यधिकरणत्वादिति शेषः पूरणीय इति सूचितं भवतीति न साधयतीति चेन्न व्याप्त्यभावादित्येतन्मूलवाक्ययोरन्वयानुपपत्तिरिति शङ्कानवकाशः । शब्दो नित्यः घटस्य कृतकत्वादित्यत्र तुशब्दस्य कृतकत्वं स्वीकृतं चेद्घटस्येत्यस्य वैयर्थ्यात् अस्वीकृत्य घटगतेनैव कृतकत्वेन शब्दनित्यत्वसाधने तु यत्र कृतकत्वं तत्र अनित्यत्वमिति व्याप्तेः तत्र सामानाधिकरण्यगर्भितत्वेन अन्यगतस्य तस्यान्यगतेन अनित्यत्वेन व्याप्तेरेव अभावादिति व्यधिकरणासिद्धिदूषणत्वभङ्गस्थलीयतर्कताण्डवग्रन्थोऽपि टीकानुसारेण वस्तुत इत्यस्यान्तर्भावेनोक्तरीत्या च योज्यः ।

यद्यपि घटगतं कृतकत्वं शब्दगतानित्यत्वव्यधिकरणत्वान्न साधयतीति शङ्कायाम् अस्तु कृतकत्वे अन्यत्रानित्यत्वसाधकत्वाभावो व्यधिकरणत्वात् । तयोः सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्यैव व्याप्तेः सद्भावेन व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानुपपत्तेः । तथापि नान्येषां व्यधिकरणत्वेऽपि गम्यगमकभावानुपपत्तिः । यौ व्यधि-करणौ तयोः साध्यसाधनभावाभाव इति व्याप्तेरभावात् । कयोश्चिद्गम्यगमकभावस्यैकाश्रयत्वगर्भव्याप्त्यधीनतया तत्र तथात्वेऽपि भिन्नाश्रययोरपि व्याप्तिस्थले एकाश्रयतानन्तर्भावेनान्यगतस्याप्यन्यत्र साध्यसाधकत्वोपपत्त्या व्यधिकरणत्वस्य साध्यसाधनभावाभावव्यभिचारादित्येवं व्याप्त्यभावादित्येतद्व्याख्याय भवेदेवं यद्यन्याश्रित-स्याप्यन्यत्र साध्यसाधकत्वं दृष्टं स्यान्न च तदस्तीत्यत आह **तथा चेति** । धूमाग्न्यादौ भिन्नाश्रययोरपि साध्यसाधनभावो दृष्ट इत्येतदनुपदमेव वक्ष्याम इति तथा चेति वाक्यं व्याख्यातुं शक्यं, तथापि व्याप्त्यभावपदं

प्रकृतसाधनसाध्यव्याप्तिपरत्वे स्वरसम् अप्रकृतनियमान्तरपरत्वे तु न स्वरसमित्याशयेन प्रकारान्तरेण व्याख्यान-मिति सकलमवदातम् ।

व्याप्त्यभावात् तथा चेति वाक्यटीका विशोधिता ।
गुरुराजपदे स्मृत्वा धियः शुद्ध्यै मुहुर्मुहुः ॥

स०व्र०— तथा च वक्ष्याम इति । 'अविनाभावमात्रस्य व्याप्तित्वात् । स च क्वचिदेकाश्रयता-मन्तर्भाव्य भवति । यथा कृतकस्यानित्यत्वेन । अत एवान्यगतेन तेन नान्यत्र नित्यत्वसिद्धिरि'त्यादिना वक्ष्याम इत्यर्थः ।

॥ इति व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण न दुष्टत्वम् ॥

* * *

॥ अथ व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तिमतः साधकत्वं दृष्टश्च ॥
॥ अथ तत्र 'विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान् कृत्तिकोदयकालत्वादतीतकालवत्' इति व्यधिकरणानुमानेन साध्यसिद्धिर्भवत्येव ॥

६४ **सु०—** न केवलं व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण दुष्टत्वं न दृष्टम् । किन्तु दृष्टं च व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तिमतः साधकत्वमित्याह **रोहिणीति** ।

अनु०— रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः ।
इत्युक्ते साधनं नो किं

नदीपूरदर्शनेनोत्तरदेशे वृष्ट्यनुमानं प्रत्यग्रशरावचक्रभ्रमदर्शनेन कुलालासत्त्यनुमानं चाशङ्क्य केनचिदुक्तं नोत्तरदेशोऽत्र पक्षः किन्नाम नदी, तद्धर्मेणैव पूरेण तद्धर्मस्यैव वृष्टि-मदुत्तरदेशसम्बन्धस्य साध्यत्वम्, एवं शरावचक्रधर्माभ्यां प्रत्यग्रत्वभ्रमाभ्यां तद्धर्मस्यैव कुलालासत्तेरनुमानमिति । अत इदमुदाहरणान्तरमुदितम् । न हि त(थेह रो)त्रेवेह रोहिण्याः कृत्तिकाया वा द्वौ धर्मौ सम्पादयितुं शक्यौ ।

परि०— नदी तद्धर्मेणैवेति । नदी पक्षः । वृष्टिमदुत्तरदेशसम्बद्धा पूरवत्वात् सम्मतवत् । शरावः कुलालासत्तिमान् प्रत्यग्रत्वात् । चक्रभ्रमः कुलालासत्तिमान् चक्रभ्रमत्वात् सम्मतवदित्यनु-मानमित्यर्थः । **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनरूपावित्यर्थः ।

गु०दी०— प्राक् चक्रं भ्रामयित्वा दूरे गतेऽपि कुलाले कञ्चित्कालं भ्रमणं भवत्येव । अतः **प्रत्यग्रे**-त्युक्तम् । **एवं शरावचक्रधर्माभ्यां प्रत्यग्रत्वभ्रमाभ्या**मित्यत्र चक्रे भ्रमो धर्मः । तस्य प्रत्यग्रत्वं धर्मः । साक्षात्परम्परया चोभयोरपि चक्रधर्मत्वमिति भावः । एकस्या एव नद्याः वृष्टिमदुत्तरदेशसम्बन्धवदधोदेशस्थ-पूरसम्बन्धवच्च व्यधिकरणायाः कृत्तिकायाः स्वोदयमात्रसम्बन्धसम्भवेऽपि रोहिण्युदयासत्तिसम्बन्धघटनाया अयोगादिति भावेनाह **न हि तथेति** ।

यादु०— **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रशरावश्च चक्रभ्रमश्च तयोर्दर्शनेनेत्यर्थः ॥ **तद्धर्मस्यैवेति** । तथा च शरावं चक्रं वा पक्षीकृत्य कुलालासत्तिमदित्येवानुमानमभिमतम् । न त्वयं देशः कुलालासत्तिमानिति । येन वैयधि-करण्यं स्यादिति भावः ॥ **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनभूतावित्यर्थः । रोहिण्युदयासत्तेः कालगतत्वात्कृत्तिका-भ्युदयस्य च कृत्तिकागतत्वादिति भावः ॥

वं०प०— **तद्धर्मेण** नदीधर्मेण । **तद्धर्मस्य** नदीधर्मस्य । तथा च नदी वृष्टिमदूर्ध्वदेशसम्बद्धा पूरवदधो-देशसम्बन्धत्वादित्यनुमानं ज्ञेयम् । **तद्धर्मस्य** शरावादिधर्मस्य । **कुलालासत्तेः** कुलालासत्तिमद्देशसम्बन्धस्य । तथा च शरावं कुलालासत्तिमद्देशसम्बद्धं प्रत्यग्रत्वात् । चक्रं कुलालासत्तिमद्देशसम्बद्धं भ्रमवत्त्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमानधोदेशे नदीपूरादित्यादिप्रसिद्धव्यधिकरणोदाहरणपरित्यागेन अप्रसिद्ध-तदुदाहरणेन प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुर्री तदुदाहरणे प्रयोजनकथनेन परिहरति **नदीपूरदर्शनेनेति** । अधोदेश इति शेषः ॥ **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रशरावश्च चक्रभ्रमश्च तयोर्दर्शनेनेत्यर्थः ॥ **किन्नामेति** । इयं नदी वृष्टिमदूर्ध्व-देशसम्बद्धा पूरवदधोदेशसम्बद्धत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रकारोऽत्र बोध्यः ॥ **तद्धर्मस्यैवेति** । शरावचक्रधर्म-स्यैवेत्यर्थः । शरावः कुलालासत्तिमान्प्रत्यग्रत्वात् चक्रं कुलालासत्तिमद्भ्रमणवत्त्वादित्यनुमानप्रकारोऽत्र विवक्षितो न त्वयं देशः कुलालासत्तिमानिति । येन वैयधिकरण्यं स्यादिति भावः ॥ **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनभूता-विति शेषः । ततश्च रोहिण्युदयासत्तेः कालगतत्वात्कृत्तिकोदयस्य च कृत्तिकागतत्वादत्र वैयधिकरण्यमपरि-हार्यमेवेति भावः ।

वा०र०— प्रत्यग्रेति चक्रादेरपि विशेषणमिति भ्रान्तिपरिहारायाह **प्रत्यग्रशरावश्चेति** । प्रत्युत्पन्नः शरावः । तत्कालिकोत्पन्नशराव इति यावत् । सम्मतवदिति पाठः ।

चषकः— **प्रत्यग्रशरावेति** । नवीनशरावेत्यर्थः । 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव' इति कोशात् । तादृशशरावस्य चक्रभ्रमस्य च दर्शनेनेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ अस्यानुमानस्य समानाधिकरणत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

६५ **सु०— नन्विहापि कालं पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान् कृत्तिकोदयवत्कालत्वात् अतीतकालवदिति । (मैवम्) एवं सति देशं कालं वा आदाय सामानाधिकरण्यस्य सर्वत्र सत्त्वाद्व्यधिकरणासिद्ध एव न स्यादिति व्यर्थं तत्परिसङ्ख्यानम् । एवमप्रयोगे व्यधिकरणत्वं सावकाशमिति चेन्न, तथा सत्यसिद्धेरुक्तिदोषत्वेनार्थदोषत्वाभावप्रसङ्गात् । न चोक्तिदोषत्वमपि, व्यधिकरणतयोक्तेरपि साध्यसिध्यङ्गत्वानुभवात् । एवमेव हि लौकिकानामुक्तयः । परीक्षका अपि हि 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्' इत्यादि प्रयुञ्जते । तदिदमुक्तम् इति व्यधिकरणतया उक्तेऽप्येतद्वाक्यं, साधनं साध्यसिध्यङ्गं नो किं भवत्येवेति ।**

परि०— सर्वत्र सत्त्वादिति । कालः शब्दानित्यत्ववान् घटीयकृतकत्ववत्त्वात् इत्यादिरूपेण सत्त्वादित्यर्थः । **एवमेव हीति** । ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमान् अधोदेशे नदीपूरात् । रोहिण्युदयः आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्येवमेव हीत्यर्थः । **परीक्षका अपीति** । तार्किकादय इत्यर्थः । **तत्प्रामाण्यं** वेदप्रामाण्यम् । आप्तस्य = ईश्वरस्य प्रमाणत्वादिति गौतमसूत्रस्यार्थः । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'ति जैमिनिसूत्रादिः **आदिपदार्थः** ।

गु०दी०— नदीवदुभयसम्बन्धिकालपक्षीकारेण सामानाधिकरण्यं घटत इति शङ्कते **नन्विहापीति** ।

यादु०— सर्वत्र सत्त्वादिति । घटीयकृतकत्वशब्दानित्यत्वयोः कालमादाय नदीपूरवृष्ट्योश्च स्थूलदेशमादाय सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ **एवमेव हीति** । 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत' इत्येवमेव हीत्यर्थः ।

वं०प०— असिद्धेः व्यधिकरणासिद्धेः । तर्हि उक्तिदोषत्वमेवास्तु । वचनद्वारा अर्थदोषोपपत्तेरित्यत आह **न चेति** ।

शे०चं०— नन्वत्र 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यतः इति साधनं नो किमि'त्येतावतैव व्याप्त्यादिमतो व्यधिकरणस्य साध्यसिद्ध्यङ्गतोपदर्शनेन तददूषणत्वसिद्धेः' इत्युक्ते साधनं नो किमि'त्यत्र मूले उक्तपदानर्थक्यम् । न च व्यधिकरणतयोक्तेरपि साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यधिकरणत्वस्योक्तिदूषणत्वाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादन-

स्यापि प्रयोजनाप्रतीतेः । न चोक्तिदोषत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । अर्थदोषत्वसम्भवे तत्परित्यागेनोक्तिदोषत्वशङ्काया एवानुदयेन तत्परिहारार्थत्वायोगात् । न च अर्थस्य साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपपादनेन व्यधिकरणताया अर्थदोषत्वाभावस्य सिद्धान्तिनोपपादितत्वाद्युक्तः पूर्वपक्षिणः तत्परित्यागेनोक्तिदोषत्वाङ्गीकार इति वाच्यम् । प्रयोगविपरिणामेन तस्य समानाधिकरणत्वसिद्ध्या व्यधिकरणोदाहरणत्वस्यैव पूर्वपक्षिणं प्रत्यसम्मतत्वेन भाष्यकारेण तदीयसाध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपवर्णनेन व्यधिकरणतायास्तत्त्वेन परसम्प्रतिपन्नपद्मविकासाद्युदाहरणेष्वदोषत्वस्यालाभेन तत्परित्यागस्यैवायोगेनोक्तिदोषत्वशङ्काया एवानुत्थानात् । कथञ्चित्तदुदयेऽपि तस्याः स्पष्टदूषणत्वेन तत्परिहाराय तथोक्तेः साध्यसिद्ध्यङ्गत्वकथनपर्यन्तत्वस्य भाष्यकारीययत्नस्यानर्थक्याच्चेत्याशङ्क्य, रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादिति व्यधिकरणस्य सिद्धान्तिनोपवर्णितायाः साध्यसिद्ध्यङ्गताया भञ्जकत्वेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तस्य प्रयोगविपरिणामेन समानाधिकरणत्वस्य समानन्यायतया व्यधिकरणतया परसम्प्रतिपन्नेषु पद्मविकासादिष्वपि सिद्धान्तिनोपवर्णयितुं शक्यत्वेन पूर्वपक्षिणं प्रति तद्दोषत्वपरिसङ्ख्यानवैयर्थ्यस्योद्भावयितुं शक्यत्वात् तत्परिहाराय युक्त एव पूर्वपक्षिण उक्तिदोषत्वाभ्युपगमो व्यधिकरणत्वस्य । यद्यपि तत्परिहारो वक्ष्यमाणरीत्या प्रकारान्तरेणापि सम्भवति तथाऽपि वस्तुतत्वकथनाय साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपवर्णनेन तददोषत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्न तदर्थकोक्तपदवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोक्तिपदसार्थक्यं वर्णयितुं सिद्धान्तिनोद्भाव्यस्य व्यधिकरणपरिसङ्ख्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गस्योत्थापनाय प्रकृतोदाहरणस्य समानाधिकरणत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्विहापीति** ॥ **सर्वत्र सत्त्वादिति** । व्यधिकरणतया परसम्प्रतिपन्नपद्मविकाससमुद्रवृद्धिघटगतकृतकत्वादिना सूर्यचन्द्रोदयशब्दानित्यत्वाद्यनुमानस्थलेऽपि अयं कालः सूर्योदयवान् पद्मविकासवत्कालत्वात् सम्मतवत् अयं कालश्चन्द्रोदयवान् समुद्रवृद्धिमत्कालत्वात्सम्मतवदित्यादिप्रकारेणेति शेषः ॥ **उक्तिदोषत्वेनेति** । तद्दोषत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । यद्यप्यर्थदोषस्यापि तद्द्वारा वचनदोषत्वस्य व्यवस्थापितत्वान्नोक्तिदोषत्वमनिष्टम् । तथाऽपि साक्षात्तद्दूषणत्वप्रसङ्गे तात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ **अर्थेति** । अत्रापि साक्षादर्थदोषत्वं न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । अतो वचनदोषस्यापि तद्द्वाराऽर्थदोषत्वसम्भवादप्रयोजकत्वान्न तदापादनं युक्तमिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । अङ्गीकृत्यैव चोक्तिदोषत्वमसिद्धेरर्थदोषत्वाभावप्रसञ्जनं कृतम् । वस्तुतस्तु नोक्तिदोषत्वमपीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **व्यधिकरणतयेति** ॥ **साध्येति** । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्युक्तावपि श्रोतॄणामनुमित्युत्पत्तेरिति भावः । ननु च व्यधिकरणतयोक्तिरेवासिद्धेत्यतः किं लौकिकानां तथोक्तिर्नास्तीत्यभिमतं किंवा परीक्षकाणामिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे **एवमेवेति** । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्येवमेवेत्यर्थः । द्वितीयं न्यायसूत्रकारीयव्यधिकरणप्रयोगोपदर्शनेन निराचष्टे **परीक्षका अपीति** । नन्वत्र भाष्ये तथोक्तेः साध्यसाधकत्वस्यानुक्तेः कथमनेनोक्तिदोषत्वनिरास इत्यत उक्तमर्थं मूलारूढं करोति **तदिदमिति** ।

वा०२०— तदीयसाध्यसिद्ध्यङ्गत्वेति । कृत्तिकोदयादिस्थलविशेषीयेत्यर्थः । अलाभेन चेति स्वरसः पाठः । चशब्दाभावेऽपि तदर्थगर्भ एवार्थः । **तत्परित्यागस्यैवेति** । तत्र तच्छब्देनार्थदोषत्वं परामृश्यते **स्पष्ट-**

दूषणत्वेनेति । स्पष्टं दूषणं यस्या इति विग्रहः । इत्यादिप्रकारेणेति आदिपदेन पटगतकृतकत्वशब्दगतानित्यत्वयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगप्रकारो ध्येयः । प्रयोगप्रकारः शोध्योऽस्ति । ....**व्यवस्थापितत्वादिति** । 'विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणमि'त्येतद्युक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे मूल एव व्यवस्थापितत्वादित्यर्थः । **न्यायसूत्रकारीयेति** । 'मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि'ति द्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकस्थलसूत्रगतव्यधिकरणप्रयोगेत्यर्थः ।

* * *

।। अथ कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामकरणे नियामकप्रमाणाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनञ्च ।।

६६ सु०— किञ्च कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामः कार्य इत्यत्र (किं) नैयायिकादिसमयो नियामकः, किंवा(ऽत्र) प्रमाणमस्ति ।

आद्यं दूषयति न हीति ।

अनु०— न ह्याज्ञैवात्र साधिका ।

अत्र उपपत्ति(सिद्धेऽर्थे)साध्येऽर्थे । **आज्ञैव समयमात्रम् । तथा सति सर्वं वाङ्मात्रेणैवोपदेष्टव्यम्, न पुनः क्वापि प्रमाणं वाच्यम् । विपरीताज्ञया सत्प्रतिपक्षता च स्यादिति हिशब्दार्थः । आज्ञा खलु प्रमाणान्तराविषये धर्मादौ भवति । सा चावगताप्तभावानाम् ।**

नापि द्वितीयः । तदनुपलम्भात् ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः **उपपत्तिसिद्धेऽर्थे** इति व्याख्या । कथं तर्हि मन्वाद्याज्ञामात्रेण तदुक्तानुष्ठानमित्यत आह **आज्ञा खल्विति** ॥

वं०प०— धर्मादौ भवतीति । अयं चोपपत्तिसाध्योऽर्थ इति न प्रमाणान्तराविषय इति भावः । **सा च** आज्ञाऽपि । तथा च त्वय्याप्तिरस्माकं न निश्चितेति त्वत्समयोऽप्रयोजक इत्यर्थः ।

शे०चं०— तथाऽपि न हीत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगविपरिणामे दूषणान्तरकथनपरत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तं योजयति **किञ्चेति** ॥ **समय इति** । तदभिमतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यनियमप्रतिपादकमाज्ञारूपं वाक्यमित्यर्थः । नन्वाज्ञामात्रस्यापि क्वचित्साधकत्वात् कथं तस्य तन्निषेध

इत्यतो मूलेऽत्रेत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अविशेषेणान्यत्रेवात्रापि तन्मात्रस्य साधकत्वसम्भवादित्यतो यथेदं विशेषसमर्पकं स्यात्तथा व्याचष्टे **अत्रेत्यादि** । नन्वत्राज्ञामात्रस्य साधकत्वं निषिध्यते । न तु समयस्येति कथमस्य मूलस्य समयस्य साधकत्वनिरासकतया व्यापार इत्यतोऽत्राज्ञापदस्य समयपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्परतया तद्व्याचष्टे **आज्ञैवेति** । तथाऽपि मूले हिशब्दोऽनर्थक इत्याशङ्क्य समयमात्रस्य साधकत्वे बाधककथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्सूचितबाधकमुपदर्शयति **तथा सतीति** । क्व तर्ह्याज्ञायाः साधकत्वमित्यत आह **आज्ञेति** । तथा सति धर्मादेर्बाहुरूप्यप्रसङ्गः । तत्साधकसमयानां बहुविधत्वात् । न चैकस्य वस्तुनो बाहुविध्यं सम्भवतीत्यत आह **सा चेति** ।

वा०र०— **तदभिमतेति** । तदभिमतं यत्साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यमिति विग्रहः ।

।। इति कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामकरणे नियामकप्रमाणाभावशङ्का तच्छङ्कानिरसनश्च ।।

।। इति अस्यानुमानस्य समानाधिकरणत्वशङ्का तच्छङ्कानिरसनश्च ।।

।। इति तत्र 'विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान् कृत्तिकोदयकालत्वादतीतकालवत्' इति व्यधिकरणानुमानेन साध्यसिद्धिर्भवत्येव ।।

।। इति व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तिमतः साधकत्वं दृष्टश्च ।।

।। इति 'आत्मा(ऽ)नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यात्' इत्यनुमानस्यापि हेतुत्वापत्तिरूपप्रथमदूषणलिङ्गनिरसनम् ।।

।। इति व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादकलिङ्गत्रयं विकल्प्याद्यलिङ्गनिरसनम् ।।

* * *

।। अथ 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'व्याप्त्यभावरूपद्वितीयदूषणलिङ्गदूषणम् ।।

६७ **सु०— स्यादेतत् । व्याप्तिस्तावदनुमानाङ्गम्, सम्बन्धविशेषश्च व्याप्तिः, न च व्याश्रययोः सम्बन्धो युज्यते, अतो व्याश्रयत्वस्य दोषत्वात् सम्म(तवि)ते विषये विपरिणाम इति । मैवम् । अविनाभावमात्रस्य व्याप्तित्वात् । अविनाभावश्च क्वचिदेकाश्रयतामन्तर्भाव्य भवति, यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वेन, अत एवान्यगतेन तेन नान्यत्रानित्यतासिद्धिः । क्वचिद्विभिन्नाश्रययोरेव, यथा धूमस्याग्निना ।**

धूमाग्नी खलु न समवायवृत्त्या समानाश्रयौ, नापि संयोगवृत्त्या, ऊर्ध्वाधोदेशसंयोगित्वात् । (धूमस्याधोदेशसंयोगस्य सिद्धत्वात्) । तथाऽप्येकपर्वतसंयोगिता द्वयोरस्तीति चेन्न, तथा सत्यग्न्यर्थिनो नियमेन प्रदेशविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

धूम एव धूमत्वेन मूलेऽग्निमान् साध्यत इति चेत्, किमेषा लौकिकी प्रतीतिः, आहोस्वित्समयसिद्धये विपरिणामः क्रियते । न प्रथमः, लौकिका ह्यूर्ध्वदेशं धूमवन्तमवलोक्याधोदेशं वह्निमन्तमवगच्छन्ति । न द्वितीयः, निर्मूलत्वात् । अपि च देहादीनां तावत्परेण क्षणिकता(ऽऽस्थीयते) स्वीक्रियते । तत्र पतनकर्मणा गुरुत्वानुमानं दुर्घटं स्यात् । न हि तयोः कालतः सामानाधिकरण्यम्, कार्यकारणभावात् । नापि देशतः, विभिन्नद्रव्याश्रयत्वात् । अतः कस्यचिद्विभिन्नाश्रयेणैवाविनाभावः ।

परि०— व्याप्त्यभावाद्वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षं विवरणपूर्वं शङ्कित्वा निराह **स्यादेतदित्यादिना ननु व्यधिकरणस्येत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन** ॥ **सम्मतविषय इति** । 'रोहिण्युदय आसन्न' इत्यादौ 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यादौ' च विमतः काल इति प्रागुक्तरीत्या विपरिमाण इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । एतद्व्याप्तेरेकाश्र(यघटितत्वा)यावृत्तित्वादेवेत्यर्थः । एतेन 'तथा च वक्ष्याम' इति प्रागुक्तं स्पष्टीकृतं भवति ॥ **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति** । प्रतिक्षणपरिणामे भेदोपलम्भेन देहलताफलादीनां क्षणिकत्वमिति पक्षे यत्र पतनं तत्रत्यं गुरुत्वं न तस्य कारणं नैककालीनत्वात् । किन्तु पूर्वपूर्वक्षणिकद्रव्यगतमेव गुरुत्वं उत्तरोत्तरदेहादिद्रव्यगतपतनहेतुरिति वाच्यम् । तथा च हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमिति भावः ।

गु०दी०— **ऊर्ध्वाधोदेशसंयोगित्वादित्यत्र** तर्ह्यग्नेरुदकसेकादिना सञ्छिन्नमूलादपि धूमादग्न्यनुमितिः स्यादित्याशङ्का उद्गच्छद्धूमदर्शनादेव वह्न्यनुमितिर्न मन्दीभूतादिति परिहर्तव्या । **न हि तयोः कालतः सामानाधिकरण्यमि**त्यत्र यद्यपि पतनकाले गुरुत्वमप्यस्ति तथापि पतनक्रियया स्वकारणीभूतपूर्वकालीनगुरुत्वं ह्यनुमीयते । तयोश्च न सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादि**त्युपलक्षणम् । नियमेन विभिन्नदेशयोः प्राचीनसूर्यप्रतीचीनच्छाययोरविनाभावदर्शनादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— **अविनाभावमात्रस्येति** । अनेन व्याप्तत्वेऽविनाभावरूपव्याश्रयत्वं सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धविशेषाभावः कथं दूषणमिति द्वितीयपक्षोत्तरत्वेनापि मूलं योजितमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— **धूम इति** । ततश्च धूमो मूलेऽग्निमान् धूमत्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ **आस्थीयते** परिमाणभेदेनावयवोपचयाभ्यां वेति शेषः ॥ **कार्येति** । तथा च पतनरूपकार्योत्पत्तिकाले गुरुत्वं नास्ति । एतदुपपादनायैव प्राक् 'देहादीनामि'ति वाक्यं प्रवृत्तम् । **विभिन्नेति** । देहादीनां क्षणिकतापक्षे कारणीभूतगुरुत्वाश्रयकार्यभूतपतनाश्रयदेहयोर्भिन्नत्वादिति भावः ।

शे०चं०— व्याप्त्यभावाद्वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्य पृथगनिरासान्मूले न्यूनतामाशङ्क्य 'व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं त्वि'ति पूर्वग्रन्थेनैव निरस्तत्वात्पृथगनिरासो न दोषायेत्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतयाऽपि तमेव ग्रन्थं योजयितुं प्राग्विकल्पितं द्वितीयपक्षमुत्थापयन्नेव प्रमाणोपदर्शनेन प्रागुक्तं प्रयोगविपरिणामं चोपपादयति **स्यादेतदिति** । **व्याप्तत्वे**ऽविनाभावमात्रस्यैवानुमितिहेतुसम्बन्धव्याप्तित्वे सति **व्याश्रयत्वं** सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धविशेषाभावः **कथमेव हि दूषणं** न कथमपि । ततश्च **व्याश्रययोः** सम्बन्धरूपविशेषरूपव्याप्त्यसम्भवेऽप्यनुमितिहेतुभूतोक्तरूपव्याप्तिसद्भावान्न व्याप्त्यनुपपत्तिः । नापि तथा सम्मते विषये प्रयोगविपरिणामस्य कर्तव्यत्वसिद्धिरिति ग्रन्थयोजनामभिप्रेत्य समाधत्ते **मैवमिति** । ननु विभिन्नाश्रययोरप्युक्तरूपव्याप्तिसत्त्वे कृत्तिकागतेनोदयेन रोहिण्युदयासत्तेरिव घटगतकृतकत्वस्य शब्दगतानित्यत्वस्यापि सिद्धिः स्यादित्यतोऽविनाभावस्य सर्वत्रैकरूप्याभावेन घटगतकृतकत्वस्य शब्दगतानित्यत्वेनाविनाभावाभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य तस्य नानारूपतामाह **अविनाभावश्चेति** ॥ **अत एवेति** । अत्राविनाभावस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति सामानाधिकरण्यगर्भितत्वादेवेत्यर्थः । ननु धूमाग्न्योः सामानाधिकरण्यस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् कथं तद्व्याप्तेर्विभिन्नाश्रययोरविनाभावत्वेनोदाहरणमित्यतः सामानाधिकरण्यघटकः सम्बन्धः किं समवायोऽभिमतः संयोगो वा । द्वितीयेऽपि किमवान्तरदेशमादाय सोऽभिमतः स्थूलदेशमादाय वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यौ क्रमेण दूषयति **धूमाग्नी खल्विति** । स्वस्वावयवसमवेतत्वान्न तयोरेकत्र समवाय इति भावः । द्वितीये द्वितीयमाशङ्कते **तथाऽपीति** ॥ **धूम इति** । ततश्च धूमो मूलेऽग्निमान् धूमत्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ **लौकिका इति** । तथा च त्वदुक्तकुसृष्टिमजानतामपि लौकिकानामूर्ध्वदेशे धूमदर्शनेनाधोदेशे वह्निविषयस्वार्थानुमितेः तदनुसारिपरार्थानुमितेश्च दर्शनान्नैवं लौकिकप्रतीतिरिति भावः ॥ **निर्मूलत्वादिति** । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **आस्थीयत इति** । अन्यथा परिमाणभेदानुपपत्तेरिति भावः । **कार्येति** । तथा च पतनरूपकार्योत्पत्तिकाले गुरुत्वं नास्ति । एतदुपपादनायैव प्राग्देहादीनामिति वाक्यं प्रवृत्तम् ॥ **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति** । क्षणिकत्वेनैकत्र पतनगुरुत्वयोरभावादिति भावः ॥ **अतः कस्यचिदिति** । किमर्थं तर्हि विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वादिति प्रमाणलक्षणटीकायां साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यसम्पादनमिति चेन्न । तस्य परमतमाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् । अत एव तत्रैव 'इति प्रयोगसम्भवादि'त्युक्तम् । पद्धतौ 'चासौ गौरेतद्गवयसदृशोऽस्य गवयस्य तत्सदृशत्वादि'ति वैयधिकरण्येनैव प्रयोगो दर्शित इत्यवधेयम् ।

वा०र०— **पृथगनिरासादिति** । अनिरासात्प्राप्ता या मूले न्यूनता तामित्यर्थः । व्याप्तिर्व्याप्तं भावे क्तः इति मनसि निधाय व्याप्तत्व इत्यनूद्य विवक्षितमर्थमाह **व्याप्तत्वे अविनाभावेति** । **घटगतकृतकत्वस्येत्यादि** । अत्र वस्तुत इति प्रागभिधानाद्वस्तुतो घटगतं कृतकत्वमित्यादिकमेव विवक्षितम् । न तु घटस्य कृतकत्वादित्यादि हेतुविशेषणाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । **प्रमाणलक्षणटीकायामिति** । उपलक्षणमेतत् । उपमानान्तर्भावतत्त्वनिर्णयटीकायां गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वस्य लिङ्गत्वेनाङ्गीकाराद्वेत्युक्तमित्यपि ज्ञेयम् ।

स०व्र०— **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति** । क्षणिकत्वेनैकत्र पतनगुरुत्वयोरभावादित्यर्थः ।

॥ इति 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'व्याप्त्यभावरूपद्वितीयदूषणलिङ्गदूषणम् ॥

।। अथ 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'पक्षधर्मताभावरूपतृतीयदूषणलिङ्गदूषणम् ।।

६८ **सु०— ननु व्यधिकरणस्य पक्षधर्मता नास्तीति चेन्मा भूत् । तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वात् । तथा सति साध्य(स्य)नियतदेशता कथं सिद्ध्येदिति चेद्व्याप्तिस्वभावादिति ब्रूमः । यथा हि । यत्कृतकं तदनित्यमिति सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्य व्याप्तेः कृतकत्वं स्वाश्रय एवानित्यत्वं गमयति । तथा कृत्तिकोदयो व्यधिकरणयैव रोहिण्युदयासत्त्या व्याप्त इति तां तथैव गमयति । यथा च सामानाधिकरण्येऽप्यस्ति प्रदेशादिनियमस्तथा वैयधिकरण्येऽपीति को दोषः । तस्माद्यत्रेदं तत्रेदमितिवत्, यदेदं तदेदमितिवत्, यदेवं तदेवमितिवच्च, यदीदं तर्हीदमिति व्याप्तिसम्भवात् । व्याप्त्यनुरोधेनैव हेतुसिद्धेरावश्यकतया पक्षधर्मतानावश्यकत्वाद्युक्तं व्यधिकरणस्यापि हेतुत्वमिति ।**

परि०— पक्षधर्मताभावाद्वेति पक्षं शङ्कते **नन्विति** ।। **यत्रेदं तत्रेदमिति** । कृतकत्वानित्यत्वादिरिदंशब्दार्थः ।। **यदेदमिति** । विशिष्टमेघोन्नतिः सुवृष्ट्यादिरिदंशब्दार्थः । **यदेवमिति** । द्रव्यत्वगुणाश्रयत्वोपेतत्वादिरेवंशब्दार्थः ।। **यदीदमिति** । कृत्तिकोदयरोहिण्युदयासत्त्यादिरिदंशब्दार्थः ।। *व्यधिकरणासिद्धेरदोषत्ववादः ।।*

गु०दी०— यथा च सामानाधिकरण्येऽप्यस्ति प्रदेशादिनियम इत्यत्र यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः प्रदेशनियमो न तथोर्ध्वाधोदेशस्थितयोर्धूमाग्न्योरिति भावः ।

यादु०— व्याप्तिस्वभावादिति । अत्रापि **व्याप्तत्वे** व्याप्तिस्वभावसत्त्वे **व्याश्रयत्वं** विगताश्रयत्वं हेतोरपक्षधर्मत्वमिति यावत् । कथं दूषणमिति मूलं तृतीयपक्षदूषणपरतया योजितमिति ध्येयम् । तेन द्वितीयतृतीयपक्षयोर्दूषणं न प्रकृतमिति शङ्का नेति ध्येयम् ।

वं०प०— यदि रोहिण्युदयासत्त्या व्यधिकरणतयैव कृत्तिकोदयो व्याप्त इति व्यधिकरणस्थल एव रोहिण्युदयासत्तिं गमयति तर्हि व्यधिकरणत्वाविशेषाद्भूम्यादिस्थले कस्मान्न गमयति । अन्तरिक्षे प्रदेशविशेष एव कस्माद्गमयतीत्यत आह **यथा चेति** । धूमाग्न्योः सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्य व्याप्तेः सत्त्वेऽपि पर्वत एव यत्र कुत्रचित्प्रदेशेऽग्न्यर्थी न प्रवर्तते । किन्तु प्रदेशविशेष एव तद्वदित्यर्थः । **हेतुसिद्धेरिति** । हेतुना साध्यसिद्धेरित्यर्थः ।

शे०चं०— तृतीयपक्षोत्तरत्वेनाप्येतदेव मूलं योजयितुं तमुत्थापयति **नन्विति** । **व्याप्तत्वे** साध्यस्य नियतदेशतासाधकव्याप्तिस्वभावत्वे । **व्याश्रयत्वं** विगताश्रयत्वमपक्षधर्मत्वमिति यावत् । **कथमेव हि दूषणं** न कथमपीति वाक्ययोजनामभिप्रेत्य दूषयति **मा भूदिति** ॥ **तथा सतीति** । हेतोरपक्षधर्मत्व इत्यर्थः । साध्यस्य नियतदेशतासिद्धेः पक्षधर्मतासाध्यत्वेन तदभावे तदयोगादिति भावः । साध्यस्य नियतदेशतासाधकव्याप्तिस्वभावमुपदर्शयन्नेव तेन देशनियमसिद्धिमुपपादयति **यथा हीति** । साध्यस्य देशनियमसाधकव्याप्तिप्रकारसूचनेन देशनियमसिद्धिमुपपाद्य तत्रैव प्रदेशनियमसाधकव्याप्तिप्रकारसूचनेन तन्नियमसिद्धिमुपपादयति **यथा चेति** । अयमर्थः । यथा सामानाधिकरण्येऽपि धूमेन तदधोभाग एव वह्नेः, तुलोन्नमनेन भागान्तर एवावनमनस्य, व्याप्यवृत्तिना द्रव्यत्वेनाव्याप्यवृत्तेः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तिना संयोगेन व्याप्यवृत्तेर्द्रव्यत्वस्य च सिद्धिरिति पक्ष एव प्रदेशनियमः, समानकालत्वेऽपि कादाचित्केन पतनेन स्थायिगुरुत्वस्य स्थायिना शरीरत्वेन कादाचित्कनाशस्य च सिद्धिरिति कालनियमश्च परेण व्याप्तिस्वाभाव्यादुपपद्यते । तथा, यत्र यदा रसस्तत्र तदा रूपमिति समानदेशकालत्वेनेव, यत्र पाकजरूपं तत्र पाक इति समानदेशत्वमात्रेण, यदा कृत्तिकोदयस्तदा रोहिण्युदयासत्तिरिति समानकालत्वमात्रेणेव, यदा यत्र नदीपूरस्तत्पूर्वकाले तदूर्ध्वदेशे वृष्टिरिति भिन्नदेशकालत्वेनैव व्याप्तिग्रहात् तत्स्वाभाव्यादेव वैयधिकरण्येऽपि प्रदेशादिनियमो मयाऽपि व्युत्पादयितुं शक्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति । ननु देशकालवैयधिकरण्ये कथं व्याप्तिग्रहः । यत्रेदं तत्रेदमिति वा यदेदं तदेदमिति वा देशतः कालतो वा सामानाधिकरण्येनैव व्याप्तेर्ग्राह्यत्वादित्याशङ्कामनुपपत्तिरूपव्याप्तिग्रहप्रकारोपदर्शनेन परिहरन्नुपसंहरति **तस्मादिति** ॥ **यदेवं तदेवमिति** । दैशिककालिकसामानाधिकरण्यग्रहणस्थलेऽपि यत्र यदेत्यादिरूपेण देशकालावनन्तर्भाव्य यत्साधनवत्तत्साध्यवदिति व्याप्तिग्रहवच्चेत्यर्थः ॥ **व्याप्तिसम्भवादिति** । अनुपपत्तिरूपव्याप्तिग्रहसम्भवादित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यनुरोधेनेति** । व्याप्तिग्रहणप्रकारानुरोधेनेत्यर्थः ॥ **हेतुसिद्धेरिति** । समुचितदेशादाविति शेषः ।

वा०र०— व्याप्तत्व इत्यनूद्य व्याचष्टे **व्याप्तत्वे साध्यस्येति** । अत्र साधकव्याप्तिस्वभावसत्त्व इति पाठः । मूलकोशे तथैव सत्त्वात् । **व्याप्तिस्वभावादेवेति** मूलानुसारेण स्वभावे हेतुतासमर्पणाय तत्सत्त्वेतीति प्रतिपादनस्यावश्यकत्वाच्चेति ज्ञेयम् । स्वभावत्व इति तु लेखकागतः ।

स०व्र०— **यदेवं तदेवमिति** । देशकालावनन्तर्धाय साध्यसाधनवत्तामात्रेण व्याप्तिवदित्यर्थः ।

॥ इति 'व्यधिकरणस्य हेतुदूषणत्वापादक'पक्षधर्मताभावरूपतृतीयदूषणलिङ्गदूषणम् ॥
॥ इति व्यधिकरणत्वस्यापि हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ॥

* * *

।। अथ साध्यविशेषणाप्रसिद्धेरपि हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ।।

।। अथ तत्र साध्यविशेषणाप्रसिद्धेर्दूषणत्वप्रयोजकहेतुचतुष्टयविकल्पः प्रथमविकल्पदूषणश्च ।।

।। अथ तत्र च 'विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वात्' इत्यादेरप्रामाण्यरूपदूषणभूतप्रथमविकल्पस्य एवमादेर्व्याहतेरेवाप्रामाण्यं न साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या इति निरासः ।।

६९ **सु०—** तथा साध्यविशेषणस्याप्रसिद्धावपि । तथा हि । साध्यविशेषणाप्रसिद्धेः कुतो दूषणत्वम् । किं विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादित्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्, उत साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः, अथवा साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । यद्वा प्रतिज्ञा-वाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तेः । आद्यं दूषयति **अन्यदिति** ।

अनु०— **अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा ।**

सन्न भवतीत्युक्ते असत्त्वमुक्तं भवेत्, (स्यात)सत्त्वप्रतिक्षेपरूपत्वात् असत्त्वस्य, पुनरसन्न भवतीत्युक्ते स्ववचनव्याहतिः । एवमसन्न भवतीत्युक्त्या 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत' इति सत्त्वं लभ्यते, पुनः सन्न भवतीत्युक्ते स्वव्याहतिरेव । तदेवं **विश्वं सदसतोः** सकाशात् **अन्यत्** सदसच्च न भवति **इति** एषा प्रतिज्ञा **स्वव्याहतेः** एव **अमा-**(ऽप्रमा) साधनाङ्गं न भवति, न तु विशेषणस्य सदसद्वैलक्षण्यलक्षणस्याप्रसिद्धत्वेन । कुतः । स्वव्याहतिर्हि मे माता वन्ध्येत्यादौ दूषणत्वेन सम्प्रतिपन्ना, स्ववचनस्वन्याय-स्वक्रियास्वसिद्धान्तप्रमाणान्तराप्रतिहताया एवोक्तेः साधनदूषणाङ्गत्वात् । न हि स्वविष-विमूर्छिता भुजङ्गी परं दशति । न च दोषान्तरासङ्कीर्णं साध्यविशेषणासिद्धेरुदाहरणं पश्यामो येन दोषत्वं प्रतीमः । कस्यचिदसाधारणधर्मेण शशविषाणादिमत्त्वसाधनमपि प्रमाणं किन्न स्यात् इति चेन्न, तत्रापि दृश्यानुपलम्भबाधस्य विद्यमानत्वात् । अतीन्द्रिय-संसर्गसाधने न कोऽपि दोष इति चेन्न, ईश्वरादिसंसर्गेण सिद्धसाधनत्वात् । एवमन्यत्रापि सम्प्रतिपन्नाप्रामाण्ये दोषान्तरमन्वेषणीयम् । तदिदमुक्तं **चशब्देन** । अत एव व्याहतेरित्युप-लक्षणम् ।

परि०— साध्यविशेषणस्येति । साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः । 'अदोषत्वमि'ति योज्यम् । चतुर्धा विकल्पयति **किं विश्वमित्यादिना** । पञ्चम्यन्तचतुष्टयस्यापि साध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वमित्य-

नेनान्वयः । **सदसतोरिति** मूलपदं षष्ठीद्विवचनान्तमित्युपेत्याह **सदसतोः सकाशादिति** । तेन 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त' इति अन्यत्वप्रतियोगिनि पञ्चम्या भाव्यमिति न शङ्क्यम् । सकाशादित्यध्याहारात् । अप्रसिद्धिर्न दोषोऽत्र, किन्तु व्याहतिरेवेत्यत्र किं नियामकमिति पृच्छति **कुत इति** । क्लृप्तत्वादित्याह **स्वव्याहतिर्हीति** । व्याहतिशब्दः पञ्चकपर इति भावेन दोषत्वं तस्याः व्यनक्ति **स्ववचनेति** । पर्वतोऽग्निमाननग्निकश्चेति स्ववचनव्याहतोक्तिः । त्वं चोरः पुरुषत्वादिति स्वन्यायव्याहतोक्तिः । आत्मनोऽपि चोरत्वप्राप्तेः । मूकोऽहमिति स्वक्रियाव्याहतिः ॥ **कस्यचिदसाधारणधर्मेणेति** । भूः शशशृङ्गवती भूत्वादित्यादिकमित्यर्थः । शृङ्गपदेन महत्त्ववद्रूपं विवक्षितम्, अतीन्द्रियं किञ्चित् आद्ये आह **दृश्यानुपलम्भबाधस्येति** । योग्यानुपलम्भबाधस्य इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **अतीन्द्रियेति** ॥ **सम्प्रतिपन्नाप्रामाण्य इति** । भूरितरभिन्ना प्रमेयत्वात्, जीवच्छरीरजातं सात्मकं शरीरत्वादित्यादौ व्यभिचारादिदोषान्तरमित्यर्थः ॥

गु०दी०— तथा साध्यविशेषणस्येत्यत्र साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः ।

यादु०— साध्यविशेषणस्येति । साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः । एवमग्रे च ॥ **स्ववचनस्वन्याये-त्यादि** । अनेन मूले व्याहतिपदं स्ववचनस्वन्यायस्वक्रियास्वसिद्धान्तप्रमाणान्तरव्याहतिपरमिति दर्शितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **कस्यचिदसाधारणेति** । भूः शशविषाणवती भूत्वादित्यादिकमपीत्यर्थः ॥ **दृश्यानुपलम्भेति** । योग्यानुपलम्भबाधपरस्येत्यर्थः ॥ **एवमन्यत्रापीति** । जीवच्छरीरं सात्मकं शरीरत्वादित्याद्यप्रसिद्धसाध्यके व्यभिचारादिकमेव दूषणमन्वेषणीयमित्यर्थः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । भूः शशविषाणवती, जीवच्छरीरं सात्मकम्, इत्याद्युदाहरणं चशब्देनोक्तमित्यर्थः । नन्वत्र व्याहतेरित्युक्तदोषो न सम्भवतीत्यत आह **अत एवेति** । चशब्दे-नोदाहरणान्तरस्य गृहीतत्वादेवेत्यर्थः ॥

वं०प०— साध्यविशेषणस्येति । साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः ॥ **दंशतीति** । एवं च स्वव्याहत्यैव दुष्टमिदं न साध्यसाधकमिति भावः । **कस्यचित्** भूम्यादेः शशविषाणादिमत्त्वेत्यन्वयः । **असाधारणधर्मेण** भूत्वेन । **दृश्येति** । दर्शनयोग्येत्यर्थः । **अतीन्द्रियेति** । अतीन्द्रियस्येत्यर्थः । तथा च शशविषाणपदेन किञ्चि-दतीन्द्रियं विवक्षितमिति तस्यातीन्द्रियतयाऽभावग्राहकयोग्यानुपलब्धिर्नास्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— तथेति । साध्यरूपविशेषणस्याप्रसिद्धावपि हेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ **पक्षत्वानुपपत्ते-रिति** । सन्देहघटितत्वात्पक्षत्वस्य तदनुपपत्तावनुपपत्तिरिति भावः । असन्न भवतीत्युक्तावपि कुतः सत्त्वस्य लाभ इत्यतोऽसन्न भवतीत्युक्ते च 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत' इति 'सदेव भवतीति' कर्मनिर्णयं मनसि निधाय तमुपपादयति **द्वौ नञाविति** । अयमाशयः । असदिति हि नञर्थेन निषेधेन विशिष्टं सदुच्यते ।

तद्विषयश्च द्वितीयो निषेधो विशेषणीभूतेन निषेधेनैव सम्बध्यते । विशिष्टविषययोर्विधिनिषेधयोर्लाघवेन विशेषणोपसङ्क्रमकताया 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादि'त्यादौ प्रसिद्धत्वात् । क्वचिदेव 'सोमेन यजेत', 'अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत', 'न हिंस्यात्सर्वभूतानी'त्यादौ विशिष्टविषयकत्वस्यागतिकगतित्वात् । ततश्चासन्न भवतीति विशेषणीभूतनिषेधस्य निषेधात्सत्त्वविधिलाभः । न च यदि द्वौ नञौ प्रकृतमेवार्थं गमयतस्तदा तत्प्रयोगवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रतिषेधप्रतिषेधेनातिशयलाभार्थत्वात् । अत एव 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत' इत्याहुरिति । मूले व्याहतिपदं स्वव्याहतिपरं चशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्तं **स्वव्याहतेरेवेति** । स्ववचनविरोधरूपस्वव्याहतेरेवेत्यर्थः ।

ननु स्ववचनविरोधाप्रसिद्धविशेषणत्वयोरुभयोरपि सत्त्वात्तदीयसाधनानङ्गतायां व्याहतिरेव प्रयोजिका नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति न नियन्तुं शक्यं विनिगमकाभावात् । अन्यथा वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गादित्याशयेनाक्षिपति **कुत इति** । असङ्कीर्णोदाहरणभावाभावयोरेव विनिगमकत्वाद्युक्तं नियमनमित्यभिप्रेत्य व्याहतेः साधनानङ्गतायाः क्लृप्ततां तावदाह **स्वव्याहतिर्हीति** । मे माता वन्ध्येत्यत्र विभक्तिप्रतिरूपकं म इत्यव्ययमभिप्रेतमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । मे माता वन्ध्येत्यादौ स्वव्याहतेर्दूषणत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति तदुपपादयति **स्ववचनेति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य तदभावमुपपादयति **न चेति** । नन्वियं भूः शशशृङ्गवती एतद्भूत्वादित्येतदेव तदुदाहरणमिति कथं तदभाव इति शङ्कते **कस्यचिदिति** । किमत्र योग्यशृङ्गसाधनत्वमभिमतमयोग्यसाधकत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं योग्यानुपलम्भबाधेन दूषयति **तत्रापीति** । तथा च दोषान्तरेण दुष्टत्वान्नास्यासङ्कीर्णतदुदाहरणत्वमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते **अतीन्द्रियेति** ॥ **सिद्धसाधनादिति** । तथा च सिद्धसाधनत्वरूपदोषेणैव दुष्टत्वान्न तादृशोदाहरणत्वमस्येति भावः । ननु च जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाच्छरीरत्वादित्यादिकमेव दोषान्तरासङ्कीर्णमप्रसिद्धविशेषोदाहरणमस्तीति कथं तदभाव इत्यतोऽत्र यद्दोषान्तररहितत्वेन सम्मतं प्राणादिमत्त्वं तस्य साधुत्वादप्रमाणत्वेन सम्मतस्य च शरीरत्वस्य व्यभिचारादिदोषान्तरसङ्कीर्णत्वान्न तदुदाहरणत्वमित्याशयेनाह **एवमन्यत्रापीति** । मूले चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धं समुच्चयार्थत्वं चाङ्गीकृत्येयं भूः शशशृङ्गवतीत्याद्युदाहरणस्यापि मूलारूढतां दर्शयति **तदिदमुक्तं चशब्देनेति** । तर्हि तदुदाहरणे स्वव्याहतेरप्रसरात्स्वव्याहतेरेवेत्युत्तरमूलस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्ग इत्यत आह **अत एवेति** । चशब्देनोदाहरणान्तरस्यापि मूले सङ्गृहीतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । योग्यानुपलम्भबाधाद्युपलक्षणमित्यर्थः ।

वा०र०— कर्मनिर्णयटीकां तट्टीकां च मनसि निधायोपपादयति **अयमाशय इति** । 'वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः । असतश्चापि विश्वस्ये'ति पूर्वत्र 'विलक्षणं सदसतोरिति च व्याहतं स्वत' इति । 'भावस्य हि निषेधो तु नाभावस्य निषेधनमि'त्याद्युत्तरत्र च यद्व्याहतिपरानुव्याख्यानं तन्मूले तदुपपादनटीकायां च तत्र तत्र प्रतिपादनानुसारेणात्र प्रयोगप्रकारः उपपादनं च द्रष्टव्यमित्याशयेन निषेधनिषेधस्य नञर्थत्वमात्रव्युत्पादनमिह टीकायां कृतम् । अन्यत्रोपपादितत्वमात्रेण कृतार्थत्वस्वभावोऽपि टीकाकारो 'विलक्षणं सदसतो-

रिति च व्याहतमि'त्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे अल्पव्यवधानेनैव प्रयोगप्रकाराद्यधिकांशप्रतिपादनमस्तीति मन्वानो नात्र यत्नं कृतवानिति ज्ञेयम् । तदुपपादनं चोत्तरत्र करिष्यामः । अहिकुण्डलाधिकरणटीकायां नेयङुवङिति विधिरिति । ....इति च विद्यैवेत्यधिकरणे नाशब्दमितीत्यक्षत्यधिकरणे कर्मनिर्णयरोत्यां 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सहे'ति तत्सूत्रीयतत्त्वबोधिन्यां च उक्तं प्रमेयम् अनुकूलतया योज्यम् । साङ्ख्याधिकरणे 'न चैतन्यमितिवदि'ति मूलकारोक्तौ न चाभ्युपगमोऽप्रयोजनश्चेति युक्तम् । मे माता वन्ध्येतिवदित्यभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादित्येतदधिकरणीयतत्त्वप्रकाशिकोक्तौ च पदात्परत्वाभावेन मयादेशायोग इति भट्टोज्युक्तं दोषमुद्धर्तुमाह **मे मातेति** । यद्यपि स्थलान्तर इवात्र न शङ्कावकाशः । स्वव्याहतिर्हि मे मातेति पूर्वपदान्तरसद्भावात् । तथापि व्यवहारकाले मे मातेत्यादेः केवलस्य प्रयोगोऽवर्जनीय इति तत्राप्युपपत्तिं दर्शयितुमत्र विभक्तिप्रतिरूपकत्वाश्रयणेन समाधानम् । अत एव स्ववाक्ये मे माता वन्ध्येत्यत्रेति मे माता वन्ध्येत्यादाविति च प्रयुक्तमिति ज्ञेयम् । इदं चाङ्गीकृत्य । वस्तुतस्तु मयादेशानुपपत्तिं प्रतिपादयतः स्वव्याघातः । कुत्र मयादेशायोग इति तं प्रति वाच्यम् । मे मातेति पूर्वपदशून्यस्थल इति चेत् । तर्हि त्वया तथा निर्देशं दूषयता स्वयमपि तथा प्रयोगे स्वन्यायहतत्वम् । केवल-'मे माते'ति प्रयोग इति चेत् । तत्र मयादेशो युज्यत एव । त्वदीयकेवलेति पदान्तरसद्भावात् । परवाक्ये नास्तीति चेन्न । तावता परानुवादे दोषाभाव इत्युक्तं स्यात् । तर्ह्यत्रापि परानुवादाङ्गीकारान्न दोषः । तथा 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदि'त्यष्टमद्वितीयपादसूत्रकाशिकायां मे शब्दस्य च निमित्तभावं न प्रतिबध्नातीत्युक्तम् । मे इति धारेरुत्तमर्ण इति चतुर्थीति तृजकाभ्यां कर्तरीति मञ्जरी । आमन्त्रितस्य चेति सूत्रीयस्वरमञ्जरीरमायां 'इमं मे गङ्गे' इत्युदाहरणं प्रतीकतयोपादाय मेशब्दात् परत्वमाश्रित्य गङ्गे प्रभृतीनां त्रयाणामिति व्यवहारेण स्वव्याघाताच्च । शिष्टं साङ्ख्याधिकरणेऽस्माभिः प्रपञ्चितं ज्ञेयम् ।

।। इति 'विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वात्' इत्यादेरप्रामाण्यरूपदूषणभूतप्रथमविकल्पस्य एवमादेर्व्याहतेरेवाप्रामाण्यं न साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या इति निरासः ।।

।। इति साध्यविशेषणाप्रसिद्धेर्दूषणत्वप्रयोजकहेतुचतुष्टयविकल्पः प्रथमविकल्पदूषणञ्च ।।

* * *

।। अथ द्वितीयविकल्पनिराकरणम् ।।

।। अथ साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तिः इति द्वितीयविकल्पस्य 'असिद्धसाधने व्याप्तौ सत्यां दोषाभावप्रदर्शनेन' निराकरणम् ।।

७० **सु०— द्वितीयं पराचष्टे असिद्धेति ।**

अनु०— असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते ।

साध्याप्रसिद्ध्या यत्र पक्षधर्मत्वासिद्धिरुच्यते (हेतौ) तत्र व्याप्त्यादीतराङ्गसाकल्य-मस्ति न वा । न चेत् तत एवानुमानं दुष्टं किं साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या । **यदि व्याप्त्यादिकं विद्यते** तदाऽ**सिद्धसाधने को दोषः** । न कोऽपि ।

अयमभिसन्धिः । हेतोर्हि पक्षधर्मत्वासिद्धिस्तदा स्यात्, यदि धर्मी वा हेतोः तद्धर्मत्वं वा न स्यात्, सन्देहाभावेन पक्षत्वानुपपत्त्या पक्षधर्म(त्व)ताभावे तु स्वार्थानुमानविशेष-विलोपः स्यात् । यदा हि यो धूमवान् असौ अग्निमानिति गृहीतव्याप्तिको गिरिशिखरे धूमं सहसैव पश्यन् व्याप्तिं स्मरति, तदोत्पद्यत एवास्यानुमितिः, न च तस्याग्निसन्देहोऽस्ति । यदा चाप्तवचनाद्विनिश्चितपर्वताग्निसम्बन्धः पर्वतं प्रत्यासीदन् धूममवलोकयति, तदाऽपि तस्य विना सन्देहेन अग्न्यनुमितिर्भवत्येव । न हि सामग्री बुद्धिमती, येन यन्मया कर्तव्यं तदन्येन कृतमिति पर्यालोच्योदासीत । नापि छिन्ने छिदाया इव परिच्छिन्ने परिच्छेदान्तरो-त्पादो(वक्तुं न शक्यः)ऽयुक्तः । नापि परार्थानुमाने सन्देहनियमः, विपर्यस्तस्यापि प्रति-वादित्वोपपत्तेः । अत एव सिद्धसाधकोऽसङ्गत एव नाश्रयासिद्ध इत्युक्तम् ।

किञ्च विदिततत्त्वोऽपि यदा परपरीक्षा(द्यर्थे)र्थं तत्र प्रमाणं पृच्छति तदा प्रयुक्त-मनुमानममानं स्यात्, सन्देहाभावात्, तस्मात् 'सन्दिग्धसाध्यः पक्ष' इत्याद्याः प्राचां वाचः सम्भावनाभिप्रायाः । परमार्थतस्त्वनुमितिविषय एव पक्षः । अतः सन्देहाभावे पक्षत्वा-नुपपत्त्यभावान्नाप्रसिद्धसाधने पक्षधर्मत्वासिद्धिरूपो दोष इति ।

परि०— द्वितीयमिति । उत साध्येति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षमित्यर्थः । 'स्वार्थानुमान-विशेषविलोपः स्यादि'त्युक्तं व्यनक्ति **यदा हीति** ॥ **अन्येन कृतमिति** । आप्तवाक्यादिनेत्यर्थः । **विपर्यस्तस्यापीति** । विपरीतनिश्चयवतोऽपीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सन्देहस्य पक्षतानुपयोगादेवे-त्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । प्रमाणलक्षणे उक्तमित्यर्थः । 'तत्रैवकारव्यावर्त्योक्तिर्नाश्रये'ति । 'न पक्षता-ऽसिद्ध्यन्तर्भाव' इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **अनुमितिविषय एवेति** । साध्यधर्मविशिष्टस्यैवानुमितिविषय-त्वात् 'साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष' इत्यन्यत्राचार्योक्तलक्षणाविरोध इति भावः ।

यादु०— अत एवेति । सन्देहस्य पक्षतायामनुपयोगादेवेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । युक्तिपाद इति शेषः ॥ **अनुमितिविषय इति** । अत्रानुमितेर्विषयो यस्येति बहुव्रीहिणाऽनुमितिविषयीभूतसाध्यधर्मविशिष्टः पक्ष

इत्यर्थलाभात् 'साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः । यत्प्रतीतिर्लिङ्गेन जनयितव्या स साध्यधर्म' इति मिथ्यात्वानुमान-खण्डनटीकयैकवाक्यतेति ध्येयम् । अत्र च व्यापकत्वेनानुमितिविषयो यस्तद्वैशिष्ट्यं विवक्षितम् । अतो व्याप-कतावच्छेदकानामप्यनुमितिविषयत्वेन तद्वैशिष्ट्यमादाय साध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । नन्वेवमनुमितिकाल एव पक्षता प्राप्ता न लिङ्गपरामर्शकाले । ततश्च लिङ्गपरामर्शः कथं पक्षधर्मताविषयकः स्यादिति चेन्न । लिङ्ग-परामर्शस्य पक्षधर्मताविषयकत्वं नाम स्वजन्यानुमितिसमानकालीनपक्षताश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वमेवेति विव-क्षितत्वात् । न चैवं पक्षताया अनुमितिजनकत्वानुपपत्तिः । मन्मते तस्यास्तदजनकत्वात् ।

वं०प०— नन्वाप्तवचनात्पर्वतेऽग्निसम्बन्धस्य निश्चितत्वात् कथं पुनस्तत्रानुमानप्रवृतिः । प्रवृत्तौ वा ज्ञाते पुनः कथं तत्र ज्ञानान्तरोत्पाद इत्यत आह **न हि सामग्रीति** ॥ **अत एव** परार्थानुमाने सन्देहनियमा-भावादेव । यस्याप्तवचनादिना साध्यनिश्चयोऽस्ति तं प्रत्यपि वाक्यप्रयोगेऽनुमितिर्जायत इति सिद्धसाधको-ऽनाकाङ्क्षिताभिधानरूपत्वात् अस्मन्मतेऽसङ्गत एव न त्वाश्रयासिद्धता हेतोः । सिद्धधर्मस्य साधने 'पक्षो हि संश्रयस्तस्य स च साध्यान्वितो यत' इति परोक्तरीत्याऽऽश्रयासिद्ध इत्यर्थः । पक्षलक्षणे विषयपदं विशेष्य-परम् । अन्यथा साध्येऽतिव्याप्तेरिति ध्येयम् ।

शे०च०— ननु सन्देहाभावेन पक्षताऽनुपपत्त्या हेतोः पक्षधर्मताऽसिद्धिरेव तत्र दोषोऽस्तीति कथं 'न कोऽपी'ति तदभावोक्तिरित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि सन्देहाभावस्य पक्षधर्मताऽसिद्धौ प्रयोजकत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य स्वयं पक्षधर्मताऽसिद्धेः प्रयोजकान्तरं तावदाह **अयमिति** । ननु धर्म्याद्यभाववत्सन्देहा-नुपपत्तिरपि तत्प्रयोजिका किन्न स्यादित्यतः किं तस्याः स्वार्थपरार्थसाधारण्येनानुमानमात्रे पक्षधर्मतासिद्धि-प्रयोजकत्वमभिमतं किंवा परार्थानुमान इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सन्देहाभावेनेति** । प्रायेण स्वार्थानुमानस्यापि सन्देहपूर्वकत्वान्न सन्देहानुपपत्त्या तत्र पक्षधर्मत्वासिद्धिरिति कथं तद्विलोपापादनमित्यत उक्तं **विशेषेति** । तमेव स्वार्थानुमानविशेषमुदाहरति **यदा हीति** ॥ **उत्पद्यत एवेति** । सामग्र्याः कार्याव्यभिचारादिति भावः । तद्विशेषान्तरं चोदाहरति **यदा चेति** । ननु तत्रानुमितिसामग्रीसत्त्वेऽपि न तयाऽनुमितिर्भवति । प्रकारा-न्तरेण पर्वते वह्नेः सिद्धत्वेन तत्पर्यालोचनया तस्यास्तत्रोदासीनत्वादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तस्या उक्तप्रकारा पर्यालोचनोपपन्ना स्यान्न च सोपपद्यतेऽचेतनत्वादित्याशयेनाह **न हीति** । ननु तत्रानुमितिसामग्र्यां छिन्ने छिदाया इव निश्चिते निश्चयोत्पादस्याशक्यत्वादेव न तत्रानुमितिरित्याशङ्क्य भवेदेवं यदि तत्र तदुत्पादस्या-शक्यत्वं स्यात्, न च तदस्ति । चैत्रेण ज्ञातेऽर्थे मैत्रस्य, चैत्रस्यैव कालान्तरे ज्ञानान्तरस्य, तदानीमपि प्रत्यक्ष-सिद्धे शाब्दज्ञानान्तरस्य, प्रत्यक्षधारावाहिकज्ञानान्तरस्य, शब्दलिङ्गाभ्यां निश्चितेऽप्यर्थे सामग्रीवशाच्छाब्द-लैङ्गिकज्ञानान्तरस्य च दर्शनादित्याशयेनाह **नापीति** । अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **नापीति** । तत्कुत इत्यतस्तथा सति परार्थानुमानविशेषविलोपः स्यादित्याशयेनाह **विपर्यस्तस्यापीति** । **अत एवेति** । सन्देहस्य पक्षतायामनुपयोगेन तदनुपपत्तेः पक्षधर्मत्वाभावसाधकत्वाभावादेवेत्यर्थः । **उक्तमिति** । प्रमाणलक्षण इति शेषः ।

प्रकारान्तरेणापि परार्थानुमानविशेषविलोपमाह **किञ्चेति** ।। **तस्मादिति** । उक्तरीत्या स्वार्थानुमानपरार्थानुमानमात्रे सन्देहनियमानुपपत्तेरित्यर्थः ।। **अनुमितिविषय एवेति** । नन्वेवं सति परामर्शस्य पक्षधर्मताविषयकत्वं न स्यात् । अनुमितिविषयत्वरूपपक्षताया अनुमितिकालमात्रवृत्तितया ततः प्रागसत्त्वादिति चेन्न लिङ्गाभिमतस्य तत्र तदा तद्धीजननानुकूलसहकारिसम्पत्तिरूपानुमितिविषयत्वयोग्यताया एव विषयपदेनात्राभिमतत्वेनानुमितिविषयत्वमात्रस्यानभिमततया तस्यानुमितितः प्रागसत्त्वेऽप्यभिमतायास्ततः पूर्वमपि सत्त्वेन परामर्शस्य तद्विषयकत्वोपपत्तेः । ननु चोक्तसहकारिसम्पत्तिरूपतद्योग्यताया अपि परामर्शदशायामेव सत्त्वेन ततः पूर्वमसत्त्वात्कथं परामर्शस्य तद्विषयकत्वं स्यादिति चेत् काऽत्र कथन्ता । लिङ्गपरामर्शस्य तद्विषयकत्वं हि न स्वपूर्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वं गौरवात् । किन्तु स्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वम् । लिङ्गपरामर्शकाले च पक्षताऽस्त्येवेति काऽत्रानुपपत्तिः । यद्वा, व्यापकवत्त्वेनानुमितिविषयत्वं पक्षत्वमित्यर्थः । व्यापकवत्त्वेनेति विशेषणाच्च न व्यापकतावच्छेदकादावतिप्रसङ्गः । न चैवमनुमितिदशायामेव तद्विषयत्वरूपपक्षता स्यात्, न तु परामर्शदशायामिति वाच्यम् । तद्दशायां पक्षताया असत्त्वेन बाधकाभावेनेष्टापादनत्वात् । न च पक्षताया अनुमित्यजनकत्वप्रसङ्गो बाधकः । तस्यास्तदजनकत्वस्यैव मन्मतत्वेन तदप्रसङ्गात् । नापि परामर्शस्य पक्षधर्मताविषयकत्वानुपपत्तिर्बाधिका, न हि परामर्शस्य तद्विषयकत्वं नाम स्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वम् । गौरवात् । किन्तु वस्तुगत्या विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वम् । ततश्च परामर्शकाले पक्षताया असत्त्वेऽपि स्वजन्यानुमितिकाले तत्सत्त्वादुपपन्नमेव परामर्शस्य स्वजन्यफलसमानकालीनपक्षताश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वमिति न तदनुपपत्तिः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः ।

वा०र०— उक्तप्रकारा पर्यालोचनेति । उक्तप्रकारा प्रकारान्तरेण पर्वते वह्नेः सिद्धत्वान्मया तत्रोदासीनतया भाव्यमित्येवंप्रकारा या पर्यालोचनेत्यर्थः । मैत्रस्येत्यस्य ज्ञानान्तरस्येति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तस्य च दर्शनादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमुत्तरषष्ठ्यन्तानामपि । यद्यपि मैत्रस्यैकमेव ज्ञानम् । तथापि चैत्रज्ञानापेक्षयाऽन्तरत्वोक्तिः । क्वचिन्मैत्रस्य ज्ञानस्येति पाठश्चेन्न दोषः । तत्र षष्ठीव्यधिकरणता स्पष्टा । अनुमितिविषयतामात्रस्य अनभिप्रेततयेति पाठः । अतस्तस्या इति युक्तम् । विषयत्वस्येति पाठे वा उत्तरत्र वा तस्यानुमितित इति पाठः । **अभिप्रेताया इति** । योग्यताया इति शेषः । **नन्वेवं सति परामर्शस्येति** । उपलक्षणं चैतत् । व्यापके व्यापकतावच्छेदकादौ चानुमितिविषयत्वसत्त्वात् अतिव्याप्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । विषयशब्देन चोक्तसहकारीत्यादितर्कताण्डवमनुसृत्य प्रागुक्तदोषं परिहरति **लिङ्गाभिमतस्येति** । अनेन लिङ्गाभिमतस्य यत्र यदीयं प्रति यद्धीजननानुकूलसहकारिसम्पत्तिस्तत्र तदा तं प्रति तत्साध्यं तद्विशिष्टश्च तदा तं प्रति पक्ष इति सूचनान्न व्यापकादौ प्रसङ्ग इत्यपि सूचितं भवति । तत्र पक्षे तदा साध्यस्य धीजननानुकूलसहकारिसम्पत्तितया अनुमितिविषयत्वयोग्यता इति पदार्थः । एवं चोत्तरयोजनायां साध्यादिव्यावृत्तिप्रतिपादनेऽपि अत्र तदप्रतिपादनमिति चोद्यं निरस्तम् । स्वमते पक्षलक्षणीयतर्कताण्डवीयत्वज्ञापनायाह **विस्तरस्त्विति** ।

स०व्र०— अनुमितिविषय एवेति । विशेष्यत्वेनेति शेषः ।

चषकः— परिच्छिन्ने ज्ञाते । परिच्छेदान्तरेति । ज्ञानान्तरेत्यर्थः ।

।। इति साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तिः इति द्वितीयविकल्पस्य 'असिद्धसाधने व्याप्तौ सत्यां दोषाभावप्रदर्शनेन' निराकरणम् ।।

।। इति द्वितीयविकल्पनिराकरणम् ।।

* * *

।। अथ तृतीयचतुर्थविकल्पयोर्निराकरणम् ।।

।। अथ तत्र साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गरूपतृतीयविकल्पस्य प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तिरूपचतुर्थविकल्पस्य च सङ्कीर्णतया निरासः ।।

।। अथ तत्र च साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः ।।

।। अथ तत्रापि च केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलता ।।

।। अथ तत्रापि च ततः केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धैरपि साध्यैर्वर्तत एव ।।

७१ सु०— तृतीयं निराकरोति **व्याप्तिश्चेति** ।

अनु०— व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते ।

तत्र 'जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्, भूरितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्, ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादि'त्यादौ केवलव्यतिरेकिणि साधनसमूहे । **तैः** अप्रसिद्धैरपि सात्मकत्वादिभिः साध्यैः । **व्याप्तिश्च** अस्ति, न केवलं पक्षधर्मता । **व्यतिरेकेण** साध्याभावस्य साधनाभावव्याप्तत्वेन लिङ्गेन **अवगम्यते च** सा ।

इदमुक्तं भवति । साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः । तथा हि । केवलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणं न वा । नेति पक्षे वक्ष्यामः । आद्ये तस्य व्याप्तिसद्भावो व्याप्त्यवगमश्चा(वश्यम)ङ्गीकार्यः, अन्यथाऽनुमानत्वव्याघातात् । न च केवलव्यतिरेकिणि साध्यं प्रसिद्धम्, पक्षे प्रसिद्धौ सिद्धसाधनत्वात्, अन्यत्र प्रसिद्धौ तत्र हेतोर्वृत्तौ केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः, अवृत्तावसाधारण्यप्रसङ्गात्, अतः (प्र)शिथिलमूलः प्रसङ्गः । व्यतिरेकिणः क्व व्याप्तिः, केन चावगम्यत इति चेत्, पक्ष एव व्यतिरेकेणावगम्यत इति

ब्रूमः; पक्षादिप्रविभागात् प्रागवगता **तत्रैव** विप्रतिपत्त्योपदर्शयितुमशक्या **व्यतिरेकेणोपपाद्यत इति । तैरिति** बहुवचनेनातिप्रसिद्धतां **प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्य** सूचयति ।

परि०— तृतीयमिति । अथवेति प्राग्विकल्पितमित्यर्थः । तत्रेत्यनुवादेनार्थमाह **इत्यादौ केवलव्यतिरेकिणि साधनसमूह इति** । द्वितीय'च'शब्दान्वयमाह **अवगम्यते चेति** । सेति शेषोक्तिः । **प्रसञ्जयत इति** । साध्याप्रसिद्धौ तन्निरूपितव्याप्तिः साधनस्य न स्यात् व्याप्त्यवगमश्च न स्यादिति तर्करूपेणापादयत इत्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'परिशेषो मिथस्सिद्धिश्चक्रके'त्यत्र व्यतिरेकानुमानं प्रमाणमिति वक्ष्याम इत्यर्थः । **प्रशिथिलमूल इति** । अपगतव्याप्तिकः प्रागुक्तस्तर्करूपप्रसङ्ग इत्यर्थः । **व्यतिरेकेणेति** । साध्याभावस्य साधनाभावव्याप्तत्वेन लिङ्गेनेत्यर्थः ॥ **प्रागवगतेति** । घटादौ सात्मकत्वाभावप्राणादिमत्त्वाभावयोर्व्याप्तिबलेन वा आप्तोपदेशेन वा जीवच्छरीरे सात्मकत्वप्राणादिमत्त्वयोरवगता व्याप्तिः यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं यथा जीवच्छरीरमिति विप्रतिपन्नं परं प्रति नोपदर्शयितुं शक्येति प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं सात्मकत्वाभावस्य प्राणादिमत्त्वाभावव्याप्तत्वाद्धूमानुमानवदित्युपपाद्यत इत्यर्थः । न च हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यम् । तददोषताया उपपादनात् । सामानाधिकरण्यस्य सुसम्पादत्वाच्चेति भावः ॥ **प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्य इति** । साध्याप्रसिद्धौ व्याप्तिर्न स्यात् तदवगमश्च न स्यादिति प्रसङ्गे या व्याप्तिः तद्भङ्गस्येत्यर्थः ।

गु०दी०— अवगम्यते च सेत्यत्र सा अन्वयव्याप्तिः । **पक्षादिप्रविभागात् प्रागे**वेत्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणदशायां सामान्यतोऽवगतेत्यर्थः । अन्यथाऽभावेनाभावस्य व्याप्तौ भावेन भावसाधनप्रयत्नस्यैव निर्मूलत्वादिति भावः । **प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्ये**त्यत्र यद्यप्रसिद्धं विशेषणं स्यात् तर्हि व्याप्तिग्रहो न स्यादिति प्रसङ्गस्य या मूलीभूता व्याप्तिस्तद्भङ्गस्येत्यर्थः ।

यादु०— वक्ष्याम इति । 'परिशेषो मिथः सिद्धिरि'त्यत्रेति शेषः ॥ **प्रागवगतेति** । स्वशरीरे प्रत्यक्षेणान्यत्र चोपदेशादिनाऽवगतसात्मकत्वेन पुंसा भूयोदर्शनादिना धूमाग्न्योरिव प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरपि जीवच्छरीरेष्ववगताऽपि व्याप्तिः सात्मकत्वे विप्रतिपन्नं परं प्रति नोपदर्शयितुं शक्येत्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथेति । व्याप्तेः सत्त्वस्य तदवगमस्य वाऽभावे ॥ **अनुमानत्वेति** । व्याप्तिप्रमितिसापेक्षं प्रमितेः साधनेऽनुमानमिति तल्लक्षणादित्यर्थः ।

शे०चं०— इत्यादावित्यादिपदेन, शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यादेः सङ्ग्रहः ।

ननु व्याप्तिश्चेत्यादिग्रन्थेन व्यतिरेकिणि व्याप्तिस्तदवगमश्चास्तीति प्रतिपाद्यते । तदनर्थकम् । न च व्यतिरेकिणि व्यभिचारप्रदर्शनेन यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वं तत्र व्याप्त्यप्रतीतिरिति अप्रसिद्धविशेषणत्वे व्याप्त्यप्रतीतिप्रसञ्जनमूलभूतव्याप्त्यभावोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । व्याप्त्यभावस्य प्रागनुद्भावितत्वेनोक्तभाष्यस्य तदुपपादनाय व्यभिचारप्रदर्शनपरत्वासम्भवात् । तस्यापि वक्तव्यत्वाभिप्राये चावश्यवक्तव्यस्य तस्यानुक्त्या भाष्ये न्यूनत्वापातादित्याशङ्क्य स्पष्टत्वान्न तदनुक्तिर्भाष्ये न्यूनत्वापादिकेत्यभिप्रेत्य स्वयं व्याप्त्यभावमुद्भाव्य तदुपपादनाय व्याप्तिव्यभिचारोपदर्शनपरतया ग्रन्थं योजयितुमाह **इदमुक्तं भवतीति** । ननु व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वादनुमानत्वेऽपि वा व्याप्तितदवगमयोरनावश्यकत्वात् आवश्यकत्वे वा तत्राप्रसिद्धविशेषणत्वस्यैवाभावान्न तत्र व्यभिचार इति न तत्प्रदर्शनपरत्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तदुपपादयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'परिशेषो मिथः सिद्धिश्चक्रकः स्वाश्रयादयः' इत्यादिनेति शेषः ।

एवमापाद्याभावमुपपाद्य तत्रापादकसद्भावमुपपादयति **न चेति** । किमत्र साध्यप्रसिद्धिः पक्षेऽभिमता ततोऽन्यत्र वा । द्वितीयेऽपि तत्र हेतुरस्ति न वेति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **पक्ष इत्यादिना** । **केवलेति** । सपक्षवृत्तित्वादिति भावः ॥ **अवृत्ताविति** । सति सपक्षे तत्राप्रवेशित्वादिति भावः । व्यतिरेकिणः किं पक्ष एव व्याप्तिरभिमता पक्षादन्यत्र वा । न तावद्द्वितीयः । पक्षादन्यस्य प्राणादिमतः सात्मकस्याभावेन तदयोगात् । आद्येऽपि तदवगमः किं प्रत्येक्षेणोतानुमानेन । नाद्यः । तथा सति सिद्धसाधनत्वाद्यापातात् व्यतिरेकोपन्यासवैयर्थ्याच्च । नान्त्यः । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावादिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते **व्यतिरेकिण इति** । पक्ष एव व्याप्तिः प्रत्यक्षादिना च तदवगम इति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति **पक्ष एवेति** । तत्कथमित्यतः किमत्र स्वार्थानुमितौ तदसम्भवोऽभिप्रेयत उत परार्थानुमितौ । नाद्यः । स्वशरीरे प्रत्यक्षेण परशरीरे चाप्तोपदेशादिनाऽवगतसात्मकत्वस्य पुंसो भूयोदर्शनादिरूपव्याप्तिधीसामग्रीसत्त्वात् धूमाग्न्योरिव प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरप्यन्वयव्याप्तिग्रहस्य स्वार्थानुमितौ सम्भवात् । न च जीवच्छरीरमात्रस्य पक्षीकरणादन्वयदृष्टान्ताभावः । अभेदसाधकानुमान इवानुमित्यादिना पक्षस्यापि स्वशरीरस्य निश्चितसाध्यकतया दृष्टान्तत्वस्यापि सम्भवात् । न चैवं सिद्धसाधनम् । स्वार्थानुमाने तस्यादोषत्वात् । उद्देश्यायाः शरीरत्वावच्छेदेन साध्यप्रतीतेः प्रागसिद्धेश्च । न च पक्षस्य पक्षैकदेशस्य वा दृष्टान्तत्वे सत्सपक्षत्वेन व्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य व्यतिरेकवादिनस्तवेव तदभाववादिनो ममानिष्टत्वाभावात् । न द्वितीयः । स्वेन गृहीतायाः स्वशरीरादौ व्याप्तेर्व्याप्तिग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वेन परं प्रति प्रदर्शयितुमशक्यत्वेऽपि "जीवच्छरीरजातं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वाद्यत्कार्यवत्तत्कारणवद्यथाऽङ्कुरवती भूमिर्बीजगर्भे"ति वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनस्य वा प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यद्यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमो वह्निनेति व्यतिरेकव्याप्त्या विशिष्यान्वयव्याप्तिप्रसाधनस्य वा परार्थानुमितावपि सम्भवात् । अत एव न व्यतिरेकोपन्यासवैयर्थ्यमपीत्याशयेनाह **पक्षादिप्रविभागादित्यादिना** । इतीत्यस्येतीदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

वा०र०— तदनुक्तिर्भाष्य इति पाठः । **अभेदसाधकानुमान इवेति** । अयमेतदभिन्नः । एतद-साधारणधर्मवत्त्वात् । एतद्वत् इत्यनुमान इवेत्यर्थः । पक्षस्यैव दृष्टान्तत्वमत्र स्पष्टम् ।

स०व्र०— **नेति पक्षे वक्ष्याम इति** । 'परिशेषो मिथः सिद्धिश्चक्रकः स्वाश्रयादय' इत्यादिना वक्ष्याम इत्यर्थः ।

चषकः— **व्यतिरेकेणावगम्यत इति** । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं सात्मकत्वाभावव्यापका-भावप्रतियोगित्वादिति दिशाऽनुमीयत इत्यर्थः ।

* * *

।। अथ अप्रसिद्धैरपि साध्यैः केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च न केवलमस्माभिरेवाङ्गीक्रियते किन्तु परैरपि कैश्चित् तात्पर्यपरिशुद्धिकारादिभिः ।।

७२ **सु०**— न केवलं केवलव्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन व्याप्तिर्व्यतिरेकेण तदवगमश्च अस्माभिरेवाङ्गीक्रियते, किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्वदूषणत्ववादिभिरपि कैश्चिदित्याह **तैश्चेति** । **अवगम्यते** अभ्युपगम्यते । यथाऽऽहुः । यदि साध्येन अस्य क्वचिदप्यन्वयो नास्ति तदा विरुद्ध एवायमित्याशङ्क्य नोपेयत्वमन्वयस्य व्यासेधामोऽपि तूपाय(त्व)मित्यादि ।।

तथा, यथा च व्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिः तथा वैशेषिकैरप्युपपादनीयम्, अन्यथा साध्यसाधनयोरव्याप्तौ व्यतिरेकिणो गमकत्वभङ्गादित्यादि । तथा च अप्रसिद्धविशेषण-स्यापि केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्युपपादनमप्रसिद्धविशेषणत्वे व्याप्त्यप्रतीतिप्रसञ्जनं च कथं न व्याहतमिति भावः ।

परि०— **अस्येति** । साधनस्येत्यर्थः । **विरुद्ध इति** । साध्यासम्बन्धो विरुद्ध इत्युपेत्य इयमुक्तिः ।। **नोपेयत्वमिति** । प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्त्याऽनुमेयत्वं न निषेधाम इत्यर्थः ।। **उपायत्वमिति** । अनुमितिजननोपयोगित्वं निषेधाम इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेक-व्याप्तिरेवानुमित्युपयोगिनीति भावः । यथाहुरित्युक्तानामेव वाक्यान्तरं च संवादयति **तथेति** ।। **गमकत्वभङ्गादिति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताया एव गमकतोपयोगादिति भावः ।

गु०दी०— **नोपेयत्वमन्वयस्य व्यासेधाम** इत्यत्र अन्वयस्य उपेयत्वमङ्गीकार्यत्वं न व्यासेधामः न प्रतिषेधामः । परनिरपेक्षतयोपायत्वं प्रतिषेधाम इत्यर्थः ।

यादु०— विरुद्ध एवायमिति । साधने साध्यसाधने साध्यसामानाधिकरण्याग्रहादिति भावः । **उपेयत्वमिति** । व्यतिरेकिण्यन्वयस्योपेयत्वमिति साध्यत्वमनुमितिविषयत्वमिति यावत् । तन्न निराकुर्म इत्यर्थः । उपायत्वं अनुमितिजनकज्ञानविषयत्वम् । ततश्च व्यतिरेकिणि विरुद्धताशङ्कापरिहाराय नियतसामानाधिकरण्यरूपोऽन्वयः परमनुमीयते न तु तज्ज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकत्वम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः ॥ **गमकत्वभङ्गादिति** । अन्वयव्याप्त्यभावे पक्षधर्मे व्याप्तिवैशिष्ट्यस्याभावेन गमकतौपयिकस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्रासम्भवाद्गमकत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यान्वयिन्यभावेनागमकत्वात् । व्यतिरेकिण्येव तस्य गमकत्वेनाननुगमप्रसङ्गात् । अनुमितौ वैजात्यस्याप्रामाणिकत्वेन तृणारणिमणिन्यायासम्भवाच्चेत्याशयः ।

वं०प०— उपेयत्वं साध्यत्वमनुमेयत्वमित्यर्थः । **व्यासेधामो** निराकुर्मः । **उपायत्वं** साधकत्वम् ।

शे०चं०— कैश्चिदिति । तात्पर्यपरिशुद्धिकारादिभिरित्यर्थः । पराभ्युपगमस्य परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कुतस्तत्सिद्धिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तत्पठति **यथाऽऽहुरिति** । व्यतिरेकमुखेनापि प्राणादेः सात्मकत्वेनान्वयसिद्धौ न केवलव्यतिरेकीति चेदिति न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकास्थशङ्काग्रन्थस्य विवरणरूपं न्यायनिबन्धनवाक्यमनुवदति **यदीत्यादिनाऽऽशङ्क्येत्यन्तेन** । न स्वाभाविकं साध्येन प्रतिबन्धमन्वयं व्यतिरेकिणि व्यासेधामः । किन्तु सपक्षाभावेन विधिमुखेनास्य प्रतिबन्धं निराकुर्म इति तत्स्थपरिहारग्रन्थविवरणरूपं 'न वयमस्योपेयमन्वयं व्यासेधामोऽपितूपायमि'ति न्यायनिबन्धनवाक्यमेव पठति **नेति** । अत्र च टीकायां 'नोपेयमन्वयमस्य व्यासेधामः (निराकुर्मः) । अपि तूपायमि'त्यादीत्येव पाठः । मूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तथैव दर्शनात् । स्वरसश्च तथापाठ एव । अनेन ग्रन्थेनोपेयस्यान्वयस्यानिरासलाभेन व्यतिरेकिण्यन्वयसत्ताया व्यतिरेकिणा तदवगमस्य च सिद्ध्या तयोः परकीयाभ्युपगमावेदकतयाऽस्य ग्रन्थस्य 'न केवलं व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन व्याप्तिर्व्यतिरेकेण तदवगमश्चास्माभिरेवाभ्युपगम्यते किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्ववादिभिरपी'ति प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वस्य, उपेयभूतान्वयसद्भाववर्णनेन विरुद्धत्वप्रसञ्जकतयोक्तस्य, सर्वथा अनन्वयस्य असिद्धिलाभेन तत्प्रयुक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारस्य च सम्भवात् । 'नोपेयत्वमन्वयस्य व्यासेधामः किन्तूपायत्वमि'ति सार्वत्रिकपुस्तकपाठे त्वनेन ग्रन्थेनान्वयस्योपेयत्वमात्रप्राप्तावपि तत्सत्ताया अलाभात् तस्य ग्रन्थस्य तदुभयाभ्युपगमानावेदकत्वेन प्रतिज्ञातप्रमेयानुपपादकत्वस्य सर्वथा अन्वयप्रयुक्तविरुद्धताया अन्वयसद्भावोक्तिमात्रनिवर्त्यत्वेन तदवगमोक्त्याऽनिरस्यतया प्रकृतग्रन्थेनान्वयसद्भावस्यानभिधानेन अनन्वयप्रयुक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारकत्वाभावस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादयमस्यार्थः । द्विविधोऽन्वयः । उपेय उपायश्चेति । व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन प्रतिबन्ध उपेयोऽन्वयः । साधनस्य साध्येन सहचारस्तु साधननिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतिबन्धरूपान्वयावगतिसाधनत्वादुपायभूतोऽन्वयः । तत्र व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन सहचाररूपोपायभूतान्वयस्य सपक्षाभावादसत्त्वेऽपि साधनस्य साध्येन सह प्रतिबन्धरूपोपेयान्वयसद्भावेन द्विविधान्वयशून्यत्वाभावान्न सर्वथाऽनन्वय इति न तत्प्रयुक्तं

विरुद्धत्वमिति । न चैवमस्य विरुद्धत्वपरिहारेऽपि नान्वयिनो भेदः सिद्ध्यति । उपेयभूतान्वयसद्भावेन अन्वयित्वादिति वाच्यम् । उपायभूतान्वयवत्त्वस्यैवान्वयित्वे प्रयोजकत्वेन तच्छून्यत्वमात्रेणैवानन्वयित्वसम्भवात् । अत एवोक्तं न्यायवार्तिकटीकायां तात्पर्यपरिशुद्धौ— 'एतावतैव चान्वयिनो भिद्यत' इति । एतद्ग्रन्थसङ्ग्रहायैव चेह टीकायामपीत्यादीत्यादिपदं प्रयुक्तमिति ध्येयम् ॥ **गमकत्वभङ्गादिति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपलिङ्गपरामर्शस्यानुमितिमात्रहेतुत्वाद्व्यतिरेकिणि च साधने व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैयधिकरण्येन तदसम्भवान्न तस्य गमकतेत्यर्थः । न चान्वयिनि लिङ्गपरामर्शः, व्यतिरेकिणि च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानमनुमितिमात्रे तु पक्षधर्मताधीरेव हेतुरिति युक्तमस्य गमकत्वमिति वाच्यम् । तृणारणिमणिजन्यवह्निष्विव लिङ्गपरामर्शादिरूपोक्तकारणद्वयजन्यानुमितिष्विवावान्तरविशेषस्याननुभवेन तत्कल्पने चान्योन्याश्रयेण योग्यानुपलब्धिबाधेन चायुक्ततयोक्तप्रकारस्यासम्भवदुक्तिकत्वादित्याशयात् । केचित्तु धूमगतवह्निव्याप्त्या कृतकत्वस्यानित्यत्वावगमकत्वापत्त्या व्याप्तिमात्रस्य लिङ्गगमकताप्रयोजकत्वाभावेन तन्निष्ठव्याप्तेरेव तद्गमकताप्रयोजकत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेश्च साध्याभावगतत्वाल्लिङ्गनिष्ठत्वाभावेन गमकताप्रयोजकशून्यत्वान्न तस्य गमकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । व्यतिरेकिण्यन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकिणा तदवगमस्य च पराभ्युपगमत्वसिद्धावपि किमायातं प्रकृत इत्यत आह **तथा चेति** ।

वा०र०— व्यतिरेकी इति चेदिति न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकास्थशङ्काग्रन्थस्येति पाठः । तात्पर्यपरिशुद्धिस्थेति पाठस्तु लेखकागतः । अस्य वाक्यस्य वाचस्पतिकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकास्थत्वेऽप्युदयनकृतन्यायनिबन्धापरनामकतात्पर्यपरिशुद्धिस्थत्वाभावात् । उक्तवार्तिकटीकास्थव्यतिरेकमुखेनापीत्येतद्विवरणरूपयदिचास्येत्यादिग्रन्थस्यैव न्यायनिबन्धापरनामकतात्पर्यपरिशुद्धिस्थत्वादित्यवधेयम् । अत एवोत्क्रान्तिपादस्थनिवृत्तिजातीयस्येत्यात्यन्तिकत्वनिर्वचनावतारे न्यायवाचस्पतिमिश्रैर्निरुक्तं तात्पर्यपरिशुद्धिकृता परिष्कृतं तन्निर्वचनमाहेत्युक्तम् । तात्पर्यपरिशुद्धीति पाठेऽपि तात्पर्यं परिशोध्यते अनयेति योगमात्रमाश्रित्य वाचस्पतिकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया एव तात्पर्यपरिशुद्धिपदेनोपादानस्याभिप्रेतत्वान्न कश्चिद्दोष इत्यप्याहुः । **तत्स्थपरिहारग्रन्थेति** । न्यायवार्तिकटीकास्थपरिहारग्रन्थेत्यर्थः । अत एवोक्तं तात्पर्यपरिशुद्धावित्युत्तरग्रन्थवाक्यपाठे पक्षे तात्पर्यपरिशुद्धिपदं पूर्वत्रोक्तरीत्या योगेन न्यायवार्तिकटीकापरम् । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामिति पाठस्तु सुगम एवेति ज्ञेयम् । **परग्रन्थेष्विति** । न्यायनिबन्धीयास्य वाक्यस्य न्यायनिबन्धे तदनुवादरूपान्यग्रन्थेषु चेत्यर्थाश्रयणात् बहुवचनोपपत्तिः । वस्तुतस्तु परग्रन्थेष्विति बहुवचनं तद्ग्रन्थकोशानेकत्वाभिप्रायम् । तेन क्वाचित्ककोशस्थोऽयं पाठ इति शङ्काऽपहस्तिता भवति ।

प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वस्येति । अस्य सम्भवादित्युत्तरेणान्वयः । **तत्प्रयुक्तेति** । सर्वथानन्वयप्रयुक्तेत्यर्थः । सार्वत्रिकपुस्तकपाठे त्वित्यस्य प्रमेयानुपपादकत्वस्य प्रसङ्गात् शङ्कापरिहारकत्वाभावस्य च प्रसङ्गादिति सम्बन्धः । **तत्सत्ताया अलाभादिति** । असतोऽपि भ्रान्त्या ज्ञानविषयत्वस्य दृष्टत्वादिति भावः । **तदुभयेति** । न केवलं व्यतिरेकिसाधनस्येत्यादिना पूर्वोक्तोभयेत्यर्थः । **प्रतिज्ञातेति** । अप्रसिद्धविशेषणतादूषणत्ववादिभिरपि उक्तोभयस्याभ्युपगमत्वरूपप्रतिज्ञातेत्यर्थः । **अस्यार्थ इति** । निबन्धवाक्यस्यार्थ इत्यर्थः । यथा च

व्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिः तथा वैशेषिकैरप्युपपादनीयमन्यथेत्यादिकं मूले उदाहृतं किं ग्रन्थमिति शोधनीयमस्ति । तत्रत्यगमकत्वभङ्गप्रसङ्गादित्येतत् किञ्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपेत्यादि केवलव्यतिरेकिभङ्गस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेण युक्तिपादीयमूलानुसारेण च व्याचष्टे **व्याप्तिविशिष्टे**त्यादिनेत्याशयादित्यन्तेन । **लिङ्गपरामर्शादीति** । आदिपदेन साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानपरिग्रहः । उक्तस्थलीय तथात्वे धूमगतया वह्निव्याप्त्या कृतकत्वस्येत्यादितर्कताण्डवानुसारेण नविलक्षणत्वाधिकरणीयमूलानुसारेण च केषाञ्चित्पक्षमनुवदति **केचित्तु धूमगतेति** ।

स०व्र०— नोपेयत्वमिति । साध्यसाधनसहचारस्य व्यतिरेकसहचारेण ज्ञेयत्वं न निषेधाम इत्यर्थः ॥ **किं तूपायत्वमिति** । साध्यसाधनोपयुक्तत्वमित्यर्थः ।

चषकः— विरुद्ध एवायमिति । साध्यासामानाधिकरण्यरूपविरुद्धलक्षणलक्षितत्वादिति भावः । **उपेयत्वमिति** । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वलिङ्गकानुमितिविषयत्वमन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकिणि विरुद्धताशङ्कामपहस्तयितुमुपेयत इत्यर्थः ॥ **उपायत्वमिति** । अनुमित्युत्पादौपयिकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । तथा च तादृशस्थलीयानुमितिजनकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवोपेयते न त्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्येति भावः । **अन्यथेत्यादि** । दर्शितदिशान्वयव्याप्त्यनुमित्यनादरे साध्यनिरूपितसाधननिष्ठव्याप्तिप्रतिसन्धानाभावेन साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य चान्वयिन्यनवधृतसामर्थ्यतयाऽनुमितित्वावच्छेदेन हेतुत्वासम्भवेन व्यतिरेकिस्थलीयानुमितिमात्रवृत्तितदीयजन्यतावच्छेदकाभिमतधर्मस्य निष्प्रमाणतया तृणारणिमणिन्यायेनापि तद्धेतुत्वस्य दुरुपपादतया व्यतिरेकिणोऽननुमापकत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

॥ इति अप्रसिद्धैरपि साध्यैः केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च न केवलमस्माभिरेवाङ्गीक्रियते किन्तु परैरपि कैश्चित् तात्पर्यपरिशुद्धिकारादिभिः ॥

* * *

॥ अथ केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धसाध्यैर्न वर्तत इति प्रकारान्तरेण शङ्का तत्समाधानश्च ॥

॥ अथ तत्र केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तीर्विकल्प्य तदन्यतमाभावेऽपि 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ अथ प्रकारान्तरेण 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कां गृहीतुं केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविकल्पाः ॥

७३ **सु०—** यदुक्तं केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्यवगमात् परैरभ्युपगमाच्च नाप्रसिद्धविशेषणत्वेऽपि व्याप्त्यनवगतिरिति, तदयुक्तम् । यतः केवलव्यतिरेकिण्यन्यैव गतिः ।

* * *

॥ अथ केवलव्यतिरेकिणि प्रथमगतिविकल्पः ॥

७४ **सु०—** ये हि सम्प्रतिपन्नप्रमाणभावाः केवलव्यतिरेकिणः तेषु सामान्यतोऽन्वय-व्याप्तिरेवाभिधातव्या । तथा हि । 'प्राणादिमत्त्वेन जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये यद्य-त्कार्यवत् तत्तत्कारणवद्यथाऽङ्कुरवती भूमिर्बीजगर्भेति । (य)तथा गन्धवत्त्वेन भुवोऽन्य-भेदसाधने यद्यदसाधारणधर्मवत् तत् ततो भिद्यते यथा अबादीति । एवमीश्वरस्य सर्व-कर्तृत्वेन सार्वज्ञसाधने यो यस्य कर्ता स तस्य कारणं प्रयोजनं च जानाति यथा कुलाल इति । एवं शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्यादिवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादित्यादौ यो यद्वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणः स ततोऽन्यद्रव्यवृत्तिर्यथा गन्ध इत्यादिरूपेण सामान्यतो व्याप्तिरभिधातव्या ।

परि०— **यद्यत्कार्यवदिति** । प्राणादिकं चात्मकार्यमिति इत्थं व्याप्त्युक्तिर्नासङ्गतेति भावः । **यद्यदसाधारणेति** । यद्वस्तुभ्यो व्यावृत्तिधर्मवत् तेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः ॥ अबादिकं चाप्त्वादियोगात् पृथिव्यादिभ्यः भिद्यत इति भावः ॥

गु०दी०— **यद्यदसाधारणधर्मवदित्यत्र यदसाधारणधर्मवतः** यदपेक्षयाऽसाधारणधर्मवतः ।

यादु०— **यद्यदसाधारणधर्मवदिति** । यद्यद्व्यावृत्तधर्मवदित्यर्थः । तेन द्वितीययच्छब्देनाबादेः प्राप्त्या द्वितीयतच्छब्देन तस्य परामर्शः सम्भवति । अन्यथा द्वितीययच्छब्देनासाधारणधर्मस्यैव प्राप्तावसङ्गतिप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

शे०चं०— **यद्यदसाधारणधर्मवदिति** । यद्यद्व्यावृत्तधर्मवदित्यर्थः ।

वा०र०— यद्यदसाधारणेत्यत्र अन्यस्यान्यासाधारणधर्मवत्त्वमिति प्रतीयते । तच्च विरुद्धमित्यतः यदसाधारणेत्यत्र येनासाधारणं साधारणं भवति यतो व्यावर्तमिति यावत् इत्यर्थं मनसि निधाय व्याख्याति **यद्यद्व्यावृत्तेति** ।

चषकः— **यद्यदसाधारणेति** । यद्यदवृत्तिधर्मवत् तत्तत्प्रतियोगिकभेदानुयोगीत्यर्थः ।

॥ इति केवलव्यतिरेकिणि प्रथमगतिविकल्पः ॥

* * *

७५ **सु०— यद्वा सामान्यतो विशेषणप्रसिद्धिं विधाय केवलव्यतिरेकी प्रयोक्तव्यः । यथा ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वात् इत्यनेन सामान्यतः सार्वज्ञसिद्धौ तस्येश्वरसम्बन्धः केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । तथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवत् यश्चेच्छादीनामाश्रयः स एवात्मेति सामान्येनात्मसिद्धौ तत्सम्बन्धो जीवच्छरीरस्य केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । एवमन्यत्रापि यथासम्भवमूह्यम् ।**

परि०— एवमन्यत्रापीति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः क्वचिद्धर्मिणि स्थिताः धर्मत्वाद्रूपवदित्यादिरूपेणोह्यमित्यर्थः ।

यादु०— एवमन्यत्रापीति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्यादिवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादित्यादावित्यर्थः । नन्वत्रोक्तरीत्या न सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिर्वक्तुं शक्या तत्कथमतिदेश इत्यत उक्तं **यथासम्भवमिति** । उक्तप्रकाराभ्यां तत्र सामान्यतः साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवेऽपि येन प्रकारेण सा सम्भवति तथोह्यमित्यर्थः । अतिदेशश्च सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसद्भावमात्रनिबन्धन इति भावः । कथमत्रोभयत्र सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसम्भव इति चेदुच्यते । पृथिव्यामितरभेदानुमाने जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नभिन्नं द्रव्यत्वात्तेजोवदिति सामान्यतस्त्रयोदशभिन्नस्य सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यम् । शब्दस्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसाधकानुमाने तु गुणत्वेन शब्दाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादौ शब्दाधारताबाधे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नमष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् । पृथिव्यादित्वे बाधकसद्भावाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ शब्देऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं साध्यमिति ।

शे०चं०— एवमन्यत्रापि यथासम्भवमिति । जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगि द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानेन व्याघातदण्डभयेन वा सामान्यतः सिद्धस्य त्रयोदशभिन्नत्वस्य पृथिवीतरभेदानुमाने साधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद्रूपवद्यश्च शब्दाश्रयः स एवाकाश इति सामान्येनाकाशसिद्धौ तत्सम्बन्धस्य शब्दे केवलव्यतिरेकिणा साधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति यथासम्भवमूह्यमित्यर्थः ।

वा०र०— जलं तेजःप्रभृतीति । मणिकृता जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववदित्येव साधनेऽपि तथासाधने उक्तानुमानेन तेजःप्रभृतिद्वादशप्रतियोगिकभेदवति जलभेदस्यासिद्ध्या सिसाधयिषितत्रयोदशप्रतियोगिकभेदस्यासिद्धिरित्यपरितोषेण रुचिदत्तेन तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगित्वं साध्यतया वर्णितम् । तदनुसारि ननु तर्हि जलं तेजःप्रभृतीत्याद्युक्तस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेणाह **जलं तेजःप्रभृतीत्यादिना । व्याघातदण्डभयेनेति** । मणावस्य न्यायस्यात्रानुक्तावपि प्रामाण्यवादे प्रामाण्याप्रसिद्ध्या तदनुमान-

मुपपादयितुमथ व्याघातेत्यनेनैतन्न्यायोपन्यासः कृतः । स च समानन्यायतया तर्कताण्डवकारैरिहोपन्यस्त इति स्वयमपि तेन न्यायेन प्रसिद्धिमुक्तवान् । एवं च प्रामाण्यस्थले क्वचित्प्रामाण्यरूपप्रतियोगिप्रसिद्धिं विना प्रमा वा तद्विषयो वा नास्तीति परकीयनिषेधव्याघातभयेनेत्यर्थवत् इहापि जलादित्रयोदशप्रतियोगिकान्योन्याभावरूप-साध्यस्याप्रसिद्धौ त्रयोदशप्रतियोगिकान्योन्याभावरूपसाध्यं न प्रसिद्धमिति परकीयनिषेधव्याघातभयेनेत्यर्थः । यद्युक्तरीत्या साध्यं न प्रसिद्धमिति निषेधकेन सामान्यतोऽपि साध्यं न ज्ञातं तर्हि तन्निषेधायोगाच्च । प्रतियोगि-ज्ञानाभावात् । ततश्चेदं न जानामीतिवद्व्याघात एवेत्याशयः । यथा चेच्छादयः क्वचिदाश्रिता इत्युक्तरीत्या शब्दः आकाशाश्रित इति व्यतिरेक्यनुमानेऽपि साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति **शब्दः क्वचिदाश्रित इति** ।

।। इति केवलव्यतिरेकिणि द्वितीयगतिविकल्पः ।।

* * *

।। अथ केवलव्यतिरेकिणि तृतीयगतिविकल्पः ।।

७६ **सु०— क्वचित् पक्षैकदेश एव विशेषणप्रसिद्धिमाश्रित्य केवलव्यतिरेकी प्रवर्तते । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा जलादीत्यत्र घटादावेव विशेषणप्रसिद्धेः न अप्रसिद्धविशेषणता । न चैवं सपक्षसम्भवेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गः, घटादेः पक्षैकदेशत्वात् । न च अंशे सिद्धसाधनता, एकैकत्र प्रसिद्धावपि आपरमाणोः आ च भूगोलकादसिद्धेरिति ।**

यादु०— एकैकत्रेति । घटत्वपटत्वावच्छेदेन कुत्रचिदेव घटपटादिरूपे धर्मिणि साध्यसिद्धावपि न पक्षतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वावच्छेदेन सर्वत्र तत्सिद्धिरुद्देश्यभूता जातेति भावः ।

वं०प०— एकैकत्रेति । अयमर्थः । यदि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या स्यात् तदैवांशे सिद्धसाधनतादोषः स्यात् । न चैवम् । किं नाम पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र साध्यसिद्धिरुद्देश्या । तथा चोद्देश्यसिद्धेरजातत्वान्नांशे सिद्धसाधनता दोष इत्यर्थः । **आपरमाणोरिति** । परमाणुमारभ्य भूगोलपर्यन्त-मित्यर्थः ।

शे०चं०— क्वचित्पक्षैकदेश एवेति । पृथिवीतरभिन्नेत्यादौ पक्षस्यैकदेशसद्भावेन तत्र विशेषण-प्रसिद्धिमाश्रित्य केवलव्यतिरेकिप्रवृत्त्युपपत्तावपि, यत्र न पक्षैकदेशोऽस्ति, गगनमितरेभ्यो भिद्यत, इत्यादौ तत्रैकदेशविशेषणप्रसिद्ध्याश्रयणेन न व्यतिरेकिप्रवृत्तिरुपपादयितुं शक्येत्यभिप्रेत्य क्वचिदित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **एकैकत्रेति** । घटत्वाद्यवच्छेदेन कुत्रचिदेव घटादिरूपे धर्मिणि साध्यसिद्धावप्युद्देश्यायाः पृथिवीत्वरूपपक्षताव-च्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्सिद्धेरभावादिति भावः ।

वा०र०— केवलव्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धिः पक्षैकदेशेऽङ्गीक्रियते । अतो नासाधारण्यमित्याशङ्का-परिहाराय पृथिवी इतरभिन्नेत्यादौ पक्षस्यैकदेशसत्त्वेऽपीत्यादिकं तर्कताण्डवेऽभिहितं तदनुसारेणाह **पृथिवीतर-भिन्नेत्यादिना । आपरमाणोरा च भूगोलकादिति** मूले किरणावल्यनुवादः कृतः । तत्र साधुत्वं तु चतुर्थस्य प्रथमे आविपालाङ्गनमिति प्रयोगोऽस्ति तदुपपादनं टीकायाम् । तद्व्युत्पादनं चास्मदीयं तत्रास्ति । तदुभयानु-सारेण ज्ञेयम्। मूले आ च भूगोलकादिति पञ्चम्या अनुवादः कृतः तेन भूगोलकमिति किरणावलीपाठो न युक्तः। मध्ये चकारेण समासायोगादिति सूचितम् । नवीनेनापि गोलकादित्येव वाच्यमित्युक्तेश्चेति ज्ञेयम् । आ च पण्डितमिति सिद्धान्तमञ्जरीव्याख्याने चकारोऽधिक इत्युक्तिरपि चकाराभावे समुच्चयाप्रतीतेरयुक्ता ।

।। इति केवलव्यतिरेकिणि तृतीयगतिविकल्पः ।।

* * *

।। अथ केवलव्यतिरेकिणि चतुर्थगतिविकल्पः ।।

७७ **सु०— अभावो वा केवलव्यतिरेकिणा साध्यः । भावे हि प्रतिपाद्ये व्यतिरेकव्याप्तौ तदभावस्य प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतया विशेषणप्रसिद्ध्यपेक्षा । अभावे तु साध्ये नायं दोषः, अभावाभावस्य भावत्वेन प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् ।**

परि०— अभावो वेति । पृथिवी इतरान्योन्याभाववतीत्यादिरूपेणेत्यर्थः ।। **अभावा-भावस्य भावत्वेनेति** । इतरान्योन्याभावाभाव इतरत्वं यत्रेतरत्वं तत्र गन्धवत्त्वाभावो यथा अबादा-विति व्याप्तिनिरूपणसम्भवादिति भावः ।।

गु०दी०— अभावो वा केवलव्यतिरेकिणा साध्य इत्यत्र जीवच्छरीरं निरात्मकं न प्राणादि-मत्त्वादित्यादिरूपो भावो वा साध्य इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽप्रसिद्धविशेषणताऽपरिहार्यैवेति ज्ञेयम् ।

वं०प०— प्रतिपाद्ये साध्ये । ननु नेदं निरात्मकमित्यभावस्य साध्यत्वेऽपि यत्र निरात्मकत्वा-भावाभाव इत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिर्ग्राह्या । तत्र निरात्मकत्वाभावरूपप्रतियोगिप्रसिद्ध्या भाव्यमित्यत आह **अभावे त्विति** । अभावज्ञाने हि प्रतियोगिज्ञानमपेक्षितं, न तु भावज्ञाने । निरात्मकत्वाभावाभावश्च नाभावरूपः । किन्तु भावरूपो विवक्षितः । अभावरूपस्य साध्यस्य योऽभावस्तस्य न प्रतियोगिज्ञानानपेक्षत्वादिति भावः ।

शे०चं०— अभाव इति । निरात्मकत्वाद्यभाव इत्यर्थः । अयमाशयः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं हि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणमभिमतम् । तच्च, यत्र भावः केवलव्यतिरेकिणा साध्यते तत्रैव सम्भवति । तत्र साध्याभावस्याभावतया भावरूपसाध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेन, साध्याप्रसिद्धौ भावरूपसाध्यात्मकप्रति-

योगिज्ञानाभावेन दुर्ज्ञानतया, तदज्ञाने च सम्बन्धिज्ञानाभावेन ससम्बन्धिकपदार्थरूपव्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । न तु यत्राभावः केवलव्यतिरेकिणा साध्यस्तत्रापि । तत्राभावरूपं यत्साध्यं तदभावरूपस्य भावस्यैव व्यतिरेकव्याप्तिं प्रति सम्बन्धित्वेन ज्ञातव्यतया तद्ग्रहेऽभावरूपसाध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानानपेक्षणेन साध्याप्रसिद्धावपि तज्ज्ञान-सम्भवेन व्याप्तिग्रहस्य सुशकत्वात् । तथाच अप्रसिद्धस्य भावस्य व्यतिरेकिणा साधनासम्भवेऽपि तादृशाभावस्य साधनमविकलम् । यस्य भावस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभावस्य व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना पक्षे सिद्धिसम्भवात् । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात् । तथा हि । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्रेतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् । न च विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य साध्याप्रसिद्धौ कथं तद्विशिष्टज्ञानमिति वाच्यम् । भूतले घटाभाव इति घटाभावविशेष्यकप्रत्ययानन्तरं घटाभाववद्भूतलमिति तद्विशेषणकप्रत्ययवत् पक्षविशेषणकसाध्यविशेष्यकप्रती-त्यनन्तरं साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकप्रत्ययस्योपपन्नत्वात् । ननु साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानस्य व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकत्वसाध्यप्रसिद्धिं विना च तादृशप्रतिसन्धानासम्भवान्न तत्राप्रसिद्धसाध्य-सिद्धिः । वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानस्यैव तद्गमकतौपयिकत्वे च व्यति-रेक्याभासानुपपत्तिरिति चेन्न । योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतस्तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वादिति दिक् ।

वा०र०— मूले निरात्मकत्वाभावस्य साध्यतया व्याप्तिग्रहणस्य सुकरत्वमुपवर्णितं तद्व्यतिरेकि-स्थलीयान्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्य इत्यादि मण्युक्तरीत्योपपादयति **यस्य भावस्य व्यापकतये-त्यादिना दिगित्यन्तेन** । यद्यप्यभावस्य साध्यत्वेऽपि साध्याभावस्य भावरूपस्यापि साध्याभावत्वेन ज्ञान-मावश्यकमेव । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानस्य व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकत्वेन तज्ज्ञानार्थं साध्यप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् । तथापि यन्मते वास्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव गमकता-प्रयोजकम् । साध्याभावत्वेनोपस्थितिस्तु न प्रयोजिकेति स्वीकारः तन्मतानुसारेणास्य प्रवृत्तेर्न दोषः । अत एव प्रतिषेधाकारबुद्धेरनिवारणादिति तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्यायां व्यतिरेकिणि विशिष्टप्रयोजकाभिधानेन साध्याभावत्वेन ज्ञानावश्यकत्वमभिधाय अप्रसिद्धविशेषणत्वदूषणत्वं टीकाकृतोपपादितमिति ज्ञेयम् । **तदभावरूपत्वस्यैवेति** । निरात्मकत्वस्य अज्ञानाप्रामाण्यवत् भावरूपत्वादिति भावः ।

यस्य भावस्येति । नन्वयं दुःखी मुखप्रसादशून्यत्वात् इति व्यतिरेकिणि दुःखरूपसाध्यप्रतियोगिक-दुःखाभावात्मकतया सुखभ्रमो यत्र जायते तत्र सुखरूपभावव्यापकतया मुखप्रसादशून्यत्वाभावरूपस्य हेत्व-भावस्य गृहीतत्वेन उक्तहेत्वभावाभावरूपमुखप्रसादशून्यत्वेन सुखाभावस्यैवानुमित्यापत्त्या दुःखविशिष्टानुमिति-रनुभवसिद्धा न स्यात् । ततो नेदं गमकताप्रयोजकमिति चेत् न । प्रामाण्यवादे यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभाव इति मणिव्याख्याने रुचिदत्तेन यदात्मकतया गृह्यमाणस्येत्युक्तम् । यदात्मकतया गृह्यमाणस्येति

विवक्षणेन सुखव्यापकतया गृह्यमाणोऽपि सुखप्रसादः सुखाभावात्मकतया गृह्यमाणस्यैव व्यापकतया गृहीतो भवतीति हेत्वभावाभावरूपमुखप्रसादशून्यत्वेन दुःखस्यैवानुमितिसम्भवात् । न ह्यत्र हेत्वभावः स्वातन्त्र्येण सुख-व्यापकतया गृहीतः । अपि तु दुःखरूपप्रकृतसाध्यभावात्मकत्वेन ज्ञातस्य सुखस्यैव । तथा च यदात्मकतया गृह्यमाणस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतः तत्र हेत्वभावाभावेन शब्दपरामृष्टस्याभावः सिद्ध्यतीत्यङ्गीकारे सुख-विरहानुमितेरप्रसङ्गोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापि यस्याभावस्येत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

चषकः— अभावो वेति । पृथिव्यान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावप्रतीतेः साध्यात्मक-प्रतियोगिप्रतीतिनियन्त्रितत्वेऽपि तादृशविशेष्यत्वत्वरूपव्याप्तिशरीरघटकतावच्छेदकरूपेण तादृशविशेष्यत्वप्रतीतेः साध्यात्मकप्रतियोगिप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाभावादिति भावः ।

।। इति केवलव्यतिरेकिणि चतुर्थगतिविकल्पः ।।

* * *

।। अथ केवलव्यतिरेकिणि अन्यगतिविकल्पमार्गप्रदर्शनम् ।।

७८ **सु०— एवमन्येऽप्युक्तिविशेषप्रकारा द्रष्टव्याः ।**

परि०— एवमन्येऽप्युक्तिविशेषप्रकारा इति । साध्याप्रसिद्धिनिरासकोक्तिविशेषप्रकारा इत्यर्थः । ज्ञानं क्वचित्समवेतं गुणत्वात्, शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवदिति ज्ञानाद्याश्रयस्य सामान्यतः सिद्धौ तस्य परिशेषतोऽष्टद्रव्यान्यत्वे सिद्धे जीवच्छरीरं सात्मकमिति साध्यं तथा भूरितरभिन्नेत्यादौ त्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशस्वधिकरणेषु प्रसिद्धिमादाय पृथिव्यां साध-नीया(स्त) इत्यादि(प्रमाण)प्रकारा इत्यर्थः । अन्ये च चिन्तामण्याद्युक्तप्रकारा ज्ञेयाः ।

यादु०— एवमन्येऽपीति । साध्यप्रसिद्धिसम्पादकोक्तिविशेषप्रकारा अन्येऽपि द्रष्टव्या इत्यर्थः । तथा हि । पृथिव्यामितरभेदानुमाने पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् । एवं च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्या-दाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकात्साध्यप्रसिद्धिः । अथवा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते । अत्र समुदितानामेकत्राप्रसिद्ध्या नान्वयित्वासाधारण्ये । यद्वेतरे तावत्प्रसिद्धा एव । ते तु किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि सुग्रह एव । किंबहुना व्याघातदण्डभयेनैव सामान्यतः प्रसिद्धं साध्यं व्यतिरेकिणा साध्यत इति ।

शे०चं०— एवमन्येऽपीति । पृथिव्या इतरभेदानुमाने पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभिन्ना न वेति तेजोभिन्नपृथिवीधर्मिकजलादिद्वादशभिन्नत्वकोटिकसंशयेनार्थात् त्रयोदशभिन्नत्वं प्रसिद्धं, तदेव च साध्यम् । एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणमुपपन्नमिति पृथिवी जलादिभिन्ना न वेत्यादिप्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम् । तस्य तन्निश्चयार्थत्वात् । न चासाधारण्यम् । समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वेन सपक्षविरहादिति वा, पृथिवी जलादिभ्यो भिन्ना न वेति विप्रतिपत्तिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽर्थप्रतिपादकात्प्रसिद्धसाध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणमिति वा इतरे तावत्प्रसिद्धा एव । ते तु किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदस्य सुग्रहत्वान्नाप्रसिद्धत्वमिति वेत्येवमादयः । उपन्यस्तप्रकारापेक्षयाऽन्येऽपि साध्यप्रसिद्धिसम्पादकोक्तिविशेषप्रकारा द्रष्टव्या इत्यर्थः ।

वा०र०— अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते इत्यादिमण्युक्तप्रकारानुसारेण साध्यप्रसिद्धिसम्पादकप्रकारानाह **पृथिव्या इतरभेदानुमान इत्यादिना** । पृथिवी तेजोभिन्ना सतीति मणिपाठेऽपि तेजोभिन्ना पृथिवीऽजलादीति तर्कताण्डवानुसारेण प्रकारान्तरेणानुवादः । एवं पृथिवीधर्मिकेत्यादिकमधिकं तदनुसारेण स्पष्टत्वार्थमुक्तम् । उपपन्नमितीत्यत्रत्येतिशब्दस्य इत्येवमादाय इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **तस्येति** । व्यतिरेकिण इत्यर्थः । **तन्निश्चयेति** । साध्यनिश्चयेत्यर्थः । इतरे वेत्यस्य पूर्ववदेव वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । **अर्थप्रतिपादकादिति** । अपूर्वार्थप्रतिपादकादित्यर्थः । तथैव मणावुक्तेः । इति वेत्यस्य पूर्ववदेव सम्बन्धः । किञ्च इतरे तावत् प्रसिद्धा एव ते च भेदप्रतियोगिन इति मणिस्थोत्तरग्रन्थानुसारेणाह **इतरे तावदिति** । मणौ भेदप्रतियोगिन इत्येवोक्तेऽपि स्पष्टत्वार्थं किञ्चिन्निष्ठेत्युक्तम् । इति वेत्येवमादय इति पाठः ।

चषकः— एवमन्य इति । साध्यप्रसिद्धिव्युदासकभङ्गी विशेषो इत्यर्थः । ज्ञानं क्वचित्समवेतं गुणत्वात् । शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवदिति ज्ञानाद्याश्रयस्य सामान्यतः सिद्धौ जीवच्छरीरं सात्मकमिति साध्यम् । तथा भूरितरभिन्नेत्यादौ त्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशस्वधिकरणेषु प्रसिद्धिमादाय पृथिव्यां साधनीया इत्यादयश्चिन्तामणिकाराद्यभिहिता विद्याविशेषनिबन्धान्तरदिशा अवसेयाः ।

।। इति केवलव्यतिरेकिणि अन्यगतिविकल्पमार्गप्रदर्शनम् ।।

।। इति प्रकारान्तरेण 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कां गृहीतुं केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविकल्पाः ।।

* * *

॥ अथ केवलव्यतिरेकिणि विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिभ्योऽन्यतमाभावेऽपि 'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कायाः निरासः ॥

॥ अथ विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविशेषकर्तव्यतागमकमानाभावः ॥

७९ **सु०—** एतेष्वन्यतमस्याप्यभावेऽप्रसिद्धविशेषणता दूषणमेव, अतो न केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमवलम्ब्याप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्वं निरसनीयमित्यत आह **अप्रसिद्धस्येति** ।

अनु०— अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ।
लिङ्गस्योक्तौ विशेषोऽयं केन मानेन गम्यते ।

साध्यस्य इति कर्मणि षष्ठी, **लिङ्गस्य** इति कर्तरि । **अयं** इति बुद्धिस्थपरामर्शः । भवेदेतद्यद्ययं केवलव्यतिरेकिण्युक्तिविशेषः कार्य इत्यत्र नियामकं स्यात् । न चैतदस्ति । तथा हि । किमनेनोक्तिविशेषेण केवलव्यतिरेकिसाध्यमन्वयितां नीयत उत नेति वक्तव्यम् । नाद्यः, उक्तेरर्थतथात्वपरिवर्तकत्वासम्भवात्; न हि सहस्रेणाप्युक्तीनां नरो वानरीकर्तुं शक्यते, शक्यत्वे वा केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यं त्यक्तं स्यात् । द्वितीयस्येदमुत्तरम्, **यदा लिङ्गस्याप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वमिष्यते** । यदि 'उक्तिविशेषेणापि लिङ्गं केवलव्यतिरेकि साध्यसाधकमेव नान्वयितामापद्यत इती'ष्यत इति यावत्, तदा **अयमुक्तौ विशेषः केन मानेन** कर्तव्यतया ज्ञायते, न केनापि । अतोऽप्रसिद्धविशेषण एव केवलव्यतिरेकी साधकश्चेति नाप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वमिति ।

वं०प०— **त्यक्तमिति** । त्वदीयोक्तिविशेषणान्वयित्वमेव प्राप्तमित्यर्थः ।

शे०चं०— साध्यस्य सिद्धिकर्मत्वेन कर्तृत्वासम्भवादाह **कर्मणीति** ॥ **कर्तरीति** । यद्यपि लिङ्गस्य करणत्वान्न कर्तृत्वं तथाऽपि करणे कर्तृत्वोपचाराभिप्रायेणेदमुक्तमित्याहुः । अवान्तरव्यापारवत एव करणस्य कारकत्वात् । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्य प्रधानक्रियां प्रति करणस्यापि लिङ्गस्य स्वव्यापारं प्रति कर्तृत्वस्यापि सत्त्वात्तदभिप्रायेणेदमुक्तमित्याहुः । ननु चोक्तिविशेषप्रकारस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात् कथमयमिति प्रकृतपरामर्शकेनेदंशब्देन तस्य परामर्श इत्यतो न ग्रन्थोक्तत्वमेव प्रकृतत्वं किन्तु बुद्धिस्थत्वमेव । ग्रन्थोक्तत्वं तु तल्लिङ्गतयैव तथेति युक्तो बुद्धिस्थत्वादस्य विशेषस्येदंशब्देन परामर्श इत्याशयेनाह **अयमितीति** ।

चषकः— **कर्मणि षष्ठीति** । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनात् कृत्संज्ञकण्वुलसमभिव्याहाराधीना कर्मणि कर्तरि षष्ठीति भावः ।

॥ अथ तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ अथ तत्र तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का ॥

॥ अथ तत्र च लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तेरवश्यंभावित्वपक्षे अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का ॥

८० **सु०—** अस्त्येवोक्तिविशेषस्य कर्तव्यतायां नियामकम् । तथा हि । यद्यप्युक्तिविशेषो न व्यतिरेकिणमन्वयिनं करोति, तथाऽपि लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तिस्तावदवश्यम्भाविनी । न च सा केवलव्यतिरेकिणि साक्षादुपदर्शयितुं शक्या, अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वात् । अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण विपक्षे व्याप्तिं प्रदर्श्य उपपादनीया ।

परि०— शङ्कते **अस्त्येवोक्तिविशेषस्येति** । **विपक्ष इति** । साध्यसाधनाभाववति स्थले इत्यर्थः ।

यादु०— **अवश्यम्भाविनीति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादिति भावः ।

शे०चं०— ननु व्यतिरेकिणोऽन्वयित्वसम्पादकतयैवोक्तिविशेषस्य कर्तव्यतासिद्धेः कथं तत्र मानाभाव इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया ग्रन्थं योजयति **तथा हीत्यादिना** ॥ **अवश्यम्भाविनीति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादिति भावः ।

वा०र०— **विकल्पद्वयमिति** । अभिप्रेत्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

चषकः— **अवश्यम्भाविनीति** । व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिपरामर्शस्यैवानुमितिसामान्यहेतुत्वादिति भावः ।

॥ इति लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तेरवश्यंभावित्वपक्षे अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का ॥

* * *

।। अथ तादृशव्याप्तिग्रहस्यावश्यम्भावित्वपक्षे च साध्यधर्मस्य पक्षेऽन्यत्राप्यप्रतीतत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का ।।

८१ सु०— यदि वा व्यतिरेकव्याप्तिरेव साध्यसिद्धेरङ्गम् ।। तथाऽपि तद्ग्रहोऽवश्यम्भावी । व्यतिरेकश्च प्रतियोगिप्रतीत्यधीनप्रतीतिक एव, प्रतियोगिनौ च लिङ्गसाध्यधर्मौ । तत्र लिङ्गं पक्षे प्रतीतमेव, साध्यधर्मश्च न पक्षे प्रतीतो नाप्यन्यत्र । तत्कथं व्यतिरेकयोरपि व्याप्तिर्गृह्यताम् । एतैस्तूक्तिविशेषैः कथञ्चित्प्रतियोगिनः साध्यधर्मस्य बुद्धिस्थतायां सुकरो व्याप्तिग्रहः स्यात् ।

यादु०— अन्वयिनीव न ऋजुमार्गेणेत्याशयेनोक्तं **कथञ्चिदिति** ।

वं०प०— सात्मकत्वरूपेणोपस्थित्यभावात्**कथञ्चिदि**त्युक्तम् ।

शे०चं०— ननु साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानमेव व्यतिरेकिणि गमकताप्रयोजकं न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तत्कथं लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तेरवश्यम्भावित्वमित्यत आह **यदि वेति** ।। **अवश्यमिति** । अतिप्रसङ्गेन स्वरूपसत्यास्तस्या अगमकत्वादिति भावः । **न पक्ष इति** । तथा सति सिद्धसाधनताप्रसङ्गादिति भावः ।। **नाप्यन्यत्रेति** । तथा सत्यन्यत्र हेतोरपि वृत्तावन्वयित्वेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गस्यावृत्तावसाधारण्यस्य च प्रसङ्गादिति भावः । व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धत्वादाह **कथञ्चिदिति** । सामान्यत इत्यर्थः ।

वा०र०— साध्याभावव्यापकाभावेति । साध्याभावव्यापको योऽभावस्तदभावेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गेनेति** । अनधिगतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमित्यापातरूपातिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । **तथा सति सिद्धसाधनतेति** । व्यतिरेकिवैयर्थ्यादित्येव तर्कताण्डवेऽभिधानेऽपि साध्यसाधनायैवेति वदन्तं प्रति दोषस्पष्टीकरणायैवैवमुक्तम् । तर्कताण्डवानुसारेण ततोऽन्यत्र नेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह **तथा सत्यन्यत्रेति** । भङ्गस्य प्रसङ्गादिति सम्बन्धः । उपलक्षणं चैतत् । पक्षैकदेशे साध्यं प्रसिद्धमित्यपि न । पृथिवीतरभिन्नेत्यादौ तदेकदेशसद्भावेऽपि गगनमितरभिन्नमित्यादौ पक्षैकदेशाभावादित्यपि पूर्वटीकोक्तं ज्ञेयम् ।

।। इति तादृशव्याप्तिग्रहस्यावश्यंभावित्वपक्षे च साध्यधर्मस्य पक्षेऽन्यत्राप्यप्रतीतत्वमेव तत्र नियामकमिति शङ्का ।।

* * *

।। अथ तस्माच्च प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वरूपसाध्यविशेषणाप्रसिद्धे-
र्दूषणत्वापादकचतुर्थविकल्पापत्तिशङ्का ।।

८२ सु०— प्रतिज्ञावाक्यं चैवमविदितपदार्थकं न प्रसज्यत इति ।

।। इति तस्माच्च प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वरूपसाध्यविशेषणाप्रसिद्धे-
र्दूषणत्वापादकचतुर्थविकल्पापत्तिशङ्का ।।

।। इति तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का ।।

* * *

।। अथ तच्छङ्का(तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का)याः निरसनम् ।।

८३ सु०— अत आह **साधनमिति** ।

अनु०— साधनं परमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्य चेष्यते ।
यथानुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा ।

परमाणुकारणकतां कार्याणामभ्युपगच्छता वैशेषिकादिना परमाणुसद्भावः साध्यते, तथा प्रधानोपादानतां वदता साङ्ख्येन प्रधानसद्भावः, एवमन्यदपि समवायादिकं तदङ्गीकारिभिः समर्थ्यते। तत्र पृच्छामः। यः परमाण्वादिकमभ्युपैति तं प्रति तत्सद्भावः साध्यते, उत न सन्ति परमाणव इति तदभावमभ्युपगच्छन्तं प्रति। नाद्यः, सिद्धस्य साधनायोगात्। द्वितीये त्वबुद्ध्यारूढस्य परमाण्वादेः साधनाय कथं वादिनः प्रयत्नः, कथं च तदभावं परो मन्येत प्रतियोगिनोऽविदितत्वात्।

अथ मन्यसे कणादाद्युपदेशेन, सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेन वा स्वयमवगतं परमाण्वादिकं वादिना शक्यत एव साधयितुम्; वादिवाक्येन च प्रतियोगिनः परमाण्वादेरवगमे तदभावा(नुम)भिमतिः प्रतिवादिनो युक्तैव। न हि प्रमाणेनैव प्रतियोगी ज्ञातव्य इति नियमोऽस्ति, शशविषाणाद्यभावप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति।

यद्येवमत्यन्ताप्रसिद्धस्यापि परमाण्वादेरनुभवमार्गमनतिक्रम्य साधनमिष्यते, तदैतद्व्यतिरेकिसाध्यसाधनमप्यनुभवानुसारेणैव कुतो नाङ्गीकार्यम्। तथा हि। प्रत्यक्षेणोपदेशेन

वाऽसाधारणौ(णध) धर्माविकत्रोपलब्धवतः ततोऽन्यत्र सर्वत्रापि तदभावोपलम्भसम्भवे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः तावद् वादिनः सुकर एव, प्रतिवादिनोऽपि वादिवाक्यावगतप्रतियोगिनः तदभावावगमसम्भवात्, व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः सम्भवत्येव । तथा च प्रागुक्तरीत्याऽन्वय-समर्थनेन अप्रसिद्धसाध्यसाधने सम्भवति किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभिः ।

एवञ्च न प्रतिज्ञावाक्यस्याविदितपदार्थकत्वप्रसङ्गः, वादिना तदर्थस्य व्युत्पादित-त्वा(द्यत्वा)दिति ।

परि०— प्रतियोगिधीरावश्यकेति प्रदर्शनाय तदभावाभ्युपगमनीयं दर्शयति **न सन्ति परमाणव इतीति** ॥ **सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेनेति** । द्व्यणुकं सोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेन द्व्यणुकाद्युपादानत्वेन परिशेषसहकृतेनावगतं परमाणुप्रधानादिक-मित्यर्थः ॥ **असाधारणधर्माविति** । सात्मकत्वप्राणादिमत्त्वादिरूपावित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । 'व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यत' इति प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ।

गु०दी०— सिद्धसाधनायोगादित्यत्र सिद्धस्य साधनायोगादित्यर्थः । **प्रत्यक्षेणोपदेशेन वा असाधारणधर्मा**वित्यत्र सास्नादिमत्त्वगोत्वरूपासाधारणधर्मावित्यर्थः । **किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभि**रित्यत्र कथमन्यथा सास्नादिमत्त्वरूपासाधारणधर्मदर्शिनाप्रसिद्धगोत्वानुमानं सर्वैः क्रियमाणं न स्यात् । एवं व्याप्तिकथने व्यतिरेकव्याप्तिकथा व्यतिरेक्यनुमानकथा च वृथैव स्यात् । यत्कार्यवत्तत्कारणवदिति सामान्याकारेण दृष्टान्तं घटयताऽपि पक्षे कारणपदेन सात्मकत्वमेवाभिधेयम् । तच्चाप्रसिद्धमेवेति कथमप्रसिद्धविशेषणत्वं दूषणमित्याद्यूह्यम् ।

यादु०— समवायादिकमित्यत्रादिपदेन ज्ञाततादिपरिग्रहः । **सामान्यतो दृष्टेति** । इतरबाधे विशेष-पर्यवसायिना सामान्यतः साध्यसाधकेनेत्यर्थः । अत्र च व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यस्य प्रसिद्धि-रस्त्येव । इतरबाधप्रतिसन्धानरूपसहकारिसामर्थ्यादभिलषितसाध्यविशेषस्याप्रसिद्धस्यैव सिद्धिरित्याशयः । यथा द्व्यणुकं स्वापेक्षया स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदिति द्व्यणुकारम्भकं सामान्यतः सिद्ध्यदन्यत्र सम्भवतीति परमाणुमादायैव सिद्ध्यतीति वैशेषिकादयः । सुखदुःखमोहात्मकमादिकार्यं स्वसदृशकारणजन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यादिकार्यसदृशकारणं सामान्यतः सिद्ध्यदन्यत्र सम्भवतीति सत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधानमादायैव सिद्ध्यतीति साङ्ख्याः । इह गवि गोत्वमित्यादिप्रत्ययो विशेषणसम्बन्धपूर्वकः अबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदिति सामान्यसिद्ध्येतरबाधसहकृतया समवायसिद्धिः । ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित्करोति क्रिया-त्वाच्छिदिक्रियावदिति सामान्यतो दृष्टेन ज्ञाततासिद्धिरित्याद्यूह्यम् ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण विपक्षे व्याप्तिं प्रदर्श्योपपादनीयेत्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

वं०प०— मन्येतेति । न सन्ति परमाणव इति तदभावमभ्युपगच्छन्तं प्रत्येव त्वया साधनात्तस्य प्रतिवादिनस्तदभावज्ञानं कथमित्यर्थः । **धर्मौ** प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वरूपौ । **एकत्र** जीवच्छरीरे । **अन्यत्र** लोष्ठादौ ॥ **सम्भवत्येवेति** । ततश्च क्वचिद्दृष्टान्ते तत्प्रसिद्धिरनपेक्षितेत्यर्थः ।

शे०चं०— समवायादिकमित्यादिपदेन ज्ञाततादिपरिग्रहः । कणादादीत्यादिपदेन साङ्ख्यादिपरिग्रहः ॥ **सामान्यतो दृष्टेति** । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् परममहत्परिमाणतारतम्यवदिति । महदादिकं सुखदुःखमोहस्वभावाव्यक्तकं सुखदुःखमोहसमन्वितकार्यत्वात् । यद्यद्रूपमनुगतं तत्तत्स्वभावाव्यक्तकं यथा मृद्धेमरूपमनुगतं घटमुकुटादि मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकमिति । जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवदिति । ज्ञानं स्वविषये किञ्चित्करोति क्रियात्वाद्गमनवदिति च सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेनेत्यर्थः । ननु वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यमनाश्वासेनानाप्तवाक्यतयाऽप्रमाणत्वाद्वादिवाक्यस्य न तेन प्रतिवादिनः प्रतियोग्यवगमः सम्भवतीत्यत आह **न हीति** ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । पक्षादिप्रविभागात्प्रागवगताऽप्यन्वयव्याप्तिर्न व्यतिरेकिणि साक्षादुपदर्शयितुं शक्यते । अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वात् अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकव्याप्तत्वलिङ्गेन सोपपादनीयेति प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभिरिति** । इदं च परेण व्यतिरेकिणि सामान्येन व्याप्त्यादिके शङ्किते तं प्रति क्लिष्टकल्पनत्वोक्तिर्व्यतिरेकवादिनः परस्यान्वयव्याप्त्युक्तिर्व्यतिरेकित्वहान्यापादकत्वात् क्लिष्टेत्यभिप्रायेणैव न तु स्वमतेऽपि क्लिष्टत्वाभिप्रायेण । सिद्धान्तेऽपि सामान्यव्याप्त्यादेस्तत्र तत्र स्वीकारादित्यवधेयम् ।

वा०र०— अणुपरिमाणतारतम्यमिति । एतच्च परमाणुसाधकं सामान्यतो दृष्टानुमानं द्रव्यकिरणावल्युक्तम् । महदादिकं सुखदुःखे मोहेत्येतत्परमाणुसाधकं सामान्यतो दृष्टानुमानं तु "**व्यक्ताद्व्यक्तस्य निष्पत्तेः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्**" इत्यादिगौतमसूत्रव्याख्यावसरे .... उक्तम् । जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहार इति समवायसाधकमपि .... उक्तम् । ज्ञानं स्वविषय इत्येतज्ज्ञाततासाधकं सम्भावितं ज्ञाततानिराकरणपरोत्तरमूले आशङ्क्य निराकरिष्यमाणं सर्वग्रन्थेषु पूर्वपक्षमर्यादया प्राप्तमिति विवेकः । **अप्रमाणत्वाद्वादिवाक्यस्येति** । वादिवाक्यस्याप्तवाक्यतया प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः । **इयं चेति** । इयं च क्लिष्टकल्पनत्वोक्तिरिति सम्बन्धः । सामान्यव्याप्त्यादेरित्यादिपदेन कणादाद्युपदेशपरिग्रहः । **तत्रतत्रेति** ।

चषकः— असाधारणधर्माविति । सात्मकत्वप्राणादिमत्त्वरूपावित्यर्थः ।

॥ इति तच्छङ्का(तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का)याः निरसनम् ॥

॥ इति तदुक्तिविशेषकर्तव्यतायां नियामकास्तित्वशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ इति विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिविशेषकर्तव्यतागमकमानाभावः ॥

* * *

।। अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलताया उपसंहारः ।।

८४ **सु०—** उपसंहरति **यत्रेति** ।

यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ।
क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्यमित्यतिदुर्वचः ।

यत्र विषये केवलव्यतिरेकिणि । एवं सामान्यान्व(वमन्व)याभिधानादिना साधनं कार्यमिति नियामकं (**मानं ना**) नास्ति, व्याप्तिप्रतीत्यादेरन्यथासिद्धत्वात् । ऋजुना अनुभवानुसारिणा मार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेणाननुभाविकेन साधनायोगात् । **विपर्यये** तथा साधनाकरणे, **अतिप्रसङ्गश्च नास्ति**, स्वव्याहत्यादिनैवापरस्याभासत्वात् । **अत्र क्लिष्टकल्पनयैव साध्य**साधनं कार्यं **इत्यतिदुष्टं** वाक्यमिति ।

परि०— ननु कथं नास्ति विमतं सदसद्विलक्षणमित्यादेरपि साधुत्वप्रसङ्गोऽस्तीत्यत आह **स्वव्याहत्यादिनेति** । **आदि**पदेन बाधव्यभिचारग्रहः ।। **अपरस्येति** । सदसद्वैलक्षण्यादिसाधनस्येत्यर्थः ।

यादु०— **अपरस्येति** । विश्वं सदसद्विलक्षणमित्यादिरूपस्येत्यर्थः ।

वं०प०— व्याप्तिप्रतीतेरन्यथाऽनुपपन्नत्वमेव नियामकमित्यत आह **व्याप्तीति** । तथाहि । प्रत्यक्षेणोपदेशेन वेत्युक्तरीत्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु कथमतिप्रसङ्गो नास्ति । यदि तथा साधनमकृत्वा साध्यप्रसिद्धिर्न सम्पाद्यते तर्हि विश्वं सदसद्विलक्षणमित्यस्याप्यप्रसिद्धविशेषणस्य साधकत्वप्रसङ्गादित्यत आह **स्वव्याहत्यादिनेति** ।

शे०चं०— ननु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र नियामिकाऽस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह **व्याप्तीति** ।। **अन्यथेति** । तथाहि । प्रत्यक्षेणोपदेशेन वेत्यादिप्रागुक्तरीत्येत्यर्थः । ननु चात्रान्यत्सदसतोर्विश्वमित्यस्य भूरियं शशविषाणोल्लिखितेत्यादेर्वा साधकत्वप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् कथं तदभाव इत्यत आह **स्वव्याहत्यादिनैवेति** । आदिपदेन योग्यानुपलम्भबाधादिपरिग्रहः ।।

।। इति केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलताया उपसंहारः ।।

* * *

॥ अथ साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वप्रदर्शनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्योक्ताया महाविद्यादिवक्रीतेरप्यपास्तता ॥

८५ **सु०— अनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य या महाविद्यादिवक्रीरीतिः साऽप्यपास्ता वेदितव्या ।**

परि०— अनेनेति । साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **विशिष्टव्यतिरेकमिति** । विशिष्टस्य व्यतिरेको विशिष्टव्यतिरेकः तमित्यर्थः । यथा जिज्ञासानये 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म' इत्यादौ वेदापौरुषेयत्ववादव्याख्यावसरे समवायनिरासप्रस्तावे च तत्र तत्रोक्तानुमानेषु 'अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवान् कालत्वादन्यकालवदित्यादौ' वेदरूपपौरुषेयवानित्याद्युक्तौ साध्याप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । अतः वेदव्यतिरिक्तत्वविशिष्टं यदिदानीन्तनत्वं तद्रहितपौरुषेयवानिति विशिष्टव्यतिरेकरहितपटादीन्याश्रित्य महाविद्यो नाम कश्चित्तदादिभिः कैश्चिद्वादिभिः कल्पिता वक्र-रीतिः परास्तेत्यर्थः ॥ *साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वम्* ॥

यादु०— महाऽविद्यादिवक्रीतिरिति । महाऽविद्यादिविषये वक्रानुमानप्रकार इत्यर्थः । यथा देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रमाप्रागभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिका प्रमात्वादविगीतप्रमा यथेति विशिष्टव्यतिरेकि महा-ऽविद्यानुमानम् । अत्र हि साध्याप्रसिद्धिवारणाय तत्स्थेति विशेषणं प्रक्षिप्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टा-भावमादाय साध्यप्रसिद्धिरुपपाद्यते । सेयं वक्रीरीतिः साध्याप्रसिद्धेरदूषणत्वसमर्थनेनापास्ता वेदितव्येत्यर्थः । आदिपदेनेयं क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियाऽन्या क्रियात्वादन्यकालीनक्रियावत् । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य इहेति प्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदित्यादिप्रलयसमवायसाधकवक्रीरीतिसङ्ग्रहः । यद्यपि महाऽविद्येति विशिष्टव्यतिरेकिणः संज्ञा परग्रन्थेषु तथा प्रयोगात् । तथाऽपि इह न महाऽविद्याशब्दो विशिष्टव्यतिरेकिपरः । विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्येति पृथगभि-धानात् । आदिपदानुपपत्तेश्च । किन्तूक्तरीत्याऽनाद्यविद्यापर एवेति मन्तव्यम् ।

वं०प०— अनेन अप्रसिद्धविशेषणत्वस्यादूषणत्वव्युत्पादनेन तत्र ह्यप्रसिद्धविशेषणतापरिहाराय विशेषणं दीयत इति भावः ।

शे०चं०— अनेनेति । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दूषणत्वनिराकरणेनेत्यर्थः ॥ **विशिष्टव्यतिरेक-माश्रित्येति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वनिरासायेति शेषः । **अनेन** प्रसिद्धविशेषणत्वव्युत्पादनेन ॥ **महाविद्यादीति** । महाविद्यादिसाधिका वक्रीरीतिर्महाविद्यादिवक्रीरीतिः । आदिपदेन वेदपौरुषेयत्वसमवायस्वप्रकाशत्वादिपरिग्रहः । तत्र चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् । विगीतो भ्रम एतज्जनकाबाध्याति-रिक्तोपादानको विभ्रमत्वात्सम्मतवदिति मूलाविद्यासाधिका । अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेय-

वान् कालत्वादन्यकालवदित्यादिका वेदपौरुषेयत्वसाधिका । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनकसंयोगत्व-रहितसम्बन्धजन्य इहेति प्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदित्यादिका समवायसाधिका । अयं घट तद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वात्पटविदित्यादिका स्वप्रकाशत्वसाधिका वक्ररीतिः । तत्राद्ये प्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेः प्रमानिवर्त्यस्यानङ्गीकारादप्रसिद्धविशेषणत्ववारणाय चैत्रगतेत्युक्तम् । तथा च चैत्र-गतत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तचैत्रगतत्वविशिष्टप्रमाप्रागभावत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणमैत्रप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वस्य मैत्रप्रमायां प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धिः । द्वितीयेऽपि सर्वत्रोपादानकारणस्य परैरबाध्यतास्वीकारादबाध्यत्वानधिकरणो-पादानकत्वस्याप्रसिद्धेस्तद्वारणायैतज्जनकेत्युक्तम् । तथा च एतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्यैतज्जनका-बाध्यत्वरूपविशिष्टाभावस्य भ्रमान्तरोपादाने सत्त्वान्नाप्रसिद्धिः । तृतीयेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरहितपौरुषेयत्वं न प्रसिद्धम् । कालान्तरीयपौरुषेयस्य वेदव्यतिरिक्तत्वेन तद्रहितत्वाभावात् अत इदानीन्तनेत्युक्तम् । तथा च काला-न्तरवर्तिपौरुषेयस्येदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तवेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणत्वेन तादृश-पौरुषेयवत्त्वस्य कालान्तरे प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धिः । चतुर्थेऽपीह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययहेतोः कुण्डबदरसम्बन्धस्य संयोगत्वेन तद्रहितत्वाभावेन संयोगत्वरहितसम्बन्धाप्रसिद्धया तज्जन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणतापरि-हारायैतज्जनकेत्युक्तम् । ततश्च कुण्डबदरसंयोगस्येह तन्तुषु पट इति प्रत्ययजनकत्वाभावेनैतज्जनकत्वरूप-विशेषणाभावप्रयुक्तैतज्जनकत्वविशिष्टसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणरूपत्वेन तादृशसंयोगजन्यत्वस्य दृष्टान्ते प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । पञ्चमेऽप्ययं घटो वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्तावप्रसिद्धविशेषणता सर्ववेद्यत्व-वादिनोऽनुमानात्पुरस्तात् तदनधिकरणाप्रसिद्धेः अत उक्तं एतद्घटान्यत्वे सतीति । तथा चैतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणमयं घट एतस्य वेद्यत्वाधिकरणत्वेऽप्येतद्घटान्यत्वाभावेनैतद्घटान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तोक्त-विशिष्टाभावस्यात्प्रत्यूहत्वात् । तादृगन्यत्वं च पटादावस्तीति न साध्याप्रसिद्धिः । पक्षे त्वेतद्घटस्यैतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वमेतद्घटान्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा स्यात् । आद्ये व्याहतिः । एतस्यैव घटस्यैतद्घटान्यत्वायोगात् । अतो हेतोः पक्षधर्मताबलादेतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधि-करणमन्यत्किञ्चिदादाय तदन्यत्वसिद्धिरित्यवेद्यत्वसिद्धिः । एवमेव पूर्वत्रापि यथासम्भवं पक्षे साध्यपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । सेयमप्रसिद्धविशेषत्वनिरासाय विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य तैस्तैर्वादिभिः समाश्रिता महाविद्यादिसाधिका वक्ररीतिरप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दूषणत्वनिरासेन व्यर्थत्वान्निरस्ता वेदितव्येति सम्बन्धः ।

वा०२०— मध्यमपदलोपिसमासमाश्रित्याह **महाविद्यादिसाधिकेति** । तत्रेति महाविद्यादिसाधकवक्र-रीतावित्यर्थः । **मूलाविद्यासाधिकेति** । साधिकेत्यस्य वक्ररीतिरित्युत्तरेणान्वयः । अनेन महाविद्यादिवक्ररीति-रित्येतावन्मात्रं व्याख्यातम् । तत्र विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्याप्रसिद्धविशेषणत्वपरिहारप्रकारप्रदर्शनं **तत्राद्ये प्रमा-प्रागभावेत्यादिना साध्यपर्यवसानमित्यन्तेन** । विशिष्टवाक्यव्याख्यानं ज्ञेयं **अप्रसिद्धविशेषणत्वेत्यादि** । अत्राद्यानुमानद्वयं जिज्ञासाधिकरणे किञ्च विगीतं देवदत्तनिष्ठं प्रमाणेत्यादिना मूलोदाहृतं विगीतो विभ्रम इत्यादिना टीकोदाहृतं च क्रमेण ज्ञेयम् । तत्र न्यायामृतानुसारेण देवदत्तेत्यादि प्रक्रमं विहाय चैत्रप्रमेत्यादि विन्यासः ।

पौरुषेयत्वसाधकानुमानमयं काल इत्यादिकं जिज्ञासाधिकरणे । समवायसाधकानुमानं तु वैशेषिकाधिकरणे । स्वप्रकाशत्वसाधकानुमानं अयं घटः एतद्घटेत्यादिना प्रकाशत्वभङ्गन्यायामृते अधिकरणे प्राङ्मूले चोदाहृतं द्रष्टव्यम् । लोकायतमोक्षे निराकरणान्ते विद्यैवेत्यधिकरणे देवदत्तो देवदत्ताधर्मेत्यादिकं मोक्षविषये उदाहृत-मुपलक्षणं ज्ञेयम् । महाविद्यादीत्यादिपदेन मूले तत्सङ्ग्रहसम्भवात् । एवं महाकल्पत्वमित्येतत्कल्पतरूक्तं शास्त्रयोनित्वाधिकरणचन्द्रिकायामुदाहृतमियं क्रियेत्यनुमानं असदिति चेन्नेत्यधिकरणमूलोदाहृतं चोपलक्षणया ज्ञेयम् । अत्र टीकायां महाविद्यासाधिकेति व्याख्यातम् । स्वप्रकाशत्वभङ्गन्यायामृते चायं घटः एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वादित्यादि महाविद्ययेति स्वप्रकाशत्वसाधनस्थलेऽपि महाविद्ययेत्युक्तिः । तेन वक्ररीतिरेव महाविद्येति प्रतीयते । लेख्यमत्रास्ति ।

स०व्र०— अनेनेति । ऋजुनानुसारिणा मार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनमयुक्तमिति कथनेने-त्यर्थः । **महाविद्यादिवक्ररीतिरिति** । महाविद्यासाधिका वक्ररीतिरित्यर्थः । सा चेत्थं विगीतो भ्रमः एतज्जन-काबाध्यातिरिक्तोपादानकः भ्रमत्वात् सम्मतवत् । अत्र जगद्भ्रमस्य पक्षत्वं एतज्जनकं यदबाध्यं तदतिरिक्तं यदुपादानं तद्युक्त इति साध्यार्थः । अत्रैतज्जनकाबाध्यत्वरूपविशिष्टाभावः दृष्टान्त एतज्जनकत्वरूपविशेषणा-भावायत्तः पक्षे चाबाध्यत्वरूपविशेष्याभावायत्त इति द्रष्टव्यमित्यर्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु अप्रसिद्ध-विशेषणत्वस्य दूषणत्वनिराकरणेनेत्यर्थः । **महाविद्यादिवक्ररीतिरिति** । विशिष्टव्यतिरेकिणो महाविद्येति संज्ञा । अनेनैव न्यायेन स्वप्रकाशत्वरूपसाध्यस्य सामान्यतः प्रसिद्ध्यर्थमुपन्यस्तं यन्महाविद्यानुमानं तत्त्वप्रदीपिकोक्तं तन्निराकृतमित्यर्थः । तदुक्तं अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानमनुभूतेः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणम् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अयं घटः एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणम् । अयं घटः तदन्यत्वमादाय घटादिसाध्यसिद्धिः पक्षत्वे तद्घटस्य एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वं एतद्घटा-न्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा । आद्ये व्याहतिः । एतस्यैव एतद्घटान्यत्वायोगात् अत एव तद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणं किञ्चिदादाय तदन्यसिद्धिरित्यवेद्यत्वसिद्धिः । आदिग्रहणेन वेद्यत्वं स्वस्येतरावृत्तित्वानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्तिधर्माधिकरणं मेयत्वादित्यादि सङ्गृहीतम् ।

चषकः— विशिष्टव्यतिरेकमिति । महाविद्यादिविषये वक्त्रानुमानप्रकार इत्यर्थः । यथा देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रागभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिका प्रमात्वादविगीतप्रमा यथेति विशिष्टव्यतिरेकिमहाविद्यानुमानम् अत्र हि साध्यप्रसिद्धिवारणाय तत्स्थेति विशेषणं प्रक्षिप्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादाय साध्यप्रसिद्धिरापाद्यते सेयं वक्ररीतिरपास्तेत्यर्थ इति व्याकर्तारो व्याचक्रिरे । जिज्ञासानये वेदापौरुषेयत्ववादव्याख्यावसरे अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवान् कालत्वादिरूपा महाविद्यादिनामकवादिविशेषदर्शिता वक्ररीतिरप्यपास्ते-त्यर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ *साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वसमर्थनम्* ॥

॥ इति साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वप्रदर्शनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्योक्ताया महाविद्यादिवक्ररीतेरप्यपास्तता ॥

* * *

॥ अथ केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावात्पञ्चरूपाभावादनुमानत्वाभावशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

८६ सु०— भवेदेतद्यदि केवलव्यतिरेक्यनुमानं भवेत् । न चैवम् । पक्षधर्मत्वं, सपक्षे सत्त्वं, विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चरूपोपपन्नं खल्वनुमानं भवति । न च केवलव्यतिरेकिणस्तदस्ति । सपक्षाभावेन सपक्षे सत्त्वाभावात् ।

न चैवं केवलान्वयिनोऽपि विपक्षाभावेन विपक्षाद्व्यावृत्तेरभावादननुमानत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकवत एव अनुमानत्वेनानिष्टाभावादिति ।

॥ इति केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावात्पञ्चरूपाभावादनुमानत्वाभावशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ इति केवलव्यतिरेकिणि विकल्पितचतुरधिकगत्यन्तरोक्तिभ्योऽन्यतमाभावेऽपि
'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्कायाः निरासः ॥

॥ इति केवलव्यतिरेकिणि चतुरधिकगत्यन्तरोक्तीर्विकल्प्य तदन्यतमाभावेऽपि
'अप्रसिद्धविशेषणताया दूषणत्व'शङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ इति केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धसाध्यैर्न वर्तत इति प्रकारान्तरेण शङ्का तत्समाधानञ्च ॥

॥ इति केवलव्यतिरेक्यनुमाने व्याप्तिस्तदवगमश्च अप्रसिद्धैरपि साध्यैर्वर्तत एव ॥

॥ इति केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य प्रामाण्यपक्षे व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गस्य प्रशिथिलमूलता ॥

* * *

॥ अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानाप्रामाण्यपक्षनिरासः ॥

॥ अथ तत्र पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकता ॥

८७ सु०— द्वितीयमाशङ्क्याह **परिशेष** इति ।

अनु०— परिशेषो मिथस्सिद्धि(:)चक्रकस्वाश्रयादयः ।
असिद्धसाधकत्वेन पञ्चावयवतां विना ।
अङ्गीकार्याः समस्तैः

प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः परिशेषः । द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा मिथःसिद्धिः । बहूनां चक्रवदितरेतरापेक्षयोत्पत्त्यादिकं चक्रकम् । स्वापेक्षं स्वोत्पत्त्यादि स्वाश्रयः । आदिपदेनानवस्था । सा चानवस्थितासिद्धोत्पादकादिपरम्परापेक्षा । **असिद्ध-**

साधकत्वेन हेतुना । **पञ्चावयवतां** पञ्चरूपोपपन्नताम् । **अङ्गीकार्याः** अनुमानत्वेन **समस्तै-र्वादिभिः** । न खलु कोऽपि वादी परिशेषादीननादृत्य परीक्षायां प्रवृत्तोऽस्ति ।

परि०– द्वितीयमिति । केवलव्यतिरेकिप्रमाणं नेति पक्षमित्यर्थः ॥ **उत्पत्त्यादिकमिति** । ज्ञप्तिः आदिपदार्थः । **उत्पादकादी**त्यत्र ज्ञापक आदिपदार्थः । **हेतुनेति** शेषोक्तिः । हेत्वर्थकतृतीयान्तानां प्रतिज्ञादिपञ्चावयवभ्रान्तिं निराह **पञ्चरूपोपपन्नतामिति** । अङ्गीकार्या इत्यत्रापेक्षितं पूरयति **अनुमानत्वेनेति** ।

यादु०— उत्पादकादीत्यत्रादिपदेन ज्ञापकसङ्ग्रहः ।

वं०प०— द्वितीयमिति । केवलव्यतिरेकि प्रमाणं न वेत्यत्र विकल्पितं द्वितीयपक्षमित्यर्थः । तथा च नेति पक्षे वक्ष्याम इति यदुक्तं तदनेनोच्यत इति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— द्वितीयमिति । केवलव्यतिरेकि प्रमाणं न वेति विकल्पितम् ॥ **प्रसक्तेति** । अत्र प्रसक्तयोरन्यतरव्यावृत्तिप्रतीतौ सत्यामिति करणांशाभिधानपूर्वकं परिशिष्यमाणप्रमेति फलांशकीर्तनम् । ततश्च परिशिष्यमाणप्रमासाधनं प्रसक्तव्यावृत्तिप्रतीतिः परिशेष इत्युक्तं भवति ।

द्वयोरित्यादि । इदं च फलीभूतमिथःसिद्ध्यादिस्वरूपकथनमात्रं न त्वेतदेव मिथःसिद्ध्यादेरिह टीकायां लक्षणमभिहितम् । तथा सति द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्त्यादिरूपस्य मिथःसिद्ध्यादेरापाद्यतयाऽननुमानत्वेन 'एतदुक्तं भवती'त्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाया अनुमानतायाः स्वयमप्रसिद्धसाध्यरूपतयाऽसाधकत्वेन अप्रसिद्धसाध्यसाधकतायाश्च सम्भवदुक्तिकत्वप्रसङ्गात् । किन्तूक्तरूपमिथःसिद्ध्याऽऽपादकतर्कत्वमेवेह तथाऽभिमतम् । तस्य व्याप्यरूपतयाऽनुमानताया उक्तरूपमिथःसिद्ध्याद्यप्रसिद्धसाध्यसाधकतायाश्च सम्भवात् । यद्यप्यनवस्थितासिद्धकारणापेक्षायां मूलक्षयापरनामकप्रतीतकार्यविलोपलक्षणाऽनवस्थाऽऽपाद्या इत्यादिपद्धतिग्रन्थादनवस्थितासिद्धकारणापेक्षायाः करणांशत्वं प्रतीतकार्यविलोपस्य च फलांशत्वं प्रतीयते । तथाऽपीह टीकायां पक्षान्तरमेतदुपदर्शितमित्यदोषः । अत एव 'द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावित्वे सेति पक्षेऽपी'त्युत्तरग्रन्थे पक्षभेदोपदर्शकपक्षपदप्रयोगः । अत एव च अनवस्थाया अप्रसिद्धसाध्यसाधकत्वव्युत्पादनावसरेऽप्रसिद्धस्येत्यादिकं करणांशोपदर्शनं च सार्थकं भवति । टीकायां करणांशस्यात्रानुक्तिस्तु 'यद्यस्य कार्यं प्रमितं परेणाङ्गीकृतं वे'त्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया तल्लाभाभिप्रायेण वा फलांशोक्तौ तत्तदापादकतर्करूपकरणांशस्य सुज्ञानत्वाभिप्रायेण वेति द्रष्टव्यम् । पञ्चावयवता विनेति मूलात्परिशेषादिषु पञ्चावयवोपपन्नत्वाभावलाभेऽपि हेतूकृतस्य पञ्चरूपतावैधुर्यस्य तत्रालाभान्न व्यभिचारसूचकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतस्तल्लाभाय व्याचष्टे **पञ्चावयवतामिति** । मूलादुक्तहेतोः परिशेषादिषु लाभेऽप्यनुमानत्वाभावरूपसाध्याभावस्य तत्रालाभान्न व्यभिचारसमर्पकत्वमित्यतः तल्लाभायापेक्षितं शेषमाह

अनुमानत्वेनेति । समस्तैरनुमानत्वेनाङ्गीकर्तव्यताया निर्निमित्तकत्वाद्विशेषपरतया समस्तपदं व्याचष्टे **समस्तै-रिति** । ननु च वादिभिरपि कुतोऽङ्गीकर्तव्या इत्यतोऽन्यथा वादित्वमेव न स्यादित्यभिप्रेत्य तदुपपादयति **नेति**।

वा०र०— प्रसक्तप्रतिषेध इत्येतदेव यथाश्रुतं परिशेषलक्षणमिति भ्रान्तिवारणाय करणांशफलांशभेदेन द्विविधार्थप्रतिपादनमत्रेति दर्शयितुं उभयांशविवरणपूर्वकं करणादिविवेकं दर्शयति **अत्र प्रसक्तयोरित्यादिना** । एवं मिथः साध्यादिलक्षणेष्वपि विवेकप्रदर्शनार्थमिदं च फलीभूतेत्यादिकमुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्र चोपलक्षणया यथाश्रुतबाधकं तथा सति द्वयोरिति वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिपत्तव्यमित्याशयेन पृथक् तदनुक्तिरिति न दोषः । तत्रोक्तरीत्या परिशेषस्य परिशिष्यमाणप्रमारूपत्वे तस्याननुमानतयैतदुक्तं भवतीत्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाया अनु-मानतायाः स्वयमप्रसिद्धसाध्यप्रमारूपतया असाधकत्वेनासिद्धसाध्यसाधकतायाश्च सम्भवदुक्तिकत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परिशिष्यमाणप्रमासाधनं प्रसक्तव्यावृत्तिप्रतीतित्वमेव लक्षणतयाऽभिमतम् । उक्तप्रतीतेर्व्याप्यरूपतया अनुमानतायाः परिशिष्यमाणरूपाप्रसिद्धसाध्यसाधकतायाश्च सम्भवादित्युपपादनप्रकारस्य ज्ञातुं शक्यत्वा-दित्यवधेयम् । किन्तूक्तरूपमिथः सिद्ध्याद्यापादकत्वमेवेति पाठः ।

तर्कत्वमिति पाठे वस्तुतः आपादकं तर्करूपमेवेति भावेन तर्कपदं तथाऽभिमतमिति लक्षणत्वेनाभिमत-मित्यर्थः । **तस्येति** । बुद्ध्या विवेकेन प्रकृतमापादकं तस्येत्यनेन परामृश्यत इत्यदोषः । **पक्षान्तरमेतदिति** । अनवस्थितासिद्धोत्पादकादिपरम्परापेक्षायाः फलांशत्वकथनं पक्षान्तरं तदीयकरणांशान्तराभिप्रायेणेदमेव फलत्वे-नोक्तमिति यावत् । यद्यपि परम्परापेक्षाकारणत्वेनैवोक्तेत्यङ्गीकारे पद्धत्युक्तरीत्या च प्रतीतकार्यलोपलक्षणं फलमपि ज्ञातुं शक्यत एवेति नास्य पक्षान्तरत्वकल्पनावकाशः । तथापि परिशेषाद्यनवस्थापर्यन्तेषु फलांशस्यैव परिशेषा-दित्वेन वचनवदत्रापि फलांशस्यैवानवस्थात्वेन वक्तव्यत्वापत्त्याऽत्र करणांशमात्रोक्तौ प्रायपाठविरोधापत्तिरित्यतो-ऽस्यापि फलांशपरत्वमेव वक्तव्यम् । तदा तु पद्धतिविरोधः स्यादेवेति युक्तमेव पक्षान्तरत्वाश्रयणम् । यद्यपि च बाधके सति प्रायपाठोऽकिञ्चित्कर एव । तथात्वस्य बहुलमुपलम्भात् । तथापि असिद्धस्यैव करणतां ब्रुवाणं प्रतीत्युत्तरमूले करणांशस्यान्यस्यैव प्रतिपादनादेतत्फलांशकथनमेवेति सिद्धमित्याशयेन पद्धतिविरोधशङ्कादिकमिति ज्ञेयम् ।

पक्षपदप्रयोग इति । अन्योन्याश्रयविषये पक्षान्तरसूचकस्याप्यस्य समानन्यायतयैतत्प्रकरणगते सम्भ-वत्पक्षान्तरेऽन्यस्मिन्नपि पक्षान्तरत्वसूचकत्वमक्षतमेवेति भावः । भवेदेतत्सर्वं यद्यनवस्थितासिद्धोत्पादकादि-परम्पराप्रतिकरणांशोऽन्यो भवेत् स एव तु नास्तीत्यतस्तस्य मूल एवोक्तत्वमस्तीत्याह **अत एवानवस्थाया इति** । **टीकायामिति** । टीकायामत्रेति सम्बन्धः । **यद्यस्य कार्यमिति** । इत्याद्युत्तरग्रन्थेत्यर्थः । अनादिपदाभि-प्रायेणैव ग्रन्थे इति पर्यालोचनयेति चोक्तम् । उत्तरग्रन्थे हि मिथःसिद्ध्यादावसिद्धसाधकत्वोपपादनावसरे असिद्ध-स्यैव कारणतां ब्रुवाणं प्रतीत्यनेनानवस्थकरणांशोऽप्युक्त एवेति तद्ग्रन्थपर्यालोचनया युक्तः करणांशस्य लाभ इत्यर्थः । यद्यप्यसिद्धस्यैवेत्ययमेवांश उपात्तुमुचितः । स्पष्टतालाभात् । तथापि तस्य करणांशत्वमपि यद्यस्येति

प्राचीनग्रन्थमर्यादयैव लक्ष्यत इति भावेन यद्यस्य कार्यमित्यादेरेवोपादानमिति ज्ञातव्यम् । **नन्वत्रापीति** । परिशेषादिस्थलेऽपीत्यर्थः । **व्याघातेति** । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं न प्रसिद्धमिति निषेधस्य साध्य-प्रसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातदण्डभयेनेत्यर्थः । एतच्च शब्दपक्षकानुमान इव मिथःसिद्ध्यादावपि सम्भवति । तत्र साध्यत्वेन सम्मतस्यान्योन्यापेक्षयोत्पत्त्यादिरूपस्य प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां व्याघातेनोक्तं साध्यं प्रसिद्धं नेति निषेधायोगादिति साम्यादित्याशयेन सर्वसाधारणतया व्याघातदण्डभयमुक्तम् । तेन सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति वाक्यस्य सर्वसाधारणशङ्कानिवर्तकतया टीकायां योजना युक्तेति ज्ञेयम् । **अननुमानत्वेति** । अननुमानत्वाभाव-निराकरणमनुमानत्वसमर्थनमिति यावत् । **स्ववाक्येति** । नविलक्षणत्वाधिकरणीयस्ववाक्येत्यर्थः । **इत्यभि-प्रेत्येति** । अननुमानत्वनिराकरणमित्यनुवर्तते । केवलव्यतिरेकिभङ्गस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेण पक्षद्वयमभिधाय तत्रोक्तरीत्याह **यद्यप्यन्वयेति** ।

चषकः— **द्वितीयमिति** । केवलव्यतिरेकिप्रमाणं नेति कल्पमित्यर्थः ।

।। इति पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकता ।।

* * *

।। अथ पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकताया अभिप्रायः ।।

८८ **सु०—** एतदुक्तं भवति । परिशेषादीनि तावदनुमानानि, व्याप्यज्ञानाद्व्यापकज्ञान-मिति तल्लक्षणाक्रान्तत्वात्, प्रमाणप्रपञ्चरुचिभिरप्यनुमानाद्बहिर्भावेन तत्प्रामाण्यस्यानभ्युप-गतत्वाच्च । तानि चासिद्धस्यैव साध्यस्य साधकानि । शब्दस्य हि पृथिव्याद्यष्टसंसर्गे प्रतिषिद्धे परिशेषात् तदतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यति । न च प्रागाकाशसिद्धेः पृथिव्या-द्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धम्, येन तदाश्रितत्वं क्वचित् प्रसिद्धं स्यात् । यत् यस्य कार्यं प्रमितं परेणाङ्गीकृतं वा तस्य तत्कार्यतामङ्गीकुर्वाणं प्रति मिथःसिद्धिरुच्यते । न च सा क्वचित् प्रसिद्धा । द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावित्वं (से त्वे) सेति पक्षेऽपि तथा । एतेन चक्रकं व्याख्यातम् । अस्यैव घटस्यैतत्कार्यत्वमभ्युप(मुप)गच्छन्तं प्रति स्वाश्रयत्वमभिधीयते । (तच्च) स्वस्यैव स्वापेक्षया पूर्वभावित्वं पश्चाद्भावित्वं चाप्रसिद्धमेव । असिद्धस्यैव कार-णतां ब्रुवाणं प्रत्यनवस्थोच्यते । न च क्वचित्कार्येऽनवस्थितासिद्धकारणपरम्परा सिद्धा । सामान्यतः प्रसिद्धिस्तु केवलव्यतिरेकिण्यपि समाना । असिद्धसाधकत्वेन चैषा पञ्चरूपो-पन्नता नास्ति । तथा चानुमानानामप्येषां पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावात् 'व्यतिरेकि नानुमानं पञ्चरू(पोपपन्नता)पतावैधुर्यादित्यनैकान्तिकमिति ।

परि०– परिशेषादिषु हेतोः सपक्षवृत्तित्वं नास्तीति प्रदर्शनाय प्राप्तमसिद्धसाधकत्वेनेति पदमिति भावेनाह **तानि चासिद्धस्यैव साधकानीति** । तद्व्यनक्ति **शब्दस्येत्यादिना** ॥ **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति** । शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् विमतं कार्यं सकारणकं कार्यत्वादित्यादिरूपेति भावः ॥ **समानेति** । प्राक्प्रदर्शितप्रकारेणेति भावः ।

गु०दी०— **प्रमाणप्रपञ्चरुचिभिरित्यत्र** प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्यभेदेनाष्टधा प्रमाणस्य प्रपञ्चे विस्तारे रुचिर्येषां ते तैः पौराणिकैरपीत्यर्थः । **सेति पक्षेऽपीत्यत्र** सा मिथःसिद्धिः । द्वयोरप्यन्योन्यकारितेत्येकः पक्षः । द्वयोरप्यन्योन्यकारणतेत्यपरः पक्षः । अनवस्थायां कारणकारणत्वाकारेण सामान्यतः प्रसिद्धिरस्तीत्यत आह **सामान्यतः प्रसिद्धिरिति** ।

यादु०— **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति** । व्याघातदण्डभयादिनेति शेषः ।

वं०प०— **द्वयोरपीति** । पूर्वं यद्यस्य कार्यं प्रमितं तस्य तत्कार्यतामित्यादिना परस्परकार्यत्वाङ्गीकार एव मिथःसिद्धिरिति कस्यचित्पक्षः । द्वयोरपि परस्परपूर्वभावित्वरूपकारणत्वाङ्गीकार एव सा मिथःसिद्धिरिति कस्यचित्पक्षः । अतस्तदनुसारेणेदमुक्तम् । पक्षद्वयेऽपि फलतस्त्वेक एवार्थः । शब्दभेदमात्रमेवेति ज्ञेयम् । **सा मिथःसिद्धिः** ॥ **एतेनेति** । बहुष्वपि परस्परापेक्षासाम्येनेत्यर्थः ॥ **सामान्यत इति** । अमिथःसिद्धिः किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनीत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **समानेति** । तथा च तदप्रामाण्याङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥ **नास्तीति** । सपक्षे सत्त्वाभावादिति भावः ।

शे०चं०— ननु परिशेषादीनामनुमानत्वमेव कुतः । तथात्वे वा कुतोऽप्रसिद्धसाध्यकत्वम् । तत्त्वेऽपि वा पूर्वानुमानस्य किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **व्याप्येति** । व्यापकज्ञानजनकं व्याप्यज्ञानमिति तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति योजना ॥ **तल्लक्षणेति** । अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तथेति** । द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्त्यादिवद्द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावित्वरूपमिथःसिद्धिरपि न क्वचित्प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । बहुषु परस्परापेक्षासाम्येनेत्यर्थः ॥ **अनवस्थितेति** । अपर्यवसितेत्यर्थः । नन्वत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन वा व्याघातदण्डभयेन वा साध्यस्य सामान्यतः प्रसिद्धिसम्भवान्नाप्रसिद्धसाध्यसाधकत्वं परिशेषाद्यनुमानानामित्यत आह **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति** ॥ **समानेति** । व्याघातदण्डभयादिना साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिण्यपि सम्भवान्न तस्याप्यप्रसिद्धसाध्यकत्वमित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । इदं च व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वनिराकरणं न वस्तुतः । तथा सति 'व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वादि'त्यादिस्ववाक्यविरोधापातात् । किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वे व्यतिरेकिप्रामाण्यं न स्यादिति परं प्रत्यापादनस्येह टीकायां पूर्वत्र प्रस्तुतत्वात्परीतिमाश्रित्येति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा उपाधिसिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादेरनुमानदूषकव्यभिचारादिसाधकतयोपन्यासो न तु साक्षाद्दूषकतया । यथा वा दृष्टान्तस्यानुमानाङ्गव्याप्तिप्रदर्शकतयोपन्यासो न तु

साक्षादङ्गतया । तथा व्यतिरेकव्याप्तिरप्यनुमानाङ्गान्वयव्याप्तिसाधकतयोपयुज्यते न तु साक्षादङ्गतयेत्यभिप्रेत्य । यद्यप्यन्वयव्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिर्नान्वयव्याप्तिसाधिका । तत्रान्वयव्याप्तेरन्यत एव सिद्धत्वात् । तथाऽपि स्पष्टव्यभिचारेऽप्यनुमाने उपाधिवन्मूकीभूता वाऽन्वयव्याप्तेरेव व्यभिचारशङ्कां निराकुर्वन्ती वा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अथवा न पञ्चरूपतावैधुर्याद्व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वं किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैयधिकरण्यादेवेत्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

।। इति पञ्चावयवतानियमस्य परिशेषादावनैकान्तिकताया अभिप्रायः ।।

* * *

।। अथ अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वम् ।।

८९ **सु०**— दूषणान्तरमप्याह **तन्नियम** इति ।

अनु०— तन्नियमः किन्निबन्धनः ।

अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वादताद‍ृशस्याप्यनुमानत्वे बाधकाभावाच्चाप्रयोजकोऽयं हेत्वाभासः । नन्वेषां रूपाणां व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादसिद्ध्यादिहेत्वाभासपञ्चक(स्य)व्युदासार्थत्वाच्च कथं निर्निबन्धन(त्वम्)ता, कथं च विपक्षे बाधकाभावः, उक्तप्रयोजनासिद्धेरेव बाधकत्वात्, सपक्षे सत्त्वं विनाऽप्यनुमानत्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्याप्यनुमानत्वं स्यादिति चेन्न । सपक्षहीनस्य विपक्षव्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादिसिद्धेः, असाधारणस्याभासत्वासम्मतेः, सम्मतौ वा सपक्षसद्भावासद्भावाभ्यां भेदसिद्धेरिति ।

परि०— अप्रयोजकोऽयमिति । पञ्चरूपोपपन्नतावैधुर्यादित्ययमित्यर्थः ।। **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादिति** । सपक्षसत्त्वस्य साध्यसहचारं प्रति विपक्षात् व्यावृत्त्यादिरूपत्रयस्याव्यभिचारं प्रत्युपयुक्तत्वात् रूपचतुष्टयं व्याप्त्युपयोगि पक्षधर्मतोपयोगित्वमन्यस्य व्यक्तम् ।। **असिद्ध्यादीति** । असिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वबाधप्रतिपक्षरूपहेत्वाभासपञ्चकेत्यर्थः । कथं विपक्षे बाधकाभाव इत्युक्तं, बाधकद्वयं प्रदर्शनेन व्यनक्ति **उक्तप्रयोजनेति** ।। **सपक्षे सत्त्वं विनेति** ।। **आभासत्वासम्मतेरिति** । व्याप्तौ सत्यां तस्याबाधकत्वादिति भावः ।। **भेदसिद्धेरिति** । आभासानाभासयोरिति योज्यम् । सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुराभासः सपक्षाभावे तु नाभास इत्युक्तावतिप्रसङ्गाभावादिति भावः ।

यादु०— बाधकान्तरमप्याह **सपक्षे सत्त्वं विनेति** । **आभासत्वासम्मतेरिति** । असाधारणस्य ह्युभयपरामर्शकोत्थापकतया सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वं वाच्यम् । एकत्रानुकूलतर्कावतारे तु तन्न सम्भवतीत्यभिप्रायेणैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । अनुकूलतर्कानवतारे तस्योक्तरीत्याऽऽभासत्वं सम्मतमेवेत्याशयेनाह **सम्मतौ वेति** ।

वं०प०— **उक्तेति** । व्याप्त्याद्यौपयिकत्वासिद्ध्यादिव्युदासार्थत्वरूप इत्यर्थः ॥ **अनुमानत्व इति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्यादूषणत्वे सपक्षे सत्त्वं विनाऽप्यनुमानत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **सपक्षहीनस्येति** । तत्र सत्त्वहीनस्येत्यर्थः । तर्हि उक्तासाधारणस्याप्यनुमानत्वं स्यादिति चेत् तत्राह **असाधारण्यस्येति** । नित्यव्यावृत्तगन्धवत्त्वाद्भूः किमनित्या वा उत अनित्यव्यावृत्ततद्वत्त्वात् किं नित्या वेति विरुद्धोभयपरामर्शरूपत्वेन सन्देहापादकतया साध्यप्रमितिजनकत्वाभावेन दूषणत्वं तस्य वाच्यम् । तदयुक्तम् । एकस्मिन्परामर्शेऽनुकूलतर्कादिरूपविशेषदर्शनावतारदशायामवश्यमनुमितिर्भविष्यत्येवेति दूषणत्वं न सम्मतमित्यर्थः । तदनवतारदशायां दोषत्वमेवेति चेत् तत्राह **सम्मतौ वेति** । तथा च यत्र सपक्षे सत्यपि तत्र हेतुर्नास्ति तत्रैवासाधारण्यस्य दोषत्वम्। 'सपक्षे सति चाभासः स्यादसाधारणस्त्वसावि'त्युक्तेः । भूर्नित्येत्यस्य च तादृशत्वाद्दोषत्वमेव । यत्र पुनः सपक्षस्यैवाभावेन हेतोः सपक्षसत्त्वं नास्ति तत्रादोषत्वमेवेति व्यवस्थाश्रयणात् केवलव्यतिरेकिणश्चैतादृशत्वान्न दोष इति वाच्यम् ॥ **भेदसिद्धेरिति** । केवलव्यतिरेकिहेतोरसाधारणाद्गन्धवत्त्वाद्भेदसिद्धेरित्यर्थः ।

शे०चं०— एकवाक्यतया योजनायां पूर्वेणैवानैकान्तिकत्वोपपादनात् तन्नियम इत्युत्तरखण्डवैयर्थ्यं भवतीत्यतो दूषणान्तरपरतया तद्योजयति **दूषणान्तरमप्याहेति** । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तदाह **अनुमान इति** ॥ **उक्तप्रयोजनेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतासिद्ध्यसिद्ध्यादिहेत्वाभासपञ्चकव्युदासरूपेत्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह **सपक्षे सत्त्वं विनेति** । आद्यबाधकं परिहरति **सपक्षहीनस्येति** । द्वितीयं परिहरति **असाधारणस्येति** । अनित्यदोषत्वादसाधारणस्यानुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणादुत्तीर्णत्वान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यसाधारणस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां तर्काभावादेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावव्याप्तो वा सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्तो वेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्भूतत्वादस्त्येव तस्याभासत्वम् । यद्वाऽसाधारणस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेन नान्वयव्याप्तिधीर्नापि व्यतिरेकव्याप्तिधीः । यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेर्यत्र नित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभाव इति प्रतिकूलया व्यतिरेकव्याप्त्या प्रतिरुद्धत्वात् । तस्माद्व्याप्तिप्रमित्यसिद्धावन्तर्भावादाभासत्वमसाधारणस्य । तदुक्तं प्रमाणलक्षणटीकायाम्— 'पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तेरग्रहणादि'ति । अथवाऽसाधारणः पक्षे साध्यसन्देहात्सन्दिग्धाव्याप्तः । दृष्टं च पक्ष एव व्यभिचारसन्देहस्य दोषत्वम् । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । तनयान्तरे श्यामत्वनिश्चयात् । ननु तत्र संशय उपाध्याहितः स एव च संशयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः । फलबलेन तथैव कल्पनात् । न त्वन्यः । तस्यानुमानाङ्गत्वात् । सदनुमाने तु संशयो नोपाध्याहित इति नानुमानमात्रोच्छेद इति चेत्तर्हीहापि सर्वसपक्षविपक्षव्यावृ-

त्याहितः स एव च संशयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः । फलबलेन तथैव कल्पनात् । सदनुमाने तु संशयो न तदाहित इति कथं नातिप्रसङ्गः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । तस्मादसाधारणोऽव्याप्तावन्तर्भूत एव । तदेतदभिप्रेत्योक्तं पद्धतावसाधारणप्रस्तावे 'सर्वथाऽव्याप्तावन्तर्भूत' इति । तत्कथं तस्यानाभासत्वमुच्यत इत्यतोऽङ्गीकृत्याभासत्वं समाधानमाह **सम्मतौ वेति** । यद्यपि सपक्षे सत्त्वाभावोऽसाधारणे हेत्वाभासे केवलव्यतिरेकिणि च समः । तथाऽपि सति सपक्षे तत्रासत्त्वमसाधारणस्य केवलव्यतिरेकिणस्तु सपक्षाभावादेव तत्रासत्त्वमिति वैषम्यात् । तर्कमूलभूताविशेषस्यासिद्धेर्नासाधारणस्यानुमानत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः । इतिशब्दोऽप्रसिद्धविशेषणतया अदूषणत्वव्युत्पादनसमाप्तिद्योतकः ।

वा०र०— अनुमान इतीति सप्तम्यन्तस्य प्रतीकमुपादेयम् । सन्धिस्तु लेखकागतः । **व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सिद्धिरसिद्ध्यादिहेत्वाभासपञ्चकं च तद्व्युदासश्च तद्रूपेति योजना । तथाप्यसाधारणस्यानुकूलतर्कानवतारदशायामित्याद्यसाधारणस्याव्याप्तावन्तर्भावकथनपरतर्कताण्डवानुसारेण व्याख्यानपूर्वकमस्वरसं च दर्शयति **अनित्यदोषत्वादसाधारणस्येत्यादिना** ।

स०व्र०— **उक्तप्रयोजनेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतासिद्धिरूपेत्यर्थः । नन्वनुकूलतर्कभावदशायां शब्दः नित्यः शब्दत्वादित्यादिस्थलेऽसाधारण्यस्य दोषत्वाङ्गीकारात् कथं दोषत्वासम्मतेरित्युच्यत इत्यत आह **सम्मतौ वेति** । यद्यपि सपक्षे सत्त्वाभावः असाधारणहेत्वाभासे केवलव्यतिरेकिणि च समः तथापि सति सपक्षे तत्रासत्त्वमसाधारणे वर्तते । केवलव्यतिरेकिणि च सपक्षाभावादेव सपक्षे सत्त्वाभावस्य विद्यमानत्वे न केवलव्यतिरेकिणोऽसाधारणाद्भेद इति भावः ।

चषकः— **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादिति** । आद्यस्य पक्षधर्मतौपयिकत्वं व्यक्तं अव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिशरीरघटकविशेष्यदलप्रत्यायकत्वं सपक्षे सत्त्वस्य शिष्टत्रिकस्य विशेषणदलावगमकत्वमित्यर्थः । **असिद्धादीति** तद्गुणसंविज्ञानः । बाधकान्तरमप्यभिधत्ते **सपक्षे सत्त्वं विनेति** ॥ **आभासत्वात्सम्मतेरिति** । एकत्रानुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणस्याभासत्वानङ्गीकारादिति भावः । तदनवतारदशायां तस्य तदुपगमादाह **सम्मतौ वेति** ॥ **भेदसिद्धेरिति** । आभासनाभासयोरित्यादिः । सति सपक्षे तदवृत्तित्वमाभासतायां तत्र नासतीति भावः ।

॥ इति अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वम् ॥

॥ इति केवलव्यतिरेक्यनुमानाप्रामाण्यपक्षनिरासः ॥

॥ इति साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः ॥

॥ इति साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गरूपतृतीयविकल्पस्य प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तिरूपचतुर्थविकल्पस्य च सङ्कीर्णतया निरासः ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थविकल्पयोर्निराकरणम् ॥

।। इति साध्यविशेषणाप्रसिद्धेरपि हेतुदूषणत्वनिराकरणम् ।।

।। इति प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तोत्तरवाक्यार्थगताश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्यासिद्धीनां केषाञ्चिन्मते दूषणत्वेऽपि तत्त्वतोऽदूषणत्वम् ।।

।। इति प्रतिज्ञातोऽन्येषां हेत्वादीनां सिद्धानामेव साधकत्वम् ।।

।। इति स्वसिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमे प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाया अप्यविशेषाददूषणत्वप्रसङ्गः ।।

।। इति सिद्धार्थताया प्रश्नदोषत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गसूचनम् ।।

* * *

।। अथ वादेऽपि सिद्धसाधनताया अपि दोषत्वम् ।।

९० **सु०—** एवमाश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वमुपपाद्य यदुक्तं 'परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणम्' इति तदयुक्तम्, वादे निग्रहस्थानाभावस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यां परिहरति **सिद्धेति** ।

अनु०— सिद्धसाधनतायां च न कथावसितिर्भवेत् ।

यथा सिद्धप्रश्नादौ न वादकथावसितिर्भवेत्, किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वादुद्भाव्य त्याजनीयमेव । एवं सिद्धसाधनतायां चेत्यर्थः ।

वं०प०— सिद्धत्वं दूषणमिति । प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिवादिसिद्धत्वं वादिनो दूषणमित्यर्थः ।। **त्याजनीयं** गुरुणा ।। **एवमिति** । एवमेव सिद्धसाधनतायां च न वादकथावसितिर्भवेत् । किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वात् गुरुं प्रति शिष्येणोद्भाव्य त्याजनीयमित्यर्थः ।

शे०चं०— सिद्धसाधनतायां चेत्युत्तरग्रन्थस्य प्रकृतप्रमेयानुपपादकत्वेनासङ्गतत्वादानर्थक्यमाशङ्क्य निरन्तराव्यवहितार्थोपपादकत्वाभावेन तत्सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन वृत्तानुवादेन प्रकरणभेदं सूचयन्नेव व्यवहितेन ग्रन्थेन सङ्गतिमाह **एवमित्यादिना** ।

वा०र०— आनर्थक्यमाशङ्क्येति । इत्याशङ्क्येत्यर्थः । तेन द्वितीयान्तस्यान्वयाभावदोषानवकाशः । **नानर्थक्यमिति** । उत्तरग्रन्थस्येत्यन्तं वर्तते ।

।। इति वादेऽपि सिद्धसाधनताया अपि दोषत्वम् ।।

* * *

९१ **सु०—** 'तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिके'त्यनेन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च दूषणमिति सूचितम् । तत्र केचिदाचक्षते । द्विविधं व्याप्त्यभावादिकम्, वादिप्रतिवादिनोरन्यतरमतेनोभयमतेन चेति, अन्ये तु मन्यन्ते । अन्यतराव्याप्त्यादिकं नाम नास्त्येव । वस्तुनि विकल्पासम्भवादिति । तत्र किं तत्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह **व्यभिचार इति** ।

अनु०— व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणम् ।

अत्र 'व्यभिचार' इत्यव्याप्तिमात्रोपलक्षणम् । न केवलमुभयपक्षे, किन्तु वादिप्रतिवादिनोः **एकस्य पक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च** हेतोः **दूषणं** एव । यद्यपि वस्तुतोऽन्यतरव्यभिचारादिकं न सम्भवति तथाऽपि प्राग्वस्तुतत्त्वावधारणादाभिमानिकं सम्भवत्येव । तथा च हेतुसामर्थ्यसन्देहेऽपि अहेतुत्वमावश्यकमेव, व्याप्त्यादिमत्तया निश्चितस्यैव हेतुत्वादिति ।

परि०— वस्तुनि विकल्पेति । एकस्य लिङ्गस्य व्याप्यत्वाव्याप्यत्वरूपविरुद्धस्वभावत्वायोगादित्यर्थः ।। **अव्याप्तिमात्रेति** । व्याप्त्यभावमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । तथा च विरुद्धत्वादिहेत्वाभासचतुष्टयस्यापि सङ्ग्रहः कृतो भवति । तत्र सर्वत्रापि व्याप्त्यभावसत्त्वात् । तावता कथमहेतुत्वं समीचीनस्येत्यत आह **हेतुसामर्थ्यसन्देह इति** । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्यसन्देह इत्यर्थः ।

यादु०— अव्याप्तिमात्रोपलक्षणमिति । अस्मन्मतेऽव्याप्तिस्त्रिविधा । लिङ्गस्य साध्येन तदभावेन च सम्बन्धः, साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धः । उभयसम्बन्धाभावश्चेति । तत्राद्याव्याप्तिमात्रवाचकेन व्यभिचारपदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया त्रिविधानामप्यव्याप्तीनां ग्रहणमित्यर्थः । तेन व्यभिचारविरुद्धत्वासाधारणत्वानामत्र ग्रहणं कृतं भवतीति द्रष्टव्यम् ।। **हेतुसामर्थ्येति** । अनुमानस्य द्वयं सामर्थ्यं व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्युक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपे सामर्थ्येत्यर्थः ।

वं०प०— अव्याप्त्यादिकं व्याप्यत्वासिद्ध्यादिकम् । **आह** अन्यतरमतेनापि दूषणमित्याहेत्यर्थः । न सम्भवति वस्तुविकल्पप्रसङ्गादिति भावः ।

शे०चं०— ननु व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरिति ग्रन्थस्याव्यवहितार्थानुपपादकत्वान्न तत्सङ्गतिरिति स्पष्टमेव । नापि व्यवहितसङ्गतिः । पूर्वं व्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर्दूषणताया अनुक्तत्वेन तदनुपपादकत्वादित्यतोऽनुक्त-

त्वेऽपि पूर्वं तद्दूषणत्वस्य सूचितत्वेन तदुपपादकत्वेन तत्सङ्गतिसम्भवान्नानर्थक्यमिति भावेन व्याप्त्यसिद्धि-स्वरूपासिद्ध्योर्दूषणत्वस्य सूचिततां तावद्दर्शयति **तदन्यस्येति**। ननु तथाऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिर्दूषणमित्येतावतैव विवक्षितसिद्धेरेकपक्षेऽपीत्यंशस्य वैयर्थ्यमेव। न च न केवलमुभयरीत्या दूषणं किन्त्वन्यतररीत्याऽपीत्युपपादनार्थत्वात् तदंशस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। बीजाभावात् तददूषणत्वशङ्काया एवानुदयेनास्यार्थस्य सर्वसम्मततयाऽनुपपाद्यत्वादित्यतो बीजोपदर्शनपूर्वकं तद्दूषणत्वे विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नेव तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयति **तत्रेत्यादिना**। नन्वत्र ग्रन्थे व्यभिचारस्यान्यतररीत्याऽपि दूषणत्वमित्युच्यते न त्वव्याप्तेः। तत्कथमन्यतराव्याप्त्यादिकं नाम नास्त्येवेत्याक्षेपस्य परिहार इत्यतोऽत्र लिङ्गस्य साध्येन तदभावेन च सम्बन्धरूपाव्याप्तिविशेषवाचकस्य व्यभिचारपदस्य न तन्मात्रपरत्वं किन्तु लक्षणया स्वाभिमतत्रिविधाव्याप्तिपरत्वमित्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अत्रेति**॥ **वस्तुतोऽन्यतरेति**। वस्तुनि विकल्पासम्भवादिति प्रागुक्तयुक्तेरिति भावः॥ **हेतुसामर्थ्येति**। व्याप्तिपक्षधर्मतारूपहेतुसामर्थ्येत्यर्थः।

वा०र०— अनुक्तत्वेऽपीति। तद्दूषणत्वस्यानुक्तत्वेऽपीति सम्बन्धः।

चषकः— वस्तुनि विकल्पेति। एकस्यां व्यक्तौ साध्यनिरूपितव्याप्यत्वतदभावयोः समावेशायोगादिति भावः॥ **अव्याप्तिमात्रोपलक्षणमिति**। साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यं साध्याभावमात्रसामानाधिकरण्यं तदुभयसामानाधिकरण्याभावश्चेति त्रिविधाऽव्याप्तिः। तत्राद्यविधाऽभिधायकव्यभिचारपदस्य त्रितयसाधारणाव्याप्तित्वावच्छिन्नेऽजहल्लक्षणेत्यर्थः। तेन व्यभिचारविरोधासाधारण्यानां त्रयाणां परिगृहीतिरवसेया। **हेतुसामर्थ्येति**। व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्येत्यर्थः।

॥ इति वादिप्रतिवादिनोरेकपक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च हेतुदूषणमेव ॥

* * *

॥ अथ दृष्टान्तदूषणोपपादनम् ॥

॥ अथ तत्र साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दृष्टान्तदूषणत्वम् ॥

९२ सु०— तदन्यस्येत्यनेन दृष्टान्तस्यापि साध्यादिमत्त्वेनासिद्धिर्दूषणमिति सूचितम्। केचिदाचक्षते। दृष्टान्तदोषा नाम न सन्ति, तेषां यथायोगं हेतुदोषेष्वेवान्तर्भूतत्वादिति। तान्प्रत्याह साध्येति।

अनु०— साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य

दूषणमिति वर्तते । साध्यवैकल्यादेर्हेत्वाभासान्तर्भावेऽपि दृष्टान्ताश्रयतया स्पष्ट-प्रतिभासत्वात् । प्रतिभासानुसारेणैवोद्भाव्यत्वादुद्भावनार्थत्वाच्च व्युत्पादनस्य दृष्टान्तदोषत्वं युक्तमिति भावः ।

यादु०— तेषां यथायोगमिति । 'साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते । असाधारणता हेतोस्तस्मिन्साधनवर्जिते । व्याप्त्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य तयोरपी'ति तदुक्तेरिति भावः ।

शे०चं०— दृष्टान्तस्य साध्यादिमत्त्वेनासिद्धे दूषणताया अनुक्तत्वात् अविप्रतिपन्नत्वाच्चानुपपाद्यत्वात्तदुपपादकोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यानुक्तत्वेऽपि सूचितत्वाद्विप्रतिपन्नत्वाच्च अस्त्येवोपपादनापेक्षेत्यभिप्रेत्य तदुभयं दर्शयन्नेव तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **तदन्यस्येत्यादिना** । **तेषां यथायोगं हेतुदोषेष्वेवान्तर्भूतत्वादिति** । साध्यविकलो दृष्टान्तो विपक्ष एवेति तत्र वर्तमानो हेतुः सपक्षान्तरवृत्तौ सत्यां पक्षादित्रयवृत्तित्वात्साधारणानैकान्तिकः । असत्यां तु सपक्षावृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वाद्विरुद्धः । साध्यधर्मवति दृष्टान्ते साधनविकले, सपक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणानैकान्तिकः । दृष्टान्तस्य धर्मिण एवाभावे, तस्मिन्सत्यपि तत्र साध्यसाधनयोर्द्वयोरप्यभावे वा व्याप्यत्वासिद्धः । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ते साध्याव्यावृत्तोऽसाधारणः साधनाव्यावृत्तो विरुद्धः, साधारणानैकान्तिको वा, उभयाव्यावृत्तो व्याप्यत्वासिद्धः । आश्रयाभावेऽपि व्याप्यत्वासिद्ध एवेति यथायोगं दृष्टान्तदोषाणां हेतुदोषेष्वन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । तदुक्तम् । 'साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते । असाधारणता हेतोस्तस्मिन्साधनवर्जिते । व्याप्त्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य तयोरपी'ति एवं सति बाधे पक्षस्यैव विपक्षत्वाद्बाधोऽपि व्यभिचारेऽन्तर्भूतः स्यात् । व्यभिचारविरुद्धौ च व्याप्तिहीनत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भूतौ स्याताम् । असाधारणे च सपक्षस्य साधनवैकल्यावश्यम्भावात्सोऽपि साधनवैकल्येऽन्तर्भूतः स्यात् । अनुपसंहारिणि च दृष्टान्ताभाव आवश्यक इति सोऽपि दृष्टान्ताभावेऽन्तर्भूतः स्यात् । यदि च बाधादेः पक्षाश्रिततयैवाव्याप्त्यादेर्हेत्वाश्रिततयैव स्पष्टप्रतिभासात्पक्षहेतुदोषत्वं तदा साध्यवैकल्यादेरपि दृष्टान्ताश्रयतयैव प्रतिभासात्तद्दोषत्वमेवैष्टव्यमित्याशयेनाभिप्रायमाह **साध्यवैकल्यादेरित्यादिना** ।

वा०र०— साध्यसाधनवैकल्ययोर्दृष्टान्तदोषत्वसमर्थनरस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेणाह **साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यादिना** । **तदुक्तमिति** । **उक्तदोषेति** । लक्षणवाक्यव्याख्यावसर इति शेषः । अनध्यवसितस्येति पूर्वभागतः ।

चषकः— यथायोगमिति । 'साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते । असाधारणता हेतोस्तस्मिन् साधनवर्जिते । व्याप्त्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य तयोरपी'ति तद्वचनादिति भावः ।

।। इति साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दृष्टान्तदूषणत्वम् ।।

* * *

।। अथ दृष्टान्तदोषाणामष्टविधत्वनिराकरणम् (साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोरेव दृष्टान्तदूषणत्वं नान्येषाम्) ।।

९३ **मु०— दृष्टान्तदोषांश्च केचिदष्टावाचक्षते, साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः, साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति । तन्नेत्याह साध्येति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । साध्यसाधनवैकल्यं एव दृष्टान्तस्य दूषणं, नापरमित्यर्थः ।**

तथाहि । उभयवैकल्यं तावत् पृथङ् न वाच्यम् । एकैकवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टत्वे समुदितकल्पनावैयर्थ्यात्, अन्यथैकैकवैकल्यस्य दूषणत्वाङ्गीकारभङ्गात्, सम्भवमात्रेण पृथग्वचने अनैकान्तिककालातीतत्वं नाम हेत्वाभासान्तरं वाच्यं स्यात् । आश्रयहीनत्वं चाश्रयासिद्धिसमानम् । वैधर्म्यदृष्टान्तो नाम नास्त्येवेति प्रागेव प्रपञ्चितमिति ।

परि०— सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति । साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दूषणत्वे सर्वजनसम्मतेऽपि पुनरिह तद्वचनं नियमार्थम् । यथा व्रीहीनवहन्तीति वचनम् । अवघातेनैव तुषवियुक्तान् कुर्यादिति नियमार्थं तथेति भावः ।। **प्रागेवेति** । युक्तिपादीयोद्ग्रन्थे 'व्याप्तिरेव यदोदिते'त्येतद्व्याख्यावसरे प्रपञ्चितमित्यर्थः ।

गु०दी०— सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यत्र साध्यसाधनवैकल्यस्य दूषणत्वं दृष्टान्तदोषाष्टकवादिनोऽपि सिद्धम् । तथापि तं प्रति साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तदूषणमिति पुनरारम्भस्तावदेव दूषणमित्यभिप्रेत्येत्यर्थः ।

यादु०— प्रागेवेति । न विलक्षणाधिकरण एवेत्यर्थः ।

वं०प०— सिद्धे सतीति । तथा च प्रकृते दृष्टान्तदोषाष्टकत्ववादिनः साध्यसाधनवैकल्ययोर्दूषणत्वस्य सिद्धत्वात्पुनस्तद्दोषत्ववचनं नियमार्थमित्यर्थः । तमेव नियमं दर्शयति **साध्येति** ।। **अन्यथेति** । उभयवैकल्यस्येव दोषत्वे ।। **प्रपञ्चितमिति** । प्रयोगान्तरे तस्यान्वयदृष्टान्तत्वाभावादिति भावः ।

शे०चं०— ननु साध्यसाधनवैकल्यस्य दृष्टान्तदूषणत्वमत्र प्रतिपाद्यते न त्वन्यस्यादूषणत्वमिति कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह **सिद्धे सत्यारम्भ इति** । नियममेव दर्शयति **साध्येति** । **अन्यथा** एकैकवैकल्येन दृष्टान्तस्यादुष्टत्वे । अनैकान्तिककालातीतत्वमित्युपलक्षणम् । असिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपीत्यपि द्रष्ट-

व्यम् । नचैवं साध्यस्य साधनस्य वा अननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यानरूपया 'उभयोर्वेत्यादि ग्राह्यमि'ति टीकया विरोधः । तस्या यथा मनोऽनित्यं मूर्तत्वात्परमाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषः तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याख्यौ दोषौ स्त इत्येतावन्मात्राभिप्रायकत्वेनोभय-वैकल्यरूपदूषणस्य पृथग्दूषणत्वानभिधायकत्वात् । अन्यथा 'एकैकवैकल्येने'ति प्रकृतटीकया 'उभयवैकल्यं च न पृथग्गणनीयमि'ति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ **आश्रयासिद्धिसमानमिति** । आश्रयासिद्धि-वद्दूषणमित्यर्थः । **प्रागेवेति** । नविलक्षणत्वाधिकरण एवेत्यर्थः । तथा च साध्याव्यावृत्त्यादितद्दोषचतुष्टयस्य गणनमप्ययुक्तमिति भावः ॥

वा०र०— अन्यथेत्यनूद्य व्याचष्टे **अन्यथेति** । न चैवं साध्यस्य साधनस्य वेत्यारभ्य टीकया विरोध इत्यन्तं शङ्कावाक्यम् । **टीकया विरोध इति** । न च वाच्यमित्यर्थः । तर्कताण्डवानुसारेण परिहरति **तस्याः यथेति** ।

चषकः— 'अर्थवदधातुरि'तियोगेनैव समासस्यार्थवत्तानियन्त्रिता प्रातिपदिकताऽसैत्सीदिति कृत्तद्धिते-त्युत्तरयोगे समासग्रहणं मन्दप्रयोजनं सद्यत्र सङ्घाते पूर्वभागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव न तु वाक्य-स्येति नियमं ज्ञापयतीति परिभाषा पाणिनीयैरूरीकृतेति भावः । **अनैकान्तिककालातीतत्वं नामेति** । यद्विष-यकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणे विशिष्टान्तराघटितत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नविषयक-प्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं तद्रूपवत्वलक्षणं निवेश्य बाधविशिष्टव्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वस्य दीधितिकारा-दिभिरपहस्तितत्वादिति भावः । **प्रागेव** नविलक्षणत्वादिति नय एव ।

॥ इति दृष्टान्तदोषाणामष्टविधत्वनिराकरणम्
(साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोरेव दृष्टान्तदूषणत्वं नान्येषाम्) ॥

* * *

॥ अथ विकल्पेन दृष्टान्तदोषरूपसाध्यसाधनवैकल्यस्यापि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्वैविध्यमपि ॥

९४ सु०— यद्वा दृष्टान्तस्य साध्यसाधनवैकल्यमपि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यं न पुनरेकविधमेव, अभिमानतो द्वैविध्यस्यापि सम्भवादित्याह साध्येति। एकपक्षेऽपि 'दूषणमि'त्यनुवर्तते ।

वं०प०— नन्वन्यतररीत्या साध्यादिवैकल्यं नास्त्येव । वस्तुनि विकल्पाभावादिति चेत् तत्राह **अभिमानत इति** ।

शे०चं०— **न पुनरेकविधमेवेति** । उभयरीत्यैव दूषणं न पुनरन्यतररीत्या वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरिति नेत्यर्थः ॥ **अभिमानत इति** । यद्यपि वस्तुतोऽन्यतरवैकल्यं न सम्भवति तथाऽपि प्राग्वस्तुतत्त्वावधारणादाभिमानिकं सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

॥ इति विकल्पेन दृष्टान्तदोषरूपसाध्यसाधनवैकल्यस्यापि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्वैविध्यमपि ॥
॥ इति दृष्टान्तदूषणोपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वयोरपि हेतुदूषणत्वमेव, उभयान्यतररीत्या द्वैविध्यञ्च ॥

९५ **सु०—** हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं व्यर्थविशेष्यत्वं च न दूषणं, व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतेरिति केचित् । तान्प्रत्याह **विशेषण इति** ।

अनु०— विशेषणे ।
वैयर्थ्यम्

विशेषणे दत्ते सति यद् **वैयर्थ्यं** विशेष्यस्य विशेषणस्य वा, तदपि हेतोर्दूषणमेव । व्याप्त्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते । वैयर्थ्ये तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्युक्तं (तस्य) हेतुदोषत्वमिति ।

यद्वा सिद्धप्रश्नादिकमिति वक्ष्यमाणत्वादाधिक्यान्तर्गतमेतत् । सर्वथा हेतुदोषत्वं सि(द्धमिति)द्धम् ।

व्यर्थविशेषणत्वादिकमप्युभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यं, न पुनरेकविधमेवेत्याह **विशेषण इति** ।

एकपक्षेऽपि दूषणमिति वर्तते ।

परि०— **अप्रतिहतेरिति** । शब्दोऽनित्यस्सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वादित्यादौ तयोरुपलम्भादिति भावः ॥ **व्या(स)प्यत्वाभावादिति** । व्यर्थविशेषणावच्छेदव्याप्तिग्राहकप्रमाणस्याप्रस-

ङ्गादित्यर्थः ॥ यत्तु तत्त्वनिर्णयटीकादौ विमतमकर्तृकं शरी(रा)र्यजन्यत्वादित्यत्र हेतोर्व्याप्यत्वमुपेतं तत् अखण्डाभावेनावैयर्थ्यमुपेत्य वाऽसिद्धिवारकत्वेन सार्थक्यमुपेत्य वेति ध्येयम् । प्रपञ्चितमेतत् तर्कताण्डवे ।

यादु०— **अप्रतिहतेरिति** । नीलधूमत्वादित्यादावुभयोः सत्त्वदर्शनादिति भावः ॥ **व्याप्यत्वाभावादिति** । गुरुभूतो नीलधूमत्वादिर्न व्याप्यतावच्छेकः । ततश्च तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावादित्यर्थः ।

वं०प०— **व्याप्त्युपयोगितया** व्याप्तिग्रहोपयोगितया । ननु व्याप्यत्वाभावादिति कथम् । नीलत्वविशिष्टे धूमे व्याप्त्यनपगमादिति चेन्न । व्याप्यत्वाभावादित्यस्य व्याप्यत्वग्रहाभावादित्यर्थः । तथा चैकस्मिन्धर्मिणि लघुगुरुधर्मद्वयसमावेशे लघुना व्याप्त्यवच्छेदे सति गुरोरनावश्यकतेति व्यर्थविशेषणताबीजमत्रास्तीति ज्ञेयम् ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । तत्रादिपदसद्भावादिति भावः ।

शे०चं०— **व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति** । व्यर्थविशेषणे नीलधूमादौ न तावदव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरेव नास्तीति वक्तुं युक्तम् । व्यभिचारोपाध्योस्तत्राभावेन तस्यावश्यकत्वात् । नापि व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वेनाज्ञात एव व्याप्तिग्रहात्तद्वत्वेन ज्ञाते व्याप्तिप्रमाविरह इति युक्तम् । सहचारदर्शने व्यभिचारादर्शने च सति द्रव्यत्वादिमत्तया ज्ञातेऽपि धूमेऽव्यभिचारादिरूपव्याप्तिग्रहदर्शनेन तदसम्भवादिति भावः ॥ **व्याप्यत्वाभावादिति** । अयमाशयः । अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिविरहो हि व्याप्यत्वासिद्धिः । तत्प्रयोजिका च व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपत्वलक्षणा न त्वव्यभिचाररूपा वाऽनौपाधिकत्वरूपा वा । गौरवात् । तद्विरहश्च सामानाधिकरण्याभावेन । यथा निरधिकरणे वस्तुनि । सत्यपि तस्मिंस्तस्य साध्यनिरूपितत्वाभावाद्वा । यथा विरुद्धे । सतोरपि तयोर्धर्मस्यावच्छेदकत्वविरहाद्वा । यथेयं पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वे । व्यर्थविशेषणे च नीलधूमादौ सामानाधिकरण्ये तस्य साध्यनिरूपितत्वे च सत्यपि नीलधूमत्त्वस्य वह्निनिरूपितसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरहाद्व्याप्तिविरहः । नन्वत्रावच्छेदकत्वं न तावदवच्छित्तिप्रत्ययजनकत्वम् । आत्माश्रयात् । नाप्यवच्छेद्यान्यूनानधिकवृत्तित्वम् । वह्निसामानाधिकरण्यवत्यालोकादावविद्यमानतया धूमत्वादौ तदभावप्रसङ्गात् । किन्त्वनतिरिक्तदेशत्वम् । तच्च नीलधूमत्वेऽप्यस्त्येव । न च तत्रातिप्रसङ्गवारणायावच्छेद्यानतिरिक्तदेशकधर्मान्तराघटितत्वे सतीति विशिष्यते । नीलधूमत्वस्य च धूमत्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वान्न तदवच्छेदकतेति वाच्यम् । एवं सति व्याप्तिशरीरस्याभावत्रितयघटितत्वेनातिगौरवापातादिति चेन्न । अवच्छेदकत्वं हि विशेषणताविशेषरूपः स्वरूपसम्बन्धः । स च सम्बन्धो लघुनि धूमत्व एव कल्प्यते न तु गुरुणि नीलधूमत्व इति नीलधूमे न व्याप्तिः । न च लघुधूमत्वमपि नीलधूमेऽस्तीति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकस्यैव हि सामानाधिकरण्यावच्छेदकता वाच्या । उपस्थितत्वात् । धर्मान्तरकल्पने गौरवाच्च । इह च हेतुतावच्छेदकत्वेनोपात्तस्य नीलधूमत्वस्य सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु व्यभिचारज्ञानस्य तावदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम् । त्वदनुमतं च । तच्च न बाधादिवत् साक्षात्सम्भवति । साध्यविरुद्धाविषयत्वात् । किन्तु करणीभूतव्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा । तच्च व्याप्तेस्त्वदुक्तसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वविपरीतव्यभिचाराभावविशिष्टसहचाररूपत्व एव युक्तम् । विरुद्धवत्सहचाररूपविशेष्यांशेनाविरोधेऽपि व्यभिचाराभावरूपविशेषणांशेन सह वैषयिकविरोधात् । न तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वात्मकत्वे तद्युक्तम् । परस्परविरहानात्मकत्वेन साक्षादविरोधात् । न च व्यभिचारेण हेतुतावच्छेदकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वानुमानात् परम्परया विरोधः । व्यभिचारज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिविरहज्ञानानुभवेन परस्पराकल्पनेऽनुभवविरोधात् । बाधादिवत्साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यासिद्ध्यादिवत्परामर्शविषयाभावत्वस्य च अभावेन उपाधिवत् हेत्वाभासोपाधित्वाभावाच्च । तथा च व्यभिचाराभावविशिष्टसहचाररूपा व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्तीति कथं तस्मिन्व्याप्यत्वासिद्धिः । तस्माद्व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वेन दूषणत्वकथनमयुक्तमिति पूर्वत्रापरितोषादाह **यद्वेति** ॥ **आधिक्यान्तर्गतमेतदिति** । अधिकत्वेन दूषणत्वकथनं च विशिष्टस्य हेतुत्वेन प्रयोगमभिप्रेत्य । हेतुद्वयोक्तौ द्वितीयेन प्रथमे कृतकार्यत्वस्येव, विशिष्टेऽपि विशेष्येण कृतकार्यत्वरूपस्य तद्दुष्टत्वबीजस्य सत्त्वात् । विशेष्यस्यैव हेतुत्वाभिप्राये त्वर्थान्तरत्वेनैव तस्य दूषणत्वमित्यवधेयम् ।

वा०र०— ईश्वरस्यानुमानिकत्वभङ्गस्थलीय-'अथ मतम् । नीलधूमादावपि विशिष्टनिष्ठे'त्यादिशङ्कारूपतर्कताण्डवानुसारेण शङ्कते **व्यर्थविशेषणे नीलधूमादाविति** । अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिविरहो हीत्यारभ्य सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धेरित्यन्ततर्कताण्डवोक्तप्रकारमाह **अयमाशय इत्यादिना इत्यन्यत्र विस्तर इत्यन्तेन** । न चैवं विमतो निर्धूमः आर्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र कार्यकारणभावग्राहकानुकूलतर्केणार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादावपि व्याप्तिनिश्चयादित्याशयेनाह **अन्यत्र विस्तर इति** । अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानस्य ह्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनुभवेत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणास्वरसमाह **ननु व्यभिचारज्ञानस्य तावदित्यादिना** । अत्र टीकायामाधिक्यान्तर्भूतमेतदितीति प्रतीकोपादानपाठः । अन्तर्भूतस्थाने गकारो लेखकागतः । अन्येन कृतकार्यत्वरूपाधिकत्वस्पष्टविशिष्टस्य हेतुत्वेन प्रयोगाभिप्राये सम्भवेऽपि विशेष्यमात्रस्य हेतुत्वमभिप्रेत्याधिकप्रयोगस्थले तदप्रसङ्ग इत्यतोऽनवस्थया आधिक्यान्तर्भूतत्वमुपपादयति **अधिकत्वेनेति** । **नानर्थक्यमिति** । उत्तरवाक्यस्येति बुद्ध्या विवेकेनानुवर्तत इति ज्ञेयम् ।

चषकः— **अप्रतिहतेरिति** । नीलधूमत्वावच्छिन्नेऽपि वह्निनिरूपितव्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च सत्त्वादिति भावः । **व्याप्यत्वाभावादिति** । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वोपगमेनातादृशनीलधूमत्वादेर्वह्निनिरूपितव्याप्यतानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वतद्व्याप्यतानिरूपिततादृशावच्छेदकत्वस्याप्युपगमेन व्यर्थविशेषणतास्थलेऽपि व्याप्तिरस्त्येव परन्तु तथा प्रयुञ्जान आधिक्येन निगृह्यत इति न तादृशप्रयोगस्य सामञ्जस्यमित्युपेयुषां नव्यानां दिशमनुरुन्धानः कल्पान्तरमाश्रयते **यद्वेति** । **एतत्** व्यर्थविशेषणत्वम् ।

।। अथ एकस्यासिद्धावपि विशिष्टासिद्धेर्विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्ध्योरपि हेतुदूषणत्वमस्त्येव ।।

९६ **सु०—** विशेषणासिद्धिर्विशेष्यासिद्धिश्च हेतुदोषो न भवति, न हि विशेषणमात्रं विशेष्यमात्रं वा हेतुर्येन तदसिद्धिर्हेतोर्दूषणं स्यादित्येके । तान्प्रत्याह **एकासिद्धौ चेति** ।

अनु०— एकासिद्धौ च विशिष्टासिद्धिरेव हि ।

विशिष्टो (हि) हेतुः न विशेषणादिमात्रम् । विशेषणविशेष्ययोरेकस्यासिद्धावपि विशिष्टस्यासिद्धिरेव प्रसिद्धा, दण्डमात्राभावे पुरुषमात्राभावे वा दण्डिनोऽभावदर्शनात् । अतो विशेषणासिद्ध्यादावपि विशिष्टहेत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वाद्युक्तं तस्य हेतुदोषत्वम् । तच्च उभयान्यतररीत्या द्विविधमिति पूर्ववत्सिद्धमेवेति ।

एकाभावे चेत्याद्यनुक्त्वा एकासिद्धौ चेति वचनम् असिद्धिश्च द्विविधा स्वरूपतोऽज्ञानतश्चेति सूचनार्थम् ।

तदेवं व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादेः हेतुदोषत्वाद्युक्तं परपरिगणितासिद्धिभेदेष्वाश्रयासिद्ध्यादित्रयस्यैव अदोषत्वकथनमिति ।

परि०— इति सूचनार्थमिति । अ(प्र)सिद्धिशब्देनाज्ञानस्यापि प्रतीतेरिति भावः ।

वं०प०— पूर्ववदिति । अभिमानतो द्वैविध्यस्य सम्भवादिति पूर्ववत् । **इत्याद्यनुक्त्वेत्य**त्रादिपदेन विशिष्टाभाव एव हीत्यप्यनुक्त्वेति ग्राह्यम् ।

शे०चं०— न हि विशेषणमात्रमिति । विशेषणासिद्धावपि न हेत्वसिद्धिः । विशेष्यस्यापि हेतुताऽङ्गीकारेण विशेषणमात्रस्य हेतुताभावात् । विशेष्यस्य चासिद्धत्वाभावात् । एवं विशेष्यासिद्धावपि न हेत्वसिद्धिः । विशेषणस्यापि हेतुताङ्गीकारेण विशेष्यमात्रस्यातथात्वात् । विशेषणस्य चासिद्धत्वाभावादिति भावः ।। **सिद्धमेवेति** । अतस्तदनुक्तिर्न दोष इति भावः ।। **परपरगणितासिद्धिभेदेष्विति** । आश्रयासिद्धिसाध्यासिद्धिलिङ्गासिद्धितत्पक्षधर्मत्वासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिव्याप्त्यसिद्धिविशेषणासिद्ध्यादिरूपेष्वित्यर्थः ।।

।। इति एकस्यासिद्धावपि विशिष्टासिद्धेर्विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्ध्योरपि हेतुदूषणत्वमस्त्येव ।।

* * *

९७ **सु०—** "यदुक्तं प्रश्नदोषाश्चत्वार इति तत्र वैफल्यस्यासङ्गतेश्च दोषत्वमयुक्तम्, अशक्योद्भावनत्वात् । तथा हि शब्दोऽनित्योऽस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति प्रयुक्ते परः पृच्छति सामान्यं नित्यमनित्यं वा इति । तत्र वैफल्योद्भावने निरनुयोज्यानुयोगेन परो निगृह्णीयात् । सामान्यनित्यत्वमुभयसम्मतं कृत्वा तत्रानैकान्तिकत्वोद्भावनस्य प्रयोजनस्य परेणाभिसन्धातुमप्युचितत्वात् ॥ तत्रैव प्रयोगे परः पृच्छति सामान्यमनुगतं न वेति । तत्र असङ्गत्युद्भावने निरनुयोज्यानुयोगः स्यात् । अनुगतत्वेन नित्यत्वं प्रसाध्य तत्रानैकान्तिकत्वं वक्ष्यामीत्येवमुपोद्घातलक्षणायाः सङ्गतेरपि परेणाभिप्रेतुमुचितत्वात् । न च अशक्योद्भावनं दूषणं नाम" इत्यत आह **अप्रयोजनतेति** ।

अनु०— अप्रयोजनता तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम् ।

तत्र प्रश्नदोषेषु **अप्रयोजनता** यद्यप्यु(त्तरो)त्तरप्रश्नेष्ववधारयितुमशक्या तथाऽपि प्रथमप्रश्ने सम्भाविता दूषणत्वेनोद्भावयितुं शक्यत एव, न हि कथोपक्रमे प्रधानप्रमेय-प्रश्नमपहायैवंविधः प्रश्नः सम्भवतीति ।

अनेनैव न्यायेनासङ्गतिरपि सर्वथा सङ्गत्यनुपलम्भ एवोद्भाव्येति द्रष्टव्यम् ।

परि०— इत्युक्त इति । नैयायिकेन शब्दानित्यत्वार्थमित्यनुमाने कथिते सतीत्यर्थः । परः शब्दनित्यत्ववादी सामान्यनित्य(त्ववादि)त्वादिविषयप्रश्नकर्ता इत्यर्थः । ननु अतन्निग्रहप्राप्तौ तन्निग्रहोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः । तथा चेह वै(क)फल्यस्याप्राप्तौ तस्योद्भावने हि निरनुयोज्या-नुयोगेन निग्रहस्थानेन शब्दनित्यत्ववादी नैयायिकं निगृह्णीयात् । पराजये कथं वै(क)फल्यस्या-प्राप्तिरित्यत आह **सामान्येति** । **परेण** प्रश्नकर्त्रेत्यर्थः ॥ **तत्रैव प्रयोग इति** । शब्दानित्यत्वप्रयोग इत्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । यद्यपीत्यादिनोक्तेन वै(क)फल्योद्भावनस्य समर्थनन्यायेनेत्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । उपोद्घातबुद्ध्या प्रकृतान्वयानुपलम्भ इत्यर्थः ।

गु०दी०— कथोपक्रमे प्रधानप्रमेयप्रश्नमित्यत्र प्रधानप्रमेयं वादिप्रतिवादिनोरेकस्यानित्यत्वमपरस्य नित्यत्वम् । तत्रानित्यत्वे किं प्रमाणमित्यादिप्रश्नं विहाय सामान्यं नित्यमनित्यं वेति प्रश्नस्यासङ्गतिरेवेत्यर्थः ।

यादु०— अननैव न्यायेनेति । यद्यप्युत्तरोत्तरप्रश्नेष्वित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । अनेन मूलेऽनुक्ताऽप्य-सङ्गतिर्न्यायसाम्याद्गृहीतेति सूचयति **सर्वथेति** । उपोद्घातरूपसङ्गतेरप्यनुपलम्भ इत्यर्थः ।

वं०प०— दूषणं नामेति । तथा चोद्भावयितुमशक्यं किल तद्दूषणं नाम कथं स्यादित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वप्रयोजनता तत्रेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वैफल्यादेः प्रथमप्रश्नदूषणत्वप्रतिपादकत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । प्रकृतासङ्गतत्वाच्चेत्यतोऽशक्योद्भावनत्वप्रयुक्ताद्दूषणत्वशङ्कापरिहारेण प्रागुक्तप्रश्नदोषत्वसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यम् । अव्यवहितग्रन्थेन तत्प्रतिपादनस्य सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतिसद्भावान्नासङ्गतिरपीति भावेन तत्सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमशक्योद्भावनत्वोपपादनेन तद्दूषणत्वशङ्कामुत्थापयति **यदुक्तमित्यादिना** । ननु तथाऽपि नासङ्गतेः प्रश्नदूषणत्वानुपपत्तिपरिहार इत्यत आह **अनेनैवेति** ॥ **सर्वथेति** । उपोद्घातरूपसङ्गतेरप्यनुलम्भ इत्यर्थः ।

॥ इति वैफल्यासङ्गत्योः प्रश्नदोषत्वानुपपत्तेर्निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ सिद्धार्थतावैफल्ययोराधिक्यान्तर्भावात् निग्रहस्थानानां षाड्विध्यभङ्गाभावः ॥

९८ सु०— नन्वेवं सति षडेव निग्रहस्थानानीति नियमो भज्येत, स्वव्याहत्यसङ्गत्योर्विरोधासङ्गत्यन्तर्भावेऽपि सिद्धार्थतावैफल्ययोरतिरिक्तत्वादित्यत आह सिद्धेति ।

अनु०— सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ।

गु०दी०— सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेदिति मूलस्य सिद्धप्रश्नस्योत्तरं प्राक् साधकप्रमाणेनैव कृतम् । अतोऽन्येन कृतकार्यस्य पुनर्वचनादाधिक्यमित्यर्थः । सफलप्रश्नेनैव वादिप्रतिवादिनोः कृतकृत्यत्वात् । व्यर्थप्रश्नोऽप्यधिक एव । यद्यपि सिद्धप्रश्ने विफलप्रश्ने आकाङ्क्षाविरहोऽप्यस्ति । तथापि अन्येन कृतकृत्यत्वमेव तस्यापि मूलमिति हेतोराधिक्यमेव मुख्यमिति भावः ।

वं०प०— एवं सतीति । चतुर्णां प्रश्नदोषसत्त्वे ।

॥ इति सिद्धार्थतावैफल्ययोराधिक्यान्तर्भावात् निग्रहस्थानानां षाड्विध्यभङ्गाभावः ॥
॥ इति भेदाभेदादि(भिन्नत्वादि)विकल्पसन्देहासम्भवात् तन्मूलकप्रश्नस्यैवानुपपन्नता ॥
॥ इति तत्र (मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे) प्रमाणत्वेनोक्तस्य 'भिन्नत्वादिना निरूपयितुमशक्यत्व'स्याप्यसिद्धिः ॥
॥ इति तत्र (मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे) उक्तप्रमाणानां अनुपपन्नत्वम् ॥

* * *

॥ अथ दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन युक्तिपादोक्तप्रमाणत्रित्वनियमसमर्थनम् ॥

॥ अथ तत्र अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः ॥

९९ सु०— दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन, प्रागुक्तप्रमाणत्रित्वनियमसिद्धये परैः पृथक्प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतानामर्थापत्त्यादीनामुक्तान्तर्भावमाह **अर्थापत्तीति** ।

अनु०— अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः

अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिः **अर्थापत्तिः**, यथा जीवतो गृहाभावदर्शनाद्बहिर्भावबुद्धिः ।

तत्र जीवतो गृहाभावस्यानुपपद्यमानता नाम किं सर्वथाऽसम्भवः किं वा बहिर्भावेन विनाऽनवस्थानम् ॥ आद्ये दहनशैत्यमप्यनुमानाभासात्प्रतीतं किं कमप्यर्थं न बोधयेत् । तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति चेत्, सर्वथाऽसम्भवतो गृहाभावस्यापि प्रतीतिः कथं न भ्रान्तिः । दहनशैत्यस्योपपादकं नास्तीति चेन्न, सर्वथाऽप्यसम्भवतो गृहाभावस्यापि तदनुपपत्तेः ॥ द्वितीये व्याप्तिरेव सेति व्याप्यदर्शनाद्व्यापकबुद्धिरर्थापत्तिरनुमानमेव ।

प्रमाणद्वयविरोधोऽनुपपत्तिरिति चेन्न, प्रकृतोदाहरणे तदभावात् । विरोधो हि तदा स्याद्यदि जीवतीत्यस्य गृहेऽस्तीत्यर्थः स्यात्, यदि वा गृहे नास्तीत्यस्य न जीवतीत्यर्थः स्यात् । न च तदस्ति, स्वस्मिन्नेव अन्यथाभावदर्शनात् । यो हि मातापितृभ्यां सु(रक्षी)-शिक्षितो न जातु गृहान्निर्गच्छति सोऽन्यानपि तथा मन्यमानो जीवनप्रमाणस्य गृहे सत्त्वमेवार्थं प्रतिपद्यत इति । एवं तर्हि सन्दिहानोऽवतिष्ठेत न तु बहिर्भावं निश्चिनुयात्, अन्यथा प्रकरणसमेनापि किञ्चिदवधारयेत् ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । अनुमानत्वपक्षे किं बहिर्भावे जीवनमात्रं लिङ्गमुत गृहाभावमात्रम्, अथवा विशिष्टम् । न प्रथमद्वितीयौ व्यभिचारात् । न तृतीयः विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । अविरोधप्रतीतेश्च बहिर्भावकल्पनोत्तरकालीनत्वेन, इतरेतराश्रयापत्तेरिति जीवनगृहाभावयोर्विरोधस्य अभावात् । भावे वाऽर्थापत्तेरप्यनुपपत्तेः । अतोऽविनाभावबलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वादर्थापत्तिरनुमानमेव ।

एतेन केवलव्यतिरेकी परिशेषश्चार्थापत्तिरेव नानुमानमित्यपि निरस्तम् ।

परि०— प्रागुक्तेति । युक्तिपादीयोद्ग्रन्थे 'अनुप्रमाणमेतानि त्वक्षयुक्तिवचांस्यत' इत्युक्ते-त्यर्थः ॥ **सर्वथाऽसम्भव इति** । गृहेऽस्थितस्य भावस्यैवासत्त्वमित्यर्थः ॥ **व्याप्तिरेव सेति** । अविनाभावो व्याप्तिरिति प्रागुक्तानुपपत्ति(व्याप्ति)र्व्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ **प्रमाणद्वयविरोध इति** । तथा च नानुपपत्तिरूपा व्याप्तिरर्थापत्तिरिति भावः । यथा मृदब्रवीदित्यादिकं प्रमाणं, मृन्न वक्त्री जडत्वादि-त्यनुमानमपरं, तयोर्विरोधशान्त्युपपादकं देवतारूपं वस्तु कल्प्यत इति, यथा वा यजेत स्वर्गकाम इत्येकं प्रमाणं, यागो न कालान्तरभाविस्वर्गहेतुः आशुविनाशित्वात् सम्मतवदित्यपरं, तयोरविरो-धोपपादकमपूर्वं कल्प्यत इत्याद्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥ **अन्यथाभावेति** । प्रागुक्तान्यथाभावस्य जीवतोऽपि गृहे असतोऽपि स्वस्य जीवनस्य दर्शनादित्यर्थ इति योज्यम् । प्रकृतेऽप्यस्ति प्रमाणद्वयविरोध इति भावेन शङ्कते **यो हीति** । सत्त्वमेवार्थमित्यनन्तरं गृहे नास्तीत्यस्य न जीवतीति चार्थ इति योज्यम् । **सन्दिहान इति** । जीवंश्चैत्रो गृहे नास्तीति वाक्यद्वयदर्शना(दिनासं)त्सन्दिहान इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विरुद्धतयाऽवगतप्रमाणद्वयेनापि निश्चये सति प्रकरणसमशब्दितसत्प्रतिपक्षहेतुद्वयेनापि किञ्चित्प्रमेयमवधारयेदित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । गृहे स्थिते मृते च यथाक्रमं हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावादिति भावः ॥ **एतेनेति** । अर्थापत्तेरनुमानत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ।

गु०दी०— द्वितीये व्याप्तिरेव सेत्यत्र द्वितीये बहिर्भावेन विना गृहेऽभावस्यानवस्थानमिति यत् सा वह्निं विना धूमस्यानवस्थानमितिवद् व्याप्तिरेवेत्यर्थः । साक्षात्प्रमाणद्वयविरोधो वा अर्थापत्तिः । आपाततो विरोधो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रमाणद्वयविरोधश्चेति** । द्वितीयस्त्वनुपपन्नः । साक्षाद्विरोध-स्याभावेनापातविरोधस्य विरोधपदवाच्यत्वानुपपत्तेर्नेदं लक्षणं किन्त्वनुपपद्यमानेन जीवतो गृहेऽभावेन बहिर्भाव-कल्पनैवार्थापत्तिरिति वाच्यम् । सा चोक्तरीत्या व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वान्नानुमानाद्भिद्यत इति भावः । **सन्दि-हानोऽवतिष्ठेत** इत्यत्र जीवतामपि केषाञ्चिद्बहिर्भावदर्शनात् तस्यापि सन्देह एव स्यान्न निश्चय इत्यर्थः । **केवलव्यतिरेकी परिशेषश्चार्थापत्ति**रित्यत्र कुणपेष्वदृष्टं प्राणादिमत्त्वं जीवच्छरीरे ततो विलक्षणसात्मकत्वं विनाऽनुपपद्यमानं तत्कल्पयतीति केवलव्यतिरेक्यर्थापत्तिरेव । परिशेषोऽप्यष्टद्रव्यानाश्रितः साश्रयश्च शब्दः स्वाश्रयभूतनवमद्रव्यं विनाऽनुपपद्यमानस्तत्कल्पयतीत्यर्थापत्तिरेवेति केषाञ्चिन्मतमपि **एतेन** अर्थापत्तेरेवानुमाने-ऽन्तर्भावकथनेन निरस्तमित्यर्थः ।

यादु०— प्रागुक्तप्रमाणेति । युक्तिपादोक्तप्रमाणत्रित्वनियमसिद्धय इत्यर्थः ॥ **सर्वथाऽसम्भव इति** । सर्वथाऽसत्त्वमित्यर्थः । **अन्यथाभावदर्शनादिति** । जीवनवत्यपि स्वस्मिन्गृहेऽभावदर्शनादित्यर्थः । **सन्दिहान इति** । द्वयोः प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वेन ज्ञानादिति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** । प्रथमे गृहस्थिते द्वितीये च मृते व्यभिचारादित्यर्थः ।

वं०प०— किमिति । कस्मादित्यर्थः । स्वोपपादकं कस्मान्नाक्षिपतीत्यर्थः । तथा च जीवतो गृहेऽसत्त्वं सर्वथाऽसम्भविशशविषाणायितमपि प्रत्यक्षाभासात्प्रतीतं बहिःसत्त्वं बोधयति । तर्ह्यनुमानाभासात्प्रतीतं सर्वथाऽसम्भवि दहनशैत्यमपि कञ्चिदर्थं किं कस्मान्न बोधयेत् । सर्वथाऽसत्त्वाविशेषादिति भावः । तथा च सर्वथाऽसम्भवित्वे तदुपपादककल्पनं न युक्तमिति भावः ॥ **तत्प्रतीतिः** अनुमानाभासजन्या दहनशैत्यप्रतीतिः । अतो न तत्कमप्यर्थं बोधयतीति भावः ।

नास्तीति । अतः प्रतीतमपि दहनशैत्यं कस्योपपादकं स्यात् । प्रकृते तु बहिःसत्त्वरूपमुपपादकमस्तीति तद्बोधकत्वं गृहासत्त्वस्य युक्तमित्यर्थः ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । उपपादकानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **सेति** बहिर्भावं विनाऽनवस्थितिः । अविनाभावरूपत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । गृहाभावग्राहकप्रमाणस्य च विरोध इत्यर्थः ॥ **सन्दिहान इति** । प्रत्यक्षेणानुपलम्भाद् गृहे नास्ति वा जीवित्वाद् गृहेऽस्ति वेति सन्दिहान इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । द्वयोः प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वेन सन्देहदशायामपि चेत्किञ्चिदर्थं निश्चिनुयादित्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । साध्यरूपे बहिः सत्त्वे सिद्धे विरोधाभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्त्या हेतुसिद्धिस्तत्सिद्धौ तेन हेतुना बहिःसत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति **जीवनेति** ॥ **भावे वेति** । सर्वथा विरोधस्यैव सत्त्व इत्यर्थः । तथा च बहिःसत्त्वेन तदुपपादनमसम्भवीत्यर्थः । **एतेन** अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावकथनेन ।

शे०चं०— अर्थापत्त्यादेरनुमानत्वकथनं प्रकृतासङ्गतत्वादनर्थकत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सप्रयोजनत्वं दर्शयन्नेव तत्कथनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **दूषणान्तर्भावेति** । अनेन प्रसङ्गलक्षणा सङ्गतिरित्युक्तं भवति ॥ **प्रागुक्तेति** । युक्तिपादोक्तेत्यर्थः । अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावं वक्तुं करणफलसाधारण्येन तत्स्वरूपमाह **अनुपपद्यमानेति** । स्वोपपादकप्रमितिसाधनमनुपपद्यमानार्थदर्शनमर्थापत्तिरित्यर्थः । उपपादकविषयकप्रमितिसाधनप्रत्यक्षादिव्यवच्छेदार्थं अनुपपद्यमानार्थदर्शनमित्युक्तम् । सविकल्पकस्य तत्सदृशस्मरणस्य वा साधनमनुपपद्यमानविषयकनिर्विकल्पकरूपदर्शनं व्यवच्छेत्तुमुपपादकांशोपादानम् । अन्तर्भावस्फोरणाय तामुदाहरति **यथेति** । अत्र हि जीवतो देवदत्तस्य बहिरवस्थानं विनाऽनुपपद्यमानस्य गृहाभावस्य दर्शनात्तदुपपादकबहिरवस्थानज्ञानमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिस्वरूपपर्यालोचनयाऽर्थापत्तिरनुमानतया पर्यवस्यतीति मन्वानोऽनुपपत्तिशब्दार्थमेव प्रथमं पृच्छति **तत्रेति** ॥ **सर्वथाऽसम्भव इति** । सर्वथाऽनवस्थानमित्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वमिति यावत् । अत्यन्तासतो गृहाभावस्यार्थान्तरगमकत्वे तादृशस्य दहनशैत्यादेरपि तत्स्यादविशेषादित्यभिप्रेत्य प्रतीतत्वाप्रतीतत्वाभ्यां विशेषादविशेषासिद्धेर्नायं प्रसङ्ग इत्यतः प्रतीतत्वोपपादनेनाविशेषं सूचयन्नेव प्रसङ्गमाह **आद्य इति** । **तत्प्रतीतिरिति** । तथा च प्रमितत्वाप्रमितत्वाभ्यां विशेषादविशेषासिद्धेर्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । **सर्वथेति** । तथा च पुनरविशेष एवेति भावः । उपपादकभावाभावाभ्यां विशेषान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **दहनेति** ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । उपपादकानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च पुनरविशेष एवेति स्यादेवोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **द्वितीय इति** । गृहाभावस्य बहिर्भावेन विनाऽनवस्थानस्यैवानुपपत्ति-

रूपत्वेऽनुपपत्तिर्व्याप्तिरेव स्यात् । गम्येन विना गमकस्यानवस्थितेरेवाविनाभावत्वादित्यर्थः । अस्त्वनुपपत्ति-र्व्याप्तिः किमेतावतेत्यत आह **व्याप्येति** । अनुमानमेवेत्यनुमानशब्दो भावसाधन इत्यर्थः । अनुमितिरेवे-त्यर्थः । प्रकारान्तरेणानुपपत्तिस्वरूपं शङ्कते **प्रमाणेति** । (गृहाभावग्राहकप्रत्यक्षस्य जीवनग्राहकप्रमाणस्य च विरोध इत्यर्थः ।) जीवति देवदत्त इत्याप्तवाक्यं सामान्येन देवदत्तसत्त्वं प्रमापयति । गृहेऽनुपलब्धिस्तदसत्त्वमिति जीवनगृहाभावग्राहकप्रमाणयोर्विरोधः सोऽनुपपत्तिशब्दार्थः । तत्रानवकाशस्यानुपपत्तिमुखेन सावकाशस्य जीवन-ग्राहकप्रमाणस्य बहिः सद्भावलक्षणविषयान्तरकल्पनमर्थापत्तिः । सा च व्याप्तिस्मरणसहकृतलिङ्गदर्शनानन्तर-भाविनोऽनुमानाद्भिद्यत इति भावः ॥ **प्रकृतोदाहरण इति** । जीवनगृहाभावग्राहकप्रमाणयोर्विरोधस्यैवाभावा-दित्यर्थः । ननु जीवनग्राहकप्रमाणस्य गृहेऽस्तित्वग्राहकत्वात् कथं गृहाभावग्राहकप्रमाणेन न विरोधः । यद्वा, गृहा-भावप्रमाणस्य जीवनाभावग्राहकत्वाज्जीवनग्राहकप्रमाणेन विरोध एवेति कथं न तयोर्विरोध इत्यतो भवेदेतदेवं यदि जीवनगृहाभावप्रमाणयोर्गृहास्तित्वजीवनाभावग्राहकत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **विरोधो हीति** । कुत एतदित्याशङ्क्य प्रमाणद्वयविषययोर्जीवनगृहाभावयोः समावेशस्य स्वात्मन्येव दर्शनादित्याह **स्वस्मिन्नेवेति** । **एवं तर्हीति** । तुल्यबलत्वेन ज्ञातप्रमाणद्वयविप्रतिपत्त्या संशयस्यावश्यकत्वेन (प्रत्यक्षेणानुपलम्भाद् गृहे नास्ति वा जीवित्वाद् गृहेऽस्ति वेति संशयस्य) बहिर्भावनिश्चयरूपार्थापत्त्यनुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । परस्पर-विरुद्धप्रमाणद्वयोपनिपातेऽपि सन्देहानभ्युपगम इत्यर्थः ।

व्यभिचारादिति । आद्यस्य गृहस्थिते, द्वितीयस्य मृतादाविति शेषः । ननु बहिस्सत्त्वेनापि जीवनोप-पत्त्याऽविरोधसम्भवान्न विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरित्यत आह **अविरोधेति** । एतेनेत्यतिदिष्टं हेतुमाह **जीव-नेति** । सामान्यविशेषयोरविरोधस्य स्वस्मिन्नेव दृष्टत्वादिति भावः ॥ ननु न जीवनगृहाभावयोः सामान्यविशेष-भावोऽभ्युपगन्तुं शक्यते । यो हि मातापितृभ्यां सुशिक्षितो न जातु गृहान्निर्गच्छति । सोऽन्यानपि तथा मन्यमानो जीवनप्रमाणस्य गृहे सत्त्वमेवार्थं प्रतिपद्यते । तं प्रति प्रमाणद्वयस्यापि विशेषविषयत्वात् । तथा च विरोधोऽवर्जनीय एवेत्यतस्तथा सति तुल्यबलत्वेन ज्ञातप्रमाणद्वयविप्रतिपत्त्या प्रकरणसम इव संशयस्याव-श्यकत्वेऽर्थापत्त्यनुदयप्रसङ्गादिति भावेनाह **भावे वेति** ॥ **एतेनेति** । अर्थापत्तेरनुमानत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । साध्यरूपे बहिस्सत्त्वसिद्धे विरोधाभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्त्या हेतुसिद्धिः तत्सिद्धौ तेन हेतुना बहिस्सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति **जीवनेति** ।

वा०२०— उपपादकांशोपादानमिति । अनुपपद्यमानविषयकनिर्विकल्पकरूपदर्शनस्य सविकल्प-कादिरूपप्रमाहेतुत्वेऽपि स्वोपपादकप्रमाहेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । सविकल्पकादेरनुपपद्यमानार्थनिर्विकल्पकजन्यस्य उपपद्यमानार्थविषयकत्वस्यैव सत्त्वेनानुपपद्यमानार्थोपपादकविषयत्वाभावादिति भावः । स्मरणस्य प्रमात्वमता-नुसारेणोभग्रहणं यथाश्रुतमेव, साधुस्मरणाप्रमाणत्वमते तु सविकल्पमात्रमभिप्रेतमिति न दोषः । अर्थापत्ति-रित्यनन्तरं तत्र चेति शेषः । **भावसाधन इति** । भाववाचक इत्यर्थः । भावे ल्युडन्तत्वाश्रयणादिति भावः । साध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिः । इदं च टीकाकृता भावसाधनकरणसाधनशब्दं व्युत्पादयता तत्र तत्रोक्तम् । **अनव-**

काशस्येति । गृहेऽनुपलब्धिरूपस्यासत्त्वप्रमाणस्य विषयान्तराभावेनानवकाशत्वादिति भावः । **अनुपपत्ति-मुखेनेति** । सावकाशनिरवकाशयोर्मध्ये निरवकाशानुपपत्त्या सावकाशस्य जीवनग्राहकप्रमाणस्यैव विषयान्तर-कल्पनोचितेति भावः । एतत्प्रकरणं न्यायनिबन्धादिकमालोच्य स्पष्टनीयमस्ति । यद्वा गृहभावप्रमाणस्येति पाठः । यदेति लेखकागतम् । **प्रकरणसम इवेति** । तत्स्थल इवेत्यर्थः ।

चषकः— सर्वथाऽसम्भव इति । सकलदेशकालासत्त्वमित्यर्थः । **प्रमाणद्वयविरोधः** जीवनग्राहक-प्रमाणस्य गृहेऽभावग्राहकस्य च विरोधः । **प्रकरणसमेन** सत्प्रतिपक्षेण ।

।। इति अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः ।।

* * *

।। अथ उपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः ।।
।। अथ तत्र मीमांसकोक्तोपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावः ।।

१०० सु०— गृह्यमाणे वस्तुनि स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनात् स्मर्यमाणे गृह्य-माणप्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिः उपमानम् । यथा गामनुभूय वनं गतो गवये गोसादृश्यमुप-लभ्य गवि गवयसादृश्यं प्रत्येति । यद्यपि नैतत्स्मरणम्, प्रतियोगिनो गवयस्य प्रागननु-भूतत्वेन गोगतसादृश्यस्याननुभूतत्वात् । न हि सामग्र्यभावे योग्येन्द्रियसन्निकर्षसद्भाव-मात्रेणानुभवः शक्योऽङ्गीकर्तुम् । प्रतियोगिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यप्रतीतौ हेतुत्व-मवधृतमेव । निर्विकल्पकप्रतीत्यभ्युपगमस्तु अप्रामाणिक एव । तथाऽपि यो यत्सदृशः स तत्सदृश इति व्याप्तिबलेन गमकत्वादनुमानमेव । व्यधिकरणत्वान्नेति चेत् तस्यादोषताया निरूपितत्वात्, एकाधिकरणतायाः शक्यसम्पादनत्वात् च । तस्मात् वैसादृश्यदर्शनवत् सादृश्यदर्शनमपि न पृथक् प्रमाणम् ।

परि०— प्राक्सन्निकर्षदशायां अपरोक्षानुभव एवायं भवत्वित्यत आह **न हि सामग्र्यभाव इति** । तमेव व्यनक्ति **प्रतियोगीति** । 'अवधृतमेवे'त्यनन्तरं 'तज्ज्ञानं प्रकृते नास्तीत्युक्तमि'ति योज्यम् । ननु सन्निकृष्टगोपिण्डविषयकनिर्विकल्पकज्ञानं सादृश्यविषयकमस्तु । तत्र प्रतियोगिज्ञाना-नपेक्षणादित्यत आह **निर्विकल्पकेति** ।। **तथाऽपीति** । स्मृतित्वापरोक्षानुभवत्वयोरयोगेऽपीत्यर्थः । 'विमता गौर्गवयसदृशी गवयस्य गोसदृशत्वादि'ति प्रयोगं हृदि कृत्वा आह **यो यत्सदृश इति** ।। **शक्यसम्पादनत्वादिति** । गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादित्येवंरूपेणेति भावः ।। **वैसादृश्येति** । गवादौ महिष्यादिवैसादृश्यदर्शनं यथा न पृथक् प्रमाणं तथेत्यर्थः ।

गु०दी०— गामनुभूयेत्यत्र अतिदेशवाक्यं विना स्वयमेवानुभूयेत्यर्थः । अतिदेशवाक्यं तु संज्ञा-संज्ञिसम्बन्ध एवापेक्ष्यते । न त्वत्र अतो न शाब्दोऽपि गवयानुभवोऽस्येति भावः । **न हि सामग्र्यभाव** इत्यत्र सप्रतियोगिकसादृश्यानुभवे प्रतियोगिज्ञानस्यापि सामग्र्येकदेशत्वेन तदभावे समग्रसामग्र्यभावादित्यर्थः । गवि गवयसादृश्यादपि प्राक् निर्विकल्पकमस्तीति मन्दाशङ्कायामाह **निर्विकल्पकेति** ।

यादु०— शाबरमुपमानं स्मरणरूपमेव अतो न प्रमाणमिति मतमपाकुर्वन्ननुमानान्तर्भावमुपपादयति **यद्यपीत्यादिना** । ननु गवि गोत्वमिव गवयसादृश्यमपि योग्यत्वादनुभूतमेवेत्यत आह **न हि सामग्र्यभाव इति** । ननु सविकल्पक एव सादृश्यानुभवे प्रतियोगिज्ञानं हेतुतयाऽवधृतं न निर्विकल्पक इत्यतः प्रतियोगिनो गवयस्याज्ञानेऽपि योग्येन्द्रियसन्निकर्षसद्भावेन च निर्विकल्पकः सादृश्यानुभवोऽङ्गीकर्तुं शक्यत एवेत्यत आह **निर्विकल्पकप्रतीतीति** ॥ **अप्रामाणिक इति** । न प्रमाणमूलक इत्यर्थः । इदं च वस्तुस्थितिमाश्रित्योक्तम् । निर्विकल्पकाभ्युपगमेऽपि तस्य संस्काराजनकत्वान्न तेन स्मृतिः सम्भवतीत्यवधेयम् ॥ **एकाधिकरणताया इति** । विमता गौर्गवयसदृशी गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशो यथा यमो यमान्तरेणेत्येकाधिकरणतायाः शक्यसम्पादनत्वाच्चेत्यर्थः ।

शे०चं०— सदृशदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमुपमानमिति मीमांसकोदीरितस्यानुमानान्तर्भावं वक्तुं तत्सोपपादनमनुवदति **गृह्यमाण इत्यादिना** । इदं च करणफलसाधारण्येनोपमानस्वरूपनिरूपणमात्रम् । लक्षणं तु स्मर्यमाणे गृह्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिसाधनं गृह्यमाणे वस्तुनि स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनमुपमानमिति द्रष्टव्यम् । गवयनिष्ठस्मर्यमाणगोप्रतियोगिकसादृश्यज्ञानं करणम् । फलं पुनरेतत्सदृशः स गौरिति गवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यज्ञानमित्यभिप्रेत्योक्तमर्थं विशेषनिष्ठतया दर्शयति **यथेत्यादिना** । ननु नगर एव यदा गोपिण्डोऽनुभूयते तदा गवयसादृश्यविशिष्टतयाऽप्यनुभूत एव सः । गवयसादृश्यस्य गोगतस्येन्द्रियसन्निकृष्टतयाऽनुभवितुं शक्यत्वादरण्यस्थले च तस्य तत्र स्मृतिरेव परमुदेति, न प्रमितिरिति तत्करणं किञ्चित्प्रमाणमतिरिक्तमभ्युपेयमित्याशङ्कां परिहरन्नेवानुमानान्तर्भावमाह **यद्यपीत्यादिना** । यद्यपि सादृश्यमस्ति गोपिण्डे तथाऽपि प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानतया प्रतियोग्यनवगमान्न तत्पूर्वमनुभूयते तेन नारण्यस्थले तस्य स्मृतिरित्यर्थः ।

ननु सादृश्यस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेऽपि न प्रतियोगिज्ञानस्य सादृश्यप्रतीतिमात्रे कारणत्वं, किन्तु तत्सविकल्पकरूपप्रतीतावेव । तथा च निर्विकल्पकरूपसादृश्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वाभावेन तदभावेऽपि सम्भवात् । गोगतसादृश्यस्यापि नगरेऽनुभवसम्भवात् । अरण्यस्थले तज्ज्ञानं स्मरणमेव किन्न स्यादित्यतोऽनुभवस्मरणयोः समानप्रकारकयोरेव कार्यकारणभावाङ्गीकारान्न पूर्वं निर्विकल्पकरूपसादृश्यज्ञानेन पश्चादरण्यस्थले सविकल्पकरूपं गोगतसादृश्यस्मरणं सम्भवतीति सत्येव दोषे वस्तुस्थितिमाह **निर्विकल्पकेति** । नन्वनुभूयमानगतत्वेन प्रतीयमानं सादृश्यं करणं स्मर्यमाणगतं तु तत्प्रमेयं तत्कथमनयोर्व्यधिकरणयोर्लिङ्गलिङ्गिभाव इत्याशङ्कते **व्यधिकरणत्वादिति** ॥ **तस्येति** । स गौरेतद्गवयसदृशोऽस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वात् । **यो यत्सदृशः**

कथञ्चने'त्यादिना पूर्वत्र निरूपितत्वादित्यर्थः ॥ **एकाधिकरणताया इति** । विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगत-सादृश्यप्रतियोगित्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशो, यथा यमो यमान्तरेणेति साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य शक्यसम्पादनत्वाच्चेत्यर्थः । इदं च हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यसम्पादनं पररीतिमाश्रित्यैव कृतम् । अत एवेह टीकायां 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत' इति मूलोक्तव्यधिकरणप्रयोगे काला-दिपक्षीकारेणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेति पूर्वमुक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतत्सदृशोऽस्य गवयस्य तत्सदृशत्वादिति वैयधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । इह टीकायां शक्यसम्पादनत्वादिति, लक्षणटीकायां च प्रयोगसम्भवादिति चोक्तमिति ध्येयम् । सादृश्यज्ञानस्य पृथक् प्रमाणत्वेऽनिष्टं कथयन्नेव प्रागुपपादितं पृथक् प्रमाणत्वाभावमुपसंहरति **तस्मादिति** ॥ **वैसादृश्यदर्शनवदिति** । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभ्यः पृथक् प्रमा-णत्वे वैधर्म्यज्ञानमपि तेभ्यः पृथक् प्रमाणं स्यात् । तथाहि । यत्र परोक्षादपरोक्षे भवति वैधर्म्यादिमतिः तस्मात् अयमन्यथेति, भवति च अस्मादप्यन्यथा स इत्यपि तत्र मतिः । न च तत्र, स्मर्यमाणगते सादृश्यप्रतीतिः प्रमितिरिति तत्करणं स्मर्यमाणप्रतियोगिकगृह्यमाणगतसादृश्यप्रतीतिः प्रमाणम् । स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीति-रप्रमितिरिति तत्करणं स्मर्यमाणप्रतियोगिकगृह्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरप्रमाणमिति नियन्तुं शक्यम् । विशेष-नियामकाभावात् । साऽर्थापत्तिरिति यदि मन्यसे तर्हीयमप्यर्थापत्तिरेवेति न सादृश्यज्ञानस्य पृथक् प्रमाणत्व-सिद्धिः । 'साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेव प्रसज्यते । अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत्प्रकृतेन किमि'ति कुसुमाञ्जला-वुदयनोक्तेरि'ति भावः ।

वा०र०— मीमांसकोदीरितेति । शबरस्वामिना मीमांसकेनोदीरितेत्यर्थः । अत एव शाबरमुपमान-मिति तत्र तत्र प्रयोगः । व्याख्यातं च शबरस्वामिनोक्ते इत्यादिरूपेण तत्र तत्र 'न चोपमा भवेदत्रे'ति पृथ-गधिकरणादिग्रन्थे । अत एव न्यायवार्तिकस्थोपमानस्य प्रत्यक्षागमान्तर्भावशङ्कापर-'यदा तावदुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यति तदा ह्ययमनेन सरूप' इति प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । यदापि शृणोति । यथा गौरयं वा गवय इति तदाऽस्य शृण्वत एव बुद्धिरुपजायत इति ग्रन्थविवरणरूपस्य यदापि गवयमेव प्रत्यक्षेण पश्यति । स्मरति च गां तदापि गोसादृश्यं गवयस्य प्रत्यक्षमेव । गोष्ठमप्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वाद्गोरिति चेदित्यादिवाचस्पतिग्रन्थ-व्याख्यानावसरे उदयनाचार्यैर्निबन्धे उक्तं जरन्मीमांसकमतं गोसादृश्यं गवयस्य प्रत्यक्षमेवेति वदता निरस्तम् । शाबरमतमाशङ्क्य पराचष्टे **गोस्थमितीति** । तेनास्य शाबरोपमानत्वेऽपि न मीमांसकमतोपमानत्वम् । जर-न्मीमांसकोपमानस्य गृह्यमाणगवये सादृश्यप्रतिफलतयाऽवगमनस्यैतदुपमानविलक्षणत्वात् । अत एव सर्वत्र सादृश्यमात्रमुपमानगम्यमिति । जरन्मीमांसकमतं कुतो न निरस्तमित्याशङ्कापरिहारकतया जरन्मीमांसकेति वाक्यमवतारितम् । एवमेव मीमांसकोपमानमित्यादिः प्रमाणलक्षणटीकादौ प्रयोगोऽपि विवेचनीयः । **प्रतीति-साधनमिति** । प्रमितिसाधनमित्यर्थः । वरदराज्युक्तरीत्या प्रयोगं दर्शयति **विमतो गौर्गवयसदृश इति** । पद्धतौ च स गौरित्येव पाठः । असाविति पाठो लेखकागतः । तथा पाठेऽपि गोः स्मर्यमाणतया बुद्धिसन्निधानेनासा-विति परामर्श इत्यप्याहुः । **इति चोक्तमिति** । उपलक्षणमेतत् । उपमानान्तर्भावस्थलीयतत्त्वनिर्णयटीकायां

गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वस्य लिङ्गत्वेनाङ्गीकाराद्वेत्युक्तमित्यपि ज्ञेयम् । यत्रापरोऽक्षादपरोक्षे भवतीत्यादिकं .... अनुसारेण कुसुमाञ्जलाविति । ....स्तवकस्थेति शेषः ।

चषकः— **शक्यसम्पादनत्वादिति** । विमता गौर्गवयसदृशी गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा यमो यमान्तरेणेति साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य सुसम्पादत्वादित्यर्थः ।

।। इति मीमांसकोक्तोपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावः ।।

* * *

।। अथ तार्किकोक्तोपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः ।।

१०१ मु०— अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिफलमनधिगतसङ्गतिसंज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम् । अतिदेशवाक्यार्थश्च क्वचित्साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यं क्वचिद्धर्ममात्रमिति त्रिविधो भवति, यथाऽव्युत्पन्नगवयपदार्थो गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्यानुभूतमर्थं प्रत्यक्षे(ण) गवये प्रत्यभिजानन् गवयपदं स्मरन् गवयपदस्य गवये सङ्गतिमवगच्छति, तदिदं साधर्म्योपमानम्, वैधर्म्योपमानं तु गवादिवद् द्विशफो न भवत्यश्व इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादश्वेऽश्वपदसङ्गतिग्रहणम्, धर्ममात्रोपमानपि दीर्घग्रीवत्वादिधर्मवान् पशुरुष्ट्र इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादुष्ट्रपदव्युत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्र यद्यपि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः प्राग्गवयादिदर्शनादतिदेशवाक्येन प्रयोगादिना लिङ्गेन वा भवितुं नार्हति, सम्बन्धिनोऽनवगमे सम्बन्धस्यावगन्तुमशक्यत्वात्, तथाऽपि गवयादिदर्शनोत्तरकालं साधर्म्यादिना लिङ्गेनैव भविष्यति । एतस्यां दशायामतिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकत्वेनोपयुज्यते यथा हि पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवीति व्यवहर्तव्येति लक्षणवाक्यं श्रुतवतः पृथिवीत्वाभिसम्बन्धं क्वचिद्द्रव्ये पश्यतोऽनुमानेनैव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरभ्युपगता तथा प्रकृतेऽपीति कथमिदं पृथक् प्रमाणं स्यादिति ।

परि०— मीमांसकोपमानमन्तर्भाव्य तार्किकोपमानमप्यनूद्य अन्तर्भावयति **अन्ये त्विति** ।। **संज्ञासंज्ञीति** । वाचकवाच्यसम्बन्धप्रमितिफलकमव्यु(त्पन्नवा)त्पादनवाचकपदस्मरणोपेतं गोसदृशो गवय इत्यादिरूपातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानं गोसदृशोऽयं गवय इत्येवंरूपमित्यर्थः ।। **प्रयोगादिना लिङ्गेन वेति** । गवयशब्दः अस्य पिण्डस्य वाचकः वृद्धैस्तत्र प्रयोगादिति प्रयोगरूपलिङ्गेन गवय-

पदात् झटिति प्रतीयमानत्वादिलिङ्गेनापि आदिपदोपात्तेनेत्यर्थः ॥ **साधर्म्यादिनेति** । वैधर्म्यादि-रादिपदार्थः ॥ **भविष्यतीति** । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरित्यनुषङ्गः ॥ **एतस्यां दशायामिति** । गवयादिदर्शनोत्तरकाल इत्यर्थः । अयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादिति प्रयोगवेलायां वेत्यर्थः । यो गोसदृशः स गवयसंज्ञिको यथा अमुक इति दृष्टान्ताभावेऽपि अतिदेशवाक्यमाप्तवाक्यतया 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति वाक्यमिव ग्राहकत्वेनोपयुज्यत इत्यर्थः । धर्ममात्रपरातिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकमि-त्येतद्दृष्टान्तेन व्यनक्ति **यथा हीति** । वाक्यत्रयपक्षेऽपि 'तथाही'त्यादिदृष्टान्तोपपादनमित्यप्याहुः ।

यादु०— प्रयोगादिना लिङ्गेनेति । गवयशब्दो गवयवाचकः । असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्य-मानत्वादिति लिङ्गेनेत्यर्थः । एतदनुमानात्प्रागसति वृत्त्यन्तर इत्यस्यासिद्धत्वेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गभीत्या तत्परि-त्यज्यादिशब्दोक्तं लिङ्गान्तरमाह **साधर्म्यादिनेति** । अत्रादिपदेन वैधर्म्यधर्ममात्रयोर्ग्रहणम् । एतस्यां दशाया-मित्यत्रैतच्छब्देन प्रागगवयादिदर्शनादित्युक्तकालपरामर्शः ।

वं०प०— संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो वाच्यवाचकभावसम्बन्धः ॥ **साधर्म्यादिनेति** । अयं गवयशब्द-वाच्यो भवितुमर्हति गोसदृशत्वादित्याद्यनुमानेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— नैयायिकोदीरितोपमानस्याप्यनुमानतामुपदर्शयितुं 'अकृतसमयसंज्ञास्मरणसहायं तत्समभि-व्याहृतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमुपमान'मिति न्यायाचार्योक्तमुपमानलक्षणं विवृण्वन्नेवोपमानलक्षणमाह **अन्ये त्वित्यादिना** । संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध(वाच्यवाचकभावसम्बन्ध)प्रमितिः फलं यस्य तत्तथोक्तम् । वादिविप्रति-पत्तेरुपमानस्य प्रमेयं फलं च दर्शयितुमिदमुक्तम् । अनेन च संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध उपमानस्य प्रमेयं तत्प्रतीतिश्च फलमित्युक्तं भवति । अनधिगता सङ्गतिः स्वार्थेन वाच्यवाचकभावो यस्याः संज्ञायाः सा तथोक्ता तस्या यत्स्मरणं तत्सहायो यस्य तत्तथोक्तम् । इदं च अवान्तरव्यापारप्रदर्शनायोक्तम् । तत्समभिव्याहृतेत्यत्र तच्छब्दे-नानधिगतसङ्गतिसंज्ञापरिग्रहः । तया समभिव्याहृतं सहोच्चारितं यदतिदेशवाक्यम् । अतिदिश्यते प्रतिपाद्यते साधर्म्यादिकमनेनेत्यतिदेशः स चासौ वाक्यं चेति सामानाधिकरण्यसमासः । अविज्ञातं गवयादिकं जिज्ञासमानं प्रति प्रसिद्धगवादिसादृश्यद्वारेण तद्बोधकं वाक्यमतिदेशवाक्यमित्यर्थः । तस्य योऽर्थः साधर्म्यादिलक्षणस्तस्य संज्ञिनि गवयादौ प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञानमुपमानमित्यर्थः । एतच्च करणांशनिरूपणम् । अत्र च शाब्दप्रमितिव्यव-च्छेदाय अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतेत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमित्योर्व्यावृत्त्यै वाक्यार्थग्रहणम् । उपमानस्य त्रैविध्यलाभायातिदेशवाक्यार्थस्य त्रैविध्यमाह **अतिदेशेति** । ततश्च तद्भेदात्तत्प्रतिसन्धानात्मकमुपमानमपि त्रिविधमिति भावः । उपमानत्रयमपि क्रमेणोदाहरति **यथेत्यादिना** । अत्र प्रत्यभिजानन्प्रत्यभिज्ञानादित्यन्तेन करणशरीरमुक्तं, शेषेण फलमिति च ज्ञेयम् ॥ **प्रयोगादिना लिङ्गेनेति** । गवयशब्दो गवयस्य वाचकः असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वात् । यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते, स तस्य वाचको यथा गोशब्दो

गोत्वस्य, प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे गवयशब्दः पुरोवर्तिनि, तस्मात्तस्य वाचक इत्यनुमानेनेत्यर्थः । आदिपदेन साधर्म्यादिपरिग्रहः ।। **साधर्म्यादिना लिङ्गेनेति** । यद्यपि गवयादिदर्शनोत्तरकालं प्रयोगस्याप्युक्तरीत्या तदनुमापकत्वं सम्भवत्येवेति न तत्परित्यागो युक्तस्तथाऽप्यसति वृत्त्यन्तर इति हेतुविशेषणस्य दुर्ज्ञानत्वेन विशेषणासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वात् तत्परित्यागः । यद्यप्ययं गवयशब्दवाच्यो गोसदृशत्वादित्यपि नानुमातुं शक्यं, गोसादृश्यमात्रस्य गव्यपि सत्त्वेन विपक्षवृत्तित्वात् । तथाऽप्यगोत्वे सति गोसादृश्यात् तदनुमानमप्रत्यूहमिति हृदयम् । एवं तर्ह्यतिदेशवाक्यानर्थक्यमित्यत आह **एतस्यां दशायामिति** । गवयादिदर्शनोत्तरकालमित्यर्थः । अनुमानस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धनिश्चायकत्वं परस्यापि क्वचित्सम्मतमिति तदनभ्युपगमे तदपि न स्यादिति भावेन दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रकृतमर्थमुपसंहरति **यथा हीत्यादिना** ।

वा०र०— न्यायाचार्योक्तमिति । वरदराजीयेऽपीत्याचार्या इत्यस्य लक्षणस्य तदीयत्वोक्तेः । आचार्योक्तिस्तु कुत्रेति शोध्यमस्ति । **अत्र चेति** । प्रत्यभिजानन्निति प्रथमे । उत्तरयोस्तु प्रत्यभिज्ञानादिति द्वेधा । **गोशब्दो गोत्वस्येति** । न्यायनये व्यक्त्याकृतिजातीनामर्थत्वे जातेरर्थत्वावधारणाद्गोत्वस्येत्युक्तम् ।

चषकः— मीमांसकाभिमतोपमानस्वरूपमन्तर्भाव्य नैयायिकाभिमतोपमानस्वरूपमन्तर्भावयिषुः तमनुवदति **अन्ये त्वित्यादिना मन्यन्ते** इत्यन्तेन । वाच्यवाचकभावसम्बन्धप्रमितिफलकमप्रतिसंहितशक्तिक-पदस्मृतिसहकृतगोसदृशो गवय इत्याद्यानुपूर्वीकातिदेशशक्यार्थप्रत्यभिज्ञानं गोसदृशोऽयं गवय इत्येवमाकारमुपमानमित्यर्थः । **अव्युत्पन्नेति** । अनधिगतशक्तिकेत्यर्थः । **साधर्म्यादिनेति** । अत्रत्यादिपदं वैधर्म्यधर्ममात्र-परिग्राहकम् ।

।। इति तार्किकोक्तोपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः ।।

।। इति उपमानस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः ।।

* * *

।। अथ अभावप्रतीतिसाधनरूपस्याभावरूपप्रमाणस्य प्रतियोगिभेदेन प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावः ।।

।। अथ तत्र घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावग्राहकस्याभावप्रमाणस्य अनुमानेऽन्तर्भावः ।।

१०२ सु०— घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रतीतिसाधनं प्रमाणं अभावः । तच्च अनुपलब्धिलक्षणं लिङ्गमेवेत्यभावोऽपि नानुमानाद्भिद्यते । अतो युक्तं त्रीण्येव प्रमाणानीति ।

परि०— अनुपलब्धिलक्षणमिति । (नोप)योग्योपलब्ध्यभावरूपमित्यर्थः । इह घटो नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात् सम्मतवदिति ।। **अभावोऽपीति** । उपलब्ध्यभावरूपमभाव-प्रमाणमपीत्यर्थः ।

शे०चं०— अभावस्यानुमानान्तर्भावं वक्तुं लक्षणमाह **प्रत्यक्षेति** । यद्यपि त्रिविधाभावप्रमाणसङ्ग्रहाया-भावप्रतीतिसाधनं प्रमाणमभाव इत्येव तल्लक्षणं वक्तव्यं तथाऽप्यानुमानिकार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्यानुमान-तायामागमिकार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्य चागमतायां वादिनामविप्रतिपत्तेरनुमानत्वादिना वादिविप्रतिपत्तिविषय-त्वात्प्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्यैवाभावप्रमाणत्वेनोपन्यास इत्यवधेयम् ॥ **तच्चेति** । घटोऽत्र नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वाद्गजवदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः ।

॥ इति घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावग्राहकस्याभावप्रमाणस्य अनुमानेऽन्तर्भावः ॥

* * *

॥ अथ क्वचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षमपि भवति, सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिवेद्यः ॥

१०३ **सु०**— तत्किमभावो नियमेनानुमानान्तर्गत इत्यत आह **क्वचिदिति** ।

अनु०— **क्वचित् ।**

प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः

कदाचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रत्यक्षमपि भवतीत्यर्थः ।

किं तर्हि प्रत्यक्षयोग्यार्थानां सर्वेषामप्यभावः प्रमाणद्वयवेद्य इत्यत आह सुखादेरिति ।

सुखादेर्नियमेन च ।

चस्त्वर्थः । सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिप्रत्यक्षेणैव ग्राह्य इत्यर्थः ।

परि०— **सुखादेरभाव** इत्यभावपदस्य विषयपरत्वेऽध्याहारेण योजनामाह **साक्षिप्रत्य-क्षेणैव ग्राह्य इति** ।

वं०प०— **अनेनेति** । आन्तरस्य सुखादेः साक्षिवेद्यस्याभावो नियमेन साक्षिणा गृह्यत इति कथनेन इत्यर्थः ।

शे०चं०— तत्किमिति । तथा सति घटाद्यभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **किं तर्हीति** । तथा सति सुखाद्यभावस्यापि प्रमाणद्वयवेद्यत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

॥ इति क्वचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षमपि भवति, सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिवेद्यः ॥

* * *

॥ अथ प्रकारान्तेणास्यानुव्याख्यानस्य व्याख्यानम् ॥

१०४ **सु०— यद्वाऽभाव** इति प्रमाणमेवोच्यते, तस्य **सुखादेरिति** परम्परया सम्बन्धः । **नियमेन प्रत्यक्षान्तर्गत** इति सम्बन्धः ।

अनेन बाह्यानां प्रत्यक्षयोग्यानां घटादीनामभावः प्रत्यक्षानुमानवेद्य इत्युक्तम्, तद् अयुक्तम्, एकस्यैव ज्ञानस्य स्वतन्त्रकारणद्वयजन्यत्वानुपपत्तेः, परस्परविरुद्धपरोक्षापरोक्षत्वलक्षणाकारद्वयप्राप्तेश्चेत्यत उक्तं **क्वचिदिति** ।

परि०— प्रत्यक्षान्तर्गत इत्यनेनान्वयार्थमाह **यद्वेति** । उपलब्ध्यभावरूपप्रमाणमित्यर्थः ॥ **परम्परयेति** । सुखादेरुपलब्ध्यभाव इति वा सुखादेरभावग्राहकोऽभाव इति वा परम्परयेत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रेति** । परस्परनिरपेक्षं यत्करणद्वयं प्रत्यक्षानुमानादिरूपं तादृशद्वयेन जन्यत्वायोगादित्यर्थः । मनोरूपं करणं तु सर्वत्र सहकारित्वान्न स्वतन्त्रमिति सर्वस्य करणद्वयजन्यत्वेऽपि न स्वतन्त्रकरणद्वयजन्यत्वमिति भावः ।

गु०दी०— अभाव इत्यभावप्रमाणमुच्यत इत्यत्र अभावग्राहकः साक्षी लक्षणयाऽभाव इत्युच्यते । तयोः साक्षाद्ग्राहकभावः सम्बन्धः । प्रतियोगिनः सुखस्य त्वभावदशायामभावाज्ज्ञानद्वारा सम्बन्ध इत्यर्थः ।

यादु०— नन्वभावशब्देनाभावग्रहणे प्रायपाठविरोधः । पूर्वमभावशब्देनाभावाख्यप्रमाणस्यैव गृहीतत्वादित्यरुच्याऽऽह **यद्वेति** ॥ **परम्परयेति** । अभावद्वारेत्यर्थः । तथा च सुखाद्यभावग्राहकमभावाख्यं प्रमाणमिति लभ्यत इति भावः । चाक्षुषादीनां रूपादिज्ञानानां मनोजन्यत्वादाह **स्वतन्त्रेति** । अत्र स्वातन्त्र्यमसाधारणकारणान्तरानपेक्षत्वम् । मनश्च रूपादिज्ञानजनने तादृशं चक्षुराद्यपेक्षतेऽतो न तत्र स्वतन्त्रमिति भावः ।

वं०प०— क्वचिदितीति । तथा चैकस्यैव ज्ञानस्य कारणद्वयजन्यत्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः ।

शे०चं०— 'प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभाव' इत्यादिना पूर्वग्रन्थेऽभावशब्देनाभावाख्यप्रमाणस्यैव प्रस्तुतत्वा-दभावस्यैव ग्रहणे तद्विरोध इत्यपरितोषादाह **यद्वेति** ॥ **परम्परयेति** । सुखादेः स्वाभावेन सह प्रतियोग्यनुयोगि-भावरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तद्द्वाराऽभावप्रमाणेनेति परम्परया सम्बन्ध इत्यर्थः । तथा च सुखाद्यभावग्राहकमभावाख्यं प्रमाणमिति लभ्यत इति भावः । चक्षुरादिजन्यस्य रूपादिज्ञानस्यापि मनःकारणत्वादाह **स्वतन्त्रेति** । स्वत-न्त्रत्वमसाधारणत्वं मनसश्च ज्ञानमात्रे साधारणत्वान्न स्वतन्त्रत्वमित्युक्तमिति भावः ॥ **इत्यत उक्तं क्वचिदि-तीति** । तथा च अभावविषयकैकज्ञानस्य स्वतन्त्रकरणद्वयजन्यत्वानङ्गीकारान्न विरोध इति भावः ।

॥ इति प्रकारान्तरेणास्यानुव्याख्यानस्य व्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षयोग्येऽर्थेऽनुमानानवकाशरूपानुपपत्तिनिराकरणम् ॥

१०५ **सु०—** तथाऽपि अनुपपत्तिरेव, प्रत्यक्षग्राह्येऽर्थे अनुमानानवकाशात् इत्यत आह **अन्यत्रेति** ।

अनु०— अन्यत्र झटिति प्राप्तः

सुखादेरन्यत्र घटादौ प्रतियोगिनि सति, योऽभावोऽभावप्रमाणं **झडिति** प्राप्नोति, तत्प्रत्यक्षम्, यत्तु विलम्बेन जायते तदनुमानमिति । एतदुक्तं भवति । घटाद्यभावग्राहकं योग्यानुपलब्धिरूपं प्रमाणं पृथगेवेति मीमांसकाः, अनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेव तदिति सौगताः, तदुभयमप्यनुपपन्नम्, प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि भूतले घटाद्यभावस्य प्रत्य-क्षेणैव (चाव)गम्यमानत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्ष-फलत्वानुपपत्तेः, अपरोक्षाकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, बाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पना-नुपपत्तेः । अन्यथा रूपादिज्ञानेऽपि प्रमाणान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्, लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादि-विलम्बेन विना झडिति जायमानस्यानुमानफलत्वानुपपत्तेः । लिङ्गस्य ज्ञातस्यैव करणत्वा-दनुपलब्धेरप्यभावत्वेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च ।

परि०— **अन्यत्रेति** । अधिकरणज्ञाने इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य इति योज्यम् ॥ **अन्यथेति** । इन्द्रियान्वयानुविधानस्यान्यत्रोपक्षयकल्पनयाऽनुपलब्धिरूपमानान्तरकल्पन इत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रतियोगिनि सतीत्यत्र प्रतियोगिस्मरणे सतीत्यर्थः । **यत्तु विलम्बेन जायत** इत्यत्र अन्धकारे आलोकसहकाराभावाद्विद्यमानोऽप्यभावश्चक्षुषा नोपलभ्यते । तदा हस्तप्रसारणादिना विचारे कृतेऽपि घटस्यानुपलम्भान्नास्ति घट इति ज्ञानं जायते। तदा योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वाख्यलिङ्गेनैवाभावज्ञानमित्यर्थः। नापि तत्र त्वगिन्द्रियेणैवाभावज्ञानमिति वाच्यम् । विना परामर्शं तेनाप्यज्ञानात् । परामर्शस्त्वनुमानमेव । घटोपलम्भाय हस्तं प्रसारयन्तीति सर्वानुभवसिद्धम् । प्रसारणेऽपि घटमनुपलभमानः योग्यानुपलब्ध्यैव घटाभावमनुमिनोति वदति च नोपलभ्यते ततो नास्त्यत्र घट इति । **अनवस्थाप्रसङ्गाच्चे**त्यत्र अनुपलब्ध्यैवाभावानुमानमिति वदतः सौगतस्य स्यादेवानवस्था । उपलम्भाभावस्तु साक्षिवेद्य इति वदतामस्माकं तु नानवस्थेति ज्ञेयम् ।

यादु०— अन्यत्रेति । अधिकरणज्ञान इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरिति शेषः ॥

वं०प०— इन्द्रियेति । अनन्यथासिद्धेति पूरणीयम् । अत एवैतद्विशेषणस्यासिद्धिं परिहरति **बाधकेति** । **अन्यत्र** अधिकरणग्रहणे । **अन्यथा** बाधकाभावेऽपीन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपक्षयकल्पने । **रूपादीति** । तत्रापीन्द्रियस्याधिष्ठानभूतघटादिग्रहणे उपक्षयस्य वक्तुं सुवचत्वादिति भावः । **प्रमाणान्तरेति** । प्रत्यक्षभिन्नेत्यर्थः ॥ **जायमानस्येति** । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि भूतले जायमानस्य घटाभावज्ञानस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— झडितीति । विना विमर्शेन चक्षुर्व्यापारानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **विलम्बेनेति** । पक्षदर्शनलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणलिङ्गानुसन्धानरूपविलम्बेनेत्यर्थः । ननु झडिति प्रवर्तमानं घटादिप्रतियोगिकाभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षं, परामर्शपूर्वकं प्रवर्तमानं तु तदनुमानमिति भाष्यकारीयं घटादिप्रतियोगिकाभावस्य प्रत्यक्षत्वानुमानत्वव्यवस्थाश्रयणमनर्थकम् । मीमांसकरीत्याऽनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगम्यताया एव सौगतरीत्याऽनुलब्धिरूपलिङ्गगम्यताया एव वा वक्तुं शक्यत्वादित्यतः पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिव्युत्पादनपूर्वकं भाष्यकारीयव्यवस्थाश्रयणमुपपादयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । नन्विन्द्रियाजन्यत्वे बाधकाभाववद्भूतले घटाभावप्रतीतिरपि षष्ठप्रमाणजन्यैवेत्यतः, इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरिन्द्रियजन्या, इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् रूपादिप्रतीतिवदित्यनुमानेनेन्द्रियजन्यत्वसिद्ध्या तद्विरोधान्न प्रमाणान्तरजन्यत्वं तस्या युक्तमित्याशयेनाह **इन्द्रियेति** । नन्विन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रं नेन्द्रियजन्यत्वनियामकम् । तथा सत्यनुमितेरपि तत्प्रसङ्गात् । किन्त्वन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तत्प्रकृते नास्ति । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरनुमानवदधिकरणग्रहणे उपक्षीणत्वादित्यतोऽत्राधिकरणग्रहे उपक्षयः किं तत्प्रतीतेरपरोक्षत्वे साधकाभावात्कल्प्यते किंवा तत्त्वे बाधकसद्भावादिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **अपरोक्षेति** । न च अपरोक्षाधिकरणानुभवसन्निधानादपरोक्षत्वाभिमान इति वाच्यम् । धूमानुमानेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयात् । द्वितीयं दूषयति **बाधकेति** । अभावस्य तुच्छत्वेन साक्षात्कारविषयत्वानुपपत्तिर्बाधकमिति चेन्न । तथा सति शशविषाणवन्मानान्तरविषयत्वस्याप्यभावापातात् । अभावस्येन्द्रियेण सन्निकर्षानुपपत्तिस्तथेति चेत् । संयोगस्यैव सम्भवाद्द्रव्ययोरेव संयोग इति वैशेषिकादिप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वात् । अभावप्रतीतेरपरोक्षाकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वे बाधकाभावे च

सत्यपि तत्रेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणग्रहोपक्षयकल्पने बाधकमाह **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रस्यासाधकत्वादधिकरणग्रहणे उपक्षीणत्वेन अन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यासत्त्वेन तेन तदसिद्ध्या रूपादिप्रतीतेरपि नेन्द्रियजन्यत्वम् । किन्तु प्रमाणान्तरजन्यत्वमित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सौगतमतं दूषयति **लिङ्गदर्शनेति** । न च अभ्यासपाटवाद्विलम्बानुपलब्धिर्न तु व्यवधानानुपपत्तिरित्यनुमानफलत्वमेवेति वाच्यम् । तथा सति रूपादिज्ञानस्यापि तत्त्वापातादित्याशयात् ।

चषकः— योग्यानुपलब्धिरूपमिति । प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोग्युपलम्भकत्वरूपयोग्यताविशेषितानुपलब्धिरूपमित्यर्थः ।

।। इति प्रत्यक्षयोग्येऽर्थेऽनुमानानवकाशरूपानुपपत्तिनिराकरणम् ।।

* * *

।। अथ 'प्रातश्चत्वरे गजो नासीत्' इत्यादिप्रतीतावभावस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वाभावेऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानुमानवेद्यत्वम् ।।

१०६ सु०— ननु च प्रातश्चत्वरादौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमननुभूय देशान्तरं गतो गजस्मृतिमान् प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति प्रतिपद्यते । न तत्र प्रत्यक्षस्यावकाश इत्यनुपलब्धिलक्षणं पृथक् प्रमाणं तत्राङ्गीकार्यमिति । मैवम् । तत्राभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानुमानवेद्यताऽभ्युपगमात्, अनुपलब्धेश्च स्मरणाभावलिङ्गानुमेयत्वात् । अत एव तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीच्चत्वरे गज इति प्रतिपद्यते । स्मरणाभावोऽप्यनुपलब्ध्यन्तरानुमेय इत्यनवस्थेत्यपि नास्ति, साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षि(प्रत्यक्ष)वेद्यत्वादिति ।

परि०— न तत्र प्रत्यक्षस्येति । सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । **अनुपलब्धिलिङ्गकेति** । प्रातस्तत्र गजो नासीदननुभूतत्वादित्यादिलिङ्गकेत्यर्थः ।। *अर्थापत्त्यनुमानाभावानां यथायोगं प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावः ।।*

यादु०— न तत्र प्रत्यक्षस्येति । अधिकरणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन संयुक्तविशेषणताया असम्भवादिति भावः ।। **अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानेति** । अत्रानुपलब्धिशब्देनानुभवाभावो विवक्षितः । तथा च विप्रतिपन्नो गजः प्रातश्चत्वरे नासीत् । योग्यत्वे सति तदा तत्र मयाऽननुभूतत्वादित्यनुमानवेद्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

नन्वत्र स्वरूपासिद्धिरित्यत आह **अनुपलब्धेश्चेति** । अननुभवस्येत्यर्थः । विप्रतिपन्नो गजस्तदा तत्र मया-ऽननुभूतः । स्मरणयोग्यत्वे सति तन्निष्ठतयेदानीमस्मर्यमाणत्वाद्व्यतिरेकेण तन्निष्ठपाषाणादिवदिति स्मरणाभाव-लिङ्गानुमेयत्वं द्रष्टव्यम् । **बुद्धिसुखादीना**मित्यत्र सुखादिग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— न तत्रेति । अधिकरणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन संयुक्तविशेषणतारूपतत्सामग्रीविरहादिति भावः ॥ **अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानेति** । विप्रतिपन्नो गजः प्रातश्चत्वरे नासीद्योग्यत्वे सति तदा तत्रानुभूत-त्वात्सम्मतवदित्यनुमानवेद्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वयं स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यत आह **अनुपलब्धेश्चेति** । विप्रतिपन्नो गजस्तदा तत्र नानुभूतः स्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादेवाननुभूतत्वसिद्धि-सम्भवान्नोक्तदोष इति भावः । यद्यप्यनुपलब्धेः साक्षिवेद्यत्वान्न स्मरणाभावलिङ्गानुमेयत्वं स्वमतेऽस्ति । यद्वक्ष्यति 'साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वादिती'ति । तथाऽपि परीतिमाश्रित्यैतदुक्त-मिति मन्तव्यम् ॥ **अत एवेति** । प्रातर्गजाद्यभावस्यानुमानिकत्वादेवेत्यर्थः । बुद्धिसुखादीनामित्यत्र सुखादिग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति मन्तव्यम् ॥ **नियमेनेति** । अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमादिति भावः ।

॥ इति 'प्रातश्चत्वरे गजो नासीत्' इत्यादिप्रतीतावभावस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वाभावे-ऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानुमानवेद्यत्वम् ॥

॥ इति अभावप्रतीतिसाधनरूपस्याभावरूपप्रमाणस्य प्रतियोगिभेदेन प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावः ॥

* * *

॥ अथ उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥

॥ अथ तत्र उपक्रमादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥

१०७ सु०— तथाऽप्युपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादाः प्रमाणानि सन्तीति कथं तत्त्रित्वनियम इत्यत आह प्रारम्भाद्याश्चेति ।

अनु०— प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः ।

युक्तयः अनुमानानि । कुत इत्यत आह **आगमेति** ।

आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ।

यतोऽखिलाः प्रारम्भाद्या नियतव्याप्तयो, यो यत्र प्रारभ्यते स तत्र प्रतिपाद्य इत्यादिरूपां व्याप्तिमपेक्षमाणा **एवागमार्थावसित्यर्था** भवन्त्यतो **युक्तय** एवेत्यर्थः ।

एतेनागमान्तर्भावोऽपि निरस्तः । उपक्रमाद्या आगमविषया एव न चार्थापत्त्युपमाभावा इति योगविभागः ।

परि०— यो यत्रेति । व्याप्तिवाक्ये अबाधे सति तत्र प्रतिपाद्य इति योज्यम् । तेन 'ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' इति सावित्रसूक्ते अग्निप्रारम्भेऽपि तस्याप्रतिपाद्यत्वात् व्यभिचार इति न शङ्क्यम् ॥ **एतेनेति** । व्याप्तिसापेक्षत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **योगविभाग इति** । अन्तर्भावव्युत्पादनपरो वाक्यभेद इत्यर्थः । अन्यथा 'अर्थापत्त्युपमाऽभावाः प्रारम्भाद्याश्च युक्तय' इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

यादु०— स तत्र प्रतिपाद्य इत्यत्रापवादाभाव इति विशेषणीयम् । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ज्ञातव्यम् । निर्दोषशब्दत्वरूपागमलक्षणाक्रान्तत्वादेतेषामागम एवान्तर्भाव इति मतमतिदेशेन दूषयति **एतेनेति** । व्याप्तिमपेक्ष्यैवार्थावसितिकरणत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमुपक्रमादिष्वागमलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न । विप्रतिपन्नार्थे तेषामनुमानत्वेऽपि स्वार्थे आगमत्वस्यापि सत्त्वेन लक्ष्यत्वमित्याशयात् ।

वं०प०— एतेन व्याप्त्यपेक्षयाऽर्थबोधकत्वकथनेन ।

शे०चं०— अर्थापत्त्युपमाभावा अनुमानान्तर्गता इतिवत्प्रारम्भाद्या अप्यनुमानान्तर्गता इति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा युक्तय इति शब्दान्तरप्रयोगादन्यत्रान्तर्भावोऽमीषां प्रतिपाद्यत इति भ्रान्तिपरिहाराय युक्तय इत्येतद्व्याचष्टे **युक्तयोऽनुमानानीति** । 'स तत्र प्रतिपाद्यत' इत्यत्रापवादाभावे सतीति पूरणान्नातिप्रसङ्गः । निर्दोषशब्दत्वरूपागमलक्षणाक्रान्तत्वादेतेषामागम एवान्तर्भावः किन्न स्यादित्यत आह **एतेनेति** । व्याप्तिमपेक्ष्यैवार्थावसितिकारणत्वेनेत्यर्थः । न चैवमुपक्रमादिष्वागमलक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् । विप्रतिपन्नार्थे तेषामनुमानत्वेऽपि स्वार्थे आगमत्वस्यापि सत्त्वेन लक्ष्यतया तदनवकाशात् ॥ **योगविभाग इति** । अन्तर्भावव्युत्पादनपरे वाक्यभेद इत्यर्थः । अन्यथाऽर्थापत्त्युपमाभावप्रारम्भाद्याश्च युक्तय इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

॥ इति उपक्रमादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ वाक्यादीनामप्यानुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥

१०८ **सु०— वाक्यादीनामपि प्रमाणानामनुमानान्तर्भावमाह वाक्यमिति ।**

अनु०— वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः ।

यतो वाक्यादयोऽपि तथाविधा व्याप्तिमपेक्ष्यैव आगमार्थावसित्यर्थाः, ततस्तथा-विधा युक्तय एवेत्यर्थः । उपक्रमादीनामुत्तरोत्तरं प्राबल्यं वाक्यादीनां तु पूर्वपूर्वमिति ज्ञापनाय योगविभागः ।

शे०चं०— अत्र वाक्यं प्रकरणमित्यादि मूलतद्व्याख्यानयोः श्रुतेः स्वनिर्णये श्रुतित्वेनैव निर्णायकत्वेन वाक्यादिवदनुमानत्वेन निर्णायकत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुक्तिः । 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चे'त्युक्तानां श्रुत्यादीनां लिङ्ग-ग्रहणेनैव गृहीतत्वादिति युक्तिपादीयटीकायां श्रुतेर्लिङ्गतालाभात्तद्विरोध इति भाति । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वाक्यादीनामेव तत्र ग्रहणेन श्रुतेस्तदलाभान्न तद्विरोध इत्यन्ये ।

वा०र०— ननु 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चे'ति वाक्ये श्रुतेरपि वाक्यादिवत् स्वनिर्णये प्रमाणत्वेन गणनात् 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि'ति जैमिनिसूत्रेऽपि गणनात् 'वाक्यं प्रकरणं स्थानमि'ति भाष्ये श्रुतेः कथं युक्तित्वानुक्तिः । तत्रानुक्तौ वा मूले उपलक्षणया श्रुतिग्रहणं कुतो न व्याख्यातम् । लिङ्गस्याग्रहणेऽपि बाधकाभावादित्यतः ईशानाधिकरणचन्द्रिकानुसारेणाह **अत्र वाक्यं प्रकरण-मित्यादीति** । प्रमाणलक्षणस्थसमाख्यावाक्येति मूलटीकयोरित्यपि ज्ञेयम् । समाख्यायाः वाक्यादेरवरत्वे-ऽपीत्यादिव्याख्यानगतवाक्ये श्रुतिलिङ्गेति श्रुतिर्लिङ्गमिति वाक्यानुसारेण क्रमोपपत्त्युक्तावपि श्रुतिरूपलक्षणानुक्त्या एतन्मूलतुल्यत्वात् । यद्येवं लिङ्गत्वानुक्तिगतिः क्रियते तर्हि युक्तिपादीयमूलविरोध आयातीत्यतः सत्यमत्र विरोध आयात्येव तत्परिहाराय यत्नः कार्य इत्याशयेनाह **श्रुतिर्लिङ्गमित्यादीति** । युक्तीनामित्येव तत्रोक्तावपि श्रुत्या-दीनामिति स्पष्टत्वार्थं पूरितम् । **युक्तिपादीयेति** । नविलक्षणत्वाधिकरणीय'लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीना-मनुग्रह' इत्येतदनुभाष्यटीकायामित्यर्थः । करिष्यते चेदं विरोधोद्भावनं 'श्रुत्यादौ पूर्वं पूर्वं तु ब्रह्मतर्के'ति ज्ञान-पादीयानुभाष्यमूलटीकायामिति ज्ञेयम् ।

।। इति वाक्यादीनामप्यानुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ।।

* * *

।। अथ उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गतत्वेऽपि कुरुपाण्डववत्पृथग्वचनमप्युपपन्नम् ।।

१०९ सु०— यद्युपक्रमादयो वाक्यादयश्च अनुमानेऽन्तर्भवन्ति तर्हि कथम् 'उपक्रमोप-संहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्युपक्रमादीना-मनुमानापरपर्या(याया उप)योपपत्तेः पृथक्त्वेनोक्तिः, तथा 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथे'ति वाक्यादीनां लिङ्गादित्यत आह कुरुपाण्डववदिति ।

कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ।

यथा पाण्डवानां कुरु(विशेष)त्वेऽपि सामान्यविशेषापेक्षया 'सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानामि'त्यादौ कुरुभ्यः पृथग्वचनं तथा तेषामुपक्रमादीनां वाक्यादीनां चानुमानत्वेऽप्युपपत्तेर्लिङ्गाच्च पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ।

परि०— इत्यादाविति । दशमस्कन्धादिवाक्य इत्यर्थः ।

यादु०— सन्तानबीजमिति । 'द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानामि'ति भागवतवाक्यस्य 'जुगोप कुक्षिंगत आत्तचक्र' इत्युत्तरार्धेनान्वयः । आदिपदेन गोबलीवर्दादिशब्दसमभिव्याहृतवाक्यग्रहणम् ।

शे०चं०— इत्यादावित्यादिपदेन कुरुपाण्डवपदोपेतवाक्यान्तरपरिग्रहः ।

वा०र०— उपपत्तेः पृथक्त्वेनोक्तिरिति मूले उपपत्तेरिति पञ्चमी । तथा सति पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । पृथग्वचनमिति मूलम् । ततो न पुनरुक्तिरिति भावः । अत एव न च केवलतर्केणेत्येतत्तत्त्वनिर्णयटीकास्थकुरुपाण्डववत्सामान्यविशेषभावमाश्रित्येत्येतद्वाक्यव्याख्यावसरे यथा सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानामित्यत्र सामान्यवाचिकुरुशब्दस्य तद्विशेषवाचिपाण्डवशब्दसमभिव्याहारेण तदतिरिक्तकुरुपरत्वात् अपौनरुक्त्यमिति पौनरुक्त्यपरिहारे पर्यवसानं वर्णितमिति ज्ञेयम् ।

।। इति उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गतत्वेऽपि कुरुपाण्डववत्पृथग्वचनमप्युपपन्नम् ।।
।। इति उपक्रमादीनां वाक्यादीनाञ्चाप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ।।

* * *

।। अथ शाकुनलिप्यादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ।।

११० **सु०—** ननु तथाऽपि शाकुनलिप्यक्षरचेष्टासम्भवैतिह्यपरिशेषाः पृथक् प्रमाणानि सन्तीति चेत् (न) । शाकुनलिप्यक्षरचेष्टानामन्तर्भावस्य 'नविलक्षणा'धिकरणे सूचितत्वात् । सम्भवैतिह्ययोरनुमानागमान्तर्भावस्य सर्ववादिसम्प्रतिपन्नत्वात् । परिशेषस्य च 'परिशेषो मिथःसिद्धिरि'त्यनेनैवानुमानत्वस्य स्थितत्वात् ।

परि०— 'लिप्यक्षरे'त्येकं रेखारूपाक्षरेत्यर्थः । **चेष्टेति** । करनेत्रादिचेष्टेत्यर्थः । **न विलक्षणाधिकरण इति** । 'यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमि'त्यादाविति भावः ।

गु०दी०— लिप्यक्षरचेष्टेत्यस्य अस्याक्षरस्येयमङ्गुलिरिति सङ्केतपूर्विका या चेष्टा साऽक्षरचेष्टेत्युच्यते ।

यादु०— अक्षरचेष्टेति । अक्षरत्वेन सङ्केतिता चेष्टेत्यर्थः । **विलक्षणादिकरण इति** । शाकुनस्य 'यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमि'त्यत्रानुमानान्तर्भावस्य सूचितत्वात् । तत्र हि द्रौणिरेक एवाहं सर्वान्वैरिणो हनिष्यामि तत्सूचकशाकुनवत्त्वात् । यो यत्सूचकशाकुनवान् स तत्कार्यसिद्धिमान् यथा सम्प्रतिपन्न इत्यनुमाय प्रवृत्त इत्यवगम्यते । लिपेश्च वर्णस्मरणहेतुत्वेन मानसप्रत्यक्षान्तर्भावस्य 'पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधत' इत्यत्र सूचितत्वात् । अक्षरचेष्टाया अपि लिपिसमानयोगक्षेमतया तत्रैवान्तर्भाव इत्यस्यापि तेनैव ग्रन्थेन सूचितत्वादिति ।

शे०चं०— शाकुनेत्यादौ शाकुनं च लिप्यक्षरं च चेष्टा चेत्यादिरूपेण द्वन्द्वः ॥ **अन्तर्भावस्येति** । अनुमानप्रत्यक्षयोरिति शेषः ॥ **सूचितत्वादिति** । शाकुनस्य 'यथा द्रौणेरुलूकेने'त्यादिना अनुमाने लिप्यक्षरस्य पिपीलिकालिपिश्चे'त्यादिना वर्णस्मृतिहेतुतया मानसप्रत्यक्षे, चेष्टायाश्च शाकुनसमानयोगक्षेमतया यथा द्रौणेरित्यादिनाऽनुमानेऽन्तर्भावस्य सूचितत्वादिति भावः ।

॥ इति शाकुनलिप्यादीनामप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ॥
॥ अथ तत्र जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पूर्वमेव सूचितत्वम् ॥

१११ सु०— ननु तथाऽपि जैनास्तर्कं पृथक् प्रमाणमाहुः । सत्यम् । 'मिथस्सिद्धि'-रित्यादिना सोऽप्यनुमानान्तर्गत इति सूचितमेव ।

शे०चं०— आहुरिति । ततश्चानुप्रमाणत्रैविध्यमनुपपन्नमिति भावः ।

वा०र०— प्रमाणत्रैविध्येति । अत एव मूलदूषणानुमानेऽन्तर्भावात् प्रमाणत्रित्वं युक्तमिति उपसंहार इति भावः ।

॥ इति जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पूर्वमेव सूचितत्वम् ॥

* * *

।। अथ तात्पर्यपरिशुद्धिकारमतोत्थापनम् ।।

११२ सु०— अत्राह तर्कः प्रमाणमेव न भवति, कुतोऽनुमानम् । तथा हि । अनिष्ट-प्रसञ्जनं तर्कः । अनिष्टं च द्विविधम्(धा), प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकस्वीकारश्चेति । स पञ्चविधः, आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् ।

यादु०— अनिष्टप्रसञ्जनमिति । व्याप्तिमाश्रित्येति शेषः । ततश्च व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणार्थः । अतो नातिप्रसङ्गः । **सः** तर्कः । आत्माश्रयादिशब्दास्तत्प्रसञ्जनोपलक्षकाः ।

शे०चं०— तात्पर्यपरिशुद्धिकारमतमुत्थापयति **अत्राहेति** । प्रतिज्ञाते अप्रामाण्याननुमानत्वे उपपाद-यितुं प्रतिजानीते **तथाहीति** । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ इति तर्कसूत्रीयन्यायनिबन्धोक्तं तर्कलक्षणमाह **अनिष्टेति** । प्रसज्यतेऽनेनेति प्रसञ्जनं प्रसञ्जकमित्यर्थः । जलह्रदे निर्धूमत्वापादकव्यावृत्त्यर्थमनिष्टपदम् । लक्षणप्रविष्टमनिष्टं विभजते **अनिष्टं चेति** । तथा च प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारयोरन्यतरप्रसञ्जकस्तर्क इत्युक्तं भवति । तर्कविभागमाह **स इति** । पञ्चविधत्वमेव दर्शयति **आत्माश्रयेति** । अत्र टीकायामात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रका-नवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदादित्येव पाठः साधु । तथैव मूलकोशेषु न्यायनिबन्धादिषु पाठदर्शनात् । अन-वस्थाप्रसङ्गभेदादिति क्वाचित्कः पाठः । तत्रापि प्रमाणबाधितार्थत्वस्यानुपलक्षणे प्रतिज्ञाततर्कपाञ्चविध्यानिर्वाहात् तस्य वा पद्धत्यनुसारेण केवलानिष्टस्य वा सङ्ग्राह्यत्वात् प्रतिज्ञाततर्कपाञ्चविध्यसिद्धेः, नात्माश्रयादिशब्दानां तत्प्रसङ्गोपलक्षणत्वं प्रसङ्गशब्दस्य च प्रसिद्धार्थत्यागेन केवलानिष्टपरत्वं वा कल्पनीयमिति ध्येयम् ।। **प्रसङ्ग-भेदादिति** । प्रसञ्जकभेदादित्यर्थः । नन्वन्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयासङ्कीर्णोदाहरणाभावात् आत्माश्रयानवस्था-प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदेन तत्त्रैविध्यमेवेति कथं पाञ्चविध्यमिति चेन्न । अपेक्ष्यापेक्षितत्वस्यान्योन्याश्रये स्वापेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षितत्वस्य चक्रके उपाधित्वात् । आत्माश्रये च साक्षात्स्वापेक्षितत्वस्यैवोपाधितयोपाधिभेदात् 'यद्ययमेतज्जन्यजन्यः स्यात्' इत्यादिमणिकण्ठोपदर्शितापादनप्रकारभेदाच्चान्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयात्पृथक्त्व-विवक्षया पाञ्चविध्यकथनमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— तात्पर्यपरिशुद्धीति । अत्र तात्पर्यपदस्थाने तत्त्वपदं लेखकागतम् । अनिष्टप्रसङ्गस्तर्क इति लक्षणस्य वक्ष्यमाणस्थले तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोक्तत्वात् । एतदेवानुसन्धाय वरदराजीये उक्तम् । तर्कमधि-कृत्य तात्पर्यपरिशुद्धिकारस्तस्य स्वरूपमनिष्टप्रसङ्ग इति । यद्यपि प्रमाणप्रमेयेति सूत्रीयभाष्ये तर्को न प्रमाण-सङ्गृहीतः, न प्रमाणान्तरमित्यादिना तद्भाष्यव्याख्यानरूपोद्योतकरवार्तिके च तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतः, न प्रमाणा-न्तरं परिच्छेदकत्वात् । प्रमाणपरिच्छेदकं न तर्क इत्यादिना तद्वार्तिकव्याख्यानरूपन्यायवाचस्पतौ च तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतः प्रमाणपदेन हि चत्वारि प्रमाणानि सङ्गृहीतानि । न चैतेष्वन्यतमस्तर्क इत्यादिना च तर्कप्रामाण्यं निराकृतमिति न्यायभाष्यकारादिमतमुत्थापयतीति वक्तुमुचितम् । तथापि भाष्ये प्रतिज्ञामात्रतया तर्कप्रामाण्य-

निराकरणस्यापूर्णत्वात् वार्तिकादावपि पूर्वपूर्वापेक्षया किञ्चिद्विस्तरकरणेऽपि सम्पूर्णप्रतिपादनाभावात् तात्पर्य-परिशुद्धावेव च न्यायवाचस्पतिव्याख्यानव्याजेन विशिष्टार्थस्यैतदुक्तं भवति । 'तर्को हि प्रमारूपं प्रमाणं वा स्याल्लिङ्गदर्शनवदि'त्यादिना प्रतिपादनात् 'तर्को हि प्रमारूपं प्रमाणमि'त्याद्युत्तरमूलस्थशङ्काग्रन्थस्य तात्पर्यपरि-शुद्धिस्थत्वाच्च तन्मतोत्थापनपरतयैवैतद्ग्रन्थप्रवृत्तिवर्णनमिति सन्तोष्टव्यम् ।

तर्कसूत्रीयेति । तर्कलक्षणकथनपरसूत्रीयेत्यर्थः । **न्यायनिबन्धोक्तमिति** । न्यायनिबन्धापरनामक-तात्पर्यपरिशुद्धौ उदयनेनोक्तमित्यर्थः । एतच्च लक्षणप्रकरणे सूत्रमिति ज्ञेयम् । तत्सूत्रीयैतदुक्तं भवति । यस्मि-न्विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुद्यतं तद्विपर्ययशङ्कायां न तावत् प्रवर्तते । न यावदनिष्टापत्त्या विपर्ययाशङ्काऽपनीयते । तदपनय एव च स्वविषये प्रमाणसम्भव इत्यादिवाचस्पतिव्याख्यानरूपम् । तेनायं सूत्रार्थः । प्रमाणविषया-भ्यनुज्ञाद्वारेण फलसिद्धौ व्याप्रीयमाण ऊहस्तर्क इतीत्यादितात्पर्यपरिशुद्धौ कारणफलस्वरूपनिरूपणावसरे स्वरूप-मनिष्टप्रसङ्ग इति प्रतिपादनादिति ज्ञेयम् । अविज्ञाततत्त्व इत्येतत्सूत्रव्याख्यानं वाक्यार्थचन्द्रिकायां जिज्ञासा-धिकरणे कृतम् । शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायामपि कृतम् । परन्तु उपयोगानुसारेण व्याख्यानं तत्र तत्र कृतम् । मूलोक्तप्रमेयलाभार्थं तत्सूत्रव्याख्यानान्तरानुसरणम् । प्रमेयतत्त्वबोधे तु न विज्ञातं विशेषतो ज्ञातं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्यार्थस्येति विशेषज्ञाननिषेधात् सामान्यज्ञानलाभेन धर्मिज्ञानं सांशयिकं लभ्यते । कारणं व्याप्यं तदुप-पत्तिराहार्यारोपरूपा तत एव उहो विपर्ययेऽनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्क इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्वनिर्णयप्रयो-जकत्वप्रदर्शनमित्युक्तम् । जिज्ञासाधिकरणयुक्तिपादीयटीकाव्याख्यानं विवेचनीयमस्ति । पदार्थचन्द्रिकानुसारेण व्याख्याति **प्रसज्यतेऽनेनेति** । **न्यायनिबन्धादिषु चेति** । स्वरूपमनिष्टप्रसङ्ग इत्युक्त्यनन्तरमेव स चात्माश्रये-तरेतराश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधः इति न्यायनिबन्धे उक्तेः । अन्यत्रापि तदनुसारे-णोक्तिं मनसि कृत्वा निबन्धादिष्वित्युक्तम् । पाञ्चविध्यानिर्वाहात् तस्य वा पद्धत्याद्यनुसारेण केवलानिष्टस्य वा सङ्ग्राह्यत्वात् प्रतिज्ञाततर्कपाञ्चविध्यसिद्धेर्नात्माश्रयादिशब्दानां तत्प्रसङ्गोपलक्षणत्वम् । प्रसङ्गशब्दस्य च प्रसि-द्धार्थत्यागेन केवलनिष्टपरत्वं वा कल्पनीयमिति ध्येयमिति टीकापाठः । उक्तरीत्या पाञ्चविध्यप्रतिपादनपूर्वक-मात्माश्रयादिशब्दानां तत्प्रसङ्गोपलक्षणत्वादिक्लेशाभाव इति प्रतिपादयता यदन्यथाख्यातौ पाञ्चविध्यलाभाय प्रसङ्गपदस्य पाञ्चविध्यसमर्पकतया व्याख्यानमात्माश्रयादिपदानां तत्प्रसङ्गोपलक्षणतया व्याख्यानं च कृतम् । तदपरामर्शमूलकमिति सूचयति । विस्तरस्तु वाक्यार्थविनोदे द्रष्टव्य इत्याशयः । टीकायां नन्वित्यादिग्रन्थे प्रसङ्गस्तु प्रसञ्जनाभिप्रायका इति ज्ञेयम् । एतत्प्रकरणं न्यायभाष्यादिकं मणिकण्ठतट्टीके पदार्थचन्द्रिका तट्टीका-द्यनुसारेण तत्रतत्रोपयुक्तांशस्वीकारेण व्याख्यातमस्ति ।

।। इति तात्पर्यपरिशुद्धिकारमतोत्थापनम् ।।

* * *

।। अथ प्रसङ्गशब्दनिर्वचनश्च ।।

११३ **सु०— तत्र प्रसङ्गो नाम व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् ।**

यादु०— प्रसङ्गशब्दश्च केवलानिष्टप्रसङ्गपरः । तत्र यत्किञ्चिदनिष्टप्रसङ्गस्य तर्कत्वाभावादाह **प्रसङ्गो नामेति** । यद्यप्यात्माश्रयादिप्रसङ्गोऽपि व्याप्याङ्गीकारे व्यापकप्रसङ्गरूप एव । आत्माश्रयादेरप्यनिष्टत्वात् । अन्यथोक्ततर्कसामान्यलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः । कथमन्यथा व्याप्त्यभावनिबन्धनानामनैकान्तिकविरुद्धादीनां व्याप्यत्वासिद्धिपर्यवसानेऽपि तदपेक्षया पृथगाभासत्ववचनम् ।

शे०चं०—नन्वनिष्टप्रसङ्गस्तर्क इत्युक्तम् । तथा सति शब्दो यद्यनित्यः स्यात् तर्हि सावयवः स्यादित्यादेरप्यनिष्टापादनतया तर्कत्वप्रसङ्गादित्यतोऽत्र लक्षणवाक्यस्थस्यानिष्टप्रसङ्गशब्दस्य व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसङ्गपरत्वेनानिष्टप्रसङ्गमात्रपरत्वाभावान्न दोष इति भावेन परिष्कृतं तल्लक्षणमाह **तत्र प्रसङ्गो नामेति** । अनिष्टस्य वह्न्यभावव्यापकस्य धूमाभावादेः प्रसञ्जको व्याप्याङ्गीकारस्तर्क इत्यर्थः । अत्र व्यापकारोपहेतुर्व्याप्यारोपस्तर्क इत्युक्ते भ्रमरूपवह्न्यनुमितिहेतौ बाष्पारोपितधूमेऽतिव्याप्तिः । तत्रैव प्रवृत्ते यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति तर्केऽव्याप्तिश्च । तत्र निरग्निकत्वनिर्धूमत्वयोः सत्त्वेन व्याप्यव्यापकयोरारोपस्याभावादिति तत्परिहारायारोपपदं विहायाङ्गीकार इत्युक्तमिति ध्येयम् ।

वा०र०— लक्षणवाक्यस्थस्येति । अनेन मूले तत्र प्रसङ्गो नामेत्यत्र तत्रेत्यस्य लक्षणवाक्य इत्यर्थ उक्तो भवति । अनिष्टप्रसङ्गशब्दस्येत्यादि वदता प्रसङ्गपदमनिष्टप्रसङ्गपरमित्युक्तं भवतीति ज्ञेयम् । **परिष्कृतमिति** । शिवादित्यादिभिरिति शेषः । व्याप्याङ्गीकार इति मूले अत्र व्याप्याङ्गीकार इति करणांशाभिधानमनिष्टव्यापकप्रसञ्जनमिति फलांशकीर्तनमिति विवेकं सूचयन् व्याचष्टे **अनिष्टस्येत्यादिना** । पूर्वं परिशेषे मिथःसिद्ध्यादिलक्षणव्याख्यानावसरे विवेकस्य कथनाच्छिष्यैरेव तदूह्यत्वमित्याशयेनात्र तत्कथनमिति ज्ञेयम् । प्रसञ्जनमित्येव मूले लक्षणम् । परं त्वर्थानुवादः प्रसङ्गपदमिति स्वीकारे प्रसङ्गलक्षणे प्रसङ्गपदप्रयोगः कथमिति शोध्यमस्ति । पदार्थचन्द्रिकानुसारेण अनिष्टस्येत्यनूद्य धूमाभावादेरित्यन्तं व्याख्यानम् । अधिकविचारः जैनाधिकरणटीकायाम् । **बाष्पारोपितधूम इति** । बाष्पाधिकरणधूमविषयकारोप इत्यर्थः । तथाहि । प्रत्यक्षमेव तावद्भूतले वर्तमानं तद्विशेषणतया घटाभावेऽपि प्रवर्तमानं यद्यत्राभविष्यद्घटो भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यादि प्रथमसूत्रीय प्रत्यक्षानुमानागमानुग्राहकप्रदर्शनपरन्यायवाचस्पत्याद्यनुसारिमूलव्याख्यानं वर्धमानाद्यनुसारेण शोध्यमस्ति ।

।। इति प्रसङ्गशब्दनिर्वचनश्च ।।

* * *

॥ अथ 'तर्कस्य प्रमाणानामनुग्राहकत्वेन तदितिकर्तव्यतारूपत्वात् तन्निरूपणस्यावश्यकत्व' गर्भितं 'प्रमाणानामनुग्राहक' रूपतर्कघटितस्यानुग्रहस्य वैविध्यम् ॥

॥ अथ तत्र तर्कस्य प्रत्यक्षानुग्राहकत्वम् ॥

११४ **सु०—** सोऽयं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः । अनुग्रहश्च प्रमाणविषयसम्भावनादि-रूपः । तथाहि । भूतले घटः किन्न स्यादिति विपरीतशङ्कया कुण्ठितशक्तिकं, प्रत्यक्षं न तावद्घटाभावं निश्चिनुयात्, यावत् 'यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत् तत्तुल्यदर्शन-सामग्रीकत्वादि'ति तर्केण विपरीतशङ्का नापनीयते । तर्को हि दुर्जन इव पराभिलषितं वि(व्यव)च्छिद्य घटाभावं सम्भावयति । अथेदानीं प्रत्यक्षं सुजन इव स्वप्रमेयं निश्चिनोति ।

परि०— **प्रमाणविषयेति** । प्रमाणस्य यो विषयस्तस्येत्यर्थः ॥ **सम्भावनादीति** । विपरीतशङ्काव्यभिचारशङ्कादिनिवृत्तिः **आदिपदार्थः** । प्रत्यक्षानुमानागमरूपप्रमाणानुग्राहकत्वं क्रमेण तस्य व्यनक्ति **भूतले घट इति** ।

गु०दी०— **प्रमाणविषयसम्भावनादिरूप** इत्यत्र आदिपदेन शङ्कानिवृत्त्यपरपर्यायो विपरीतभावना-निरासो हि परस्याभिमतः । अर्थसम्भावना चार्थस्यास्तित्वयोग्यताप्रमापकम् । एवं चास्तित्वयोग्यताप्रमापकस्य शङ्कानिवृत्तिरूपार्थतथात्वावधारणहेतोश्च तर्कस्य कथं न प्रामाण्यमित्यनुसन्धेयम् ।

यादु०— **सम्भावनादिरूप** इत्यत्रादिपदेन विपरीतशङ्कापनयनं ग्राह्यम् । सम्भावना च प्रमाणविषया-भ्यनुज्ञानम् । तस्य साधनार्हत्वबोधनमिति यावत् ।

शे०चं०— ननु तर्कस्याप्रमाणत्वे शास्त्रे तन्निरूपणमनर्थकं स्यादित्यतोऽप्रमाणत्वेऽपि तस्य प्रमाणा-नुग्राहकत्वेन तदितिकर्तव्यतारूपतयाऽऽवश्यकत्वाद्युक्तं तन्निरूपणमिति भावेन तस्य तदितिकर्तव्यरूपतामाह **सोऽयमिति** ॥ **प्रमाणविषयसम्भावनादीति** । सम्भावना च प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानम् । आदिपदेन तदुपयोगि-विपरीतशङ्कानिरसनपरिग्रहः । ततश्च प्रमाणविषयः साध्यधर्मस्तस्याभ्यनुज्ञानं नाम कोट्यन्तरन्यक्कारेण साधना-र्हत्वबोधनमित्यर्थः । प्रतिज्ञातं प्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्योपपादयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । सर्वप्रमाण-ज्यैष्ठ्यात्प्रत्यक्षस्य प्रथमतस्तद्विषय एव विपरीतशङ्कोत्थापनप्रकारं तर्केण तन्निवृत्तिप्रकारं च दर्शयति **भूतल इत्यादिना** । चक्षुर्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायितया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्वमित्यत्र दृष्टान्तार्थं भूतलमिवेत्युक्तम् । न त्वभावप्रत्यक्षोपयोगिताभिप्रायेण । शान्तः कोलाहल इत्यादावधिकरणप्रत्यक्षमन्तरेणाप्यभावग्रहणादिति ध्येयम् ॥ **तत्तुल्येति** । चक्षुर्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतिविषयतया भूतलेन सह तुल्ययोगक्षेमत्वादित्यर्थः ।

चषकः— प्रत्यक्षानुमानागमरूपप्रमाणत्रितयानुग्राहकत्वमानुपूर्व्या स्फुटीकरोति **भूतले घट इति** ॥

॥ इति तर्कस्य प्रत्यक्षानुग्राहकत्वम् ॥

।। अथ तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वम् ।।

११५ **सु०— एवं क्वचिद्व्यभिचाराशङ्कयोपाधिशङ्कया वा धूमवानपि पर्वतोऽग्निमान् मा भूदिति पक्षे विपक्षशङ्कयाऽनुमाने कुण्ठिते, 'यदि निरग्निकः स्यात् पर्वतः तदा निर्धूमोऽपि स्यादि'त्यादिरूपस्तर्कः प्रवर्तते । स ह्युपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपजनयन्विपरीतेच्छां विच्छिनत्ति, ततश्च निश्चिताविनाभावमनुमानं निष्कम्पमेवाग्निमत्त्वं निश्चाययति ।**

परि०— एवं क्वचिद्व्यभिचारशङ्केति ।

गु०दी०— निश्चिताविनाभावमिति वदता परेणैवाविनाभावनिश्चायकत्वाङ्गीकारात् कथं न तर्कस्य प्रामाण्यम् । एवं च प्रह्लादमारणाय हिरण्यकशिपोरुद्योग इव परोद्योगोऽपि स्वस्यैव घातकः ।

यादु०— उपाधिकोटाविति । संशयकोटिभूतोपाधावित्यर्थः । एवं व्यभिचारकोटावित्येतदपि व्याख्येयम् । उपाधिव्यभिचारयोरन्यतराभावस्यान्यतराभावनान्तरीयकत्वाद्वाशब्दः ।। **अनिष्टमुपजनयन्निति** । पक्षे साध्यसद्भावमुपपादयन्नित्यर्थः । पक्षे साध्यसद्भावोपपादने हि व्यभिचारशङ्का तत्रैव साध्याव्यापकतयोपाधिशङ्का चापनीयत इति भावः ।

शे०चं०— अनुमानं प्रत्यपि तर्कस्यानुग्राहकतामुपपादयति **एवमिति** ।। **क्वचिदिति** । हिंसात्वादौ तदुभयदर्शनान्निरुपाधिकेऽव्यभिचारिणि च धूमादौ तच्छङ्केति भावः ।। **व्यभिचारशङ्कयेति** । स्वारसिकव्यभिचारशङ्कयेत्यर्थः ।। **उपाधिशङ्कयेति** । तदाहितव्यभिचारशङ्कयेत्यर्थः । विपरीतजिज्ञासामभिनयेन दर्शयति **धूमवानिति** ।। **विपक्षशङ्कया** साध्यराहित्यशङ्कया । तर्कस्वरूपमभिनयेन दर्शयति **यदीति** । कथं तर्कस्य विपक्षजिज्ञासाविच्छेदकत्वमित्यत आह **स हीति** । अत्र कोटिशब्दः स्वरूपवचनः । तदायत्तव्यभिचारकोटावित्युपलक्षणम् । तदनायत्तव्यभिचारकोटावित्यपि द्रष्टव्यम् । उपाधिव्यभिचारयोः अन्यतरबाधस्येतरबाधनान्तरीयकत्वात्तस्यानिष्टप्रसञ्जनद्वारेण तर्कः तौ निराकुर्वन् पक्षस्य विपक्षत्वशङ्कां निवारयतीत्यर्थः । तर्कस्य विपक्षजिज्ञासाविच्छेदकत्वेन अनुमानविषयविपरीतशङ्काविधूननरूपप्रमाणान्तरसाधारणानुग्राहकत्वं प्रदर्श्यानुमानापेक्षितव्याप्तिनिश्चायकत्वेनापि तदुपयोगितामाह **ततश्चेति** । तर्कसनाथेन भूयोदर्शनेन निश्चिताविनाभावमित्यर्थः । 'अन्वयव्यतिरेकविषये भूयोदर्शनसाहाय्यमाचरन्ननुग्राहकस्तर्क' इत्यात्मतत्त्वविवेकवचनादिति भावः ।

वा०र०— विपक्षजिज्ञासेति । विपक्षशङ्केत्यर्थः । **उपाधिव्यभिचारयोरिति** ।

।। इति तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वम् ।।

११६ **सु०— तथा 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र लिङा प्रतीयमानाया भावनाया भाव्यापेक्षायां, किं भाव्यो धात्वर्थो भवतु, भवतु वा स्वर्ग, इति सन्देहे समानपदोपात्तत्वाद्धात्वर्थ एव भाव्य इति शङ्कया कुण्ठितशक्तिः शब्दो जोषमेवास्ते । 'यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यात् तदा विधेरिष्टाभ्युपायत्वं शास्त्रस्य च तद्बोधकत्वं तत्प्रणेतुश्चाप्तत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्चेत्येतत्सर्वं न स्यादि'ति तर्केणापनीतायां शङ्कायां शब्दः स्वर्गमेव भाव्यतयाऽवधारयति ।**

एवं नानाविधस्तर्कसाध्योऽनुग्रहः स्वयमेव बोद्धव्यः ।

परि०— 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्रैव प्रकारत्रयेण भट्टादिरीत्योपपादयति **प्रतीयमानाया इति** । **भावना** नाम उत्पादनप्रयत्नविशेषः । सा च सकर्मिका । **भाव्यापेक्षायां** (तस्य) स्वस्य कर्मकारकाकाङ्क्षायामित्यर्थः ।। **किं भाव्य इति** । या(गम्भावये)गमुत्पादयेदित्यर्थः अथवा स्वर्गं भावये(त् स्वर्गमुत्पादये)दिति सन्देह इत्यर्थः । **समानेति** । लिङ्प्रत्ययोपात्तभावनां प्रति प्रकृतिप्रापितो यागः प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपेणैकेन पदेनोपात्तत्वात् भावनां प्रति कर्मत्वेनान्वेति । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वात् पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यार्थतो बहिरङ्गत्वाद्विलम्बित इति भाव्यत्वेन नान्वेति । इति षष्ठाद्यसूत्रस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षानुवादः ।। **शब्द इति** ।। यजेतेति लिङ्शब्दः स्वर्गं भाव्यत्वेन अबोधयित्वा तूष्णीमास्त इत्यर्थः । **विधेरिति** । लिङाद्यर्थभूतभावनाया इत्यर्थः । **तद्बोधकत्वमिति** । यजेतेति भावनाया इष्टाभ्युपायत्वबोधकत्वमित्यर्थः ।। **एवं नानाविध इति** । तत्रतत्र आगमवाक्येषु विपरीतार्थकत्वशङ्कानिवर्तकस्तत्तद्वाक्यतात्पर्यार्थानुकूलो मीमांसाधिकरणेषूक्तरीत्या बोद्धव्य इत्यर्थः । 'विश्वजिता यजेते'त्यादौ स्वर्गकाम इति फलपदाध्याहारो (यदि) न स्यात् तदा लिङ्शब्दोक्तभावनाया यष्टुर्भा(भाव्यंन)व्यत्वं न स्यात् । 'उद्भिदा यजेतेत्यादौ उद्भिच्छब्दो यागनामधेयो यदि न स्यात् । तदोद्भि(द्व)ता यागेन भावयेदित्यर्थो न स्यादित्यादिरूपं आगमे, प्रत्यक्षे च घटो यदि द्रव्यं न स्यात् तदा गुणाश्रयो न स्यादित्यादितर्केणाद्रव्यत्वशङ्कापगमे प्रत्यक्षेण द्रव्यत्वधीरित्यादिरूपो ध्येय इति भावः ।

यादु०— लिङा प्रतीयमानाया इति । 'भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर' इति वचनादिति भावः ।। **भाव्येति** । साध्यापेक्षायामित्यर्थः । धात्वर्थो यागः । **समानपदेति** । यजेतेत्येकेनैव पदेन बोधितत्वादित्यर्थः । तत्र हि प्रकृत्या भाव्यो याग उच्यते प्रत्ययेन च भावना । एवं च यागो भाव्य इति कल्पने लाघवमिति भावः ।। **जोषमेवास्त इति** । यागस्य स्वर्गसाधनत्वं बोधयितुं न क्षमत इत्यर्थः । एतच्छङ्का-

परिहाराय शब्दरूपप्रमाणानुग्राहकं तर्कमाह **यदि धात्वर्थ इति** ॥ **विधेरिति** । लिङाद्यर्थस्येत्यर्थः । **इष्टाभ्युपायत्वमि**ष्टसाधनतारूपत्वं न स्याद्यागस्य क्लेशरूपत्वादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिपरिहारायाह **शास्त्रस्य चेति** । लिङादिरूपस्येत्यर्थः । अत्र तथात्व इत्यापादकं पूरणीयम् । एवमग्रेऽपि । अत्रापीष्टापत्तिपरिहारायाह **तत्प्रणेतुरिति** । अनिष्टसाधनमिष्टसाधनतयोपदिशत ईश्वरस्य विप्रलम्भकतैव स्यान्नाप्तत्वमित्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिं परिहरति **प्रेक्षावतामिति** । अनाप्तवचने प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरयोगादिति भावः ॥ **एवं नानाविध इति** । आगम एव तत्र वाक्येष्वन्यार्थत्वादिशङ्कानिरासरूपो वाऽऽगमाप्रामाण्यशङ्कानिरासरूपो वा । आगमस्य प्रामाण्येऽपि तत्फलस्यानुमानेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासरूपो वा । उपमानफलस्य प्रमाणान्तरेणान्यथासिद्धिशङ्कानिरासो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहो बोद्धव्य इत्यर्थः ।

शे०चं०— शब्दप्रमाणं प्रत्यपि तर्कस्यानुग्राहकतामुपपादयति **तथेति** । ननु व्युत्पन्नस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकदम्बश्रवणसमनन्तरमेव निर्विचिकित्सकवाक्यार्थप्रतिपत्तौ कस्तर्कस्यावकाश इत्यतः स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन तदवकाशं दर्शयति **स्वर्गकाम इत्यादिना** । **लिङा प्रतीयमानाया इति** । 'भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर' इत्यभियुक्तवचनात् तस्या लिङ्वाच्यत्वात् तेन तत्प्रतीतिरिति भावः । **भाव्येति** । साध्येत्यर्थः । **धात्वर्थो** यागः । तस्यैव भाव्यत्वे हेतुमाह **समानपदोपात्तत्वादिति** । यजेतेति पदेनैव प्रत्ययांशेन भावनाया इव प्रकृत्यंशेन यागस्यापि बोधितत्वेनैकपदरूपश्रुतिगम्यत्वादित्यर्थः । पदान्तरोपात्ततया वाक्येन गम्यमानात्स्वर्गादप्येकपदश्रुतिगम्यस्य यागस्य प्राबल्यात् तस्यैव भावनासाध्यत्वेन ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ **जोषमेवास्त इति** । यागस्य स्वर्गसाधनत्वमबोधयित्वैवास्त इत्यर्थः । उक्तशङ्कानिरासकतया शब्दरूपप्रमाणस्यानुग्राहकांस्तर्कानाह **यदीति** ॥ **विधेरिति** । लिङाद्यर्थस्येत्यर्थः । **इष्टाभ्युपायत्व**मिष्टसाधनतारूपत्वं न स्यात् । यागस्य स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिपरिहारायाह **शास्त्रस्य चेति** । लिङादिरूपस्येत्यर्थः । यदि लिङादिशास्त्रं क्लेशहेतुं यागं साध्यत्वेनोपदिशेत्तदेष्टसाधनबोधकं न स्यात् । विप्रलम्भकवाक्यवदिति भावः ॥ **तत्प्रणेतुश्चेति** । तदुपदेष्टुरित्यर्थः । यदीश्वरः स्वयंक्लेशात्मकत्वेनानिष्टसाधनमपीष्टसाधनतयोपदिशेत्तर्हि विप्रलम्भकवदनाप्तः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रेक्षावतामिति** । यदि क्लेशात्मको यागः साध्यः स्यात् तदा प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्याद्विषभक्षणादिवदिति भावः । तर्केणेति जात्यभिप्रायकमेकवचनम् ।

एवं नानाविध इति । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तेः प्रमाणान्तरजन्यत्वशङ्काव्युदासेन चतुर्थप्रमाणविषयत्वाभ्यनुज्ञानमुपमानस्य तर्ककृतोऽनुग्रहः । तथाहि । अतिदेशवाक्यश्रवणदशायामप्रतीते गवये सङ्गतिग्रहणस्यातिप्रसङ्गापादकत्वात्प्रतीतस्य सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गवयशब्दस्य गोत्वतदुपलक्षितव्यक्तितत्सादृश्यलक्षणानेकार्थत्वदोषप्रसङ्गात् कदाचिदप्रतीतगवीनामारण्यकानां सादृश्यस्याप्रतीततया गवयशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च । शब्दस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणभूतसादृश्यप्रतिपादनमात्रपरत्वे व्यवस्थिते सति, सम्बन्धस्य शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वशङ्कानिरासे वाक्यश्रवणमन्तरेणापि सम्भवप्रसङ्गात् प्रत्यक्षविषयत्वनिरासे पूर्वं गवयप्रतीत्युपायाभावेन व्याप्तेरगृहीतत्वादनुमितिविषयत्वशङ्कानिरासे सति प्रमाणान्तरविषयत्वाभ्यनुज्ञानरूपः । तथा यद्ययं गवय-

शब्दवाच्यो न स्यात् तदा तथोपदेष्टुरारण्यकस्य प्रसिद्धमाप्तत्वं व्याहन्येतेत्युपमानविषयविपरीतशङ्काविघटनरूपो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहः। एवमागमप्रामाण्येऽपि तत्फलस्यानुमानेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासः, आगम एव च तत्र तत्र वाक्येष्वन्यार्थत्वादिशङ्कानिरासो वाऽऽगमाप्रामाण्यशङ्कानिरासरूपो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहो बोद्धव्य इत्यर्थः।

वा०र०— स्वर्गकामाधिकरणेति। एतत्स्थलं निष्कास्य लेख्यमस्ति। **भावनैव हीति**। एतच्च कुसुमाञ्जलावुदयनीयम्। तच्च कृतेराख्यातवाच्यत्वसमर्थनपरम्। तस्य व्यापाररूपभावनार्थत्वे कथं प्रमाणीकरणमित्यादि शोध्यम्। तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वविचारः कुसुमाञ्जलादौ वरदराजीये चास्ति। गवयशब्देति पाठः। सम्भवप्रसङ्गादिति पाठः।

चषकः— लिङा प्रतीयमानाया इति। 'भावेनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर' इति वचनात् लिङभिधेयतया तत्प्रतिसन्धानाधीनान्वयधीविषयतापन्नायाः प्रवर्तनालक्षणायाः भावनाया इत्यर्थः। **भाव्याकाङ्क्षायां** साध्याकाङ्क्षायाम्। **धात्वर्थः** धातुशक्तिग्रहाधीनोपस्थितिविषयीभूतो यागः। **समानपदोपात्तत्वात्** स्वाभिधायकप्रत्ययांशघटितपदघटकप्रकृत्यंशभूतयजिबोध्यत्वेनैकपदरूपश्रुतिगम्यत्वात् पदान्तरोपात्ततया वाक्येन गम्यमानस्वर्गादपि एकपदश्रुतिगम्ययागस्य प्राबल्यात् तस्यैव भावनाभाव्यत्वेन ग्रहणं युक्तमिति भावः। **जोषमेवास्त इति**। यागस्य स्वर्गसाधनतामप्रत्याययन्नेवास्त इत्यर्थः। विधेर्लिङाद्यर्थस्य इष्टाभ्युपायत्वं इष्टसाधनत्वं न स्यादिति। यागस्य स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः। **शास्त्रस्य** लिङादिरूपस्य।

।। इति तर्कस्यागमानुग्राहकत्वम् ।।

।। इति 'तर्कस्य प्रमाणानामनुग्राहकत्वेन तदितिकर्तव्यतारूपत्वात् तन्निरूपणस्यावश्यकत्व'गर्भितं 'प्रमाणानामनुग्राहक'रूपतर्कघटितस्यानुग्रहस्य वैविध्यम् ।।

* * *

।। अथ 'प्रमाणानुग्राहकतर्कस्य विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणत्वेन अनुमानान्तर्भावायोग्यत्व'शङ्कानिरसनम् ।।

।। अथ उक्तशङ्का, तन्निरासकानुव्याख्यानस्य च खण्डार्थः ।।

११७ सु०— सोऽयं प्रमारूपं वा प्रमाणं स्याल्लिङ्गदर्शनवदप्रमारूपं वेन्द्रियादिवत्। न तावदाद्यः, त(र्क)स्याहार्यरूपत्वात्। न तत्करणमपि प्रमाणम्, प्रमाफलत्वाभावात्। न द्वितीयः। आरोपितविषयत्वात्। विपर्ययप्रामाण्योपगतौ तु तेनास्य नियामकः सम्बन्धो नास्ति। असम्बद्धस्य गमकत्वे चातिप्रसङ्गः।

परि०— तस्येति। आपादकज्ञानस्येत्यर्थः ।। **न तत्करणमिति**। आपादकज्ञानकरणमित्यर्थः। 'प्रमाफलत्वे'ति 'आरोपितविषयत्वादि'ति च बहुव्रीहिः। वह्न्यभावधूमाभावादेरस(त्य)-

त्वेनारोपिततया तद्विषयकत्वादापाद्यापादकयोः प्रसञ्जनाङ्गीकारयोरित्यर्थः । तथा च स्वार्थस्यारोपितत्वात् तद्विषये कथं प्रमाणं स्यादिति भावः । नन्वस्ति च धूमः अतोऽग्निमानित्यापादकविपरीतार्थे प्रमाणमस्त्वित्यत आह **विपर्यय इति** ।। **तेनास्येति** । अन्यविषयकापादनेनास्य विपर्ययस्येत्यर्थः। ननु यद्यग्निर्न स्यादित्यादौ प्रतियोग्यनुयोगितासम्बन्धो नियामक इत्यत उक्तं **नियामक इति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्यादौ तदभावेन तस्यानियामकत्वादिति भावः ।। **अतिप्रसङ्ग इति** । धूमवत्त्वमपि शब्दानित्यत्वं गमयेदित्यर्थः ।

गु०दी०— **तस्याहार्यरूपत्वादि**त्यत्र आपाद्यधूमाभावस्य **आहार्यरूपत्वात्** आहार्यारोपरूपत्वात् । **आरोपविपर्यय** इत्यत्र आरोपरूपतर्कस्य विपर्ययः विपर्यये पर्यवसानं तेनारोपविपर्ययेणास्यापाद्यस्य धूमाभावस्येत्यर्थः । इदमपि चिन्त्यम् । धूमानुमान एव यत्राग्निर्न तत्र धूमो नेति व्यतिरेकव्याप्तेः । अस्ति चात्र धूमस्तस्माद्वह्निरप्यस्तीति धूमस्थिरीकरणद्वारा वह्निप्रमायामुपयोगवत्तर्केऽप्युपयोगसम्भवात् । नियामकश्च सम्बन्धः । प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपो व्यतिरेकव्याप्ताविव तर्केऽप्यस्ति । एवं न चेत् यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यात्। अस्ति च घटस्तस्मात्पटोऽप्यस्तीति कुतो न तर्कावतरणम् । सम्बन्धाभावात् तर्काभासोऽयमिति चेत् तर्हि अनाभासतर्के अनिच्छताऽपि कथं न सम्बन्धो वाच्यः । इयांस्तु विशेषः । यद्यलङ्कृतस्तर्कः यत्रालङ्कृता व्यतिरेकव्याप्तिरिति । एवं च तर्कं धिक्कुर्वन् व्यतिरेकव्याप्तिं च पराकुर्वन् अहं ब्राह्मणः नाहं ब्राह्मण इतिवत् व्याहतभाषी कथं नासीदिति ।

यादु०— **तस्येति** । आपाद्यज्ञानस्येत्यर्थः । ननु नापाद्यज्ञानं प्रमाणतयोच्यते येनोक्तदोषः, किन्तु तत्करणमापादकज्ञानमेवेत्यत आह **न तत्करणमपीति** । नन्वापाद्यस्य धूमाभावादेर्ज्ञानं न स्वविषये प्रमाणं येनोक्तदोषः किन्तु स्वापादकविपर्यये । धूमाभावादिप्रसञ्जनेन वह्न्यादिप्रमाया जायमानत्वात् । अतः साक्षादारोपितविषयत्वेऽप्यनारोपितवह्न्यादिविषयकप्रमाकरणत्वात् तत्प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यत आह **विपर्ययेति** ।

शे०चं०— नन्वस्त्वेवं प्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्य तदपि प्रमाणस्यैव सतस्तर्कस्य भविष्यति किन्तदप्रामाण्यकल्पनयेत्यतः प्राक् प्रतिज्ञातमप्रामाण्यमुपपादयितुं तावद्विकल्पयति **सोऽयं तर्क इत्यादिना** । यथा लिङ्गज्ञानं स्वयं प्रमारूपं सदेव प्रमितिकरणत्वात् प्रमाणं तथा तर्कोऽपि स्वयं प्रमारूपः सन्नेव प्रमितिकरणत्वात् प्रमाणमित्यभिप्रेतं किंवा यथा चक्षुरादिकं प्रमारूपमसदपि प्रमितिकरणत्वमात्रेण प्रमाणं तथा तर्कोऽपि प्रमारूपोऽसन्नपि प्रमितिकरणत्वमात्रेण प्रमाणमिति विकल्पाभिप्रायः ।। **तस्येति** । निर्वह्नित्वाद्यापादकज्ञानस्येत्यर्थः । ततश्च न तस्य लिङ्गज्ञानवत् प्रमारूपत्वं सम्भवतीति भावः ।। **न तत्करणमपि प्रमाणमिति** । तत्करणं प्रमितिकरणमिति कृत्वाऽपि प्रमाणमिति नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **प्रमाफलत्वाभावादिति** । निर्धूमत्वज्ञानस्याप्रमात्वान्न प्रमितिकरणत्वमपि निर्वह्नित्वज्ञानस्यास्तीत्यर्थः । तर्कज्ञानस्यापाद्यापादकांशयोराहार्यरूपत्वान्न प्रमारूपत्वं नापि प्रमितिकरणत्वमिति समुदायार्थः । अस्तु तर्हीन्द्रियादिवदेवाप्रमारूप एव प्रमितिकरणत्वात् प्रमाण-

मिति द्वितीय इत्यत आह **नेति**। तत्र हेतुमाह **आरोपितेति**। निर्वह्नित्वज्ञानविषयस्य निर्धूमत्वस्यारोपितत्वेन तज्ज्ञानस्याप्रमात्वान्नेन्द्रियादिवन्निर्वह्नित्वज्ञानस्य प्रमितिकरणत्वमित्यर्थः। ननु नायमारोपः। आपाद्यापादक-स्वरूपे तस्य तात्त्विकत्वात्। नापि तयोः संसर्गे तस्याप्यबाधनात्। न हि यदि निर्वह्निरयं तदा निर्धूम इति धीः कदाऽपि बाध्या। तथात्वे वा तर्काभासादविशेषप्रसङ्गात्। वितृष्णगृहे यद्यतिथिरागतः स्याद्भोजितः स्यात् इत्यत्र अतिथिरायाति भोज्यते चेति न तत्र तर्कस्याहार्यारोपरूपत्वमिति। मैवम्। तर्को हि निर्वह्निरयं निर्धूम इति निर्वह्नित्वादिना निर्धूमत्वस्य सामानाधिकरण्यमुल्लिखति। एतन्मूलकमभिधानमपि तत्सामानाधिकरण्य-विषयकम्। न च तदस्ति वास्तवमिति कथं न तस्याहार्यारोपरूपत्वम्। अथ निर्वह्निरयं निर्धूम इत्यतो विल-क्षणविषयकस्तर्कोऽनुभूयते। यद्यर्थस्यादर्थयोरत्र विषयत्वादिति मतम्। तन्न। तथाऽपि तर्कस्यारोपिताव्यव-स्थितसत्त्वोपाधिकसत्त्वविषयत्वेनानिश्चायकतया प्रमारूपत्वाभावात्। तथा च 'संशयात्प्रच्युतो निर्णयं चाप्राप्त-स्तर्क' इत्याहुरन्यत्रोदयनाचार्याः। संशयो हि डोलायितानेककोटिकः। तर्कस्तु नियतां कोटिमवलम्बते। तर्के समीचीनज्ञानत्वव्यवहारस्तु तर्कप्रवृत्तिहेतुव्याप्त्यादिज्ञानस्य सम्यक्त्वात्। अत एव न तर्काभासादविशेषप्रसङ्गः। सम्भावनात्मा च प्रसङ्गो न तर्कः। तस्यानिष्टप्रसञ्जनत्वादस्य तदभावादिति ध्येयम्।

ननु न तर्कस्य निर्धूमत्वादौ प्रामाण्यमुच्यते येनारोपितविषयत्वेन तन्न स्यात्किन्तु स्वविषयव्याप्य-विपर्यये। 'स्वं यदि निर्वह्निः स्यात् तर्हि निर्धूमोऽपि स्यादि'ति तर्कः। तद्विषयो निर्धूमत्वम्। तद्व्याप्यं निर्वह्नित्वं तद्विपर्ययो वह्निमत्त्वम्। तच्च वास्तवमेवेति तत्प्रमितित्वात् तर्कस्य प्रामाण्यं युक्तमित्यत आह **विपर्यय इति**। स्वविषयव्याप्यविपर्यय इत्यर्थः॥ **तेनेति**। तेन वह्निमत्त्वेन निर्धूमः स्यादिति तर्कस्य गमकता-नियामकः सम्बन्धो नास्ति। अन्यस्यान्यगमकतायां सम्बन्धस्यैव नियामकत्वादित्यर्थः। असम्बद्धस्यैव तर्कस्य वह्निगमकत्वं किन्न स्यादित्यत आह **असम्बद्धस्येति**। नन्वेवं न निर्धूमत्वविपर्ययस्य निर्वह्नित्वविपर्ययगमकत्वं स्यात्। धूमस्य वह्निना सम्बन्धाभावादिति चेत्। न ब्रूमो वयं संयोगादिरेव सम्बन्ध इति। किन्त्वतिप्रसङ्ग-भञ्जकप्रत्यासत्तिमात्रम्। तदिह धूमस्य वह्निना संयोगाद्यभावेऽपि तद्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्य सत्त्वाद्युक्तं तद्गमक-त्वम्। न चैवं तर्कस्य वह्निमत्त्वेन साक्षात्सम्बन्धाभावेऽप्येतत्तर्कानुग्राह्यप्रमाणविषयत्वाभिमताभावव्यापकीभूत-धूमाभावविषयकत्वमेव नियामकः सम्बन्धो भविष्यति। साक्षात्सम्बन्धस्येव परम्परासम्बन्धस्यापि नियामक-त्वात्। ततश्च न वह्निविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथा सत्यापाद्यविपर्ययपर्यवसानं विनाऽपि तर्कस्य साध-कत्वप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च सहकारित्वात्तदप्यावश्यकमिति वाच्यम्। एवं तर्हि विपर्ययानुमानादेव साध्यानुमित्युपपत्तौ तर्कस्य प्रमाणत्वे मानाभावात् तदितिकर्तव्यतात्वमेव स्यादित्यन्यत्र विस्तरः।

वा०र०— तर्कं प्रति यत्करणं तत्प्रामाण्यनिषेधार्थकत्वप्रतीतिवारणायाह **तत्करणमिति**। अत्र मूले प्रमाफलत्वाभावादित्युक्तदूषणेनैव दुष्टत्वादित्येव द्वितीयपक्षदूषणे कार्ये आरोपितविषयत्वादिति प्रकारान्तरोक्तिः किं निमित्तमिति विचार्यम्। **यद्यर्थस्यादर्थयोरिति**। यद्यर्थश्च स्यादर्थश्च तयोरित्यर्थः। **अन्यत्र विस्तर इति**। .... इत्यर्थः।

स०व्र०— सोऽयमिति । यथाऽनुमानं स्वयं प्रमारूपं सत् प्रमाणमेवं तर्कोऽपि स्वयं प्रमारूपः सन् प्रमितिकरणत्वात् प्रमाणं वा अप्रमारूपमेवेन्द्रियं प्रमितिकरणत्वात् प्रमाणमितिवत् तर्कोऽपि अप्रमारूपः सन् प्रमितिकरणत्वेन प्रमाणं वेति प्रश्नाशयः । **तस्येति** । अनेन प्रमारूपत्वं निराकृतं भवति । न तत्करणमपि प्रमाणकम् । फलप्रमारूपत्वाभावेन प्रमाणतत्करणं प्रमाकरणमित्यपि प्रमाणं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह **प्रमाफल-त्वाभावादिति** । ननु धूमाभावस्यारोपितत्वेन तत्र तर्कस्य प्रामाण्याभावेऽपि वह्न्यभावविपर्ययरूपे वह्नौ प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह **विपर्ययेति** ॥

स०ना०— 'स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणमि'ति मूलसम्बन्धसुधायां **आहार्यरूपत्वादिति** भ्रमरूपत्वादित्यर्थः । न केवलं प्रमात्वाभावात् लिङ्गज्ञानवत्प्रमाणत्वाभावः । अपि तु प्रमाकरणत्वाभावादपीत्याह **न तत्करणमपीति** । यद्यप्यापादकज्ञानं तत्करणं आपाद्यज्ञानकरणम् । तथापि न प्रमाणमित्यर्थः । कुत इत्यतः आपाद्यज्ञानस्य प्रमात्वाभावात् इत्याशयेनाह **प्रमाफलत्वाभावादिति** । आद्यदूषणेन निरस्तमपि द्वितीयपक्षं यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपसामान्यलक्षणाभावेनापि दूषयति **न द्वितीयः आरोपितविषयत्वादिति** ।

चषकः— तर्कपदाभिधेयानिष्टप्रसञ्जनात्मकबाधज्ञानस्य स्वयं प्रमारूपस्यैव लिङ्गदर्शनवत् प्रामाण्य-मिन्द्रियादिवदप्रमारूपस्य वेति कल्पद्वयीमभिसन्दधान आद्यमपहस्तयते **न तावदिति** । **तस्येति** । उक्तरूपा-द्यज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **आहार्यरूपवत्त्वादिति** । यद्यपि बाधकालीनमिच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यमिति प्रकृतज्ञानस्येच्छा-जन्यताविरहेणाहार्यरूपता दुरुपपादा । तथापि तर्के आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयस्य हेतुतया बाधकालीनतामात्रेणैवा-हार्यतोक्तिरित्यवसेयम् । उक्तदिशाऽऽपाद्यज्ञानस्याप्रमात्वादेव तद्धेतुभूतापादकज्ञानस्यापि प्रामाण्यं न सङ्गच्छत इत्याह **तत्करणमपीति** । आपाद्यज्ञानोत्पादौपयिकज्ञानमित्यर्थः । द्वितीयकल्पमपि प्रतिविधत्ते **न द्वितीय इति** ॥ **आरोपितविषयत्वादिति** । आपाद्यज्ञानस्य विपर्यासरूपत्वादिति भावः ।

११८ सु०— अनुमानत्वे चास्यापादकं लिङ्गमापाद्यं साध्यमिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम् । आपादकस्याहार्यत्वेनान्यतरासिद्धत्वात् । आपाद्यस्य चानिष्टत्वेन बाधितत्वात् । न ह्यसिद्धं लिङ्गं भवति । नापि बाधितं साध्यम् । सति चाश्रयेऽनुमानं भवति । न (हि) च भूतले घटोऽस्ति यः साध्यसाधनयोराश्रयः स्यात् । व्यधिकरणता च आपाद्यापाद-कयोर्बहुलमुपलभ्यते । आपाद्यस्य साध्यत्वेऽपसिद्धान्तश्च स्यात्, धूमसद्भावस्य स्वयम-भ्युपगतत्वात् ।

परि०— सिद्धान्त्यभिमतानुमानान्तर्भावे बाधकान्याह **अनुमानवत्त्वे चेति** ॥ **बाधित-त्वादिति** । अविद्यमानस्यैवापाद्यत्वेन असतः साध्यत्वस्य बाधितत्वादित्यर्थः । **बहुलमिति** । यद्यूर्ध्वदेशे वृष्टिः स्यात् तर्ह्यधोदेशे नदीपूरः स्यात्, यदि सूर्योदयः स्यात् तर्हि कमलविकासः स्यात्, यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्यादावुपलभ्येत इत्यर्थः ।

गु०दी०— यस्साध्यसाधनयोरित्यत्र अभविष्यत् अद्रक्ष्यतेति साध्यसाधनयोर्य आश्रयः स्यात् स घटो वस्तुगत्या भूतले नास्तीत्याश्रयासिद्धिः स्यात् । **व्यधिकरणता चेत्यत्र** यदि माता न स्यात् तर्हि पुत्रोऽपि न स्यात् । यद्युत्तरदेशे वृष्टिर्न स्यात् । तर्हि अधः पूरोऽपि न स्यादित्यादौ व्यधिकरणतेत्यर्थः ।

यादु०— एवं सामान्यतस्तर्कस्य प्रमाकरणत्वं निराकृत्य तस्यानुमानत्वमपि निराकरोति **अनुमानत्वे चेति** ॥ **अनिष्टत्वेनेति** । अप्रामाणिकादिरूपत्वेनेत्यर्थः । **व्यधिकरणता चेति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्याद्युक्ततर्केष्वित्यर्थः ।

शे०चं०— एवं प्रतिज्ञातं तर्कस्याप्रामाण्यमुपपाद्यानुमानत्वमपि निराकरोति **अनुमानत्वे चेति** ॥ **वक्तव्यमिति** । तदन्यस्यानिरूपणादिति भावः ॥ **अनिष्टत्वेनेति** । प्रामाणिकहानादिरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्यधिकरणता चेति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यात् तदा विधेरिष्टाभ्युपायत्वं न स्यात् । शास्त्रस्य तद्बोधकत्वं न स्यात् । उपदेष्टुराप्तत्वं न स्यात् । प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्च न स्यादित्यादितर्केष्वित्यर्थः ।

चषकः— ननु निर्धूमत्वादिरूपापाद्यांशे ज्ञानस्य प्रामाण्यं नोपेयते, किन्तु स्वविषयीकृतनिर्धूमत्वाद्यापाद्यस्य यदापादकनिर्वह्निविषयकप्रमित्युत्पादनानुकूलसिद्धान्त्यभिमतानुमानान्तर्भावबाधकान्यभिधत्ते **अनुमानत्वे चेति** ॥ **अन्यतरासिद्धत्वादिति** । धूमेन वह्निसाधने हेतोरप्रयोजकतामाशङ्कमानस्य दिशाऽसिद्धिविरहादन्यतरपदोपादानम् । **बहुलमिति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्याद्युक्ततर्केष्वित्यर्थः ॥

॥ इति उक्तशङ्का, तन्निरासकानुव्याख्यानस्य च खण्डार्थः ॥

* * *

११९ सु०— तस्माद्विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणमेव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति कुतोऽस्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्यत आह स्वन्यायैरिति ।

अनु०— स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम् ।
स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात् साधितैः प्रतिवादिनः ।

न्यायशब्देन धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्ता उच्यन्ते । न केवलं परस्य, किन्तु स्वस्यापि ये सिद्धा न्यायास्ते **स्वन्यायाः** । **साधनमिति** दूषणस्याप्युपलक्षणम् । परस्यैव सिद्धा न्यायाः **परन्यायाः** । स्वस्यैव सिद्धा न्यायाः **स्वन्यायाः** । चशब्देन **साधनं च प्रतिवादिनः** प्रति ।

परि०— विपर्ययेति । विपर्ययपर्यवसानाधीनत्वादिति भावः । किमर्थं तर्हि शास्त्रे तर्कव्युत्पादनमित्यत आह **प्रमाणानामनुग्राहक इति** ।

यादु०— विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति । विपर्ययपर्यवसानाधीनफलकत्वादित्यर्थः । नन्वप्रमाणत्वे किमिति तदुपन्यासः कथायामित्यत आह **प्रमाणानामनुग्राहक इति** ।

शे०चं०— तस्माद्विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति । आरोपितव्याप्यसमुत्थत्वेनारोपत्वान्न तर्कः स्वविषये निर्धूमत्वे प्रमाणम् । नापि स्वविषयव्याप्यविपर्ययरूपेऽग्निमत्त्वे । तेन सह अस्य नियामकसम्बन्धाभावात् । नियतसम्बन्धस्वविषयविपर्ययापेक्षितत्वे तु विपर्ययानुमानमूलभूतव्याप्तिनिश्चयोपजीवनेन पारतन्त्र्यान्न प्रमाणं तर्क इत्यर्थः । तर्हि क्वास्योपयोग इत्यतो निश्चयाय प्रवर्तमानानां प्रमाणानां तत्तद्विषयविवेकेनोक्तरीत्याऽनुग्राहकत्वात्तदितिकर्तव्यतात्वेन तर्कस्योपयोग इत्याशयेनाह **प्रमाणानामनुग्राहक इति** । केचित्त्वप्रमाणस्य तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वं केन प्रकारेणेत्यत उक्तं **विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति** । विपर्ययपर्यवसानाधीनफलकत्वादित्यर्थः । ततश्च विपर्ययपर्यवसानद्वाराऽप्रमाणेनापि तेन पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदरूपानुग्रहकरणाद्युक्तं तदनुग्राहकत्वमिति भाव इत्याहुः ।

न्यायशब्दस्य लिङ्गमात्रपरत्वे व्याप्त्यादीनां स्वसिद्धताया अलाभप्रसङ्गात् तल्लाभाय न्यायशब्दमपेक्षिताशेषार्थसमर्पकतया व्याचष्टे **न्यायशब्देनेति** । स्वन्यायैरित्यस्यात्र वाक्ये द्विःश्रवणात्पूर्वेणोत्तरस्योत्तरेण पूर्वस्य वा गतार्थतापरिहारायार्थभेदमाह **न केवलमित्यादिना** । साधनस्येव दूषणस्यापि स्वपरसिद्धन्यायकर्तव्यतायाः सत्त्वान्न विशिष्य साधनग्रहणं युक्तमित्यतस्तदुपलक्षणतया व्याचष्टे **साधनमितीति** । स्वसिद्धैरित्यनेन स्वपरसिद्धन्यायैर्दूषणकर्तव्यताया उक्तत्वात् तदगतार्थत्वाय परसिद्धैरित्यस्यार्थमाह **परस्यैवेति** ।

वा०र०— नियतसम्बन्धेति । वह्निना नियतसम्बद्धो यः स्वस्य निर्वह्नित्वस्य विषयीभूतं यन्निर्धूमत्वं तस्य विपर्ययो धूम इति यावत् । अनुमानेनेति योज्यम् । स्वन्यायैरित्यादिभाष्यगतन्यायशब्दव्युत्पत्तिस्तु 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षे'ति जिज्ञासाधिकरणानुभाष्यमूलटीकाव्याख्याने अस्माभिरुपपादिता ज्ञेया । न केवलमित्यादिनेत्यादिपदेन स्वस्यैवेत्याद्युत्तरमूलपरिग्रहः । तस्यैव विवक्षितत्वादिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— तस्माद्विपर्ययेति । प्रमाणानामनुग्राहकत्वेन हेतुवह्न्यभावविपर्ययरूपे वह्नौ तर्कस्यानुमानाधीनत्वेन स्वतन्त्रकारणत्वाभावादित्यर्थः ।

चषकः— विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिन एव तर्कस्य तदभावकोटिकशङ्कानिवृत्तिफलकत्वादित्यर्थः । तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नसाधकविपर्ययप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापाद्यकस्तर्कस्तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नशङ्कानिवृत्तिफलक इत्याशयः ।

* * *

॥ अथ उक्तशङ्कानिरासकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

॥ अथ अत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योः दूषणानुमानरूपतर्के भूषणत्वमेव न तु दूषणत्वम् ॥

१२० सु०— एतदुक्तं भवति । द्विविधं हि कार्यं कथकस्य, स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति । तत्र साधनं स्वपरसम्मतैरेव न्यायैः कार्यं नान्यतरमात्रसिद्धैः, यथा पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वाद्यो यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानस इति । क्वचित्पुनः साधनं स्वमात्रसिद्धैरेव न्यायैः क्रियते, तत्र च परेणान्यतरासिद्ध्यादावुदाहृते तं प्रति तत्साधनं क्रियते, यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात्, कार्यश्चासावव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरित्यादि । सर्वथा साधनमुभयसिद्धन्यायसाध्यम् ।

दूषणं तु द्विविधम् । इदमित्थं न भवतीति वाऽनिष्टोपदर्शनेन वा । तत्राद्यमुभयसिद्धन्यायैरेव कार्यम्, यथा शब्दो न द्रव्यं श्रोत्रग्राह्यत्वात् सामान्यवदिति । क्वचित्पुनः स्वमात्रसिद्धैर्न्यायैः साधनमिव दूषणमपि कृत्वा परं प्रति तत्साधनं क्रियते, यथा तत्रैव प्रयोगे कालेनानैकान्त्योद्भावने तस्य अतीन्द्रियत्वसाधनमित्यादि । सर्वथाऽऽद्यं दूषणमुभयसिद्धन्यायसम्पाद्यमेव । द्वितीयं तु परसिद्धैरेव न्यायैः कार्यम्, यथा यदि पर्वतो निरग्निकस्तदा निर्धूमः स्यादिति । अत्र ह्यापादकस्य परसिद्धत्वमेव भाव्यं न स्वसिद्धत्वम् । तदतिरिक्ताङ्गानां तु स्वसिद्धिः सती असती वा न विवक्षिता परसिद्धिरेवोपयुज्यते । तदेव च तर्क इति व्यवह्रियते, तेन तत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्धी भूषणे एव न दूषणे ।

परि०— **द्विविधं हि कार्यं कथकस्येति** । वैतण्डिकव्यतिरिक्तकथकाभिप्रायमेतत् । व्यञ्जकप्रयत्नान्तमुपलभ्यमानवस्तुन्यव्यभिचाराय अव्यञ्जकप्रयत्नान्तरमुपलब्धेरित्युक्तम् । **उद्भावन इति** । इदानीं शब्द इत्यादिप्रतीतिमनुरुध्य कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वमङ्गीकृत्योद्भावने कृते सतीति योज्यम् ॥ **तस्यातीन्द्रियत्वसाधनमिति** । शब्दद्रव्यत्ववादिना तस्या(पी)प्यतीन्द्रियत्वोक्तौ श्रोत्रादीन्द्रियवेद्यत्वसाधनमित्यर्थः । एवं हि 'स्वमात्रसिद्धे'त्यादिपूर्ववाक्यं समञ्जसं ध्येयम् । **तदतिरिक्ताङ्गानां त्विति** । व्याप्तितर्काप्रतिहत्यादीनामित्यर्थः ।

यादु०— **अव्यञ्जकेति** । व्यञ्जकप्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानेष्वीश्वरादिषु (वर्णेषु) व्यभिचारवारणायेदमिति मन्तव्यम् ॥ **एतदतिरिक्ताङ्गानामिति** । व्याप्त्यादीनामित्यर्थः ॥ **आश्रयासिद्धीति** । यद्यत्र घटोऽभविष्यदित्यादितर्कविशेष एवेदं न सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— स्वन्यायैः साधनं कार्यमित्युक्तमुपपादयति **तत्र साधनं स्वपरेति**। स्वन्यायैर्दूषणं चेत्यत्र चशब्देन साधनं स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि कार्यमित्युक्तं तदुपपादयति **क्वचिदिति**। अव्यञ्जकत्वं प्रयत्नस्य विशेषणम्। दीपाद्यानयनरूपप्रयत्नानन्तरं दृश्यमाने घटत्वादौ कार्यत्वाभावेन व्यभिचारवारणायाव्यञ्जकेत्युक्तम्। तत्र स प्रयत्नो घटत्वादेर्व्यञ्जक इत्यर्थः ॥ **उभयसिद्धेति**। 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'ति साधनमुभयसिद्ध-न्यायेन कार्यमित्युक्तमेव। यदा तु स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि साधनं कृत्वा परं प्रति तत्साधनं क्रियते तदा सोऽपि न्याय उभयसिद्ध एव जात इत्यर्थः। स्वन्यायैः साधनं कार्यमित्यत्रोपलक्षणया दूषणमप्युभयसिद्धन्यायेन कार्य-मित्युक्तं, तदुपपादयति **तत्राद्यमिति**। **सामान्यवत्** शब्दत्ववत्। 'स्वन्यायैर्दूषणमि'ति दूषणं स्वमात्रसिद्ध-न्यायेनापि कार्यमित्युक्तं तदुपपादयति **क्वचिदिति**। **प्रयोगे** शब्दो न द्रव्यमित्यत्रैव ॥ **कालेनेति**। षडिन्द्रिय-वेद्यः काल इति पक्षे श्रोत्रग्राह्यत्वं तत्रास्त्येवेति ज्ञेयम्। **आद्यं** इदमित्थं न भवतीत्येवंरूपम् ॥ **उभयेति**। स्वन्यायैः साधनमिति उपलक्षणया दूषणमुभयसिद्धन्यायेन कार्यमित्युक्तमेव। यदा स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि दूषणं कृत्वा परं प्रति तत्साध्यते तदा सोऽपि न्याय उभयसिद्धो जात इत्यर्थः। परन्यायैस्तु दूषणमित्युक्तमुपपादयति **द्वितीयमिति**। अनिष्टोपदर्शनेन यद्दूषणं तदित्यर्थः।

शे०चं०— ननु साधनदूषणयोः स्वपरसम्प्रतिपन्नन्यायसाध्यत्वं स्वपरमात्रसम्प्रतिपन्नन्यायसाध्यत्वं च विरुद्धं कथमङ्गीक्रियत इत्यतः साधने दूषणे चावान्तरभेदादुपपत्तिरित्याशयेनाह **एतदुक्तं भवतीति**। (व्यञ्जक-प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानेष्वीश्वरादिषु व्यभिचारवारणाय **अव्यञ्जकेति**) ॥ **उद्भावन इति**। इदानीं शब्द इति प्रतीतिमनुरुध्य कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वमङ्गीकृत्योद्भावने सतीति योज्यम् ॥ **तदतिरिक्ताङ्गानामिति**। व्याप्त्या-दीनामित्यर्थः। नन्वेवं दूषणानुमानविशेषेऽसिद्ध्यादेरदूषणत्वप्राप्तावपि तर्के किमायातमित्यत आह **तदेव चेति**। अनिष्टोपदर्शनेन यद्दूषणं तदेवेत्यर्थः ॥ **आश्रयासिद्धीति**। यद्यत्र घटोऽभविष्यदित्यादितर्कविशेष एवेदं न तु सर्वत्रेति द्रष्टव्यम्।

चषकः— **अव्यञ्जकेति**। व्यञ्जकप्रपातानन्तरमुपलभ्यमानेश्वरादावनैकान्त्यव्युदासनायेदमिति मन्त-व्यम् ॥ **तदतिरिक्ताङ्गानां** व्याप्त्यादीनाम्।

॥ इति अत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योः दूषणानुमानरूपतर्के भूषणत्वमेव न तु दूषणत्वम् ॥

* * *

।। अथ व्यधिकरणस्यादोषत्वम्, तर्के सामानाधिकरण्यस्य शक्यसम्पादनत्वञ्च ।।

१२१ **सु०— व्यधिकरणत्वं तु न क्वापि दूषणमित्युक्तम् ।**

शक्यसम्पादनं च तर्केऽपि सामानाधिकरण्यम् । अवश्यं चैतदेवम्, अन्यथा केवलान्वयिधर्मस्य केवलव्यतिरेकिण्यभावात् तस्याननुमानत्वापत्तेः । सामान्यलक्षण-सद्भावात् विशेषलक्षणाभावेऽपि न दोषः इति चेत्समं प्रकृतेऽपि, व्याप्त्यपेक्षया गमक-त्वस्य तर्केऽपि विद्यमानत्वात् । विद्यमान एवाश्रये विद्यमानस्यैवेत्यपि सामान्यलक्षणे निवेश्यत इति चेत्, तर्हि विपक्षाभावो वा सप(क्षे स)पक्षसद्भावोऽपि वा निवेश्यताम् । प्रयोजनाभावान्नेति चेन्न, प्रकृतेऽपि समत्वात् । तर्कनिरासः प्रयोजनमिति चेत्, तत्रापि केवलव्यतिरेकिनिरासः प्रयोजनं भविष्यति । निर्निबन्धनोऽसाविति चेत्, समं प्रकृतेऽपि । साधनेऽप्यसिद्धस्यानुमानत्वं स्यादिति चेत्, तर्हि विपक्षवतः सपक्षेऽसतोऽपि केवला-न्वयित्वं स्यात् । तद्विशेषलक्षण एव निक्षेप्यमिति चेत्, समानमत्रापि; अत एव स्वन्यायैः साधनमित्यादिना व्यवस्था दर्शितेति ।

परि०— शक्यसम्पादनमिति । देशकालादिप्रवेशेनेति भावः । अनुमान(मर्यादा)-वैलक्षण्यात् कथं तर्कस्यानुमानत्वमित्यत आह **अवश्यं चैतदिति** ।। **इत्यपि सामान्यलक्षणे निवेश्यमिति** । तथा च नानुमानसामान्यलक्षणं तर्क इति भावः ।। **निवेश्यतामिति** । अनुमान-सामान्यलक्षण इति योज्यम् । तथा च केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणो वा नानुमानत्वं स्यादिति भावः ।। **प्रकृतेऽपीति** । विद्यमान इत्यादिविशेषणप्रक्षेपेऽपीति भावः ।। **समं प्रकृतेऽपीति** । तर्कनिरासोऽपि निर्निबन्धन इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गरूपनिबन्धनमाशङ्कते **साधनेऽपीति** । **तद्विशेष-लक्षण एवेति** । विपक्षवत्त्वं सपक्षसत्त्वं अन्वयव्यतिरेकिलक्षणम् । विपक्षहीनत्वं केवलान्वयि-लक्षणम् । व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपसामान्यलक्षणस्योभयत्र सत्त्वेऽपि विशेषलक्षणस्य व्यवस्थित-त्वान्न साङ्कर्यमिति भावः ।। **समानमत्रापीति** । व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वस्य साधनदूषणानुमानयोः समत्वेऽपि असिद्धं सत् साधकत्वरूपं (तर्करूप)दूषणानुमानलक्षणं न सिद्धं सत् साधकमिति साधकानुमानलक्षणमिति विशेषलक्षण एव विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमित्येतत्समाधानं समानमित्यर्थः ।। **अत एवेति** । अतिप्रसङ्गनिरासार्थत्वादेव स्वन्यायैः स्वस्यापि सिद्धैः पक्षलिङ्गादिभिः साधनं कार्यं, परन्यायैः परमात्रसिद्धैः लिङ्गादिभिस्तर्करूपदूषणानुमानं कार्यमिति व्यवस्था दर्शितेत्यर्थः ।

यादु०— शक्यसम्पादनं चेति । यदि विधिर्धात्वर्थभाव्यकः स्यात् तदेष्टसाधनरूपो न स्यात् । यदि विधिरिष्टसाधनरूपो न स्यात् तर्हि तद्बोधकशास्त्रबोध्यो न स्यात् । यदि च शास्त्रं नेष्टसाधनबोधकं तदा अनाप्तप्रणीतं स्यात् । यदि च शास्त्रमनाप्तप्रणीतं स्यात् तर्हि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्यात् इत्यादिरूपेण सामानाधिकरण्यं शक्यसम्पादनं चेत्यर्थः । **केवलान्वयित्वं** अविद्यमानविपक्षत्वम् ॥ **तद्विशेषलक्षण एवेति** । अविद्यमानविपक्षत्वं केवलान्वय्यनुमानविशेषलक्षण एव निक्षेप्यं नानुमानसामान्यलक्षणे अतो नान्वयव्यतिरेकिणस्तद्रूपत्वमित्यर्थः ॥ **समानमत्रापीति** । अन्यतरासिद्धत्वं तर्करूपानुमानविशेषस्य यल्लक्षणमन्यतरासिद्धत्वे सति दुष्टप्रमितिसाधनत्वरूपं तत्रैव निक्षेप्यं नानुमानसामान्यलक्षणे अतो न साधनानुमानेऽपि तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । साधनेऽप्यसिद्धस्यानुमानत्वं स्यादित्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारस्योक्तरीत्या सूचनार्थमेवेत्यर्थः ।

वं०प०— एतदेवं द्वितीये दूषणेऽन्यतरासिद्ध्यादेरदोषत्वमेव वाच्यमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । साधने, आद्ये दूषणे च अन्यतरासिद्ध्यादेर्दोषत्वाद् द्वितीये दूषणेऽपि चेत् दोषत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ **केवलान्वयिधर्मस्येति** । अविद्यमानविपक्षत्वस्य विद्यमानसपक्षत्वस्य वेत्यर्थः ॥ **सामान्यलक्षणेति** । व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानु-मानसामान्यलक्षणेत्यर्थः ॥ **विद्यमान एवेति** । तथा च विद्यमान एवाश्रये विद्यमानस्यैव हेतोर्व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वमनुमानसामान्यलक्षणे विवक्षितम् । अस्ति चैतल्लक्षणं व्यतिरेकिणि । न तर्के । यद्यत्र घट इत्यत्र आश्रयाभावात् । यद्यग्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादित्यत्र अन्यतरासिद्ध्या हेतोर्विद्यमानत्वादिति भावः । **निवेश्यतां** अनुमानसामान्यलक्षणे ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । एवं च अन्यतरासिद्ध्यादेस्तर्केऽदोषत्वमिति भावः । यदि तर्केऽन्यतरासिद्ध्यादेरदोषत्वं स्यात् तर्हि साधनानुमानेऽप्यदोषत्वं स्यादित्याशङ्कते **साधनेऽपीति** । विद्यमानविपक्षत्वे सत्यविद्यमानसपक्षत्वं व्यतिरेकिधर्मो दृष्टः । स धर्मः केवलान्वयिनोऽपि स्यात् । ननु विपक्षोपेतत्वमविद्यमानसपक्षत्वं च केवलव्यतिरेकिधर्मः । स कथं केवलान्वयिनः स्यात् । एकस्वभावस्यापरत्रायोगादित्याशङ्कते **तदिति** । तर्ह्यसिद्ध्यादेर्दूषणानुमान एवादोषत्वं स्वभाव इति स कथं साधनानुमाने स्यादित्याह **सममिति** । **अत एव** दूषणानुमानेऽसिद्ध्यादेर्न दोषत्वं किन्तु साधनानुमान एवेति सूचनायैव साधनमुभयसिद्धन्यायेन कार्यमित्युक्त्या साधनेऽसिद्धिर्दोष इति सूचितम् । परन्यायैस्तु दूषणमिति परस्यैव सिद्धैर्न्यायैर्दूषणं कार्यमित्युक्त्या स्वसिद्धिर्नापेक्षिता । परसिद्धिरेवापेक्षितेत्युक्तत्वेनान्यतरासिद्धिदूषणे न दोष इति सूचितमिति ध्येयम् ।

शे०चं०— उक्तमिति । 'न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चने'त्यादिनेति शेषः ॥ **शक्यसम्पादनं चेति** । विधिर्यदि धात्वर्थभाव्यकः स्यात् तदिष्टसाधनरूपो न स्यात् । यदि विधिरिष्टसाधनरूपो न स्यात् तर्हि तद्बोधकलिङादिशास्त्रबोध्यो न स्यात्, आप्तोपदेश्यो न स्यात्, प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्यात् इत्यादिरूपेण सामानाधिकरण्यं शक्यसम्पादनं चेत्यर्थः ॥ **अवश्यं चेति** । सत्यप्यन्यतरासिद्ध्यादावेवमुक्तप्रकारेणैतत्तर्कस्यानुमानतया प्रामाण्यमवश्यं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । साधनानुमानवत् अन्यतरासिद्ध्यादिशून्यत्वाभावात् तस्यानुमानत्वाभावाङ्गीकार इत्यर्थः । **केवलान्वयिधर्मस्य** विपक्षशून्यत्वस्य ॥ **व्यतिरेकिणीति** ।

तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तत्वाद्विपक्षवत्त्वेन तच्छून्यत्वाभावादिति भावः । ननु विपक्षशून्यत्वं नानुमानसामान्यलक्षणम्, किन्तु तद्विशेषकेवलान्वय्यनुमानस्यैव । ततश्च व्यतिरेकिणो विपक्षशून्यत्वरूपानुमानविशेषकेवलान्वय्यनुमान-लक्षणानाक्रान्तत्वेन केवलान्वय्यनुमानत्वासम्भवेऽपि व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वेन अनुमानत्वसम्भवान्नानुमानत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कते **सामान्यलक्षणेति** । एवं तर्ह्यन्यतरासिद्ध्यादिशून्यत्वमपि नानु-मानसामान्यलक्षणं किन्तु तद्विशेषसाधनानुमानस्यैव । ततश्च तदनाक्रान्ततया तर्कस्य साधनानुमानत्वाभाव-प्राप्तावपि व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वादनुमानत्वोपपत्तेः कथमननुमानत्वमिति प्रति-बन्द्या समाधत्ते **समं प्रकृतेऽपीति** ।

सामान्यलक्षणे निवेश्यत इतीति । तथा च व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वेऽपि तर्कस्य 'विद्यमान एव आश्रय' इत्यादिविशेषणविशिष्टानुमानसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वान्नानुमानत्वमिति भावः । एवं तर्हि विपक्षाभावादेरप्यनु-मानसामान्यलक्षणे निवेशेन व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वाभावाद्व्यतिरेकिणोऽपि सामान्यलक्षणा-नाक्रान्ततयाऽननुमानत्वमिति तुल्यमेवेति परिहरति **तर्हीति** । प्रयोजनाभावेन विपक्षाभावादेः सामान्यलक्षणा-न्तर्भावासिद्धेर्न व्यतिरेकिणः सामान्यलक्षणानाक्रान्ततयाऽननुमानत्वमित्याशयेन शङ्कते **प्रयोजनेति** । एवं तर्हि प्रयोजनाभावादेव विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानामपि सामान्यलक्षणान्तर्भावासिद्धेर्न तर्कस्यापि सामान्यलक्षणा-नाक्रान्तत्वमिति कथमननुमानत्वमिति परिहरति **प्रकृतेऽपीति** । तर्कनिरासस्य प्रयोजनत्वेन प्रयोजनाभावासिद्ध्या 'विद्यमान एवाश्रय' इत्यादि विशेषणानामनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भावसिद्धेर्विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वान्न तर्कस्या-नुमानत्वमित्याशयेन शङ्कते **तर्कनिरास इति** । एवं तर्हि केवलव्यतिरेकिनिरासस्यैव तत्प्रयोजनत्वेन प्रयोजना-भावस्यासिद्ध्या विपक्षाभावादेरपि अनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भावसिद्धेर्विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽपि कथमनुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते **तत्रापीति** । व्यतिरेकिणोऽनुमानतायां बाधकाभावेन तन्निरासस्य प्रयोजन-त्वासम्भवात्प्रयोजनाभावसिद्धेर्न विपक्षाभावादेरनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भाव इति न तदानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणो-ऽननुमानत्वमित्याशङ्कते **निर्निबन्धन इति** । एवं तर्हि तर्कस्याप्यनुमानत्वे बाधकाभावेन तन्निरासस्य प्रयो-जनत्वानुपपत्त्या प्रयोजनाभावसिद्धेर्न विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानामप्यनुमानसामान्यलक्षणेऽन्तर्भाव इति कथं विशिष्टलक्षणानाक्रान्ततया तर्कस्याननुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते **समं प्रकृतेऽपीति** ।

तर्केऽसिद्ध्यादेरदूषणत्वे साधनेऽप्यदूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गनिरासार्थत्वान्न तर्कनिरासो व्यर्थ इति तस्य प्रयोजनत्वोपपत्त्या विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानां सामान्यलक्षणे प्रवेशसिद्ध्या तदनाक्रान्तत्वान्न तर्कस्या-नुमानत्वमित्याशयेन शङ्कते **साधनेऽपीति** । एवं तर्हि विपक्षवत्त्वस्य सपक्षेऽसत्त्वस्य च व्यतिरेकिण्यदूषणत्वे केवलान्वयिन्यपि तददूषणत्वप्राप्त्या विपक्षवतः सपक्षेऽसतोऽपि केवलान्वयित्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वान्न व्यतिरेकिनिरासो व्यर्थ इति तस्यैव प्रयोजनत्वोपपत्त्या विपक्षाभावादिविशेषणानामपि सामान्यलक्षणान्तर्भाव-सिद्ध्या विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽपि नानुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते **तर्हीति** । अविद्यमान-विपक्षत्वस्य सामान्यलक्षणेऽनिवेशोऽपि केवलान्वय्यनुमानरूपानुमानविशेषलक्षणे निवेशमात्रेण विपक्षवतः सपक्षे-

ऽसतश्च व्यतिरेकिणः केवलान्वयित्वानापत्त्या अतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वाभावेन व्यतिरेकिनिरासस्य व्यर्थत्वात्प्रयोजनानुपपत्त्या विपक्षशून्यत्वादेः सामान्यलक्षणान्तर्भावानुपपत्त्या न तदनाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वमित्याशङ्कते **तद्विशेषलक्षण एवेति** । एवं तर्ह्यसिद्ध्यादिशून्यत्वस्यानुमानसामान्यलक्षणेऽनिवेशेऽपि साधनानुमानरूपानुमानविशेषे तन्निवेशमात्रेणासिद्धस्य साधनत्वानापत्त्याऽतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वाभावेन तर्कनिरासस्य प्रयोजनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनतयाऽसिद्ध्यादिशून्यत्वस्य सामान्यलक्षणान्तर्भावानुपपत्तेर्न तदनाक्रान्ततया तर्कस्याननुमानत्वमिति तुल्यमेवेत्याशयेन समाधत्ते **समानमत्रापीति** ॥ **अत एवेति** । असिद्ध्यादिशून्यत्वस्य साधनानुमानरूपानुमानविशेषलक्षणे निवेशस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । इदं चापाद्यापादकयोर्लिङ्गसाध्यभावमङ्गीकृत्य केवलव्यतिरेकिप्रतिबन्द्याऽऽपादकासिद्ध्यादेरदोषत्वव्युत्पादनं न वास्तवं किन्तु प्रौढिवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । इहैव टीकायां 'अस्मिन्परिहारे सति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपि न कश्चिदतिप्रसङ्ग' इत्यनुपदमेवोक्तत्वादिति बहवः । तत्र सार्वदैशिकचिरन्तनमूलकोशस्थपाठविरुद्धपाठकल्पनापत्तिर्दोष इति चिन्त्यम् ।

वा०र०— तल्लक्षणत्वाभावादिति पाठः ।

स०व्र०— शक्यसम्पादनं चेति । यद्यपि यदि भूतले घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यत्र सत्त्वस्य घटनिष्ठत्वाद्दर्शनस्यात्मनिष्ठत्वाद्वैयधिकरण्यं, तथापि यदि भूतले घटः सन् स्यात् तर्हि दर्शनविषयः स्यादित्येवंरूपेण सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति भावः ।

चषकः— शक्यसम्पादनं चेति । यदि विधिर्धात्वर्थभाव्यकः स्यात्तदेष्टसाधनरूपो न स्यात् यदि इष्टसाधनरूपो न स्यात् तर्हि तद्बोधकलिङादिशास्त्रबोध्यो न स्यादित्यादिदिशा सामानाधिकरण्यं शक्यसम्पादनमित्यर्थः । **केवलान्वयित्वं** अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । **तद्विशेषलक्षण एवेति** । केवलान्वयिसाध्यकानुमानरूपविशेषलक्षण एव अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वविशेषणं निवेश्यं नानुमानसामान्यलक्षणे अतो नान्वयव्यतिरेकिणस्तद्रूपत्वमित्यर्थः । **समानमत्रापीति** । अन्यतरदिशा सिद्धत्वे सति इति दुष्टत्वप्रमितिसाधनत्वरूपदूषणानुमानलक्षण एव तादृशमत्यन्तं निवेश्यं न त्वनुमानसामान्यलक्षणेऽतो न साधनानुमानेऽपि तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । **अत एवेति** । साधनदशायामप्यसिद्धेरदूषणत्वं प्रसज्येतेति क्षतिव्युदसनमुक्तदिशा ध्वनयितुमेवेत्यर्थः ।

॥ इति व्यधिकरणस्यादोषत्वम्, तर्के सामानाधिकरण्यस्य शक्यसम्पादनत्वञ्च ॥

॥ इति उक्तशङ्कानिरासकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

* * *

।। अथ बाधादीनां प्रसङ्गार्थतयैव प्रोक्तत्वम्, न तु सिद्धान्तस्यापि दूषकत्वम् ।।

।। अथ तत्र 'बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमि'तिशङ्कायाः 'प्रसङ्गानुमाने तदभाव'रूपपरिहार-सत्त्वेऽपि 'साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वकल्पनातिप्रसङ्ग'परिहाराय परिहारान्तरम् ।।

१२२ सु०— मा भूदाश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योरत्र दूषणत्वम् । तथाऽपि बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमिति चेन्न, तयोरप्यसिद्धिवत् साधनदूषणविशेषयोरेव दूषणत्वेन प्रसङ्गानुमाने तदभावादिति पूर्ववत् परिहारः, सिद्ध एव ।

तथापि, 'साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया तर्हि बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यताम्' इत्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाह **प्रसङ्गेति** ।

अनु०— प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः ।

प्रसङ्गः आपादनं, **तदर्थतया** तद्विषयतया प्रसञ्जनीयतयेति यावत् । **प्रोक्ताः** निर्धूमत्वादयोऽर्थाः । **न सिद्धान्तस्य दूषकाः** इत्युपलक्षणम्, 'न बाधिताः' इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— अत्रेति । तर्के दूषणत्वं मा भूदित्यर्थः ।। **साधनदूषणविशेषयोरिति** । साधनं च दूषणविशेषश्च तयोरित्यर्थः । पूर्वमनूद्य परिहारान्तरमिति भ्रमनिरासायाह **इत्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेति** ।।

वं०प०— अत्र तर्के । **तयोः** बाधापसिद्धान्तयोः ।। **साधनेति** । साधनं च, इदमित्थं न भवतीत्येवंरूपो दूषणविशेषश्च, तयोरेवेत्यर्थः । **प्रसङ्गानुमाने** अनिष्टोपदर्शनरूपदूषणानुमाने ।। **साधनेऽपीति** । दूषणं द्विविधम् । इदमित्थं न भवतीति वाऽनिष्टोपदर्शनेन वेति दूषणेऽवान्तरभेदं प्रकल्प्य आद्यदूषणे बाधादेर्दोषत्वं द्वितीये त्वदोषत्वमिति यथा कल्प्यते तद्वत्साधनानुमानेऽप्यवान्तरभेदं प्रकल्प्य कस्मिंश्चित्साधनानुमाने बाधादिर्दोषः कस्मिंश्चिन्नेत्यवान्तरभेदं प्रकल्प्य बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामित्यर्थः ।। **परिहारान्तरमाहेति** । 'तथाऽपि बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमि'ति शङ्काया इति शेषः । **न सिद्धान्तस्य दूषकाः** अपसिद्धान्तापादकाः नेत्यर्थः ।।

शे०चं०— अत्रेति । तर्क इत्यर्थः ।। **तदभावादिति** । दूषणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवमाश्रयासिद्धिः अन्यतरासिद्धिबाधापसिद्धान्तपरिहारेण तर्कस्यानुमानताया व्यवस्थाप्रदर्शनपरेण स्वन्यायैरिति पूर्ववाक्येनैव प्रतिपादितत्वादपसिद्धान्ताद्यभावप्रतिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतोऽङ्गीकृत्य बाधादिकं तददूषणत्वव्युत्पादनेन तर्क-

स्यानुमानत्वं पूर्वत्र समर्थितम् । उत्तरग्रन्थे तु बाधादिप्रसक्तेरेवाभावात् तस्यानुमानत्वमिति परिहारान्तरकथनान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन परिहारान्तरोक्तौ निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परतया ग्रन्थमवतारयति **तथाऽपीति** । प्रसङ्गशब्दस्य प्रसञ्जकपरतायां 'न सिद्धान्तस्य दूषकाः' इत्युत्तरग्रन्थस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गात् तदनुगुणतया प्रसङ्गशब्दं व्याचष्टे **प्रसङ्गः आपादनमिति** । अर्थशब्दस्य प्रयोजनाद्यर्थताभ्रान्तिनिरासाय विवक्षितमाह **तदर्थतयेति** ।

* * *

।। अथ परिहारान्तरस्याभिप्रायः ।।

१२३ सु०— एतदुक्तं भवति । किमापाद्यतोपेतस्य निर्धूमत्वादेर्बाध्यत्वं तत्प्रोक्तौ चापसिद्धान्त उच्यते, उत केवलस्य । नाद्यः, यत आपादनं नामाङ्गीकर्तव्यताज्ञापनम् । न पुनः सद्भावप्रतिपादनम्, न च तत्प्रमाणादिविरुद्धम्, यदि विषं भक्षयिष्यसि तर्हि मरिष्यसीति यथा । द्वितीये तु स्यादेव बाधादि, न च तदत्रोच्यते, तथा सति (तर्हि) स्यादिति न स्यादिति ।

गु०दी०— अङ्गीकर्तव्यताज्ञापनमित्यत्र ज्ञापनं प्रमापनम् । तेन प्रमाकरणत्वरूपप्रामाण्यस्य तर्कावान्तरवाक्यत्वेऽपि न हानिः । महावाक्ये तु तस्माद्वह्निरप्यस्तीति वह्निप्रमाया एव स्थिरीकरणात् । परनारीकामुकस्य पुत्रस्य मुखताडनाख्यानिष्टं प्रदर्श्य सदाचार एव स्थिरीकरणवत् अग्न्यभावाङ्गीकारिणः परस्य धूमाभावाख्यानिष्टं प्रदर्श्यास्ति धूमः तस्माद्वह्निरप्यस्तीति सहेतुकसाध्यप्रमाया एव स्थिरीकरणात् सुतरां प्रामाण्यमिति भावः ।

यादु०— न च तत्प्रमाणादिविरुद्धमिति । निर्धूमत्वाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणादिविरुद्धत्वेऽपि पर्वतादौ तद्विषयत्वयोग्यतायास्तद्विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः । एवं चात्र पर्वतो निरग्निकत्वेनाङ्गीकर्तव्यः निर्धूमत्वेनाङ्गीकृतत्वाद् ह्रदवदित्यनुमानमेव तर्क इति साधनानुमान इव तर्केऽप्यसिद्ध्यादिकं दोष एवेति न तर्कस्य साधनानुमानवैषम्यमिति भावः ।

वं०प०— आपाद्यतोपेतस्येति । आपाद्यत्वोपयुक्त-तर्हिलिङादिशब्दयुक्तस्येत्यर्थः ॥ **सद्भावेति** । येनापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । **तत्** अङ्गीकर्तव्यताज्ञापनम् ॥

शे०चं०— ननु यदि निर्वह्निः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्र निर्धूमत्वमापाद्यं निरग्निकत्वं चापादकं न त्वधिकं किञ्चिज्ज्ञापकाभावात् । तच्च बाधितमसिद्धं चेति कथं बाधाद्यप्रसक्तिरित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **आपाद्यतोपेतस्येति** । तर्हि स्यादितिशब्दद्वयार्थालङ्कृतस्येत्यर्थः ॥ **न च तदिति** । निर्धूमत्वाद्यङ्गी-

कारस्य प्रमाणादिविरुद्धत्वेऽपि पर्वतादौ तद्विषयत्वयोग्यतायास्तद्विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः। **स्यादिति न स्यादिति।** उपलक्षणं चैतत् । तर्हीति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । इतीत्यस्येदमिति सम्बन्धः ।

चषकः— न च तत्प्रमाणादिविरुद्धमिति । निर्धूमत्वोपगतेः प्रमाणविरुद्धार्थोपगमरूपत्वेऽपि पर्वतादौ तादृशोपगतिविषयत्वयोग्यतायास्तद्विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः । इत्थं चात्र पर्वतपक्षकं निर्धूमत्वोपरक्ताङ्गीकृतिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यकं निर्वह्नित्वोपरक्तोपगतिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वहेतुकं ह्रदनिदर्शनकमनुमानमेव तर्क इति साधनानुमानवत् तर्केऽप्यसिद्ध्यादिकं क्षतिरेवेति न तर्कस्य साधनानुमानावधिकवैलक्षण्यमिति भावः ।

।। इति परिहारान्तरस्याभिप्रायः ।।

।। इति 'बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमि'तिशङ्कायाः 'प्रसङ्गानुमाने तदभाव'रूपपरिहारसत्त्वेऽपि 'साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वकल्पनातिप्रसङ्ग'परिहाराय परिहारान्तरम् ।।

* * *

।। अथ असिद्धेरप्येवमेव परिहर्तव्यता ।।

१२४ सु०— असिद्धिरप्येवमेव परिहर्तव्या । तथा हि । किं यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वमुच्यते, किं वा केवलस्य ।। न प्रथमः, असिद्धेः । यदि निरग्निकः स्यादित्य(स्य हि य)पि यदि निरग्निकत्वेनाङ्गीक्रियेतेत्यर्थः । न चायमसिद्धः, तथा सति तर्कस्याप्यनुत्थानापत्तेः । अत एव भगवानाचार्यो 'यदि विद्येत' इत्येतत् 'विद्यत इत्यङ्गीकारो भवेद्यदी'ति व्याख्यातवान् ।। न द्वितीयः, तस्यात्रानुपादानात् । तथात्वे (हि) यदीति न स्यादिति ।

परि०— यद्यलङ्कृतस्येति । यदिशब्दोपेतस्येत्यर्थः ।। **इति व्याख्यातवानिति** । माण्डूकभाष्य इति योज्यम् । विवृतमेतत् तर्कताण्डवे ।

वं०प०— असिद्धेरिति । यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वस्य **असिद्धेः** अभावादित्यर्थः । तदुपपादयति **यदीत्यादिना** ।। **तथा सति तर्कस्यापीति** । यदि निरग्निकत्वाङ्गीकारोऽसिद्धः स्यादित्यर्थः । धूमोऽस्तु वह्निर्माऽस्त्वित्येवं निरग्निकत्वे परेणाङ्गीकृते सत्ययं तर्कः प्रवर्तते । यदि सोऽसिद्धः स्यात् तर्हि तर्कोत्थानं न स्यादित्यर्थः ।

शे०चं०— बाधापसिद्धान्तयोः परिहारस्य मूलाल्लाभेऽप्यन्यतरासिद्धिपरिहारालाभान्न्यूनतेत्याशङ्क्योक्तन्यायेनैव तत्परिहारस्याप्यत्र सूचितत्वान्न न्यूनतेत्यभिप्रेत्योक्तन्यायातिदेशेन स्वयमसिद्धिं परिहरति **असिद्धि-**

रपीति ।। **यद्यलङ्कृतस्येति** । यद्यर्थालङ्कृतस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्यादर्थालङ्कृतस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । यदीति न स्यादित्युपलक्षणम् । स्यादिति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

चषकः— यद्यलङ्कृतस्य यदिशब्दसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यस्य । **केवलस्य** तच्छब्दसमभिव्याहृतपदानुपस्थाप्यस्य ।

।। इति असिद्धेरप्येवमेव परिहर्तव्यता ।।

* * *

।। अथ एतत्परिहारोक्तेरतिशयतया पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽतिप्रसङ्गाभावोक्तिः ।।

१२५ **सु०— अस्मिन्परिहारे सति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपि न कश्चिदतिप्रसङ्गः ।**

परि०— एतत्परिहारोक्तेरतिशयमाह **अस्मिन्परिहारे सतीति** ।। **पूर्वोक्तेति** । 'परन्यायैस्तु दूषणमि'त्यादिनोक्तेत्यर्थः ।

७४ **यादु०**— ननु तर्हि किं पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणं 'साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनये'त्यादिनोक्तातिप्रसङ्गदुष्टत्वादयुक्तमेव । नेत्याह **अस्मिन्परिहारे सतीति** । एतत्परिहारोपपादनाय हि निरग्निकत्वादेर्न साधनतयोपादानं किन्त्वापादकतयैव यदियुक्तेन स्याच्छब्देन तस्यापादकतया बोधितत्वात् । एवं निर्धूमत्वादिकं न साध्यं किन्त्वापाद्यमेव । तर्हियुक्तेन स्याच्छब्देन तथा बोधनादिति प्रतिपाद्यते । तेन यदापादकं तत्परसिद्धमेव वाच्यमित्यन्यतरासिद्धिस्तत्र न दूषणं प्रत्युत भूषणमेवेत्यर्थाल्लभ्यते । आपाद्यं च प्रमाणादिविरुद्धमेव वाच्यमिति बाधादिरपि तत्र भूषणमेवेति प्राप्नोति । साधनानुमाने त्वत्र यदितर्हीत्यादिकमिव बाधाद्यदोषतोपपादकं न हि किञ्चिदस्तीत्युक्तव्यवस्थाश्रयणेऽतिप्रसङ्गपरिहारस्याप्यनेन परिहारेण सूचनादिति भावः । यद्यप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तव्यवस्थोपपादकतयैवेदं मूलं व्याख्येयम् । तथाऽपि 'न सिद्धान्तस्य दूषका' इत्यस्य स्वारस्याय परिहारान्तरपरतया व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ह्यपसिद्धान्तादेरभाव एव उच्यते । उक्तव्यवस्थोपपादनमात्रपरत्वे तु प्राप्तस्याप्यपसिद्धान्तादेर्न दोषत्वमित्येव वक्तव्यमिति उक्तरीत्याऽतिप्रसङ्गपरिहारेणोक्तव्यवस्थोपपादनमप्यनेन लभ्यत इत्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेत्यवतारिका, 'अस्मिन्परिहारे सती'त्युक्तिश्च श्लिष्टेति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । एतेनोक्तव्यवस्थाश्रयणेन परिहारे प्रसक्तमपि बाधादिकं न दोष इत्यभिप्रेतम् । अत्र तु बाधादिप्रसक्तिरेव नेति । अतो विरुद्धत्वात् कथमस्य परिहारस्योक्तव्यवस्थोपपादकत्वमस्मिन्परिहारे सतीत्यनेनोच्यत इति शङ्का निरस्तेति ज्ञातव्यम् । एतत्परिहारस्य साक्षादुक्तव्यवस्थोपपादकत्वाभावेऽप्येतदुपपादनन्यायेनोक्तव्यवस्थोपपादनस्यापि लाभादित्याशयात् । अत एव पूर्वकल्पे यदितर्हिस्याच्छब्दानां वैयर्थ्यादिति दूषणानवकाशः । तत्र प्रसक्तासिद्धिबाधाद्यदोषतोपपादकतया तेषां सार्थक्यादिति । अस्मिन्परिहारेऽसतीति व्याख्यानं त्वतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेत्यवतारिकाविरुद्धमित्युपेक्षणीयम् । न च दूषणानुमाने साधनानुमानवैषम्योप-

पादकेन पूर्वपरिहारेणास्य परिहारस्य विरोधः । अत्र तद्वैषम्याभावस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । अत्र ह्यभ्युपगमायोग्याभ्युपगमस्य लिङ्गताऽभिप्रेता । सा च न कुत्रापि साधनानुमाने दृष्टेत्येतावन्मात्रेणात्र साधनानुमानवैषम्यस्याभिप्रेतत्वेन विरोधाभावादिति **तर्कताण्डवे** प्रतिपादितत्वात् । नन्वेवमप्याद्यपक्षे तर्कस्य स्वयमाहार्यभ्रमरूपत्वात् प्रमाकरणत्वस्याप्यभावाद्विपर्ययप्रामाण्योपगतावतिप्रसङ्गाच्च कथं प्रामाण्यमिति शङ्का कथं परिहरणीयेति चेदुच्यते । स धूमोऽपि निरग्निः किन्न स्यादिति परेणाशङ्किते तन्निरासार्थं हीदं धूमाभावापादनरूपमनुमानं प्रवर्तते । इदं च न चायं निर्धूम इति विपर्ययपर्यवसानसहितं पराभ्युपगतनिरग्निकत्वस्याभावप्रमां जनयति । अत एव परपक्षाभावरूपदुष्टिप्रमितिसाधनत्वाद्दूषणानुमानत्वमस्योक्तम् । उक्तं च पद्धतौ 'अनिष्टापादनं विपर्यये पर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवती'ति । एवं च आद्यपक्षे निरग्निकत्वादेरापादकत्वेन ज्ञानं करणं, तस्य निर्धूमत्वादेरापाद्यत्वेन ज्ञानमवान्तरफलम् । तदुभयं प्रमारूपमेव । विपर्ययपर्यवसानबलात्पराभ्युपगतनिरग्निकत्वाद्यभावप्रमितिस्तु मुख्यं फलमिति ज्ञातव्यम् । न च विपर्ययप्रामाण्योपगतावतिप्रसङ्गः । स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानविषयव्यतिरेकज्ञानभञ्जनीयत्वस्यैवापादकत्वरूपत्वात् । भज्यते हि निरग्निकत्वं स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानविषयस्य निर्धूमत्वस्य व्यतिरेकज्ञानेन । कथमन्यथा न चायं निर्धूमस्तस्मान्न निरग्निरिति विपर्यये पर्यवसानमिति । एवं च निरग्निकत्वादेरुक्तरूपमापादकत्वमेवातिप्रसङ्गभञ्जकं भविष्यति । न च विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रामाण्यं तर्कस्येति वाच्यम् । व्यतिरेकिविलयापत्तेः । साधनानुमानस्यापि पक्षधर्मत्वादिपरतन्त्रत्वेनाप्रामाण्यापत्तेश्च । पक्षधर्मत्वादिकं तत्राङ्गमिति चेत् । विपर्ययपर्यवसानस्यापि तर्काङ्गत्वात् । यथाहुः । 'व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये । अनिष्टाननुकूलत्व इति तर्काङ्गपञ्चकमि'ति । द्वितीयपक्षे तु प्रामाण्योपपादनं सुगममेवेति सर्वमवदातम् । **तर्कताण्डवे** तु सधूमोऽपि निरग्निकोऽस्त्विति शङ्का हि निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वे व्यापकत्वाभावेनैव भवति । अतो निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वप्रदर्शकेन यदि निरग्निस्तर्हि निर्धूम इत्यनेन निरस्यते । यदि गवयो गोसदृशस्तर्हि गौरपि गवयसदृशी, यदि धूमस्तर्हि वह्निरित्यादौ यदितर्ह्योः स्वसमभिव्याहृतपदार्थेऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपव्याप्तिबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । एवं चात्र निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वं, लिङ्गं तज्ज्ञानं करणं, निरग्निकत्वाभावं प्रति निर्धूमत्वाभावस्य व्याप्यत्वं, लिङ्गि तज्ज्ञानं फलं, द्वयमपि प्रमारूपमेवेति पूर्वकल्पे प्रामाण्योपपादनं कृतम् । अत्रासिद्ध्याद्युक्तिर्निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकताप्रदर्शनार्थं तर्कवाक्येनोपात्ते ये निरग्निकत्वनिर्धूमत्वरूपे व्याप्यव्यापके तदभिप्रायैव न तर्करूपानुमानाभिप्रायेति कल्पनीयम् । अस्मदुक्तप्रकारे त्वसिद्ध्याद्युक्तिः तर्करूपानुमानाभिप्रायैव । अतस्तत्रासिद्ध्यादिकं दूषणानुमाने न दोषावहं किन्तु भूषणमेवेति भगवत्पादादिभिरुक्तं श्लिष्टतरं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत्रापादकज्ञानं तर्क्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तर्कशब्दवाच्यम् । आपाद्यज्ञानं पराङ्गीकृतापादकाभावज्ञानं च तर्कणं तर्क इति भावव्युत्पत्त्येति विवेकः । शिष्टमस्मदाराध्यश्रीवेदेशगुरुकृतायां पद्धतिटीकायां द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— 'तथाऽपि साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया तर्हि बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामि'त्यतिप्रसङ्गनिरासायोक्तम् । कथमेतेनैतदतिप्रसङ्गनिरासो जात इत्यत आह **अस्मिन्निति** । बाधादेरदूषणत्वोपपादके

प्रसङ्गार्थतयेत्यनेनोक्ते परिहारे सति ॥ **पूर्वोक्तेति** । दूषणेऽवान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वं, न साधन इत्युक्तव्यवस्थाऽऽश्रयणेऽपीत्यर्थः । **कश्चिदतिप्रसङ्गः** । 'तथाऽपि साधनेऽपी'त्युक्तः । अयमर्थः । यदि निरग्नि-कत्वाङ्गीकारः तर्हि निर्धूमत्वाङ्गीकारः स्यादित्यत्र न बाधादिदोष इत्येतत्परिहारकथनेन दूषणानुमानरूपे तर्के यदिस्यादित्याद्या अधिकाः शब्दाः सन्तीति सूचितम् । तथाच अनिष्टोपदर्शनरूपदूषणात्मके तर्के यद्यादिशब्दानां सत्त्वात्तत्र बाधादिर्न दोषः । इदमित्थं नेत्येवंरूपे दूषणे यद्यादिशब्दानामभावाः तत्र बाधादिर्दोष इति व्यवस्था-ऽऽश्रीयते । न ह्येवं साधनेऽस्ति । यदि साधने बाधादेरदूषणत्वोपपादकं किञ्चित्स्यात्तर्हि तस्मिन्साधने बाधादिर्न दोषः तदितरस्मिन् बाधादेरदूषणत्वोपपादकशून्ये साधनविशेषे बाधादेर्दोष इति, साधनेऽवान्तरभेदं प्रकल्प्य बाधादेरदूषणत्वं वाच्यं स्यात् । न चैवं क्वचित्साधने बाधाद्यदूषणत्वोपपादकं किञ्चिदस्त्यतो न साधनेऽवान्तर-भेदः कल्पनीय इत्यतिप्रसङ्गपरिहारो जात इति ज्ञेयम् ।

शे०चं०— किन्तर्हि शङ्कितातिप्रसङ्गग्रस्तत्वादुक्तव्यवस्था न युक्तैवेत्यत आह **अस्मिन्परिहारे सतीति** । अङ्गीकारस्यैव सिद्धिपदार्थत्वेनासिद्ध्यादिपरिहारे सतीत्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तेति** । साधनानुमान एव असिद्ध्यादेर्दूषणत्वं न दूषणानुमान इति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपीत्यर्थः ॥ **नेति** । साधनेऽप्येवमवान्तरभेद-कल्पनया बाधादेर्दूषणत्वं न स्यादित्यतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । तथाहि । साधनरूपस्यैव लिङ्गस्यासिद्धिर्दोषः । न तु आपादकरूपस्य । आपादकत्वव्याघातात् । तस्य पराभ्युपगतत्वनियमात् । न चात्र निरग्निकत्वं साधन-त्वेनोपात्तम् । तथात्वे हि यदीति स्यादिति च न स्यात् । किन्तु निरग्निकत्वादित्येव स्यात् । किन्त्वापादक-तयैव । यदियुक्तेन स्याच्छब्देन तथा बोधनात् । एवं साध्यरूपस्यैव लिङ्गिनो बाधो दोषः । न त्वापाद्यरूपस्यापि तस्य । आपाद्यत्वव्याघातात् । तस्य प्रमाणबाधितत्वनियमात् । न चात्र निर्धूमत्वं साध्यतयोपात्तम् । तथात्वे हि तर्हीति स्यादिति च न स्यात् । किन्तु निर्धूमोऽयमित्येव स्यात् । न च निर्धूमोऽयमिति ज्ञानस्य यावान्विषयस्तावानेव तर्हि निर्धूमः स्यादित्यस्यापि विषयः । अधिकस्य तर्हिस्याच्छब्दयोरर्थस्याप्युल्लेखात् । न च असौ बाधितः। अत एव नापसिद्धान्तोऽपि। स हि सिद्धान्तविरुद्धस्य साधने न त्वापादने । तस्मात्प्रसङ्ग-रूपानुमानेऽसिद्धिबाधाद्यदूषणमिति शक्यते कल्पयितुं, न तु साधनानुमानेऽपि । तत्र यदितर्ह्यादिरूपस्य बाधा-द्यदोषतोपपादकस्य कस्यचिदनुपलम्भादित्यनेन प्रकारान्तरेण व्यवस्थाश्रयणे प्रसक्तातिप्रसङ्गपरिहारस्याप्यनेन परिहारेण सूचनान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तव्यवस्थोपपादकतयैवायं ग्रन्थो योजयितुं शक्यत इति न परिहारान्तरपरत्वाश्रयणमुचितम् तथाऽप्यत्र वाक्ये प्राप्तस्यापसिद्धान्तादेरदूषणत्वस्यानुक्त्या तदभावमात्रप्रतिपादकस्य 'न सिद्धान्तस्य दूषका' इत्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् तत्स्वारस्याय परिहारान्तरपरतया योजितमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु च तर्के बाधादेरेवमदोषत्वेऽपि न तस्य प्रामाण्यं युक्तम् । स्वयमाहार्यारोपरूपत्वात् । आरोपित-विषयत्वेन प्रमाकरणत्वस्याप्यभावात् । विपर्ययप्रामाण्योपपत्तौ च नियामकसम्बन्धाभावेनातिप्रसङ्गादिति चेत् । उच्यते । सधूमोऽपि गिरिर्निरग्निकोऽस्त्विति शङ्का हि द्वेधा सम्भवति । निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वे व्यापकत्व-

स्यैवाभावेन, सत्यपि व्यापकत्वे पक्षे निर्धूमत्वस्यापि सत्त्वेन वा । तत्राद्यो निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वप्रदर्शकेन यदि निरग्निकस्तर्हि निर्धूम इत्यनेन निरस्यते । यदि गवयो गोसदृशस्तर्हि गौरपि गवयसदृशो, यदि जीवन् गृहे नास्ति तर्हि बहिरस्ति, यदि धूमस्तर्हि वह्निरित्यादौ यदितर्ह्योः स्वसमभिव्याहृतपदार्थेऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपव्याप्तिबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेह टीकायां यदीदं तर्हीदमित्येव व्याप्तिग्रहः पूर्वमुक्तः । यदियुक्तेन स्याच्छब्देन तु समभिव्याहृतस्य निरग्निकत्वस्य पक्षे पराभ्युपगममात्रं बोध्यते । तर्हियुक्तेनापि स्याच्छब्देन निर्धूमत्वस्य पक्षनिष्ठत्वं बोध्यते । विपर्ययपर्यवसानपर्यन्ते तर्के तथैव व्युत्पत्तेः । अनेनैव द्वितीयशङ्काऽपि निरस्ता भवति । एवञ्चात्र निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वं लिङ्गं तज्ज्ञानं करणम् । निरग्निकत्वाभावं प्रति निर्धूमत्वाभावस्य व्याप्यत्वं लिङ्गि तज्ज्ञानं च फलं द्वयमपि चेदं प्रमारूपमेव । कारणाभावे कार्याभावनियमात् । व्यापकाभावस्य व्याप्याभावं प्रति व्याप्यत्वाच्च । अत एव प्रसङ्गांशेनैव निर्धूमत्वाभावस्य निरग्निकत्वाभावेन व्याप्तेः सिद्धत्वादेव । न चायं निर्धूम इत्यनेन तस्य पक्षधर्मतामात्रं प्रदर्श्य तस्मान्न निरग्निक इत्यनेन साध्यमुक्तम् । न तु त्वया शङ्कितं पक्षे निरग्निकत्वज्ञानं करणम् । नापि पक्षे निर्धूमत्वज्ञानं फलम् । येन द्वयोरप्रमात्वं स्यात् । इह टीकायामसिद्धत्वाद्युक्तिस्तु निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वप्रदर्शनार्थं तर्कवाक्येनोपात्ते ये निरग्निकत्वनिर्धूमत्वरूपे व्याप्यव्यापके तदभिप्राया । तस्माद्यथार्थलिङ्गितस्यार्थस्याबाधान्न तर्कस्याप्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमिह टीकायाम् 'यद्यङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वं नास्ती'ति । तथा सति यदीति न स्यादिति च । अयं च पक्षः 'प्रसङ्गानुमाने बाधापसिद्धान्तयोरदूषणत्वादि'ति टीकायामेव पूर्वमुक्त इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

यद्वा सधूमोऽपि निरग्निकः किन्न स्यादिति शङ्कानिरासाय हीदं धूमाभावापादनरूपमनुमानं प्रवर्तते । इदं च नायं निर्धूम इति विपर्ययपर्यवसानसहितं पराभ्युपगतनिरग्निकत्वस्याभावप्रमां जनयति । उक्तं च पद्धतौ । 'अनिष्टापादनं विपर्ययपर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवती'ति । एवञ्चात्र पक्षे निरग्निकत्वादेरापादकत्वेन ज्ञानं करणं तस्य निर्धूमत्वादेरापाद्यत्वेन ज्ञानमवान्तरफलम् । तदुभयं प्रमारूपमेव । विपर्ययपर्यवसानबलात्पराभ्युपगतनिरग्निकत्वाद्यभावप्रमितिस्तु मुख्यं फलमिति विवेकः । न च विपर्ययप्रामाण्योपगतावतिप्रसङ्गः । पराभ्युपगमनिमित्तकज्ञानविषयव्यतिरेकभञ्जनीयत्वस्यैवापादकत्वशब्दार्थत्वात् । भज्यते हि निरग्निकत्वं स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानं प्रति विषयस्य निर्धूमत्वस्य व्यतिरेकज्ञानेन । कथमन्यथा 'न चायं निर्धूमस्तस्मान्न निरग्निक' इति विपर्ययपर्यवसानम् । तदभावे तर्क एवाभासः स्यात् । एवञ्च निरग्निकत्वादेरुक्तरूपापादकत्वस्यैवातिप्रसङ्गभञ्जकत्वान्नातिप्रसङ्गः । न च विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रामाण्यं तर्कस्येति वाच्यम् । तथासति व्यतिरेकिविलयापातात् । साधनानुमानस्यापि पक्षधर्मत्वादिपरतन्त्रत्वेनाप्रामाण्यापाताच्च । पक्षधर्मत्वादिकं तदङ्गमिति चेत् । विपर्ययपर्यवसानमपि तथेति तुल्यमिति युक्तमेव तस्य व्यवस्थाश्रयणपक्षे प्रामाण्यम् । तथा परिहारान्तपक्षेऽपि ।

इह टीकायां पक्षद्वयमभिमतम् । निरग्निकत्वमेव लिङ्गमभ्युपगमस्तु तस्य पक्षेण सम्बन्ध इत्येकः पक्षः । अभ्युपगम एव लिङ्गमिति द्वितीयः । तत्राद्ये न प्रामाण्यानुपपत्तिः । आपादकरूपलिङ्गस्य निरग्निकत्वस्य

पक्षे पराभ्युपगतत्वमेव पक्षसम्बन्ध इति नासिद्धिः। युक्तं चैतत्। यक्षानुरूपबलिन्यायेन लिङ्गिनो निर्धूमत्वस्यापि पक्षेऽभ्युपगमनीयत्वस्यैव पक्षसम्बन्धत्वात्। धूमरसादेः पक्षे संयुक्तसमवेतत्वादिना ज्ञातस्यैवाग्निरूपादि-साधकतया तत्र संयोगसमवायादेरिव निरग्निकत्वस्यापि पक्षे पराभ्युपगतत्वेन ज्ञातस्यैवापादकतया पराभ्युप-गतत्वसम्बन्धताया उचितत्वात्। कृत्तिकोदयाधोदेशे नदीपूरादिरूपसाधनानुमानस्यापि रोहिण्युदयोर्ध्वदेशादिरूप-पक्षेऽभावेऽपि पक्षनिष्ठसाध्यसमानकालीनत्वपक्षनिरूप्याधोदेशस्थत्वादेः त्वन्मते च ज्ञानत्वादिरूपप्रमेयत्वादेरपि पक्षीभूतशब्देन स्वरूपप्रत्यासन्नज्ञानसमवेतत्वादेश्च परम्परासम्बन्धस्य दृष्टत्वाच्च। अस्मिंश्च पक्षे निरग्निकत्व-निर्धूमत्वयोः पक्षेऽभ्युपगतत्वाभ्युपगमनीयत्वरूपेण सत्त्वात् तेन रूपेण तद्विषययोर्निरग्निकत्वनिर्धूमत्वज्ञानरूपयोः करणफलयोः प्रमाणत्वाद्युक्तं तर्कस्य प्रामाण्यम्। यद्यप्ययं पक्षः साक्षादिह टीकायां नोक्तस्तथाऽपि 'पराभ्युप-गममात्रस्य सिद्धिपदार्थत्वादि'ति पद्धत्यनुसारात्। 'स्यादेतत्। तर्को न तावत्साधनानुमानमि'ति टीकानुसाराच्चेह टीकायामभिमत एवेत्यवधेयम्। अन्त्ये त्वयं निरग्निकत्वेनाङ्गीकर्तव्यो निर्धूमत्वेनाङ्गीकृतत्वात् ह्रदवदित्यनुमानमेव तर्क इति साधनानुमान इव तर्केऽप्यसिद्ध्यादिकं दोष एवेति न तर्कस्य साधनानुमानाद्वैषम्यमिति न किञ्चि-देतत्। न च अस्मिन्पक्षे प्रसङ्गानुमानस्य साधनानुमानाद्वैषम्याभावात् 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'त्यादिनोक्त-साधनदूषणानुमानव्यवस्थाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। आद्योक्ताया असिद्ध्याद्यदोषताया द्वितीयोक्ताया अभ्युपगम-स्यैव सिद्धितायाश्च साधनानुमाने क्वाप्यदर्शनेनाद्यद्वितीयपक्षमात्रविषयतया तृतीयपक्षविषयत्वानभ्युपगमात्। यद्वा तृतीयोक्ताया अभ्युपगमायोग्याभ्युपगमस्य लिङ्गताया अपि साधनानुमाने क्वाप्यदर्शनाद्व्यवस्थोक्तिः पक्षत्रय-साधारण्येवेति ध्येयम्।

नन्वेवमपि विपर्ययपर्यवसाननिरपेक्षस्यैव प्रसङ्गस्य प्रामाण्योपपादनात् 'अनिष्टापादनं विपर्ययपर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवती'ति विपर्ययपर्यवसानसापेक्षस्य तर्कस्य प्रामाण्योपपादकपद्धतिग्रन्थविरोधः स्यादिति वाच्यम्। निर्धूमतयाऽङ्गीकर्तव्यतासाधनस्य सिद्धसाधनताशङ्कानिरासार्थं स्यादित्यनेन बोधितप्रमाण-विरोधोपपादनार्थं च तर्काङ्गभूतविपर्ययपर्यवसानसापेक्षत्वाभिप्रायकत्वेन धूमस्य वह्निव्याप्तिप्रमायामङ्गीकर्तव्यता-प्रमायां च निरपेक्षत्वेऽपि तदुद्देश्यायां न निरग्निक इति प्रमायां तत्सापेक्षताभिप्रायकत्वेन वोपपन्नत्वेन तस्या-विरोधित्वात्। तस्मात् तर्कस्यानुमानत्वं प्रामाण्यं चोपपन्नमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः।

वा०र०— तर्हीति स्यादितीति। तर्हीति स्यादिति चेतीति शब्दसम्बन्धः। **तद्विषयत्वयोग्यताया इति** कदाचिदभावमात्रेण तदुपपत्तेरित्याशयः। **तथाप्यत्र वाक्य इति**। प्रसङ्गार्थतयेति वाक्येऽदोषत्वानुक्त्येति सम्बन्धः। अत्र अदूषणत्वस्येति अधिकम्। अदोषत्वस्येत्येकमेवापेक्षितम्। मूलकोशे तावन्मात्रस्यैव सत्त्वात्। वस्तुतः प्राप्तं यदपसिद्धान्तादि। **उच्चारणादिरूपेति**। अत्रोच्चारणस्यैवोत्पादकत्वात् कथं व्यञ्जकत्वम्। अतद्गुण .... तर्कस्यानुमानत्वे आपादकमित्याशङ्क्य समाधानरूपस्यैव लिङ्गस्येत्यादि तर्कताण्डवीयप्रमेयं मनसि कृत्वा तत्रोपयोग्येवाह '**तथाहि साधनरूपस्यैवेत्यादिना शक्यते कल्पयि'तुमित्यन्तेन**। 'सोऽयं प्रमारूपं वा

प्रमाण'मित्यादिमूलोक्तरीत्या अप्रामाण्यमाशङ्क्य 'नन्वेवं बाधादेरदोषत्व' इत्याद्याशङ्क्य 'शृण्वि'ति प्रतिज्ञाय 'सधूमोऽपी'त्यादिना प्रामाण्यसमर्थनं यत्तर्कताण्डवे कृतं तदनुसारेण समाधत्ते **ननु तर्के बाधादेरित्यादिना विस्तरस्त्वित्यन्तेन** । व्याप्तेः सिद्धत्वादेवेत्यनन्तरं 'विपर्ययपर्यवसाने' इति पूरणीयम् । तथैव तर्कताण्डवे पाठात् । एतत् न चायमित्यादि चैकं वाक्यम् । अत्र सर्वत्र स्वमते तर्कस्योपयोगकथनपरतर्कताण्डवस्थलमेव प्रमेयम् । आकाङ्क्षाक्रमेणोपयोगि अधिकं किञ्चिच्च पद्धतिरोट्याद्यनुसारेण व्याहृतम् । एतत्प्रकरणमुक्तानुसारेण व्याख्येयमस्ति । 'यद्वा धूमोऽपी'ति पक्षस्तु सूचितत्वादविरुद्धत्वात् पद्धतिनिष्कर्षरूपेणोक्त इत्यादि ध्येयम् ।

स०व्र०— तस्मिन् पक्षे तर्केऽसिद्ध्यादिदूषणप्राप्तेरेवाभावात् 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'त्युक्तं स्यादित्याह **अस्मिन्परिहारे सतीति** । अस्मिन्पक्षे व्यवस्थाया अङ्गीकर्तुमशक्यत्वेऽपि पक्षान्तरेऽसिद्ध्यादीनां दूषणत्वसम्भवेन पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणे न कश्चिदप्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवमपि कथं पूर्वोक्तातिप्रसङ्गनिवृत्तिरिति वाच्यम् । दूषणानुमानेऽवान्तरभेदकोपाधिवत् साधने अवान्तरभेदकल्पकाभावात् । किञ्च, साधने बाधादीनां दूषणत्वस्य प्रमितत्वेन दूषणानुमानेऽसिद्ध्यादीनां अदूषणत्वस्यैव प्रमितत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् ।

चषकः— नन्वेवं साधनानुमान एवासिद्ध्यादेर्दूषणत्वं न दूषणानुमान इति व्यवस्थाश्रयणेन प्राक्तनी समाहितिः साधनेऽप्येवमेवावान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गेनासमञ्जसैवापद्यत इत्यत आह **अस्मिन्परिहार इति** । यदिशब्दस्याच्छब्दसमभिव्याहारेणापादकस्य परसिद्धत्वमेव ध्वनितमिति तत्रान्यतरासिद्धिर्न दूषणम्, एवं तर्हिशब्दस्याच्छब्दसमभिव्याहारेणापाद्यस्य प्रमाणविरुद्धत्वमपि तथेति तत्र बाधो न दोष इति प्रकृतसमाहित्यैवासैत्सीदिति भावः ।

।। इति एतत्परिहारोक्तेरतिशयतया पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽतिप्रसङ्गाभावोक्तिः ।।
।। इति बाधादीनां प्रसङ्गार्थतयैव प्रोक्तत्वम्, न तु सिद्धान्तस्यापि दूषकत्वम् ।।
।। इति 'प्रमाणानुग्राहकतर्कस्य विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणत्वेन अनुमानान्तर्भावायोग्यत्व'शङ्कानिरसनम् ।।

* * *

।। अथ छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तत्समानयोगक्षेमवतस्तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावाभावशङ्कानिरासः ।।

१२६ सु०— 'स्यादेतत् । द्विविधमेवानुमानं साधनं दूषणं च । तत्र तर्को न साधनमिति तावद्भवतामपि सम्मतम् । नापि दूषणम् । दुष्टिप्रमाजनकं हि दूषणं नाम । न च तर्कस्य तत्सम्भवति । परसिद्धेन हि न्यायेन परस्य तत्र दुष्टिर्ज्ञापनीया । न चासौ साधुः । तथात्वे हि परसिद्ध इत्येव न स्यात् । असाधुना च ज्ञाप्यमाना दुष्टिराभासभूतैवे'ति कथं तर्कोऽनुमानमित्यतः छलजात्योर्दुष्टत्वमूलव्युत्पादनेनैवैतत्समानयोगक्षेममित्याशयवांस्तत्स्वरूपं निरूपयति छलमिति ।

अनु०— छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ।

व्याहत्यन्तरं व्याहतिप्रभेदः, **इष्यते प्रामाणिकैः । यद्वा व्याहतिर्विरोधः, अन्यदसङ्गतं चेति व्याहत्यन्तरम् । छलं असङ्गतं जातिविरोध इत्यर्थः ।**

परि०— दुष्टिप्रमाजनकमिति । दोषयुक्तत्वप्रमाजनकमित्यर्थः ॥ **दुष्टत्वमूलेति** । दुष्टिप्रमाजनकत्वबीजव्युत्पादनेनेत्यर्थः । व्याहतिशब्दान्तरशब्दाभ्यां विरोधासङ्गती ग्राह्ये इत्याह **यद्वेति** । अन्तरशब्दस्यान्यपदार्थेऽपि प्रयोगादन्तरमित्यस्य प्रतिपदम् **अन्यदिति** । तस्यार्थोक्तिः **असङ्गतं चेति** । व्याहतिश्चान्तरं च व्याहत्यन्तरं द्वन्द्वैकवद्भाव इति भावः । यथायोगमन्वयो न यथाक्रममित्याह **छलमसङ्गतमिति** ।

गु०दी०— अन्यदसङ्गतं चेत्यत्र व्याहतिश्च **अन्तरं** अन्यच्चेति द्वन्द्वैकवद्भावे कृते तदन्यदसङ्गतमिति सामान्यवचनस्य विशेषे पर्यवसानमिति भावः ।

यादु०— दुष्टिप्रमेति । परपक्षासाधुत्वप्रमेत्यर्थः । परपक्षाभावप्रमेति यावत् ॥ **दुष्टत्वमूलेति** । दुष्टिप्रमासाधनत्वे मूलव्युत्पादनेनेत्यर्थः । अन्तरमित्यस्य व्याख्यानं **अन्यदिति** । तद्दर्शयति **असङ्गतं चेतीति** ।

वं०प०— अत्र तर्के । **असौ** परन्यायः । **तथात्वे** परन्यायस्य साधुत्वे । **तथा च** साधुत्वे । स्वेनाप्यङ्गीकार्यत्वापत्त्योभयसिद्धत्वेन परसिद्धत्वं न स्यादित्यर्थः । **असाधुना** परन्यायेन ॥ **कथमिति** । दुष्टिप्रमितिसाधनत्वाभावादित्यर्थः । अन्तरशब्दार्थः **अन्यदिति** । तस्याप्यर्थः **असङ्गतं चेति** । तद्विवेचयति **छलमिति** ।

शे०चं०— ननु छलं जातिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतच्छलजातिस्वरूपनिर्णयार्थमिति वाच्यम् । तत्स्वरूपनिरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् । न च छलादेर्दुष्टिमूलत्वव्युत्पादनाभिप्रायकत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वात् । न च तर्कस्य दुष्टिमूलत्वव्युत्पादनार्थत्वात् तस्य नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासेनानर्थक्यात् । न च दूषणानुमानत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । दूषणानुमानत्वेऽनुपपत्तेरप्रतिभासेन तत्समर्थस्यानर्थक्यात् । सद्भावेऽपि साधनानुमानत्वस्यैव सम्भवात् तदसम्भवेऽपि वा विधान्तरस्यैव सम्भवादित्यतोऽनुमानत्वसमर्थनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्य विधान्तरत्वसाधनानुमानत्वयोरनुपपत्तिं दर्शयन्नेव दूषणानुमानत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **साधनमितीति** । यद्यप्यङ्गीकारस्यैवापादकत्वमिति प्रागुक्तपक्षे साधनत्वमपि तस्य सम्मतमेवेति न तन्निषेधो युक्तः । तथाऽपि प्रागुक्तव्यवस्थापक्षमभ्युपगम्य सम्बन्धत्वपक्षं चावलम्ब्य अयं साधनानुमानत्वप्रतिषेध इत्याहुः । वस्तुतस्तु

साधनानुमाने असिद्ध्यादेरदोषताया अभ्युपगमस्य सिद्धिताया इव च अभ्युपगमायोग्याभ्युपगमस्य लिङ्गताया अपि तत्रादर्शनेन, साधनानुमानाद्वैषम्यात्, असाधनत्वोक्तिः पक्षत्रयसाधारण्येनैवेति ज्ञेयम् ॥ **दुष्टीति** । परपक्षा-साधुत्वप्रमेत्यर्थः ॥ **असाविति** । न्याय इत्यर्थः । **तथात्वे** साधुत्वे । साधुत्वे सर्वसिद्धत्वस्यैव प्राप्त्या परसिद्धत्वायोगादिति भावः ॥ **दुष्टत्वमूलेति** । दुष्टिप्रमासाधनत्वे मूलव्युत्पादनेनेत्यर्थः । **एतत्** तर्कस्य दुष्टि-प्रमासाधनत्वे मूलमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ **व्याहतिप्रभेद इति** । अभिप्रेततर्के छलादेर्दुष्टत्वं न स्यादित्यापाद्यस्यानिष्टत्वसूचनाय छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वस्य प्रामाणिकताया आवश्यकत्वात् तल्लाभाय तदनुरूपं शेषमाह **इष्यते प्रामाणिकैरिति** । छलमसङ्गतमिति मानलक्षणीयाचार्योक्तिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । अन्तरशब्दस्य व्याख्यानं **अन्यदिति** । तत्किमित्यतः शृङ्गिग्राहकतया तद्दर्शयति **असङ्गतं चेतीति** । छलं व्याहतिर्जातिरसङ्गतमिति यथाक्रममन्वयभ्रमं वारयति **जातिरिति** ।

वा०र०— द्विविधमेवेत्यवधारणस्वारस्याय विधान्तरत्वस्यैवेत्यधिकाशङ्कासिद्धिताया इव चेति । अत्र सिद्धितायाश्चादर्शनवदित्यर्थादुत्तरत्र तत्रेत्यस्यार्थवत्त्वमिति ज्ञेयम् । साधनानुमानाद्वैषम्यादिति पाठः । अन्यादृशो लेखकप्रमादात् । सर्वसिद्धत्वस्यैव प्राप्त्येति पाठः ।

* * *

॥ अथ जातिच्छलयोर्निर्वचने ॥

१२७ **सु०**— तत्र जातेर्लक्षणमाह **जातिरिति** ।

अनु०— जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया

ज्ञेयेत्यनेनोत्तरत्वविशेषणं न कार्यम् । साधनेऽपि स्वव्याहतेः सम्भवात् । वृथा प्रभेदकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । स्वव्याहतिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्याय-विरोधभेदेन त्रिविधेति ।

छललक्षणमाह छलमिति ।

छलमर्थान्तरोत्तरम् ।

परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तस्यार्थान्तरस्योत्तरमित्यर्थः ।

परि०— **उत्तरत्वविशेषणमिति** । स्वव्याहतिर्जातिः इत्येव जातिलक्षणम् । न तु स्वव्याघातमुत्तरं जातिरिति परोक्तरीत्या उत्तरत्वविशेषणं देयमित्यर्थः । कुत इत्यतः तथात्वे-

ऽव्याप्त्यापत्तेर्लक्षणस्येत्याह **साधनेऽपीति** । प्रत्युक्तेः प्रागेव वादिनोक्तमुत्तरं स्थापनानुमानेऽपीत्यर्थः । ननु स्वव्याघातकं जातिः स्वव्याघातकं साधनं तु अन्यदिति प्रभेदः परिकल्प्यताम् इत्यत आह **वृथाप्रभेदेति** । विविधेति वाक्यस्यानन्तरं सूचयतीति योज्यम् ।

गु०दी०— उत्तरत्वविशेषणं न कार्यमित्यस्य 'स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरि'ति यत्परैरुत्तरत्वविशेषणं कृतं तन्न कार्यम् । किन्तु स्वव्याहतिरेव जातिर्ज्ञेयेत्यर्थः ।

यादु०— उत्तरत्वविशेषणमिति । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति परेणोक्तमुत्तरत्वविशेषणं नात्रोपादेयमित्यर्थः ॥ **साधनेऽपीति** । स्थापनाहेतावपीत्यर्थः । ननु स्थापनायां प्राप्ता स्वव्याहतिः प्रतिज्ञाविरोधरूपं निग्रहस्थानं, उत्तरे प्राप्ता सा जातिरतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय जातिलक्षणे उत्तरत्वविशेषणमावश्यकमित्यत आह **वृथाप्रभेदेति** ।

वं०प०— परोक्तस्य गृष्टिविवक्षयोक्तस्य गामानयेत्यस्य । **अर्थान्तरं** पृथिवीरूपम् । **उत्तरं** गवानयनं पृथिव्यानयनमशक्यमित्युत्तरमित्यर्थः ।

शे०चं०— जातेर्लक्षणमाहेति । तेन विना जातेर्व्याहतत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । मूले ज्ञेयेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य स्वव्याहतमुत्तरं जातिरिति परकीयलक्षणानुसारेणात्राप्युत्तरत्वविशेषणस्य ग्राह्यत्वात्किमिति तस्याग्रहणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् तस्य न वैयर्थ्यमिति भावेनाह **ज्ञेयेत्यनेनेति** । इति सूचयतीति शेषः । तत्कुत इत्यतो जातिलक्षणे उत्तरत्वविशेषणं गृह्णतः किं साधने स्वव्याहतिरेव नास्तीत्यभिमतं किंवा तत्सत्त्वेऽपि सा प्रतिज्ञाविरोध एव न जातिः, किन्तूत्तर एव स्वव्याहतिर्जातिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **साधनेऽपीति** । स्थापनायामित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **वृथेति** । अन्यथा वैपरीत्यापातादिति भावः । जातेर्जातित्वेनोद्भावनाभावात्स्ववचनविरोधित्वादिनैवोद्भाव्यत्वात् तदुपपादनाय जातेर्विभागमाह **स्वव्याहतिश्चेति** । अथान्तरं परिकल्प्येत्यत्रार्थशब्देनाभिधेयस्यौपचारिकस्य तात्पर्यविषयस्य च विवक्षितत्वात्त्रिविधछलसङ्ग्रहसिद्धिरिति ज्ञेयम् ।

वा०र०— त्रिविधछलेति । वाक्छलं सामान्यछलं अभिप्रायछलं चेति त्रिविधछलेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु स्वव्याहतमुत्तरं जातिरिति उत्तरत्वविशेषणं कुतो नोक्तमित्यत आह **ज्ञेयेत्यनेनेति** । उत्तरत्वविशेषणोक्तौ वचनदोषत्वमेव स्यात् साधनरूपार्थदूषणत्वं न स्यात् । अस्ति चैतत् । अतो नोत्तरत्वविशेषणमित्याह **साधनेति** । विरोधस्यैव साधनदोषत्वं उत्तरत्वविशेषितव्याहतिरूपजातेश्च वचनदोषत्वमेवेति भेदः किं न स्यात् तत्राह **वृथेति** ।

॥ इति जातिच्छलयोर्निर्वचने ॥

* * *

।। अथ 'छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तर्कस्य तत्समानयोगक्षेमवत्त्वम्' इत्यस्य भावार्थप्रकटनम् ।।

१२८ **सु०— अयं भावः— अस्ति तावत् सर्वव्याहतिलक्षणा जातिः, अर्थान्तरोत्तरलक्षणं छलं चेति द्विविधं निग्रहस्थानम् । न च तदङ्गीकारे षडेव निग्रहस्थानानीति नियमभङ्गः, जातेर्विरोधभेदत्वाच्छलस्यासङ्गतिप्रभेदत्वाद्द्वयोरपि वा विरोध एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वात् ।। तत्र जातिं वा छलं वा प्रयुञ्जानो दुष्टमेतदिति कथं प्रतिपादनीय इति वाच्यम् । जातौ तावद्युक्ताङ्गहीनत्वादयुक्ताङ्गाधिकत्वादविषयवृत्तित्वा(द्वा)द्दुष्टमेतदिति, छले च मदविवक्षितदूषणेनासङ्गतत्वादित्येवमिति चेत्, तत्र जातिवादी नेदमयुक्ताङ्गमिति वा नेदमयुक्तमिति वा नायमविषय इति वा (प्रति)ब्रूयादेव, छलवादी च किं त्वद्विवक्षया, त्वद्वचनेन प्रतीतोऽर्थो मया दूषणीय इति । तौ दुष्टत्वं प्रतिबोधनीयौ ।**

परि०— एतत्समानयोगक्षेममित्युक्तं व्यनक्ति **अयं भाव इति** ।। **द्वयोरपीति** । छलजात्योरपीत्यर्थः । अत एव (स्व)व्याहत्यन्तरमित्यस्य व्याहतिप्रभेद इत्यपि व्याख्यानं कृतम् । पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते धूलिकाभिप्रायेण नास्ति पर्वतेऽग्निरिति छलोत्तरेऽपि ना पुमानस्ति पर्वते अग्निरिति असङ्गतमिति छलवाक्येऽप्यर्थान्तरकल्पनेन दूषणोक्तिसम्भवेन स्वन्यायविरोधे छलस्यान्तर्भावसम्भवादिति भावः । विवृतमेतत्प्रमाणलक्षणटीकायां गृष्टिविवक्षयेत्यत्र ।। **प्रयुञ्जान इति** । स्थापनावादिनं प्रति जात्युत्तरं वदन् प्रतिवादी कथं प्रतिपादनीयः । त्वयोच्यमानमुत्तरमसमीचीनमिति कथं बोधनीय इत्यर्थः । 'दूषणीय' इत्यनन्तरं 'प्रतिब्रूयादेवे'ति योज्यम् ।। **ताविति** । जातिवादी छलवादी चेत्यर्थः । **दुष्टत्वं** तदुक्तोत्तरस्येति योज्यम् ।

गु०दी०— विरोध एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वादित्यत्र गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते स्वर्गविवक्षया गवानयनमशक्यमिति स्ववाक्येऽपि गवानयनमित्यस्य सम्बन्धाभावप्रदर्शनमुखेन स्ववचनविरोधस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

यादु०— स्वव्याहत्यन्तरं व्याहतिप्रभेदः इति प्रथमव्याख्यानमनुसृत्याह **द्वयोरपीति** । गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमिति छलवादिवाक्यस्याप्यर्थान्तरं परिकल्प्य गवानयनमित्यनन्वितमिति दूषणसम्भवेन छलस्यापि स्वन्यायविरोधेऽन्तर्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः ।

वं०प०— यद्वेत्युक्तव्याख्यानमुपपादयति **जातेरिति** । **युक्ताङ्गं** व्यास्यादि ।

शे०चं०— नन्वत्रेष्यत इति भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । न च छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वस्य प्रामाणिकत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्य न तदिति वाच्यम् । तथा सति तयोर्निग्रहस्थानत्वस्यैवासिद्ध्या व्याहत्याद्यन्तर्भावस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । तत्सिद्धावपि वा बाधाभावेन पृथङ्निग्रहस्थानताया एव सम्भवेनान्तर्भावस्यावक्तव्यत्वात् । बाधकसद्भावेनान्तर्भावस्य वक्तव्यत्वेऽपि भाष्ये तल्लक्षणोक्तेर्निष्प्रयोजनत्वात् । जातौ युक्ताङ्गहीनत्वादिना छले चासङ्गतत्वादिना दुष्टतायाः प्रतिपादयितुं शक्यत्वेन स्वव्याहत्यैव परो दुष्टिं बोधनीय इति तन्नियमाभावेन लक्षणोक्तेः स्वव्याहतिरूपदुष्टत्वमूलज्ञापकत्वस्याप्यप्रयोजकत्वात् । छलजात्योरुक्तरीत्या दुष्टतायाः प्रतिपादनानुपपत्त्या स्वव्याहत्यैव तत्प्रतिपादनस्यावश्यकत्वेऽपि स्वव्याहत्यैव तत्र दुष्टिबोधनेन परसिद्धन्यायेन तत्र दुष्टिबोधनाप्राप्तेः । तत्प्राप्तावपि वा तर्के परसिद्धन्यायेन ज्ञाप्यमानायां दुष्टेराभासत्ववादिनं प्रत्यनिष्टत्वाभावात् । तत्सद्भावेऽपि वा तत्र परसिद्धन्यायोक्तेरभिप्रायान्तरकत्वेन न्यायस्य प्रमाणतयोपन्यासाभावेन तज्ज्ञाप्याया दुष्टेरनाभासत्वोपपत्त्या दुष्टिमूलज्ञापकत्वेऽपि प्रकृते प्रमाणतयोपन्यस्तपरन्यायस्यासाधुत्वेन तज्ज्ञाप्याया दुष्टेराभासत्वेन दुष्टिमूलकत्वासम्भवात् तद्वदेव तर्केऽपि तदुक्तेस्तथाऽभिप्रायकत्वकल्पनेऽपि तत्रेवात्रापि स्वव्याहतिरूपपरसिद्धन्यायाभावान्न दुष्टत्वमूलव्युत्पादनसमानयोगक्षेमत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह **अयं भाव इति** ॥ **षडेवेति** । विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्यसंवादानुक्तिभेदादित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यानमाश्रित्याह **जातेरिति** ॥ **विरोधभेदत्वादिति** । विरोधप्रभेदत्वं च विरोधप्रभेदमानविरोधप्रभेदत्वं विरोधप्रभेदमानविरोधरूपत्वं चेत्युभयमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ **असङ्गतिप्रभेदत्वादिति** । परोक्तदूषणस्यैव सङ्गतत्वेनानुक्तारोपितदूषणरूपछलस्यासङ्गतिप्रभेदत्वादित्यर्थः । प्रथमव्याख्यानमप्याश्रित्याह **द्वयोरपीति** । गवाऽऽनयनं न विधेयमशक्यत्वादित्यादिछलवाक्येऽपि गवाऽऽनयनमित्ययुक्तम् । अनन्वितत्वादित्यादेश्छलस्य सम्भवेन तस्यापि स्वन्यायविरोधेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । तत्प्रतिपादनप्रकारमाशङ्कते **जातौ तावदिति** ।

वा०र०— प्रतिपादनानुपपत्त्या स्वव्याहत्यैवेति पाठः ।

स०व्र०— दुष्टिप्रतिपादनप्रकारं शङ्कते **जातौ तावदिति** ।

१२९ सु०— 'अथ मन्यसे । द्विविधं दुष्टत्वमूलं साधारणमसाधारणं च (चेति) । तत्र असाधारणं युक्ताङ्गत्यागादिकम्, साधारणं तु स्वव्याहतिः । तत्रासाधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनश्शङ्कमानः स्वव्याहत्या बोधनीयः, यदि व्याप्त्याद्यङ्गमनपे(क्ष्यैव)क्ष्य प्रसङ्गस्तदा जातिवाक्यार्थोऽपि तथा दूषयितुं शक्यत इत्यादि । यदि (च) वक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्यैव शब्दप्रतीतत्वमात्रेण दूषणं तदा छलवाक्येऽपि तथा शक्यमिति । एवं तर्हि 'परसिद्धेनैव न्यायेन परश्छलजात्योर्दुष्टिं बोधनीयः, ततःपरं तु न शङ्क्यत एव, 'व्याघातावधित्वादाशङ्कायाः' इत्युक्तं भवति । तथा च परन्यायस्तावदसाधुः, तेन बोध्यमाना दुष्टिराभासभूतैवेति छलादे-

र्वास्तवमदुष्टत्वं स्यात् । न स्यात्, न ह्यत्र परन्यायः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते किन्त्वसाधुरयं त्वदीयो न्यायो यतः स्वात्मानमपि व्याहन्तीत्यभिप्रायः' इति चेत्तुल्यमेतत्प्रकृतेऽपि । न हि अत्रापि निरग्निकत्वं प्रमाणतयोपन्यस्यतेऽपि तु असाधुरयं त्वदीयो निरग्निकत्वाङ्गीकारो यतः प्रमाणविरुद्धं निर्धूमत्वमप्यङ्गीकारयतीत्यभिप्राय इति । जात्यादौ स्वविरुद्धतापत्तिस्तर्के तु प्रमाणविरुद्धापत्तिरिति वैलक्षण्यमात्रम् । अस्ति च स्वविरुद्धतापत्तिरन्ततस्तर्केऽपि । यथोक्तम् । 'व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत' इति । तदेवं तर्कस्य दूषणानुमाने-ऽन्तर्भावाद्युक्तमुक्तमिति ।

परि०— दुष्टिं बोधनीय इति । दुष्टत्वं बोधनीयस्तद्वादी । स्थापनवादिनेत्यर्थः । ततोऽपि शङ्कायां किं कार्यमित्यत आह **ततःपरं त्विति** ।। **प्रमाणत्वेनेति** । स्वाभिमतप्रमेयसाधनत्वेन इत्यर्थः ।। **प्रकृतेऽपीति** । तर्केऽपीत्यर्थः । **प्रमाणतया** निर्धूमत्वसाधकतयेत्यर्थः ।। **स्वविरुद्धतापत्तिरिति** । धूममङ्गीकृत्याग्न्यनङ्गीकारे स्वक्रियाविरुद्धता स्यादेव कार्योद्देशेन कारण एव स्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात्, धूमवह्न्योश्च कार्यकारणभावाभावादिति भावः । तत इत्युक्तेः तार्किकोक्तिं संवादयति **यथोक्तमिति** । यस्मिन् शङ्क्यमाने व्याघातो भवति तच्छङ्का न कार्येति व्याघातावधिरित्यर्थः । यावत्पर्यन्तं शङ्का तावत् तर्कानुसन्धानमिति शङ्कावधिस्तर्कः । शङ्का च व्याघातावधिरित्यर्थः ।। ततः स्वविरुद्धेत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— जातिवाक्यार्थ इत्यत्र सत्प्रतिपक्षत्वात् तव हेतुरसाधक इति जातिवादिनो वाक्यस्यार्थो-ऽपीत्यर्थः । **छलादेर्वास्तवमदुष्टत्वं स्या**दिति जातेर्निग्रहस्थानत्वमङ्गीकुर्वाणं तार्किकं प्रत्युक्ते सति तेनैव परिहारो वक्तव्य इत्याह **न स्यादिति** । **स्वविरुद्धतापत्तिरन्ततस्तर्के**ऽपीत्यत्र वह्निर्मास्तु धूमोऽस्तु को दोष इत्यतस्तवाप्रयोजकस्तर्क इति पुनस्तेनैवोक्ते तर्ह्यकारणकार्योत्पत्तिरिति स्वव्याहतिरेवान्ततो वक्तव्येत्यर्थः ।

यादु०— दुष्टिं बोधनीय इति । दुष्टत्वं बोधनीय इत्यर्थः । ननु असाधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनः शङ्केव साधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनः शङ्का चेद्दुष्टत्वबोधनमशक्यमित्यत आह **ततःपरं त्विति** ।। **प्रमाणतयेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः । **यतः स्वात्मानमपीति** । स्वव्याहतिमापादयतीत्यर्थः । आपादनं च परसिद्धन्यायेनैव कार्यमित्यभिप्राय इत्यर्थः । अत एव पूर्वं 'यदि व्याप्त्याद्यङ्गमपेक्ष्यैव प्रसङ्ग' इत्यादिना आपादनमेवोक्तम् । वक्ष्यति च 'जात्यादौ स्वविरुद्धार्थापत्तिरि'ति । एवं प्रमाणतयोपन्यस्यत इत्यत्रापि साधनानुमानतया इत्यर्थः । अतस्तर्कस्यापि प्रमाणत्वात् कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ।। **अङ्गीकारयतीति** । आपादयतीत्यर्थः ।

वं०प०— तथा स्वव्याहत्या । यथा मेयं मानापेक्षमिति केनचिदुक्ते मेयं मानापेक्षं न भवतीति जातिवादिना दूषिते मेयं मानापेक्षं न भवतीत्यस्यैव प्रमेयस्य प्रमाणापेक्षत्वात्स्वव्याहतिर्जातौ द्रष्टव्या । तथा वक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्य शाब्दप्रतीतत्वमात्रेण यदि दोषत्वं तर्हि गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमिति छलवादिना दूषिते तद्वाक्यमपि गवानयनमशक्यमित्येवं छलवाक्येऽपि दूषणं कर्तुं शक्यमिति ज्ञातव्यम् । **ततःपरं** जात्यादिवादिनः स्वव्याघातप्राप्त्यनन्तरम् । **न शङ्क्यते** जात्यादिवादिना । तत्र छलजातिवादिनोरनेन प्रतिवादिना दुष्टत्वे ज्ञापनीये यः परन्यायः छलजातिवादिनोर्न्यायः प्रतिवादिना दूषयितुमाद्रियते सोऽसाधुरित्यर्थः । **तेन** असाधुना परन्यायेन ॥ **वास्तवमदुष्टत्वमिति** । दुष्टिप्रमाजनकत्वाभावः स्यादित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । दुष्टिप्रमाजनकत्वाभावो न स्यात् । दुष्टिप्रमाजनकत्वमेव स्यादिति यावत् ॥ **इत्यभिप्राय इति** । तथा चासाधुः परन्यायो नास्माभिरुपादीयते किं नाम तादृशेन परन्यायेन परस्यैव दुष्टिप्रमोत्पत्तिः स्यादित्युच्यत इत्यर्थः । तदुपपादयति **न ह्यत्रेति** । एवं सति तर्केणापि दुष्टिप्रमोत्पत्तिः परस्योच्यमाना युक्तैव। न चैवं दुष्टस्य न्यायस्य कथं प्रमोत्पादकत्वमिति वाच्यम् । कूटलिङ्गे भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च दर्शनात् । अस्मन्मतेऽपि स्वयमसाधोरपि तर्कस्य विपर्ययपरतन्त्रत्वाद्युक्तं प्रामाण्यमित्यादिकमस्मदाचार्यकृतटीकायां स्पष्टमुपपादितं द्रष्टव्यम् ॥ **तर्कः शङ्कावधिरिति** । धूमोऽस्तु वह्निर्मास्त्विति शङ्कायां यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति तर्कः प्रवर्तत इत्ययं तर्कः शङ्कावधिर्मतः । तत्रापि निरग्निकत्वमस्तु निर्धूमत्वं माऽस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्कायां कार्यभूतो धूमो यदाऽङ्गीकृतस्तदा कारणीभूताग्निरप्यङ्गीकृत एव । कारणं विना कार्यायोगात् । अन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा धूमार्थं वन्हिमुपादत्ते । तत्कारणं च तन्नेति ब्रूत इति स्वक्रियाव्याहतिरिति । व्याघातावधिराशङ्केत्यर्थः । **उक्तं** प्रमाणत्रित्वम् ।

शे०चं०— ननु साधारणदूषणोपन्यासेऽपि शङ्का चेत् तर्हि दुष्टत्वबोधनमशक्यमेव स्यादित्यत आह **ततःपरमिति** । तत्र हेतुमाह **व्याघातेति** ॥ **असाधुरिति** । अन्यथा परसिद्ध इत्येव न स्यादिति भावः ॥ **तेनेति** । असाधुनेत्यर्थः ॥ **प्रमाणत्वेनेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः । **स्वात्मानमपि व्याहन्तीति** । स्वव्याहतिमापादयतीत्यर्थः ॥ **प्रमाणतयेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः ॥ **वैलक्षण्यमात्रमिति** । ज्ञाप्याया दुष्टेराभासत्वेनानाभासत्वसम्पादकत्वाभावादिति भावः । असिद्धं च तदित्याह **अस्ति चेति** । अत्रैव सम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अत्र तर्कस्य शङ्कानिवर्तकतायाः शङ्कायाश्च व्याघातावधित्वस्य चोक्तत्वात्तर्केऽपि स्वव्याहतिर्लभ्यते । अन्यथा तर्केऽपि शङ्कावश्यम्भावात् तर्कस्य तन्निवर्तकत्वोक्त्ययोगादिति भावः ॥ **युक्तमुक्तमिति** । त्रीण्येव प्रमाणानीत्युक्तं युक्तमित्यर्थः ।

चषकः— अतस्तर्केऽपीत्युक्तेऽर्थे नैयायिकवचनं प्रमाणमिति **यथोक्तमिति** । अस्यां कारिकायां तर्कस्य शङ्कानिवृत्त्यौपयिकतायाः, व्याघातस्य च तर्कानुदयप्रयोजकताया अभिहिततया यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याहतिर्भवति तच्छङ्का नैव कार्येत्यस्य यावच्छङ्का तावत् तर्कानुसन्धानमित्यस्य त्वलाभादुक्तार्थाधिगतिरित्यवसेयम् ।

।। इति 'छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तर्कस्य तत्समानयोगक्षेमवत्त्वम्' इत्यस्य भावार्थप्रकटनम् ।।

।। इति छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वेन तत्समानयोगक्षेमवतस्तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावाभावशङ्कानिरासः ।।

।। इति जैनोक्ततर्कस्याप्यनुमानान्तर्गततया पृथक्प्रमाणत्वनिरासः ।।

।। इति दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन युक्तिपादोक्तप्रमाणत्रित्वनियमसमर्थनम् ।।

।। इति मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञात्वे प्रमाणाभावात् सृष्टेः पारमार्थिकत्व-
प्रतिपादकादिसूत्रद्वयस्य न पूर्वपक्षानुवादपरत्वम् ।।

* * *

।। अथ 'उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग'दर्शनपूर्वकम् अपव्याख्यानस्य प्रमाणविरोधरूपदूषणान्तरकथनम् ।।

१३० सु०— तदनेन प्रबन्धेनोक्तार्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नपव्याख्यानस्य दूषणान्तरमाह **एवमिति** ।

अनु०— एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ।
नानिर्वाच्यमिदं(ह) प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि ।

संशोधितः आभासात्सम्यग्विवेचितः । **न्यायो**ऽनुमानम् । निर्दोषत्वस्यागमपदेनैव लब्धत्वात् **सच्छब्देन** निरवकाशत्वमुच्यते । **इह** सूत्रे । **प्रोक्तं** सन्ध्यमिति शेषः । तत्र न्यायविरोधोऽनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते । स्वप्नस्य सत्यतां प्रतिपादयन् सदागमस्तु भाष्यादावुदाहृतः प्रसिद्ध एवेति हिशब्देनाह । न केवलं प्रमाणाभावान्मायामात्रमितीयं न स्वप्नस्यानिर्वाच्यताप्रतिज्ञा किन्नाम प्रमाणविरोधादपीत्यर्थः ।

परि०— भाष्यादाविति । 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते', 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वर' इत्यादिरूप उदाहृत इत्यर्थः । **आदिपदेन** तत्त्वनिर्णयभागवततात्पर्यादिग्रहः । 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता' इत्याद्युक्तेरिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— निर्दोषत्वस्यागमपदेनैव लब्धत्वादित्यत्र 'आगमोऽदुष्टवाक्यं स्यादि'ति ब्रह्मतर्कवचनात् आ सम्यक् अर्थं गमयतीति आगमपदेनैव लब्धत्वादित्यर्थः ।

यादु०— भाष्यादाविति । 'मनोगतांश्च संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदि'त्यादि-

र्भाष्योदाहृतः । आदिपदेन 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता' इत्यादिर्विष्णुतत्त्वनिर्णयादावुदाहृतो ग्राह्यः ।

शे०चं०— प्रकृतोपयोगं दर्शयन्निति । अनेनेह च तद्व्युत्पादनप्रसङ्गस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्याम इति पूर्वोक्तं विवृतं भवति ॥ **दूषणान्तरमिति** । प्रागुक्तप्रमाणाभावापेक्षया प्रमाणविरोधलक्षणमित्यर्थः । अत एव न केवलमित्यादिना तथैव विभावयिष्यतीति ध्येयम् । 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'त्यत्रेवात्र न्यायशब्दस्य धर्म्यादिविरोधासम्भवेनानुपपत्तेर्विवक्षितमर्थमाह **न्यायोऽनुमानमिति** ॥ **प्रदर्शयिष्यत इति** । 'विलक्षणं सदसतोरि'त्यादिनेति शेषः ॥ **भाष्यादाविति** । 'मनोगतांश्च संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृते'ति भाष्योदाहृतः । आदिपदेन 'अनित्यत्व-विकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता' इति तत्त्वनिर्णयोदाहृतश्चेत्यर्थः ।

वा०र०— दृष्टान्तपरताया इति । अनुपपत्तेरित्यनेनास्य सम्बन्धः । तत्र हेतुः **प्रकृत इत्यादि** । अर्थान्तरप्रसक्तिसूचनाय पूर्वमूलस्मारणं **स्वन्यायेत्यादि** । **विवक्षितमिति** । प्रतिज्ञादित्युक्तमहावाक्यरूपा-नुमानस्य प्रमाणत्वेन तद्विरोधस्य सम्भवादित्याशयः ।

स०व्र०— 'स्वन्यायैः साधनं कार्यमि'ति पूर्ववाक्ये न्यायशब्देन लिङ्गधर्मिव्याप्तिदृष्टान्तानां ग्रहणात् । 'एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधत' इत्यत्रापि न्यायशब्देन सर्वेषां ग्रहणं प्रतीयते । तदयुक्तम् । धर्मिलिङ्गविरो-धादेरभावादित्यत आह **न्यायोऽनुमानमिति** ।

चषकः— भाष्यादाविति । 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते', 'मनोगतांश्च संस्कारानि'ति श्रुतिस्मृत्यादिरूप इत्यर्थः ।

॥ इति 'उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग'दर्शनपूर्वकम् अपव्याख्यानस्य प्रमाणविरोधरूपदूषणान्तरकथनम् ॥

* * *

॥ अथ अपव्याख्यानस्य स्वव्याहतिरूपदूषणान्तरकथनम् ॥

१३१ सु०— न केवलं प्रमाणव्याहता इयं प्रतिज्ञा अपि तर्हि स्वव्याहता अपि इत्याह विलक्षणमिति ।

अनु०— विलक्षणं सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः ।

अनिर्वाच्यमिति न वाच्यताविरहः परस्याभिमतः स्वक्रियाविरोधापत्तेः, किन्तु सदसद्वैलक्षण्यं सदसतोः सकाशात् विलक्षणमिति प्रतिज्ञानं च स्वव्याहतम् । सन्न भवतीत्युक्तेऽसत्त्वमेव लब्धम्, पुनरसन्न भवतीत्यभिधाने कथं न स्वव्याहतिः, एवमसन्न भवतीत्यभिहिते सति सत्त्वमेवाभिहितम्, पुनः सन्न भवतीत्युक्तौ कुतो न स्वव्याहतिरिति हिशब्दार्थः । तृतीयप्रकाराङ्गीकारिणां न स्वव्याहतिरिति चेन्न, अस्यां प्रतिज्ञायां सिद्धायां तृतीयप्रकारसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रतिज्ञासिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषात् । सदादिप्रका(र)रैः दुर्निरूपतामात्रं प्रतिज्ञायते न पुनरसदादिप्रकारो विधीयते, अतो न स्वव्याहतिरिति चेन्न, सदादिप्रकारप्रतिषेधोऽसदादिप्रकारविधिः इत्येतयोः अनर्थान्तरभावस्योक्तत्वात् । अन्यथैवं मम माता वन्ध्या इत्यादावपि स्वव्याहतिः समाहिता स्यात् ।

परि०— ननु परेण स्वप्नस्य मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वमेव प्रतिज्ञातं न सदसद्वैलक्षण्यम् । अतो न स्वव्याहतेयं प्रतिज्ञेति चेत् । सत्यम् । 'अनिर्वाच्य'शब्देन सदसद्वैलक्षण्यस्यैवाभिप्रेतत्वादिति भावेनाह **अनिर्वाच्यमिति** । स्वक्रियाविरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ **तृतीयेति** । सत्त्वमेकः प्रकारः, असत्त्वमपरः, तदुभयवैलक्षण्यं तृतीयः प्रकार इत्युपेत्योक्तं **तृतीयप्रकाराङ्गीकारिणामिति** ॥ **अनर्थान्तरभावस्योक्तत्वादिति** । 'अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमे'त्येतद्व्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । तृतीयप्रकाराङ्गीकारेण समाधाने सति, वन्ध्यात्वप्रतिक्षेपरूपं न मातृत्वं, नापि जनकस्त्रीप्रतिक्षेपरूपं वन्ध्यात्वं, किन्तु तयोः प्रतिषेधस्तृतीयः प्रकार इत्युपेत्य व्याहतिः समाहिता स्यादित्यर्थः ।

गु०दी०— **माता वन्ध्येत्यादावपीत्यत्र** मातृपदेनापि वन्ध्यात्वनिरास एव क्रियते न तु मातृत्वं विधीयत इति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— **स्वक्रियेति** । वाच्यताविरहस्यैव वाच्यत्वादित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धौ चेति** । व्याहत्यभावादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । सदादिप्रकारप्रतिषेध एव तात्पर्यं न त्वसदादिविधावित्यङ्गीकृत्य व्याहतिपरिहारे । **मातृत्वम्** अपुत्रत्वाभावः । तथा च मातेत्यस्यापुत्रत्वप्रतिषेध एव तात्पर्यं न तु पुत्रत्वविधौ । अतः पुत्राभावार्थकवन्ध्येत्यनेन न विरोध इति तत्रापि वक्तुं सुवचत्वादिति भावः ।

शे०चं०— दूषणान्तरपरत्वज्ञापकचशब्दादेरभावान्न तत्परत्वमस्येत्यतोऽपिशब्दाध्याहारं मनसि निधाय तत्परतया व्याचष्टे **न केवलमिति** । एवं न केवलमित्युत्तरग्रन्थस्यापि तात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥ **स्वक्रियेति** ।

(वाच्यताविरहस्यैव वाच्यत्वात्) मूकोऽहमिति वचनप्रतिपाद्यस्य निर्वचननिषेधस्य मूकोऽहमिति वचनक्रियया विरोधवदनिर्वचनीयमिति वचनप्रतिपाद्यस्य निर्वचनविरहस्यानिर्वचनीयमित्यादिनिरुक्तक्रियया विरोधादिति भावः । सदसद्वैलक्षण्यमपि न सदसद्रूपयत्किञ्चिद्वस्तुविलक्षणत्वं परस्याभिमतम् । तस्य सदेकस्वभावे जगति तत्त्व-वादिनाऽप्यङ्गीकारेण तत्साधने सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । किन्तु सद्वैलक्षण्यमसद्वैलक्षण्यं चेति धर्मद्वयं वा सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वरूपं विशिष्टमेव वा तत्त्वेनाभिसंहितं परस्येत्यभिप्रेत्य तदुभयविषयतया व्याहतत्वप्रतिज्ञां योजयति **सन्ध्यमिति** । मूले हिशब्दस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रतिज्ञातस्य स्वव्याहतत्वस्य मूलेऽनुपपादनप्रसक्तिन्यूनताशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रकारसमर्पकतया हिशब्दं योजयति **सन्न भवतीत्युक्त इति । असत्त्वमेव लब्धं** सन्ध्यमसदित्येव लब्धमित्यर्थः । तत्प्रतिक्षेपरूपस्य तन्निष्ठा-साधारणधर्मानधिकरणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । सन्न भवतीत्यस्यासदर्थकत्वोपपादनमात्रेण न व्याह-त्युपपादनमित्यत आह **पुनरिति** ॥ **सत्त्वमेवाभिहितमिति** । सदित्येवाभिहितमित्यर्थः । अयमाशयः । असन्न भवतीति निषेधविशिष्टसन्निषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य लाघवमूलकसविशेषणे हीतिन्यायसिद्धत्वा-न्निषेधनिषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसम्भवान्निषेधनिषेधे सत्त्वविधिरेव सिद्धो भवति । तथा चायं प्रयोगः । सत्, असन्न भवतीति वाक्यलभ्यम् । एकेन नञर्थेन विशिष्टतया तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वे सति नञर्थ-विशिष्टान्वयितद्वाक्यप्रतिपाद्यनञर्थान्तरवत्त्वात् । यद्वस्तुस्वरूपमेकेन नञर्थेन विशिष्टतया तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वे सति नञर्थविशिष्टान्वयितद्वाक्यप्रतिपाद्यनञर्थान्तरवत् तत्तल्लभ्यम् । यथाऽघटो न भवतीति वाक्यलभ्यो घटः । तत्र ह्यघट इति, नञर्थेन निषेधेन विशिष्टो घट एवोच्यते । तद्विषयश्च द्वितीयो निषेधो विशेषणीभूतेन निषेधेनैव सम्बध्यते । विशिष्टविषययोर्विधिनिषेधयोर्विशेषणोपसङ्क्रामकत्वस्य 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति', 'न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादि'त्यादौ प्रसिद्धत्वात् । ततश्च निषेधनिषेधे घट एवोक्तो भवतीति । असन्न भवतीत्यस्य सदर्थकत्वोपपादनमात्रेण व्याहतेरनुपपादनादाह **पुनरिति** ॥ **तृतीयप्रकारेति** । सदसद्विलक्षणत्वरूप-तृतीयप्रकारेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मातेत्यस्य पुत्रवत्त्वाभावनिषेधे तात्पर्यम् । न तु पुत्रवत्त्वविधौ । अतो न पुत्रवत्त्वस्य वन्ध्येत्यनेन निषेधेऽपि स्वव्याहतिः । एवं मूकोऽहमित्यस्यापि वक्तृत्वनिरास एव तात्पर्यम् । न चैतद्वचनकर्तृत्व इति न तत्रापि व्याहतिरिति व्याहतिवार्तैवोच्छिद्येतेत्यर्थः ।

वा०र०— तत्परतयेति । दूषणान्तरपरतयेत्यर्थः । **तात्पर्यमिति** । अपिशब्दाध्याहारेण दूषणा-न्तरपरतया योजनारूपमित्यर्थः । **अनुपपादनप्रसक्तेति** । तत्प्रयुक्तेत्यर्थः । 'वैलक्षण्यं सतश्चापि' 'अन्य-त्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमे'ति प्राचीनानुव्याख्यानव्याख्यानस्थलीयसत्त्वप्रतिक्षेपरूपत्वादसत्त्वस्येति मूलमभिप्रेत्याह **तत्प्रतिक्षेपरूपस्येति** । सत्प्रतिक्षेपभूतान्योन्याभावरूपस्येत्यर्थः । धर्मिस्वरूपत्वाभिप्रायेण अभेदोक्तिः । कर्मनिर्णयतट्टीकाद्यनुसारेणाह **अयमाशय इत्यादिना** । मूले **अनर्थान्तरस्योक्तत्वादिति** । अन्यत्सर्वमित्यादिनेति शेषः । **मातेत्यस्येति** । अत्र वन्ध्येत्यनेन निषेध्यपुत्रवत्त्वस्य मातेत्यनेनाविधानेन विरोधो नास्तीत्युक्तं भवति । व्याहतिरित्यनन्तरं एवं वन्ध्येत्यस्य पुत्रनिषेधे तात्पर्यम् । न तु पुत्राभावविधावपि । अतो

मातेत्यनेन पुत्राभावनिषेधेऽपि न स्वव्याहतिरिति पूरणीयम् । ततश्च सत्त्वासत्त्वाप्रतिक्षेपवचनयोरिव माता-वन्ध्याशब्दयोरपि न परस्परविधिनिषेधार्पकता । विधेरेवाभावात् । अपि तु तन्निषेधमात्रे तात्पर्यमिति सत्त्वा-भावासत्त्वाभावयोरिव पुत्रवत्त्वाभावाभावपुत्राभावयोरपि नैकत्र विरोध इति न स्वव्याघातादि स्यादित्यर्थः । स्वव्याघातोदाहरणमादिपदोपात्तमाह **एवं मूकोऽहमित्यस्यापीति** ।

स०व्र०— तृतीयप्रकारेति । सदसद्विलक्षणत्वरूपतृतीयप्रकाराङ्गीकारिणां न स्वाव्याहतिरित्यर्थः ॥ **अस्यां प्रतिज्ञायामिति** ॥ सदसद्विलक्षणमिति सिद्धायां प्रतिज्ञायां सदसद्वैलक्षण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च तादृशतृतीयप्रकाराङ्गीकारेण प्रतिज्ञासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ **स्वव्याहतिरिति** । मातेत्यनेन पुत्रवत्त्वा-भावो निषिध्यते, वन्ध्येत्यनेन पुत्रवत्त्वं निषिध्यत इति वक्तुं शक्यमिति मम माता वन्ध्येत्यत्रापि व्याहतिर्न स्यादित्यर्थः ।

चषकः— वाच्यताविरह इति । उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वान्नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वादिति भावः ॥ **सदसद्वैलक्षण्यमिति** । तत्पदस्य तत्र पारिभाषिकत्वादिति भावः ॥ **अनर्थान्तरस्य** अर्थान्तराभावस्य ।

॥ इति अपव्याख्यानस्य स्वव्याहतिरूपदूषणान्तरकथनम् ॥

* * *

॥ अथ मायामात्रपदार्थभूतसदसद्विलक्षणमित्यत्र सद्विलक्षणशब्दयोरर्थानां विकल्पपूर्वकं दूषणकथनम् ॥

॥ अथ ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाङ्गीकारापादनम् ॥

१३२ **सु०— किञ्च सदसद्विलक्षणमित्यत्र सच्छब्देन किमबाध्यमभिधीयते उत ब्रह्म-स्वरूपम्, वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्म(व)त्त्वं वा तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो वा तत्त्वानधिकरणत्वं वा । सर्वेष्वपि दूषणान्याह प्रतियोगित्वमपीति ।**

अनु०— प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।

अस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य । स्वाप्नप्रपञ्चं प्रतीति यावत् । अपिपदं दोषान्तरसमुच्चयार्थम् । अस्य निराकारतयाऽङ्गीकृतस्यापि ब्रह्मण इति वा । 'सदसद्विलक्षणं सन्ध्यमिति प्रति-जानते'ति वाक्यशेषः ।

परि०— दोषान्तरेति । प्रागुक्तव्याहतितोऽपसिद्धान्तादिरूपदोषान्तरेत्यर्थः ।

वं०प०— निराकारतया निर्धर्मकतया ॥

शे०चं०— किञ्चेति । अत्र सर्ववादिसम्मत्या सदबाध्यमिति प्रथमस्य, वादिरीत्या च ब्रह्मस्वरूपमिति द्वितीयस्य कल्पस्य प्रसक्तिरिति मन्तव्यम् ॥ **वैलक्षण्यमपीति** । विशब्दस्य विपरीतार्थत्वमाश्रित्य प्रथमस्य, स्वशब्दानुसाराद् द्वितीयस्य, ऋद्धेरभावो व्यृद्धिरित्यत्रेव विशब्दस्याभावार्थत्वाभिप्रायेण तृतीयस्य च प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मण इत्येतावतैव प्रकृतप्रसङ्गसिद्धेरस्येत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणस्य सन्ध्यस्य कथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयाऽस्येत्येतद्व्याचष्टे **अस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्येति** । नन्वनेन स्वाप्नप्रपञ्चस्य भेदप्रतियोगित्वलाभान्न ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणसमर्पकत्वमस्य सम्भवतीत्यतस्तत्तात्पर्यमाह **स्वाप्नप्रपञ्चं प्रतीति यावदिति** । स्वाप्नप्रपञ्चनिष्ठभेदं प्रतीति यावदित्यर्थः । तर्ह्यपिपदवैयर्थ्यमित्यत आह **अपिपदमिति** । धर्मवत्त्वलक्षणवत्त्वरूपदोषान्तरोपलक्षणमित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वापादनमात्रेण चारितार्थ्यान्न धर्मिसमर्पणस्यावश्यकतेति पूर्वत्रापरितोषादस्यापि ब्रह्मण इत्यन्वयमङ्गीकृत्यापेक्षितार्थसमर्पकतया तस्यार्थमाह **अस्य निराकारतयेति** । साकाङ्क्षताप्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायापेक्षितं शेषमाह **सदसद्विलक्षणमिति** ।

वा०र०— शब्दानुसारादिति । विलक्षणशब्दस्य घटाद्भिन्न इत्यत्रेव घटाद्विलक्षणः पट इत्यन्योन्याभावे व्युत्पन्नत्वादिति भावः । **व्यृद्धिरित्यत्रेति** । अव्ययं विभक्तीति सूत्रीयवृद्धिशब्देन इवेत्यर्थः । न च व्यृद्धिशब्दे विशब्दस्य अभावार्थत्वे अर्थाभाव इत्यनेनैव निर्मक्षिकमित्यादाविव दुर्यवनमित्यादावपि समाससिद्ध्या व्यृद्धिग्रहणमनर्थकमापद्यत इति वाच्यम् । अर्थाभाव इत्यनेन हि येनोत्तरपदेन समस्यते तदर्थाभावस्योक्ततया निर्मक्षिकमित्यादौ तथात्वसद्भावेऽपि दुर्यवनमित्यादावुत्तरपदार्थयवनाभावस्य विवक्षाभावेन यवनस्थाया ऋद्धेरेव चाभावस्य विवक्षायाः सत्त्वेनार्थाभावस्याभावेन तेन गतार्थत्वशङ्कायोगादित्यवधेयम् । **तत्तात्पर्यमिति** । अस्येति कर्मणि षष्ठीति तात्पर्यमित्यर्थः । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वाशयेन प्रपञ्चस्येत्युक्तिरिति सिद्धं कृत्वा प्रपञ्चं प्रतीति व्याख्यातमिति मनसि निधाय तावताऽपि विवक्षितस्य स्पष्टलाभाभावादाह **स्वाप्नप्रपञ्चनिष्ठभेदमिति** । शेषमाह सदसद्विलक्षणमितीति पाठः । सन्ध्यमितीति पाठे सन्ध्यं सदसद्विलक्षणमिति पक्षादिक्रमानुसारेण सम्बन्धमाश्रित्य सम्बध्यमित्यस्यैव प्रतीकतयोपादानमित्यप्याहुः ।

* * *

॥ अथ वैलक्षण्यस्य तद्धर्मविपर्ययार्थत्वेऽनुपपत्तिः ॥

१३३ सु०— ततश्चायमर्थः । सच्छब्देनाबाध्यमङ्गीकृत्य वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्मत्वमङ्गीक्रियते चेत्, तदा अबाध्यस्यापि धर्मवत्त्वमङ्गीकृतं स्यात्, अबाध्यं च न ब्रह्मणोऽन्यदस्तीति ब्रह्मैव सद्धर्मकमु(मित्यु)क्तं स्यात् । तथा चापसिद्धान्तः ॥ एतेन 'सच्छब्दस्य ब्रह्मार्थो, वैलक्षण्यं च तद्धर्मविपर्यय' इति पक्षोऽप्यपास्तः ।

यादु०— तद्धर्मविपर्यय इति । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥

वं०प०— एतेनेति । ब्रह्मणः सधर्मकत्वप्राप्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु सन्ध्यं सदसद्विलक्षणमिति प्रतिज्ञायां ब्रह्मणः सच्छब्दार्थत्वपक्षे तस्य प्रतियोगित्वप्राप्तावप्यबाध्यस्य तदर्थत्वे तस्यैव प्रतियोगित्वप्राप्त्या ब्रह्मणस्तदप्राप्तेः कथं तदापादनम् । अस्तु वा तत्रापि कथञ्चित्तत्प्राप्तिः । तथाऽपि न तदापादनं सम्भवति । तस्य प्रतियोगिताया इष्टत्वेनेष्टापादनत्वादित्यतस्तस्यानिष्टापादनत्वमपिशब्दोपलक्षितं दोषान्तरं च दर्शयन्नेव सर्वपक्षदूषणसमर्पकतया वाक्यं योजयति **ततश्चायमिति** ॥ **एतेनेति** । सधर्मत्वप्रयुक्तापसिद्धान्तेनेत्यर्थः ॥ **तद्धर्मविपर्यय इति** । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥

वा०र०— विकल्पानुसारितां दर्शयति **तद्धर्मविपरीतेति** ।

स०व्र०— अबाध्यस्येति । अबाध्यत्वं प्रतीति शेषः ॥

॥ इति वैलक्षण्यस्य तद्धर्मविपर्ययार्थत्वेऽनुपपत्तिः ॥

* * *

॥ अथ वैलक्षण्यस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावार्थत्वेऽनुपपत्तिः ॥

१३४ सु०— अथाबाध्यं सत्, वैलक्षण्यं च तत्प्रतियोगिकोऽन्योन्याभाव इति मतम्, तदा ब्रह्मातिरिक्तस्याबाध्यस्याभावाद्ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति प्रतियोगित्वलक्षणो धर्मः स्वीकृतो भवेत् । अनेन सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इति (इत्यपि) प्रत्युक्तम् ।

गु०दी०— भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वाद्भेदं प्रतीति वक्तव्ये **प्रपञ्चं प्रतीत्येवोक्तमिति** ज्ञेयम् ।

वं०प०— अनेन ब्रह्मणः प्रतियोगित्वप्राप्त्याऽपसिद्धान्तेन । ब्रह्मार्थ इत्यनन्तरं वैलक्षण्यं च तत्प्रतियोगिकान्योन्याभाव इति शेषः ।

शे०चं०— प्रपञ्चं प्रतीति । स्वाप्नप्रपञ्चनिष्ठभेदं प्रतीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इत्युपलक्षणम् । वैलक्षण्यं तत्प्रतियोगिकोऽन्योन्याभाव इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति वैलक्षण्यस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावार्थत्वेऽनुपपत्तिः ॥

* * *

।। अथ वैलक्षण्यस्य तत्त्वानधिकरणत्वार्थत्वेऽनुपपत्तिः ।।

१३५ **सु०— अथ सच्छब्दोऽबाध्यार्थो, वैलक्षण्यं च तत्त्वानधिकरणत्वं, तर्हि बाध्यमिति प्रतिज्ञार्थः स्यात्, कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वं च तदेवेति साध्यहेत्वोर्भेदो न भवेत्, अबाध्यस्य धर्मित्वं चाभ्युपेतं स्यात्, अन्यथा त्वप्रत्ययवैयर्थ्यात्। एतेन ब्रह्मपक्षोऽप्यपोढः।**

परि०— साध्यहेत्वोरिति । मायामात्रमिति सिद्धान्तसूत्रे सन्ध्यं मायामात्रं बाध्यमिति साध्यम् । 'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि'ति हेतुः । देशकालसम्पत्तिरबाधः कात्स्न्र्यशब्दार्थः । तेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तदधीनत्वादित्यत्रोक्तेः उभयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः।। **ब्रह्मपक्षोऽपीति** । सच्छब्दार्थो ब्रह्म वैलक्षण्यं च ब्रह्मत्वानधिकरणत्वं इति पक्षोऽपीत्यर्थः । निर्धर्मकस्य ब्रह्मत्वरूपधर्माङ्गीकारप्रसक्तेरिति भावः ।

यादु०— तदेवेति । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कात्स्न्र्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावादिति परेण व्याख्यातत्वादिति भावः ।

वं०प०— धर्मित्वं धर्मवत्त्वम् । **त्वप्रत्ययेति** । 'तस्य भावस्त्वतलावि'ति भावे त्वप्रत्ययस्मरणादित्यर्थः ।। **एतेनेति** । ब्रह्मत्वानधिकरणमित्युक्ते निर्धर्मकस्यापि ब्रह्मणो धर्मित्वं धर्मवत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । अन्यथा त्वप्रत्ययवैयर्थ्यादित्यर्थः ।। **ब्रह्मपक्ष इति** । सच्छब्दो ब्रह्मार्थस्तद्वैलक्षण्यं नाम तत्त्वानधिकरणमिति पक्ष इत्यर्थः ।

शे०चं०— तत्त्वानधिकरणत्वमिति । अबाध्यत्वानधिकरणत्वमित्यर्थः ।। **तदेवेति** । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कात्स्न्र्यमिति व्याचक्षाणेनाबाधस्य कात्स्न्र्यान्तर्भावाभ्युपगमाद्बाध्यतायां हेतूक्तकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वसिद्धिरिति भावः ।। **धर्मित्वं चेति** । अबाध्यत्वरूपधर्मं प्रतीति शेषः ।। **अन्यथेति** । अबाध्यत्वं प्रति तस्य धर्मित्वाभाव इत्यर्थः ।। **त्वप्रत्ययेति** । अबाध्यत्वेति त्वप्रत्यय इत्यर्थः ।। **एतेनेति** । त्वप्रत्ययवैयर्थ्यान्यथाऽनुपपत्तिप्रयुक्तधर्मित्वापत्तिरूपतृतीयपक्षद्वितीयदूषणेनेत्यर्थः ।। **ब्रह्मपक्ष इति** । सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इति पक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । वैलक्षण्यं च ब्रह्मत्वानधिकरणत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— त्वप्रत्ययवैयर्थ्येति । तस्य भावस्त्वतलाविति तदर्थत्वस्य विधानादिति भावः । उपलक्षणमेतदिति पाठः ।

स०व्र०— अन्यथेति । तत्त्वमित्यत्रेति शेषः ।

चषकः— त्वप्रत्ययेति । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूय भासमानार्थे त्वप्रत्ययविधानादिति भावः । **अपोढ इति** । अपोपसृष्टस्य वहेर्निष्ठायां सम्प्रसारणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु च निष्पन्नोऽयं शब्द इति प्रत्याख्यात इत्यर्थः ।

।। इति वैलक्षण्यस्य तत्त्वानधिकरणत्वार्थत्वेऽनुपपत्तिः ।।

* * *

।। अथ मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वोपपादनम् ।।

१३६ सु०— न च वाच्यं सकलमप्येतदयुक्तम्, यतोऽत्र मायामात्रत्वमेव प्रतिज्ञातं न तु सदसद्वैलक्षण्यमिति, मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वात् । तच्च 'किं स्वप्ने पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी'ति संशयोपपादनेन 'सन्ध्ये तथारूपैव सृष्टिरि'ति पूर्वपक्षोत्थापनेन 'न परमार्थगन्धोऽप्यस्ती'ति सिद्धान्तोपक्रमेण चावगम्यते न ह्यसत्त्वं स्वीक्रियत इति ।

परि०— असत्त्वमेव सिद्धान्त्यभिमतमिति किं न स्यादित्यत आह **न ह्यसत्त्वमिति** । बाध्यत्वादिधर्मान्तरं स्वाप्नस्येति योज्यम् ।

गु०दी०— न ह्यसत्त्वं स्वीक्रियत इत्यत्र परमार्थगन्धोऽपि नास्तीत्यादिकमसत्त्वाङ्गीकारेऽपि स्यात् । तत्तु परेण नाङ्गीक्रियते । अतः परिशेषात् सदसद्विलक्षणत्वमेवाभिप्रेतं स्यादिति भावः ।

यादु०— संशयोपपादनेत्यादि । मायामयशब्दस्य हि पारमार्थिकत्वरूपापरकोटिविरुद्धार्थकत्वं वाच्यम् । अन्यथा तस्य संशयकोटित्वस्यैवासम्भवात् । एवं च मायामयशब्दार्थे पारमार्थिकत्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वं प्राप्तमित्यर्थः । एवं 'तथारूपैव सृष्टिरि'ति पूर्वपक्षोत्थापने सिद्धान्ते मायामयशब्दस्य तद्विरुद्धार्थत्वमावश्यकं 'न परमार्थगन्धोऽपी'ति सिद्धान्तोपक्रमे तु स्पष्टमेव पारमार्थिकत्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वमवगम्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता सत्त्वानधिकरणत्वरूपं सद्वैलक्षण्यमेव प्राप्तं नासद्वैलक्षण्यमित्यत आह **न ह्यसत्त्वमिति** ॥

चषकः— गन्धोऽपीति । 'गन्धो गन्धक आमोदे सम्बन्धे लेशगर्वयोरि'तिवचनात् गन्धशब्दो लेशवचनः ।

।। इति मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वोपपादनम् ।।
।। इति ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाङ्गीकारापादनम् ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे 'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनं तत्समर्थनञ्च ।।

।। अथ तत्र ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे 'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनम् ।।

१३७ **सु०—** 'स्यादेतत् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाद्यङ्गीकारेऽपि नापसिद्धान्तः । परमार्थतो हि ब्रह्म निर्धर्मकं ब्रूमः, प्रतियोगित्वादिकं चाङ्गीक्रियमाणं मिथ्यैव, न हि आरोपितेन नीलिम्ना नभसो नीरूपत्वं व्याहन्यत' इत्याशङ्क्याह **मिथ्या चेदिति** ।

अनु०— मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ।

प्रतियोगित्वं इत्युपलक्षणम् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वादि यदि **मिथ्या** स्यात् तर्हि **ततो** ब्रह्मणः स्वाप्नप्रपञ्चस्य **वैलक्षण्यं** उक्तविधं **न** स्यात् । यस्य यदपेक्षया न **प्रतियोगित्वं न ततः** तस्य **वैलक्षण्यमपि** । यथा तत एव घटात् तस्यैव घटस्येति व्याप्तिसूचनार्थो **हि**-शब्दः । '**मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचनो** नासद्वचन' इति तु **प्रागनिर्वचनीयसिद्धे**र्दुर्वचनम् ।

परि०— तत इत्यनुवादः **ब्रह्मण** इति व्याख्या ।। **उक्तविधमिति** । तद्धर्मविपरीत-धर्मवत्त्वादिरूपमित्यर्थः । ननु 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वमि'त्यत्र मिथ्याशब्दस्यासत्त्वमर्थो न भवति किन्त्वनिर्वचनीयत्वम् । अतो नोक्तदोष इत्यत आह **मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचन इति** ।

वं०प०— उक्तविधं तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावादिरूपम् । **यस्य** ब्रह्मणः । **यदपेक्षया** स्वाप्नप्रपञ्चा-पेक्षया । **ततो** ब्रह्मणः । **तस्य** स्वाप्नप्रपञ्चस्य ।

शे०चं०— ननु च पारमर्थिकी सृष्टिरुत मायामयीति संशयोपादानादेस्तन्मिथ्यात्वमात्रविषयकत्वात् । तस्य चासत्त्वादिरूपस्यापि सम्भवात् कथं मायामात्रपदस्य सदसद्विलक्षणपरत्वमित्यत आह **न हीति** । अप-सिद्धान्तग्रस्ततयाऽसत्त्वरूपत्वानुपपत्तेर्मायामात्रपदस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वपरत्वमेवेति भावः ।। **उप-लक्षणमिति** । लक्षणवत्त्वधर्मित्वयोरुपलक्षणमित्यर्थः ।। **उक्तविधमिति** । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वतत्प्रतियोगिका-न्योन्याभाववत्त्वतत्त्वानधिकरणत्वरूपमित्यर्थः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यभावात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेष-व्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसत्त्वान्न तत्प्रसङ्ग इति भावेन हिशब्दार्थमाह **यस्येत्यादिना** । ननु प्रतियोगित्वं मिथ्येति नासत्त्वमभिमतम् । येनाविलक्षणत्वस्य सत्यत्वमापद्येत । किन्नामानिर्वचनीयमित्येव । तत्कथमुक्तप्रसङ्ग इत्यत आह **मिथ्याशब्द इति** ।। **प्रागनिर्वचनीयसिद्धेरिति** । अन्यथाऽन्योन्याश्रयप्रसक्तेरिति भावः ।

वा०र०— तस्य चासत्त्वरूपस्यापि सम्भवादित्येव पाठः । आदिपदं लेखकप्रमादात् । अत एव वक्ष्यति **असत्त्वरूपत्वानुपपत्तेरिति** । केचित्तु उत्तरदूषणस्य पक्षान्तरदूषणोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यात्रादिपद-

मित्याहुः । अन्योन्याभावत्वतत्त्वानधिकरणत्वरूपमित्यर्थ इति मूलकोशस्थो युक्तश्च पाठः । रूपतत्त्वेति तु रूपपदस्य मध्ये निवेशो लेखकागतः ।

।। इति ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे 'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनम् ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे दोषाणां प्रदर्शनम् ।।

।। अथ ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वेऽविलक्षणत्वस्य सत्यत्वापत्त्याऽपसिद्धान्ततापत्तेरापादनम् ।।

१३८ सु०— ननु च वैलक्षण्यं न स्यादितीदमिष्टापादनम्, मया तस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारादित्यत आह **अविलक्षणत्वमिति** ।

अनु०— अविलक्षणत्वं सत्यं स्यात्

यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मवैलक्षण्यं मृषा स्यात् तदा तत् **अविलक्षणत्वं सत्यं स्यात्** । घटादौ तथा दर्शनात् ।

यादु०— घटादाविति । घटे घटविलक्षणत्वस्य मिथ्यात्वे तदविलक्षणत्वस्य सत्यत्वदर्शनादित्यर्थः ।

शे०चं०— घटादाविति । यद्यपि यत्र ब्रह्मवैलक्षण्यं मृषा तत्र तदवैलक्षण्यं सत्यमिति विशेषव्याप्तौ ब्रह्मण एव दृष्टान्तत्वस्य सम्भवान्न सामान्यव्याप्त्याश्रयणं युक्तम् । तथाऽपि धर्मवत्त्वलक्षणस्य तदवैलक्षण्यस्य निर्धर्मके ब्रह्मणि परस्यासम्प्रतिपत्त्या ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वस्यासम्भवात् । यत्र यद्वैलक्षण्यं मिथ्या तत्र तदवैलक्षण्यं सत्यमिति सामान्यव्याप्तिमाश्रित्य घटादेर्दृष्टान्तत्वसङ्कीर्तनमित्यवधेयम् ।

वा०र०— मूले **भवेदित्यनुवर्तत इति** । अयं च स्यादित्यस्यार्थानुवादः । व्यवहितप्रकृतभवेदित्यस्यैवानुवृत्तिकथनपरत्वे सन्निहितपरित्यागापत्तिः । मिथ्यात्वं स्यादित्युत्तरानुवादायोगश्च स्यादिति ज्ञेयम् । **तल्लक्षणतयेति** । ब्रह्मस्वप्नलक्षणतयेत्यर्थः ।

स०व्र०— नन्वत्र ब्रह्मस्वप्नयोः यद्यवैलक्षण्यं स्यात् तर्हि ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यापादनमयुक्तम्, अवैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वरूपत्वेनापाद्यापादकयोरभेदादित्यत आह **अत्र सामान्येनेति** । वैलक्षण्यं सामान्यम् । मिथ्यात्वं विशेषः ।। **प्रसङ्गान्तरमिति** । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वे वेति प्रसङ्गान्तरमित्यर्थः ।

।। इति ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वेऽविलक्षणत्वस्य सत्यत्वापत्त्याऽपसिद्धान्ततापत्तेरापादनम् ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे ब्रह्ममिथ्यात्वानिर्वाच्यसत्त्वेत्यधिकदोषप्रदर्शनम् ।।

१३९ **सु०**— यद्यप्यत्र न परेण तथाऽस्त्विति वक्तुं (न) शक्यम्, अपसिद्धान्तापत्तेः स्फुटत्वात्, तथाऽप्यधिकं विवक्षुराह **मिथ्यात्वमिति** ।

अनु०— मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः ।
अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा

ततः ब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्य सत्यत्वात्, **अनिर्वाच्यस्य** अनिर्वाच्यतयाऽङ्गीकृतस्य स्वप्नस्य, **सत्त्वं** भवेदिति अनुवर्तते । प्रसङ्गस्यानिष्टता(प्र)दर्शनाय स्वप्नस्येति वक्तव्येऽनिर्वाच्यस्येत्युक्तम् । एवं ब्रह्मणः सत्यस्येत्यपि ग्राह्यम् । ब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्य सत्यत्वेऽपि कुतो मिथ्यात्वादिप्रसङ्ग इत्यतो वेदमुदितम् । उपलब्धं हि घटस्य घटान्तरेण सालक्षण्यसद्भावे पार्थिवत्वादिसाम्यम् । अत्र सामान्येन विशेषापादनान्नापाद्यापादकयोरभेदः शङ्कनीयः । भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरिति यथा । ब्रह्मप्रतियोगिकं स्वप्नस्य सालक्षण्यं सत्यं चेद् ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं स्यादित्यसङ्गतम् । व्यधिकरणत्वादिति न वाच्यम् । यत्प्रतियोगिकं यत्र सालक्षण्यं स तद्धर्मेति व्याप्तेः सुग्रहत्वात् । यस्तु मन्दमतिस्तं प्रति समानाधिकरणमप्यनिष्टं सुवचनमिति प्रसङ्गान्तरमभिहितम् ।

परि०— नन्वविलक्षणत्वं नाम सालक्षण्यम् । तस्य सत्यत्वे तन्निष्ठमिथ्यात्वसत्यत्वरूपधर्मान्तरसाम्येनापि भाव्यमिति कुत इत्यतो व्याप्तिबलेनेति भावेनाह **उपलब्धं हीति** । ननु ब्रह्मस्वप्नयोर्वैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वेन अविलक्षणत्वं स्यात् सालक्षण्यं स्यादिति यावत् इति वा, सत्यत्वेन सालक्षण्यं स्यादिति वाऽऽपादने आपाद्यापादकयोरविशेष इत्यत आह **सामान्येति** । सालक्षण्यसामान्येन सत्यत्वमिथ्यात्वरूपसालक्षण्यविशेषापादनादित्यर्थः । यद्वा, व्याप्यधर्मसालक्षण्ये तद्व्यापकसत्त्वादिधर्मसाम्यापादनादित्यर्थः । घटस्य घटत्वादिना घटान्तरसालक्षण्ये पार्थिवत्वादिसाम्यस्य दृष्टत्वादिति ज्ञेयम् । अत एवाह **भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरिति यथेति** । **इति व्याप्तेः सुग्रहत्वादिति** । यथा घटो घटान्तरेण पार्थिवत्वादिसधर्मेति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः ।। **प्रसङ्गान्तरमिति** । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वेति प्रसङ्गान्तरमित्यर्थः ।

गु०दी०— कुतो मिथ्यात्वादिप्रसङ्ग इत्यतो वा इदमुदितमित्यत्र इदं अनिर्वाच्यस्येति पदं अनिर्वाच्यावैलक्षण्येऽनिर्वाच्यत्वस्यापरिहारात् कुतो मिथ्यात्वमित्याक्षेपो न घटत इति भावः । **सामान्येन विशेषापादना**दित्यत्र मिथ्याभूतस्वप्नावैलक्षण्यसत्यत्वोक्त्यापि मिथ्याभूतावैलक्षण्यस्यैव दार्ढ्यं सम्पद्यते । एवं च मिथ्याभूतावैलक्षण्यस्य दार्ढ्यमित्युक्तेऽपि वाचोभङ्ग्यन्तरेणोभयोरपि मिथ्यात्वमेवोक्तं स्यात् । तथा च ब्रह्म-मिथ्यात्वेनैव ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापादनादवैशेष्यमिति शङ्का । परिहारस्तु अवैलक्षण्येनागतं मिथ्यात्वमविलक्षण-तदुभयवस्तुनिष्ठम् । नतु ब्रह्ममात्रनिष्ठम् । अत उभयनिष्ठावैलक्षण्याख्यसाधारणधर्मेण ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वा-पादनान्न साध्यावैशिष्ट्यमिति । वस्तुतः मिथ्याभूताद्वैतस्य सत्यत्वेन तद्वन्मिथ्यात्वमपि स्यादित्यापादने साध्या-वैशिष्ट्यशङ्कैव नास्तीत्यनुसन्धेयम् ।

यादु०— इदमुदितमिति । स्वाप्नस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणश्च सत्यत्वमुदितमित्यर्थः । तथा च स्वाप्न-प्रपञ्चसालक्षण्ये ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यत्र स्वाप्नप्रपञ्चस्यानिर्वाच्यत्वं हेतुः । एवं ब्रह्मसालक्षण्ये स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यादित्यत्रापि ब्रह्मणः सत्यत्वं हेतुरिति हेतुगर्भविशेषणद्वयमिति भावः । ननु स्वप्नो यदि ब्रह्मसलक्षणः स्यात् तर्हि ब्रह्मधर्मभूतसत्त्ववान् स्यात्, ब्रह्म वा यदि स्वाप्नलक्षणं तर्हि तद्धर्मभूतानिर्वाच्यत्ववत्स्यादित्यत्रा-पाद्यापादकयोरभेदः । सत्त्वादेरपि लक्षणत्वादित्यत आह **अत्र सामान्येति** । **विशेषापादनादिति** । अनिर्धारि-तैकविशेषापादनादित्यर्थः । तेन सामान्येन विशेषापादने कृते सति व्यभिचार इति शङ्काऽनवकाशः । तथा च मिथ्यात्वं ब्रह्मण इत्यादिकं मिथ्यात्वादितल्लक्षणविशेषान्यतमं स्यादिति व्याख्येयमिति भावः । सामान्येनानि-र्धारितैकविशेषापादने न कोऽपि दोष इत्यत्र दृष्टान्तमाह **भावत्व इति** । अन्धकारादेरिति शेषः ॥ **प्रसङ्गा-न्तरमिति** । 'अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वे'त्येवंरूपमित्यर्थः ।

वं०प०— 'नन्वविलक्षणत्वं सत्यं स्यादि'त्यत्रेष्टापत्तौ चोदितायां मिथ्यात्वं ब्रह्मण इति दूषणं वाच्यम् । न हि परेणात्रेष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते । अत इदं व्यर्थमित्यत आह **अधिकमिति** । अपसिद्धान्तातिरिक्तं स्वप्नस्य ब्रह्मप्रतियोगिकं सालक्षण्यं सत्यं चेद् ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यधिकदूषणमित्यर्थः ।

शे०चं०— ग्राह्यमिति । अग्रहणे यथाश्रुते प्रसङ्गस्यानिष्टता न प्रदर्शिता स्यादिति भावः । ब्रह्म-स्वप्नयोः सत्यत्वानिर्वचनीयत्वविशेषणस्य प्रयोजनान्तरमाह **ब्रह्मस्वप्नयोरिति** ॥ **मिथ्यात्वादीति** । ब्रह्मणो मिथ्यात्वप्रसङ्गः स्वप्नस्य सत्यत्वप्रसङ्गश्च कुत इत्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । अनिर्वाच्यस्येति स्वाप्नानिर्वाच्यत्वं, सत्यस्येति ब्रह्मसत्यत्वं चोदितमित्यर्थः । ततश्च स्वाप्नप्रपञ्चसालक्षण्ये ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यत्र स्वाप्नप्रपञ्च-स्यानिर्वाच्यत्वं हेतुः । एवं ब्रह्मसालक्षण्ये स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यादित्यत्रापि ब्रह्मणः सत्यत्वं हेतुरिति हेतुगर्भमिदं विशेषणद्वयमिदमिति भावः । ननु ब्रह्मस्वप्नयोः सलक्षणत्वेन मिथ्यात्वसत्यत्वापादनमिदमयुक्तम् । सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि तल्लक्षणतयाऽऽपाद्यापादकयोरभेदादित्यतः सालक्षण्यस्य सामान्यत्वात् सत्यत्वादेश्च तद्विशेषत्वात् सामान्यविशेषभावेनापाद्यापादकभावो युक्त इत्याह **अत्रेति** । सामान्यविशेषयोरापाद्यापादकभावे

दृष्टान्तमाह **भावत्व इति** । अन्धकारादेरिति शेषः । 'नन्वनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वे'त्यतिप्रसङ्गान्तरकथनमनर्थकम् । ब्रह्मणो मिथ्यात्वप्रसङ्गेनैव चारितार्थ्यादित्यतः पूर्वप्रसङ्गसमर्थनपूर्वकं प्रसङ्गान्तरोक्तेः प्रयोजनमाह **ब्रह्मेति** ॥ **प्रसङ्गान्तरमिति** । 'अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वे'त्येवंरूपमित्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे ब्रह्ममिथ्यात्वानिर्वाच्यसत्त्वेत्यधिकदोषप्रदर्शनम् ॥

॥ इति ब्रह्मणो वैलक्षण्याभावस्येष्टापत्तित्वे दोषाणां प्रदर्शनम् ॥

॥ इति ब्रह्मणः प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे
'ब्रह्मणो वैलक्षण्याभाव'पत्तेरापादनं तत्समर्थनश्च ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणं तत्समर्थनश्च ॥

॥ अथ तत्र ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणम् ॥

१४० सु०— 'स्यादेतत् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावेऽनुयोगित्वं स्यात्, तथा च स्वप्नस्य ततो वैलक्षण्यं न स्यात्, तदभावे च सालक्षण्यापत्त्या ब्रह्मस्वप्नयोर्मिथ्यात्वादि प्रसज्येतेत्युक्तमयुक्तम् । सधर्मके हि वस्तुन्येकस्य धर्मस्याभावेन तद्विरुद्धस्य धर्मस्य भावो भावेन चाभावो(न्यस्य भावो) वक्तुं शक्यते, यथा परिमाणवत्त्वाद्द्रव्यस्य महत्त्वाभावेऽणुत्वस्य अणुत्वभावे वा महत्त्वाभावस्यापादनम्, यथा (वा) वक्तुर्मन्दवचनाभावे तीव्रवचनम् तद्भावे वा तदभावः शक्यापादनः । ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनं प्रतियोगित्वादेरिवानुयोगित्वादेरप्यभावात्, न हि परिमाणरहिते गुणादौ वक्तृत्वशून्ये काष्ठे च उक्तप्रसङ्गावकाशोऽस्ति, तथा स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गावकाशः, स्वयमसत्यस्य वैलक्षण्यवदवैलक्षण्यस्याप्यभावात्, न हि भ्रान्तसर्पविसर्पणादयः सत्या भवेयुरि'त्याशङ्क्य ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं दूषयति **यदीत्यादिना ईशतज्ज्ञानेत्यतः** प्राक्तनेन प्रकरणेन ।

अनु०— यदि धर्मा न केचन ।
ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं

यदि ब्रह्मणः केऽपि **धर्मा न** स्युस्तर्हि तत् **जिज्ञास्यं नैव** स्यात् । भवति हि (च) जिज्ञास्यम्, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति वचनात्, अतो न तन्निर्धर्मकमिति ।

परि०— उत्तरमूलग्रन्थं सङ्गमयितुमाह **स्यादेतदित्यादि** । 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न ही'त्युक्तं प्रसङ्गं परिष्कृत्यानुवदति **ब्रह्मण इति** । स्वाप्ननिष्ठं वैलक्षण्यं प्रति ब्रह्म प्रतियोगि । स्वाप्नस्तु अनुयोगी । तत्र वैलक्षण्यं प्रति ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावे स्वाप्नस्यैवानुयोगित्वं स्यात् । प्रसक्तयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरन्यतराभावेऽन्यतरावश्यम्भावादिति भावः । अनुयोगित्वपर्यन्तोपादानं चानुयोगिनः स्वाप्नस्य स्वाप्नाद्वैलक्षण्यं यथा नास्ति तथेति व्याप्तिसूचनायेति भावेनाह **तथा चेति** । अनुयोगित्वे सतीत्यर्थः । स्वाप्नाद्यथा नास्ति तथा ततो ब्रह्मतो वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः ।

यादु०— 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न ही'ति यथाश्रुतेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहारायाह **अनुयोगित्वमिति** । अत्रानुयोगित्वमधिकरणत्वमेव विवक्षितम् । भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं देवदत्तादौ इत्यधिकरणेऽपि तत्पदप्रयोगात् । तथा च वैलक्षण्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वान्नाप्रयोजकतेति भावः ।

शे०चं०— **ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभाव इति** । यद्यपि 'मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न ही'त्यादिना ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावे स्वप्नस्य ब्रह्मणः सकाशाद्वैलक्षण्यं न स्यादित्येव पूर्वमुक्तम् । न त्वनुयोगित्वापादनद्वारेति नैवमनुवादो युक्तः । तथाऽपि यथाश्रुतेऽप्रयोजकतापरिहारायानुयोगित्वापादनस्य मध्ये निवेशो दर्शितः । न च अनुयोगित्वापादनेऽप्यप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । स्वप्ननिष्ठवैलक्षण्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकतया ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावे अनुयोगित्वस्यावश्यकत्वेन तदप्रसङ्गात् ॥ **तथा चेति** । ब्रह्मणोऽनुयोगित्व इत्यर्थः । **ततः** अनुयोगिनो ब्रह्मणः अन्यथा वैलक्षण्यानुयोगिनः स्वप्नस्यापि स्वप्नवैलक्षण्यापातादिति भावः ॥ **भावेन चाभाव इति** । एकस्य धर्मस्य भावेन तद्विरुद्धधर्मस्याभाव इत्यर्थः ॥ **उक्तप्रसङ्गेति** । महत्त्वाभावेऽणुत्वं स्यान्मन्दवचनाभावे तीव्रवचनं स्यादित्युक्तप्रसङ्गेत्यर्थः ॥ **नोक्तप्रसङ्गेति** । 'अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वे'त्युक्तप्रसङ्गावकाशो नेत्यर्थः । ननु परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्य सत्त्वनियमात् कथं परस्परविरुद्धयोर्वैलक्षण्यावैलक्षण्ययोरेकत्राभावः स्यादित्यतोऽस्य नियमस्य यत्र धर्मी सत्यस्तत्रैव प्रवृत्तिसिद्ध्या प्रकृते च धर्मिणः स्वप्नस्यासत्त्वान्नात्रोक्तनियमप्रवृत्तिरिति भावेनोक्तं **स्वयमसत्यस्येति** । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह **न हीति** ।

चषकः— **तत्रापादनम्** अनुयोगित्वापादनम् ।

।। इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणम् ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणस्य समर्थनम् ।।

।। अथ तत्र ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञासायाः व्याप्यधर्मदर्शनरूपधर्मनिर्णयात्मकत्वात्, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः ।।

१४१ **सु०—** निर्धर्मकत्वेऽपि ब्रह्मणः कुतो न जिज्ञास्यतेत्यत आह **जिज्ञासेति** ।

अनु०— जिज्ञासा धर्मनिर्णयः ।

विचारो हि **जिज्ञासा** नाम । स च धर्मस्य निर्णयो **धर्मनिर्णयः**, व्याप्यधर्मदर्शनमिति यावत् । शशविषाणवन्निर्धर्मके कथमसौ स्यात् । अङ्गीकारे च व्याघातः कथं न स्यात् ।

परि०— **असाविति** । जिज्ञासेत्यर्थः ।। **अङ्गीकारे चेति** । निर्धर्मके ब्रह्मणि व्याप्यधर्मदर्शनरूपजिज्ञासाङ्गीकारे चेत्यर्थः ।।

गु०दी०— **व्याप्यधर्मदर्शन**मित्यत्र आकाशो ब्रह्म वा भूताकाशो वेति शङ्कायां ब्रह्मगतानन्तत्वाद्यसाधारणैर्धर्मैः ब्रह्मैवाकाशमिति निर्णयो हि जिज्ञासा । स च कथं निर्धर्मके स्यादिति भावः ।

वं०प०— **असौ** धर्मविचारः । **अङ्गीकारे** निर्धर्मकेऽपि धर्मविचारात्मकजिज्ञासाङ्गीकारे ।

शे०चं०— **अङ्गीकारे चेति** । निर्धर्मकस्यापि जिज्ञासाङ्गीकार इत्यर्थः । निर्धर्मके धर्मनिर्णयरूपविचारस्य व्याहतत्वादिति भावः ।।

चषकः— **शशविषाणवदिति** । 'तत्र तस्येवे'त्यनुशासनात् सप्तम्यन्ताद्वतिः । उपमेये सप्तमीदर्शनात् ।

।। इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञासायाः व्याप्यधर्मदर्शनरूपधर्मनिर्णयात्मकत्वात्, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, इदमित्थमितिज्ञानस्यैव जिज्ञासाप्रयोजनत्वादपि, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः ।।

१४२ **सु०—** इतोऽपि न निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेत्याह **इदमित्थमिति** ।

अनु०— इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ।

न खल्वनुमानविचारापरपर्यायायाः जिज्ञासाया वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं **प्रयोजनम्**, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्, असिद्धौ वा आश्रयासिद्धस्य अनुमानस्य अनुत्थानात्, किन्नामेद-मिति स्वरूपानुवादेनेत्थमिति व्यापकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम् । धूमानुमानादौ तथा दर्श-नात्, तथा च कथं निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेति ।

एतेन स्वप्नेऽपि प्रसङ्गानवकाशो(ऽपि) निरस्तः, तथा सति मायामात्रमित्यनुमाना-सम्भवात् । आरोपिताभ्यां व्याप्यव्यापकाभ्यां तत्सम्भव इति चेन्न, स्वरूपासिद्धिबाध-प्रसङ्गादिति ।

परि०— वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानमिति । धर्मिस्वरूपमात्रज्ञानमित्यर्थः । **प्रागेवेति** । व्याप्यदर्शनात्प्रागित्यर्थः ॥ **असिद्धौ वेति** । उक्तरूपज्ञानस्येति योज्यम् ॥ **एतेनेति** । ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनमिति ब्रह्मणि मिथ्यात्वापादनानवकाशनिरासेन स्वप्नेऽपि नोक्त-प्रसङ्गावकाश इति प्रागुक्तप्रसङ्गानवकाशो निरस्त इत्यर्थः । ननु जिज्ञास्यतान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मणः सधर्मत्वमुपपादितम् । स्वप्नस्य सधर्मत्वे का युक्तिरित्यतः सौत्रप्रतिज्ञाहेत्वोरुत्तयन्यथानुपपत्तिरेवेति भावेनाह **तथा सतीति** । स्वाप्नस्य निर्धर्मत्व इत्यर्थः ।

गु०दी०— इत्थमिति व्यापकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानमित्यनेन पूर्वं विचाराङ्गभूतव्याप्यधर्मवत्तया सधर्मकत्वमुदितम् । इदानीमाकाशशब्दवाच्यत्वादिधर्मेण सधर्मकत्वमिति भेदः सूचितः । सत्यपदेनापाततः परब्रह्मणि सत्यत्वं निरूप्याखण्डार्थत्वादन्ततस्तस्यैव निवृत्त्याऽन्यत्र विद्यमानस्य भ्रान्त्या ब्रह्मणि प्रतिपन्न-स्यासत्यत्वस्य निवृत्तिर्यथा सत्यादिपदे प्रतिपाद्या तथा प्राक् ब्रह्मणि प्राक् प्रतिपन्नस्य व्याप्यधर्मेणाखण्डत्वा-दन्ततस्ततोऽपि निवर्तमानेन ब्रह्मणि भ्रान्त्या प्रतिपन्नस्यानाकाशत्वस्य व्यावृत्तिः क्रियते । न त्वाकाशत्वं विधीयत इति ।

वं०प०— स्वप्न इति । तथा स्वप्नेऽपीत्यनेनोक्तः । एतेनेत्युक्तं विशदयति **तथा सतीति** ।

शे०चं०— प्रागेवेति । जिज्ञासातः प्रागेवेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनमिति ब्रह्मणि मिथ्यात्वापादनानवकाशनिरासेन स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गानवकाश इति प्रागुक्तप्रसङ्गानवकाशो निरस्त इत्यर्थः ॥ **स्वरूपासिद्धीति** । व्याप्यस्यारोपितत्वात्स्वरूपासिद्धेर्व्यापकस्यारोपितत्वाद्बाधस्य च प्रसङ्गा-दित्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, इदमित्थमितिज्ञानस्यैव जिज्ञासाप्रयोजनत्वादपि, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभावः ॥

।। अथ ब्रह्मण इत्थंभावरूपधर्माभावे प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्त्वरूपप्रतियोगित्वाभावापत्तिः ।।

१४३ **सु०—** यद्यपि न ब्रह्मनिष्ठेन केनचिद्धर्मेण तत्र धर्मान्तरं विधित्सितं तथाऽपि कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या धर्मान्तरस्य भ्रान्तिप्रसक्तस्यान्यत्र सतो निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । यथोक्तम् । सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । एवञ्च निर्धर्मकस्य कथं जिज्ञास्यताऽनुपपत्तिरित्यत आह **इत्थम्भावो हीति** ।

अनु०— इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ।

अस्य ब्रह्मणः **प्रतियोगिता** विरोधिता, प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्तेति यावत् । न खलु निराधारया कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या निराधारैव धर्मान्तरव्यावृत्तिरनुमातुं शक्या, एवंविधानुमानप्रवृत्तेरलौकिकत्वात्, अतो ब्रह्मनिष्ठयैव ब्रह्मनिष्ठेति वाच्यम् । यदि चास्य धर्मो न स्यान्न तर्हि व्यावृत्तिमत्ताऽपि स्यादिति ।

इत्थमिति ज्ञानं जिज्ञासाफलं चेद्ब्रह्मणीत्थम्भाव एव स्वीकार्यः स्यात्, तत् किं धर्मेणेति मन्दाशङ्कानिरासाय 'इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्ये'त्यनुवादेन परिहारोऽभिहितः ।

यद्वाऽस्तु व्यावृत्तिमत्ता ब्रह्मणः किं धर्मेणेत्यत इदमुक्तम् । न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रं प्रकृतमिति ।

परि०— शङ्कते **यद्यपीति** । व्याप्यदर्शनरूपजिज्ञासायां व्यापकधर्मविधानमिव व्यापकधर्मनिवृत्तिबोधनमपि जिज्ञासाफलम् । तत्राद्यस्यासम्भवेऽपि अन्त्यस्य सम्भवात् जिज्ञास्यता युक्तेति शङ्कार्थः ।। **ज्ञाप्यत इति** । जिज्ञासयेति योज्यम् ।। **सिद्धं त्विति** । जिज्ञासायाः निवर्तकत्वात् धर्मान्तरनिवृत्तिबोधकत्वादेव ब्रह्माखण्डं सिद्धमेवेत्यर्थः ।। **अलौकिकत्वादिति** । अव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । **ब्रह्मनिष्ठयेति** । व्यावृत्त्येत्यनुषज्यते । व्यावृत्तिरिति चोत्तरत्रेति ज्ञेयम् । 'धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिते'त्येव वाच्ये 'इत्थम्भावो हि धर्म' इति इत्थम्भावपदानुवादेन धर्म इति व्याख्यानबीजमाह **इत्थमिति ज्ञानमिति** ।

इदमुक्तमिति । इत्थम्भावो हीतीदमनूदितमित्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह **न विधीति** । तथा च व्यावृत्तिमत्ताऽपीत्थम्भाव इति भावः ।

गु०दी०— अन्यापोहवादिमतमाश्रित्य शङ्कते **यद्यपीत्यादिना** । **सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यत्र सिद्धं** विषयादिमत्त्वं सिद्धम् । **निवर्तकत्वात्** शास्त्रस्य स्वप्रकाशब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावेन ब्रह्मविषयकाज्ञाननिवर्तकत्वादित्यर्थः । '**इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्ये'ति** श्लोकस्य व्यावृत्तिः प्रतिपाद्येति मतेऽप्यस्य ब्रह्मणः इत्थम्भावो नाम धर्मः तदाधारको व्यावृत्तिरूपो धर्म इत्युक्तं स्यात् । ननु यत्र क्वचिद्विद्यमाना व्यावृत्तिः । एवं च न चेत् व्यावृत्तिरूपो धर्मो न चेत् प्रतियोगिता प्रपञ्चविरोधिता प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्ताऽपि न स्यात् । एवमप्यभावरूपो धर्मः ब्रह्मण्यङ्गीकार्यः । न च तन्निर्धर्मकत्वापरपर्यायनैर्गुण्यमते घटत इति भावः । एतदेव विशदयति टीकाकारः **अस्य ब्रह्मण इत्यादिना** ।

यादु०— **कस्यचिद्धर्मस्येति** । व्यापकतयाऽभिमतस्येत्यर्थः । 'अन्यत्र सत' इत्येतदत्रापि विशेषणतया विवक्षितम् ॥ **धर्मान्तरस्येति** । व्याप्यतयाऽभिमतस्येत्यर्थः । 'अन्यत्र सत' इत्युभयत्रोक्त्या नानयोर्धर्मयोर्ब्रह्मनिष्ठत्वं येन तस्य निर्धर्मकत्वापाय इति सूचयति । तथा च व्यापकीभूतस्यान्यधर्मस्य निवृत्त्या व्याप्यभूतस्यान्यधर्मस्य निवृत्तिमात्रं ब्रह्मणि बोध्यते, न तु तत्र कोऽपि धर्मो विधीयत इति भावः ॥ **सिद्धं त्विति** । मीमांसाशास्त्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । तत्र भ्रान्तिप्रसक्तान्यधर्मनिवृत्तिबोधकत्वादित्यर्थः । 'इत्थम्भावो ही'त्येतद्विहाय 'धर्मोऽस्य न चेदि'त्यादिकमेव तावद्व्याख्यातुमाह **न खल्वित्यादिना** ।

वं०प०— **ब्रह्मनिष्ठया** व्यावृत्त्या ब्रह्मनिष्ठैव व्यावृत्तिर्ज्ञापनीयेत्यर्थः ।

शे०चं०— **कस्यचिद्धर्मस्येति** । व्यापकत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः । अन्यत्र सत इत्येतदत्रापि विशेषणतयाऽभिमतम् ॥ **धर्मान्तरस्येति** । व्याप्यतयाऽभिमतस्येत्यर्थः ॥ तथा च व्यापकीभूतस्यान्यधर्मस्य व्यावृत्त्या व्याप्यभूतस्यान्यधर्मस्य निवृत्तिमात्रं बोध्यते । न पुनस्तत्र कोऽपि धर्मो विधीयत इति न व्याघात इति भावः ॥ **सिद्धं त्विति** । मीमांसाशास्त्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । तत्र भ्रान्तिप्रसक्तान्यधर्मनिवृत्तिबोधकत्वादित्यर्थः ॥ **इदमुक्तमिति** । 'इत्थम्भावो हि धर्म' इतीदमुक्तमित्यर्थः ।

वा०र०— विवरणकारवाक्यं व्याख्याति **मीमांसाशास्त्रस्येति** । मायावादखण्डनटीकाव्यासतीर्थ्यां तु ऐक्यस्य स्वप्रकाशात्मस्वरूपत्वेन सदा प्रकाशमानत्वेऽपि शास्त्रस्यारम्भणीयत्वं सिद्धमेव । शास्त्रस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वादित्यर्थ इति यदुक्तं तत् 'सिद्धं तु' इति वाक्यस्य वर्णकान्तरमित्यदोषः । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ।

चषकः— **विधित्सितमिति** । विपूर्वस्य दधातेर्विधानार्थत्वात्सनस्तद्विशेषितेच्छार्थकत्वान्निष्ठायाश्च कर्मसाधनत्वाद्विधातुमिच्छाविषयीभूतमित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । ब्रह्मणि विपर्यस्यमानान्यधर्मप्रतियोगिकनिवृत्तिप्रत्यायकत्वाद् ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धमित्यर्थः । **निर्धर्मकस्येति** । निरादयः क्रान्ताद्यर्थ इति कात्यायनवचनाद्धर्मापादानकनिष्क्रान्तिविशेषितस्येत्यर्थः । **अलौकिकत्वात्** । परीक्षकपथमतिशयानत्वात् । **इत्थम्भाव एवेति** ।

'प्रकारवचने थालि'त्यनुशासनात्प्रकारार्थकथाल्प्रत्ययादेशभूते 'नेदमःस्थमि'त्यनुशिष्टधर्मापि प्रकारबोधनादेतादृशप्रकाररूपो धर्म एवेत्यर्थः ।

।। इति ब्रह्मण इत्थंभावरूपधर्माभावे
प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्त्वरूपप्रतियोगित्वाभावापत्तिः ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणोक्त्या,
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वानुमानस्यापि सूचितत्वम् ।।

१४४ सु०— तदनेन ब्रह्म न निर्धर्मकं जिज्ञास्यत्वात् पर्वतवदित्यनुमानं च सूचितं भवति ।

परि०— जिज्ञास्यत्वादिति । व्याप्यधर्मधीजन्यव्यापकधर्मधीविषयत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— तदनेनेति । 'यदि धर्मा न केचने'त्यादिनेत्यर्थः ॥ **अनुमानं चेति** । 'प्रमाणान्तरानुग्राहकोऽपि भवती'ति पद्धतिस्थापिशब्दबलात् साधनानुमानं विनाऽपि तर्कस्य स्वातन्त्र्येण विप्रतिपन्नप्रमेयसाधकत्वस्य सिद्धत्वात् । प्रकृतेऽपि यदि ब्रह्म निर्धर्मकं स्यात् तर्हि जिज्ञास्यं न स्यादिति प्रागुक्ततर्कमात्रस्यापि विप्रतिपन्नप्रमेयसाधकत्वमित्याशयेनेह टीकायां तत्समुच्चायकश्चशब्दः । क्वचिच्चशब्दरहित एव पाठः । तत्रानुग्राहकतर्कसमर्थनेनानुग्राह्यमनुमानं सूचितमित्यर्थोऽवधेयः ।

वा०र०— अनुग्राहकतर्ककथनेन अनुग्राह्यमनुमानं सूचितं भवतीत्येतावतैव पूर्तेरनुमानं च सूचितमिति चशब्दवैयर्थ्यमित्यतो न केवलं तर्क एव निर्धर्मकतायां बाधकः । किन्तु अनुमानमपीत्यस्यार्थस्य विवक्षणेन तर्कानुमानयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावविवक्षापरित्यागेन स्वातन्त्र्येणैवार्थसाधकताया विवक्षणाद्युक्तः समुच्चयार्थश्चशब्द इत्याशयेन भवेदेतदेवं यदि तर्कस्य स्वातन्त्र्येण साधकत्वे ज्ञापकं स्यान्न च तदस्तीत्यत उक्तार्थे पद्धतिज्ञापकं दर्शयन्नेव समुच्चयार्थतया चशब्दं योजयति **प्रमाणान्तरानुग्राहकोऽपीत्यादिना** ।

।। इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणोक्त्या,
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वानुमानस्यापि सूचितत्वम् ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेऽखिलश्रुतिविरोधप्रदर्शनम् ।।

१४५ **सु०—** इतोऽपि न निर्धर्मकं ब्रह्मेत्याह **इत्थम्भावात्मकानिति** ।

अनु०— इत्थम्भावात्मकान्धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ।

श्रुतयश्चेति सम्बन्धः । भव(न्तु स)न्ति सत्यकाम इत्याद्याः श्रुतयो धर्मवादिन्यो न त्वपहतपाप्मेत्याद्यास्तत्कथ'मखिला' इत्युच्यत इत्यत उक्तं **इत्थम्भावात्मकानिति** । अखण्डनिष्ठता तु प्रागेव निराकृता निराकरिष्यते चेति ।

परि०— इत्यत उक्तमिति । 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इत्यादिश्रुतीनां विधिरूपधर्मवादित्ववत् 'स आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि'त्यादिश्रुतीनामपि निषेधरूपधर्मवादित्वमस्तीति वक्तुं विधिनिषेधरूपधर्मसाधारण्येनेत्थम्भावात्मकानित्यवादीत्यर्थः ।। **अखण्डनिष्ठता त्विति** । श्रुतीनां लक्षणया निर्धर्मकब्रह्मपरत्वं तु प्रथमाध्याये 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमि'त्यादिना जन्माधिकरणे ईक्षत्यधिकरणादौ तत्र तत्र पूर्वाध्याये च 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र निराकृता । निराकरिष्यते च 'उभयव्यपदेशात्' इत्यत्रेत्यर्थः ।

यादु०— प्रागेवेति । जन्माधिकरण इत्यर्थः ।। **निराकरिष्यत इति** । अहिकुण्डलाधिकरण इति शेषः ।

वं०प०— ननु ब्रह्मणः सधर्मत्वाङ्गीकारे श्रुतीनामखण्डार्थनिष्ठत्वहानिरित्यत आह **अखण्डेति** । अदृश्यत्वादेरभावरूपतया तार्किकाद्यभिमतगुणत्वाभावादित्यर्थः ।

शे०चं०— प्रागेवेति । 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनमि'त्यादिना जन्माधिकरण इति शेषः ।। **निराकरिष्यते चेति** । 'सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनाऽपि ही'त्यादिना अहिकुण्डलाधिकरण इति शेषः ।

चषकः— अखण्डार्थनिष्ठता । निर्विशेषार्थतात्पर्यकता । **प्रागेव** । जन्मादिनय एव । **निराकरिष्यत इति** । 'सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनापि ही'त्यादिना अहिकुण्डलनये प्रतिविधास्यत इत्यर्थः ।

।। इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेऽखिलश्रुतिविरोधप्रदर्शनम् ।।

* * *

॥ अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनं तत्समर्थनञ्च ॥

॥ अथ तत्र ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनम् ॥

१४६ **सु०**— न केवलं श्रुत्यनुमानविरुद्धं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं किन्तु सूत्रविरुद्धं चेत्याह **अदृश्यत्वादयोऽपीति** ।

अनु०— अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः ।

प्रभुणाऽपीति सम्बन्धः । 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरि'त्यादिनेति शेषः ।

यद्वा न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रमित्यत्र प्रयोगमनेन प्रमाणयति । अत्र चापिशब्दो न भिन्नक्रमः, गुणशब्दश्च धर्मवचनो न पारिभाषिकवचनः, अदृश्यत्वादीनां तदभावात् ।

परि०— इत्थम्भावमात्रमिति । भावाभाव(मात्र)साधारणधर्ममात्रमित्यर्थः । रूपादिचतुर्विंशतिगुणेषु प्रसिद्धगुणपदप्रयोगात् कथमयं प्रयोग इत्थम्भावमात्रे प्रमाणमित्यत आह **गुणशब्दश्चेति** । तार्किकपरिभाषितरूपादिधर्मवचनो नेत्यर्थः ॥

शे०चं०— तदभावादिति । सामान्यवानसमवायिकारणमित्यादिपारिभाषिकगुणत्वाभावादित्यर्थः ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मणो भावमात्ररूपधर्मानङ्गीकारेण सूत्रविरोधपरिहारशङ्का अर्धजरतीयानुपपत्त्या तन्निरासश्च ॥

१४७ **सु०**— नन्वस्माभिर्भावरूपा एव धर्मा ब्रह्मणो नाङ्गीक्रियन्तेऽभावात्मकास्तु स्वीक्रियन्त एव । अतो न सूत्रविरोध इत्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ।

तादृशा अभावात्मकाः । यथाऽदृश्यत्वाद्याः प्रमाणावगतास्तथा **सर्वज्ञत्वादयो** भावरूपा अपि 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिसिद्धा इति तेऽप्यङ्गीकार्याः ।

अथ तदङ्गीकारे नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिविरोध इत्युच्यते, सोऽदृश्यत्वाद्यङ्गी-कारेऽपि समानः, अतोऽर्धचर(जर)तीयस्य अप्रामाणिकत्वात् सर्वज्ञत्वादयोऽपि स्वीकार्याः, अदृश्यत्वादयोऽपि वा त्याज्या इति ।

परि०— अर्धचरतीयस्येति । एतदर्थो जिज्ञासानये विवृतः ।

शे०चं०— अर्धजरतीयस्येति । केनचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे मय्यरुचिप्रसङ्गादर्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीयशब्देनोपमानोच्यते । छप्रत्ययेनोपमेय-भावरूपसम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादोऽर्धजरतीयं तस्येत्यर्थः ।

वा०र०— स्मृतिपादस्थ'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'त्यधिकरणीय 'तेनासा यदि नैवात्र क्वचिदस्ति प्रमाणता । सर्वत्राग्राहकता वा स्यात् न ह्यर्धजरतीयते'त्येतद्वार्तिकव्याख्यावसरे कृता केनचि-दित्यादिनोक्तमर्धजरतीयशब्दार्थमाह **केनचित्पाशुपतेनेत्यादिना** । चरतीयपाठस्त्वत्र नास्ति । क्वचिदस्ति चेत्सोऽपि तृतीयाध्यायप्रथमपादीय-ग्रहैकत्वाधिकरणीय-'श्रुतशब्दाभिधेयानां नार्थानां युगपत् तथा । ग्रहणाग्रहणं युक्तं अर्धकुक्कुटिकावदि'त्येतद्वार्तिकव्याख्यावसरे राणकेन विवृतः । तथाहि । तथाशब्दादतिदिष्टं विरोधं दृढयितुं अर्धं कुक्कुट्याः पच्यतां अर्धं प्रसवाय ध्रियतामिति लोकप्रवादायातं पाशुपतं वाक्यम् । नैकस्य वस्तुनो अर्ध-चरतीयं कथमनेन कुक्कुट्याः अर्धस्य पाकः प्रसवायार्धधारणमिति वार्तिकालोचनया दृष्टान्तितं गम्यत इति । तथा प्रकृतेऽपि व्याख्येयः ।

।। इति ब्रह्मणो भावमात्ररूपधर्मानङ्गीकारेण सूत्रविरोधपरिहारशङ्का अर्धजरतीयानुपपत्त्या तन्निरासश्च ।।

* * *

।। अथ सर्वज्ञत्वादीनामन्यापेक्षत्वाद्ब्रह्मधर्मत्वानुपपत्तौ अदृश्यत्वादीनामपि तत्साम्यात्सूत्रविरोधतादवस्थ्यम् ।।

१४८ **सु०—** स्यादेतत् । सर्वज्ञत्वादयः सर्वनिरूप्यत्वात् सर्वापेक्षाः, वियदादिकं च सर्वं भ्रान्तिसिद्धमसत्यमेव, असत्यसापेक्षास्तु कथं परमार्थतो ब्रह्मधर्मतया स्वीकर्तुं शक्यन्त इत्यत आह **अन्येति** ।

अनु०— अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे

ते सर्वज्ञत्वादयोऽन्यापेक्षा इति यदि नाङ्गीक्रियन्ते तर्हि तेऽदृश्यत्वादयोऽपि न दृश्यमदृश्यमित्येवमन्यापेक्षाः स्युरिति नाङ्गीकार्या एव । तथा च सूत्रविरोधस्तदवस्थ एव ।

विषयतयाऽन्यापेक्षत्वं प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षत्वमिति (तु) वैषम्यमात्रम् ।

स्युष्ट इति सुषामादिषु द्रष्टव्यम् ।

परि०— ननु विषयतया येऽन्यानपेक्षन्ते त एवान्यापेक्षा इति विवक्षितं नान्ये इत्यत आह **विषयतयेति** । निर्निबन्धनमेतद्वैषम्यमिति भावः । ननु स्युष्ट इति कथम् । न च 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यादेशसकारत्वेन आदेशप्रत्यययोः इण्कवर्गाभ्यां परस्य आदेशसकारस्य च षत्वं भवतीति सकारस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुरि'ति ष्टुत्वे 'स्युष्ट' इति सिद्धमिति वाच्यम् । अष्टमस्य तृतीयपादे 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृत्य 'इण्कोः' 'नुम् विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' 'आदेशप्रत्यययोरि'ति सूत्रणात् अस्य च पदान्तत्वादित्यत आह **स्युष्ट इति सुषामादिषु द्रष्टव्यमिति** । तत्रैव षत्वप्रकरणे 'सुषामादिषु चे'ति सूत्रे सुषामादिषु सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवतीति शोभनं साम यस्यासौ सुषामा दुःषामेत्याद्युक्त्वा अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति वृत्त्यादावुक्तत्वात् अयमपि शब्दस्तेन सूत्रेण षत्वं प्राप्तः साधुरेवेति भावः ।

यादु०— नन्वपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारात्स्युष्ट इत्यत्र कथं पदान्तस्य सस्य मूर्धन्यादेश इत्यत आह **सुषामादिष्विति** । तथा च सुषामादिषु चेति सूत्रोपात्तेषु सुषामादिशब्देष्वयमपि शब्दो विवक्षणीयः । अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— **द्रष्टव्यमिति** । तथा च स्युःस्त इत्यत्र 'विसर्जनीयस्य स' इति सकारे सस्य षत्वे ष्टुत्वे च सति स्युष्ट इति भवतीति भावः ।

शे०चं०— नन्वदृश्यत्वादीनां प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षत्वेऽपि विषयतयाऽन्यापेक्षत्वाभावेनानपेक्षत्वसम्भवाद्युक्तस्तेषां ब्रह्मधर्मतयाऽङ्गीकार इति चेत् । न । हन्तैवं सर्वज्ञत्वादीनां विषयतयाऽन्यापेक्षत्वेऽपि प्रतियोगितयाऽन्यानपेक्षत्वेनानपेक्षत्वसम्भवात्तेषामपि ब्रह्मधर्मतयाऽङ्गीकर्तव्यतापातात् । न हि नियामकविशेषाभावेऽपि विषयतयाऽन्यापेक्षैवानपेक्षत्वविरोधिनी न पुनः प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षाऽपीति नियन्तुं शक्यम् । तथा सति प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षैवानपेक्षत्वविरोधिनी न तु विषयतयाऽन्यापेक्षाऽपीति वैपरीत्यापातादित्याशयेनाह **विषयतयेति** । ननु स्युस् इति सकारस्य पदान्ततया नात्रादेशप्रत्यययोरित्यनेन षत्वं सम्भवति । अपदान्तस्य

मूर्धन्य इत्यधिकारात् । तेन इण्कवर्गाभ्यां परस्यादेशप्रत्यययोरपदान्तस्यैव सस्य षत्वविधानादित्यतोऽविहित-लक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति वृत्तिकृतोक्तत्वादस्य सुषामादित्वेन सुषामादिषु सकारस्य षत्वविधायकेन सुषामादिषु चेतनेनैव षत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याह **स्युष्ट इतीति** ।

वा०र०— विषयतया अन्यापेक्षैवेति पाठः । कुतो न सम्भवतीत्यतस्तेनापदान्तस्यैव सस्य षत्वाविधानादिति हेतुं वक्तुं भवेदेवं यदि तत्रापदान्तविवक्षानियामकं स्यान्न च तदस्तीत्यतस्तत्रापदान्तस्य मूर्धन्य इत्येतदधिकारसूत्रस्यैव नियामकत्वाद्युक्ता तद्विवक्षेति दर्शयितुं नियामककथनपूर्वकं आदेशेति सूत्रे इण्कोः इत्यधिकारसूत्रानुसारेण इण्कोरित्यस्यापि षत्त्वमित्यपि दर्शयन् विशिष्टसूत्रार्थानुवादेन षत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञायां हेतुमाह **अपदान्तस्येत्यादिना** । **अधिकारादिति** । उक्तं च काशिकायाम् । अपदान्तस्येति मूर्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यमित्यादि । तथा चाग्निषु वायुष्वित्यादिषु अपदान्तस्य सत्त्वेन षत्वप्राप्तावपि अग्निस्तत्र वायुस्तत्रेत्यादावपदान्तत्वाभावेन षत्वाभाववत्प्रकृतेऽपि तदभाव इत्यर्थः । इण्कवर्गाभ्यामिति पाठः । **अविहित-लक्षण इति** । यत्र मूर्धन्यादेशो न लक्षणान्तरप्राप्तः सुषामादित्वेन निमित्तेन सुषामादिषु चेत्यनेन विहितो ज्ञेय इत्यर्थः । चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन सुषामादेराकृतिगणत्वस्याभ्यनुज्ञानादिति भावः । उक्तं च मञ्जर्याम् । चकारो अनुक्तसमुच्चयार्थः । आकृतिगणतामस्य बोधयति । तदाह **अविहितलक्षण इतीति** । क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्ट इत्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलव्याख्यानावसरेऽप्युपपादनमेवं द्रष्टव्यम् ।

चषकः— **सर्वनिरूप्यत्वात्** सर्वप्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकत्वात् । ननु स्युष्ट इत्यत्र षत्वं दुरुपपादं विसर्जनीयादेशसकारस्य पदान्ततयाऽष्टमे अपदान्तस्य मूर्धन्य इण्कोरित्यधिकृत्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रविहितषत्वाप्राप्त्या दृग्विन्यासासाङ्गत्यादित्यत आह **स्युष्ट इति** । अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति वामनः काशिकायामभ्यधादिति तद्दिशा प्रकृतशब्दस्यापि तद्गणगणितत्वोपगमेन मूर्धन्यादेशस्य सूपपादत्वादिति भावः ।

।। इति सर्वज्ञत्वादीनामन्यापेक्षत्वाद्ब्रह्मधर्मत्वानुपपत्तौ अदृश्यत्वादीनामपि तत्साम्यात्सूत्रविरोधतादवस्थ्यम् ।।

* * *

।। अथ अन्यापेक्षधर्माणां ब्रह्मण्यनङ्गीकारे सर्वज्ञत्वादिवत्सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षत्वात्तस्या अपि ब्रह्मण्यभावापत्तिः ।।

१४९ सु०— किञ्च परापेक्षतया सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मणोऽनङ्गीकुर्वाणेन सत्ताऽपि नाङ्गी-करणीया, यतः सत्ताऽप्येवं परापेक्षेत्याह सत्तैवमिति ।

अनु०— सत्तैवं

नास्त्येव स्वरूपातिरिक्ता सत्तेति चेत् स्वरूपसत्ताऽपि न स्यात्, 'न हि मिथ्याभूतपरापेक्षं सत्यस्वरूपं भवितुमर्हती'ति त्वदीयन्यायप्राप्तत्वात् । तथा च सदेव सोम्येत्यादिश्रुतिविरोधः ।

कथं सत्ता परापेक्षेत्यत आह **देशेति** ।

देशकालगा ।

यतस्तस्मात् सत्तैवमिति सम्बन्धः ।

ननु **देशकालगा** इति कोऽर्थः । देशकालसम्बद्धेति वा देशकालजन्येति वा । नाद्यः, तावता परापेक्षाऽसिद्धेः, न हि गगनं घटेन संयुक्तमित्येतावता तदपेक्षम् । न द्वितीयः, अनादिनित्यत्वादि'ति चेदेवं तर्हि सार्वज्ञादेरपि नान्यापे(क्षा)क्षता, न हि सर्वेण सह विषयविषयिभावमात्रेण सर्वापेक्षत्वम् सौरप्रकाशस्यापि घटापेक्षताप्रसङ्गात्, न (हि स) च सर्वेण जन्यत्वम्, नित्यसिद्धत्वात् ।

परि०— स्वरूपसत्तापि न स्यादिति । देशकालरूपान्यापेक्षत्वादिति भावः । अन्यापेक्षत्वेऽपि स्वरूपसत्ताया अभाव एव कुत इत्यत आह **न हि मिथ्याभूतेति** ।

शे०चं०— त्वदीयन्यायेति । सर्वज्ञत्वादौ व्युत्पादितत्वदीयन्यायेत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति **तथा चेति** ॥ **तावतेति** । देशकालरूपपरसम्बन्धमात्रेणेत्यर्थः । परसम्बन्धमात्रेणैव परापेक्षत्वमस्त्वित्यतोऽतिप्रसङ्गान्नैवमित्यभिप्रायेण तमाह **न हीति** ।

॥ इति अन्यापेक्षधर्माणां ब्रह्मण्यनङ्गीकारे सर्वज्ञत्वादिवत् सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षत्वात् तस्या अपि ब्रह्मण्यभावापत्तिः ॥

* * *

।। अथ सार्वज्ञादिधर्माणामिव सत्ताया अपि उत्पत्तौ सर्वसापेक्षताया अभावेऽपि ज्ञप्तौ सर्वसापेक्षताया अनिवार्यता ।।

१५० **सु०**— ननूत्पत्तौ सार्वज्ञादेः सर्वसापेक्षताभावेऽपि ज्ञप्तौ साऽस्त्येव, विदित एव सर्वस्मिन् सार्वज्ञादि विज्ञायते नाविदित इति । एवं तर्हि सत्ताऽपि मा भूदुत्पत्तौ परापेक्षा । ज्ञप्तौ तु भवत्येवेत्याह **देशेति** ।

अनु०— देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ।

देशकालानपेक्षा देशकालप्रतीत्यनपेक्षा । देशकालप्रतीत्यपेक्षैव । **दृश्यत** इत्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । यदि कश्चिद्वैयात्यात् क्वचिद्देशकालप्रतीत्यनपेक्षाऽपि सत्ता दृश्यत इति ब्रूयात् तदा व्याघातः स्यात् । देशकालव्यतिरेकेण (सत्ताशब्दार्था)किंशब्दार्थानिर्वचनात् । सत्ताप्रतीतावvर्जनीयतया देशकालौ दृश्येते न तु तदपेक्षेति चेन्न । अभूद्भवति भविष्यतीत्यादिप्रतीतिमवधूय सत्ताया अप्रतिभासात् । नियतविशिष्टप्रतीतिकेऽ(तदन)नपेक्षायां न कुत्राप्यपेक्षा स्यात् । तदिदमुक्तं **क्वापीति** ।

परि०— **देशकालव्यतिरेकेण सत्ताशब्दार्थानिर्वचनादिति** । त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगित्वरूपत्वात् सत्ताया इति भावः ।। *ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावोक्तिः ।।*

गु०दी०— **देशकालव्यतिरेकेण किंशब्दार्थानिर्वचनादित्यत्र** का सत्तेति किंशब्दार्थभूतप्रश्नस्य सकलदेशकालेषु विद्यमानतैव प्रष्टुरभिप्रेतेति भावः ।

यादु०— **किंशब्दार्थानिर्वचनादिति** । किंशब्दप्रकृतिकक्वचिच्छब्दार्थानिर्वचनादित्यर्थः ।

वं०प०— **प्रतीतिं** कालसम्बद्धाम् ।। **अप्रतिभासादिति** । सत्तेत्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

शे०चं०— **अन्वयोऽपीति** । व्यतिरेकवदन्वयस्यापि कारणताग्राहकत्वादिति भावः । टीकायां किंशब्दार्थानिर्वचनादिति पाठः स्वरसः । किंशब्दप्रकृतिकक्वचिच्छब्दार्थानिर्वचनादित्यर्थः । सत्ताशब्दार्थानिर्वचनादिति क्वाचित्कपाठेऽप्ययमेवार्थो विवक्षितः ।। **नियतविशिष्टेति** । नियमतो देशकालादिविशिष्टप्रतीतिके सत्तारूपे वस्तुनि देशाद्यनपेक्षत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।। **न कुत्रापीति** । सर्वज्ञत्वादिप्रतीतावपि सर्वापेक्षा न स्यात् । तथा च अनपेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्मता स्यादिति भावः ।

वा०र०— किंशब्दप्रकृतिकेति । क्वचिदित्यत्र क्वेत्येतत्सप्तम्यन्तात्स्वार्थे सप्तम्यास्त्रलित्यनेन किम-स्त्रलि कुत्रेति प्राप्ते तदपवादेन किमो अदित्यनेन सप्तम्यन्तात् किमो अत्प्रत्यये क्वातीत्यनेन सूत्रेणातिपरतः किमः क्वादेशे अतो गुणे च निष्पन्नम् । ततश्चिदित्येतदनास्थाद्यर्थकम् । ततश्च क्वचिच्छब्दान्तर्भूतक्वशब्दस्य किंशब्दप्रकृतिकत्वमित्येवात्र तात्पर्यमिति न दोषः । क्वशब्दस्य किंशब्दप्रकृतिकत्वे ततःपरं चिदित्यस्य प्रयोगे विशिष्टपरम्परया तत्प्रकृतिकमित्यप्याहुः । **अयमेवार्थ इति** । सत्ताशब्देन क्वचिच्छब्दस्य लक्षणया ग्रहणादिति भावः । अत एव पूर्वत्र मुख्यार्थाभिप्रायेण स्वारस्यमुक्तमिति ज्ञेयम् । **सर्वज्ञत्वादिप्रतीतावपीति** । यद्यपि दण्डादिविशिष्टप्रतीतिके देवदत्तादावपि परापेक्षा न स्यादित्यपि व्याख्यातुं युक्तम् । तथापि तदपि व्याख्यानं स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवोह्यतामित्याशयेन विपर्यये पर्यवसानफलकथनव्याजेन यदि तत्र परापेक्षा नास्तीत्युच्यते तर्हि प्रकृतेऽपि न स्यादित्येवंपरतयैव योजितमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— किंशब्दार्थेति । क्वचिदपिशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ **नियतविशिष्टप्रतीतिक इति** । नियत-देशकालानुगता विशिष्टा प्रतीतिर्यस्य एवम्भूतसत्तादिरूपे वस्तुनि देशाद्यनपेक्षाङ्गीकारे कुत्रापि देशाद्यपेक्षा न स्यादित्यर्थः ।

चषकः— किंशब्दार्थानिर्वचनादिति । किमः क्वेत्यनुशिष्टकिंशब्दप्रकृतिकक्वचिच्छब्दार्थानिर्वचना-दित्यर्थः ।

॥ इति सार्वज्ञादिधर्माणामिव सत्ताया अपि उत्पत्तौ सर्वसापेक्षताया अभावेऽपि ज्ञप्तौ सर्वसापेक्षताया अनिवार्यता ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे सूत्रविरोधप्रदर्शनं तत्समर्थनञ्च ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणस्य समर्थनम् ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे जिज्ञास्यत्वाभावादिदूषणं तत्समर्थनञ्च ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे शास्त्रविषयत्वस्याप्यनुपपत्तिः ॥

१५१ सु०— न केवलं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे मीमांसाविषयत्वानुपपत्तिः किन्नाम शास्त्र-योनित्वादित्युक्तं शास्त्रविषयत्वमप्यनुपपन्नं स्यादित्याह सर्वेति ।

अनु०— सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते ।

किमाक्षेपे । स्वरूपं तावत् स्वप्रकाशत्वान्न शास्त्रप्रतिपाद्यम्, संसर्गभेदयोरेव वाक्यार्थत्वाच्च । धर्मास्तु न सन्ति, येन संसर्गभेदौ शास्त्रविषयौ स्याताम् । तस्मात् **अस्य ब्रह्मणः किं शास्त्रेणाधिगम्यते**, न स्वरूपं नापि धर्मसंसर्गादीति ।

परि०— संसर्गभेदयोरेवेति । 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रमा क' इत्यादिवाक्येषु प्रकृष्टप्रकाशत्वाद्यसाधारणधर्मसंसर्गो नक्षत्राद्यप्रकृष्टप्रकाशतो व्यावृत्तिरूपो भेदो बोध्यते यथा तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादावपि तावेवार्थौ वक्तव्याविति तयोरभावे किं शास्त्रेण बोध्यमित्यर्थः ।

यादु०— संसर्गभेदयोरेवेति । पदार्थयोर्गुणप्रधानभावेन सम्बन्धः संसर्गः । अतद्व्यावृत्तिर्भेदः । अत्र हि मतत्रयमस्ति । संसर्ग एव हि वाक्यार्थः । अतद्व्यावृत्तिरर्थलभ्येति कस्यचिन्मतम् । अतद्व्यावृत्तिरेव सर्वत्र वाक्यार्थः । संसर्गस्त्वार्थिक इत्यपरस्य । संसर्गभेदावुभावपि वाक्यार्थभूतावित्यन्यस्येति । तत्र तृतीयं पक्षमाश्रित्येदमुदितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **येनेति** । धर्मसद्भावे हि तन्निरूपितसंसर्गस्तद्वदितरभेदश्च वाक्यप्रतिपाद्यौ स्यातामित्यर्थः ।

शे०चं०— किमाक्षेप इति । न किमपीत्यर्थः । ननु सर्वधर्मोज्झितत्वाद्ब्रह्मणो धर्मसंसर्गमात्रस्य शास्त्रविषयत्वासम्भवेऽपि स्वरूपस्यैव तद्विषयत्वोपपत्तेः कथमाक्षेप इत्यतोऽत्र किं स्वरूपमात्रं शास्त्रप्रतिपाद्यतया परस्याभिमतं किंवा धर्मसंसर्गादीति विकल्प्य बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलस्य प्रवृत्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किंशब्दोक्तमाक्षेपं तावदुपपादयति **स्वरूपं तावदिति** । प्रकाशमानार्थप्रतिपादकत्वे शास्त्रस्याशास्त्रत्वापत्तेरिति भावः । यद्वा स्वप्रकाशत्वमवेद्यत्वं परस्याभिमतम् । तथा च आवेद्यस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्ववचनं स्वव्याहतम् । न च फलाव्याप्यत्वमवेद्यत्वं न तु वृत्त्यव्याप्यत्वमिति न व्याघात इति वाच्यम् । त्वदभ्युपेतफलस्याप्रामाणिकत्वेन घटादेरप्येवं सति तत्त्वापातादित्याशयात् ॥ **संसर्गभेदयोरेवेति** । तदन्यतरस्यैवेत्यर्थः । अत्र भेदशब्दो व्यवच्छेदपरः । व्यवच्छेदवाक्यार्थरुचीनामित्यन्यत्र टीकाकारीयव्यवहारात्। ननु सर्वत्र वाक्ये पदार्थानां संसर्गस्यैवोत्सर्गतः प्रतीयमानत्वादस्तु तस्य वाक्यार्थत्वम् । न तु व्यवच्छेदात्मनो भेदस्य तत्सम्भवति । तस्य सर्वत्र वाक्ये उत्सर्गतः प्रतीत्यसिद्धेः । किन्तु क्वचिदेव सामान्यश्रुतौ विशेषणवशाद्व्यवच्छेदः प्रतीयते । यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणेऽसति ज्ञानग्रहणे सामान्यश्रुतित्वाज्ज्ञानस्य सुखादेश्च प्राप्तौ क्रियमाणस्य ज्ञानग्रहणस्य प्राप्तज्ञानविधायकत्वानुपपत्त्या तेन सुखादिव्यवच्छेदमात्रप्रतीतिस्तत्रापि चार्थाद्गम्यमानतया न व्यवच्छेदस्य वाक्यार्थत्वम् । 'यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ' इति न्यायात् । अतः संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वाद्भेदग्रहणमनर्थकम् । अत एव न्यायामृते । 'असंसर्गत्वादि'त्येव हेतूकृतमिति चेत् । सत्यमेवं वस्तुगतिः । तथाऽपि दिङ्नागप्रभृतिभिर्वादिभिस्तादृशस्यापि भेदस्य वाक्यार्थतयाऽभ्युपगमात् । तन्मतमाश्रित्येह टीकायां भेदग्रहणं कृतमित्यदोषः । एतच्च दिङ्नागमतम् । 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे'ति न्यायसूत्रीयवार्तिकन्यायवाचस्पतितत्त्वबोधादिषु स्पष्टमुपन्यस्योक्तरीत्या निराकृतम् । गुरवस्तु संसर्गवद्भेदस्यापि वाक्यार्थत्वं स्वसिद्धान्त एव । तथाहि । भेद एव तावत्सर्ववेदार्थः । 'सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वस्माज्ज्ञापयन्तीति' वचनात् । तथाऽप्यस्त्यत्र विशेषः । भेदशब्दो भावसाधनः करणसाधनश्च । तत्र भेदनं भेद इति

भावसाधनेनान्योन्याभावो व्यावृत्तिरूपोऽभिधीयते । भिद्यतेऽनेनेति करणसाधनेन तु स्वातन्त्र्यादिरूपोऽसाधारणधर्मः कथ्यते । ततश्च स्वातन्त्र्यादिरूपासाधारणधर्मप्रतिपादको वेदभागो धर्मधर्मिसंसर्गं प्रतिपादयतीति तत्र संसर्ग एव वाक्यार्थः । अपरस्तु नेति नेतीत्यादिर्वेदभागो व्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति तत्र व्यावृत्तिरूपोऽन्योन्याभाव एव वाक्यार्थः । 'सर्वव्यावृत्ततामेव नेति नेत्यादिका श्रुतिः । विष्णोरतो वदेदन्या अपि सर्वा न संशय' इत्यादिप्रमाणानुसारेणोक्तार्थस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । तेन वेदार्थस्य संसर्गभेदान्यतरत्वनियमस्थित्या ब्रह्मणो वेदवाक्यार्थत्वं वदता परेण संसर्गभेदान्यतरत्वं वक्तव्यम् । न च तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य संसर्गरूपताया वा व्यावृत्तिरूपताया वा परेणानभ्युपगमात् । अतो न तस्य वेदवाक्यार्थत्वमिति प्रकृतवेदवाक्यार्थत्वाभिप्रायेण संसर्गभेदयोरुभयोरप्युपादानमिह टीकायां कृतम् । न्यायामृते तु संसर्गग्रहणस्य भेदोपलक्षणताया अभिप्रेतत्वादविरोध इति वर्णयाम्बभूवुः । प्राञ्चस्तु वाक्यार्थः संसर्गो, भेदो, भेदसंसर्गौ वा । तत्र राज्ञः पुरुष इत्यनेन स्वविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य वा स्वविशेषेण यः सम्बन्धः स उच्यते । स्वान्तरेभ्यः स्वामिविशेषस्य वा स्वाम्यन्तरेभ्यः स्वविशेषस्य वा या व्यावृत्तिः साऽर्थसिद्धैव । न ह्यव्यावर्तमानयोः सम्बन्ध्यन्तरेभ्यः संसर्गो घटत इति संसर्गं वाक्यार्थं मन्यमानानां मतम् । भेदं वाक्यार्थं मन्यमानानां तूक्तरूपा व्यावृत्तिरेव सर्वत्रोच्यते । संसर्गस्त्वर्थतः सिद्ध्यति । न ह्यन्यस्माद्व्यावृत्तस्य सम्बन्ध्यन्तरेणासम्बद्धस्यावस्थानं सम्भवतीति मतम् । उभयं वाक्यार्थं मन्यमानानां तु संसर्गभेदावुभावपि सर्वत्राभिधीयेते इति मतम् । तदेतस्य मतत्रयस्यानुवादोऽयं टीकायां **संसर्गभेदयोरेवेति** । अत्र च प्रत्येकविवक्षया विशकलितयोर्द्वयोरिव, समुदायैकविवक्षया मिलितयोर्द्वयोरपि ग्रहणं भवति । उपक्रमोपसंहारावित्यत्र प्रत्येकविवक्षया विशकलितयोर्द्वयोरिव, समुदायविवक्षया तदैकरूप्यस्यापि ग्रहणदर्शनादित्यभिप्राय इत्याहुः । अस्तु तर्हि धर्मसंसर्गादिकमेव शास्त्रप्रतिपाद्यमिति द्वितीयः पक्षः । तस्यास्वप्रकाशत्वेन संसर्गभेदयोरन्यतरत्वेन च शास्त्रप्रतिपाद्यत्वसम्भवादित्यतः सत्सु धर्मेषु तत्संसर्गप्रतिपादकत्वं शास्त्रस्य स्यात् । न च ब्रह्मणो धर्माः सन्ति तत्कथं शास्त्रस्य धर्मसंसर्गप्रतिपादकत्वमित्याह **धर्मास्त्विति** ।

वा०र०— विकल्प्येति । अभिप्रेत्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । **अशास्त्रत्वापत्तेरिति** । अज्ञातस्यैव विषयतया विषयशून्यत्वादिति भावः । **अन्यत्र टीकाकारीयेति** । उपलब्धिसमजातिलक्षणस्थलीयपद्धतावित्यर्थः । **सुखादिव्यवच्छेदमात्रेति** । अत्र तेनेति शेषः । प्रकृतग्रहणं च तृतीयान्तेन तेनेत्यनेन परामर्श इति ज्ञेयम् । **अत एव न्यायामृत इति** । निर्गुणे प्रमाणभङ्ग इति शेषः । ननु भेदस्यापि वाक्यार्थत्वं प्रतिपादयितुमुद्यतेन भेद एव वाक्यार्थ इत्यानीतमित्यतः संसर्गस्य वाक्यार्थत्वं गतम् । ततश्चैकं सन्धित्सतो अपरं प्रच्यवत इत्यापातमित्यत आह **तथाप्यस्त्यत्रेति** । परेण संसर्गस्यैवोत्सर्गतः सर्वत्र प्रतीत्या तस्यैव वाक्यार्थत्वमिति कटाक्षः कृतोऽत्र भेद एवेति टीकाकृतापि कटाक्षः कृतः । फलतः संसर्गवाक्यार्थताप्यभिप्रेतेति भावः । **अन्यत्र व्यवस्थापितत्वादिति** । 'व्यावृत्तिश्च स्वरूपते'ति तत्त्वनिर्णयटीकायामित्यर्थः । इदं च गुरुमतम् । .... उपन्यस्तं शोध्यमस्ति । ....मतमाह **प्राञ्चस्त्विति** । **संसर्ग इत्यादि** । संसर्गो वाक्यार्थः । भेदो वा

वाक्यार्थः । संसर्गभेदौ वाक्यार्थ इति सम्बन्धः । त्रयाणामप्यर्थत्वं नैकमते किन्तु मतभेदेनेति दर्शयति **तत्र राज्ञ इति** । **स्वविशेषस्य** पुरुषरूपस्य । स्वामिभूतराजापेक्षया पुरुषः स्वमित्युच्यते । एवं स्वामित्वमपि पुरुषापेक्षयेति स्वामिविशेषणेत्युक्तम् । स्वामिविशेषरूपराजेत्यर्थः । निरूपकभेदेन सम्बन्धभेदादुभयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं स्वमिति विशेषस्य वेति सम्बन्धान्तरमुक्तम् । **स्वान्तरेभ्य इति** । पुरुषातिरिक्तस्वभूतेभ्य इत्यर्थः । न हि राजा पुरुषस्यैकस्यैव स्वामीति अस्ति स्वान्तरम् । तन्निरूपितास्वामिविशेषस्य राजरूपस्य या व्यावृत्तिरिति सम्बन्धः । पुरुषे राजस्वामिकत्वोक्त्या पुरुषसम्बन्धस्यान्यस्वामिनिरूपितत्वाभावो लब्धः । राजवदन्येषामपि स्वामिनां सत्त्वेन तन्निषेधस्यावश्यकत्वात् । तथा च स्वाम्यन्तरेभ्यः राजव्यतिरिक्ताः स्वस्य ये स्वामिनः तेभ्य इत्यर्थः । स्वविशेषस्य पुरुषस्येत्यर्थः । सम्बन्ध्यन्तरेभ्यः अव्यावर्तमानयोरिति सम्बन्धः । अर्थतः सिद्धत्वमेवोपपादयति **न ह्यन्यस्मादिति** । स्वविशेषस्य स्वाम्यन्तरात् स्वामिविशेषस्य स्वविशेषान्तरात् व्यावृत्तिसिद्धौ स्वविशेषभूतपुरुषराज्ञोरसम्बन्धयोरवस्थानायोगेन सम्बन्धोऽप्यन्यथानुपपत्त्या सिद्ध्यतीत्यर्थः । मन्यमानानां तु मतमिति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि ।

उभावपीति । पूर्वोपन्यस्तमतद्वयोक्तरीत्येति भावः । तृतीयमतसमर्पकपदाभावात् कथं मतत्रयस्येत्युक्तमित्यत आह **अत्र च प्रत्येकेति** । अत्रैवोपष्टम्भकमाह **उपक्रमेति** । उक्तं च समन्वयाधिकरणीयचन्द्रिकायामेवं **अत्र तूपक्रमोपसंहारादित्यादिना** । एतेन तत्र तृतीयं पक्षमाश्रित्येति अन्यथाख्यातिकारीयोक्तिरपि निराकृता वेदितव्या । मतत्रयस्यापि ग्रहणसम्भवे तृतीयमात्रग्रहणपरत्वेन योजनस्य निर्निबन्धनत्वात् । केचित्तु संसर्गस्तु वाक्यार्थो भवत्येव । घटादिपदैरघटादिव्यावृत्तिबोध एवेति मतानुसारेणाह संसर्गव्यावृत्तिरर्थतया प्राप्ता । सैवात्र भेदशब्देन विवक्षितेति प्रकारान्तरमप्याहुः । तन्न । स्वरीत्यैवार्थत्वसम्भवे परीत्याश्रयणकल्पनायोगात् । अपरे तु घटमानयेत्यादौ संसर्गो वाक्यार्थः । 'य सर्वज्ञः सर्वविदि'त्यादौ जीवप्रतियोगिकेश्वरधर्मिकभेदोऽपि वाक्यार्थः । सम्मतं चैतन्मूलकारस्य । अत एव 'अधिभूताधिभेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुमि'ति पृथगुपदेशादित्यधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यावसरे अल्पज्ञत्वादिना आत्मादिना आत्मानमनुभवतः पुरुषस्य तद्विरुद्धसार्वज्ञ्यादिधर्मिणमीश्वरं बोधयन्तीयं 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिका श्रुतिरात्मनो भिन्नत्वेनैव बोधयतीत्यादिप्रतिपादितमित्यप्याहुः । तदपि न । भेदशब्दस्य भेदमात्रार्थत्वे संसर्गभेदोभयस्य वाक्यार्थत्वापत्त्या भेदमात्रार्थत्वोपष्टम्भकत्वानुपपत्तेरित्यादि दूषणं मनसि निधाय तदनुवादष्टीकायामिति ज्ञेयम् ।

चषकः— स्वप्रकाशत्वात् परावेद्यत्वात् । **संसर्गभेदयोरेवेति** । अत्र व्याचक्षाणाः शब्दबोधे समभिव्याहृतैकपदार्थे तादृशापरपदार्थसंसर्गस्य संसर्गमर्यादया भाननियमवद्भेदपदाभिधेयव्यवच्छेदभाननियमाभावेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणवाक्ये तादृशजन्यत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदघटिते ज्ञानपदानुपादाने ज्ञानसुखादीनां तद्धर्मावच्छिन्नानां प्राप्तौ ज्ञानपदोपादानस्य प्राप्तज्ञानविधायकत्वानुपपत्त्या सुखादिव्यवच्छेदमात्रप्रतीतेश्च क्वचित्कातद्व्यावर्तकज्ञानत्वान्वयबोधोदीच्याया ज्ञानपदाधीनत्वायोगेन भेदस्य वाक्यार्थताविरहात्संसर्गपदमेवोपादेयमिति पदान्तरोपादानमनर्थकमित्याशङ्कमानाः करणसाधनघञन्तभेदपदे शब्दो-

परस्थाप्यस्वातन्त्र्यादिधर्मप्रत्यापकत्वेन संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वेऽपि भावसाधनघञन्तभेदपदोपस्थाप्यव्यावृत्तेरपि 'स एष नेति नेती'त्यादिवेदभागबोध्यत्वात् 'सर्वव्यावृत्ततामेव नेति नेत्यादिका श्रुतिरि'ति स्मृतेरिति समादधति । 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इत्यादि वाक्येषु प्रकृष्टप्रकाशत्वाद्यसाधारणधर्मसंसर्गो नक्षत्राद्यप्रकृष्टतो व्यावृत्तिरूपो भेदो बोध्यते यथा तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादावपि तावेवार्थौ वक्तव्याविति तयोरभावे किं शास्त्रेण बोध्यमित्यर्थ इत्यपि निबन्धान्तरीयो विन्यासः । अत्र हि मतत्रयमस्ति संसर्ग एव वाक्यार्थो तद्व्यावृत्तिरर्थलभ्येति कस्यचिन्मतम् । अतद्व्यावृत्तिरेव सर्वत्र वाक्यार्थः संसर्गस्त्वार्थिक इत्यपरस्य । संसर्गभेदा उभावपि वाक्यार्थभूतावित्यन्यस्येति । तत्र तृतीयं पक्षमाश्रित्येदमुदितमिति ज्ञातव्यमित्यपि न्यभांत्सुः । भेदशब्दस्य कर्मसाधनघञन्ततया विशेषपदपर्यायतया संसर्गभेदयोः संसर्गविशेषयोरभेदसंसर्गभेद-संसर्गरूपयोरेव वाक्यार्थत्वादित्यर्थः । अभेदः प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना वा पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते । तदतिरिक्ताधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिरूपभेद-संसर्गस्तु राज्ञः पुरुषो ग्रामं गच्छतीत्यादावसमानविभक्तिकविशेष्यविशेषणवाचकपदसमभिव्याहारस्थले विभक्त्यर्थस्वामिताकर्मत्वादेः पुरुषग्रामादौ । अत एव संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वादिति स्थानान्तरीयसौधवचनैककण्ठ्यं, असंसर्गरूपत्वादिति न्यायामृते हेतूकरणं च सङ्गच्छत इत्यपि कतिपयेषामर्थापनं विभावनीयम् ।

।। इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे शास्त्रविषयत्वस्याप्यनुपपत्तिः ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे श्रुतीनां मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वेन निर्विषयत्व-विपरीतबोधकत्वाद्यापत्त्या अप्रामाण्यहेयत्वाद्यापत्तयः ।।

।। अथ तत्र मिथ्याधर्मविधातृवेदस्यैवाप्रमाणता ।।

१५२ **सु०— इत्थम्भावात्मकानिति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे श्रुतिविरोधोऽभिहितः, साम्प्रतं तु श्रुतीनां निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति महान् भेदः । ब्रह्मणि परमार्थतो धर्माभावेऽपि मिथ्याभूता धर्माः शास्त्रस्य विषया भविष्यन्तीत्यत आह मिथ्येति ।**

अनु०— मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता ।

चस्त्वर्थः । अप्रमाणतैवेति सम्बन्धः । वेदान्तानां(दानां) विषयाभावेन प्रसक्तमबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं परिहर्तुमङ्गीकृतं मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वं विपरीतबोधकत्व-लक्षणमप्रामाण्यमेवापादयति । इयांस्तु विशेषः । अबोधकानामुपेक्षणीयतैव केवलं विपरीतबोधकानां तु हेयता स्यादिति ।

परि०— 'साम्प्रतमि'त्यनन्तरं 'ब्रह्मणो निर्धर्मकत्व' इत्यनुषज्यते **निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति** । **आदिपदेन** वक्ष्यमाणविपरीतबोधकत्वादिग्रहः । अतो न पूर्वोत्तरग्रन्थयोः पौनरुक्त्यमिति भावः । एवशब्दान्वयमाह **अप्रमाणतैवेति सम्बन्ध इति** ।

यादु०— ननु सर्वधर्मोज्झितस्येत्यत्र विपर्ययपर्यवसाने सधर्मकमेव शास्त्रप्रतिपाद्यमित्यायातम् । इदं 'चेत्थम्भावात्मकान्धर्मानि'त्यत्रैवोक्तमिति पौनरुक्त्यमित्यत आह **इत्थम्भावात्मकानितीत्यादिना** । पूर्वं श्रुतिविरोधे तात्पर्यम् । अत्र तु प्रतिकूलतर्कपराहताविति महान्भेदोऽतो न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । आदिपदेनाबोधकत्वोपेक्षणीयत्वयोः सङ्ग्रहः ।

शे०चं०— निर्विषयत्वापत्त्यादिकमित्यादिपदेनाबोधकत्वोपेक्षणीयत्वयोः सङ्ग्रहः । अप्रमाणतैवेत्येवशब्दार्थमाह **वेदान्तानामिति** ॥ **इयांस्त्विति** । अनेन मूले तुशब्दे विशेषार्थ इत्युक्तं भवति ।

चषकः— **साम्प्रतम्** इत्यतःपरं निर्धर्मकत्व इत्यनुषञ्जनीयम् ।

॥ इति मिथ्याधर्मविधातृवेदस्यैवाप्रमाणता ॥

* * *

॥ अथ श्रुतयो न केवलं मिथ्याधर्मान्प्रतिपादयन्ति किन्तु तान्प्रतिषेधयन्त्यपीत्युक्तेऽपि तासामप्रामाण्यापत्तिः ॥
॥ अथ तत्र अप्राप्तभ्रान्तिमापाद्य तन्निषेधे परस्परविरोधेनाप्रामाण्यम् ॥

१५३ **सु०**— भवेदप्रमाणं वेदो यदि मिथ्याधर्मान् प्रतिपाद्यैवोपरमेत् । न चैवं किन्नाम 'नेह नानाऽस्ती'त्यादिना (तु तत्प्रति) प्रतिषेधति चेत्यत आह **आप्राप्तामिति** ।

अनु०— आप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ।

आपाद्येत्यतःपरं निषेधं कुर्वन्निति शेषः । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्', 'य आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादिना वेदो यदि भ्रान्तिं ब्रह्मणि मिथ्याभूतसार्वज्ञ्यादिप्रतीतिमुत्पाद्य स्वयमेव नेह नानाऽस्तीत्यादिना तत्प्रतिषेधं कुर्यात् तदा मानतां व्रजेत् किम् । परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रामाण्य(प्रमाण)मेव स्यात् ।

नन्वेतदनाकलितपराभिसन्धेरसदनुवादेनोक्तम् । न हि वयं वेदो धर्मान्विधाय स्वयमेव निषेधतीति ब्रूमः, किन्त्वनूद्य निषेधतीति । तथा च कथमप्रामाण्यापत्तिरित्यत उक्तं

आप्राप्तामिति । अनुवादो ह्यन्यतः प्राप्तस्य भवति । न च ब्रह्मणि मिथ्याभूतधर्मप्रतीतिः केनचित्प्राप्ता । ततोऽनुवादासम्भवात् विधायैव प्रतिषेधतीति वक्तव्ये पूर्वोक्तो दोष इति ।

परि०— शङ्कते **भवेदिति** ॥ **पूर्वोक्त इति** । परस्परविरुद्धत्वेनेत्यादिनोक्तो दोष इत्यर्थः ।

गु०दी०— उन्मत्तवचनवत् इत्यत्र ब्राह्मण इति प्राक् ब्राह्मणत्वं विधाय पुनर्नाहं ब्राह्मण इति निषेधकोन्मत्तवाक्यवदित्यर्थः ।

वं०प०— विधायेत्यादि । येनोन्मत्तवचनवदप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

शे०चं०— पूर्वोक्तो दोष इति । परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रमाणमेव स्यादिति पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः ।

चषकः— अनाकलितपराभिसन्धेः अनधिगतपराऽऽशयस्य ।

॥ इति अप्राप्तभ्रान्तिमापाद्य तन्निषेधे परस्परविरोधेनाप्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ वेदं विना ब्रह्मणस्तद्धर्माणाञ्च वेद्यत्वाभावात् वेदनिषेध्यभ्रान्तिप्राप्तेरेवाभावः ॥

१५४ **सु०— कथमप्राप्तिर्ब्रह्मधर्माणामित्यत आह न हीति ।**

अनु०— न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ।

वेदेन विना ब्रह्म न वेद्यमिति तावत्समर्थितं प्रथमाध्याये । तथा च कथं तद्गतत्वेन सार्वज्ञादयोऽन्यतो वेद्या भवेयुः । वेदविदितेऽपि ब्रह्मण्यनुमानेन सार्वज्ञादिप्रतीतिरिति चेन्न, तस्या विनाऽपि वैदिकेन प्रतिषेधेन प्रत्यनुमाने(नादि)नैवापास्तत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

परि०— प्रथमाध्याय इति । शास्त्रयोनिसूत्रसमन्वयसूत्रयोः समर्थनेऽपि तत्प्रपञ्चत्वात् 'प्रथमाध्याय' इत्युक्तम् ॥ **विनाऽपि वैदिकेनेति** । **तस्या** आनुमानिकप्रतीतेरित्यर्थः । 'नेह नानास्ती'त्यादि वेदबोध्यनिषेधेन विनैव शास्त्रयोनिसूत्रानुव्याख्याने प्रदर्शितप्रत्यनुमानातिप्रसङ्गा-नुमानादिनैवाऽपास्तत्वादित्यर्थः । तथा 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते । न बुद्धो

धर्मदर्शी स्यात् पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरि'ति जिज्ञासानये वेदापौरुषेयत्ववादेऽपास्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अनुमानप्राप्तस्य वेदेनैव निषेधनियमे सति मीमांसायां प्रत्यधिकरणं पूर्वपक्ष्यभिमत-युक्तिप्राप्तानां सिद्धान्ते युक्तिभिरपाकरणं न स्यादिति मीमांसाभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।

गु०दी०— अन्यथातिप्रसङ्गात् इत्यत्र अनुमानप्रसक्तस्यानुमानान्तरेण निषेधसम्भवे **अतिप्रसङ्गात्** सत्प्रतिपक्षाख्यहेत्वाभासोच्छेदाख्यातिप्रसङ्गात् ।

यादु०— विना वैदिकेनेति । अनुमानप्राप्तसार्वज्ञनिषेधाय प्रत्यनुमानमेवालं तदर्थं नेह नानेति वैदिकनिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥ **अन्यथेति** । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेर्नेह नानेति निषेधायानुमानप्राप्तसार्वज्ञ्या-नुवादित्वे तत्सत्यमित्यादिश्रुतेरपि असदेवेदमग्र आसीत् इत्यादिप्रतिषेधायारोपाधिष्ठानत्वादिलिङ्गप्राप्तब्रह्मसत्त्वानु-वादित्वमित्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वाऽन्यथाऽनुमानप्राप्तप्रतीत्यपाकरणाय वैदिक एव प्रतिषेधो वक्तव्य इति कल्पने प्रत्यनुमानेन पराहतिः क्वापि न स्यादिति सत्प्रतिपक्षोच्छेदरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

शे०चं०— प्रथमाध्याय इति । शास्त्रयोनित्वादित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः ॥ **अनुमानेनेति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेनेत्यर्थः । तदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत एव कर्तृत्वेन सार्वज्ञादेः कर्तृशरीरान्तर्भूतत्वादिति भावः । विमतं विकर्तृकमस्मत्सम्मतकर्तृरहितत्वादित्याद्यनुमानेनैवानुमानप्राप्त-सार्वज्ञादिनिषेधसिद्धेर्वैदिकनिषेधवैयर्थ्यमपरिहार्यमिति समाधत्ते **तस्या इति** ॥ **अन्यथेति** । यः सर्वज्ञ इत्यादि-श्रुतेर्नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति निषेधायानुमानप्राप्तसार्वज्ञानुवादकत्वे तत्सत्यमित्यादिश्रुतेरप्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रतिषेधायारोपाधिष्ठानत्वाद्यनुमानप्राप्तब्रह्मसत्त्वानुवादित्वमित्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वा०र०— इत्यादिसूत्रेष्विति । आदिपदेन समन्वयसूत्रपरिग्रहः ।

॥ इति वेदं विना ब्रह्मणस्तद्धर्माणाञ्च वेद्यत्वाभावात् वेदनिषेध्यभ्रान्तिप्राप्तेरेवाभावः ॥
॥ इति श्रुतयो न केवलं मिथ्याधर्मान्प्रतिपादयन्ति किन्तु तान्प्रतिषेधयन्त्यपीत्युक्तेऽपि तासामप्रामाण्यापत्तिः ॥

* * *

॥ अथ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वे ब्रह्मात्मैक्यस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः,
तत्त्वातत्त्वावेदकतया वेदद्वैविध्यानुपपत्तिश्च ॥

१५५ **सु०— अथ मतम्** । 'मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणते'ति यदुक्तं तन्नानिष्टम् । द्विविधो (हि) वेदभागः । तत्त्वावेदकोऽतत्त्वावेदकश्च । तत्र जीवेश्वरयो(वब्रह्मणो)रैक्यं प्रतिपादयंस्तत्त्वावेदकोऽपरोऽतत्त्वावेदक इत्यस्माभिरङ्गीकृतत्वादित्यत आह **वेदेति** ।

अनु०— वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् ।

तत् **तर्हि,** **तन्मिथ्यात्वमिति** **वा** । सत्यमेव त्वयाङ्गीकृतमिति, न च तदुपपद्यते (तद्युज्यते) ।

सर्वोऽपि हि वेदोऽपौरुषेयः स्वतःप्रमा(णं च)णभूतश्च । तत्र चैकस्य भागस्याप्रामाण्ये परस्यापि तत्स्यात्, तस्य प्रामाण्येऽस्यापि कथं तन्न स्यात् । तात्पर्यलिङ्गभावाभावाभ्यां व्यवस्थेति चासङ्गतम्, तथात्वे ह्यस्य भागस्यान्यत्र तात्पर्यं वाच्यं स्यात् । न च निषेधायानुवाद इत्युपपादितम् ॥ अहिंसादिश्येनादिविधिवद्विद्वदविद्वद्विषयतया व्यवस्थाऽस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । न हि श्येनादिविधयोऽप्रमाणभूताः, तात्कालिकेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात्, आत्यन्तिकेष्टसाधनत्वस्य चानभिधानात् ॥ अथैक्यं प्रतिपादयितुं बुद्धिशुद्धये सार्वज्ञाद्यविद्यमानमपि प्रतिपाद्यते, सर्वत्र प्रसृता हि बुद्धिः सगुणे ब्रह्मणि दत्तपदा क्रमेणैक्ये प्रविशतीति चेन्न, प्रतिकूलत्वात्, सार्वज्ञादिप्रतिपादनेन हि भेदवासनैव दृढनिरूढा स्यादित्येषा दिक् ।

परि०— तदित्यस्यार्थद्वयमाह **तत् तर्हीति** ॥ **तत् मिथ्यात्वमिति वेति** ॥ **इत्युपपादितमिति** । पूर्वश्लोकव्याख्याने उपपादितमित्यर्थः । **अहिंसादिश्येनादिविधिवदिति** । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि', 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादिविधिः विद्वद्विषयः । 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' अभिचरन् अभिचरितुं शत्रुं हन्तुम् 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति शतृप्रत्ययः । श्येननामको यागः शत्रुहिंसारूपेष्टसाधनमित्याद्यर्थकः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादिविधिरविद्वद्विषय इत्यादिव्यवस्थावत् तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकयोर्विद्वदविद्वद्विषयतया व्यवस्थाऽस्त्वित्यर्थः । ननु नरकाद्यनर्थहेतौ यागे इष्टोपायत्वबोधकः श्येनादिविधिः कथमत्र प्रमाणमित्यत आह **तात्कालिकेति** ॥ **आत्यन्तिकेति** । नरकाद्यनिष्टासम्भिन्नेत्यर्थः ।

ननु सार्वज्ञादेः प्रातिभासिकत्वे हि तद्बोधकवेदस्याप्रामाण्यम् । व्यावहारिकसत्यत्वोपगमात् नाप्रामाण्यमिति चेन्न । सत्तात्रैविध्ये मानाभावात् । व्यावहारिकसत्यस्यापि बाध्यतया तत्प्रतिपादनस्य तत्त्वजिज्ञासुं प्रति व्यर्थत्वादनुवादलिङ्गाभावेऽपि निषेधायानुवादे 'नेह नाने'त्यादिवाक्यमेव सार्वज्ञादिधर्मविधानार्थं निर्धर्मकत्वानुवाद इति स्यात् । निर्धर्मकत्वस्याप्राप्तत्वे सार्वज्ञादिरप्यप्राप्त एवेत्याद्यभिप्रेत्याह **एषा दिगिति** । विवृतमेतन्न्यायामृते ।

गु०दी०— अहिंसादिश्येनादिविधिवदित्यत्र अहिंसा हिंसानिषेधः । **आदिपदेन** परानुपद्रवबोधिका श्रुतिर्गृह्यते । **श्येनादिविधिरित्यनेन** 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'त्यादिरूपो विधिर्गृह्यते । श्येनेन पराभिचारादिकं च हिंसारूपं परोपद्रवरूपं च । अनयोर्मध्ये अहिंसादिवाक्यं विद्वद्विषयम् । श्येनादिवाक्यमविद्वद्विषयं यथा तथाऽत्रापि व्यवस्थेत्यर्थः । श्येनादिवाक्यवत् सर्वज्ञादिवाक्यानां प्रामाण्याङ्गीकारे विरोधतादवस्थ्यम् । न हि लौकिकविषयमित्येतावतैवाप्रामाण्यं भवति । 'नदीतीरे पञ्च फलानि सन्ती'त्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते चेत् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावेनोक्तं **वैषम्यादिति** ।

यादु०— विद्वदविद्वद्विषयतयेति । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'त्यहिंसाविधिर्विद्वद्विषयः । विद्वदधिकारिक इति यावत् । 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'ति श्येनयागविधिरविद्वद्विषय इति व्यवस्थाऽस्त्वित्यर्थः । आद्येनादिपदेन सन्ध्यावन्दनाधिकं ग्राह्यम् । द्वितीयेन च सर्पहोमादिकमिति ज्ञातव्यम् ॥ **आत्यन्तिकेति** । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य लिङादिविधिप्रत्ययेनानभिधानादित्यर्थः । इष्टसाधनत्वमात्रस्य सर्वत्र लिङाद्यर्थत्वादिति भावः ।

शे०चं०— अतिप्रसङ्गेनोक्तव्यवस्थां दूषयितुं तन्मूलभूताविशेषसिद्ध्यर्थं पराभिमतमुक्तव्यवस्थानियामकं निराकुर्वाणः किमप्रामाण्यनिरासकभावाभावाभ्यामुक्तव्यवस्थाऽऽश्रीयते किंवा प्रामाण्योपपादकभावाभावाभ्यामाहोस्विदन्येन प्रकारेण वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **सर्वोऽपि हीति** । ततश्चाप्रामाण्यनिरासकस्यापौरुषेयत्वस्य तत्त्वमस्याद्यागम इव सार्वज्ञादिप्रतिपादकागमेऽपि सत्त्वान्नाप्रामाण्यनिरासकभावाभावाभ्यामैक्यप्रतिपादको वेदभागस्तत्त्वावेदकः सार्वज्ञादिप्रतिपादकस्त्वतत्त्वावेदक इत्युक्तव्यवस्था सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति **स्वतःप्रमाणभूतश्चेति** । प्रामाण्यस्योत्पत्तिज्ञप्त्योः स्वतस्त्वस्यैव वेदप्रामाण्योपपादकत्वात्तत्त्वस्य च उक्तद्विविधागमसाधारणत्वान्न तद्रूपनियामकभावाभावाभ्यामप्युक्तव्यवस्था सिद्ध्यतीति भावः । एवमविशेषमतिप्रसङ्गाङ्गमुपपाद्य तेनोक्तव्यवस्थां दूषयति **तत्रेति** ।

अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेणेति तृतीयः पक्ष इत्यतस्तद्धि भवत्तात्पर्यलिङ्गभावाभावरूपं वा विद्वदविद्वदधिकारिकत्वरूपं वा प्रधानाङ्गभावरूपं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य निराकरोति **तात्पर्येति** । एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमस्य तत्त्वमसीत्युपसंहारस्य तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासस्य जीवब्रह्मैक्यस्य मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वत्वस्याथ सम्पत्स्यत इति फलस्य येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यर्थवादस्य मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैरुपपादनादुपपत्तेश्च सत्त्वात् षड्विधतात्पर्यलिङ्गसत्त्वेन तत्त्वमस्याद्यागमस्य प्रामाण्यं सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकागमस्य च तच्छून्यत्वादप्रामाण्यमिति तात्पर्यलिङ्गभावाभावाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थेत्येतत्कुरूपा शूरं चोद्दिश्य शतकृत्वः प्रयुक्तस्याप्यहो दर्शनीयेत्यादेः शूर इत्यादेश्चार्थतथात्वनिश्चायकत्वप्रसङ्गभीत्योपक्रमादिलिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञापकत्वस्थित्या तैस्तत्त्वमस्याद्यागमस्यैक्ये तात्पर्यावगत्याऽन्यपरतानिराससिद्धावपि तेषामर्थतथात्वाव्यवस्थापकत्वेन प्रामाण्यानिश्चायकत्वेन तद्भावाभावयोरुक्तव्यवस्थोपपादकतयोपन्यासायोगादसङ्गतमित्यर्थः । ननु न ब्रूमो वयं

लिङ्गानां तात्पर्यमात्रनिश्चायकत्वमिति किन्त्वसति बाधके तेषामेवोक्तवस्तुव्यवस्थापकत्वमिति । उदाहृतस्थले च प्रमाणबाधान्न तेषां वस्तुव्यवस्थापकत्वप्रसक्तिरित्यत आह **तथात्वे हीति** । लिङ्गानां तात्पर्यनिश्चयद्वाराऽर्थ-तथात्वनिश्चायकत्वे उपक्रमादिलिङ्गोपेततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यनिश्चयस्य सार्वज्ञ्यादिवाक्यानां च तद्रहिततया स्वार्थे तदनिश्चयस्य प्राप्तावप्यपौरुषेयस्य स्वतःप्रमाणस्य सार्वज्ञ्यादिवाक्यस्य सर्वथाऽप्रामा-ण्यानुपपत्त्या निश्चितप्रामाण्याद्वैतवाक्यैकवाक्यतयाऽद्वैत एव तात्पर्यप्रामाण्ययोर्वक्तव्यत्वेन द्वयोरपि प्रामाण्या-न्नोक्तव्यवस्थासिद्धिरिति भावः । ननु च निषेधाय अनुवाद इति वदता मया सार्वज्ञ्यादिवाक्यस्याद्वैते तात्पर्य-प्रामाण्ययोरभ्युपगमादिष्टापादनमेतत्प्रतीतसार्वज्ञ्यादौ प्रामाण्याभावाच्च नोक्तव्यवस्थाभङ्गोऽपीत्यत आह **न चेति** । **उपपादितमिति** । अन्यतोऽप्राप्तत्वान्नायमनुवाद इत्यप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्येत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यत्तन्नेत्यादिनिषेधानुवादलिङ्गाभावात्तदभावेऽपि तत्त्वे वैपरीत्यप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्चाद्वैततात्प-र्यादिरनुपपत्तेरुक्तरीत्या सर्वथाऽप्रामाण्यायोगात्सार्वज्ञ्यादावेव प्रामाण्यस्याभ्युपगमनीयत्वान्नोक्तव्यवस्थेति भावः ।

ननु यथा 'न हिंस्यात्सर्वभूतानी'त्यादिरहिंसादिविधिर्विद्वदधिकारिकस्तथैक्यागमोऽपि विद्वदधिकारिक एव । यथा च 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'त्यादि श्येनयागादिविधिरविद्वदधिकारिकस्तथा सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकागमो-ऽप्यविद्वदधिकारिकः । ततश्च विद्वदविद्वदधिकारिकत्वाभ्यां वाक्यद्वयवैषम्यादहिंसादिश्येनादिवाक्यद्वयवत्प्रामा-ण्याप्रामाण्यव्यवस्था भवत्विति द्वितीयं शङ्कते **अहिंसादीति** । भवेद्विद्वदविद्वद्विषयतया प्रामाण्यादिव्यवस्थापन-महिंसादिविधिदृष्टान्तेन तत्त्वमस्याद्यागमानां(दिवाक्यानां) यद्यहिंसादिश्येनादिवाक्ययोः प्रामाण्याप्रामाण्ये सिद्धे स्याताम् । न च ते तयोः स्तः । अहिंसादिवाक्यवच्छ्येनादिवाक्यस्यापि प्रमाणत्वेन दृष्टान्तसिद्ध्या दार्ष्टा-न्तिकस्याप्यसिद्धिरित्याशयेनाह **वैषम्यादिति** ॥ **तात्कालिकेति** । इष्टसाधनत्वमात्रस्येत्यर्थः । तस्यैव लिङर्थ-त्वादिति भावः ।

नन्वेवं करणत्वस्य विध्यर्थत्वेन लिङाभिहितत्वेन 'उद्भिदा यजेते'त्यादावनभिहिताधिकारविहिततृतीया-ऽनुपपत्तिरिति चेन्न । साधनत्वेऽभिहितेऽपि तद्विशेषस्य करणत्वस्यानभिधानात् । लिङाऽन्तरङ्गस्वप्रकृतियज्यर्थ-मात्रगतेष्टसाधनत्वेऽभिहितेऽपि यागविशेषरूपोद्भित्प्रातिपदिकार्थगतस्य तस्यानभिधानेनोद्भित्प्रातिपदिकात्परस्या-स्तृतीयायाः सम्भवाच्चेत्याशयात् । ननु नेष्टसाधनत्वमात्रं लिङर्थः । तथा सत्यशक्ये तक्षकचूडामण्याहरणादौ तात्कालिकेष्टसाधनविषसंपृक्तमधुभक्षणे निषिद्धकर्मणि च प्रवृत्तिप्रसङ्गात् किन्त्वात्यन्तिकेष्टसाधनत्वमेव । आत्यन्तिकत्वं च तस्य कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं तच्चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-जनकत्वं वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं वा विवक्षितम् । तच्च न श्येनादिविधीनामिति कथं नाप्रामाण्य-मित्यतोऽत्र प्रवर्तकत्वेनाभिमतमिष्टसाधनत्वज्ञानं हि नेष्टसाधनमिति ज्ञानम् । परेष्टसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्ति-प्रसङ्गात् । नापि स्वेष्टसाधनमिति ज्ञानम् । इष्टसामान्यसाधनत्वज्ञानेनेष्टविशेषस्वर्गादिसाधनयागादावपि प्रवृत्ति-प्रसङ्गात् । इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्तकत्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणाच्च । किन्तु स्वर्गो मेऽस्त्वितीच्छाप्रकारी-भूतस्वर्गत्वविशिष्टं प्रति साधनत्वेन ज्ञानम् । न चैवं प्रवर्तकज्ञानस्याननुगमः । स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्व-

ज्ञानत्वेनानुगमात् । तदपि न फलेच्छारहितं प्रवृत्तिं जनयति । किन्तु कृत्या स्वर्गं साधयिष्यामीति फलेच्छासहितमेव । उक्तायामिच्छायां स्वरूपेण सत्यामिदं स्वर्गसाधनमिति ज्ञानेनैव प्रवृत्तेर्दर्शनात् । न हि फलरागे इदं फलासाधनमिति ज्ञाने च सत्यनिष्टाननुबन्धित्वाज्ञानेन प्रवृत्तिविलम्बः । न चैवम् । यत्प्रवर्तकमिष्टविशेषसाधनत्वेन ज्ञानं तन्न विधिप्रत्ययजन्यम्, यच्च विधिप्रत्ययजन्यमिष्टसामान्यसाधनत्वेन ज्ञानं तन्न प्रवर्तकमिति कथं विधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानजनकत्वमिति वाच्यम् । विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनमित्येव बोधितेऽपि स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यजन्यस्य स्वर्गसाधनमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन विधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तिपरत्वाहानेः । एवञ्च विषसंपृक्तमधुभोजनादिफले दुःखे उत्कटद्वेषदशायां तत्फले सुखे उक्तेच्छा नेति न तत्र प्रवृत्तिः । सुखत्वप्रयुक्ताया अप्यौत्सर्गिकफलेच्छाया दुःखविषयकोत्कटद्वेषेणापोदितत्वात् । अन्यथा साधने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन ज्ञातेऽपि सुखसाधनत्वप्रयुक्तेच्छा स्यात् ।

एवञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिविशेषणफलस्यातिप्रसङ्गनिवारणस्येष्टसाधनताघटकत्वेन प्रवृत्ताववश्यापेक्षितायाः फलेच्छाया अभावेनैव सिद्धेरिष्टसाधनत्वं न त्रेधा विशेषणीयम् । उक्तायां फलेच्छायामसत्यां त्वदुक्तविशेषणविशिष्टस्वर्गसाधनत्वज्ञाने सत्यप्यलसस्यान्यत्राऽऽसक्तस्य च पुरुषस्य यागादौ प्रवृत्त्यदर्शनेनान्वयव्यभिचारात् । न च तत्र साधनविषयकचिकीर्षाभावादेवाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सामग्रीसत्त्वेन चिकीर्षाया एवापाद्यमानत्वात् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वादिज्ञाने सत्यपि निषिद्धकर्मजन्ये दुःखे उत्कटद्वेषरूपापवादकाभावदशायां तज्जन्यसुखविषयकरागौत्कट्येन निषिद्धकर्मणि प्रवृत्तिदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च । न च साधने चिकीर्षया तत्र प्रवृत्तिः । सामग्र्यभावेन चिकीर्षाभावस्यैवापाद्यमानत्वात् । ततश्च शुद्धस्येष्टसाधनत्वमात्रस्यैव प्रवर्तकत्वात् तस्य च श्येनादिविधिष्वप्यविशेषात्प्रामाण्यमेव तेषामित्याशयवानाह **आत्यन्तिकेष्टासाधनत्वस्य चानभिधानादिति** ।

तृतीयं शङ्कते **अथेति** । 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरि'त्यभियुक्तवचनादिति भावः । सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादनस्यैक्यज्ञानविरोधित्वान्न तयोरङ्गप्रधानभाव इत्याह **प्रतिकूलत्वादिति** । ननु च भेदज्ञानस्यैक्यज्ञानविरोधित्वं प्रसिद्धम् । तत्कथं सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादनस्य तत्प्रतिकूलत्वं स्यादित्यतो न साक्षात् तस्य तद्विरोधित्वमत्राभिमतं किन्तु भेदज्ञानद्वारैवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तस्य तदर्थतामुपदर्शयति **सार्वज्ञ्यादीति** ॥ **भेदवासनैवेति** । तथा च अद्वैतसाक्षात्काराभावप्रसङ्गेन निवर्तकाभावान्न कदाचिदपि भेदनिवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु मोक्षश्रुतिप्रामाण्याद्दृढनिरूढाया अपि भेदवासनायाः परीक्षयाऽद्वैतसाक्षात्कारश्च भविष्यतीति नोक्तप्रसङ्ग इत्यतस्तस्यान्यथोपपन्नत्वान्न तत्कल्पकत्वमित्याशयेनाह **दिगिति** ।

वा०र०— तत्त्वमस्याद्यागम इव सार्वज्ञ्यादीति पाठः । विश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधस्थलीय 'न च षड्विधतात्पर्यलिङ्गत्वादद्वैतवाक्यं प्रबलमि'ति न्यायामृतस्य भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभङ्गीय 'न च षड्विधतात्पर्यलिङ्गे'त्यादि न्यायामृतस्य च टीकादिकं मनसि निधाय तात्पर्यलिङ्गान्युपपादयति **एकमेवाद्वितीय-**

मित्युपक्रमस्येत्यादिना । प्रत्यक्षस्य शब्दबाध्यत्वे बाधकस्थलीय 'न हि कुरूपामि'त्यादि न्यायामृतानुसारेण लिङ्गानि हि तात्पर्यस्य ज्ञापकानि । न त्वर्थतथात्वस्येति लिङ्गतात्पर्यमात्रज्ञापकत्वेन अर्थतथात्वाज्ञापकत्वादिति । उदाहृतस्थलद्वयस्थन्यायामृतानुसारेण चाह **इत्येतत्कुरूपामित्यादि** । अत्र समन्वयाधिकरणीयग्रन्थानुसारो लेख्योऽस्ति । अत्राहो दर्शनीयेत्यादेः सिद्ध इत्यादेश्चेति पाठः । न्यायामृतानुसारात् । युक्तत्वाच्च । शूरस्यैव प्रयोगाधिकरणतयोक्ततया तत्र शूरशब्दस्य मुख्यार्थत्वस्यैव सत्त्वात् । सिंहशब्दस्यैवामुख्यार्थत्वादिति ज्ञेयम् । शूर इतीति पाठो लेखकागतः । **ननु न ब्रूम इत्यादि** । **उदाहृतस्थल इति** । अहो दर्शनीयेत्यादिस्थल इत्यर्थः । निश्चयद्वारेति पाठः । अहिंसादिश्येनादिविधिदृष्टान्तेनेति पाठः । अहिंसादि इत्येव पाठे अहिंसादीत्यादिपदेन अहिंसाविधिसमानविध्यन्तरस्येव विजातीयश्येनादिविधेरपि ग्रहणमभिप्रेतमिति बोध्यम् । दुःखाधिकदुःखाजनकत्वं चेति पाठः । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टत्वादिविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य मण्युक्तस्य विधित्वभङ्गे तर्कताण्डवे तथैवोक्तेः । **अवश्यापेक्षिताया इति** । तत्त्वप्रकाशिकागतगायत्रीनिर्णयोऽवश्यापेक्षिता इत्यत्रैवोपपादनीयमेतत् । **इति वचनादिति भाव इति** । .... इति शेषः । तस्य तत्रैवाग्रहान्न कदाचिदपि भेदनिवृत्तिरित्यनिवृत्तिरेव भवतीति तत्त्वोद्योतटीकाद्यनुसारेणाह **तथा चाद्वैतेति** । **अन्यथोपपन्नत्वादिति** । शुकवामदेवादिमुक्तिवादानामिव मोक्षश्रुतेरप्यर्थवादत्वेनोपपत्त्या भेदवासनादिकल्पकाभावादित्यर्थः ।

।। इति वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वे ब्रह्मात्मैक्यस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः,
तत्त्वातत्त्वावेदकतया वेदद्वैविध्यानुपपत्तिश्च ।।

* * *

।। अथ आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरासः सप्रपञ्चः ।।

।। अथ आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरासः ।।

१५६ **सु०—** यदुक्तं ब्रह्मणि धर्माणामप्राप्तिरिति तन्न, प्रमाणतोऽप्राप्तावप्यारोपतस्तत्सम्भवात् । आत्मैव हि ब्रह्म स च स्वप्रकाशतयाऽवभासत एवेति तस्मिन् धर्मारोपो नानुपपन्नः, ततश्चारोपितधर्मानुवादेन प्रतिषेधो युज्यत इति चेत् । स्यादप्येवं यदि ब्रह्मणि धर्मारोपो युज्येत । न चैवम्, तस्य सर्वधर्मरहितत्वात्, प्रधानाभावाच्च । अथ धर्मरहितत्वादावपि कुतो नारोप इत्यतो व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति **धर्मेति** ।

अनु०— धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ।

न केवलं प्रमाणतः प्राप्त्यभावः किन्तु **धर्मारोपोऽपि** नोपपद्यत **इत्यपिशब्दः** । सामान्यं चासौ धर्मश्च **सामान्यधर्मः** । **आदिपदेन** प्रधानदर्शनम् । **दृष्ट** इति शेषः ।

परि०— ननु ब्रह्मणि धर्मभ्रान्तिस्तदा भवेत् यदि ब्रह्मरूपधर्मिज्ञानं भवेत् । न च तत्सम्भवति । तस्यागमैकगम्यत्वात् । तथा च धर्मिज्ञानाभावात् । तत्र भ्रान्त्या प्राप्तस्य धर्मस्यानुवादेनायं वैदिको निषेध इति न युक्तमित्यत धर्मिज्ञानसाध्यत्वाद्भ्रान्तेरित्याह **आत्मैव हीति** ॥ **प्रधानाभावाच्चेति** । यदनुभवजन्यसंस्कारो भ्रमकारणं तत्प्रधानमित्युच्यते । तदभावादित्यर्थः ।

गु०दी०— **आत्मैव हि ब्रह्मे**त्यत्र आत्मैव ब्रह्मेति शङ्कारम्भ एव न घटते । जीवब्रह्मैक्ये सिद्धे हि स्वप्रकाशतया स्वसिद्धिः ब्रह्मसिद्धिरेवेति तत्र धर्मारोपः सम्भवेदपि । तस्यैवासिद्ध्या मूलस्यैव कुठारेण छिन्नत्वादिति दोषस्य स्पष्टत्वात् शिष्यैरेवोह्यतामिति मूले दोषान्तरकथनमिति द्रष्टव्यम् । **इदं तदादिधर्मित्व** इत्यत्र हे पुत्र तद्रजतमिहानीयतामित्यादौ पूर्वभ्रमानुवादरूपभ्रमे तत्त्वं ज्ञेयम् ।

यादु०— ननु वेदेतरप्रमाणागोचरे ब्रह्मणि कथं धर्मारोप इत्यत आह **आत्मैव हीति** ।

वं०प०— **धर्मरहितत्वादावपीति** । आदिपदेन प्रधानम् । तथा च धर्मप्रधानयोरभावेऽप्यारोपोऽस्त्वित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वधिष्ठानीभूतस्य ब्रह्मणो वेदेतरप्रमाणागोचरत्वेन तदनवभासात्कथं तत्र धर्मारोपोऽपि स्यादित्यतः स्वप्रकाशात्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽपि भानसद्भावान्न तदनुपपत्तिरित्याह **आत्मैव हीति** ॥ **यदि ब्रह्मणीति** । ब्रह्माधिष्ठानको धर्मारोपो यदि स्यादित्यर्थः । धर्मारोपे ब्रह्म यद्यधिष्ठानं स्यादिति यावत् ॥ **न चैवमिति** । धर्मारोपे न ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तत्कुत इत्यतोऽधिष्ठानत्वे व्यापकस्य सधर्मकत्वस्य ब्रह्मण्यभावान्न तद्व्याप्यमधिष्ठानत्वं तस्येत्याह **तस्य सर्वधर्मेति** । आरोपस्य साधिष्ठानत्वनियमवत्सप्रधानत्वस्यापि नियमात् प्रकृते च सर्वज्ञत्वादीनां क्वचिदप्यसत्त्वात् प्रधानाभावेन न ब्रह्मणि धर्मारोपः सम्भवतीत्याह **प्रधानाभावाच्चेति** । **धर्मरहितत्वादावपि** धर्मरहितत्वादौ सत्यपीत्यर्थः । आदिपदेन प्रधानाभावपरिग्रहः । तथा च धर्मवत्त्वादेरधिष्ठानत्वव्यापकत्वासिद्धेर्नात्मा आरोपाधिष्ठानं निर्धर्मकत्वान्निष्प्रधानकत्वाच्चेत्यनुमानद्वयमप्यप्रयोजकमिति भावः ॥ **व्यतिरेकव्याप्तिमिति** । यदारोपाधिष्ठानं तत्सधर्मकं सप्रधानं चेति व्यतिरेकव्याप्तिमित्यर्थः । धर्मारोपोऽपीत्यपिशब्दो न धर्म्यारोपसमुच्चयार्थः । तस्येहाप्रस्तुतत्वादसम्भवाच्चेति भावेनापिशब्दार्थमाह **न केवलमिति** । आरोपस्य साधारणधर्मदर्शनजन्यत्वेऽपि साधारणधर्मरूपोभयजन्यतायाः सामान्यसम्बन्धिधर्मदर्शनजन्यतायाश्चाभावेन द्वन्द्वादेरसम्भवाद्विवक्षितसमासमाह **सामान्यं चासाविति** ॥ **आदिपदेन प्रधानदर्शनमिति** । यद्यप्यादिपदेन प्रधानमित्येव वक्तुं युक्तम् । दर्शन इत्यस्य सामान्यधर्मेणेवादिपदगृहीतप्रधानेनाप्यन्वयस्य श्रुतित एव लाभसम्भवेन तत्पर्यन्तधावनस्यानर्थक्यात् । तथाऽपि प्रत्येकसम्बन्धस्फुटीकरणार्थमेव दर्शनपदोपादानम् । अत एव प्रधानग्रहणमित्यपि बहुषु मूलकोशेषु पाठः सङ्गच्छत इति मन्तव्यम् । साकाङ्क्षतया वाक्याभासतां परिहरति **दृष्ट इतीति** ।

वा०र०— साधारणधर्मरूपोभयेति। सामान्यं च धर्मश्चेति व्युत्पत्तिमभिसन्धायेदम्। सामान्यशब्दार्थ एव साधारण इत्यनेन कृत इति न दोषः। उभयजन्यता चोभयदर्शनजन्यतेति न दोषः। द्वन्द्वादेरित्यादिपदेन सामान्यस्य धर्मः सामान्यधर्म इति षष्ठीतत्पुरुषो ग्राह्यः। सामान्यधर्मादीनामित्यादिपदेन इदंतदादीतिप्रपञ्च-रूपोत्तरानुव्याख्यानानुसारेणेदंत्वतत्वरूपपुरोवर्तित्वादेर्ग्रहणमित्यस्य स्पष्टत्वात् तद्ग्रहणमनभिधायैव अस्पष्टप्रधान-ग्रहणाभिधानं मूले कृतम्। **आदिपदेन प्रधानेति**। एतेन धर्मादीनामित्यादिपदोत्तरबहुवचनायोग इति शङ्का-नवकाशमाह अत्र ग्रन्थकाराचातुरीमाशङ्क्य परिहरति **यद्यपीत्यादिना**। **अत एवेति**। दर्शनपदसद्भावे प्रत्येक-मन्वयस्फुटीकरणरूपप्रयोजनं कल्पनीयं भवति। प्रधानग्रहणमिति पाठे तु न किञ्चित्कल्प्यम्। यतोऽत एवेत्यर्थः। अनेन प्रधानग्रहणमिति पाठ एव सर्वत्र। क्वचित्कदर्शनमिति पाठे तु तद्गतिरस्माभिरुक्तेति सूचितम्।

स०व्र०— सर्वधर्मरहितत्वादिति। तत्त्वेन निश्चितत्वादित्यर्थः। तथा च विशेषदर्शनसद्भावा-न्नारोपित इति भावः। किञ्च आरोपितस्य प्रधानसापेक्षत्वात्। सार्वज्ञादेश्च क्वचिदप्यसत्त्वेन प्रधानाभावान्नारोप इत्याह **प्रधानाभावाच्चेति**।

॥ इति आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरास'स्य प्रपञ्चनम् ॥
॥ अथ तत्र शुक्तिरजताद्यारोपोऽप्यन्यधर्मदर्शनेनैव ॥

१५७ **सु०—** एतदेव प्रपञ्चयति **इदमिति**।

अनु०— इदं तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि।

इदं तदिति भावप्रधानो निर्देशः। **आदिपदेन** साधारणधर्मग्रहणम्। **धर्मित्वे दृष्ट** इति शेषः। **प्रधानज्ञानमप्यत्र सङ्ग्राह्यम्। अत्र लोके।** शुक्तिकायां रजतत्वधर्मारोपो हि न शुक्तिकावभासमात्रेण भवति। किन्नाम वस्तुतो रजतत्वधर्मवतः प्रधानस्य, अधिष्ठाने शुक्तिकाशकले, पुरोवर्तित्वादेः प्रधानसाधारण(धर्मस्य)स्य च शुक्लभास्वरत्वादेर्धर्मस्य दर्शन एव। तथा स्फटिके लौहित्यारोपोऽपि वस्तुतो लौहित्यवतो जपाकुसुमस्य, स्फटिके च(चे)दन्तादेः, प्रधानसन्निधानस्य च दर्शन एव दृष्ट इति।

परि०— भावप्रधान इति। इदन्त्वं तत्त्वमिति भावप्रधानो निर्देश इत्यर्थः॥ धर्मित्वे इदन्त्वादिधर्मवत्त्वे दृष्ट इति योजनेति भावः। **अत्रेत्यनुवादः लोक** इति व्याख्या। इदन्त्वादि-

शब्दार्थमाह **पुरोवर्तित्वादेरिति** । व्यवहितत्वमादिपदार्थः । इदन्तदादीत्यत्रादिपदोपात्तसाधारणधर्म-माह **साधारण(धर्म)स्य चेति** । स्मर्यमाणारोपस्थलमुक्त्वा गृह्यमाणारोपस्थलमाह **तथा स्फटिक इति** ॥ **आरोपोऽपीति** । परीत्येदम् । स्वमते त्वत्रारोपाभावात् ।

यादु०— पुरोवर्तित्वादेरिति । अनेनेदन्त्वमित्यस्य पुरोवर्तित्वमर्थ इति दर्शितं भवति । आदिपदेन तत्त्वशब्दार्थभूतव्यवहितदेशवर्तित्वग्रहणम् । तथा च यत्राधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदन्त्वरूपपुरोवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणम् । यत्र तु तत्परोक्षं तत्र तत्त्वरूपव्यवहितदेशवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणमिति विवेको द्रष्टव्यः । सकृद्दर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह **तथा स्फटिक इति** । इदं च परीत्यैव । स्वमते स्फटिके लौहित्यज्ञानस्य प्रतिबिम्बज्ञानत्वेन प्रमात्वादित्यवधेयम् ॥ **प्रधानसन्निधानस्येति** । प्रधानेन सहैक-देशस्थत्वस्येत्यर्थः । ततश्च साधारणधर्मप्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— धर्मित्वे धर्मवत्त्वे ।

शे०चं०— एतदेवेति । अतो नोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमिति भावः । इदन्तदित्यस्य धर्मिपरताया-मधिष्ठाननिष्ठपुरोवर्तित्वाद्यलाभात्सधर्मकत्वस्याधिष्ठानत्वव्यापकतालाभाय धर्मिवाचकमिदमादिपदं लक्षणयेदन्त्वा-दिधर्मपरमित्याह **इदं तदितीति** ॥ **साधारणेति** । प्रधानसाधारणेत्यर्थः । इदन्त्वादिधर्मज्ञानस्योपकारणता-लाभायाह **दृष्ट इति शेष इति** । सामान्यधर्मादीत्यादिपदगृहीतस्य प्रधानस्यात्रानुक्तेः कथं तदुक्तार्थप्रपञ्चक-त्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तस्याप्यत्र सङ्ग्रहान्नानुपपत्तिरित्याह **प्रधानज्ञानमपीति** । दृष्टान्तधर्मिणोऽनुक्तेर्नास्य व्याप्तिप्रदर्शकत्वं सम्भवतीत्यतोऽत्रेत्यस्यैव दृष्टान्तधर्मिसमर्पकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तदर्थमाह **अत्र लोक इति** । मूले आरोपपदं सोपाधिकानौपाधिकारोपरूपोभयविधारोपपरमत एवोभयसङ्ग्रहायात्रेति सामान्यत एवोक्त-मिति भावेनोभयविधारोपस्याप्युक्तविधतां दर्शयन्नेव समुदायार्थमाह **शुक्तिकायामिति** ॥ **पुरोवर्तित्वादेरिति** । इदन्त्वं पुरोवर्तित्वं तत्त्वं तु व्यवहितदेशवृत्तित्वमिति भावेन पुरोवर्तित्वादेरित्युक्तम् । तत्र यत्राधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदन्त्वरूपपुरोवर्तित्वमेव सामान्यधर्मो यत्र च तत्परोक्षं तत्र व्यवहितदेशवृत्तित्वरूपं तत्त्वमेव सामान्यधर्म इति विवेको द्रष्टव्यः ॥ **तथेति** । यद्यपि प्रतिबिम्बस्वरूपं स्वपरमते सदेवेति तज्ज्ञानं प्रमात्वान्नारोपः । तथाऽपि न्यायमतमाश्रित्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रधानसन्निधानस्येति** । एकदेशस्थत्वरूपप्रधानसाधारणधर्मस्येत्यर्थः ।

वा०र०— इदमादिपदमिति । इदमिति तदिति च पदमित्यर्थः । इदंत्वादीत्यादिपदेन तत्त्व-परिग्रहः । **लाभायेति** । अन्यथेदंत्वतत्त्वरूपधर्मयोर्यो धर्मी तस्य भावो धर्मित्वमित्यनेनेदंत्वादिधर्मस्यैव प्राप्त्या सतिसप्तमीमहिम्ना च तस्यैवारोपकारणतेति प्रतीतिः स्यादिति भावः । **अत्रानुक्तेरिति** । अत्रत्यादिपदेन तद्ग्रहणं त्वयुक्तम् । तथा सति प्रधानं प्रति धर्मित्वमित्यन्वयस्य वाच्यतयाऽधिष्ठाने च प्रधानं प्रति धर्मित्वाभावेनोक्ता-न्वयानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । **सङ्ग्रहादिति** । अत्र लक्षणयेति शेषः । अन्यथा आदिपदेनेति भ्रान्तिः स्यात् । लक्षणा तु धर्मित्वे दृष्ट इत्यत्र । तथा चेदंतदादिधर्मित्वे दृष्टे प्रधाने च ज्ञाते सति धर्मोऽन्यः कल्प्यत

इति भाष्ययोजना सिद्धेति ज्ञेयम् । इदंतदादीति भाष्ये इदंत्वतत्त्वरूपधर्माभिधानेऽपि पुरोवर्तित्वादेरनभिधानात् कथं पुरोवर्तित्वादेरित्युक्तिरित्यतो भाष्योक्तस्यायमर्थानुवाद इत्यतो न दोष इत्याशयेनाह **इदंत्वमित्यादि** । सन्निहितासन्निहितदेशस्थत्वरूपयोरिदंत्वतत्त्वयोरेकाधिष्ठानगतत्वानुपपत्तेर्विवेकमाह **तत्र यत्रेति** । अत्र च यत्राधिष्ठानं सन्निहितं तत्रेदंत्वरूपं पुरोवर्तित्वमेव धर्मः यत्र चासन्निहितं तत्र व्यवहितदेशस्थत्वरूपं तत्त्वमेव धर्म इति विवेको ज्ञेय इति ग्रन्थानन्तरं यत्राधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदंत्वरूपपुरोवर्तित्वमेव सामान्यधर्म इत्यारभ्य विवेको द्रष्टव्य इत्यप्याहुरिति पाठः ।

अधिष्ठानं सन्निहितमिति शुक्तिकारूपाधिष्ठाने हि भ्रमसामग्रीसन्निपाते सन्निहितदेश एव तत्काल एव चेदं रजतमिति भ्रमो भवति । क्वचित् पुनस्तदैव शुक्तिकायां भ्रमो न व्यावृत्तः व्यासङ्गादिप्रतिबन्धकादिसद्भावात् । किन्तु तच्छुक्तिकाशकलं शुक्लभास्वरत्वादिना दृष्ट्वापि भ्रान्तः स्थलान्तरं गत एव यन्मया शुक्लभास्वरत्वेन दृष्टं तद्रजतमिति भ्राम्यति । तथा चैकस्यामेव शुक्तिकायां पुरुषभेदेनैकस्यैव भ्रमकालभेदेन चेदंत्वतत्वयोरेव भासोऽस्तीति तदुभयमेकत्राधिष्ठाने प्राप्तम् । तथा यत्र शुक्तिकाशकलमिन्द्रियसन्निकर्षाविरोधि दूरदेशगतं तत्र प्राथमिकेन्द्रियसन्निकर्षकाल एव व्यवहितत्वनिमित्तेन तद्रजतमिति भ्रमस्य जायमानतया तत्र तत्वं धर्मः । दूरस्थयोर्वनस्पत्योः स चूत इति भ्रमदर्शनात् । तदेव यस्य सन्निहितं तत्र तस्येदं रजतमिति भ्रमादिदंत्वमपि तत्र धर्मः । यदि च दूरस्थयोरपि ततोऽपि दूरदेशविवक्षया अयमिति प्रयोगविषयता । जिज्ञासाधिकरणस्थ-'दूरस्थवनस्पत्योरेक एवायं चूत' इत्यादि मूले प्रयोगात् । तदैकत्रैवैकदेवावधिकरणभेदेनेदंत्वतत्वयोर्दर्शनसिद्धेः शुक्तिकायामपि तद्वदेवोभयप्राप्तिरित्याशयः । अन्यथाख्यातिस्थ'यत्राधिष्ठानमपरोक्षमि'त्यादि व्याख्यानेऽरुचिं सूचयितुमाहुरित्युक्तम् । तद्बीजं तु यत्राधिष्ठानमपरोक्षं तत्राप्युक्तरीत्या सूचित इत्यादि प्रयोगानुसारेण तत्त्वरूपधर्मप्राप्त्या भवद्विवक्षितपुरोवर्तित्वस्याभावाच्च भवदुक्तविवेकायोगः । पूर्वोक्तरीत्या पुरुषादिभेदेनैकत्रैव तदुभयसमावेशसम्भवेऽधिष्ठानभेदेनेदंत्वतत्वयोरवस्थानोक्त्यनुपपत्तिश्च । तत्वेदंत्वयोरिव सामान्यधर्मस्य पृथगुपात्तत्वेन पुरोवर्तित्वमेव सामान्यधर्म इत्याद्युक्त्ययोगश्च । उभयसाधारणस्यैव धर्मस्य सामान्यधर्मतया पुरोवर्तित्वस्य च प्रधानेऽभावेनाधिष्ठानप्रधानोभयसाधारण्याभावात् सामान्यधर्म इत्याद्युक्त्ययोगश्च । प्रधानसाधारणस्य च शुक्लभास्वरत्वादेरित्युत्तरवाक्ये साधारणधर्मप्रतिपादनस्य पृथगेव सत्त्वाच्चेति । एवमेव स्फटिकेदंत्वादेरित्युत्तरमूलेऽप्यधिष्ठानेदंत्वतत्वसमावेशो योजनीय इति स्पष्टमिति तथा टीकाकृता नोक्तमिति ज्ञेयम् । **स्वपरमत इति** । स्वमते प्रतिफलनमुपाधिना जायमानं सत्यमेव भवति । परमतेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यस्याभ्युपगमात् तत्सत्यमेवेति भावः । **न्यायमतमिति** । तन्मते स्फटिके लौहित्यप्रतीते गृह्यमाणारोपरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः ।

चषकः— भावप्रधानो निर्देश इति । प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नो भावस्तद्विशेष्यकशाब्दधीजनको निर्देश इत्यर्थः । 'न निर्धर्मकं ब्रह्मेति सिद्धमि'त्यन्तेन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः ।

।। इति शुक्तिरजतायारोपोऽप्यन्यधर्मदर्शनेनैव ।।

* * *

॥ अथ सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपादर्शनम् ॥

१५८ सु०— सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ।

अत्रापि प्रधानदर्शनमुपलक्षणीयम् । **क्व दृश्यते** येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति शेषः । उपाधिव्यभिचारयोरदर्शने (सहचार)साहचर्यदर्शनं व्याप्तिनिश्चायकमेवेति भावः ।

अयं(मत्र) समुदायार्थः । धर्मारोपस्य प्रधानदर्शनादिकं व्यापकमुपलब्धम् । न च प्रकृते तदस्ति, सार्वज्ञादीनामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्रानभ्युपगमात्, ब्रह्मणि च प्रधान-साधारणधर्मादिरनङ्गीकारात्, अतो व्याप्यस्य धर्मारोपस्य अभाव इति ।

शे०चं०— सहदर्शनमात्रेणेति । तथा सत्यग्न्यादीनां धूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यवसायप्रसङ्गात् सह-दर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । अत्र मूले व्यभिचाराभावोक्त्या सामान्यधर्मादिदर्शनस्यारोपकारणता-लाभेऽपि प्रधानदर्शनस्य तदलाभात्तल्लाभायाह **अत्रापीति** । किमनेनापि व्याप्तिनिश्चायकमुक्तं भवतीत्यत आह **उपाधिव्यभिचारयोरदर्शन इति** । इदं च 'यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न ही'ति ग्रन्थव्याख्यानावसरे टीकायामेव 'अयमर्थ' इत्यादिना स्पष्टं प्रपञ्चितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् । ननु 'धर्मारोपोऽपी'त्यादिना धर्मारोपं प्रति प्रधानदर्शनादेर्व्यापकतालाभेऽपि प्रकृते तदभावासिद्धेर्न धर्मारोपाभावसमर्थनसिद्धिरित्यत आह **अयमिति** । 'धर्मारोपोऽपी'त्यादिवाक्यसमुदायार्थ इत्यर्थः ॥

॥ इति सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपादर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अस्यापादनस्य धर्मराहित्यवादिमतानुसारित्वम् ॥

१५९ **सु०— नन्वत्र प्रधानादर्शनेन धर्मारोपासम्भवः शक्यानुमानः, सार्वज्ञादिकं न ब्रह्मण्यारोपितं प्रागन्यत्रानुपलब्धत्वादिति प्रयोगसम्भवात्, धर्माभावलिङ्गकमनुमानं तु कथम्, भवतामसिद्धत्वादिति । मैवम् । धर्मराहित्यवादिनैवमनुमायोपरन्तव्यमित्यभिप्रायात् ।**

परि०— धर्माभावलिङ्गकमिति । ब्रह्म न धर्मारोपाधिष्ठानं निर्धर्मकत्वाद्व्यतिरेकेण शुक्तिकाशकलवदित्यनुमानं त्वित्यर्थः ॥ **भवतामिति** । सिद्धान्तिनामित्यर्थः । तैः सार्वज्ञादि-स्वीकारादिति भावः ॥

यादु०— एवमनुमायेति । अनिष्टप्रसङ्गरूपानुमानेन ज्ञात्वेत्यर्थः । अतो नान्यतरासिद्ध्यादिकं दोष इति भावः ।

वं०प०— धर्माभावलिङ्गकमिति । ब्रह्म, सार्वज्ञादिधर्मारोपाधिष्ठानं न, धर्मशून्यत्वादिति धर्माभावलिङ्गकानुमानं ज्ञेयम् ॥ **एवमनुमायैवेति** । यदि ब्रह्म धर्मशून्यं स्यात् तर्हि धर्मारोपाधिष्ठानं न स्यादित्यनुमायेत्यर्थः ॥ **उपरन्तव्यमिति** । तथा च तव स्वार्थानुमानं स्यादित्यर्थः ।

शे०चं०— धर्माभावलिङ्गकमिति । ब्रह्म न सार्वज्ञादिधर्मारोपाधिष्ठानं सर्वधर्मरहितत्वादिति धर्माभावलिङ्गकमित्यर्थः । का कथन्तेत्यत आह **भवतामिति** । सधर्मकब्रह्मवादिनामित्यर्थः ॥ **धर्मराहित्यवादिनेति** । धर्मराहित्यवादिन एव स्वार्थानुमाने न कश्चिद्दोष इत्याशयः ।

॥ इति अस्यापादनस्य धर्मराहित्यवादिमतानुसारित्वम् ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मण्यारोपसिद्ध्यर्थमन्यस्य धर्माणामारोपस्य कल्पनेऽनवस्थित्यापत्तिः ॥

१६० **सु०— ननु (च) धर्मारोपोऽधिष्ठानधर्माणां प्रधानस्य च प्रतीतावेवायतते न तु सत्तायाम् । इदन्त्वादिप्रतीतौ हीदं रजतमित्यादिरूपा प्रतीतिः स्यात् । साधारणधर्मप्रतीतिरेव च प्रधानं बुद्धि(स्थं क)स्थीकरोति । प्रधानप्रतीतिरेव चान्वयव्यतिरेकाभ्यामारोपोपयोगिनी । सत्ताया उपयोगाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः । उभयोपयोगे तु गौरवम् । अस्ति चाप्यत्राधिष्ठानधर्मादिप्रतीतिरारोपरूपा । न हीदं पूर्वोऽयं ब्रह्मणि धर्मारोपः । तथा च पूर्वारोपितधर्मप्रतीत्यधीनोऽयमुत्तरारोपो भविष्यति । पूर्वमेव चोत्तरस्य प्रधानमिति किमनुपपन्नमित्यत आह तदर्थमिति ।**

अनु०— तदर्थं यदि धर्माणामारोपः साऽनवस्थितिः ।

यदि ब्रह्मणि धर्मारोपसिद्ध्यर्थमन्यो **धर्माणामारोपः** कल्प्यते, तदा सोऽपि धर्मारोपो धर्मारोपान्तरायत्त इत्येवं प्रसक्ता**नवस्थितिः** स्यात् । सिद्धविषयत्वान्नेयमनवस्था दूषणमिति चेन्न, धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योः पूर्वसिद्धत्वेऽप्यारोपत्वकल्पनायामनवस्थाऽनिवारणात्, अस्या धर्मप्रतीतेरारोपत्वं पूर्वप्रतीतेरारोपत्वकल्पनाधीनं तस्या अपि तथेति । तदेवं ब्रह्मणि धर्मारोपासम्भवात् स्वतो निर्धर्मकत्वे वेदाप्रामाण्यादिप्रसङ्गान्न निर्धर्मकं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

परि०— **आयतत इति** । धर्माणां प्रधानस्य च या प्रतीतिः तदधीनो भवतीत्यर्थः । **न तु सत्तायामिति** । आयतत इत्यनुषङ्गः सत्त्वाधीनो नेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । रजताज्ञानिनोऽपि इदं रजतमिति भ्रान्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **उभयेति** । सत्ताप्रतीत्योरित्यर्थः । वस्तुस्थितिमभिप्रेत्याह **सिद्धत्वेऽपीति** । धर्मारोपोऽपीत्यादेरुपयोगं दर्शयन् 'यदि धर्मा न केचन ब्रह्मण' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति **तदेवं ब्रह्मणीति** ॥ *ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः ॥*

गु०दी०– **सत्ताया उपयोगाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गा**दित्यस्य अप्रतीतरजतस्यापि भ्रमप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

यादु०— **अतिप्रसङ्ग इति** । अनाकलितरजतस्यापि रजतारोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अनवस्थाऽनिवारणादिति** । तथा च धर्मसद्भावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि न तत्प्रतीतेरारोपत्वं प्रामाणिकम् अतो नेयमनवस्था सिद्धविषयेति भावः ।

वं०प०— **प्रतीतावेवेति** । प्रतीतिमेवापेक्षत इत्यर्थः ॥ **सत्तायामिति** । अधिष्ठानधर्मप्रधानयोः सत्तायामित्यर्थः । **पूर्वं** पूर्वारोपितो धर्मः ।

शे०चं०— ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् सार्वज्ञादेश्च मिथ्यात्वात् प्रकृतारोपेऽधिष्ठानधर्मसत्तायाः प्रधानसत्तायाश्चाभावेऽपि तत्सत्ताया धर्मारोपानुपयोगित्वादुपयोगिन्याश्चाधिष्ठानसाधारणधर्मादिप्रतीतेः प्रकृतेऽपि सत्त्वाद्युक्त एव ब्रह्मणि धर्मारोप इत्यभिप्रेत्य तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते **नन्विति** । ननु कुतोऽधिष्ठानधर्मप्रतीतेरेवारोपोपयोगः कथञ्चैवं सति प्रधानस्य बुद्धिस्थता तस्याधिष्ठानगतधर्मसाध्यतया तदभावेऽसम्भवादित्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति **इदन्त्वादिप्रतीतावित्यादिना** । स्याद्भवतीत्यर्थः । अस्त्वधिष्ठानप्रतीतेरेवारोपोपयोगित्वं तथाऽपि प्रधानप्रतीतेरेव तत्रोपयोगो न तत्सत्ताया इत्येतत्कुत इत्यतस्तत्प्रतीतेः कारणत्वं तत्प्रमाणोपन्यासेनोपपादयति **प्रधानप्रतीतिरेवेति** । एवं प्रधानप्रतीतेरुपयोगमुपपाद्य तत्सत्ताया उपयोगं दूषयिष्यन् किमत्र प्रधानसत्तामात्रमारोपोपयोगीत्यभिमतं किंवा तत्सत्ताप्रतीतिश्चेत्युभयमपीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सत्ताया इति** । सत्तामात्रस्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । अज्ञातरजतस्यापि शुक्तौ रजतारोपः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **उभयेति** । अस्त्वधिष्ठानधर्मादिप्रतीतेरेव धर्मारोपे उपयोगस्तथाऽपि न ब्रह्मणि धर्मारोपः सम्भवति । ब्रह्मणो निर्धर्मकतयाऽधिष्ठानधर्माप्रतीतेः सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वेन प्रधानप्रतीतेश्चासम्भवेन कारणीभूताया अधिष्ठानधर्मादिप्रतीतेरभावादित्यतो नाधिष्ठानधर्मादिप्रमात्वेन तत्प्रतीतेः कारणत्वमस्ति । गौरवात् । किन्तु भ्रमप्रमासाधारणतत्प्रतीतित्वेनैव । ततश्च निर्धर्मकत्वादिनाऽत्र प्रमारूपप्रतीत्यसम्भवेऽप्यारोपरूपायास्तस्याः सम्भवान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अस्ति चेति** । अस्तु तर्हि प्रथमारोप एवेयमनुपपत्तिः । ततः पूर्वमधिष्ठानादिधर्मप्रतीतेरारोपरूपाया अभावात् । अस्यैव प्रथमारोपत्वादित्यतोऽनादित्वादारोपपरम्परायाः प्रथमारोपस्यैवासिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याह **न हीति** । न चैवमपि कल्पाद्यभ्रमानुपपत्तिः । ततःपूर्वमारोपरूपाधिष्ठानादिधर्मप्रतीतेरभावादिति

वाच्यम् । तत्रापि कल्पान्तरीयसंस्कारस्य सम्भवात् । न च प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव भ्रमहेतुत्वान्नास्य भ्रमहेतुत्वमिति वाच्यम् । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावाद्भ्रमाभावादर्शनेन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानमात्रजन्यसंस्कारस्यैव तद्धेतुत्वेनादोषादित्याशयात् । धर्मारोपस्येदंप्रथमत्वाभावेऽपि किं सिद्धमित्यत आह **तथा चेति** ॥ **पूर्वमेवेति** । पूर्वारोपविषयीभूतमेवेत्यर्थः ।

सिद्धविषयत्वादिति । धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योः सिद्धत्वेन सिद्धविषयत्वादित्यर्थः ॥ **आरोपत्वकल्पनायामिति** । तत्प्रतीतेरारोपत्वस्याप्रामाणिकत्वान्न सिद्धविषयत्वमिति भावः । आरोपत्वकल्पनायामनवस्थामेवोपपादयति **अस्या इति** । किञ्चैवं कल्पाद्यभ्रमो न स्यात् । न च तत्पूर्वकल्पीयानुभवजन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति नारिकेलद्वीपवासिनोऽपि गुञ्जापुञ्जादौ ज्वलनसमारोपप्रसङ्गात् । संसारस्यानादितया कदाचित् तस्यापि ज्वलनानुभवसम्भवादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति **तदेवमिति** ।

वा०र०— स्यादित्येतत्तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति हृदि कृत्वा व्याचष्टे **स्याद्भवतीत्यर्थ इति** । नैकस्मिन्नसम्भवादित्यधिकरणे स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपक इत्यादेष्टीकायामुक्तेः । स्याच्छब्दस्य तिङन्तप्रतिरूपकस्य कथञ्चिदित्यर्थकत्वमिति च टीका । इत्संज्ञः स्यादिति वृत्तिव्याख्याने भवतीति व्याख्यानं शेष्यादौ । मिथ्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्ककथनस्थलीयन्यायामृतानुसारेणाह **अस्त्वधिष्ठानधर्मादिप्रतीतेरेवेत्यादिना** । **धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योरिति** । अत्र धर्मप्रतीतेः सिद्धत्वादनवस्थाप्रसञ्जनस्य विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तिरिति शङ्का शिष्यप्रतिवादिसाधारण्येन । धर्मिसद्भावस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वादनवस्थाप्रसञ्जनस्योक्तानुपपत्तिरिति शङ्कायाः शिष्येणैव कर्तव्यत्वात् शिष्यस्यैव सा शङ्केति न दोषः । एवं धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योरिति परिहारमूलेऽपि धर्मसद्भावसिद्धत्वोक्तिः शिष्यं प्रत्येव । तत्प्रतीतिसिद्धत्वोक्तिस्तूभयसाधारण्येनेति ज्ञेयम् । किं चैवं कल्पाद्येति पाठः ।

स०ना०— **तदर्थं यदि धर्माणामारोपः साऽनवस्थितिरिति** मूलसुधायां **पूर्वप्रतीतेरारोपत्वकल्पनाधीनमिति** । समानप्रकारविषयकयोः प्रतीत्योरेकस्याः प्रमात्वे अपरस्याः भ्रमत्वमयुक्तमिति एतद्भ्रमत्वं तद्भ्रमत्वाधीनमित्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मण्यारोपसिद्ध्यर्थमन्यस्य धर्माणामारोपस्य कल्पनेऽनवस्थित्यापत्तिः ॥

॥ इति 'आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरास'स्य प्रपञ्चनम् ॥

॥ इति आरोपितधर्मनिषेधस्यापि सर्वधर्मराहित्यप्रधानाभावाभ्यामारोपायोगादेव निरासः सप्रपञ्चः ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे श्रुतीनां मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वेन निर्विषयत्वविपरीतबोधकत्वाद्यापत्त्याऽप्रामाण्यहेयत्वाद्यापत्तयः ॥

॥ इति मायामात्रपदार्थभूतसदसद्विलक्षणमित्यत्र सद्विलक्षणशब्दयोरर्थानां विकल्पपूर्वकं दूषणकथनम् ॥

* * *

।। अथ सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये कथितस्य विश्वभ्रान्तिकल्पितत्वस्य दूषणम् ।।

।। अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रमाणाभावः ।।

।। अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः ।।

१६१ **सु०—** यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषयितुमीश-तज्ज्ञानेत्यादिको ग्रन्थः ।। तथाहि । विश्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वं वदता तत्र प्रमाणं वक्तव्यम्, तत्किं प्रत्यक्षं स्यादनुमानं वाऽऽगमो वा ।। न तावत्प्रत्यक्षम्, तस्य सत्य(तत्सत्य)त्व-ग्राहित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सत्यत्वमक्षजप्राप्तमनुमागमे'त्यादिनेति भावः ।

यादु०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अनुपदमेवेति शेषः ।

शे०चं०— 'ईशतज्ज्ञाने'त्यादेरुत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वप्रकृतोपयुक्तार्थाप्रतिपादकत्वादसङ्गतिमाशङ्क्य तदसङ्गतावपि व्यवहितप्रकृतार्थोपपादकतया तत्सङ्गतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्यवहितेन सङ्गतिं दर्शयति **यदुक्तमिति** ।। **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सत्यत्वमक्षजप्राप्तमि'त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— अव्यवहितपूर्वप्रकृतेति पाठः । बुध्या प्रकृतं व्यावर्तयितुमुक्तं **पूर्वेति** । **उपयुक्तेति** स्वरूपकथनम् । **असङ्गतिमाशङ्क्येति** । असङ्गतिरित्याशङ्क्येत्यर्थः । व्याख्याननिमित्तं त्वसकृदुक्तं वक्ष्यते ।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रत्यक्षप्रमाणाभावः ।।

* * *

।। अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावः ।।

१६२ **सु०—** नाप्यनुमानम् । शून्यसमयनिरासे (न) निरस्तत्वात् । अधिकं च दूषणं वक्तुमाह **ईशेति** ।

अनु०— **ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः ।**
भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते ।
तन्मात्रस्यान्यथाभावे किन्न स्याद्विश्वसत्यता ।

यद्यप्यत्र 'भ्रान्तिर्विश्वस्ये'त्यादिनैवालम् । तथाऽपि ये विश्वं प्रमाणप्रमेयप्रमातृ-प्रमितिभेदेन चतुर्विधमाचक्षते तन्निराकरणप्रस्तावनाय प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदेन त्रिविधमेव

विश्वमिति प्रतिज्ञातुमीशेत्याद्युक्तम् । तत्रेशमातृपदाभ्यां परापरप्रमात्रोर्ग्रहणम् । यद्यपि मातृपदेनैव ईश्वरोऽपि लभ्यते, तथाऽपि तस्य नियतं प्रमातृत्वमन्येषां तु विपर्ययादि-सम्भवादनियतमित्यादिविशेषद्योतनाय पृथग्ग्रहणम् । वेदाक्षजानुमापदैः करणफलरूप-प्रमाणस्वीकारः । वेदपदमागमो(मात्रो)पलक्षणम् । अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरस्त्येव । ईश्वरादि(र)ज्ञानं न वेदादिपदैः सङ्गृह्यते, अकरणत्वादफलत्वाच्च । भवति च प्रमाण-मित्यतस्तज्ज्ञानेति पृथगुक्तम् । नित्यज्ञानमात्रोपलक्षणं चैतत् । पूर्वशब्देन कर्मधारयं विधाय तत इनिप्रत्ययः, प्रत्ययार्थस्तु प्रमेयम्, तथाच प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्येत्यर्थः ।

यद्वेशमातृशब्दाभ्यां तद्वाक्यं गृह्यते, वेदशब्दश्चापौरुषेयवाक्यवचन एव, पूर्वशब्दः (क)कारणार्थः, प्रमाध्याहारेण तत्सम्बन्धः । ततश्चेशवाक्येशादिज्ञानवेदाक्षजानुमानानी-श्वरप्रमातृवाक्यरूपप्रमाणवतः सर्वप्रमाणसिद्धस्येत्युक्तं भवति ।

भ्रान्तिः भ्रान्तिकल्पितत्वम् । येनेत्यतो लब्धमेकत्वमेवेत्यवधार्यते ॥ मानाभासे-नेति । स्वभावतो दुर्बलेनानुमानेन इत्यर्थः । अन्यथाभावे अप्रामाण्ये । किमाक्षेपे ।

एतदुक्तं भवति । विश्वं तावत् स्वभावतो बहुत्वेन च प्रबलैरीशवाक्यादिभिः सर्वैः प्रमाणैः सत्यतयाऽवगतम्, तेषां 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इत्यादीनामन्यत्र दर्शितत्वात् । विवादपदं मिथ्या, दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतवत्, अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठा-त्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वात्पटान्तरवदित्यादिकं विश्वमिथ्यात्वानुमानं तु स्वभावैकत्वाभ्यां दुर्बलम् । तथा च प्रबलप्रमाणविरुद्धस्यानुमानस्य अप्रामाण्योपपत्तेः विश्वस्य सत्यत्वमेव युक्तमिति ।

परि०— निरस्तत्वादिति । 'नासतो दृष्टत्वादि'त्यधिकरणे 'दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्न-वच्चेदियं च मा । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेदि'त्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ इत्यादिविशेषेति । निरतिशयसातिशयत्वादिरादिपदार्थः । ननु वेदानुमानपदाभ्यां भावकरणव्युत्पत्त्या कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वा फलकरणयोर्ग्रहणप्राप्तावपि अक्षजपदेन फलमेव प्रतीयते न करण-मित्यत आह अक्षजत्वमिति । सन्निकर्षस्यैव करणत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । ननु बहुव्रीहिपक्षे मातृ-पूर्वस्येति भाव्यमित्यतो नायं बहुव्रीहिरित्याह पूर्वशब्देनेति । ईशादयश्च ते पूर्वाश्च ईशतज्ज्ञानवेदा-

क्षजानुमामातृपूर्वाः ते अस्य सन्तीति मत्वर्थे 'अत इनि ठनावि'तीन्प्रत्यय इत्यर्थः । विशेष्याकाङ्क्षायामाह **प्रत्ययार्थस्त्विति** । 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुर्ज्योतिष्मतीलोचने' इत्यादिबहुप्रयोगदर्शनान्न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति न शङ्क्यमिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । तत्त्वोद्योततत्त्वनिर्णयादाविति भावः । 'असत्यमि'ति गीतास्थवाक्ये मिथ्यात्ववादिनां निन्दनेन जगत्सत्यतावगतेः । 'अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं ने'ति वाक्ये ईशज्ञानेन विश्वसत्यत्वप्राप्तेः, 'विश्वं सत्यमि'त्यादिवेदेन, तत्रोक्तपटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षादिना च सत्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । व्यक्तिबहुत्वेऽप्येकजातीयतया अनुमानत्वेनैकत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ।

गु०दी०— **प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदेने**त्यत्र स्वमते प्रमाया अपि केवलप्रमाणत्वेन प्रमाण एवान्तर्भावात्त्रित्वमिति भावः । **अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरस्त्येवे**त्यत्र अक्षजशब्देन फलमात्रप्राप्तावपि प्रत्यक्षानुप्रमाणप्राप्तिः कथमित्यत उक्तं **ज्ञानसन्निकर्षयो**रिति । व्यापारप्राधान्यपक्षे सन्निकर्षस्यापि प्रत्यक्षत्वादिति भावः । **तत इनिप्रत्यय** इत्यत्र ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमा मातरः पूर्वाश्च ते तथोक्ताः अस्य सन्तीति पूर्वी । अन्यथा ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातरः पूर्वा यस्येति बहुव्रीहिरेव स्यात् तदा इनिप्रत्ययस्य च नावकाश इति भावः । प्रमाणानि प्रमेयस्य न कारणानीत्यतः प्रमाध्याहारेण तत्सम्बन्ध इत्युक्तम् । **स्वभावैकत्वाभ्या**मित्यत्र अनुमानजात्याक्रान्ततयैकत्वमित्यर्थः ।

यादु०— इत्यादिविशेषद्योतनायेत्यत्रादिपदेनेश्वरस्य स्वतन्त्रस्वरूपचैतन्यमात्रानुबन्धि च प्रमातृत्वमन्येषां तु न तथेत्यादिविशेषसङ्ग्रहः । ननु वेदानुमानशब्दयोर्भावकरणसाधनत्वात् ताभ्यां करणफलरूपप्रमाणस्वीकारसम्भवेऽप्यक्षजपदेन कथं तदुभयस्वीकार इत्यत आह **अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरिति** । ईश्वरादीत्यत्रादिपदेनास्मदादिस्वरूपज्ञानसङ्ग्रहः । ननु बहुव्रीह्याश्रयेण प्रमेयलाभे इनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यत आह **पूर्वशब्देनेति** ॥ **प्रमाऽध्याहारेणेति** । पूर्वशब्दात्पूर्वमिति शेषः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । अनुमानानां बहुत्वेऽप्यनुमानत्वेनैकत्वमित्याशयः ।

वं०प०— प्रमितिः **ज्ञातता** ॥ **आगममात्रेति** । तेन पौरुषेयागमसङ्ग्रहः । ईश्वरादिज्ञानमित्यत्रादिपदेन नित्यभूतं जीवानां स्वरूपज्ञानं ग्राह्यम् ॥ **अकरणत्वादिति** । ज्ञानस्य ज्ञप्तिरूपत्वेन करणत्वाभावात् ॥ **अफलत्वाच्चेति** । नित्यत्वेन जन्यत्वाभावादिति भावः ॥ **पूर्वशब्देनेति** । अत्र पूर्वशब्दः आद्यर्थकः । तथा चेशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातारश्च ते पूर्वाश्च ते तथेशाद्याः पूर्वे यस्य प्रमेयस्य तत्तथोक्तं तस्येत्यर्थः । नन्वत्र प्रमेयरूपविश्वसङ्ग्रहः केनेत्यत आह **प्रत्ययार्थस्त्विति** । इनिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ **अपौरुषेयेति** । पौरुषेयागमस्येशमातृपदाभ्यां तद्वाक्यगृहीतत्वेन प्राप्तत्वात् । फलितमाह **सर्वप्रमाणेति** ॥ **येनेत्यत इति** । एकवचनादित्यर्थः ।

शे०चं०— **निरस्तत्वादिति** । 'दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेदि'त्यादिनाऽनूद्य माध्यमिकसमयनिराकरणावसरे निरस्तत्वादित्यर्थः । प्रमातृप्रमितिभेदेनेत्यत्र प्रमितिशब्दो ज्ञाततापरः ॥ **तन्निराकरणेति** । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'त्यादिनेति शेषः । 'इत्यादिविशेषद्योतनाये'त्यत्रादिपदेनेश्वरस्य स्वतन्त्ररूपचैतन्यमात्रानुबन्धिप्रमातृत्वमन्येषां तु न तथे-त्यादिविशेषपरिग्रहः । ननु वेदपदेनापौरुषेयवाक्यतज्जन्यज्ञानयोरुक्तरीत्या सङ्ग्रहसिद्धावपि पौरुषेयागमतज्जन्य-ज्ञानयोर्न सङ्ग्रह इत्यत आह **वेदपदमिति** । ननु वेदानुमानशब्दयोर्भावकरणसाधनत्वात्ताभ्यां करणफलरूप-प्रमाणद्वयस्वीकारसम्भवेऽप्यक्षजपदेन कथं तदुभयस्वीकार इत्यत आह **अक्षजत्वमिति** । ईश्वरादिज्ञानमित्यादि-पदेन लक्ष्म्यादिस्वरूपज्ञानसङ्ग्रहः ॥ **अफलत्वाच्चेति** । वेदादिजन्यज्ञानानामेव फलतया गृहीतत्वादीशादिज्ञानस्य च तदजन्यत्वादफलत्वमिति भावः । तज्ज्ञानेत्युक्त्याऽकरणस्याफलस्य चेश्वरज्ञानस्य प्रमाणतया सङ्ग्रहसिद्धावपि तादृशस्य लक्ष्म्यादिस्वरूपज्ञानस्य कथं प्रमाणतया सङ्ग्रहसिद्धिरित्यतस्तज्ज्ञानपदस्य नित्यज्ञानमात्रोपलक्षकत्वा-त्तेनैव तत्सिद्धिरित्याह **नित्येति** ।

नन्वत्रेशादयः पूर्वे यस्येति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभादिनिप्रत्ययस्य (ईशादयश्च ते पूर्वे चेशतज्ज्ञानवेदा-क्षजानुमातृपूर्वास्तेऽस्य सन्तीति मत्वर्थे इनिः) वैयर्थ्यमित्यतो बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैयर्थ्य-दोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य मतुबर्थप्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न दोष इत्याशयेनाह **पूर्वशब्देनेति** । न च तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टव्यो लघुत्वादिति न्यायाच्छब्दांन्तरत्वाश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देना-भिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणं दोषः स्यादेवेति वाच्यम् । बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयस्य मत्वर्थीये शब्द-गौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदभिमतत्वात् । अत एव टीकायां 'यद्विकारी'त्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थ-गौरवाप्रसङ्गेन शब्दगौरवस्यैव लाघवन्यायविरुद्धत्वात् । प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवन्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगतकर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां 'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यमि'ति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शित-त्वाच्चेति सकलमकलङ्कमिति सम्प्रदायः ॥ गुरवस्तु यदा कर्मधारयमत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्य-माश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्ति-गौरवम् । यदा च पूर्वमेवान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवम्। कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवम् । बहुवीहिस्त्वन्यानपेक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तम् । तथाऽप्यन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुव्रीहेरेव प्रसङ्गेन सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तदुपपादनार्थं प्रवृत्तात् 'सर्वादिः कर्मधारयादिनिरि'ति भाष्यकारीयवचनाल्लाघवानाश्रयणेन वाचनिकः कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति प्राहुः ।

प्रत्ययार्थ इति । इनिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रमेयत्रैविध्यकथनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः प्रकृ-तोपयुक्तार्थसूचकतया पूर्वार्धं व्याचष्टे **यद्वेति** । नन्वेतद्बाधितम् । ईशवाक्यादीनां विश्वं प्रत्यकरणत्वादित्यत-

स्तदकरणत्वेऽपि तत्प्रमाकरणत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितमध्याहरति **प्रमाऽध्याहारेणेति** । पूर्वपदात्पूर्वमिति शेषः । ईशप्रमातृशब्दाभ्यां तद्वाक्यस्य वेदशब्देनापौरुषेयवाक्यस्य ग्रहणेन पूर्वशब्दस्य करणार्थत्वस्वीकारेण ततः पूर्वं प्रमापदाध्याहारेण च सिद्धं तज्ज्ञानशब्दस्य च पूर्वमेवार्थमभिप्रेत्य विशेषणार्थमाह **ततश्चेति** । अनेनापि कः प्रकृतोपयुक्तो विशेषः सूचित इत्यतो निष्कृष्टं मत्त्वर्थमाह **सर्वेति** । विश्वस्य परेण भ्रान्तित्वस्य मानाभासेन कल्पनादाह **भ्रान्तिकल्पितत्वमिति** ॥ **अवधार्यत इति** । ततश्च नैवशब्दवैयर्थ्यमिति भावः । प्राबल्यचिन्तावसरे आभासत्वोक्तेरनौचित्यं मनसि निधाय तात्पर्यमाह **स्वभावतो दुर्बलेनेति** ।

मूले बहुप्रमाणोपन्यासविशिष्यतदुपन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य बाधकत्वाद्युपयोगिप्राबल्यादिसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्तद्विशेषणसूचितमर्थविशेषं दर्शयन्नेव किंशब्दोक्तमाक्षेपमुपदर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** । इत्यादिकमित्यादिपदेनैतत्पटात्यन्ताभाव एतत्तन्तुनिष्ठ एतत्पटानाद्यभावत्वादेतत्पटान्योन्याभाववदित्याद्यनुमानपरिग्रहः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । यद्यपि मिथ्यात्वसाधकानामनुमानानामपि बहुत्वान्नैकत्वम् । अत एव टीकायामित्यादिकमित्यादिपदं तथाऽपि सत्यत्वसाधकानां प्रमाणानां विजातीयानां बहुत्ववद्विजातीयप्रमाणबहुत्वाभावाभिप्रायेणेयमेकत्वोक्तिरित्यवधेयम् ।

वा०र०— तत्र तत्र प्रमितिर्नाम प्रमातृचतुर्थविधात्वेनोक्तेति भ्रान्तिवारणायाह **प्रमितशब्द इति** । यथाश्रुतार्थत्वे करणफलसाधारण्येनेशतद्धानेत्यादिनोपपादनानुपपत्तिरिति ध्येयम् । **इत्यादिनेति** । इत्याद्यनुव्याख्यानेनेत्यर्थः । **अक्षजत्वमितीति** । तच्चेन्द्रियं करणं धर्मि परित्यज्य व्यापारप्राधान्यविवक्षया प्रमाणलक्षणाद्युक्तप्रत्यक्षलक्षणानुसारेणेति ज्ञेयम् । **नन्वत्रेशादयः पूर्वे यस्येत्यादि** । अत्र बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोग इत्येतन्मध्ये दीपिकान्यायेनोत्तरत्रेव पूर्वत्रापि सम्बध्यते । ततश्चेशतज्ज्ञानवदक्षजानुमातारः । पूर्वे यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्येनिप्रत्ययप्रयोगाङ्गीकारे बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभादिनिप्रत्ययस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । अयं शङ्काशयः । यथार्थज्ञानवानित्यत्र हि यथार्थज्ञानमस्यास्तीति मत्वर्थे मतुप्प्रत्ययो वाच्यः । तत्र हि यत्प्रातिपदिकात् तदर्थयुक्तत्वलाभाय मतुप् प्रयुज्यते तत्प्रातिपदिकेऽपि यथार्थज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिराश्रयणीयः । तथा च यथार्थज्ञानोपेतत्वरूपार्थलाभाय मत्वर्थप्रयोगं कुर्वताऽप्यवश्यं प्रातिपदिके बहुव्रीहिराश्रयणे कर्तव्ये तेन बहुव्रीहिणैवोक्ते मत्वर्थलाभान्मतुप्प्रयोगवैयर्थ्यं प्राप्नोति । एवमीशादिलक्षणपूर्वोपेतत्वलाभायाश्रीयमाणमतुबर्थे इनिप्रत्ययोऽपि यत्प्रातिपदिकात्पूर्वान्तात् तत्प्रातिपदिकेऽपीशादिपूर्वेत्यस्मिन्नीशादयः पूर्वे यस्येति यदि बहुव्रीहिराश्रीयते तर्हि तेनैवोक्तपूर्वोपेतत्वरूपार्थलाभात् तल्लाभायेनिप्रत्ययो व्यर्थ इति । उपलक्षणं चैतत् । उक्तार्थलाभाय मतुबर्थेनिप्रत्ययाश्रयणेऽपि प्रातिपदिके बहुव्रीहावाश्रिते सति तद्बलेन ईशादिपूर्वोपेतरूपबहुव्रीह्यर्थेनोपेतत्वमेव मत्वर्थीयेन प्राप्तमिति विश्वस्य स्ववत्वबोधापत्त्या विरुद्धार्थत्वं च प्राप्नोतीत्यपि द्रष्टव्यम् । बहुव्रीहितायामिनेवैयर्थ्यादिति वक्ष्यमाणगीताभाष्यटीकावाक्यस्याप्ययमेवार्थः । एतेनोक्तरीत्या विरुद्धार्थत्वस्यैव प्राप्तेर्विगतार्थत्वरूपवैयर्थ्यशङ्का न युक्तेति शङ्कानवकाशः । यत्प्रातिपदिकादित्यादिपूर्वोक्तरीत्या विगतार्थत्वस्यापि प्राप्तेः सुलभत्वात् । बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभेनेनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यादिवृत्त्यादिग्रन्थोऽप्येकदेशिशब्दस्थलीयो व्याख्येयः । **बहु-**

व्रीहिमाश्रित्येति । तदर्थलाभाय यत्प्रातिपदिकादिनिप्रत्ययाश्रयणं तत्प्रातिपदिके बहुव्रीहिमाश्रित्य तदर्थलाभाय मतुबर्थप्रत्ययभूतेनिप्रत्ययस्यापि प्रयोगो विवक्षित इत्यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः । मतुबर्थेति व्याख्यानेन तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति लक्षणान्मतुपोऽस्यास्मिन्निदमित्यर्थे विधानसिद्धयोक्तार्थे प्रवर्तमानानामिनिप्रत्ययादीनां मतुप्प्रत्ययार्थेनार्थत्वम् । अत एव मत्वर्थीयाः प्रत्यया इति तेषु व्यवहार इति दर्शितमिति ज्ञेयम् ।

वैयर्थ्येति । बहुव्रीहिणैव मत्वर्थेत्युक्तरीत्या वैयर्थ्येत्यर्थः । विरुद्धार्थत्वमपि प्रागुक्तरीत्या प्रसज्यत इति तत्प्रसङ्गोऽप्युपलक्षणया ज्ञेयः । **कर्मधारयमिति** । ईशादयश्च ते पूर्वे चेति कर्मधारयमित्यर्थः । **मतुबर्थेति** । ईशादिपूर्वेऽस्य सन्तीति उक्तपूर्विण इति मतुबर्थे इनिप्रत्ययप्रयोग इत्यर्थः । **शब्दान्तरत्वादिति** । बहुव्रीहिप्रसक्तिरहितशब्दत्वादित्यर्थः । अत एवोक्तमनादिमत्परं ब्रह्मेति त्रयोदशगीताभाष्यटीकायाम् । ननु बहुव्रीहिमाश्रित्य पुनः मतुपः प्रयोगे दोषः स्यान्न चैवम् । किन्तु शब्दान्तरमेवैतदित्यादीति भावः । उक्तस्थलीयबहुव्रीहिं विवक्षित्वाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थेत्यादि परिहारानुसारेणाशङ्कते **न च तथापीति** । **कर्मधारयेति** । 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादयः' इत्येतन्मूल 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो' इत्येतत्समानार्थकर्मधारयमत्वर्थीयादित्यादिन्यायादित्यर्थः । **शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपीति** । शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि दोषः स्यादिति सम्बन्धः । कोऽसौ दोष इत्यत उक्तं **बहुयत्नाश्रयणमिति** । दोषत्वोपपादनं बहुव्रीहीतीति योजना । अयमाशयः । 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरण' इति द्वितीयस्थसूत्रीयवृत्त्यादावेको देशो यस्येति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभेनेनिवैयर्थ्यमित्याशङ्कापरिहारायैकश्चासौ देशश्चैकदेश इति कर्मधारयमाश्रित्येनिप्रत्ययोऽङ्गीकृतः । तत्राप्येकदेशशब्दान्मत्वर्थीयस्य न कर्मधारयादित्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते एकदेशशब्दस्तु कर्मधारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्वं यथा कृष्णसर्पवानितीति मञ्जर्युक्तरीत्या बहुव्रीहिपरिहाराय कर्मधारयाश्रयणेऽपि अवयवे रूढ एवैकदेशशब्दो गृह्यते । अन्यथैकदेशिशब्दोक्तावयविता न लभ्यते । ततश्च कर्मधारयस्यैकदेशशब्दस्य शब्दान्तरत्वेऽपि मत्वर्थीयानुपपत्तिरेवेति शङ्कानवकाशः । वस्तुतः कर्मधारयत्वेऽप्यवयवे रूढत्वेन कर्मधारयाविवक्षोपपत्त्येनिप्रत्ययोपपत्तेरित्युपपादनप्रकारो निरूपितः । तस्मादेवं विज्ञायते बहुव्रीहिपरिहाराय कर्मधारयाश्रयणेन शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयादित्येतन्न्यायविरुद्धबहुयत्नाश्रयणं दोष एव । अन्यथैकदेशिशब्दान्तर्गतैकदेशशब्दे रूढताश्रयणानुपपत्तेः । उक्तं च शेष्यां तद्रमायां च । एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान् वल्मीक इतिवदिति । तस्मात्प्रकृते ईशादयश्च ते पूर्वे चेति कर्मधारयाश्रयणेन बहुव्रीहिप्रसक्तिशून्यशब्दान्तरत्वेऽपि शब्दगौरवापादकमत्वर्थीयानुपपत्तिरेव । न ह्येकदेशशब्दस्येवेशादिपूर्वशब्दस्यापि रूढत्वम् । येनैकदेशशब्दतुल्यत्वं सम्भाव्यं स्यादिति । सत्यं मञ्जर्यादावेकदेशिशब्दे पूर्वोक्तरीत्या मत्वर्थीयोपपादनाय प्रयासः कृत इति । न तावता तद्रीत्यनुसारेण प्रकृते परिहारायोग इति शङ्क्यम् । तदुक्तप्रकारस्यात्रासम्भवेऽपि गीताभाष्यटीकानुसारिप्रकारान्तरेणैव मत्वर्थीयोपपादनसम्भवादित्याह **बहुव्रीह्यपेक्षयेति** । नीलं रूपं ययोस्तौ नीलरूपावित्यादिबहुव्रीहिपक्षे शब्दलाघवेऽपि नीलं च तद्रूपं चेति कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीयाश्रयणे नीलरूपिणावित्यादिरूपेण शब्दगौरवापत्त्या बहुयत्नाश्रयणं दोषस्तत्र दृष्ट इति भावः ।

शब्दसाम्य इति । नीलरूपी नीलरूपिणेत्यादौ बहुव्रीहिकर्मधारययोः शब्दसाम्यमेवेति भावः । कुतो लाघवं ग्रन्थकृदभिप्रेतमिति ज्ञायते । येनोक्तरीत्या शब्दगौरवलाघवाभ्यां वैषम्याश्रयणं युक्तमिति प्रतीम इत्यत आह **अत एव टीकायामिति** । गीताभाष्यटीकायामित्यर्थः । **यद्विकारीत्यत्रेति** । 'यद्विकारि येन विकारेण युक्तमि'त्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे टीकायां यो विकारो यस्य यद्विकारीति कश्चित् । तदसत् । बहुव्रीहितायामिनेवैयर्थ्यात् । किन्तु यश्चासौ विकारश्च यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्विकारीति भावेनाह **यदिति** । अत्र येन विकारेणेत्यनेन कर्मधारयं सूचयति । युक्तमितीनेरर्थमिति टीकायामुक्तम् । तत्र कर्मधारयात्परत एव मत्वर्थीयः । न च बहुव्रीहिनिर्वाह्यतया मत्वर्थीयायोगः । लाघवमूलकन्यायबलेन शब्दगौरवस्थले तत्परित्यागेऽपि यद्विकारीत्यत्र गौरवाभावादिति 'अनादिमत्परं ब्रह्मे'ति श्लोकीयटीकोक्तरीत्या प्रकृते शब्दगौरवाभावेन लाघवन्यायानादरणोपपत्तेरित्यादिसमाधानमभिप्रेतमिति कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्युपगमः स्पष्ट इति भावः । अत एव वक्ष्यति **बहुव्रीहौ मत्वर्थीये चेत्यादि** । **अनादिमदित्यत्रेति** । अयमर्थः । आदिमद्देहादिवर्जितमनादिमत् । अन्यथाऽनादीति स्यादित्येतद्भाष्यव्याख्यावसरे 'आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, न आदिमत् अनादिमदि'ति व्याख्याने न विद्यते आदिरस्येत्यनादीति बहुव्रीहित्वाश्रयणेनैव विवक्षितार्थसिद्धेर्मतुपो वैयर्थ्यं दोषं पश्यतः केचित अनादीति मत्परमिति च पदे विच्छिद्येत्याद्युक्त्वा यथा मतुपो न वैयर्थ्यं तथा व्याचष्टे **आदिमदिति** । आदिरेषामस्तीत्यादिमन्ति । न विद्यते आदिमन्ति यस्य तदनादिमदित्यादिटीकायामनादिमच्छब्दे कर्मधारयोत्तरं मत्वर्थीयानङ्गीकारः । ननु बहुव्रीहिमाश्रित्येत्यादिवक्ष्यमाणशङ्कासमाधानग्रन्थोक्तरीत्या शब्दगौरवदोषस्य सत्त्वादित्यतः तदेतदाह **बहुव्रीहावित्यादि** । इदं च तत्रत्याद्ययोजनाश्रयणमनुसृत्योक्तम् । अथवा पूर्वोक्त एव विग्रह इत्यादि द्वितीययोजनायां तु अनादीत्येवोक्ते न आदि अनादीति ब्रह्मणः कारणत्वाभावप्रतीत्यादिकं स्यादित्यतस्तत्परिहाराय मतुप्प्रत्ययान्तेन नञ्समासाश्रयणमिति प्रतिपादनानुसारेण बहुव्रीहिपरित्यागेन नञ्समासो मतुबन्तेनेत्याश्रयणे प्रयोजनान्तरस्योक्तत्वात् । शास्त्रयोनित्वाधिकरणीयवाक्यार्थचन्द्रिकायां तदव्यभिचारिणेत्येतदुपपादनावसरे प्रयोजनसद्भावेन गौरवो न दोष इति गौरवमङ्गीकृत्यापि तस्य प्रयोजनवत्त्वेन समाधानाच्च । तद्वत्प्रकृतेऽपि मातृभ्यः पूर्वे मातरश्च ते पूर्वे इत्याद्यर्थप्रतीतिवारणाय गौरवाश्रयणमित्यपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । अथवा पूर्वयोजनायामस्वरसस्य तत्रानभिप्रेतत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । अत एव द्वितीययोजनोत्तरमेव ननु बहुव्रीहिमाश्रित्येत्यादिशङ्कादिकमित्यवधेयम् ।

अस्तु तर्हि शब्दगौरवादेवानादिमदित्यत्रेव कर्मधारयमत्वर्थीयस्यानङ्गीकर्तव्यत्वमित्यतोऽत्र यद्विकारीत्यत्रेव तदभावान्नानुपपत्तिरित्याह **प्रकृते चेति** । वस्तुगतिमनुरुध्य चैतच्छब्दगौरवाभाववर्णनम् । न तु शब्दगौरवे कर्मधारयमत्वर्थीयानुपपत्तिपरलाघवन्यायादरणावश्यकत्वाभिप्रायेण । न्यायमनादृत्यापि शब्दगौरवेण न्यासादौ कर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणामुपलम्भेन तद्वदेव शब्दगौरवेऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयोपपत्तेरित्याह **लाघवन्यायेति** । न्यासादीत्यादिपदेन मेघरघुकुमारादेर्ग्रहणम् । ते च स्थलविशेषोट्टङ्कनेन दुर्घटवृत्त्यनुसारेण लेखनीयाः सन्ति । **सम्प्रदाय इति** । उपदेशपरम्परामात्रमित्यर्थः । उक्तं च 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोः' इति द्वितीयाध्याय-

गीताभाष्यव्याख्यावसरे आगमो ग्रन्थनिबन्धं वाक्यं सम्प्रदायस्तूपदेशपरम्परामात्रमिति । **गुरवस्त्विति** । अयं च प्रकारो यद्यपि शास्त्रयोनित्वाधिकरणे न गुरुभिर्निरूपितः यद्यपि च गीताभाष्यटीकानुसारेण शब्दगौरवादिमूलक-कर्मधारयमत्वर्थीयादिपरित्यागादिप्रवचनावसरेऽपि न निरूपितः, तथापि गुरुपादस्मरणैकलब्धग्रन्थान्तरानुसारे प्रकारोऽयं गुरुनिरूपितत्वेनाभिहित इति ज्ञेयम् । सम्प्रदायपक्षे बहुव्रीहिकर्मधारयमत्वर्थीयपक्षयोः शब्दगौरवा-भावस्थले बहुव्रीहिपरित्यागेन कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तमिति प्रतिपादितम् । तदा आक्षेपेण समाधानान्तर-परोऽयं गुरुपक्षः । तत्र बहुव्रीहिकर्मधारयपक्षयोर्न तावद्गौरवाभावमात्रम् । प्रतिपत्तिगौरवस्य कर्मधारयमत्वर्थीयपक्षे सत्त्वादित्याह **यदा कर्मधारयादिति** । **स्वपदार्थेति** । वर्तिपदार्थेत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । नीलं रूपमस्येति मत्वर्थीयोत्पत्तिस्थले अस्येत्युक्तान्यपदार्थं प्रति गुणत्वमाश्रित्येत्यर्थः । **प्रतिपत्तीति** । वर्तिपदार्थमध्ये तत्पुरुष-स्योत्तरपदार्थप्रधानतया समानाधिकरणतत्पुरुषरूपकर्मधारये कस्यचित्पदार्थस्य कञ्चन प्रति प्रधानत्वमन्यस्य च तं प्रति गुणत्वमिति प्रतिपाद्य पश्चान्मत्वर्थीयोत्पत्तिकाले सर्वेषां वर्तिपदार्थानामन्यपदार्थं प्रति गुणत्वं प्रत्येतव्य-मिति प्रतिपत्तिगौरवमित्यर्थः। **गुणभाव इति** । गुणभावमात्रमित्यर्थः। न तु प्रथमतः प्राधान्यविवक्षाऽप्यस्ति । येन कर्मधारयमत्वर्थीयस्थलवत्प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । **लाघवमिति** । प्रतिपत्तिद्वयाभावात् तल्लाघव-मित्यर्थः । एवं प्रतिपत्तिगौरवमुपपाद्य शब्दगौरवमप्युपपादयति **कर्मधारय इति** । **शब्दगौरवमिति** । अर्थबोधाय बहुशब्दापेक्षारूपं शब्दगौरवमित्यर्थः । **शब्दलाघवं चेति** । अर्थबोधायाल्पशब्दापेक्षेत्यर्थः । एवं बहुव्रीहिकर्म-धारयमत्वर्थीययोः प्रतिपत्तिशब्दगौरवभावाभावाभ्यां विशेषान्न विशेषेण कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तमिति सम्प्रदायमतारुचिमुपसंहरति **इति न कर्मधारयेति** । तर्हि कथं कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं ग्रन्थकारीयं समर्थनीय-मित्यतः स्वाभिप्रेतं समाधानमाह **तथाप्यन्येति** । प्रतिपत्तिलाघवानुसारेण यदि प्रथमत एवान्यपदार्थविवक्षा तर्हि सर्वधनीत्यादावपि तद्विवक्षया बहुव्रीहिप्रसङ्गे सर्वं धनं यस्येत्यादि विग्रहानुसारेण सर्वधन इत्यादेरेवापत्त्या सर्वधनी इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । किञ्च सर्वं धनं यस्येति बहुव्रीहिपक्षे गोधन इत्यादाविव सर्वपदोक्तस्य धनताप्रतीत्या सर्वस्य धनतायाश्च बाधिततया सर्वं यद्धनमिति धनगतसामस्त्यप्रतिपादनालाभाच्च न बहुव्रीह्याश्रयणं युक्तम् । तदेतदप्याह **अभियुक्तप्रयोगानुपपत्तीति** । प्रयोगे विवक्षितार्थस्यालाभरूपानुप-पत्तीत्यर्थः ।

सर्वादेरिति । सर्वशब्दपूर्वपदकात्कर्मधारयादित्यर्थः । सर्वपूर्वपदकानामेवोदाहरणात् । तथापि तत्र सर्वाद्यादेरिति विवक्षितत्वात् प्रथमादिपदेनाविर्भूतादिपदग्रहो युक्तः । सर्वादिश्चाकृतिगणत्वं भाष्यकृदभिप्रेतम् । तेन विवक्षितसर्वप्रयोगसिद्ध्या आविर्भूतस्वरूपिणामित्यादिगीताभाष्याद्युदाहृतप्रमाणप्रयोगो युक्तो भवति । अन्यथा अभियुक्तप्रयोगसंरक्षणाय प्रवृत्तो भाष्यकारः अर्धजरतीयहतः स्यात् । तथा च आकृतिगणसर्वाद्यन्तःपातीशादि-पूर्वशब्दाख्यपूर्वपदककर्मधारयादपि द्वितीयस्थवर्णो वर्णेनेत्येतत्सूत्रीयसर्वादेरिति भाष्यकारवाक्येनैव वाचनिक इनिप्रत्यय इत्यर्थः । वाचनिक इत्यनेनेदमभिप्रैति । सामान्यलक्षणप्राप्तेन कर्मधारयमत्वर्थीयादित्यादिना निषेध-प्रसङ्गे तदपवादेन भाष्यकृतेनिप्रत्ययविधानेन यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन च सूत्रादितो दुर्घटोऽपीनिर्भाष्यवचनेनैव

विधानबलादङ्गीकर्तव्य इति । **लाघवानाश्रयणेनेति** । सम्प्रदायपक्षोक्तं शब्दलाघवानादरणेनेत्यर्थः । येन विपरीतमेव कर्मधारयमत्वर्थीयपक्षे प्रतिपत्तिशब्दाभ्यां गौरवं स्यादिति भावः । गीताभाष्यटीकायामपि वस्तु-स्थितिकथने तात्पर्यमभिप्रेत्यैव सम्प्रदायमतानुसारेणानुपपत्तिपरिहाराय शब्दलाघवोपन्यास इत्यादि द्रष्टव्यम् । गुरवस्तु प्राहुरिति सम्बन्धः ।

अत्र प्रसङ्गतः किञ्चिदुच्यते । एकदेशा यस्य सन्ति स एकदेशीत्युच्यते । अत एवैकदेश्येकदेशभाव-सम्बन्धस्तत्रेत्यादि तत्र तत्र ग्रन्थे व्यवह्रियते । 'ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात् किं भक्तिज्ञानमितीर्यत' इति ज्ञानपादी-यानुभाष्यमूले । तथा चैकदेशित्वलक्षणात् सम्बन्धादिति एकदेशेनैकदेशिलक्षणा च दशामात्रं दत्तमित्यादौ प्रसिद्धैवेति च व्यवहृतम् । एवमेतद्ग्रन्थीयव्यवहारोत्तरमुदाहर्तव्यम् । तत्रैकदेशिशब्दे पूर्वापराधरोत्तरमित्येतत्सूत्रीय-मञ्जर्याद्यनुसारेण मत्वर्थीयानुपपत्तिपरिहारायैकदेशशब्दस्य रूढत्वाश्रयणेन लाघवन्यायाविषयत्वमुपपादनीयमेव । तथैवैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमिति सूत्रेणैकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ्प्रत्ययो मत्वर्थे भवतीत्यर्थकेनैकशत-मस्यास्ति ऐकशतिकः । गौशतिक इत्यादाविवैको देशो अस्यास्तीत्यर्थे प्राप्तामिनिं बाधित्वा ठञ्प्रत्यये तस्ये-कादेशे तद्धितेष्विति सूत्रेणादिवृद्धावैकदेशिक इत्येव रूपापत्तिः । यदि च पूर्वापराधरेत्युदाहृतसूत्रीयैकदेशिनेति प्रयोगबलादेवेनिरिति इति मञ्जर्याद्युक्तरीत्या स्वीकृतम् । उक्तं च मञ्जर्याम् । एकगोपूर्वादिति ठञ् न प्राप्नोति । अत एव निर्देशादिनिर्द्रष्टव्यः । एकदण्डीत्ययं त्वपशब्द इत्यादि । उक्तं चैकगोपूर्वादित्येतत्सूत्रीयमञ्जर्याम् । कथमेकदण्डी एकदेशिनैकाधिकरण इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति । तदपि प्रतिपत्त्यादिगौरवस्या-विशेषणकर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणायोगेन सर्वादित्वमेवाश्रित्य भाष्यवचनादेवेनिरुपपादनीयः ।

यदि चैकदेशशब्दस्य रूढताश्रयणेन व्युत्पत्तिमनाश्रित्य वस्तुतः कर्मधारयत्वेऽपि कर्मधारयत्वप्रयुक्त-वर्तिपदार्थप्राधान्योपस्थितिपूर्वकगुणत्वेनोपस्थित्यभावान्न प्रतिपत्त्यादिगौरवमिति मतं तर्हि तथैवेनिः साधुः । एकद्रव्यवानित्यत्र तु नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवानिति समर्थितव्यमिति काशिकायामेवोक्तम् । यद्यपि चैतदनुसारिपदार्थचन्द्रिकायामपि पृथिवीत्वसामान्यवतीत्यादौ कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीयानङ्गीकारप्रयुक्तमत्वर्थीयानुप-पत्तिपरिहाराय सामान्यं विद्यते यस्याः सामान्यवती । पृथिवीत्वेन सामान्यवतीति विग्रहोऽङ्गीकृतोऽस्तीति तदनुसारेण पूर्वो येषां पूर्विणः ईशादिभिः पूर्विण इति विग्रहाश्रयणे नानुपपत्तिरिति शक्यते वक्तुम् । तथा आनन्दमयपूर्विणामित्यानन्दमयनयस्थभाष्यप्रयोगे तथा आविर्भूतस्वरूपिणामिति गीताभाष्यप्रयोगेऽपि । तथापि अस्य प्रकारस्य स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवोह्यतामित्याशयेन वा साक्षादानन्दमयादेः पूर्णतालाभाभावेनार्थस्य हृदयङ्गम-त्वाभावाद्वा तत्र तथाऽश्रितम् । पदार्थचन्द्रिकाकृता पृथिवीत्यत्रोक्तः प्रकारोऽप्यत एव निरस्त इति । **इनि-प्रत्ययार्थ इति** । मत्वर्थीयेनिप्रत्ययेनान्यपदार्थस्योपस्थितेरन्यपदार्थभूत इत्यर्थः । प्रमाणप्रमातृमत्वं प्रमेयस्यैवेति तल्लाभ इत्यर्थः । **प्रमेयत्रैविध्येति** । अत्र प्रमेयशब्दः न प्रमाणप्रमातृप्रमेयेषु एकदेशभूतप्रमेयपरोऽपि तु प्रमाविषयत्वपुरस्कारेण प्रमाणादिरूपविश्वपरः । ततश्च त्रैविध्यकथनस्येत्यर्थः । क्वचित् तथैव पाठः । उपलक्षणं

चैतत् । पूर्वशब्दवैयर्थ्यं चात्र पक्ष इति ज्ञेयम् । चातुर्विध्यनिराकरणमपि न प्रकृतोपयोगीत्याशयेन प्रयोजनविशेषपदम् । **इत्याद्यनुमानेत्यादिपदेन** विमतं ....न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिपदार्थत्वादित्याद्यनुमानपरिग्रहः ।

स०व्र०— प्रमातृप्रमितिभेदेनेत्यत्र प्रमितिशब्देन ज्ञातता ग्राह्या ।

चषकः— तत इनिप्रत्यय इति । 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योंतिष्मतीलोचने' इत्यादिबहुप्रयोगदर्शनात् 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर' इति परिभाषाविरोधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ **शुक्तिरजतवदिति** । प्रथमान्ताद्वतिः । उपमेये प्रथमादर्शनात् 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधावि'तिवत् ।

॥ इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावः ॥

* * *

॥ अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे आगमप्रमाणाभावः ॥

॥ अथ तत्र विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे ईशादिवाक्यविरोधात् पौरुषेयागमप्रमाणाभावः ॥

१६३ **सु०—** नाप्यागमः । स हि गौडपादादिपुरुषप्रणीतो वा वेदादिर्वा । आद्यं दूषयति **येनेति** ।

अनु०— येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किन्न सा ।

येन गौडपादादिना, **इदं** प्रागुक्तमीशादिकं विश्वं, **भ्रान्तं** भ्रान्तिसिद्धं **कल्प्यते,** कल्पयित्वा च तथा वाक्यं प्रणीयते, **तस्यैव सा** कल्पना भ्रान्तिरयथार्था **किन्न** भवेत् । एतदुक्तं भवति । ईशवाक्यादिप्रमाणैस्तावदीशादिविश्वं सत्यतयाऽवगतम्, तद्विरुद्धा च गौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति ।

ततः किमित्यत आह **भ्रान्तत्व इति** ।

भ्रान्तत्वे तस्य विश्वारेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ।

विश्वारेर्विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतस्तस्य गौडपादादेः **भ्रान्तत्वे** सिद्धे तन्मूलस्य तद्वाक्यस्याप्रामाण्यात् तेन विश्वमिथ्यात्वासिद्धावीशवाक्यादिभिः प्रमाणैः **ईशादिविश्वमभ्रान्तं** सत्यमेव सिद्धमिति ।

नन्वीश्वरवाक्यविरोधाद्गौडपादादीनां भ्रान्तत्वं कुतः कल्पनीयम्, गौडपादादिवाक्यविरोधात् ईश्वरादीनां विश्वसत्यत्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिः कुतो न कल्पनीयेत्यत आह **भवेयुरिति** ।

भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां नैवेशादेः कथञ्चन ।

बाह्या(भ्य)न्तरकारणसामग्रीसत्त्वादिति शेषः । **कथञ्चन** इन्द्रियदोषादेर्बाह्यकारणस्य अधर्मादिः अज्ञानादेरान्तरकारणस्याप्यत्यन्तमसम्भवादित्यर्थः । ईशादयो विप्रलम्भका इति चेन्न, कल्पकाभावादिति ।

परि०— गौडपादादीति । ते च तदीयपूर्वतनवृद्धाः ।

गु०दी०— यद्यपि येनेति सामान्यशब्देन सङ्करोऽपि गृहीतुं शक्यते तथाऽपि मिथ्याज्ञानस्य मूलप्रवर्तकत्वान्न तन्नाम जग्राहेति भावेनोक्तं **येन गौडपादादिनेति** । श्रोतॄणामयोग्यत्वमेव हि वक्तरि विप्रलम्भकत्वकल्पकम् । तच्च ब्रह्मादीन् प्रति पञ्चरात्रादीनामुपदेष्टरि नास्तीति भावेनोक्तं **कल्पकाभावादिति** ।

शे०चं०— मूले विश्वमिति स्पष्टमनुक्त्वेदमिति तत्प्रामाणिकत्वसूचनमुखेन तत्कथनमनर्थकमित्याशङ्क्य गौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वोपपादकबाधकसद्भावसूचनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य वाक्यतात्पर्यमाह **एतदुक्तं भवतीति** । गौडपादादेर्मुख्यस्य विश्वारित्वस्यासम्भवात् तत्तात्पर्यमाह विश्वमिथ्यात्वं **प्रतिपादयत इति** ॥ **कल्पकेति** । श्रोतृप्रसङ्गरूपदोषस्य विप्रलम्भकल्पकस्यासम्भवादित्यर्थः ।

वा०र०— मुख्यस्येति । मुख्यं यद्विश्वारित्वं तस्येति समानाधिकरणषष्ठ्येति विश्वापकारित्वरूपत्वात् तस्येति भावः । भ्रान्तत्वे तस्य विश्वारेरीशाद्यभ्रान्तमित्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावस्याप्रतीतेः साक्षादेव तत्प्रतीतेश्च निरासायोपयुक्तं वदन्नाह **भ्रान्तत्वे सिद्ध इत्यादिना** मूले । **श्रोत्रिति** । बुद्धादिषु विप्रलम्भदर्शनमस्तीति चेन्न । अत्र प्रमाणीकृतवाक्येषु तदभावादित्यभिप्रायात् ।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे ईशादिवाक्यविरोधात् पौरुषेयागमप्रमाणाभावः ।।

* * *

॥ अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थतयापौरुषेयागमप्रमाणाभावः ॥

१६४ **सु०— अस्तु तर्हि नेह नानाऽस्तीत्यादिः अद्वैतपरो वेदादिः आगमः सर्वस्यापि मिथ्यात्वे प्रमाणमिति चेन्न, तस्य विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थत्वात् ।**

शे०चं०— पूर्वत्र गौडपादाद्यागमस्य सयुक्तिकमप्रामाण्यव्युत्पादनेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रयुक्तसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षाप्रामाण्यशङ्कानुदयेन तदुत्थापनपूर्वकतन्निरासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य नेदमुक्त-रीत्या तत्परं किन्तु वेदादिविरोधप्रयुक्ततदप्रामाण्यशङ्कोत्थापनपूर्वकतन्निरासपरमेवेत्यभिप्रेत्य किं तेनापीत्यतो वेदादिर्वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षदूषणोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन बहिरेव द्वितीयपक्षोत्थापनपूर्वकं तद्दूषणं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिशङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासपरतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **अस्तु तर्हीत्यादिना** । उक्तशङ्का-तन्निरासयोर्मूलारूढत्वलाभार्थमपेक्षितं पूरयति **आगमेति** । वेदाद्यागमबलमित्यर्थः ।

वा०र०— **सयुक्तिकमप्रामाण्येत्यत्र** सयुक्तिकमिति क्रियाविशेषणम् ।

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः
(आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनम्) ॥
॥ अथ आत्यन्तिकप्रामाण्यस्वतःप्रामाण्याभ्यां वेदस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यमाश्रित्य प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

१६५ **सु०— अथ मतम् । प्रत्यक्षं खलु तात्कालिकं प्रमाणं न पुनरात्यन्तिकम्, वेदस्तु न तथा, स्वतः प्रमाणं च, अतो बलवता वेदेन बाधितत्वात् प्रत्यक्षप्राप्तमपि विश्वसत्यत्वं भ्रान्तिसिद्धमित्येवाङ्गीकर्तुमुचितमित्यत आह सत्यत्वमिति ।**

अनु०— सत्यत्वमक्षजप्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ।

सत्यत्वं विश्वस्येति शेषः । आगमबलमाश्रित्य । तन्नेति वाक्यशेषः ।

॥ इति आत्यन्तिकप्रामाण्यस्वतःप्रामाण्याभ्यां वेदस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यमाश्रित्य प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

।। अथ तत्र सर्वेषां प्रत्यक्षागमजन्यज्ञानरूपप्रमाणानां प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वम् ।।

१६६ **सु०**— कुतो नेत्यत आह **प्रामाण्यमिति** ।

अनु०— प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः ।

कुतः सिद्धम्, न कुतोऽपि । न केवलं प्रत्यक्षस्य किन्त्वागमस्यापि प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव सिद्धं न त्वन्येनेत्यर्थः ।

तत्कथमित्यत आह **साक्षीति** ।

साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते ।

आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीयार्थे तसिः । **मानानां** सर्वेषां **ईयते** प्रतीयते । हिशब्दः सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपपादकप्रमाणसूचनार्थः ।

तद्विवृणोति **साक्षिण इति** ।

साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि ।

प्रमाणानां प्रामाण्यं हि न सत्तामात्रेण निश्शङ्कव्यवहारहेतुः, अपि तु प्रमितमेव । न च बाह्यप्रत्यक्षादिकमेव प्रामाण्यप्रमितिसाधनम्, तत्प्रामाण्यप्रमितेरप्युक्तन्यायेन आवश्यकत्वात् । न च तत्प्रामाण्यं स्वग्राह्यम्, अचैतन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभावात्, प्रत्यक्षाद्यन्तरान्वेषणे च अनवस्था स्यात्, साक्षिवेद्यत्वे तु सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य न कश्चिद्दोषः, साक्षी हि चैतन्यरूपतया स्वप्रकाशः, प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकग्राह्यमिति स्वप्रामाण्यं स्वयमेव गृह्णातीति नानवस्थाऽऽपद्यते, अतः साक्षिवेद्यमेव सर्वप्रमाणप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति ।

परि०— फलितार्थमाह **न केवलमित्यादिना** । **आद्यादिभ्य इति** । पञ्चमाध्यायचतुर्थपादे 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरि'ति सूत्रवार्तिकमते आद्यादिभ्यः परेषां प्रथमाविभक्तिप्रभृतीनां तसे-

रुपसङ्ख्यानं सङ्ग्रहः कार्य इति । तथा च तृतीयार्थे तसिरिति भावः ॥ **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चेतनानात्मकज्ञानस्येत्यर्थः ।

गु०दी०— आद्यादिभ्य इत्यस्य प्रथमाविभक्त्यादिभ्य इत्यर्थः ।

यादु०—आद्यादिभ्य इति । आद्यादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्याद्यन्तात् तसिर्भवतीति वार्तिकार्थः । आदौ आदितो मध्यत इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणश्चायमिति काशिकायामुक्तत्वात्प्रकृतोपयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चेतनस्वरूपभिन्नज्ञानस्येत्यर्थः । चेतनज्ञानस्वरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वे, मामहं जानामीति प्रत्यक्षरूपं वा सुप्तोत्थितस्यैतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्श्यान्यथाऽनुपपत्त्यादिकं वा प्रमाणमस्ति । न तद्भिन्नज्ञानस्येति भावः । यद्यत्सन्निकृष्टकरणजन्यं तत्तद्विषयकमिति जन्यज्ञाने व्यवस्था । तथा च अचैतन्यरूपज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपतया जन्यस्य स्वसन्निकृष्टकरणजन्यत्वाभावान्न स्वविषयकत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं तस्येति भाव इत्यप्याहुः ॥ **चैतन्यरूपतयेति** । चेतनस्वरूपतयेत्यर्थः । तथा च उक्तप्रत्यक्षपरामर्शादिकं तस्य स्वप्रकाशत्वसाधकमस्तीति भावः ।

शे०चं०— ननु 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरि'ति पञ्चम्यन्तादेव तसिविधानात्साक्षिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्यज्ञप्तिं प्रति करणत्वेन कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयान्ततया पञ्चम्यन्तत्वाभावात्कथं साक्षिप्रत्यक्षेणेति साक्षिप्रत्यक्षत इति तृतीयान्तात्तसिरित्यतस्तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतन्मूलकात् 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति सूत्रीयोपसङ्ख्यानाद्युक्तस्तृतीयान्तादपि तसिरित्याह **उपसङ्ख्यानादिति** । (प्रथमाविभक्तिप्रभृतीनां परेषां तसेरुपसङ्ख्यानसङ्ग्रहः कार्यः ।) सप्तम्यादिविभक्त्यन्तेभ्य आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिशब्देभ्यस्तसिर्भवतीत्यर्थः । न च प्रत्यक्षशब्दस्याद्यादित्वाभावान्नोपसङ्ख्यानादपि तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्याऽऽकृतिगणत्वेन तत्सम्भवात् । अत एवोक्तं वृत्तौ 'आकृतिगणश्चायमि'ति । अत एव चैतदुपसङ्ख्यानविवरणे आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिभ्य इत्यादिपदोपादानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्त्वाद्यादिभ्यः प्रथमादिसप्तविभक्तिभ्यस्तदन्तेभ्यः शब्देभ्य इति यावत् । ततश्च प्रथमादिसप्तविभक्त्यन्तेभ्यः शब्देभ्यस्तसेरुपसङ्ख्यानात् तृतीयान्तादपि साक्षिप्रत्यक्षशब्दाद्युक्तस्तसिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ **उपपादकप्रमाणेति** । अन्यथा प्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणप्रमाणेत्यर्थः ।

तदिति । सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वमित्यर्थः ।

नन्वर्थनिश्चयमात्रेणैव प्रवृत्त्युपपत्तेरर्थसन्देहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च न प्रामाण्यनिश्चयोऽपेक्षित इति न तदन्यथाऽनुपपत्त्या सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वसिद्धिरित्यतः कृष्यादावर्थसन्देहात्प्रवृत्तावपि बहुवित्तव्ययायाससाध्ये पारत्रिकफलकयागादौ निष्कम्पप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयमात्रसाध्यत्वेन तस्यावश्यकत्वादस्त्येव तदन्यथाऽनुपपत्तिरित्याशयेन तस्यावश्यकतां तावदाह **प्रमाणानामिति** । यथा च नार्थनिश्चयस्य निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वं तथोक्तं वाक्यार्थचन्द्रिकायां गुरुचरणैरेव प्रामाण्यस्वतस्त्ववादे । न सत्तामात्रेणेत्युपलक्षणम् । नापि ज्ञात-

तामात्रेणेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वमुपपाद्य तस्यान्यथाऽनुपपत्तिमुपपादयितुं तदन्यथोपपत्तिमाशङ्कते **न चेति** । आदिपदेनानुमानपरिग्रहः ॥ **तत्प्रामाण्येति** । बाह्यप्रत्यक्षादिगतप्रामाण्येत्यर्थः । अप्रमितप्रमाणभावस्य बाह्यप्रत्यक्षादेः स्वसामग्र्यापादितप्रामाण्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन प्रामाण्यप्रमित्यजनकत्वेन तत्प्रमितिजनकत्वनिर्वाहार्थं साधनीभूतबाह्यप्रत्यक्षादिगतप्रामाण्यप्रमितिरावश्यकीति भावः । नन्वस्तु प्रमितप्रमाणभावस्यैव बाह्यप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यप्रमाजनकत्वं किं तावताऽपीत्यतः किं तत्प्रामाण्यं स्वेनैव ग्राह्यमित्यभिमतं किंवा प्रत्यक्षाद्यन्तरेणेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयितुमनुवदति **न चेति** । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानस्य जडत्वेनास्वप्रकाशत्वान्न स्वप्रामाण्यग्राहकत्वं तस्येत्याह **अचैतन्यज्ञानस्येति** । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः । अयं भावः । क्रिया हि कर्मकारकजन्येति तावदविवादं सर्ववादिनाम् । न च जन्यजनकयोरेकत्वमुचितम् । जन्यजनकभावस्यान्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात् । तत्र हि तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते । तत्कथं स्वकर्मकत्वं वृत्तिरूपज्ञानस्य स्यात् । किञ्चास्ति तावद्यत्सन्निकृष्टकरणजन्यं यज्ज्ञानं तत्तद्विषयमि'ति जन्यज्ञानव्यवस्था । न च वृत्तिरूपज्ञानं स्वसन्निकृष्टकरणजन्यं भवति । तत्कथं स्वविषयं स्यादिति न स्वविषयप्रकाशत्वं तस्य । किञ्च तस्य स्वप्रकाशत्वे तद्वदेव ग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वसम्भवेन तेनैव तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि निश्चयसम्भवाद्बाह्यप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यप्रमितिसाधनत्वकल्पनवैयर्थ्यमिति । द्वितीयं दूषयति **प्रत्यक्षाद्यन्तरेति** । एवं प्रकारान्तरेण सर्वप्रमाणप्रामाण्यनिश्चयासम्भवमुपपाद्य साक्षिणा तत्सम्भवमुपपादयति **साक्षीति** । न चैवं सर्वत्र साक्षिणा प्रामाण्यनिश्चयापत्त्या संशयानुपपत्तिर्दोषः । तन्निवृत्त्यै परीक्षापेक्षाऽभ्युपगमेऽपि च परीक्षाऽनवस्था स्यादिति वाच्यम् । साक्षिणः सुखादिनिश्चयरूपत्वेन तत्सिद्धे सुखादौ संशयानुदयेन संशयनिवर्तकपरीक्षायाः साक्षिसिद्धसुखाद्यवतारपर्यन्ततयाऽनवस्थाऽसम्भवात् अत एवोक्तं **न कश्चिदिति** । संशयानुपपत्तिरूपो वा परीक्षानवस्थारूपो वा प्रामाण्यग्रहणे परीक्षापेक्षानङ्गीकारेण स्वतःप्रामाण्यभङ्गरूपो वेत्येवं यः कश्चिदित्यर्थः ।

ननु ग्राहकानवस्थाऽत्रापि समानेति कथं न दोष इत्यतः साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया ग्राहकान्तरापेक्षायास्तत्रैव पर्यवसन्नत्वेन तदनवसरादित्यनवस्थापरिहारं वक्तुं वृत्तिज्ञानादावसम्भवि स्वप्रकाशत्वं कुतः साक्षिण इत्यतस्तद्धेतूक्त्योपपादयति **साक्षी हीति** । उपलक्षणं चैतत् । नियतयाथार्थ्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा साक्षिणा स्वप्रामाण्ये गृहीतेऽपि प्रामाण्यग्राहकसाक्षिण्येव प्रामाण्यसन्देहाहितसाक्षिगृहीतस्वप्रामाण्यसन्देहस्यानिवारणादिति भावः । अस्तु स्वप्रकाशतया ज्ञानग्राहकत्वं साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं तु कुतस्तस्य वाच्यम् । तथा च अनवस्थैवेत्यत आह **प्रामाण्यं चेति** ।

वा०र०— करणत्वेनेत्यनन्तरं साक्षिप्रत्यक्षशब्दस्येति शेषः । तृतीयान्तात्तसिरिति भावेन **अन्येनेति** मूलम् । **आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमितीति** । इदं तसिप्रत्यये आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्यस्य सङ्ग्रहेण कथनम् । मूलस्थाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादित्यस्य आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्येतत्सङ्ग्रहरूपत्वेन । अत्रावचनं तु स्वयमेवान्यत्र गीताभाष्यटीकाव्याख्यायां तृतीये षष्ठे चोक्तत्वात् । आहुरित्यस्वरस-

सूचनम् । तद्बीजं तु 'तस्यादित' इति सूत्रज्ञापकानुसारात् । 'आदिमध्यपृष्टपार्श्वादिभ्य' इति 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्येतन्मूलवाक्यानुसाराच्चादिमध्यरूपार्थान्तरस्यैव प्रतीत्या तद्विरोधापत्तेरिति । एवमेवान्यत इति पूर्वत्राप्युपपाद्यमिति मूलटीकयोरुपपादनं कार्यमिति हृदयम् । ....अनुसारेणाह **अयं भाव इति** । **अनवस्थासम्भवादिति** । अनवस्थाया असम्भवादित्यर्थः ।

स०व्र०— किन्त्वागमस्येति । अत्र सर्वकरणप्रामाण्ये साक्षिग्राह्यत्वाभावात् आगमप्रत्यक्षशब्दाभ्यां तज्जन्यज्ञानं ग्राह्यम् ।

चषकः— आद्यादिभ्य इति । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरिति पञ्चमाध्यायीसूत्रस्थवार्तिकमेतत् । आद्यादिभ्यः प्रथमा हि सप्तविभक्त्यन्तेभ्यः शब्देभ्यस्तसेरुपसङ्ख्यानात्तृतीयान्तादपि साक्षिप्रत्यक्षशब्दात्तसिः सङ्गच्छत इति भावः । **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञन्तेन पर्युदासार्थो नञ् नञिति सूत्रे समस्यत इति चिद्रूपज्ञप्तिभिन्नज्ञानस्येत्यर्थः ।

।। इति सर्वेषां प्रत्यक्षागमजन्यज्ञानरूपप्रमाणानां प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वम् ।।

* * *

।। अथ प्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावनिरसनम् ।।

।। अथ तत्र प्रत्यक्षागमयोस्तात्कालिकात्यन्तिकेतिप्रामाण्यविभागापाकरणम् ।।

१६७ **सु०— अस्त्वेवं साक्षिप्रत्यक्षवेद्यं प्रत्यक्षागमप्रामाण्यम्, तथाऽप्युक्तरीत्या प्रबलेनागमेन विरोधे दुर्बलस्य प्रत्यक्षस्य कुतो न बाध इति चेत् । इत्थम् । स्यादयं प्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावः, यदि व्युत्पादिते दौर्बल्यप्राबल्ये युक्ते स्याताम्, न चोभयप्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वे ते युज्येते इत्याशयवान् प्रत्यक्षस्य तात्कालिकं प्रामाण्यमागमस्यात्यन्तिकमिति विभागं तावदपाकरोति तात्कालिकमिति ।**

अनु०— तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ।
ऐक्यागमस्य किन्न स्यात्

यदि साक्षिगृहीतमपि विश्वसत्यत्वग्राहिणोऽक्षजस्य प्रामाण्यं तात्कालिकमेव भवेत् तर्ह्यैक्यागमस्यापि प्रामाण्यं साक्षिगृहीतत्वाविशेषात् तात्कालिकं स्यादेवेति न विभागः सिद्ध्यति ।

परि०— व्युत्पादिते दौर्बल्यप्राबल्ये इति । तात्कालिकप्रमाणत्वतदभावाभ्यां प्राग्व्युत्पादिते इत्यर्थः ॥ **ऐक्यागमस्यापीति** । तज्जन्यज्ञानस्येत्यर्थः ।

वं०प०— उभयेति । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः ।

शे०चं०— उक्तरीत्येति । आत्यन्तिकप्रमाणत्वस्वतःप्रमाणत्वाभ्यामित्यर्थः ॥ **दुर्बलस्येति** अत्राप्युक्तरीत्येत्यनुवर्तते । तात्कालिकप्रमाणत्वेन चेति तदर्थः ॥ **उभयप्रामाण्यस्येति** । प्रत्यक्षागमरूपोभयनिष्ठतत्तत्प्रामाण्यस्येत्यर्थः ॥ **तावदिति** । 'यदि स्वतस्त्वमि'त्यादिनोत्तरत्र करिष्यमाणाद्वैतागमप्राबल्योपपादकप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासापेक्षया तावच्छब्दः । ननु व्याप्तिविकलोऽयं तर्काभास इत्यतोऽविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्नैवमित्यभिप्रेत्य तामाह **साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति** ।

॥ इति प्रत्यक्षागमयोस्तात्कालिकात्यन्तिकेतिप्रामाण्यविभागापाकरणम् ॥

* * *

॥ अथ ऐक्यागमप्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निवर्त्यत्वात्तात्कालिकत्वमेवेति शङ्कायाः 'तात्कालिकत्वस्यात्रानित्यत्वार्थकत्वासम्भवाद्बाध्यत्वार्थकत्वमेव, तस्माच्च विश्वसत्यत्वापत्तिरिति' निरासः ॥

१६८ **सु०— नन्वैक्यागमप्रामाण्यमपि तात्कालिकमेव, किन्तु प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निवर्तते । यथोक्तम्, 'वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् । एवं गुणव्यत्ययजो वेदः शाम्यति तद्यथे'तीत्यत आह तस्यापीति ।**

अनु०—

तस्याप्येतादृशं यदि ।
ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं य(त)दा विश्वस्य सत्यता ।

ऐक्यागमस्यापि प्रामाण्यं यदि तात्कालिकं स्वीक्रियेत तदा विश्वस्य सत्यतैव स्यात् ।

'ननूक्तमत्र प्रत्यक्षमाभासीकृत्य पश्चादैक्यागमप्रामाण्यं निवर्तत इति भवति तात्कालिकम्, न च विश्व(स्य)सत्यत्वापत्तिरि'त्यतः 'तस्याप्येतादृशं यदी'त्येतत् 'ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदे'ति व्याख्यातम् । ऐक्यागमप्रामाण्यस्य बाध्यत्वं यदेत्यर्थः ॥ न केवलं प्रामाण्यमात्रस्य बाध्यत्वम्, किन्तु धर्मिणो वाक्यस्यापीति ज्ञापनायैवमुक्तम् ।

एतदुक्तं भवति । स्यादिदं यदि प्रामाण्यस्य तात्कालिकत्वं नामानित्यत्वमिह विवक्षितं स्यात् । न चैवम्, क्षणमात्रवर्तिनोऽपि प्रामाण्यस्य विषयसत्यत्वाव्यभिचारित्वेनानित्यताया दौर्बल्यहेतुत्वासम्भवात्, किन्तु बाध्यत्वमेव । तच्चेदैक्यागमप्रामाण्यस्याभ्युपगतं तदा कथं विश्वस्य सत्यता न स्यादिति ।

परि०— एवं गुणव्यत्ययज इति । गुणव्यत्ययजः सत्त्वरजस्तमोगुणविषमभावेन जातो वेदः स्वकारणस्य शान्तिमापाद्य स्वयं शाम्यतीत्यर्थः ।

गु०दी०— एवमुक्तमित्यस्य ऐक्यप्रमाणप्रामाण्यस्यैव प्रसक्तावपि धर्मिणः प्रामाण्यस्यापि सङ्ग्रहाय प्रमाणमिथ्यात्वमित्युक्तमित्यर्थः ।

यादु०— वेणुसङ्घर्षज इत्यस्य यथा वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्वेणुवनं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यत्येवं सत्त्वादिगुणवैषम्यजातो वेदस्तत्सत्त्वादिगुणवैषम्यरूपं स्वकारणं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यतीति योजना । धर्मिनाशे तद्धर्मस्य प्रामाण्यस्यापि नाश आवश्यक इति प्रकृतसङ्गतिरस्त्येवेति भावः ।

वं०प०— तर्हि बाध्यबाधकभावः कथमित्यभिप्रायेण पृच्छति **किन्त्विति** । उत्तरमाह **प्रत्यक्षमिति** ॥ **न चेति** । न हीत्यर्थः । सत्यताग्राहिप्रत्यक्षस्याभासीकृतत्वादित्यर्थः । **धर्मिणः** प्रामाण्यं प्रति धर्मिणः ॥ **एवमुक्तमिति** । ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वमित्युक्तमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वेवं विश्वसत्यत्वमेव स्यादिति शङ्कते **किन्त्विति** । परिहरति **प्रत्यक्षमिति** । उक्तमर्थं भागवतसम्मत्या समर्थयते **यथोक्तमिति** । एकादशस्कन्ध इति शेषः । यथा वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्वेणुवनं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यति । एवं सत्त्वादिगुणवैषम्यजातो वेदस्तत्स्वमूलं सत्त्वादिगुणवैषम्यं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यतीति योजना । वेदरूपधर्मिनाशे तद्धर्मस्य प्रामाण्यस्यापि नाशावश्यम्भावान्न प्रकृतासङ्गतिरस्त्येति द्रष्टव्यम् ॥ **न च विश्वेति** । विश्वसत्यत्वापत्तिश्च नेत्यर्थः । नन्वैक्यागमप्रामाण्यबाध्यत्वपरव्याख्येयवाक्यानुरोधेन तद्व्याख्यानरूपे ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वमित्युत्तरवाक्ये ऐक्यागमप्रामाण्यबाध्यताया एव वक्तव्यत्वादैक्यप्रमाणमिथ्यात्वोक्तिरसङ्गतेत्यतोऽस्या उक्तेरपि तदर्थकत्वान्नासङ्गतिरित्याशयेन तथा योजयति **ऐक्यागमेति** । तर्हि भाष्यकृताऽपि तथैव वक्तव्यत्वात् किं वक्रोक्त्येत्यतस्तत्प्रयोजनोक्त्या तां समर्थयते **न केवलमिति** । ननु प्रामाण्यस्य तात्कालिकत्वमनित्यत्वमेवाभिमतं न तु बाध्यत्वमिति न विश्वसत्यत्वापत्तिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

वा०र०— 'वेणुसङ्घर्षज' इत्येतच्छ्लोकस्य पराभिमतमर्थमाह **यथा वेण्विति** । तावता वेदरूपागमस्य नाशः प्राप्तो न तु तत्प्रामाण्यस्येति नास्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह **वेदरूपेति** । स्वमते तु वेदशब्देन वृत्तिज्ञानव्याख्यानमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— ननु प्रामाण्यमिथ्यात्वस्य प्रकृतत्वेनैक्यप्रामाण्यमिथ्यात्वमिति वक्तव्ये धर्मिनिर्देशः किमर्थ-मित्यत आह **न केवलमिति** ।

।। इति ऐक्यागमप्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निवर्त्यत्वात्तात्कालिकत्वमेवेति शङ्कायाः 'तात्कालिकत्वस्यात्रानित्यत्वार्थकत्वासम्भवाद्बाध्यत्वार्थकत्वमेव, तस्माच्च विश्वसत्यत्वापत्तिरि'ति निरासः ।।

।। इति प्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावनिरसनम् ।।

।। इति प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्कानिरसनस्योपपादनम् ।।

* * *

।। अथ ऐक्यवाक्यप्रामाण्यप्रत्यक्षप्रामाण्ययोर्बाध्यत्वेऽबाध्यत्वेऽपि समानयोगक्षेमत्वम् ।।

१६९ **सु०**— ननु साक्षिणो विषयाव्यभिचारित्वात् तद्गृहीतमैक्यागमप्रामाण्यमबाध्यमेवे-त्याशङ्क्याह **ऐक्यवाक्यस्येति** ।

अनु०— **ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते ।**
अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते ।

साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति भावः । साक्षिगृहीतत्वाविशेषात् विश्वसत्यताग्राहक-प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यतायामैक्यागमप्रामाण्यमपि बाध्यं स्यात्, तदबाध्यत्वे वा प्रत्यक्ष-प्रामाण्यमप्यबाध्यमेवैष्टव्यमिति समुदायार्थः ।

वं०प०— बाध्यं स्यादित्यत्र हेतुः **साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति** ।

शे०चं०— **अबाध्यमेवेति** । ततश्च न विश्वसत्यत्वापत्तिरिति शङ्काभिप्रायः । प्रशिथिलमूलत्वात्तर्का-भासोऽयमित्यतोऽविशेषव्याप्तिसत्त्वान्न तथेत्याशयेन तामाह **साक्षीति** । **समुदायार्थ इति** । तात्कालिक-मित्यादेः 'नाबाध्यं किमितीष्यत' इत्यन्तस्य ग्रन्थस्यार्थ इत्यर्थः ।

।। इति ऐक्यवाक्यप्रामाण्यप्रत्यक्षप्रामाण्ययोर्बाध्यत्वेऽबाध्यत्वेऽपि समानयोगक्षेमत्वम् ।।

* * *

।। अथ यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्य व्याहतिः तथा ऐक्यवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेऽपि साक्षिगृहीतत्वाविशेषात्तदनिवृत्तिः ।।

।। अथ तत्र विशेषान्तरेण प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यत्वशङ्का विशेषाभावप्रदर्शनेन तन्निरासश्च ।।

१७० **सु०– 'नन्वद्वैतब्रह्मावस्थानं मोक्षः, स च प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे व्याहन्येत प्रपञ्चसत्यत्वेन सद्वैततापत्तेः, अतः साक्षिवेद्यत्वाविशेषेऽप्यनेन विशेषेण प्रत्यक्षप्रामाण्यं साक्षिणा तात्कालिकमेव गृह्यत इति कल्प्यत' इत्यत आह अद्वैतेति ।**

अनु०— अद्वैतहानिसामान्यात्

एवं तर्ह्यैक्यवाक्यप्रामाण्यमपि तथाविधमेव (मन्तव्यम्) । तदबाध्यत्वेऽप्यद्वैतहानिसामान्येनोक्तलक्षणमोक्षासिद्धेः, न हि वाक्यं वा तत्प्रामाण्यं वा तदर्थो भेदाभावो वा ब्रह्मेति ।

प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः, आगमप्रामाण्याबाध्यतायां तु नैवमिति चेन्न, अस्य विशेषस्य व्यर्थत्वादित्याशयवानाह नेति ।

न विशेषश्च कश्चन ।

परि०— तात्कालिकमेव गृह्यत इति । मिथ्याभूतमेवेत्यर्थः । तात्कालिकशब्दस्य मिथ्यात्वार्थकत्वेन व्याख्यानात् । नन्वद्वैतवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे कथमद्वैतहानिरिति चेत् । तद्वाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थानां सत्यत्वप्राप्तेरिति भावेनाह **न हि वाक्यं वेति** । 'येनाद्वैतहानिः न स्यात्' इति च वाक्यशेषः ।

गु०दी०— न विशेषश्च कश्चनेत्यत्र यथा बहुसेनया सद्वितीयस्यापि दिलीपस्य 'प्रयतपरिग्रहद्वितीय' इति भार्यामात्रेणापि सद्वितीयत्वमुक्तम् । तथा बहुजगतेव एकेनापि सद्वितीयत्वं स्यादेवेति भावः ।

वं०प०— नन्वैक्यवाक्यादेर्ब्रह्माभेदाङ्गीकारान्नाद्वैतहानिरित्यत आह **नहीति** । सोपाधिकनिरुपाधिकयोरैक्यायोगादिति भावः ।। **नैवमिति** । ऐक्यागमरूपैक एव प्रपञ्चः प्राप्त इत्यर्थः ।

शे०चं०— तथाविधमेवेति । तात्कालिकमेवेत्यर्थः ॥ **तदबाध्यत्व इति** । ऐक्यवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्व इत्यर्थः ॥ **अद्वैतहानीति** । ऐक्यवाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थभूतभेदाभावानां ब्रह्मस्वरूपत्वान्न सत्त्वेऽपि तेषां सद्वैतताप्रसङ्ग इत्यतः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरैक्यायोगान्न ब्रह्मस्वरूपत्वं तेषामित्याह **न हीति** ।

* * *

॥ अथ अद्वैतागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेऽङ्गीक्रियमाणे प्रत्यक्षप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तिः ॥

१७१ **सु०— यदप्यद्वैतागमस्य प्राबल्योपपादनाय स्वतःप्रामाण्यमुक्तं तत्राह यदीति ।**

अनु०— यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ।

स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्मि, अधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिः । यद्यागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुच्यते तदा प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वत एवेति ब्रूमः । सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणकारणमात्रजन्यत्वं वा सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणज्ञापकमात्रज्ञेयत्वं वा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । तदागमजन्यज्ञानवत् प्रत्यक्षजन्यस्याप्यविशिष्टमेव । तथा च आगमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकुर्वतो यथा तद्विषयसत्यता सम्मता तथा स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षविषयविश्वसत्ता(त्यता)ऽपि कथं न ते सम्मतेति ।

परि०— प्रामाण्यं धर्मीति । प्रामाण्यरूपधर्मि अधिकरणतया विवक्षितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोराधेयाधिकरणभावस्य प्रसिद्धत्वद्योतनाय धर्मधर्मिशब्दप्रयोगः । तथा च अत्र 'सप्तम्यधिकरणे चे'ति सप्तम्युपपत्तिरिति भावः । अन्यथा 'षष्ठी शेष' इति सम्बन्धार्थकषष्ठ्या भाव्यमिति भावः ।

यादु०— 'नन्वेकशतं षष्ठ्यर्थास्ते च स्वस्वामिभावादय' इति वचनात् प्रामाण्यस्वतस्त्वयोर्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे 'षष्ठी शेष' इत्यनेन षष्ठ्या भाव्यम् । अतः कथं प्रामाण्य इति सप्तमीत्यत आह **स्वतस्त्वधर्मस्येति** । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति वचनादत्राधिकरणत्वविवक्षायामधिकरणत्वप्राप्त्या शेषत्वस्याभावान्नोक्तसूत्रेण षष्ठीप्राप्तिरिति भावः ॥ **यद्यागमप्रामाण्यस्येति** । अत्राधिकरणस्याविवक्षितत्वादुक्तसूत्रेण षष्ठ्युपपत्तिरिति ध्येयम् । 'उच्यत' इति मूले शेषोक्तिः ॥ तेन क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणत्वादत्र च क्रियाया अभावात् कथं प्रामाण्यस्याधिकरणत्वमिति शङ्काऽनवकाशः ।

शे०चं०— ननु क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणतयाऽतथाभूतस्य प्रामाण्यस्यानधिकरणत्वात् कथं प्रामाण्ये इति सप्तमीत्यतः क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारत्वाभावेऽपि प्रामाण्यस्याधिकरणत्वविवक्षया

सप्तम्युपपत्तिरित्याह **स्वतस्त्वेति** । नन्वागमप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वसिद्धान्तत्वात् कथं तन्निराकरणमित्यतस्तन्निरासस्यात्र परोक्तिखण्डनार्थत्वेन वस्तुस्थितिकथनपरत्वाभावान्नापसिद्धान्त इत्याशयेन तल्लाभायापेक्षितं पूरयति **उच्यत इति** ।

वा०र०— अधिकरणत्वविवक्षयेति । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः । अनधिकरणस्याप्यधिकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः ।

चषकः— सप्तम्युपपत्तिरिति । तथाच 'प्रकृते अधिकरणत्वत्वोपरक्तान्वयबोधस्य विवक्षिततया राज्ञः पुरुष इत्यादाविव सम्बन्धत्वोपरक्तान्वयबोधस्याविवक्षिततया 'शेष' इति लक्षणाप्रवृत्त्या न तल्लक्षणलक्षिता षष्ठी प्रसज्यत इति भावः ।

* * *

।। अथ प्रत्यक्षागमयोः प्रामाण्ये विशेषास्तित्वशङ्का तन्निरासश्च ।।

१७२ **सु०—** स्यादेतत् । प्रत्यक्षागमयोः स्वतःप्रामाण्येऽप्यस्ति विशेषः । यत् प्रत्यक्षं तात्कालिकमेव ज्ञानस्य प्रामाण्यं जनयति, वाक्यं त्वात्यन्तिकम्, तथा ज्ञानग्राहकः साक्षी प्रत्यक्षज्ञानस्य तात्कालिकमेव प्रामाण्यं गृह्णाति, वाक्यजन्यज्ञानस्य त्वात्यन्तिकमिति ।

मैवम् । अस्यां व्यवस्थायां नियामकाभावस्योक्तत्वात् ।

दोषान्तरं चाह **प्रामाण्यस्य चेति** ।

अनु०— प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेत् ।

कालतो मर्यादाव्यवच्छेदः, तात्कालिकत्वमिति यावत् ।

कथं व्याहतिरित्यत आह **कालान्तरेऽपीति** ।

कालान्तरेऽप्यमानं चेदिदानीं मानता कुतः ।

अमानं बाधितमानत्वं(नं) चेत् प्रत्यक्षम् । तात्कालिकशब्देन हीदानीमस्ति कालान्तरे तु बाध्य(त्व)मिति परस्याभिमतम् । तत्र यदि च प्रत्यक्षं **कालान्तरेऽपि** बाधितप्रामाण्यं स्यात् तर्हीदा**नीं** तस्य **मानता**ऽस्तीति **कुतः** स्यात् ।

कालत्रयसत्तानिषेधरूपत्वात् बाधस्य यदि च प्रत्यक्षप्रामाण्यमिदानीं सत् स्यात् कथं कालान्तरेऽपि तर्हि बाध्येतेति व्याहतमेव तात्कालिकत्ववचनम् । अप्रमाणमेव भवतु तर्हि प्रत्यक्षमिति चेत्, सत्यम्, भवति भवतोऽयं मनोरथः । तत्सिद्धिरेवेदानीमपि क(पो)फोणिगुडायते ।

परि०— तात्कालिकशब्दस्येदानीं प्रामाण्यमस्ति कालान्तरे तु नास्तीति अर्थं मन्वानश्चोदयति **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **अस्यां व्यवस्थायां नियामकाभावस्योक्तत्वादिति** । 'तात्कालिकं प्रमाणत्वमि'त्यादिवाक्यव्याख्याने उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **क(फो)पोणिगुडायत इति** । व्याख्यातमेतज्जिज्ञासानये 'बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत' इत्यत्र ।

यादु०— कफोणिगुडायत इत्येतत्पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

शे०चं०— **तात्कालिकमेव गृह्णातीति** । साक्षिणो याथार्थ्यनियमादिति भावः ॥ **अस्यां व्यवस्थायामिति** । प्रत्यक्षस्य तात्कालिकमेवागमस्य त्वात्यन्तिकमेवेत्युक्तव्यवस्थायामित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेदि'त्यादिनेति शेषः । उक्तशङ्काया मूलारूढतालाभायाह **तात्कालिकत्वमिति यावदिति** ॥ **कफोणीति** । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर' इत्यभिधानात् कूर्पराभिधं हस्तमूलं कफोणिशब्दार्थः । तत्संश्लिष्टो गुडः कफोणिगुडः तद्वदाचरतीत्यर्थः । कफोणिगुडो यथा लेढुमशक्यस्तथा प्रत्यक्षाप्रामाण्यसिद्धिरप्यशक्येति यावत् ।

वा०र०— **साक्षिणो याथार्थ्यनियमादिति** । तात्कालिकस्याप्यभावे तस्यायोगादिति भावः । कफोणीत्येव मूलपाठः । कफोणिः कफणिस्तथेति शब्दभेदप्रकाशेऽप्युक्तत्वात् । कपोणीति केषाञ्चित्पाठकल्पनं तु स्यात्कफोणिरित्येवाभिधानपाठात् । उक्तशब्दभेदप्रकाशविरोधाच्चायुक्तम् ।

चषकः— **कपोणिगुडायितेति** । हंसायित इत्यादाविव कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति सूत्रविहितकर्तृभूतोपमानवाचिपदप्रकृतिकाचारक्यङन्तात्सनाद्यन्ता इति योगानुशिष्टधातुसंज्ञकाद्गत्यर्थाकर्मकेति कर्तृसाधननिष्ठान्तोऽयमिति कूर्पराधःप्रदेशसंयुक्तगुडकर्तृकाचारसदृशाचारकर्त्री तत्सिद्धिरित्यर्थः । प्रपञ्चितं चैतज्जिज्ञासानये ।

॥ इति प्रत्यक्षागमयोः प्रामाण्ये विशेषास्तित्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति अद्वैतागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेऽङ्गीक्रियमाणे प्रत्यक्षप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तिः ॥

॥ इति विशेषान्तरेण प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यत्वशङ्का विशेषाभावप्रदर्शनेन तन्निरासश्च ॥

॥ इति यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्य व्याहतिः तथा ऐक्यवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेऽपि साक्षिगृहीतत्वाविशेषात्तदनिवृत्तिः ॥

।। अथ विश्वमिथ्यात्वप्रमाणस्य मोक्षेऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्ये अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्यैवानुपपन्नता ।।

१७३ **सु०—** अद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणं मोक्षमभ्युपेत्य प्रत्यक्षप्रामाण्याबाध्यतावदागम-प्रामाण्याबाध्यतायामपि तद्धानिः समानेत्युक्तम् । इदानीं तु स एवानुपपन्न इत्याशयवान् पृच्छति **मिथ्यात्वमानमिति** ।

अनु०— मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं किन्नेति भण्यताम् ।

विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादकमानमागमोऽनुमानं वा मोक्षेऽपि मानमिति मोक्षसमये-ऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । **नेति** बाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । **किंशब्दः** पूर्वेण परेण च सम्बध्यते, यद्वा काक्वैव मानमित्ययं प्रश्नो ज्ञातव्यः । इति पृष्टस्योत्तरं, **भण्यताम्** ।

परि०— काक्वेति । स्वरविशेषस्य काकुरिति संज्ञा ।। **अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्ष इति** । अबाधितत्वं स्वरूपप्रामाण्ययोर्विशेषणम् । कुतः पुनरापत्तिरित्यत आह **नास्तित्वप्रमाण-बाधस्येति** । नास्तित्वप्रमाणस्य बाधकप्रमाणस्य बाधः अस्तित्वाविनाभूत इत्यर्थः ।। **अपनीत-मिति** । मिथ्यात्वमानेन बाधितमित्यर्थ इति भावः ।। **उभयमपि बाधितमिति** । कतकरजो-न्यायेनेति भावः ।। **उत्तरत्रेति** । 'किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च । अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता । वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति' इत्येतद्व्याख्यावसरे बाध-स्यापि बाधे जगदबाध्यं स्यादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

गु०दी०— काक्वैवेत्यत्र काकुः आक्षेपस्वरविशेषः ।

यादु०— काक्वेति । स्वरविशेषेणेत्यर्थः । उभयमपि बाधितमित्यत्र युगपदेवेति शेषः ।। **उत्तरत्रेति** । 'स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदि'त्यत्रेति शेषः । तत्रापिपदेन बाह्यानामपि मानमातृप्रमेयाणां बाधदर्शनाभावस्योक्तत्वात् ।

वं०प०— काक्वेति । मानशब्दगतस्वरविशेषेणेत्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः स्वरवर्णादि-भिर्ध्वनिः' इत्यमरः । ततश्च किंशब्दो नापेक्षित इत्यर्थः । **विवक्षितावस्थाया** अद्वितीयब्रह्मावस्थायाः ।। **उक्तलक्षणेति** । अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपा मुक्तिरित्यर्थः ।।

शे०चं०— 'अद्वैतहानिसामान्यादि'त्यस्य 'मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानमि'त्यस्य च ग्रन्थस्य विरोधपरिहारायाह **अद्वितीयब्रह्मेति** ॥ **पूर्वेण परेण चेति** । किं मानमिति पूर्वेण विन्नेत्युत्तरेण च सम्बध्यत इत्यर्थः । किंशब्दस्य नेत्युत्तरेणैव सम्बन्धः । मानमित्यस्य प्रश्नत्वं च काक्वैव सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **काक्वेति** । 'काकुः स्त्रियां विका(रो यः)रेऽपि शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरि'त्यभिधानाद् ध्वनिविकार एव काकुस्तयेत्यर्थः । यथा घटो न भवति किमित्युक्त्यैव भवति न वेति कोटिद्वयं लभ्यते । तथा मानं न किमित्येतावन्मात्रेणैव मानं भवति न वेति कोटिद्वयं लभ्यत इत्यभिप्राय इत्यन्ये । **उक्तलक्षणः** अद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणः । अमोक्षतापादनस्यानिष्टापादनतालाभायापेक्षितं पूरयति **विवक्षितावस्थाया इति** । तात्पर्यमाह **विश्वेति** ॥ **कथमितीति** । उक्ततर्कस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । विश्वसत्यत्वापादनद्वारा तदापादनस्यात्राभिप्रेतत्वेन साक्षादमोक्षतापादानस्यानभिप्रेतत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्यं योजयन्नेवापादनक्रमं दर्शयति **विश्वमिथ्यात्वमानमित्यादिना** ॥ **प्रतीत्यपेक्षयेति** । न त्वथपिक्षयेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । चतुर्थस्य प्रथमे 'एकस्यासत्यतायां हि', 'न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्ये'त्यादिना विरुद्धयोर्द्वयोर्बाधितत्वस्य दूषणादित्यर्थः ।

वा०र०— **काकुःस्त्रियामिति** । ....पूर्वटीकोक्तरीत्या व्याख्येयम् । यथा पटो न भवतीत्यादि व्याख्यानम् । ....सारेण कृतम् । तत्पक्षे किंशब्दद्वयं प्राप्तमित्यरुचिः ।

स०व्र०— **काक्वेति** । किंशब्देनेत्यर्थः ।

चषकः— **काक्वेति** । स्वरविशेषस्य काकुरिति संज्ञा । **अबाधितत्वं** स्वरूपप्रामाण्योर्विशेषणम् । **उभयमपि बाधितमिति** । कतकरजोन्यायेनेति भावः ॥ **उत्तरत्रेति** । किञ्च भ्रान्तत्ववादी'त्यादिक-'विश्वमेतद्भविष्यती'त्यन्तानुव्याख्याव्याख्यावसरे बाधस्यापि बाधे जगदबाध्यं स्यादित्यभिधास्यमानत्वादिति भावः ।

१७४ **सु०— आद्ये दोषमाह मानत्व इति ।**

अनु०— मानत्वेऽद्वैतहानिः स्यात्

अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्षे तैनैव सद्वितीयत्वादद्वैतहानिः स्यादित्युक्तलक्षणो मोक्षो न सिद्ध्येत् ।

द्वितीये दूषणमाह अमानत्वेऽपीति ।

अमानत्वेऽप्यमोक्षता ॥

अमोक्षता विवक्षितावस्थाया इति शेषः । विश्वमिथ्यात्वमानस्य तत्प्रामाण्यस्य च बाध्यत्वपक्षेऽपि मोक्षो न सिद्ध्यति ।

कथमित्यत आह **विश्वस्येति** ।

विश्वस्य पुनरापत्तिर्मिथ्यामानं यदा न मा ।

विश्वमिथ्यात्वमानं यदा न मा बाधितस्वरूपप्रामाण्यं स्यात् तदा **विश्वस्य पुनरापत्तिः** स्यात् । नास्तित्वप्रमाणबाधस्यास्तित्वाव्यभिचारात् । विश्वसद्भावे च कथमुक्तलक्षणो मोक्षः स्यादिति । 'आदौ तावत्प्रत्यक्षेण विश्वं प्राप्तम्, तदागमादिना आपाततोऽपनीतम्, आगमादेश्च बाधे पुनस्तदापतितमि'ति प्रतीत्यपेक्षया **पुनः**शब्दः ।

विश्वं तद्बाधकं चोभयमपि बाधितमिति चेन्न, उत्तरत्र दूषणात् ।

।। इति विश्वमिथ्यात्वप्रमाणस्य मोक्षेऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्ये अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमोक्षस्यैवानुपपन्नता ।।

* * *

।। अथ मुक्तेः सत्त्वासत्त्वेत्युभयपक्षेऽप्युक्तलक्षण(अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूप)मुक्त्यसिद्धिः ।।

।। अथ तत्र मुक्तेः सत्त्वपक्षे द्वैतापत्तिप्रदर्शनम् ।।

१७५ **सु०—** किञ्च मुक्तिः सती वाऽसती वा । पक्षद्वयेऽपि नोक्तलक्षणा मुक्तिः सिद्ध्यति । कथमिति ।

आद्यं प्रत्याह **अस्ति चेदिति** ।

अनु०— अस्ति चेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिः

आत्मस्वरूपमेव मुक्तिः, यथोक्तम्, 'आत्मैवाज्ञानहानिरि'ति, 'अविद्यास्तमयो मोक्ष' इति च, तत्कथं द्वैतापत्तिरित्यतो **मुक्त्यवस्थे**त्युक्तम् । अवस्थैवैषाऽऽत्मनो न त्वात्मैव, तथात्वे हि प्रागेव सिद्धत्वात् प्रयत्नवैयर्थ्यम् ।

न चात्मा ज्ञानस्य साध्योऽनादित्वात् । अविद्याध्वंसविशिष्टो न प्राक्सिद्धो ज्ञान-साध्यश्चेति चेत् तत्किं स एव मुक्तिः । अद्धेति चेत् । तर्हि विशिष्टस्य सत्त्वाभावेन 'सती मुक्तिरि'त्ययुक्तं स्यात् ।

किञ्च मुक्तिर्नाम धर्मः । स कथमात्मैव स्यादिति ।

गु०दी०— तर्हि विशिष्टस्य सत्त्वाभावेनेत्यत्र मायिमते विशेष्यभूतचिन्मात्रस्यैव सत्यत्वात् । ततोऽतिरिक्तस्य विशिष्टस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादिति भावः ।

वं०प०— मुक्तिर्नामेति । बन्धमोक्षरूपः सोपाधिको मुक्तिरूपो धर्मो निर्धर्मकात्मस्वरूपं नेत्यर्थः ।

शे०चं०— अस्ति चेदित्यादेः पूर्वार्थोपपादकत्वाभावादसङ्गतिमाशङ्क्य तदभावेऽप्यत्राभिप्रेतदूषणा-न्तरोपपादकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्याभिप्रेतं दोषान्तरं स्वयमुपदर्श्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योज-यति **किञ्चेत्यादिना** । मूले मुक्तिरित्येव वक्तव्यत्वादवस्थाग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्य तत्पक्षोद्भावितद्वैतापत्तिरूप-दोषोपपादनार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं द्वैतापत्त्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **आत्म-स्वरूपमेवेति** । ननु मुक्तेरात्मस्वरूपताया एवासिद्धेः कथं तस्याः सत्यत्वेन द्वैतापत्तिरित्यत आह **यथोक्त-मिति** । नन्वेतावताऽज्ञाननिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वात् तस्याः सत्यत्वे द्वैतापत्त्यभावप्राप्तावपि तस्या मुक्तित्वाभावा-न्मुक्तेरात्मस्वरूपत्वासिद्ध्या तत्सत्यत्वे द्वैतापत्तिः स्यादेवेत्यतोऽज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तित्वं साधयति **अविद्येति** ॥ **तथात्वे हीति** । असिद्धसिद्धेरेव प्रयत्नप्रयोजनत्वान्न सिद्धसिद्ध्यर्थं प्रेक्षावत्प्रयत्नो युक्त इति मुमुक्षूणां श्रवणादौ प्रवृत्तिरयुक्ता स्यादिति भावः ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । प्रयोजनमननुसन्धाय मुमुक्षूणां प्रवृत्तावपि प्रागभाव-प्रतियोगिन एव उत्पादनापरपर्यायसाधनार्हतया, सिद्धस्य ब्रह्मणस्तदनर्हत्वान्न साध्यत्वमिति भावः । ननु नात्म-मात्रं मुक्तिः किन्त्वज्ञानध्वंसविशिष्ट एव । तथा च अज्ञाननध्वंसस्य शास्त्रप्रवृत्तेः प्राग(पि)सिद्धत्वात् तदुप-रक्तात्मनोऽपि न शास्त्रप्रवृत्तेः प्राक् सिद्धिरिति न पूर्वोक्तदोषद्वयमिति शङ्कते **अविद्येति** । न केवलमुक्तदूषणो-पपादकतया अवस्थापदस्य सप्रयोजनत्वं किन्तु दोषान्तरसूचकत्वादपीति भावेन तत्सूचितं दोषान्तरमुपदर्शयति **किञ्चेति** ॥ **धर्म इति** । आगन्तुको धर्म इत्यर्थः । तथा च आगन्तुकधर्मरूपमुक्तेरात्ममात्रतायां आत्मनोऽप्या-गन्तुकत्वापत्त्या मुक्तितः प्राक् तदभाववत् आत्मनोऽप्यभावः स्यादित्यर्थः ।

वा०र०— असङ्गतिमाशङ्क्येति । पूर्वेणेति शेषः । असङ्गतिरित्याशङ्क्येत्यर्थः । **तदभावेऽपि** पूर्वेण सङ्गत्यभावेऽपीत्यर्थः । **दोषान्तरं स्वयमुपदर्श्येति** । अनेन पक्षद्वयेऽपि नोक्तलक्षणा सिद्ध्यतीत्येतद्बहिरेव मूले दोषाभिधानमिति दर्शितम् **उपपादकतयेति** । **अनेन कथमितीति** मूलम् । कथं पक्षद्वये उक्तलक्षणा मुक्तिर्न सिद्ध्यतीत्यर्थः । इत्याशङ्कापरिहाराय आद्यं तावत् प्रत्याहेति मूलं योजनीयमिति सूचितं भवति । आत्म-

स्वरूपताया एवेति पाठः । अस्वरूपेति लेखकागतः । **सत्यत्वेन द्वैतेति** । सत्यत्वाङ्गीकारे द्वैतापत्तिः कथं नेत्यन्वयः । **मुक्तेरात्मस्वरूपत्वेति** । मुक्तित्वाभिमतस्यात्मस्वरूपत्वासिद्ध्येत्यर्थः । तदुपरक्तात्मनोऽपीति पाठः । मुक्तितः प्राक् तदभाववदिति पाठः ।

स०व्र०— नन्वज्ञानहानेरात्मस्वरूपत्वेऽपि मोक्षस्यात्मस्वरूपत्वे किमायातमित्यत आह **ऐक्यागमस्येति** । **अविद्यास्तमयेति** । **अवस्थैवेति** । अवस्थाऽवस्थावतोश्च भेदस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः । **मुक्तिर्नामेति** । मुक्तिरूपधर्मस्यागन्तुकत्वेनात्मनोऽप्यागन्तुकत्वापत्त्या पूर्वमात्माभावः ।

।। इति मुक्तेः सत्त्वपक्षे द्वैतापत्तिप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ मुक्तेरसत्त्वपक्षे आत्मनोऽमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् ।।

१७६ सु०— द्वितीयं प्रत्याचष्टे अतोऽन्यथेति ।

अनु०— अतोऽन्यथा ।।
अमुक्तत्वं

सत्त्वपक्षात् पक्षान्तरे । यदि मुक्तिरसती स्यात् तदाऽऽत्मनोऽमुक्तत्वं स्यात् । विषाणासत्त्वे शशो ह्यविषाणी दृष्टः । तथा च कुत उक्तलक्षणत्वम् ।

परि०— कुत उक्तलक्षणत्वमिति । मोक्षस्येति योज्यम् ।

शे०चं०— अनिर्वचनीयत्वादिपक्षदूषणसङ्ग्रहाय व्याचष्टे **सत्त्वपक्षात्पक्षान्तर इति** । न च पूर्वमपि सत्त्वासत्त्वरूपकोटिद्वयमात्रविषयविकल्पानुपपत्तिः । सत्त्वासत्त्वयोरेव प्रामाणिकत्वाभिप्रायेण तथा विकल्पस्य पराभ्युपगमानुसारेणात्रानिर्वचनीयत्वादिपक्षनिराकरणस्य चोपपन्नत्वात् । केचित्तु असतीत्यनेन सद्भिन्नत्वोक्त्याऽसत्त्वस्येवानिर्वचनीयत्वस्यापि प्राग्विकल्पितत्वाद्युक्तं तत्सङ्ग्रहायेदं व्याख्यानमित्याहुः ।।

।। इति मुक्तेरसत्त्वपक्षे आत्मनोऽमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् ।।

* * *

॥ अथ मुक्तेरनिर्वचनीयत्वपक्षेऽप्यमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् ॥

१७७ सु०— अथ मतम् । न मुक्तिः सती नाप्यसती किन्त्वनिर्वचनीयेति । तदाऽप्यमुक्तैव (तदप्ययुक्तमेव) । संसारेऽप्यनिर्वचनीयेनैव हि द्वितीयेन सद्वितीयत्वम् । तदुत्तरमपि तच्चेत्स्यात्कथममुक्तत्वं न भवेत् ।

शे०चं०— कथमिति । अन्यथा संसारावस्थायामपि मुक्तत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥

॥ इति मुक्तेरनिर्वचनीयत्वपक्षेऽप्यमुक्तत्वापत्तिप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तानुसारेण मुक्तेः पञ्चमप्रकारताया अपि निरस्तत्वम् ॥

१७८ सु०— एतेन पञ्चमप्रकारताऽपि निरस्ता, अनिर्वचनीयताऽपरिहारात् । न हि चतुर्थप्रकारतावस्थितिरनिर्वचनीयत्वम्, तथा सति निर्वचनीयतापत्तेः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिः कथमनिर्वचनीया स्यादिति चेत्, घटप्रध्वंसो यथा तथेति जानीथाः । तदेतत्सङ्ग्रहाय अतोऽन्यथेत्युक्तम् । अन्यथाऽसती चेदित्यवक्ष्यत् ।

परि०— अनिर्वचनीयताऽपरिहारादित्युक्तं व्यनक्ति **न हीत्यादिना** ॥ **एतत्सङ्ग्रहायेति** । पञ्चमप्रकारतापक्षदूषणसङ्ग्रहायेत्यर्थः ।

गु०दी०— तथा सति निर्वचनीयत्वापत्तेरित्यत्र केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हत्वं खल्वनिर्वचनीयत्वम् । सदसद्विलक्षणत्वाख्यचतुर्थप्रकारव्यवस्थितौ च तेनैवाकारेण निर्वचनात् कथमनिर्वचनीयत्वम् । परस्परविरुद्धं तच्चेन्निर्वक्तुं शक्यं तर्हि सर्वजनसम्प्रतिपन्नं सत्त्वं कुतोऽनिर्वाच्यमिति भावः ।

यादु०— एतेनेत्युक्तं विवृणोति **अनिर्वचनीयताऽपरिहारादिति** । मुक्तेः पञ्चमप्रकारतायां सदसद्विलक्षणत्वरूपचतुर्थप्रकारेणापि निर्वक्तुमशक्यत्वरूपानिर्वचनीयताया अवश्यं वाच्यत्वादिति भावः ।

वं०प०— एतेनेत्युक्तं विशदयति **अनिर्वचनीयतेति** । ननु सदसद्वैलक्षण्यरूपचतुर्थप्रकारव्यवस्थितेरेवानिर्वचनीयत्वेन पञ्चमप्रकारत्वे नानिर्वाच्यतापत्तिरित्यत आह **न हीति** ॥ **कथमिति** । प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ **घटप्रध्वंस इति** । तत्र प्रतियोगितदभावयोरुभयोरपि व्यावहारिकत्वेन समसत्ताकत्वादिति भावः ॥ **सङ्ग्रहायेति** । तथा च **अतोऽन्यथा** अनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारे पञ्चमप्रकारत्वाङ्गीकारे चेति योजना द्रष्टव्या ।

शे०चं०— **एतेनेति** । अमुक्तत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **पञ्चमेति** । नाविद्यास्तमयलक्षणो मोक्ष आत्ममात्रतयाऽभ्युपगम्यते । येनोक्तदोषः स्यात्किन्त्वात्माऽन्य एव । न चैवं सत्त्वासत्त्वादिविकल्पदोषापत्तिः ॥ सदसद्विलक्षणविलक्षणत्वरूपपञ्चमप्रकारताऽभ्युपगमात् । 'न सन्नासन्न सदसन्नानिर्वाच्यश्च तत्क्षयः । यक्षानुरूपो बलिरित्याचार्याः प्रत्यपीपदन्नि'त्यभियुक्तवचनादिति भावः । एतेनेत्यतिदिष्टममुक्तत्वमुपपादयति **अनिर्वचनीयत्वापरिहारादिति** । पञ्चमप्रकारत्वेऽप्यनिर्वचनीयत्वं स्यादेवेत्यर्थः । ननु च सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वरूपतयाऽनिर्वचनीयत्वस्य चतुर्थप्रकारत्वमात्रवृत्तित्वात् कथं पञ्चमप्रकारस्याप्यनिर्वचनीयत्वापादनमित्यत आह **न हीति** । तत्र हेतुमाह **तथा सतीति** । उक्तरूपानिर्वचनीयत्वस्य पञ्चमप्रकारेऽसत्त्वे, सत्त्वादिना निर्वचनीयत्वं स्यात् । तत्र चोक्तमेव दूषणमिति भावः । ननु लोके भावनिवृत्तेरभावत्वस्याभावनिवृत्तेर्भावत्वस्य च दर्शनेन प्रतियोगितन्निवृत्तिभावे तदभिमतयोरतुल्यरूपत्वस्य प्रयोजकत्वस्थित्या सदसद्विलक्षणतयाऽङ्गीकृतस्याज्ञानस्य या निवृत्तिः तस्या अपि सदसद्विलक्षणत्वेऽविद्यातन्निवृत्त्योरुभयोरपि सदसद्विलक्षणत्वेन तुल्यरूपत्वप्रसङ्गेन प्रतियोगितन्निवृत्तिभावप्रयोजकस्यातुल्यरूपत्वस्याभावेन तत्प्रयोज्यस्य प्रतियोगितन्निवृत्तिभावस्याप्यनुपपत्तिप्रसङ्गान्नाविद्यानिवृत्तेः सदसद्विलक्षणत्वमित्याशयेन शङ्कते **अनिर्वचनीयेति** । प्रतियोगितन्निवृत्तिभावे मात्रयाऽपि सालक्षण्याभावरूपं प्रतियोगिनिष्ठसर्वधर्मराहित्यं न प्रयोजकम् । तथा सति घटतद्ध्वंसयोरपि ज्ञेयत्वाभिधेयत्वानिर्वचनीयत्वादिना सालक्षण्यसद्भावेन प्रतियोगिनिष्ठसर्वधर्मराहित्यरूपातुल्यरूपत्वरूपप्रयोजकविरहप्रसक्त्या प्रतियोगितन्निवृत्तिभावाभावप्रसङ्गात् । किन्तु केनचित्प्रकारेण वैलक्षण्यमात्रम् । तच्च घटतन्निवृत्त्योरिवाविद्यातन्निवृत्त्योरप्यस्त्येव निवृत्तिमत्त्वतद्राहित्याभ्यां वैलक्षण्यस्योभयत्रानुभूयमानत्वात् । ततश्चाविद्यातन्निवृत्त्योः सदसद्विलक्षणत्वाविशेषेऽप्युक्तरूपस्य प्रतियोगितन्निवृत्तिभावप्रयोजकरूपस्यावैकल्यान्न प्रतियोगितन्निवृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते **घटप्रध्वंसो यथेति** । अनिर्वचनीयघटप्रध्वंसस्यानिर्वचनीयत्ववत् तदत्यन्ताभावस्यानिर्वचनीयत्वं न परस्य सम्प्रतिपन्नम् । तस्य घटमिथ्यात्वरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपतायाः परेणाङ्गीकृतत्वात् । अतस्तत्परित्यागेन ध्वंसमात्रोपादानमिह टीकायां कृतमित्यवधेयम् ।

वा०र०— **अभियुक्तेति** । प्रमाणमालायामानन्दबोधोक्तेरित्यर्थः । **चतुर्थप्रकारेति** । सदसत्सदसदनिर्वाच्य इति निषिद्धप्रकारेषु अनिर्वाच्यरूपचतुर्थप्रकारेत्यर्थः । **सर्वधर्मराहित्यरूपेति** । सर्वधर्मराहित्यरूपं यद्यतुल्यरूपत्वं तद्रूपं यत्प्रयोजकं प्रतियोगि तत् तन्निवृत्तिभावे प्रयोजकमित्यर्थः । **उक्तरूपस्येति** । निवृत्तिमत्त्वतद्राहित्यरूपस्येत्यर्थः । **प्रयोजकरूपस्येति** । प्रयोजकभूतं यद्रूपं धर्मः तस्येत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु पञ्चमप्रकारे सत्त्वेन असत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यत्वलक्षणचतुर्थप्रकारस्याभावेन तद्वत एव अनिर्वाच्यत्वस्याङ्गीकृतत्वेन कथमनिर्वचनीयत्वमापद्यत इत्याशङ्क्य परिहरति **तथा सतीति** । यदि मोक्षे सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वलक्षणचतुर्थप्रकारो नाभ्युपेयेत तर्हि सत्त्वेन वाऽसत्त्वेन वा मोक्षस्य निर्वचनीयत्वं स्यात् । तत्र दूषणमुक्तमेवेति भावः ।

स०ना०— अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वमिति मूलसुधायां **अनिर्वचनीयताऽपरिहारादिति** । सदसद्विलक्षण-विलक्षणस्यापि सदसद्विलक्षणत्वादिति भावः । ननु सदसद्विलक्षणत्वमात्रमनिर्वचनीयत्वम् । सदसद्विलक्षणता-विलक्षणस्य तु सदसद्विलक्षणत्वेऽपि तन्मात्रत्वाभावान्नानिर्वचनीयत्वमित्यत आह **न हि चतुर्थप्रकारताव-स्थितिरिति** । **तथा सतीति** । **निर्वचनीयतापत्तेः** अनिर्वचनीयत्वरूपमिथ्यात्वाभावापत्तेः । ततश्च दृश्यत्व-हेतोर्व्यभिचारस्तत्र स्यादिति भावः । नन्वविद्यातत्कार्ययोरन्यतरदेवानिर्वचनीयम् अविद्यानिवृत्तिस्तु नाविद्या-कार्यम् । अविद्यानिवृत्तिसमयेऽपि अविद्याप्रसङ्गात् । नाप्यविद्या प्रतियोगितन्निवृत्त्योर्भेदस्यावश्यकत्वात् इति भावेन शङ्कते **अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिरिति** । **घटप्रध्वंसो यथेति** । घटादिध्वंसस्तावन्नानित्यः । प्रति-योग्युन्मज्जनापत्तेः । तस्य च अविद्याकार्यत्वेऽविद्यानिवृत्तिसमयेऽपि घटध्वंसस्य सद्भावेन तदुपादानाविद्याप्रसङ्गो दुर्वारः । एवं च सति घटध्वंसस्याविद्याकार्यत्वेऽविद्यानिवृत्तेरपि तत्त्वमङ्गीकार्यमविशेषादिति भावः ।

।। इति उक्तानुसारेण मुक्तेः पञ्चमप्रकारताया अपि निरस्तत्वम् ।।

।। इति मुक्तेः सत्त्वासत्त्वेत्युभयपक्षेऽप्युक्तलक्षण(अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूप)मुक्त्यसिद्धिः ।।

* * *

।। अथ एवमेव कालेऽपि विकल्प्य मोक्षस्याद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासः ।।

१७९ **सु०— एवमेव मुक्तेरद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासाय कालेऽपि विकल्प्य दोषो-ऽभिधातव्य इत्याह तथा काल इति ।**

अनु०— तथा काले

परि०— तदेति । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूये'त्यादौ 'तदा'शब्दात् 'यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते' इत्यादावथादिशब्दात् सिद्ध इत्यर्थः ।।

* * *

।। अथ 'अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वम्'इतिमूलोक्तातिदेशस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ।।

१८० **सु०— ननु च मोक्षदशायां कालोऽस्ति न वेति विकल्प्य 'अस्ति चेद् द्वैता-पत्तिरि'ति दूषणं चास्तु । 'अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वमि'ति कथमतिदेश इत्यत आह काला-धीना हीति ।**

अनु०— कालाधीना हि मुक्तता ।

कालाधीना नियमेन कालाधिकरणा । यद्वस्तु तत्कालसम्बन्ध्येवेति व्याप्तेरिति हिशब्दार्थः ।

न केवलमनुमानसिद्धो मुक्तेः कालाधिकरणतानियमः किन्तु 'तदा विद्वान्', 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इत्यागमसिद्धोऽपीत्याह **काल एवेति** ।

काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं

परि०— दृष्ट्वैवेति । श्रुतौ दृष्ट्यनन्तरका(लतामुक्तेः स्प)ले मुक्तिः स्पष्टैव ॥

गु०दी०— दृष्ट्वैव तं मुच्यत इत्यत्र स्नात्वा भुङ्क्त इत्युक्ते यथा स्नानस्य पूर्वकालीनत्वं भोजनस्योत्तरकालीनत्वं तथेहापि मुक्तेरुत्तरकालीनत्वापरिहारादिति भावः ।

यादु०— दृष्ट्वैवेति । अत्र क्त्वाप्रत्ययेन दर्शनानन्तरकालो मोक्षाधिकरणतया प्रतीयत इति भावः ।

वं०प०— अतिदेशः 'तथा काल' इत्युक्तोऽतिदेशः ।

शे०चं०— कथमिति । मुक्तिकालयोर्निमित्तनैमितिकभावस्यास्फुरणेन कालासत्त्वेन मुक्त्यसत्त्वानापत्त्या मुक्तत्वसम्भवादिति भावः । ननु घटस्य प्रागभावजन्यतया तदधीनत्ववन्मुक्तेरपि कालजन्यत्वमात्रेण तदधीनत्वसम्भवान्न मुक्त्यवस्थायामपि कालसत्त्वमावश्यकम् । अन्यथा प्रागभावाधीनत्वात् घटस्य तत्कालेऽपि तत्सत्त्वापातादित्यतः प्रागभाववैलक्षण्यान्नैवमित्याह **नियमेति** । मूले हिशब्दवैयर्थ्यमाशङ्क्य मुक्तेः कालाधिकरणतानियमोपपादकप्रमाणसूचनार्थत्वात् तस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्समर्पकतया हिशब्दं व्याचष्टे **यद्वस्त्वित** ॥ **अनुमानेति** । मुक्तिर्नियमेन कालसम्बन्धिनी वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **तदेत्यादि** । अत्र पूर्ववाक्ये तदाशब्दात्कालावगतिः स्पष्टैव । दृष्ट्वेत्यत्र क्त्वाश्रुत्या पूर्वकालावगतावपि पूर्वत्वादेरुत्तरकालसापेक्षत्वेन फलतस्तत्काललाभः । मुच्यत इति लटा वा तल्लाभ इति बोध्यम् ।

वा०र०— तदाशब्दात्कालावगतिरिति । 'सर्वैकान्यकिंयत्तदःकाले दे'ति (पा.सू. ५-३-१५) सूत्रेण कालेऽभिधेये तच्छब्दाद्दाप्रत्ययविधानादिति भावः । **तल्लाभ इति** । उत्तरकाललाभ इत्यर्थः ।

स०व्र०— मुच्यत इति । मुच्यत इति वर्तमानार्थलट्प्रत्ययेन वर्तमानकालसम्बन्धस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

॥ इति 'अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वम्' इति मूलोक्तातिदेशस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

।। अथ मुक्तेः कालेन व्याप्तत्वात् कालासत्त्वे मुक्त्यसत्त्वापत्त्या उक्तातिदेशस्य योग्यत्वम् ।।

१८१ सु०— किं ततो यद्येवमधिकरणेन कालेन व्याप्ता मुक्तिरित्यत आह **कालेति** ।

अनु०— कालनिवर्तने ।

मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यात्

कालासत्त्वे मुक्तेरप्यसत्त्वं स्यात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथा च अतिदेशो युक्त इति । एतदुक्तं भवति । यदि मोक्षः कालसम्बन्धी न स्यात् तदा शशशृङ्गादिवदसत्त्वापत्तिः इति ।

शे०चं०— अतिदेशः 'अतोऽन्यथा । अमुक्तत्वमि'त्युक्तः ।

वा०र०— अतिदेशः अतोऽन्यथेति पाठः ।

।। इति मुक्तेः कालेन व्याप्तत्वात् कालासत्त्वे मुक्त्यसत्त्वापत्त्या उक्तातिदेशस्य योग्यत्वम् ।।

।। इति एवमेव कालेऽपि विकल्प्य मोक्षस्याद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासः ।।

* * *

।। अथ मुक्तेरसत्त्वे इष्टापत्तिशङ्का अप्रामाणिकत्वादेरप्यनिष्टत्वात्तच्छङ्कानिवृत्तिश्च ।।

१८२ सु०— ननु च 'न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति मुक्तेरसत्त्वस्येष्टत्वान्नेयमनिष्टापत्तिरित्यत आह **संसारित्वमिति** ।

अनु०— संसारित्वमतो भवेत् ।।

चैतन्यस्य सतो बन्धाभावलक्षणे मोक्षेऽसति देवदत्तवन्मुक्ताभिमतस्यापि **संसारित्वं भवेत्** । बन्ध(स्य)मिथ्यात्वात् संसारो मुक्तिश्च न स्त एवेति चेत्, न अङ्गीकृतत्वमेवानिष्टत्वं किन्त्वप्रामाणिकत्वादिकम् । न च बन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तं प्राक् ।

परि०— **न च बन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तमिति** । अत्रैव प्रकरणे पूर्वतनग्रन्थे, पृथगधिकरणे शून्यसमयापाकृतिप्रस्तावे, प्रकृतिनये, (च) 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत'

इत्यादि जिज्ञासासूत्रव्याख्यावसरे च इति भावः ॥ *सिद्धं प्रत्यक्षस्यानुमानादित उपजीव्यत्वेन प्राबल्यम् ॥*

गु०दी०— बन्धस्य मिथ्यात्वादित्यत्र मिथ्यात्वात् मया मिथ्यात्वाङ्गीकारात् मम नेदमनिष्टमिति शङ्कितुरभिप्रायः । एवं सत्यङ्गीकृतत्वमेवेष्टत्वम् । अनङ्गीकृतत्वमेवानिष्टत्वमित्यापतितम् । तच्च न घटत इत्याह **नानङ्गीकृतत्वमेव** इति ।

वं०प०— घटादौ व्यभिचारवारणाय **चैतन्यस्य सत** इत्युक्तम् । चेतनभूतस्येत्यर्थः । तर्कस्येष्टापत्तिमाशङ्कते **बन्धस्येति । मिथ्यात्वात्** मिथ्यात्वेन अङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । तथा च मुक्तस्य संसारित्वापादने इष्टापत्तिः । ननु तर्हि मुक्तत्वभङ्गस्तस्येति चेन्न । आरोपितेन नीलिम्ना गगने नीरूपत्वानपायवदारोपितेन संसारेण बन्धात्यन्ताभावरूपं मुक्तत्वं नापैतीति भावः ॥ **नानङ्गीकृतत्वमेवेति** । येन बन्धस्य मया मिथ्यात्वेनाङ्गीकृतत्वान्मिथ्याभूतेन बन्धेनोक्तत्वानपायात्संसारित्वं स्यादित्युक्तेऽनिष्टत्वं न स्यात् । इष्टापत्तिः स्यादिति यावदिति भावः ॥ **किन्त्विति** । तथा च अप्रामाणिकत्वादनिष्टं भवत्येवेति भावः । **मिषेण** व्याजेन ।

शे०चं०— घटादौ बन्धाभावलक्षणस्य मोक्षस्यासत्त्वेऽपि संसारित्वस्याभावात् तत्र व्यभिचारनिरासाय आपादककोटौ **चेतनस्य सत** इति विशेषणम् । चेतनत्वे सतीत्यर्थः । ईश्वरेऽपि बन्धाभावलक्षणमोक्षस्यैव सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः । ननु बन्धो मिथ्यैवेति कृत्वैव मुक्तेरसत्वस्य मयाऽभ्युपगमान्न तदसत्त्वापादनमनिष्टम्। नापि मुक्तेरसत्त्वे बन्धवत्त्वापादनम् । बन्धमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यसत्त्वस्य तेन बन्धापादनासम्भवात् । उभयाभाववत्येकाभावेनापरापादनस्यायुक्तत्वादित्याशङ्कते **बन्धस्य मिथ्यात्वादिति** । बन्धमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यसत्त्वस्य बन्धमिथ्यात्वाङ्गीकारिणा मुक्त्यसत्त्वस्याङ्गीकारान्नानिष्टापादनमिति तदा वाच्यम् । यद्यनङ्गीकृतत्वमेवानिष्टत्वं स्यान्न चैवमित्याह **नानङ्गीकृतत्वमेवेति ॥ न च बन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तं प्रागिति ।** ततश्च तत्प्रयुक्तं मुक्त्यसत्त्वमपि न प्रामाणिकमित्यप्रामाणिकत्वादनिष्टत्वोपपत्तिः । बन्धमिथ्यात्वस्यैवाप्रामाणिकत्वेनोभयाभावस्यैवासिद्धत्वादेकाभावेनापरापादनमपि सङ्गतमेवेति भावः । बन्धस्य मिथ्यात्वात्संसारमुक्त्योरभावेन मुक्ताभिमतस्यैवाभावादाश्रयासिद्धिरिति शङ्काभिप्रायः । संसारमुक्त्योर्यदनङ्गीकृतत्वं तस्यैव नानिष्टत्वमपि तु प्रमाणविरोधादिरिति भावः । तर्हि किमन्यदनिष्टमिति पृच्छति **किन्त्विति ॥ अप्रामाणिकत्वादिकमिति ।** तथा च संसारमुक्त्योरनङ्गीकारे प्रमाणविरोधोऽप्रामाणिकस्वीकारश्च प्रसज्येते इति भाव इत्याहुः ।

वा०र०— बन्धाभावलक्षणस्येति । ननु यदि बन्धध्वंसाधिकरणत्वं मुक्तत्वं तर्हि नेश्वरमोक्षाङ्गीकारः सम्भवति । तथा च चेतनत्वे सति मोक्षाभावरूपविशिष्टस्यापीश्वरे व्यभिचार एव । बन्धसंसर्गाभावविवक्षणे तु बन्धात्यन्ताभावस्येश्वरे सद्भावेनेश्वरे मुक्तत्वप्राप्त्या तत्र व्यभिचाराभावसम्भवेऽपि घटादौ व्यभिचारप्रसङ्ग एव नास्तीति चेतनस्य सत इति विशेषणं व्यर्थमेव । ईश्वर इव घटादावपि सम्बन्धात्यन्ताभावस्य सद्भावेन

मोक्षाभावमात्रस्य तत्राभावादिति चेत् सत्यम् । अत्र हि यदि बन्धात्यन्ताभावो विवक्षितस्तदा घटादौ व्यभिचारापत्तिपरिहाराय चेतनस्येति विशेषणम् । न च विशिष्टस्येश्वरे व्यभिचारः, यदि बन्धात्यन्ताभावो विवक्षितस्तदा तत्र व्यभिचाराभावोपपत्तेरित्येवं विवक्षाभेदोपदर्शनमुखेन सार्थक्यकथने तात्पर्यप्रतीत्या अविवक्षितविशेषबन्धसंसर्गाभावरूपमोक्षाभावस्य विवक्षणसूचनेनेश्वर उक्तसंसर्गाभावस्यैव सत्त्वेन मोक्षाभावसिद्ध्या व्यभिचारपरिहारोपपत्तेः ।

न चात्यन्ताभावमादाय घटादावपि मोक्षसिद्ध्या चेतनत्वविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । ईश्वरस्य नित्यमुक्ततया तत्रोच्यमानसंसर्गाभावस्यात्यन्ताभावमादाय पर्यवसानसम्भवेऽपि मुक्तत्वेनाव्यवह्रीयमाणघटादौ बन्धध्वंसस्यैव जीववत्प्रसक्त्या तमादायैव तदभावस्य वाच्यतया मोक्षाभावोपपत्तेः । यस्य यत्र प्रसक्तिः तत्र तस्यैव निषेद्धव्यत्वेन ध्वंसरूपसंसर्गाभावमादाय व्यभिचारो घटादौ । ईश्वरे तु ध्वंसस्याप्रसङ्गादत्यन्ताभावमादायैव मोक्षसद्भावसिद्धिः । न हि ईश्वरो मुक्तत्वेन व्यवह्रीयत इति तद्बलात् कथञ्चिन्मुक्तत्वस्य तत्र निर्वाहावश्यकत्ववत् घटादिकं मुक्तव्यवहारविषयो येनात्यन्ताभावस्तत्र परिस्फुरेदिति न तत्र व्यभिचारः । अन्यथा बन्धात्यन्ताभावस्य घटादौ विद्यमानत्वात् घटादावपि नित्यमुक्तत्वादिव्यवहारं को निवारयिता । तस्मात् प्रयोगे सति निमित्तानुसरणम् । न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारेण घटादौ सतोऽपि निमित्तस्य अविवक्षयैवेति वाच्यम् । तथा च सतोऽप्यत्यन्ताभावस्य विवक्षायामस्फुरणाज्जीवसमकक्षतया ध्वंसस्यैव तत्र स्फुरणात् तदभावे युक्तो मोक्षाभाव इत्यादि शोधनीयम् । **मिथ्येति कृत्वैवेति** । वधो मिथ्याभूतोऽयतोत एवेत्यर्थः । बन्धवत्त्वापादनमित्यतःपरं युक्तमिति शेषः । **अपरापादनस्येति** । अन्यथा गगनादौ श्यामत्वाद्यभावेन पीतत्वापादनापत्तेरिति भावः । शङ्काभिप्राय इत्यनन्तरं परिहारस्य त्विति पूरणीयम् । क्वचिन्नेति प्रतीकोपादानयुक्तपाठः । तत्र नोक्तरीत्या पूरणमावश्यकम् । इत्यप्याहुरिति मूलकोशानुसारी पाठः ।

स०व्र०— संसारो मुक्तिश्च न स्त एवेति चेदिति । असत्ये एव मिथ्याभूतस्तु संसारोऽङ्गीक्रियत एवेति भावः ।

चषकः— प्रागिति । जिज्ञासानयादावित्यर्थः ॥ *अनुमानाद्यपेक्षया प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यसमर्थनम् ॥*

॥ इति मुक्तेरसत्त्वे इष्टापत्तिशङ्का अप्रामाणिकत्वादेरप्यनिष्टत्वात्तच्छङ्कानिवृत्तिश्च ॥

॥ इति प्रत्यक्षप्राप्तस्यापि विश्वसत्यत्वस्यागमबलाद्भ्रान्तत्वशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः (आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनम्) ॥

* * *

।। अथ आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनस्य समारोपः ।।

१८३ सु०— तदेवमागमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण प्राबल्यं च व्युत्पादितम्, साक्षिप्रत्यक्षस्यागमादिप्रामाण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यतायाः तदितरस्य साक्षिनिश्चितप्रमाण(प्रामाण्य)तायाश्च सूचितत्वात् । ततस्तद्विरुद्धस्यागमादेरेवाप्रामाण्यं युक्तमिति ।

यादु०— साक्षात्कारसिद्धमिति । भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारमात्रसिद्धमित्यर्थो न तु प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमिति । एवमग्रेऽप्यनुमानागमशब्दौ लिङ्गवचनमात्रपरौ न प्रमाणभूतानुमानागमपरावित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । ज्ञानपादे 'अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यत' इत्यत्रेति शेषः ।। **वैदिकार्थेति** । ईश्वरादिरूपवेदैकगम्यार्थविषयत्वादित्यर्थः । तेन 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चने'ति वचनात्पृथिव्यादिप्रपञ्चस्यापि वैदिकार्थत्वमेवेति शङ्काऽनवकाशः । नन्वेवमीश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षस्य स्वभावत एव प्रबलेनागमेन बाधोपपत्तावुपजीव्यतया बाधकत्वोक्तिरयुक्तेति चेत् । सत्यम् । तत्र हि पूर्वपक्षिणा दोषग्राहिप्रत्यक्षस्येश्वरो न दोषवान् स्वातन्त्र्यत्वाद्व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यनुमानबाधितत्वमप्याशङ्कितम् आगमादीत्यादिशब्दप्रयोगात् । तत्परिहारेऽनुमानस्योपजीव्यतयैव बाधकत्वमित्यवश्यं वाच्यमिति तत्साहित्यादागमेऽपि तथैव बाधकत्वं लाघवायोक्तं न त्वागमे स्वाभावप्राबल्याभावेन येन विरोधः स्यादिति ।

वं०प०— ननु प्रत्यक्षप्राबल्ये आगमप्राबल्यप्रतिपादकब्रह्मतर्कवचनविरोध इत्यत आह **प्राबल्यमिति** । **प्रस्तुतत्वादिति** । सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वोपपादनायेति शेषः ।

शे०चं०— 'क्व चे'त्युत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रकारान्तरेण प्राबल्यसूचकत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्व्युत्पादनस्य पूर्वत्र केनचित्प्रकारेण तदनुक्तावनुपपत्तेः पूर्वग्रन्थेन सूचितं तत्प्राबल्यप्रकारं तावदुपदर्शयति **तदेवमिति** । किन्तद्व्युत्पादनेनेत्यतस्तत्फलमाह **तत इति** ।

वा०र०— प्राबल्यसूचकत्वादिति । प्रत्यक्षस्येति शेषः । **तद्व्युत्पादनस्येति** । प्रकारान्तरेण प्राबल्यव्युत्पादनस्येत्यर्थः ।

।। इति आगमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण उपजीव्यत्वादिगुणेन प्रत्यक्षप्राबल्योपपादनस्य समारोपः ।।

* * *

॥ अथ स्वभावतोऽपि प्रत्यक्षस्य अन्यतःप्राबल्यनिरूपणम् ॥

॥ अथ तत्र प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनं तत्समर्थनश्च ॥

॥ अथ तत्र च प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनम् ॥

१८४ सु०— न केवलमुपजीव्यत्वादिगुणेनान्यतः प्रबलं प्रत्यक्षम्, किन्तु स्वभावतोऽपीत्याशयवानाह **क चेति** ।

अनु०— क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितम् ।

प्रत्यक्षतः प्राप्तमिति साक्षात्कारसिद्धम् । अनुमानागमशब्दौ लिङ्गवचनवचनौ, प्रामाण्यनिर्णयस्येदानीं क्रियमाणत्वात् । 'दृष्टमि'ति शेषः । यदि हि प्रत्यक्षप्राप्तं क्वचिदनुमानागमाभ्यां बाधितमुपलब्धवन्तः (स्मस)तदा प्रतीमोऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम्, न च तथा ।

परि०— 'क च प्रत्यक्षत' इति वाक्ये प्रत्यक्षानुमानागमशब्दाः न प्रमाणभूतप्रत्यक्षादिपराः किन्तु भ्रमसाधारणप्रत्यक्षादिपरा इत्याह **साक्षात्कारसिद्धमित्यादि** । कुत इत्यतो हेतुमाह **प्रामाण्येति** । बलाबलविचारणेनेदानीं प्रमाणनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् । प्रागेव प्रमाणतया निर्देशो न युक्त इति भावः ।

गु०दी०— अनुमापदमागमपदं च प्रमाणभूतयोरेवानुमानागमयोर्वाचकम् । प्रत्यक्षविरोधेनाभासीकरिष्यमाणयोश्च कथमनुमाऽऽगमपदवाच्यत्वमित्याशङ्क्य **लिङ्गवचनवचना**वित्युक्तम् । लीनार्थगमकत्वरूपलिङ्गत्वस्याप्याभासानाभाससाधारणत्वमिति भावः ।

शे०चं०— **साक्षात्कारसिद्धमिति** । भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारमात्रसिद्धमित्यर्थः । न तु प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमिति । एवमग्रेऽनुमानागमशब्दावपि लिङ्गवचनमात्रपरौ न प्रमाणभूतानुमानागमपराविति द्रष्टव्यम् । अत्रानुमानागमबाधितं नेत्युक्तेऽनुमानागमयोर्बाधकत्वं लभ्यते । तच्च बाधजनकत्वम् । बाधश्च ग्राह्याभावप्रमा । तज्जनकत्वं फलीभूतानुमितिशाब्दज्ञानयोर्न सम्भवति । तयोर्ग्राह्याभावप्रमारूपत्वात् । अतोऽत्रानुमानागमशब्दयोः फलपरत्वानुपपत्त्या करणपरत्वेऽपि साक्षात्कारस्यैव मुख्यतो बाध्यत्वात् करणस्य च तद्वारैव बाध्यत्वात् प्रत्यक्षशब्देन फलं गृहीतमिति ध्येयम् । प्रत्यक्षादिशब्दैर्भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारादिमात्रग्रहणे नियामकमाह **प्रामाण्यनिर्णयस्येति** ॥ **इदानीं क्रियमाणत्वादिति** । अन्यथाऽन्योन्याश्रयत्वादिति भावः ।

वा०र०— प्राप्तमितीति । अर्थ इत्यनुवर्तते । प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमित्यर्थ इति भाव इति स्वरसः पाठः । **लिङ्गवचनमात्रेति** । यद्यपि व्याप्यपर्यायलिङ्गशब्दस्य व्याप्तिबलेन गमकार्थत्वान्न भ्रमसाधारणता । तथापि निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्यत्रेवामुख्यार्थविवक्षया साधारणत्वमित्यभिप्रायो मूल इति टीकायामपि तथैव व्यवहृतमित्यदोषः । पराविति भाव इति द्रष्टव्यमिति स्वरसः पाठः । कथं तर्हि तत्त्वोद्योतटीकायां 'चन्द्रप्रादेशत्वादिविषयं त्वि'त्येतद्व्याख्यानावसरेऽपटुप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षपदेन निर्देशानुपपत्तिमाशङ्क्य प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमित्यर्थोपपत्तेरित्युक्तम् । प्राक्प्रमाणपरतया प्रत्यक्षादिपदस्याव्याख्यातत्वादिति चेन्न । मुख्यामुख्यसाधारण्येनैव तत्र प्रत्यक्षादिपदप्रयोगस्य ग्रन्थकृदभिमततया साधारणप्रयोगत्वाज्ञानेन शङ्कायाः साधारण्यप्रकटनेन तत्परिहारस्य चाभिप्रेतत्वेन दोषाभावात् । प्रत्यक्षशब्देनेवानुमानागमशब्दाभ्यामपि फलस्यैव वा ताभ्यां करणस्येव तेनापि करणस्यैव वा ग्रहणसम्भवे किमित्यर्धजरतीयमित्यत आह **अत्रानुमानेति** । **अन्योन्याश्रयादिति** । प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमनुमानागमप्रामाण्याधीनम् । तदुभयप्रामाण्यं च प्रत्यक्षप्रामाण्याधीनमित्यन्योन्याश्रयो बोध्यः ।

चषकः— अनुमानागमशब्दाविति । द्वावपि करणसाधनप्रत्ययान्ताविति भावः ।

।। इति प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनम् ।।

* * *

।। अथ 'प्रत्यक्षप्राप्तस्य अनुमानागमाभ्यां बाधानुपलम्भ'स्य 'ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षमिषेण'ासिद्धिशङ्का वैदिकार्थविषये वेदस्योपजीव्यतया प्रत्यक्षबाधकत्वमिति प्रकरणभेदाश्रयेण तन्निरसनञ्च ।।

१८५ सु०— ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षमागमादिबाधितं दृष्टमिति चेत्, सत्यम्, तत्रागमादेरुपजीव्यतया बाधकत्वमिति वक्ष्यामः । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इत्यस्य वैदिकार्थविषयत्वादत्र च पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य प्रस्तुतत्वान्न विरोधः ।

परि०— वक्ष्याम इति । 'अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यते'त्यादिना ज्ञानपादे वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वेवमपि तत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवाक्यविरोध इत्याशङ्कां विषयभेदेन निराह **प्राबल्यमिति** ।। **त्रिष्विति** । प्रत्यक्षादिषु ।। **वैदिकार्थेति** । वेदैकसमधिगम्यार्थेत्यर्थः ।

शे०चं०— आगमादिबाधितमिति । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्याद्यागमेनेश्वरो निर्दोषः स्वतन्त्रत्वाद्व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यादिपदगृहीतानुमानेन च बाधितं दृष्टमित्यर्थः ।। **उपजीव्यतयेति** । न चैवमागमादेर्बाधकत्वं न स्यात् । उपजीव्यस्य 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुस्सर्वगुहाशयः । आविरासीदि'त्याद्यागमस्य, श्रीवत्सकौस्तुभादिरूपविष्णुत्वसाधकानुमानस्याविरोधित्वाद्विरोधिनश्चोदाहृतागमादेरनुपजीव्यत्वादिति वाच्यम् ।

नरशिरःकपालशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेण प्राबल्यात्तद्बाधकत्वव-न्निर्दोषत्वसाधकागमानुमानयोरपि सदोषत्वग्राहिप्रत्यक्षात्तदुपजीव्यविष्णुत्वग्राह्युदाहृतागमानुमानसाजात्यमात्रेण प्राबल्यात् प्रत्यक्षबाधकत्वसम्भवात् । यद्यपि निरनिष्ट इत्याद्यागमस्य स्वभावप्राबल्यमात्रेण दोषग्राहिप्रत्यक्ष-बाधकत्वसम्भवादुपजीव्यत्वानुसरणमनर्थकम् । तथाऽपि तस्य स्वभावप्राबल्यवदुपजीव्यत्वस्यापि सत्त्वात्तदनु-सरणम् । उभयसद्भावेऽप्यस्यैव पुरस्कारस्त्वागमस्येवानुमानस्य स्वभावप्राबल्यानुपपत्त्योपजीव्यत्वस्यानुमान-प्राबल्योपपादनायावश्यमनुसरणीयत्वादुभयोक्तौ गौरवप्रसङ्गभिया बहूपपादनसापेक्षत्वाद्वा कृतम् । अत एवोत्तरत्र प्रपञ्चेनोपजीव्यत्वस्योपपादनं करिष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **वक्ष्याम इति** । चतुर्थे 'अवतारादिदृष्टौ स्यादागम-स्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यत' इत्यादिनेति शेषः । ननु प्रत्यक्षस्य स्वभाव-प्राबल्यं ब्रह्मतर्कवचनविरुद्धम् । तत्रागमस्य स्वभावप्राबल्योक्तेरित्यतो विषयभेदप्रदर्शनेन तदविरोधमुपपादयति **प्राबल्यमिति** ॥ **वैदिकार्थेति** । असम्भवत्प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिकेश्वरादृष्टादिरूपार्थेत्यर्थः ।

वा०र०— ईश्वर इति । इदं च स्वतन्त्रत्वानुमानस्थलीयमूलानुसारेण । प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राब-ल्यस्थलीयन्यायामृतानुसारेणाह **नरशिरःकपालमित्यादि** । उपजीव्यत्वस्यापि सत्त्वात् तदनुसरणमिति पाठः । तदनुसारेणेति तु लेखकागतः । बहूपपादनसापेक्षत्वाद्वा कृत इति पाठः । अस्यैवानुसरणं त्विति पूर्वत्रानुसरण-पदयुक्तमूलकोशानुसारिपाठे कृतमिति यथास्थितमेव । **तत्रागमस्येति** । जात्येत्यस्योत्सर्गेणेति तत्त्वनिर्णय-टीकायां व्याख्यातत्वाज्जातेरुत्सर्गविषयत्वादिति च तत्रोक्तेः स्वभावेनेत्यर्थप्राप्तिरित्याशयः । इदं चास्माभिः अन्यत्र व्युत्पादितमिति ज्ञेयम् । **असम्भवप्रत्यक्षादीति** । न सम्भवति प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिः यस्मिन्निति तथोक्तम्।

चषकः— वक्ष्याम इति । 'अवतारादिदृष्टेः स्यादागमस्योपजीव्यते'त्यादिना ज्ञानपादेऽभिधास्याम इत्यर्थः ।

॥ इति 'प्रत्यक्षप्राप्तस्य अनुमानागमाभ्यां बाधानुपलम्भ'स्य 'ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षमिषेण'ासिद्धिशङ्का वैदिकार्थविषये वेदस्योपजीव्यतया प्रत्यक्षबाधकत्वमिति प्रकरणभेदाश्रयेण तन्निरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ अनुमानागमप्राप्तस्य तु (दहनशैत्याद्यनुमानस्य 'मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जति'इत्यादि वाक्यस्य च) क्वचिदुपजीव्यविरोधेन क्वचित्स्वभावप्रबलेनापि प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् प्रतिद्वन्द्विताभावसमर्थनम् ॥

१८६ **सु०— दृष्टं च दहनशैत्यानुमानस्य, 'मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जती'त्यादिवाक्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वम् । तत्रापि प्रत्यक्षमुपजीव्यत्वाद्बाधकं न तु स्वभावेनेति चेत्, न, धर्मिव्यापकव्याप्यव्याप्तिग्राहकत्वाभावाद्दहनौष्ण्यादिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य 'अनौष्ण्यमु'ष्णता-ऽभावः । स च प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानः, प्रतियोगिभूतं चौष्ण्यं तेजस्येव प्रत्यक्षेण प्रत्ये-**

तव्यमि'ति तस्योपजीव्यत्वमिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । अनुष्णतासाधने हीदमुपपा(दितम्)-दनम् । केनचिद्धेतुना शैत्यसाधने त्वस्यानवकाशः । यदा च समस्तस्यापि तेजसोऽनौष्ण्यं साध्यते तदा भवत्विदं व्युत्पादनम् । अग्निमात्रपक्षीकारे तु नेदमुपयुज्यते । सौरादौ तेजस्युष्णतां स्पर्शनेनोपलभ्य चक्षुषोपलब्धेऽग्नावनौष्ण्यसाधनस्य तु स्वभावप्रबलेनैव प्रत्यक्षेण बाध इत्येषा दिक् ।

परि०— स्वभावत एव प्रबलं सत् तत्र बाधकं, न तूपजीव्यत्वेनेति भावेनाह **दहनशैत्यानुमानस्येति** ॥ **धर्मीति** । धर्म्यादिचतुर्षु अन्यतमस्याप्यग्राहकत्वादित्यर्थः । **उक्तोत्तरत्वादि**त्युक्तं व्यनक्ति **अनुष्णतासाधन इति** । स्वभावप्राबल्येनैव तत्र बाध इत्येतत्प्रकारान्तरेणाह **यदा चेति** । एवं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्यविषयरेखोपरेखादिविषयकत्वेनानुमानानिवर्तित (तदीयमोहानि) दिङ्मोहादिनिवर्तकत्वादिनापि प्राबल्यं प्रत्यक्षस्य ध्येयमिति भावेनाह **एषा दिगिति** । प्रपञ्चितमेतन्न्यायामृते प्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्तावे ।

गु०दी०— धर्मिणो वह्नेरपि चक्षुषा ग्रहणसम्भवात् **धर्मिव्यापकेत्यादि**कमुक्तम् ।

यादु०— **उक्तोत्तरत्वादिति** । शैत्यानुमानस्येत्यनेनैवेति शेषः । तदेव दर्शयति **अनुष्णतासाधन इति** । समाधानान्तरमाह **यदा चेति** ।

वं०प०— **तत्रापि** दहनशैत्यानुमानेऽपि । स चौष्ण्याभावः ॥ **तेजस्येवेति** । पक्षीभूत एव तेजसीत्यर्थः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । 'दृष्टं च दहनशैत्यानुमानस्ये'ति वचनेनेत्यर्थः । तदेवोपपादयति **अनुष्णतेति** । **प्रत्यक्षेण** स्पार्शनेन । **इदमुपपादनम्** अनौष्ण्यमुष्णताभाव इत्यादिना कृतम् । **शैत्यसाधने त्विति** । तस्य भावरूपत्वेन तत्रोक्तोपपादनायोगादिति भावः । **भवत्विति** । पक्ष एव प्रतियोगिनो गृह्यमाणत्वादिति भावः ॥ **अग्निमात्रेति** । पिण्डितं तेजोवह्न्यादीत्यर्थः ॥ **स्वभावेति** । तत्रौष्ण्यस्य सौरादितेजस्येव गृहीतत्वेन पक्षीभूते वह्नावग्रहणेन साध्यग्रहोपयुक्तत्वेनोपजीव्यता न सम्भवति । तत्र प्रत्यक्षविरोधस्तु दीयतेऽतः स्वभावप्राबल्यमेव वाच्यम् । तत्र प्रत्यक्षस्येति । यदि स्पार्शनप्रत्यक्षेणैव वह्न्युपलब्धिस्तदौष्णस्य पक्षीभूतवह्नावेव गृहीतत्वेन प्रत्यक्षस्यैवोपजीव्यतया प्राबल्यं स्यादतस्तत्परिहाराय **चक्षुषोपलब्धे** इत्युक्तम् । नन्वथाऽपि प्रतियोगिज्ञानेन भाव्यं प्रतियोगिभूतौष्ण्यं वह्नादावेव प्रतिपत्तव्यमिति पुनरुपजीव्यविरोध एवेत्यतः **सौरादी**त्युक्तम् ।

शे०चं०— ननु यथा प्रत्यक्षप्राप्तं न क्वचिदनुमानागमाभ्यां बाधितमुपलब्धमिति नानुमानादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यमिति भवतोच्यते तथाऽनुमानागमप्राप्तमपि न क्वचित्प्रत्यक्षेण बाधितमुपलब्धमिति न प्रत्यक्षादनुमानादेर्दौर्बल्यमिति मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । तत्कथं प्रत्यक्षेणाप्यनुमानागमयोर्बाधः स्यादित्यतो

वैषम्यमुपपादयति **दृष्टं चेति** । दहनौष्ण्यग्राहिणः प्रत्यक्षस्यानौष्ण्यानुमानं प्रति किं धर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वमभिमतं किंवाऽनौष्ण्यप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **धर्मीति** । चक्षुरादिनैव तत्सिद्धेरिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते **अनौष्ण्यमिति** ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । उक्तप्रायोत्तरत्वादित्यर्थः । तदेव विशदयति **अनुष्णतेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुष्णतासाधनेऽपि नोक्तरीत्या प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वमित्याह **यदा चेति** ॥ **अग्निमात्रेति** । तत्रौष्ण्यग्राहिस्पार्शनप्रत्यक्षस्य नोपजीव्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तत्कथमित्यतः किमत्रानौष्ण्यप्रतियोग्यौष्ण्यग्राहकत्वेन तदभिमतं धर्मिग्राहकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सौरादाविति** । द्वितीयं प्रत्याह **चक्षुषेति** ॥ **स्वभावप्रबलेनैवेति** । अन्यथा बाधकान्तराभावादनौष्ण्यस्य तात्त्विकत्वं स्यादिति भावः । यद्वोक्तरीत्योपजीव्यप्रत्यक्षेण बाधासम्भवाद्बाधकान्तरस्य चाभावात् तत्तात्विकत्वं स्यादिति भावः । नन्वौष्ण्यात्यन्ताभावात्मकमनौष्ण्यमौष्ण्यमिथ्यात्वरूपमेवेति तस्य तात्त्विकत्वमिष्टमेवेति न तदापादनं युक्तमित्यत आह **दिगिति** । तदर्थस्तु शैत्यस्यौष्ण्यात्यन्ताभावरूपत्वाभावेनौष्ण्यमिथ्यात्वरूपत्वाभावात्तत्तात्त्विकत्वमनिष्टमेवेति ।

वा०र०— द्वितीयमाशङ्कत इति । अनौष्ण्यप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकत्वेन तदनौष्ण्यप्रत्यक्षस्यानुष्णत्वानुमानं प्रत्युपजीव्यत्वमिति द्वितीयमित्यर्थः । **प्रत्येतव्यमिति तस्येति** मूलम् । ततश्च दहनानौष्ण्यानुमानं प्रति तदौष्ण्यप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्यत्वात् प्रतियोगिन उष्णत्वस्य च पक्षीकृते तेजस्येव गृहीतत्वादेव तत्रानुष्णत्वानुमानमौष्ण्यप्रत्यक्षबाधितं चेत्यर्थः । उक्तं च न्यायामृतेऽग्निशैत्यानुमितिसाम्ये 'अनौष्ण्यस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात् तस्य चाग्न्यादावेव ग्राह्यत्वात् तत्र तदभावानुमाबाधिता । मिथ्यात्वं तु न सत्यत्वाभावः । किन्तु भावान्तरम् । अभावत्वेऽपि तत्प्रतियोगिसत्त्वं ब्रह्मणि प्रसिद्धमि'त्यादि । **अनुष्णतेतीति** । तदानीमेवानुष्णत्वप्रतियोग्युष्णत्वस्य पक्ष एव प्रत्यक्षेण ग्रहणाग्रहणादुपजीव्येन प्रत्यक्षेऽनुष्णतासाधकानुमानस्य बाधो न तु स्वभावप्रबलेनेतीत्युपपादनस्य प्रसरादिति भावः । **शैत्यसाधने त्विति** मूलम् । शैत्यस्य भावान्तरत्वेऽनौष्ण्याभावरूपत्वाभावादिति भावः । **एतदुक्तमिति** । अनुष्णत्वसाधनस्योष्णताग्रहीततयोपजीव्येन प्रत्यक्षेण बाधे शङ्किते शैत्यानुमानं प्रत्युपजीव्यताया दुर्निरूपत्वेनानुपजीव्येनापि प्रत्यक्षेण शैत्यानुमानबाधः सिद्ध इत्येतदुक्तमित्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । प्रतियोगिभूतस्योष्णत्वस्य पक्षीकृते तेजस्येव प्रत्यक्षेण प्रत्येतव्यमित्युक्तरीत्येत्यर्थः । **स्पार्शनप्रत्यक्षस्येति** । अग्निमात्रपक्षीकारेणानौष्ण्यसाधनानुमानबाधकत्वेनाभिप्रेतस्पार्शनप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । **चक्षुषेतीति** । तथा च स्पार्शनप्रत्यक्षस्याग्नावेवोष्णताग्राहकत्वाभावेनोपजीव्यत्वाभावात् तेनोक्तानुमानबाधानुपपत्तिप्रसङ्ग इति भावः । स्वभावप्रबलेनैवेत्येवकाराभिप्रायमाह **अन्यथेति** । **बाधकान्तरेति** । स्वभावप्रबलातिरिक्तोपजीव्यप्रत्यक्षरूपबाधकाभावेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षातिरिक्तमेव बाधकं स्यादित्याशङ्कानिरासाय प्रकारान्तरेणैवकाराभिप्रायमाह **यद्वेति** । अत्र बाधकान्तरशब्देन स्वभावप्रबलोपजीव्यप्रत्यक्षाभ्यां अतिरिक्तं बाधकमुच्यत इति भवत्युक्तशङ्कानिरास इति ज्ञेयम् । उक्तस्थलीयन्यायामृतानुसारेण दिक्पदव्यावृत्त्यामाशङ्कां तत्परिहाराय तदर्थं च दर्शयति **नन्वौष्ण्येत्यादिना** ।

चषकः— दहनौष्ण्यग्राहिणः स्पार्शनप्रत्यक्षस्य धर्म्यादिग्राहकतयोपजीव्यत्वं साध्यीभूताभावप्रतियोगिग्राहकत्वेन वोपेयत इति वितर्कद्वयमभिप्रेत्याद्यं प्रत्याचष्टे **धर्मीति** । चक्षुरादिनैव तत्सिद्धेरिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्यापहस्तयते हेतुविभक्त्यन्तेन । तादृशोक्तोत्तरत्वादित्यभिहितेराशयं प्रकाशयति **अनुष्णतेति** । तेजस्त्वव्यापकताविशिष्टसंसर्गावच्छिन्नानौष्णवृत्तिविधेयताकानुमितेरुद्देश्यतायां तादृशानुमितेस्तेजस्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतियोगिज्ञानरूपौष्ण्यप्रत्यक्षस्योपजीव्यतयोपजीव्यबाधितत्वस्य तत्सूपपादत्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितानौष्ण्यवृत्तिविधेयताकानुमितेरुद्देश्यतायां सौरादितेजस्युष्णताग्रहस्य प्रतियोगिविधया हेतुत्वसम्भवेन वह्नित्वसम्भवेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकोष्णताप्रत्यक्षस्य तद्विधयोपजीव्यताविरहेण निसर्गप्रबलेनैव बाध उपेय इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधत्ते **तदा चेति** । **अग्निमात्रेति** । वह्निधर्मिकौष्ण्यग्राहिस्पार्शनप्रत्यक्षस्य तत्रानुष्णतानुमानोपजीव्यत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । साध्यीभूताभावप्रतियोगिग्राहकतया धर्मिग्राहकत्वेन वोपजीव्यतोपेयेति वितर्कद्वयं प्रतिसन्दधान आद्यं प्रत्याख्याति **सौरादाविति** । अभावधीहेतुभूतप्रतियोगिज्ञानस्य तदसमानधर्मिकतदप्रतिबन्धकरूपस्य सम्भवे तत्समानधर्मिकतत्प्रतिबन्धकप्रतियोगिमत्ताग्रहस्य तद्धेतुत्वानौचित्यादिति भावः । प्राक्तनी तादृशप्रत्यक्षस्योपजीव्यतोक्तिरभ्युपगमवादरूपैव । प्रकृततत्प्रतिविहितिस्तु वास्तवीति न तद्विरोध इति भावः । द्वितीयं प्रत्यस्यति **चक्षुषेति** ॥ **स्वभावेति** । अन्यथा बाधकान्तरविरहेणानौष्ण्यस्य तात्त्विकत्वं स्यादिति भावः । प्रत्यक्षस्यानुमानाद्यनवगाढरेखोपरेखाद्यवगाहमानत्वतदनिवर्तितदिङ्मोहादिनिवर्तकत्वनियन्त्रितं च तदवधिकप्राबल्यं ध्येयमित्याशयेनाह **दिगिति** । प्रपञ्चितं चैतन्न्यायामृते ।

* * *

।। अथ देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभावकथनं तत्समर्थनञ्च ।।

।। अथ तत्र देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभावकथनम् ।।

१८७ सु०— देहस्यात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमपि 'देहो नात्मा भूतत्वात्कार्यत्वाद्धटवदि'त्याद्यनुमानेन 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेदि'त्यागमेन च बाधितं दृष्टम् । अन्यथा बाधकान्तराभावाद्देहात्मत्वस्य वास्तवतापातात् । तत्कथमेतदित्यत आह **देहात्मत्वमिति** ।

अनु०— देहात्मत्वं यदि

देहात्मत्वं प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमानागमबाधितं दृष्टमिति यदि ब्रूयात्, तदा तन्नेति ब्रूम इत्यर्थः । 'न तदि'ति पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । कुतो नेत्यत आह **न तदिति** ।

न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् ।

देहात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमेव न भवति, अतः 'प्रत्यक्षप्राप्तस्यानुमानादिना बाध' इत्यत्र नेदमुदाहरणम् । अयमभिसन्धिः । नास्त्येव देहात्मत्वप्रतीतिः, याऽनुमानादिना बाध्यते, येषां चास्ति नास्तिकादीनां तेषामपि नेन्द्रियजा, किन्त्वनुमानागमाभासजन्यैवेति ।

मा भूत्पण्डितरूपाणां देहात्मत्वप्रतीतिः, पामराणां त्वस्त्येव; सैवास्माकमुदाहरणं भविष्यतीत्यतः क्वचिदित्युक्तम् ।

परि०— तं स्वाच्छरीरादिति । तमात्मानं जीवं = स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् = विवेकेन जानीयादित्यर्थः । एतच्च पररीत्या । अन्यथा 'स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद्विष्णुमव्ययमि'ति काठकभाष्यविरोधः ॥ **अनुमानेति** । देह एवात्मा तद्व्यतिरेकेणानुपलम्भादित्याद्यनुमानाभासेन तदीयपूर्वपूर्वाचार्यवाक्यरूपागमाभासेन च जन्यैवेत्यर्थः ॥ **पण्डितरूपाणामिति** । प्रशंसायां रूपम् । प्रशस्तपण्डितानामित्यर्थः ।

गु०दी०— भूतत्वादित्यत्र भूतत्वं पञ्चभूतात्मकत्वम् । **एषां चास्ति नास्तिकानामि**त्यत्र **नास्तिकानां** चार्वाकप्रभृतीनाम् । **आगमाभासः** तत्पूर्वाचार्यवचनम् । **अनुमानाभास** इत्यस्य पूगीफलताम्बूलपत्रचूर्णयोगे रक्तिमेव भूतत्रययोगादेव ज्ञानेच्छादिकम् । न तु ततोऽतिरिक्तः कश्चिदात्मा प्रत्यक्षेणानुपलम्भादित्यर्थः ।

यादु०— तं स्वाच्छरीरादिति । तमात्मानं स्वात्स्वाधीनतया स्वस्य स्वभूताच्छरीरात्प्रवृहेत् पृथग्जानीयादित्यर्थः । इदं च पूर्वपक्षरीत्या व्याख्यातम् । सिद्धान्तरीत्या व्याख्यानं तद्भाष्यादवगन्तव्यम् ।

वं०प०— नास्तिकानां चार्वाकाणाम् ।

शे०चं०— भूतत्वादिति । बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वादित्यर्थः । **कार्यत्वादिति** । अभूत्वाभावित्वादित्यर्थः ॥ **तं स्वाच्छरीरादिति** । तमात्मानं स्वतस्वाधीनतया स्वस्य स्वभूताच्छरीरात्प्रवृहेत्पृथग्जानीयादित्यर्थः । 'न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षत' इत्युक्त्या तत्प्रतीतिमात्रमस्तीति लभ्यते । तच्चायुक्तम् । 'जातमात्रा' इत्याद्यग्रिमग्रन्थे तदभावस्योपपादितत्वेन तद्विरोधापातादित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **नास्त्येवेति** । पण्डितरूपाणामिति शेषः । येषां च नास्तिकादीनामस्ति देहात्मत्वप्रतीतिरस्तीति सम्बन्धः । किन्तर्हि साऽकारणिकैवेति पृच्छति **किन्त्विति** । परिहरति **अनुमानाभासेति** । चार्वाकादीनामनुमानाभासादिजन्येऽपि देहात्मभ्रमे धर्माद्यभावभ्रम इव प्रत्यक्षत्वाभिमानमात्रमिति भावः । इतीत्यस्येत्ययमभिसन्धिरिति सम्बन्धः ॥ **पण्डितरूपाणामिति** । प्रशस्ताः पण्डिताः पण्डितरूपा इति प्रशंसायां रूपम् ॥ **अस्त्येवेति** । देहात्मप्रतीतिरिति वर्तते । अन्यथा संसाराभावप्रसङ्गात् । देहात्मभ्रमाद्धि रागद्वेषादयः ततः पुण्यपापप्रवृत्त्युत्पादः तस्मादपूर्वदेहलाभः तेन च

दुःखप्राप्तिरित्यनया प्रनाड्या संसारस्य तन्मूलकत्वात् । अत एव 'नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्य' इत्यादिवचनान्युपपद्यन्त इति भावः ।

वा०र०— भूतत्त्वस्य जातित्वाभावादाह **बाह्येन्द्रियेति** । सकर्तृकत्वानुमानीयकार्यत्वहेतोः परोक्त्य-नुसारेणार्थमाह **अभूत्वेति** । **येषां चास्ति नास्तीकादीना**मित्यत्रैवात्र प्रतीतिनिषेधस्य सम्बध्यनुक्तेर्न्यूनतेत्यतो माभूत्पण्डितेत्युत्तरमूलानुसारेण शेषमाह **पण्डितरूपाणामिति शेष इति** । धर्माद्यभावभ्रम इवेति पाठः । **प्रशंसायां रूपप् इति** । प्रशंसा स्तुतिः । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपादिकात्स्वार्थे रूपप्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । वृषलरूप इत्याद्युदाहरणम् । देहात्मनोऽस्यैकदेशस्थत्वादिसादृश्यमस्त्येवेति तत्त्वनिर्णयवाक्यावतारा-नुसारेणाह **देहात्मभ्रमादिति** । **वचनानीति** । नैषामिति द्वितीयस्कन्धगतभागवतवाक्यस्य 'येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः सर्वात्मनाऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायामि'ति पूर्वपादत्रयमेलनेन यदि निर्व्यलीकं छद्मना विना सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेणाश्रितपदो भगवान् येषां दययेद् दयां कुर्यात् तर्ह्येषां सृगालभक्ष्ये देहे ममाहमिति धीर्न भवति । ते देवमायां देवस्य महिमानं विदन्त्यतितरन्ति च संसारमिति गीताभाष्यटीकायां द्वितीये व्याख्यातमस्ति । अत्रापि स प्रकारो ज्ञेयः । भागवतटीकादौ तु "येषां भगवानेव दयां करोति । ते देवमायां भगवतः स्वरूपशक्तिं जानन्ति । तथा संसारमतितरन्ति च । येषामित्युक्तानां व्यापारमाह **सर्वेति** । यदि तैर्निर्व्यलीकमनृतं यथा न स्यात्तथा सर्वात्मना आश्रितपदो भवति । यदि चैषां भगवदाश्रितानां श्वसृगालभक्ष्ये मनुष्यदेहे ममाहमिति धीः ममेदं कृष्णरूपं अहं कृष्ण इति देहात्मैक्यभ्रमो नास्तीति व्यापारा-न्तरमुक्तमि"ति व्याख्यातम् । यद्यप्यत्र वाक्ये भगवदाश्रितानामेव ममाहमिति बुद्ध्याभावमात्रे उक्तेऽपि तदन्येषां बुद्धिसद्भावो नोक्तः । तथापि तथाविधानां तदभावोक्त्या विशेषविधिः शेषनिषेधं गमयतीति न्यायेन तदन्येषां देहात्मभ्रमसद्भावस्यार्थत उक्तिरस्तीत्यर्थात्प्रकृतोपयोगाभिप्रायेणैतद्वचनोदाहरणमिति न दोषः । तत्त्वनिर्णय-टीकोदाहृतैतद्वचनस्य तट्टीकासु तथैवोपयोगवर्णनात् । सम्मतश्चार्थादुपयोगो मूलकृतः । विंशल्लक्षणतो नून इति तत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्यानेऽर्थादत्र प्रकृतोपयोगो द्रष्टव्य इत्युक्तेरिति ज्ञेयम् ।

चषकः— **तं स्वाच्छरीरादिति** । तमात्मानं जीवं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेद्विविक्तत्वेन जानीयादित्यर्थः । मतान्तरदिशैवेत्थं व्याचख्यौ । तेन 'स्वाच्छरीराज्जीवात्प्रवृहेद्विष्णुमि'ति काठकभाष्यविरोधो न शङ्कनीयः । **पण्डितरूपाणामिति** । तद्धितवृत्तिरियं प्रशंसायां रूपब्विधानात् । प्रशस्ताः पण्डिता इति तादृशवृत्त्यर्थबोधकं वाक्यम् ।

।। इति देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्रामत्वाभावकथनम् ।।

* * *

।। अथ 'देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभाव'स्योपपादनम् ।।

।। अथ तत्र सर्वस्यापि 'मम देहः' इत्येव प्रमा भवति न तु कस्यापि 'देहोऽहम्' इति ।।

१८८ **सु०—** तदुपपादयति **ममेति** ।

अनु०— मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ।

सर्वस्यापि जन्तोर्मम देह इत्येव हि प्रमा प्रतीतिर्न तु कस्यापि **देहोऽहमिति** ।

यद्वा यस्मात् सर्वेषां मम देह इत्येव प्रमा सम्यक्प्रतीतिः स(र्व)दानुवर्तते तस्मा-**द्देहोऽहमिति** प्रतीतिर्नावकाशमासादयतीति ।

परि०— 'न देहोऽहमि'त्यत्रापि प्रमापदान्वयात् तत्र प्रमा नेत्युक्ते देहोऽहमिति भ्रान्ति-रस्तीति प्राप्नोतीत्यतः प्रमापदानुवादेन तस्यार्थमाह **प्रमा प्रतीतिरिति** । प्रतीतिपदाध्याहारेण योजनान्तरमाह **यद्वेति** ।

शे०चं०— मम देह इत्येव हि प्रमा न तु देहोऽहमिति प्रमेति योजनायां प्रमानिषेधात् तत्प्रतीतिमात्र-मस्तीति प्राप्तम् । तच्चोत्तरग्रन्थविरुद्धमित्यतः प्रमापदं प्रतीतिमात्रपरतया व्याचष्टे **प्रमा प्रतीतिरिति** । यद्यप्येव-कारव्यावर्त्यप्रदर्शके न देहोऽहमित्युत्तरवाक्य एव प्रमापदस्य प्रतीतिमात्रपरत्वाश्रयणमात्रेणोत्तरवाक्यविरोध-परिहारसिद्धिरित्यनर्थकं पूर्वत्रापि तस्य प्रतीतिमात्रपरत्वाश्रयणम् । तथाऽप्युत्तरत्र तस्य प्रतीतिमात्रपरत्वलाभायैव पूर्वत्र तदाश्रयणम् । असति हि तस्मिंस्तदलाभादिति द्रष्टव्यम् । प्रमापदस्य प्रतीतिमात्रपरत्वेऽस्वारस्यं मन्वानः प्रमापरत्वं पूर्वत्रैव च सम्बन्धं च तस्याश्रित्योत्तरत्र बुद्ध्या विवेकेन प्रतीतिसम्बन्धं प्रतीतिपदाध्याहारं वाऽऽश्रित्य योजयति **यद्वेति** ।

वा०र०— **व्याचष्ट** इत्यनन्तरं प्रमा प्रतीतिरितीति प्रतीकोपादानपाठः । मध्ये सर्वस्येत्यधिकं लेखकागतम् । **प्रमापरत्वमिति** । तस्य प्रमापरत्वं पूर्वत्रैव च सम्बन्धमाश्रित्येति सम्बन्धः ।

।। इति सर्वस्यापि 'मम देहः' इत्येव प्रमा भवति न तु कस्यापि 'देहोऽहम्' इति ।।

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य समर्थनम् ॥

॥ अथ तत्र 'कृष्णोऽहम्' इति व्यवहारस्य उपचारमात्रत्वम्, न तु प्रतीतित्वम् ॥

१८९ सु०— देहात्मत्वप्रतीत्यभावेऽपि देहधर्माणां कार्ष्ण्यादीनामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्तावदस्त्येव कृष्णोऽहमित्यादिव्यवहारसन्दर्शनात् । सा च लिङ्गाद्यनपेक्षैव जायमाना प्रत्यक्षजन्यैव, बाध्यते च अनुमानादिनेति सैवोदाहरणं भविष्यतीत्यत आह **उपचारश्चेति** ।

अनु०— उपचारश्च कृष्णोऽहमिति

कृष्णोऽहमिति च प्रतीतिर्नास्तीत्यनुवर्तते । कथं तर्हि व्यवहारः । **कृष्णोऽहमिति व्यवहारस्तूपचार एवेति योजना** ।

वं०प०— **कथं तर्हीति** । प्रतीत्यभाव इत्यर्थः ।

शे०चं०— **अस्त्येवेति** । सैवोदाहरणमित्युत्तरेण सम्बन्धः । कुतस्तादृशप्रतीतिसत्त्वमित्यतस्तत्कार्यव्यवहारादेवेत्यभिप्रेत्य तदसिद्धिं परिहरति **कृष्णोऽहमित्यादीति** । अस्त्वेवं प्रतीतिस्तथाऽपि न सोदाहरणम् । तस्याः प्रत्यक्षजत्वस्यानुमानादिबाध्यत्वस्य च असिद्धेरित्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति **सा चेति** । लिङ्गादीत्यादिपदेन शब्दपरिग्रहः । व्याप्त्याद्यनुसन्धानविधुराणां जातिबधिराणां च तद्दर्शनादिति भावः । उदाहरणमित्यत्र प्रत्यक्षप्रतीतस्यानुमानादिना बाध इत्यत्रेति शेषः । ननूपचारस्य शब्दधर्मत्वात् तत्प्रतीतेश्चाशब्दत्वात् कथं तस्या उपचारत्ववर्णनमित्यतो नात्र प्रतीतेरुपचारत्वमुच्यते किन्तु व्यवहारस्यैवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति **कृष्णोऽहमितीति** ॥

॥ इति 'कृष्णोऽहम्' इति व्यवहारस्य उपचारमात्रत्वम्, न तु प्रतीतित्वम् ॥

* * *

॥ अथ 'कृष्णोऽहम्' इति उपचारव्यवहारबलेन तथाविधज्ञानानुमानस्य कर्दमलेपने 'कृष्णं वस्त्रं' इत्यत्र व्यभिचारप्रदर्शनम् ॥

१९० सु०— अथ यो व्यवहारबलेन तथाविधां प्रतीतिमप्यनुमिनोति, तस्यानैकान्तिकत्वं स्यादित्याशयवानुक्तार्थे दृष्टान्तमाह **कर्दमेति** ।

अनु०— कर्दमलेपने ।
वस्त्रस्य यद्वदेवं स्यात्

यथा वस्त्रस्य कर्दमलेपने सति कृष्णं वस्त्रमित्युपचारव्यवहारो भवत्येवं प्रकृतेऽपि स्यात्। अयमभिसन्धिः। यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपनं च सम्यगवगच्छति न तस्य वस्त्रे कार्ष्ण्यप्रतीतिरस्ति, व्यवहरति च कृष्णं वस्त्रमिति। अतः कृष्णोऽहमिति व्यवहारात् तथाविधज्ञानानुमानं तत्र व्यभिचरति।

उपचारव्यवहारोऽसाविति चेत्, प्रकृतेऽपि तथा किन्न स्यादिति।

शे०चं०— व्यवहारबलेनेति। कृष्णोऽहमिति व्यवहारबलेनेत्यर्थः। प्रतीतिकार्यस्य व्यवहारस्य प्रतीतिं विनाऽनुपपत्त्या तेन कृष्णोऽहमित्याकारकप्रतीत्यनुमानमिति भावः। ननु कर्दमलिप्ते वस्त्रे कृष्णं वस्त्रमिति व्यवहारस्यापि तथाविधज्ञानपूर्वकत्वात् कथमनैकान्त्यमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति**॥ **न तस्येति**। विरोधिदर्शनसद्भावादिति भावः। अनुपचरितव्यवहारत्वस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् कृष्णं वस्त्रमित्यादेश्च व्यवहारस्यातथात्वान्न व्यभिचार इति भावेन शङ्कते **उपचारेति**। माऽस्तु तर्हि व्यभिचारः पक्षेऽप्यनुपचरित-व्यवहारत्वस्यासिद्धत्वादसिद्धिरवर्जनीयैवेति भावेन परिहरति **प्रकृतेऽपीति**।

॥ इति 'कृष्णोऽहम्' इति उपचारव्यवहारबलेन तथाविधज्ञानानुमानस्य कर्दमलेपने 'कृष्णं वस्त्रं' इत्यत्र व्यभिचारप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्य नोपचारत्वं अपितु औपाधिकत्वमिति शङ्काया निरसनम् ॥

१९१ **सु०—** ननु कृष्णं वस्त्रमिति नोपचारः, स्वतः शुक्लेऽपि वस्त्रे कर्दमोपाधिक-कार्ष्ण्यसद्भावेन प्रतीतिसम्भवादिति चेन्न। किमिदमौपाधिकं नाम। साधनाभिमते व्याप्ति-रिव कर्दमसन्निधानादारोप्यमाणमिति चेन्न, आरोपासम्भवस्योक्तत्वात्। जपाकुसुम-सन्निधानात् स्फटिके लौहित्यमिव प्रतिफलतीति चेन्न, वस्त्रस्यास्वच्छत्वात्। घृतादिना कुङ्कुमगन्धादि(वत्कर्द)रिव कर्दमेनाभिव्यक्तमिति चेन्न, प्राग्वस्त्रे कार्ष्ण्यसद्भावे माना-भावात्।

अथाग्निसंयोगात् पार्थिवद्रव्ये रूपादिकमिव कर्दमोपाधिना कृतमिति मतम्। तत्र पृच्छामः। किं कर्दमः शौक्ल्यं निवर्त्य कार्ष्ण्यं वस्त्रे करोति, उतानिवर्त्यैव। नाद्यः, कर्दमा-पगमे शौक्ल्यानुपलब्धिप्रसङ्गात्, न च पुनः शौक्ल्यमुत्पन्नम्। कारणाभावात्, न द्वितीयः, युगपद्रूपद्वयाधिष्ठानविरोधात्। औपाधिकस्यापि सत्यत्वेन स्वाभाविकाविशेषात्।

परि०— आरोपासम्भवस्योक्तत्वादिति । 'यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यमि'त्यादिपूर्वग्रन्थेनेति भावः ॥ **कुङ्कुमगन्धादिवदिति** । कुङ्कुमगन्धो यथा व्यज्यते तथेत्यर्थः । **आदि**पदेन व्यजन-पवनादिना अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यादि गृह्यते । स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यां अविरोधोऽस्त्वित्यतः 'अत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्वात् को विशेषः स्यादि'ति वैशेषिकनयोक्तमाह **औपाधिक-स्यापीति** ॥

गु०दी०— आरोपासम्भवस्य उक्तत्वादित्यत्र 'यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यमिवे'त्यादिना उक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— उक्तत्वादिति । 'यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपं च सम्यगवगच्छती'त्यादिनेति शेषः । ननु युगपत्स्वाभाविकरूपद्वयसमावेशस्य विरुद्धत्वेऽपि स्वाभाविकैकरूपवत्यौपाधिकं रूपान्तरं न विरुद्धमित्यत आह **औपाधिकस्यापीति** । अन्यथा पाकानन्तरं घटे रूपद्वयोपलम्भः स्यादिति भावः । उपपादितं चैतत्समय-पादे 'अत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्वात् को विशेषः स्यादि'त्यत्र ।

वं०प०— ननु युगपद्रूपद्वयाधिष्ठानं न विरुद्धम् । उभयोः स्वाभाविकत्वे किल विरोधः स्यात् । न चैवम् । शौक्ल्यस्य स्वाभाविकत्वात् । कार्ष्ण्यस्य कर्दमोपाधिकत्वादिति चेन्न । औपाधिकस्यापि कार्ष्ण्यस्य स्वाभाविकशौक्ल्यविरोधित्वात् । कुत इत्यत आह **औपाधिकस्यापीति** । पाकजरूपस्य परमाणौ नीरूपत्व-विरोधित्वदर्शनादिति भावः ।

शे०चं०— साधनेति । यथोपाधिनिष्ठा व्याप्तिस्तत्सन्निधानात्साधनाभिमते आरोप्यते तथा कर्दमनिष्ठं कार्ष्ण्यं तत्सन्निधानाद्वस्त्रे आरोप्यत इत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपनं च सम्य-गवगच्छति न तस्य वस्त्रे कार्ष्ण्यप्रतीतिरस्ती'त्यादिनेति शेषः ॥ **अस्वच्छत्वादिति** । स्वच्छत्वस्यैव प्रति-फलनोपाधितावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ **मानाभावादिति** । अन्यथाऽग्निसंयोगात्पार्थिवद्रव्ये रूपादिकमप्यभि-व्यज्यत इति कल्पनाप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनुपलब्धिप्रसङ्गादिति** । शौक्ल्यस्य निवृत्तत्वादिति भावः । **रूपद्वयाधिष्ठानेति** । अत्राधिष्ठितिरधिष्ठानमिति भावे ल्युट् । तथा च युगपद्रूपद्वयावस्थितिविरोधादित्यर्थः । ननु च युगपदेकत्र स्वाभाविकरूपद्वयावस्थितिरेव विरुद्धा न तु स्वाभाविकौपाधिकरूपद्वयावस्थितिरपि । ततश्च कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वेन शुक्लत्वकार्ष्ण्ययोरुभयोरस्वाभाविकत्वान्न तयोरेकत्र समावेशो विरुद्ध इत्यत 'औपाधि-कान्ययोः । सत्यत्वात्को विशेषः स्यादि'ति पूर्वोक्तरीत्यौपाधिकस्य सत्यादविशिष्टत्वान्न स्वाभाविकौपाधिक-रूपद्वयस्याप्येकत्र समावेशो युक्तोऽन्यथा पाकानन्तरं घटे रूपद्वयस्यापि सत्त्वप्रसक्त्या तदुपलम्भप्रसङ्गादित्या-शयेनाह **औपाधिकस्यापीति** ।

वा०र०— ततश्च कार्ष्ण्यस्येति । उपलक्षणमेतत् । शौक्ल्यस्य च स्वाभाविकत्वेनेत्यपि ज्ञेयम् । शौक्ल्यस्य स्वाभाविकता स्पष्टत्वान्नोक्तेत्यप्याहुः ।

स०व्र०— **रूपद्वयाधिष्ठानेति** । **अधिष्ठितिः** अधिष्ठानम् । तथा च रूपद्वयावस्थितिविरोधादिति भावः ।

।। इति 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्य नोपचारत्वं अपितु औपाधिकत्वमिति शङ्काया निरसनम् ।।

* * *

।। अथ 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्यौपाधिकत्वाङ्गाकारेऽप्युक्तव्यभिचारपरिहाराभावः ।।

१९२ **सु०—** भवतु वा वस्त्रे कथञ्चित्कार्ष्ण्यमौपाधिकं, किं तदुपन्यासेनाभ्यर्थ्यते । न च उक्तव्यभिचारपरिहारः, एकोदाहरणनिराकरणेऽपि 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादेरनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सम्भवात् । अथ वस्त्रे कर्दमेनेवात्मनि देहोपाधिना कृतं कार्ष्ण्यमस्तीति प्रतीतिसम्भावना विवक्षिता तत्राह **यदीति** ।

अनु०— यद्युपाधिकृतं तदा ।।

यदि वस्त्र इवात्मनि देहो**पाधिकृतं** कार्ष्ण्यमस्तीति तत्प्रतीतिः सम्भाव्यते **तदा** प्रत्यक्षप्रतीतस्यानुमानादिना बाध इत्यत्र नेदमुदाहरणमिति शेषः । कथमित्यत आह **स्वत इति** ।

स्वतः शुक्लत्ववत्कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते ।।

अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चैकदेशोत्कीर्तनेनान्यदप्युपलक्ष्यते । तथा चायमर्थः । वस्त्रे खलु कार्ष्ण्यं कर्दमोपाधिकृतं (औपाधिकं) प्रतीयमानमेवं प्रत्येतव्यम् 'स्वतः शुक्लमेवेदं वस्त्रं न कृष्णम्, कार्ष्ण्यं तूपाधिकृतमि'ति । तथाऽत्रापि 'स्वतो नीरूप एवाहम्, कार्ष्ण्यं तु न मम स्वभावः, किन्तु देहोपाधिकृतमिति प्रतीयत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा च अस्याः प्रतीतेर्यथार्थत्वान्नानुमानादिना(तो) बाध इति ।

परि०— **न चोक्तव्यभिचारेति** । 'कृष्णोऽहमि'ति व्यवहारस्तादृशप्रतीतिपूर्वकः व्यवहारत्वादित्यस्य कृष्णं वस्त्रमिति व्यवहारे यो व्यभिचारो मतः तत्परिहारोऽभ्यर्थ्यत इति न वाच्यमित्यर्थः । तत्र रूपसत्त्वे प्रतीतेरवर्जनेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादिति भावः ।

वं०प०— उक्तव्यभिचारेति । व्यवहारात्तथाविधाज्ञानानुमाने कृष्णोऽहमित्यत्र भवद्भिर्दत्तो व्यभिचार उपाधिकृतकार्ष्ण्यसद्भावोक्त्या परिह्रियत इत्यर्थः ।। **मञ्चा इति** । क्रोशन्तीति व्यवहारमात्रमेव न ज्ञानमिति भावः ।

शे०चं०— उक्तानुपपत्तिं मनसि निधायोक्तं **कथञ्चिदिति** । किमुक्तव्यभिचारपरिहारः किंवा तत्प्रतीतिसम्भावनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति **न चोक्तेति** । द्वितीयं शङ्कते **अथेति** ।। **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । दृष्टान्ते स्वतः शुक्लत्वरूपैकदेशोत्कीर्तनेन कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वरूपैकदेशान्तरं दार्ष्टान्तिके च कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वरूपैकदेशोत्कीर्तनेन स्वतो नीरूपत्वरूपैकदेशान्तरमुपलक्ष्यत इत्यर्थः । ज्योतिषा यजेतेत्यादिलक्षितलक्षणास्थल इवात्राप्येकदेशवचनस्य साक्षादर्थसम्बन्धाभावेन लक्षणायाः कर्तुमशक्यत्वादेतदेकदेशसम्बद्धैकदेशान्तरार्थस्यैव सम्बन्धतया वाच्यत्वाच्छब्दद्वारकार्थलक्षणैव विवक्षितेति ध्येयम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकदेशोत्कीर्तनैकदेशान्तरोपलक्षणाभ्यां सिद्धमर्थं दर्शयन्नेव किमनेन प्रतीतिसम्भावना विवक्षितेति द्वितीयपक्षस्य दूषणमुक्तं भवतीत्याशङ्कां परिहरति तथा **चायमर्थ इति** ।

वा०र०— किमभ्यर्थ्यते न किमपीत्याक्षेपे सति न चोक्तेत्याद्यनुसारेण विकल्पमुत्थापयति **किमुक्तेति** । अभ्यर्थ्यत इति मूलोक्तेन सम्बन्धः सिद्ध इति नोक्तः । **औपाधिकत्वरूपैकदेशोत्कीर्तनेनेति** । किन्तु देहोपाधिकृतमिति प्रतीयत इति मूलानुसारेणेदम् । 'प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपी'त्यानन्दमयाधिकरणानुव्याख्यानरूप 'तथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसते ज्योतिषा यजेते'त्यादिमूलानुसारेणैकदेशोत्कीर्तनस्य समग्रशब्दलक्षकत्वं तथा शब्दद्वारेणैवार्थलक्षणा न तु साक्षादर्थस्य लक्षणा इत्यादि सदृष्टान्तमुपपादयति **ज्योतिषा यजेतेत्यादि** ।। **लक्षितेति** । एतच्चानन्दमयाधिकरणीयोक्तमूलव्याख्यानावसरे टीकायां स्पष्टम् । सङ्ग्रहस्तु ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यत्र वसन्तकालगुणविधायकतया कर्मान्तरविधायकवाक्ये विद्यमानज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमरूपार्थस्यैव लक्षणायां 'अथैष ज्योतिरि'त्यादाविव द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीय 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादि'त्यष्टमाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरविधिपरत्वापत्त्या ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोर्निमित्ताभिधेयैक्यालाभप्रसङ्गेन तल्लाभाय ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमशब्दलक्षणानन्तरं तस्यैव ज्योतिष्टोमरूपार्थे लक्षणाऽङ्गीकृतेति ज्योतिःशब्दे लक्षितलक्षणेत्यर्थः । प्रकृते एकदेशवचनस्य एकदेशान्तरस्य योऽर्थस्तल्लक्षकत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **साक्षादिति** । कार्ष्ण्योपाधिकत्वादिरूपो योऽर्थः तेन स्वतः शुक्लत्वादिवचनस्य साक्षात्सम्बन्धाभावेन तदर्थलक्षणायाः कर्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । तर्हि कथं असम्बद्धस्य लक्षणेत्यतः परम्परासम्बन्धेन लक्षणोपपत्तिमाह **एकदेशेति** । तदेकदेशेन सम्बद्धं यदेकदेशान्तरं तदर्थत्वस्येत्युक्त्या लक्ष्यैकदेशस्य एकदेशत्वरूपः सम्बन्धोऽर्थस्य च तद्वाचकः सम्बन्धः प्रतिपादितो भवति । **शब्दद्वारकेति** ।

।। इति 'कृष्णं वस्त्रम्' इत्यस्यौपाधिकत्वाङ्गीकारेऽप्युक्तव्यभिचारपरिहाराभावः ।।

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानादिना बाधाभावापादनेऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ अथ तत्र उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीते-रभावाद्य'पादनस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ अथ तत्र च उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीते-रभावाद्य'पादनस्यायुक्तत्वशङ्का ॥

१९३ सु०— यदुक्तं 'देहात्मताप्रतीतिर्नास्ति, देहोऽहमिति प्रतीत्यननुभवादि'ति। तदसत्, अहमिति प्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात्, इदमनिदंरूपवस्तुगर्भो ह्यहङ्कारः।

यच्चोक्तं 'मम देह इति भेदप्रती(तेर)त्यनुवृत्तेर्देहात्मत्वप्रतिभासोऽनुपपन्न' इति, तदयुक्तम्, भेदप्रतीत्यसम्प्रतिपत्तेः। मम देह इति व्यवहारस्य मम स्वरूपमितिवदौपचारिकत्वोपपत्तेः। न खलु केवले देहे आत्मत्वप्रतीतिः, किं तर्हि देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्घाते। तत्र सङ्घातापेक्षया देहमात्रे सम्बन्धप्रतीतिरपि न बाधिका। 'प्रासादस्य स्तम्भो', 'वृक्षस्य शाखे'ति यथा। न च, देहेन्द्रियादेरात्मनश्च भेदावभासे स्फुटं प्रमाणमस्ति, येन देहाद्यात्मप्रतीतिर्विरुध्येत।

यदप्युक्तं 'कृष्णोऽहमित्यादिरूपदेहादिधर्माणामात्मनिष्ठताप्रतीतिर्नास्ति प्रमाणाभावादि'ति। तन्न, कृष्णोऽहमिति व्यवहारदर्शनात्। ज्ञानमूलता खलु व्यवहारस्योत्सर्गतः सिद्धा, तदनुपपत्तौ तूपचारत्वकल्पना। न च, नाहं कृष्ण इत्यादिरूपा प्रतीतिरस्ति, यद्बलादुपचारत्वं कल्पयामः, अतो भेदादिप्रतीत्यभावादस्त्येवोभयी प्रतीतिः, यथाऽऽह, 'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्ये'ति।

प्रत्यक्षजा चेयं प्रतीतिरिति कथं प्रत्यक्षसिद्धस्य नानुमानादिना बाध इति।

परि०— इदमनिदमिति। चिदचिद्रूपवस्तुविषयक इत्यर्थः। अचिद्भागश्च देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्घात इति भावः॥ अस्तु वा मम देह इति भेदप्रतीतिः। तथाऽपि कृष्णोऽहमित्यभेदभ्रमो युज्यत इत्याह **न खलु केवले देहे आत्मत्वप्रतीतिरिति**। अहमित्युल्लेखनं आत्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः॥ **सम्बन्धप्रतीतिरपीति**। मम देह इति जायमानेति भावः। ममेत्यस्य चिदचित्सङ्घातविषयत्वात्। तत्तदनुगुणदृष्टान्तमाह **प्रासादस्येति**॥ **भेदादिप्रतीत्यभावादिति**। **आदिपदेन** संसर्गाभावादिप्रतीत्यभावादिति गृह्यते॥ **उभयी प्रतीतिरिति**। अहमिति देहात्मतादात्म्यप्रतीति-

रूपा कृष्णोऽहमित्यादितद्धर्मसंसर्गप्रतीतिरूपा चेत्युभयी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **यथाहेति** । अध्यास-भाष्यकार इति योज्यम् ।

यादु०— भेदप्रतीतिमभ्युपेत्यापि समाधत्ते **न खलु केवल इत्यादिना** ॥ **आत्मत्वप्रतीतिः** अहमिति प्रतीतिः । **तत्र सङ्घातापेक्षयेति** । सङ्घातस्यैवाहमिति प्रतीतिविषयत्वेन मम देह इत्यत्रापि ममेत्यनेन सङ्घात एव सम्बन्धितया प्रतीयते । तथा च सङ्घातादेव देहे भेदावगाहिनीयं प्रतीतिर्नात्मसङ्घातयोः । सा च भिन्नविषयकत्वान्नाहमिति प्रतीतिर्बाधिकेति भावः । भेदादिप्रतीत्यभावादित्यत्रादिपदेनासंसर्गग्रहसङ्ग्रहः ॥ **उभयी प्रतीतिरिति** । अहमिति तादात्म्यारोपरूपा कृष्णोऽहमिति संसर्गारोपरूपा चेत्युभयी प्रतीतिरित्यर्थः ।

वं०प०— **भेदादीत्यत्र** देहात्मनोर्भेदप्रतीतिरादिपदेन कार्ष्ण्याद्यसंसर्गप्रतीतिर्गृह्यते ।

शे०चं०— नन्वहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयत्वान्न देहात्मतादात्म्यविषयत्वमित्यतोऽहमितिप्रतीतिविषयस्याहमनुभवामीत्यात्मधर्मानुभवाश्रयत्वानुपपत्त्या केवलानात्मत्वस्याहं कर्तेत्यनात्मानुबन्धिकर्तृत्वाश्रयत्वानुपपत्त्या केवलात्मत्वस्य च असम्भवेन आत्मानात्मरूपताया अवश्यं वाच्यत्वादेकदेशस्योभयरूपतायाश्च विरुद्धत्वेन वस्तुतोऽनुपपत्तेरात्मनोऽनात्मतादात्म्येनानात्मनश्चात्मतादात्म्येनाध्यस्ततयैव वक्तव्यत्वात् चिदचित्संवलनात्मकतयाऽध्यस्ताऽहमर्थविषयकत्वादहमितिप्रतीतेर्देहात्मतादात्म्याध्यासे प्रामाण्यमित्याशयेनाह **इदमनिदंरूपवस्तुद्वयगर्भ इति** । चिदचिद्रूपवस्तुद्वयगर्भ इत्यर्थः । ननु मम देह इति भेदप्रतीत्यभावे कथं मम देह इति भेदव्यवहारः स्यात् । तस्य तत्प्रतीतिसाध्यत्वादित्यतस्तथा सति मम स्वरूपमिति स्वरूपभेदस्यापि व्यवहारात् तस्यापि तत्प्रतीतिसाध्यत्वप्रसङ्गः । यदि चानुपचरितभेदव्यवहारस्यैव स्वमूलभूतप्रतीतिसाधकत्वान्नौपचारिकस्य मम स्वरूपमिति स्वरूपव्यवहारस्य तत्प्रतीतिसाधकत्वमिति मन्यसे, तर्हि मम देह इत्यस्यापि व्यवहारस्यौपचारिकत्वान्न तेनापि मम देह इति देहात्मभेदप्रतीतिसिद्धिरिति सममित्याशयेनाह **ममेति** । अभ्युपेत्यैव चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु मम देह इति भेदप्रतीत्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिरित्याह **न खल्वित्यादिना** । आत्मत्वप्रतीतिरहमितिप्रतीतिः ॥ **तत्र सङ्घातेति** । सङ्घातस्यैवाहमितिप्रतीतिविषयत्वेन मम देह इत्यत्रापि सङ्घात एव देहसम्बन्धितयाऽवभासते । ततश्च सङ्घातदेहयोरेव भेदावगाहिनीयं प्रतीतिर्नात्मसङ्घातयोरिति भिन्नविषयत्वान्न तस्याः सङ्घातात्मनोरभेदप्रतीतिबाधकत्वमिति भावः । ननु माऽस्तु मम देह इति प्रतीत्या सङ्घातात्मनोरभेदप्रतीतेर्विरोधः । सङ्घातात्मभेदप्रतीत्या तु विरोधः स्यादेवेत्यत आह **न चेति** । तादृशप्रतीतेरभावान्न तस्य बाधकत्वमिति भावः । ननु व्यवहारस्यौपचारिकत्वान्न स्वमूलभूतप्रतीतिप्रमापकत्वमित्यत आह **ज्ञानमूलतेति** ॥ **भेदादीति** । अत्रादिपदेनासंसर्गपरिग्रहः ॥ **उभयी प्रतीतिरिति** । अहमिति तादात्म्यारोपरूपा कृष्णोऽहमिति संसर्गारोपरूपा चेत्युभयीत्यर्थः । उभयविधारोपसद्भावे भाष्यसम्मतिमाह **यथाऽऽहेति** । सङ्कर इति शेषः । तद्वाक्यं पठति **अन्योन्यस्मिन्निति** । **प्रत्यक्षजा चेयमिति** । लिङ्गाद्यनपेक्षया जायमानत्वादिति भावः ।

वा०र०— स्वतः शुक्लत्ववाचकशब्देन कार्ष्ण्यवाचकशब्दस्यानात्मत्वभङ्गीय 'तस्मादहमनुभवामी'-त्यात्मानुबन्ध्यनुभवस्याहं कर्तेत्यनात्मानुबन्धिकर्तृत्वादेश्च आश्रयोऽहङ्कारश्चिदचित्संवलनात्मकत्वादध्यस्त इति परभाष्यार्थानुवादरूपन्यायामृतं मनसि निधाय विवरणाद्युक्तरीत्या किञ्चित्सङ्गृहीतं भाष्यार्थमाह **नन्वहमिति प्रत्ययस्येत्यादिना** । **आत्मधर्मानुभवेति** । आत्मत्वनियतधर्मेत्यर्थः । केवलात्मत्वस्येत्यस्यासम्भवेत्युत्तरेण अन्वयः । **अनात्मानुबन्धीति** । अनात्मत्वनियतेत्यर्थः । वक्तव्यत्वादित्यत्राप्युभयरूपतायाश्चेति वर्तते । **सङ्घात एव देहसम्बन्धितयेत्यादौ** सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वविवक्षया धर्मिप्रतियोगित्वयोरनवस्थया कीर्तनमिति न दोषः । **स्वमूलभूतप्रतीति** । तत्कार्यत्वेन तत्साधकत्वादित्यर्थः । अहमिति तादात्म्यारोपेति पाठः । **भाष्यसम्मतिमाहेति** । भाष्यस्थाद्यवाक्यस्थोभयविधारोपसाधकांशं सम्मतितयोदाहरतीत्यर्थः । जिज्ञासानये विवृतमेतत् ।

स०व्र०— **इदमनिदमिति** । इदंशब्देन शरीरेन्द्रियादिसङ्घात उच्यते । अनिदंशब्देन चैतन्यं गृह्यते । अहमर्थस्य चिदचित्संवलनस्य पराभ्युपगमात् । अहमित्यस्यैकवचनान्तत्वेनानया प्रतीत्या सङ्घातैकत्वस्य विषयीकृतत्वेनाहमिति प्रतीतेरैक्यविषयत्वं युक्तमिति भावः ।

स०ना०— कथं च भेदो देहादेरिति मूलसुधायां **भेदप्रतिपत्त्यसम्प्रतिपत्तेरिति** । प्रमात्वासम्प्रतिपत्ते-रित्यर्थः । सत्यमस्त्येव देहात्मभेदप्रतीतिः । तथापि तत्प्रमात्वासम्प्रतिपत्तेः अभेदभ्रमो नानुपपन्न इति भावः । यदि न भेदप्रतीतौ प्रमात्वानिश्चयः । कथं तर्हि मम देह इति व्यवहार इत्यत आह **मम देह इति** । औप-चारिकत्वाभिमानोपपत्तेरित्यर्थः । एतेन स्वेनैव भेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् भेदव्यवहारस्य औपचारिकत्ववर्णन-मयुक्तमिति परास्तम् ।

चषकः— **उभयी प्रतीतिरिति** । देहोऽहमिति देहतादात्म्यप्रतीतिः कृष्णोऽहमित्यतस्तद्धर्मसंसर्ग-प्रतीतिश्चेत्यर्थः ।

।। इति उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाच'त्पादनस्यायुक्तत्वशङ्का ।।

* * *

।। अथ उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाच'त्पादनस्यायुक्तत्वशङ्काया निरासः ।।
।। अथ तत्र 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणम् ।।

१९४ **सु०—** अत आह **कथं चेति** ।

अनु०— कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ।

भेदशब्देनासंसर्गोऽपि गृह्यते, देहादिशब्देन सङ्घातस्तद्धर्माश्च । यदा देहादेरिति पञ्चमी तदा आत्मन इति षष्ठी, यदा चात्मन इति पञ्चमी तदा देहादेरिति षष्ठी, अन्योन्यारोपस्य परेणोक्तत्वात् । देहादिसङ्घातस्यात्मनश्चान्योन्यं भेदः तद्धर्माणां च परस्परमसंसर्गः प्रतीयत एवेत्यर्थः ।

परि०— तद्धर्माश्चेति । 'गृह्यन्त' इत्यनुषञ्जनीयम् । पदद्वयस्यापि पाक्षिकविभक्तिद्वयान्तत्वेन योजनायां हेतुमाह **अन्योन्येति** ।

गु०दी०— परस्परमसंसर्ग इत्यत्र देहधर्माणामात्मन्यसंसर्गः आत्मधर्माणां च देहेऽसंसर्ग इत्यर्थः । वस्तुतस्तु कार्ष्ण्यं कर्दमे कर्दमसंयोगश्च पट इत्येव हि लोको जानाति । कथमन्यथा शोभार्थी पटे नीलीं लिम्पेत् । आत्मनि च यथा पुत्रादिष्वभिमानविशेषात् स्वयमताडितोऽपि तत्ताडनमेव स्वताडनमिति व्यवहरति । तथा देहादिष्वभिमानविशेषात् देहधर्मानिव स्वधर्मतया व्यवहरतीति वाच्यम् । आत्मनि भेदप्रतीतेः पटे च कार्ष्ण्यासंसर्गप्रतीतेश्च जागरूकत्वात् । अन्यथा सिंहो देवदत्त इति व्यवहारबलात् वनस्थसिंहेन ग्रामस्थदेवदत्तस्याप्यैक्यप्रतीतिः स्यादित्यभिसन्धिराचार्यस्य ।

शे०चं०— नन्वत्र भेदप्रतीतिरस्तीत्येवोच्यते न त्वसंसर्गप्रतीतिरपि तत्कथमनेनारोपद्वयनिराससिद्धिरित्यतोऽत्र भेदशब्दस्यासंसर्गोपलक्षकताया देहादिशब्दस्य च तद्धर्मोपलक्षकताया आश्रयणेन तस्य भेदादिमात्रपरत्वाभावाद्युक्तमुभयविधारोपनिवर्तकत्वमस्य वाक्यस्येत्यभिप्रेत्य भेदादिपदमसंसर्गाद्युपलक्षकतया व्याचष्टे **भेदशब्देनेत्यादि** । देहादेरात्मन इति षष्ठीपञ्चम्योरुक्तव्यवस्थायां नियामकमाह **अन्योन्येति** । अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यारोपस्योक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्युपलक्षणाभ्यां लब्धमर्थमाह **देहादीति** ।

वा०र०— सा च लिङ्गाद्यनपेक्षयैव जायमानेति प्राचीनमूलोक्तहेतुमाह **लिङ्गादीति** । असंसर्गोपलक्षकताया आश्रयणेनेति सम्बन्धः । **भेदादिमात्रेति** । भेददेहादिमात्रेत्यर्थः ।

।। इति 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणम् ।।

* * *

।। अथ 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणस्योपपादनम् ।।

।। अथ जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावकथनम् ।।

१९५ सु०— तत्कथमित्यत आह जातमात्रा इति ।

अनु०— जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः ॥
भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ।

जाता एव न तु व्यापारान्तरं कृतवन्तः । भुज्यत इति भोगः सुखम्, आदिपदेन दुःखम् । सिंहव्याघ्रादीनि भयकारणानि, मात्रादीन्यभयकारणानि, स्तनपानादीनि सुखकारणानि, शंक्वादिना नयनान्तःकण्डूयनादीनि दुःखकारणानीति विजानते । अत एव सिंहादिध्वनिमात्रेण पलायन्ते, मात्रादीनि चोपसर्पन्ति, स्तनपानाद्यर्थं प्रवर्तन्ते, वर्जयन्ति शङ्कुकण्डूयनादीनि ।

गु०दी०— तदेव सविस्तरमाह **जातमात्रा इत्यादिना** ।

शे०चं०— भोगशब्दस्य सामायिकप्रसिद्धार्थस्य स्वसमवेतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारस्य भावार्थस्याभ्यवहारस्य च वक्ष्यमाणरीत्या प्रकृतेऽयोगात्कर्मसाधनतामाश्रित्य सुखपरतया तं व्याचष्टे **भुज्यत इति** । न चैवं सुखस्येव दुःखस्यापि भुज्यमानत्वेन कर्मसाधनभोगशब्देनैव लाभसम्भवात् तत्सङ्ग्राहकादिपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वपदसमभिव्याहृतभोगपदेन स्वतः स्वारस्येन भुज्यमानत्वप्राप्त्या सुखस्यैव च तथारूपतया तेन दुःखलाभासम्भवेन तद्ग्राहकादिपदानर्थक्यासम्भवादिति भावः । भयादिकारणतया सिंहादिज्ञानं तेषामस्तीत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह **अत एवेति** । भयादिकारणत्वेन तज्ज्ञानवत्त्वादेवेत्यर्थः ।

वा०र०— **भावार्थस्येति** । असामयिकस्याभिप्रेतार्थस्येत्यर्थः । स्वशब्दव्याख्यानं **स्वत इति** । तदपि दुःखव्यावर्तकं यथा स्यात् तथा व्याचष्टे **स्वारस्येनेति** । कर्मणि निष्पन्नभोगशब्दार्थानुवादो **भुज्यमानत्वेति** । तद्ग्राहकादिपदानर्थक्यासम्भवादितीति पाठः ।

स०ना०— **जातमात्रा मृगा गाव** इति मूलसुधायाम् । ननु भोगशब्देनैव सुखमिव दुःखस्यापि ग्रहणसम्भवात् आदिशब्दो व्यर्थ इत्यत आह **भुज्यत इति** । द्विविधं कर्तुरीप्सिततमं तथा युक्तमनीप्सिततमं चेति । तत्र आद्ये कर्मणि विग्रहे सुखमेव तद्वाच्यं न तु दुःखमिति भावः । यत्र भोगपदेन उभयग्रहणमिष्यते तत्र तन्त्रधर्माश्रयणेनेति बोध्यम् ।

॥ इति जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावकथनम् ॥

* * *

।। अथ जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावात्पूर्वदेहस्मृतिसाधनम् ।।

१९६ **सु०**— ततः किमित्यत आह **अस्मृताविति** ।

अनु०— अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् ।

तद्विज्ञानं भयादिकारणमेतदिति विज्ञानम् । पूर्वदेहास्मरणे तद्विज्ञानं (कुतो) **कथं न** भवेदित्यत आह **अन्वयेति** ।

अन्वयव्यतिरेकादेरनुसन्धानविस्मृतौ ।

आदिपदेन दृष्टान्तधर्मिणोर्ग्रहणम् । यद्वा **आदि**ग्रहणेनोपदेशो गृह्यते । **अन्वयव्यतिरेकादेर्विस्मृताविति** सम्बन्धः ।

न केवलमेतावत्, किन्तु 'तथा चायमि'त्यनुसन्धानस्य च **विस्मृतौ** सत्यां **विज्ञानं तत्कथं भवेदिति** सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । अस्ति तावन्मृगादीनां स्तनपानादौ प्रवृत्तिः, शङ्कुकण्डूयनादितो निवृत्तिश्च । ततोऽनुमीयते 'विद्येते तत्र तेषां रागद्वेषावि'ति, रागद्वेषयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वेन अस्मदादौ निर्णीतत्वात् ।

रागद्वेषाभ्यां चेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानम्, तस्यैव रागादिकारणतया निश्चितत्वात् । न च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षसाध्यम्, कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वात्, किन्तु अनुमानोपदेशसाध्यमेव । न च मृगादीनामुपदेशः सम्भवति, अनधिकारात् । तस्मात्प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यम् । न च अस्मृतोऽसौ तत्कारणमिति तत्स्मृतिसद्भावोऽङ्गीकार्यः । यद्वाऽनुमानम् । न च तत्, यत् 'यत् स्तनपानं तदिष्टसाधनं, यदिष्टसाधनं न भवति तत् स्तनपानं न भवति, यथाऽमुकम्, स्तनपानं चेदमि'त्यन्वयादिस्मरणेन विना भवति, न च अननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते, न च अस्मिञ्जन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति जातमात्राणामुदाहृतत्वात् । अतो जन्मान्तरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यम् ।

प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमप्यङ्गीकर्तव्यं, समानयोगक्षेमत्वात्, न चेद्देहान्तरस्मरणं मृगादीनां तदा तदविशिष्टान्वयादिस्मरणमपि न स्यात्, तदभावे च अनुमानाद्यभावेनेष्टानिष्टकारणताज्ञानं नोत्पद्येत, तदनुत्पादे च रागाद्यनुत्पादात् प्रवृत्त्याद्यनुत्प(द्यत)द्यते, कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात् । अदृष्टवशात् प्रवृत्त्यादीति चेन्न, दृष्टातिक्रमदोषात् ।

एतावांस्त्वदृष्टस्योपयोगो यज्जन्मान्तरानुभूतं सर्वमस्मरन्नेतावत्स्मरति । यादृच्छिकं प्रवृत्त्यादि भवत्विति चेन्न, अनन्तानां तदनुपपत्तेः । अत एव मृगा इत्यादिबहुवचनम् । अस्तु जातिस्वभावोऽयम्, न, भिन्नजातीयानामप्युपलम्भात् । अत एव 'मृगा गाव' इत्याद्युक्तम्, दृष्टातिक्रमदोषश्चापरिहार्यः ।

तस्मादस्ति मृगादीनां पूर्वदेहस्मरणम् । तथैव मानुषादीनामपीति सिद्धमिति ।

परि०— **दृष्टान्तधर्मिण इति** । अन्वयव्यतिरेकिग्रहस्थलस्येत्यर्थः । **उपदेश इति** । इदं भयकारणमित्याद्युपदेश इत्यर्थः । योग्यताबलात् समस्तेनापि विस्मृतिपदेनान्वय इत्याह **विस्मृताविति सम्बन्ध इति** । यद्वा 'सान्त महतः संयोगस्ये'ति व्याकरणसूत्रे सान्तपदमिवानुसन्धानपदमविभक्तिकं लुप्तषष्ठीकं विभिन्नं पदमित्युपेत्योक्तं **विस्मृताविति सम्बन्ध** इति **अनुसन्धानस्य च** इति च । **अनुमानोपदेशसाध्यमिति** । अनुमानोपदेशान्यतरसाध्यमित्यर्थः ॥ **यद्वाऽनुमानमिति** । अस्य न मृगादीनां सम्भवतीत्यनेनान्वयः ॥ पूर्वपूर्वहेतुत्वाभावादिति भावेन तद्धेतून् व्यतिरेकमुखेन उपपादयति **न च तदित्यादिना** ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** । तद्देहावच्छेदेनैवोपदेशस्यान्वयव्यतिरेकयोश्च गृहीतत्वादिति भावः ॥ **दृष्टातिक्रमदोषादिति** । इष्टोपायताज्ञानस्यैव प्रवृत्त्यादिहेतुतया सर्वसाक्षिसिद्धत्वेन तत्परित्यागदोषापातादित्यर्थः ॥

यादु०— **विस्मृताविति सम्बन्ध इति** । अनेन मूलेऽनुसन्धानेत्यविभक्तिको निर्देशः । विस्मृताविति पृथक् पदम् । बुद्ध्या विवेको वेति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अतीन्द्रियत्वादिति** । कारणत्वस्य परमते कालघटितत्वात् । अस्मन्मते च सहजशक्तिरूपत्वादतीन्द्रियत्वमिति ज्ञातव्यम् । यद्वाऽनुमानमित्यस्य न च मृगादीनां सम्भवतीत्यनेन सम्बन्धः । कुत इत्यत आह **न च तदिति** । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । तस्य वक्ष्यमाणेन अत इत्यनेन सम्बन्धः । **समानयोगक्षेमत्वादिति** । प्राग्भवीयोपदेशाद्यनुभवकाले पूर्वदेहस्याप्यनुभूतत्वेन पूर्वदेहाननुभवे उपदेशादेरप्यनुभवासम्भवेन च पूर्वदेहस्योपदेशादिसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । कुत

एतदिति चेदुच्यते । देहस्य श्रोतृविशेषणतयोपदेशसम्बन्धितत्वात् तदनुभवेऽनुभव आवश्यकः । देहावच्छिन्न-स्यैव चेतनस्य श्रोतृत्वात् । न हि श्रोतारं विनोपदेशमात्रमनुभूयत इति सम्भवति । अयं मह्यमित्थमुपदिशतीति ह्युपदेशानुभवः । पूर्वदेहस्यान्वयव्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणावच्छेदकत्वात्तदनुभवेऽनुभवोऽवश्यं वाच्यः । स्वकर्तृकस्तनपानरूपाधिकरणावच्छेदेन हि पूर्वजन्मन्यन्वयव्याप्त्यनुभवः । न चासौ कर्तृविशेषणतया अधिकरणावच्छेदकदेहाननुभवे युक्तः । अत एव पूर्वदेहस्योपदेशादिसमानयोगक्षेमत्वादुपदेशादिस्मरणे तत्स्मरण-मप्यावश्यकमिति ॥ **दृष्टातिक्रमेति** । इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्त्यादिहेतुतया दृष्टत्वादिति भावः ।

शे०चं०— दृष्टान्तधर्मिण इति । अन्वयदृष्टान्तधर्मिणो व्यतिरेकदृष्टान्तधर्मिणश्चेत्यर्थः । **यद्वेति** । अत्र पक्षेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणेनैव तद्दृष्टान्तधर्मिणोऽपि लाभ इति ज्ञेयम् ॥ **विस्मृताविति सम्बन्ध इति** । यद्यपि विस्मृतावित्यस्यानुसन्धानपदेन समस्तत्वान्नान्वयव्यतिरेकादेरित्यनेनान्वययोग्यता तथाऽपि बुद्ध्या विवेक-माश्रित्येदं सम्बन्धकथनमिति ध्येयम् ।

नन्वस्मृतौ पूर्वदेहस्येत्यादिवाक्येन पूर्वानुभूतदेहस्मरणाभावेऽन्वयादेरप्यस्मरणापत्त्या मृगादीनामिष्टानिष्ट-साधनताज्ञानं न स्यादित्यापादनं कृतम् । तत्र न तावज्जन्मान्तरानुभूतदेहस्मरणाभावेन जन्मान्तरानुभूतान्वय-व्यतिरेकाद्यस्मरणस्यापादनं युज्यते । यत्र जन्मान्तरानुभूतदेहस्यास्मरणं तत्र जन्मान्तरानुभूतान्वयादेरस्मरणमिति व्याप्त्यसिद्ध्या तद्रूपविकलत्वात् । नापि तेनैव तज्जन्मान्तरानुभूतान्वयाद्यस्मरणस्य । तदभावयोः प्रयोज्य-प्रयोजकभावासिद्ध्या अकारणाभावेनाकार्यभावापादनतयाऽप्रयोजकत्वात् । एवमन्वयाद्यस्मरणेनापीष्टानिष्टसाध-नताज्ञानाभावापादनशक्यम् । अन्वयादिस्मरणेष्टानिष्टसाधनताज्ञानयोर्बाधितत्वेन साक्षात्कार्यकारणभावस्य, मध्ये प्रयोजकान्तरस्यादर्शनेन परम्परयाऽपि तस्यासम्भवेन प्रयोज्यप्रयोजकभावासिद्ध्या तदभावेन तदभावापादनस्या-प्रयोजकत्वात् । परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण, तदनुमापकलिङ्गाभावेनानुमानेनापि मृगादीनामिष्टानिष्ट-साधनताज्ञानसिद्ध्यसम्भवेन तदभावस्येष्टतया तदापादनस्येष्टापादनत्वाच्च । तत्कथमित्यतोऽस्य ग्रन्थस्य न देह-स्मरणाभावेनोक्तप्रनाड्येष्टसाधनताज्ञानाभावमात्रापादने तात्पर्यं किन्तु न तद्वारा स्तनपानादावप्रवृत्त्यादावपीत्यतो न काचिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य अत्र ग्रन्थेऽभिप्रेतामापादनक्रमपरम्परां सर्वत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य समर्थनेन व्युत्पादयितुं प्रवृत्त्याद्यभावस्य तावदनिष्टतामुपदर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अस्ति तावदिति** । प्रमितस्या-पह्नवायोगादिति भावः ॥ **अतीन्द्रियत्वादिति** । परमते कालाकाशादिरूपानेकातीन्द्रियार्थघटितमूर्तिकत्वात् । स्वमते चान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यनित्यातीन्द्रियशक्तिरूपत्वात्कारणत्वमतीन्द्रियमिति भावः । उपदेश इत्यतःपरं तत्कारणमिति शेषः । तथा च मृगादीनामुपदेश इष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानकारणं सम्भवतीत्यर्थः । प्राग्भवीयोपदेश इत्यतःपरमपि तत्कारणमिति शेषः । ततश्च प्राग्भवीयोपदेशस्तज्ज्ञानकारणमिति वाच्यमित्यर्थः ।

यद्वेति । अनुमानं तज्ज्ञानसाधनतया वाच्यमित्यर्थः । भवतु तर्ह्यनुमानेनैव मृगादीनामिष्टानिष्टसाधनत्व-ज्ञानमित्यतो भवेदेतदेवं यद्यनुमानमेव तान्प्रति प्रवर्तेत । न च तत्तान्प्रति प्रवर्तते । क्लृप्ततत्सामग्रीविरहादित्याह

न च तदिति । अस्तु तर्हि उक्तविधान्वयादिस्मरणेनैव तेषामिष्टानिष्टसाधनत्वानुमितिरपीत्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यद्यन्वयादिस्मृतिरेव तेषामुत्पद्येत । न च सोत्पत्तुमर्हति । तत्कारणभूतान्वयाद्यनुभूतिविरहादित्याह **न चेति** । नन्वस्तु तर्हि तेषामन्वयाद्यनुभवोऽपीति न तत्स्मरणानुपपत्तिरित्यतः किं तेषां मृगादिजन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽभ्युपगम्यते, किंवा पूर्वजन्मनीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निषेधति **न चास्मिन्निति** । तत्र हेतुमाह **जातेति** । अस्तु तर्हि द्वितीय इत्यतस्तमङ्गीकरोति **अत इति** ।

अस्त्वेवं मृगादीनां प्राग्भवीयोपदेशस्यान्वयानुभवादेश्च स्मरणं तथाऽपि न देहान्तरस्मरणसिद्धिरित्यतस्तामुपपादयति **प्राग्भवीयस्येति** ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** । पूर्वदेहस्यैतज्जन्मन्यननुभववदुपदेशान्वयानुभवादेरप्येतज्जन्मन्यननुभवस्य, उपदेशादेर्जन्मान्तरेऽनुभववत्पूर्वदेहस्यापि जन्मान्तरेऽनुभवस्य, सत्त्वेनोपदेशादेर्देहस्य च अविशेषेऽपि कस्यचिज्जन्मान्तरानुभूतस्य स्मरणं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । एवमापादनोपयुक्तं प्रयोज्यप्रयोजकभावमुपपाद्यापादनक्रममाह **न च तद्देहान्तरेति** । आपादनाङ्गभूतामविशेषलक्षणां व्याप्तिं सूचयितुमुक्तं **तदविशिष्टेति** । केचित्तु नियमेन तदवच्छेदेन गृहीतोऽन्वयादिस्तदविशिष्टान्वयादिस्तस्य स्मरणमित्यर्थः । यो नियमेन यदवच्छेदेन गृहीतस्तस्य तदस्मरणे स्मरणाभावनियमाद्देहावच्छेदेन चान्वयादेर्गृहीततया तदस्मरणेऽन्वयादेरपि स्मरणं न स्यादिति भाव इत्याहुः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति **तदभावे चेत्यादि** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **कारणेति** । मूले मृगा इत्यादिबहुवचनस्य 'मृगा गाव' इत्यादिविजातीयग्रहणस्य च वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्यादेः कल्पकत्वप्रयोजकत्वस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वसूचनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतया तद्योजयितुं प्रवृत्त्यादेरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते **अदृष्टेति** ॥ **दृष्टातिक्रमेति** । रागद्वेषादेरेव प्रवृत्त्यादिकारणत्वेनास्मदादिषु दृष्टत्वाददृष्टजन्यत्वे प्रवृत्त्यादेस्तदतिक्रम इति भावः । एवं प्रसङ्गमुपपाद्य विपर्ययपर्यवसानलब्धमर्थमाह **तस्मादिति** । उक्तं देहान्तरस्मरणोपपादनप्रकारं प्रकृतेऽप्यतिदिशति **तथैवेति** । उक्तन्यायस्याविशेषादिति भावः ।

वा०र०— तद्रूपविकलत्वादिति । व्याप्तिलक्षणं यदापादनस्य रूपं अङ्गं तद्विकलत्वादित्यर्थः । **अन्वयाद्यस्मरणस्येति** । आपादनं युज्यते इत्यनुवर्तते **बाधितत्वेनेति** । साक्षात्कार्यकारणभावस्य बाधितत्वेनासम्भवेनेति योजना । **तस्येति** । कार्यकारणभावस्येत्यर्थः । **प्रत्यक्षेणेति** । इष्टानिष्टसाधनताज्ञानसिद्ध्यसम्भवेनेत्यनेन सम्बन्धः । **नित्यातीन्द्रियेति** । 'स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञाने'ति द्वितीयतत्त्वनिर्णयटीकायां कार्योत्पत्त्याद्यनुकूलोऽतीन्द्रियः कारणगतधर्मविशेषः शक्तिरिति व्याख्यानात् । अन्यत्रापि तथैवोक्तेरिति भावः । **क्लृप्ततत्सामग्रीति** । क्लृप्ता या अनुमानसामग्रीत्यर्थः । **अनुभवस्येति** । सत्त्वेनेत्युत्तरेण सम्बन्धः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते । अदृष्टेत्यादिनेति पाठः स्वरसः ।

स०व्र०— समानेति । यत्स्तनपानं तदिष्टसाधनमित्यन्वयस्मरणे दृष्टान्तस्यावश्यकत्वेन तत्र पूर्वदेहस्तनपानस्यैव तत्त्वेन वाच्यतया तत्स्मरणस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ **तदविशिष्टेति** । नियतस्यास्मरणे स्मरणाभावनियमात् देहावच्छेदेनान्वयादेर्गृहीतत्वेन तत्स्मरणेऽन्वयादेरपि स्मरणं न स्यादिति ।

स०ना०— ततः किमित्यत आहेति । परीतिमवलम्ब्येति शेषः । स्वमते तु मुख्यप्राण एव अज्ञानभयकम्पादीन् जनयित्वा प्रवर्तयतीति बोध्यम् । **अनुसन्धानस्य विस्मृताविति** । अनुसन्धानकारणीभूतपूर्वार्थस्मरणाभाव इत्यर्थः । एतेन अनुसन्धानस्यैवापेक्षितत्वेन तत्स्मरणस्यानपेक्षितत्वात् तदभावेऽनिष्टाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । परीत्यैवाह **किन्त्वनुमानोपदेशसाध्यमेवेति** । **प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यमिति** । मुख्यप्राणप्रेरणानभ्युपगमवादिनेति शेषः । **पूर्वदेहस्मरणमङ्गीकर्तव्यमिति** । परेणेति शेषः । **समानयोगक्षेमत्वादिति** । जीवनस्य मुख्यप्राणप्रेरणयोपपत्तौ प्रमाणेन विना अनेकार्थस्मृत्यभ्युपगमे प्राचीनदेहस्मरणमप्यभ्युपेयम् । अप्रामाणिकत्वस्योभयत्रापि समानत्वादिति भावः । अत्रानुव्याख्याने 'अस्मृतौ पूर्वदेहस्येत्यादिना देहैक्यावसतिः कुत' इत्यन्तेन परीतिमवलम्ब्यैव प्राग्भवीयदेहस्मरणमुपपादितम् । न तु वास्तवत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् । एतेन जीवनान्यथानुपपत्त्या मुख्यप्राणव्यापारस्यैव कल्प्यत्वेन देहादिस्मरणकल्पनमप्रामाणिकत्वादयुक्तमिति परास्तम् ।

।। इति जातमात्राणां 'भयाभयस्वभोगादौ कारण'ज्ञानसद्भावात्पूर्वदेहस्मृतिसाधनम् ।।

* * *

।। अथ जातमात्राणां देहान्तरज्ञानबलाद्देहैक्यनिश्चयाभावापादनम् ।।

१९७ **सु०— तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह यदेति ।**

अनु०— यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुतः ।।

यदैवमेतद्देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः किन्तु तत्प्रागन्योऽप्यभूदिति देहान्तरस्मरणं प्रमितम्(णमापतितम्), तदैतद्देहेन स्वस्यैक्या(ध्य)वसायः कुतः स्यात् । किं तु अनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसितिरेव युक्ता । तथा च कार्ष्ण्यादीनामसंसर्गज्ञानमपि सुस्थमेव, परेण देहाद्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमात् तदारोपस्य । अहंप्रत्ययस्तु नारोप इति प्रागेवोक्तम् । अतो मम देह इति प्रत्ययो नान्यथयितव्यः, कृष्णोऽहमित्यादिश्चोपचारोऽङ्गीकरणीय इति ।

परि०— देहाद्यारोपेति । देहेन्द्रियाद्यैक्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमाद्धर्मसंसर्गारोपस्येत्यर्थः । यदुक्तं 'अहमिति प्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् इदमनिदंरूपवस्तुगर्भो ह्यहङ्कार' इत्यादि तत्राह **अहंप्रत्ययस्त्विति** ।। **प्रागेवेति** । अध्यासभाष्यनिरासपरयोः 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वमि'त्यनुव्याख्यानसुधयोः 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरि'त्येतद्व्याख्यावसरे च जिज्ञासाधिकरण एवोक्तमित्यर्थः ।

यादु०— देहाद्यारोपेति । देहात्मैक्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । देहात्मैक्यारोपश्चोक्तरीत्या न सम्भवतीति धर्मसंसर्गारोपोऽप्यनुपपन्न इति भावः ॥ **प्रागेवेति** । जिज्ञासाधिकरण एवेत्यर्थः ।

श्री०चं०— नन्वस्त्वेवं विरोधिनो देहात्मभेदावभासस्य विद्यमानत्वात्तत्तादात्म्यानवभासस्तथाऽपि कृष्णोऽहमित्यादिरूपातद्धर्माणामात्मनि प्रतीतिरस्त्येवेति सैवोदाहरणमित्यत आह **तथा चेति** । देहात्मभेदप्रतीतौ सिद्धायामित्यर्थः । **असंसर्गज्ञानं** संसर्गारोपाभाव इत्यर्थः ।

ननु विरोधित्वात्तस्मिन्सति तत्तादात्म्यारोपाभाव एव स्याद्धर्मसंसर्गारोपाभावस्तु कुत इत्यतः 'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्ये'ति वदता परेण संसर्गारोपस्य तत्तादात्म्यारोपनिमित्तकत्वाभ्युपगमान्निमित्तभूततत्तादात्म्यारोपस्य भेदज्ञाने सत्यभावसिद्धौ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायाद्युक्त एव धर्मसंसर्गारोपाभावोऽपीत्याह **परेणेति** । ननु चिदचित्संवलनात्मकाहमर्थविषयकत्वादहमितिप्रतीतिरेव तत्तादात्म्यारोप इति कथं तदभाव इत्यतः प्रमाणाभावेनात्मातिरिक्तचिदचित्संवलनात्मकाहमर्थस्यैवाभावेन तद्विषयकत्वानुपपत्त्या शुद्धात्ममात्रविषयत्वादहमिति प्रत्ययो नारोप इत्यहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयकत्वादित्यादिना जिज्ञासासूत्र एवोक्तत्वान्नाहमिति प्रत्ययस्यारोपत्वमित्याह **अहंप्रत्ययस्त्विति** । **अत इति** । अहमिति प्रत्ययस्य देहाद्यात्मारोपत्वाभावादित्यर्थः ॥ **नान्यथयितव्य इति** । मम स्वरूपमितिवदौपचारिकत्वेन वा प्रासादस्य स्तम्भ इत्यादिवत्सङ्घातापेक्षया देहमात्रे सम्बन्धप्रतीतिरूपत्वेन वा न नेय इत्यर्थः ॥ **कृष्णोऽहमित्यादिश्चेति** । देहात्मैक्याध्यासाभावेन तदधीनस्य कृष्णोऽहमिति धर्मसंसर्गारोपस्याप्यसिद्ध्या तन्मूलकत्वासम्भवादिति भावः ।

वा०र०— परेण देहाद्यारोपेत्युत्तरवाक्यानुसारेण व्याचष्टे **असंसर्गज्ञानमिति** । **अहमिति प्रत्ययस्यात्मेति** । अहंकारस्थं कर्तृत्वादिकं तदुपरागादात्मनि चकास्तीत्येतत्परोक्तं निराकर्तुमहंप्रत्ययस्यात्मविषयत्वादित्युक्तं जिज्ञासाधिकरणे । आदिपदेन 'ननु तथा सती'त्यादिनोक्तपञ्चपादिकाद्युक्तबाधकपरिहारपरग्रन्थसङ्ग्रहः । **नान्यथयितव्य इतीति** प्रतीकोपादानम् ।

स०व्र०— प्रागेवोक्तं प्रथमाधिकरण इत्यर्थः ।

चषकः— प्रागेवोक्तमिति । जिज्ञासानय एव बन्धमिथ्यात्वनिरासप्रस्तावे उक्तमित्यर्थः ।

॥ इति जातमात्राणां देहान्तरज्ञानबलाद्देहैक्यनिश्चयाभावापादनम् ॥

॥ इति 'देहादेरात्मभेद'प्रतीत्यभावे कारणाभावनिराकरणस्योपपादनम् ॥

॥ इति उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभवाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाद्य'पादनस्यायुक्तत्वशङ्काया निरासः ॥

॥ इति उक्तस्य 'देहोऽहमितिप्रतीत्यनुभनाद्देहात्मताप्रतीतेरभावाद्य'पादनस्यायुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

।। अथ उक्तस्योपचारस्य देहात्मभेदज्ञानस्य चानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः ।।

।। अथ तत्र उक्ते उपचारे देहात्मभेदज्ञाने अपिच व्यवहारानुपपत्तिशङ्का ज्ञानबलात्तन्निरासश्च ।।

१९८ **सु०—** स्यादेतत् । न मुख्यार्थानुपपत्तिमात्रादुपचारो लभ्यते, किन्तु सादृश्ये सम्बन्धे वा प्रयोजने च सति, न चात्र सादृश्यादिकमस्ति तत्कथमयमुपचारः । किञ्च मृगादीनां पामराणां मनुष्याणां च यदि देहात्मभेदज्ञानं स्यात् तर्हि 'नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्य' इत्यादयः पुराणादिव्यवहाराः कथं सङ्गच्छन्ते, कथं च देहात्मविवेकार्थानामुपदेशानामानर्थक्यं न स्यात् । देहानुकूलप्रतिकूलार्थयो रागद्वेषौ च देहात्मभेदज्ञाने सति न स्याताम्, ततश्च संसारानुपपत्तिरित्यत आह **व्याप्तत्वादिति** ।

अनु०— व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात् ।
भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवह्निवत्स्वाविविक्तवत् ।
भवन्ति व्यवहाराश्च

'भेदज्ञानेऽपि चे'ति 'च'शब्दो 'व्यवहारेष्वपाटवाच्चे'ति सम्बध्यते । **अङ्गारवह्निवदिति** । अङ्गारव्याप्तवह्नाविवेत्यर्थः । **स्वाविविक्तवत्** स्वाभिन्ने स्वसंसृष्टे च यथा तथेत्यर्थः । 'व्यवहाराश्चे'ति 'च'शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । **आत्मनो (देहे) व्याप्तत्वात् स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्ति** इत्यनेनैकदेशत्वलक्षणं सादृश्यं सम्बन्धोऽप्यभिहितः । भेदज्ञानेऽप्यभिन्नवद्व्यवहारे किं प्रयोजनमित्यस्योत्तरं **भेदज्ञानेऽपि** लोकानां **व्यवहारेष्वपाटवात् स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्तीति** । न प्रयोजनमुद्दिश्य लोकास्तथा व्यवहरन्ति । किन्तु विविक्तव्यवहारेषु पाटवाभावादेवेति । अपाटवे हेतु**र्व्याप्तत्वादात्मनो देह** इति ।

रूढत्वाच्चैतेषां व्यवहाराणां न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेन उक्तम् **अङ्गारवह्निवदिति** । भेदज्ञानेऽप्यात्मनो देहव्याप्तत्वादङ्गारवह्निवल्लोकानां व्यवहारेषु अपाटवादत्यन्तविविक्तवेदनेष्वसामर्थ्यात् पुराणादिव्यवहाराश्च स्वाविविक्तवद्भवन्ति । विशदविवेकाभावविवक्षयैव ते व्यवहारा इत्याशयः । अत एव विवेकार्थानामुपदेशानां च सार्थक्यमुपपद्यते । विशदो हि विवेकः पुरुषार्थाय कल्पते न त्वौत्पत्तिकः । **आत्मनो देहे व्याप्तत्वादत्यन्तं प्रेमास्पदत्वात्** रागादयो युज्यन्त एवेति ।

परि०— उपचारो लभ्यत इति। 'कृष्णोऽहमि'ति व्यवहार इति योज्यम्। उपचार-शब्दस्य गौणार्थत्वं (लाक्षणिकार्थत्वं चो) लक्षणार्थकत्वं चोपेत्याह **सादृश्ये सम्बन्धे वेति**। 'प्रयोगयुक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाऽप्यमुख्यतः। वृत्तिहेतुरिति ज्ञेय' इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्या-नोक्तेरिति भावः।

अङ्गारव्याप्तवह्नाविवेति। अङ्गारपदेन दग्धदारुग्रहः॥ **विवेकार्थानामिति**। देहात्मनो-र्विवेकार्थानां 'देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कोमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यती'-त्याद्युपदेशानामित्यर्थः। तदुक्तं गीताभाष्ये— 'देहिनो भाव एतद्भवति तदेवासिद्धमिति चेन्न। देहिनोऽस्मिन् यथा कौमारादिशरीरभेदे देही तदीक्षितासिद्धः एवं देहान्तरप्राप्तावपि। ईक्षितृत्वात्' इत्यादि॥ **औत्पत्तिक इति**। स्वभावसिद्धो 'जातमात्र' इत्यादिना प्रदर्शित इत्यर्थः।

यादु०— उपचारो लभ्यत इत्यत्रोपचारपदममुख्यवृत्तिपरं न गौणीमात्रपरम्। सम्बन्धे वेत्यस्यानुप-पन्नतापत्तेरित्यवधेयम्॥ **अङ्गारव्याप्तेति**। अङ्गारशब्देनाग्न्यधिष्ठितं दग्धं काष्ठादि विवक्षितम्। चशब्देन समुच्चितमनुक्तमर्थं दर्शयति **अत एवेत्यादिना युज्यन्त एवेत्यन्तेन**। **औत्पत्तिक इति**। स्वभावसिद्धो मम देह इत्यादिरूप इत्यर्थः।

वं०प०— नैषां ममाहमिति धीरिति। श्वसृगालभक्ष्ये देहेऽहमिति तादात्म्यबुद्धिर्येषां नास्ति त एव भगवत्स्वरूपं विदन्ति। येषामस्ति ते न विदन्तीत्युक्त्या पामराणां देहादावहमिति धीरस्तीति लभ्यते। तेषामपि देहात्मभेदज्ञानाङ्गीकारे पुराणादिव्यवहारो बाध्येतेत्यर्थः। **उपदेशानां** तं स्वाच्छरीरादित्यादीनाम्॥ **विशदेति**। तथा च देहे येषामहमिति धीर्नास्ति स्फुटतरं विवेकज्ञानमस्तीत्यर्थः। त एव जानन्तीत्युक्त्या पामराणां स्फुटतरं विवेकज्ञानं नास्तीति लभ्यत इति तदभिप्रायं पुराणवचनमिति द्रष्टव्यम्। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तं तदाह **अत एवेत्यादिना**।

शे०चं०— उपचारो लभ्यत इति। अत्रोपचारपदममुख्यवृत्तिमात्रपरं न गौणीपरम्। अतो न सम्बन्धे वेत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम्॥ **सादृश्य इति**। 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्यार्थो लभ्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिये'त्यभियुक्तवचनादिति भावः। 'नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगाल-भक्ष्ये' देहेऽहमिति तादात्म्यबुद्धिर्येषां नास्ति त एव भगवत्स्वरूपं विन्दन्ति। येषामस्ति ते न विन्दन्तीत्युक्त्या पामराणां देहादावहमिति धीरस्तीति लभ्यते। तेषामपि देहात्मभेदज्ञानाङ्गीकारे पुराणादिव्यवहारो बाध्येतेत्यर्थः।

अपिशब्देनैव प्रकृतार्थसिद्धेश्चशब्दानर्थक्यमित्यत आह **चशब्द इति**। धर्मितादात्म्यव्यवहारधर्मसंसर्ग-व्यवहारयोरुभयोरपि सङ्ग्रहायाह **स्वाभिन्ने स्वसंसृष्टे वेति**॥ **चशब्दोऽनुक्तेति**। देहात्मविवेकार्थोपदेशादि-

रूपानुक्तेत्यर्थः । कथमनेन मूलेनाशेषशङ्कानिवृत्तिरित्यतोंऽशभेदेनेति भावेन तत्तदाशङ्कानिवर्तकांशभेदप्रदर्शनपूर्वकं तामुपपादयति **आत्मन इत्यादिना । सम्बन्धोऽपीति** । यद्यप्येकदेशत्वलक्षणसादृश्यकथनमात्रेण प्रकृतव्यवहाराणां गौणत्वनिर्वाहाद्देहात्मनोः सम्बन्धाभिधानमनर्थकम् । तथाऽपि सादृश्यवत्सम्बन्धस्यापि सत्त्वेन व्यवहाराणां गौण्येव लक्षणयाऽप्युपपत्तिरिति सूचयितुं तदभिधानमिति ध्येयम् । ननु भेदज्ञानेऽपीत्यादिमूलेऽभिन्नवद्व्यवहारस्य प्रयोजनानुक्तेः किं प्रयोजनमित्युक्तशङ्कायाः कथमनेन परिहार इत्यतस्तदनुक्तावप्यत्र मूले तदनपेक्षत्वसूचनाद्युक्तमस्य तच्छङ्कानिवर्तकत्वमित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **नेति** ॥ **अपाटवहेतुरिति** । यद्यपि व्याप्तत्वादित्यस्यापाटवे हेतुत्वेन समुच्चयाभावेन चशब्दस्य व्यवहारेष्वपाटवादित्यनेन सम्बन्धो न युक्तः । तथाऽप्यपाटवे हेतुभूतस्याप्यस्य देहात्माविविक्तव्यवहारं प्रत्यपि परम्परया हेतुत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्चशब्दसम्बन्धो युक्त इति भावः ।

प्रयोजनानपेक्षत्वस्य पूर्वेणैव सूचितत्वादङ्गारवह्निवदित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयति **रूढत्वाच्चेति** । एवं वाक्ययोजनामुक्त्वा तत्तात्पर्यमाह **विशदेति** । देहात्मनोः सत्यपि भेददर्शनेऽङ्गुलीद्वयवत्स्पष्टभेददर्शनाभावात्तदपेक्षयेत्यर्थः । व्यवहाराश्चेति चशब्दसमुच्चितानुक्तमर्थमुपपादयन्नेव दर्शयति **अत एवेत्यादिना** । विशदविवेकाभावादेवेत्यर्थः । **विवेकार्थानां** विशदविवेकार्थानाम् । किं विशदविवेकेनापीत्यत आह **विशदो हीति** ॥ **औत्पत्तिक इति** । अनागन्तुको मम देह इत्यादिरूप इत्यर्थः । देहस्य परमप्रेमास्पदत्वे हेतुकथनं **आत्मनो देहे व्याप्तत्वादिति** ॥ **प्रेमेति** । पुत्रस्येव देहस्यापि प्रेमास्पदत्वात् पुत्रानुकूलादाविव देहानुकूलादावपि रागादिकमुपपद्यत इत्यर्थः ।

वा०र०— अमुख्यवृत्तीति । लक्षणागौणीसाधारणामुख्यवृत्तिपरमित्यर्थः । **सम्बन्धे वेत्युत्तरेति** । लक्षणायामेव सम्बन्धावश्यकत्वेऽपि गौण्यां तदसम्भवादिति भावः । अत एव उदाहरिष्यमाणकाव्यप्रकाशवाक्यस्थ-'तद्योग'इत्यस्य 'योगश्च सम्बन्धरूपः सादृश्यरूपश्च अत एव भेदाविमौ च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतस्तथे'त्यादिना गौण्यामावश्यकं यत्सादृश्यं तदतिरिक्तो यो लक्षणायामावश्यकः शक्यसम्बन्धश्च तदुभयपरत्वेनैवानुमानिकपादीयटीकायां व्याख्यानं कृतम् । एतेन सादृश्यस्यापि सम्बन्धत्वात् सम्बन्धे वेति साधारण्येन मूलकारीयवचनायोग इति परास्तम् । परग्रन्थे सम्बन्धान्तरत इत्येतद्वचनानुसारेण शक्यार्थसम्बन्धस्य सम्बन्धपदेनैवाभिधानादिति द्रष्टव्यम् । **अभियुक्तवचनादिति** । द्वितीयोल्लासस्थकाव्यसूत्रकारीयवचनादित्यर्थः । एतद्व्याख्यानं तु सारबोधिन्यादितट्टीकानुसारेणात्र 'इत्यर्थे यदित्यव्ययमि'त्यादिनानुमानिकपादीयमूलोदाहृतैतद्वाक्यस्य टीकाकृता व्याख्याततत्वाद्व्याख्यानवदेव द्रष्टव्यम् । प्रकृतार्थसिद्धेरिति पाठः । गौणत्वनिर्वाहादिति पाठः ।

स०व्र०— सादृश्ये सम्बन्धे वेति । सम्बन्ध इति तु लक्षणाभिप्रायेणोक्तम् । **अनुक्तेति** । उपदेशादिकं ग्राह्यमित्यर्थः ॥ **सम्बन्धोऽपीति** ॥ यद्यपि एकदेशत्वलक्षणसादृश्यमात्रोक्त्या प्रकृतव्यवहाराणां

गौणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन देहात्मनोः सम्बन्धाभिधानं व्यर्थम्, तथापि देहात्मनोः सादृश्यवत् परस्परं सम्बन्धस्यापि विद्यमानत्वेन देहात्मैक्यव्यवहाराय गौण्या लक्षणया वा प्रवृत्तिर्भविष्यतीति सूचयितुं सम्बन्धाभिधानं कृतमिति भावः ॥ **अपाटवे हेतुरिति** । यद्यपि व्याप्तत्वादित्यस्यापाटवे हेतुत्वेन समुच्चयाभावेन च शब्दस्य व्यवहारेष्वपाटवादित्यनेन सम्बन्धो न युज्यते, तथापि अपाटवहेतुभूतस्याप्यस्य देहविविक्तव्यवहारं प्रत्यपि परम्पराहेतुत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्चशब्देन सम्बन्धो युक्त इति द्रष्टव्यम् ।

॥ इति उक्ते उपचारे देहात्मभेदज्ञाने अपिच व्यवहारानुपपत्तिशङ्का ज्ञानबलात् तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानस्यैव व्यवहारकारणत्वे व्यवहारेष्वपाटवानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च ॥

१९९ **सु०**— ननु ज्ञानमेव व्यवहारकारणं तच्चेदस्ति कथं तर्हि व्यवहारेष्वपाटवमित्यत आह **न हीति** ।

अनु०— न हि प्रत्यक्षगानपि ।
अर्थान्यथाऽनुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ।
लोकाः

यथानुभवतः अनुभवानुसारेण, **प्रतिपादयितुं** व्यवहर्तुम् । यमलयोरत्यन्तविवेकं पश्यन्तोऽपि मात्रादयः कथमेतौ विविक्तावगन्तव्याविति पृष्टा एवमिति स्वप्रत्यक्षानुभवानुसारेण न परान् प्रतिपादयितुं क्षमन्त इत्याद्यनुभवसिद्धम्, का नामात्र कथन्ता । अथ तत्रात्यन्तसादृश्यं प्रतिबन्धकं तर्ह्यत्राप्यङ्गारवह्निवदात्मनो देहे व्याप्तत्वं प्रतिबन्धकमुक्तमेव ।

॥ इति ज्ञानस्यैव व्यवहारकारणत्वे व्यवहारेष्वपाटवानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च ॥
॥ इति उक्तस्योपचारस्य देहात्मभेदज्ञानस्य चानुपपत्तिशङ्का तन्निरासश्च सोपपत्तिकः ॥
॥ इति प्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानादिना बाधाभावापादनेऽयुक्तत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥
॥ इति उक्तार्थस्य समर्थनम् ॥
॥ इति 'देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभाव'स्योपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ गर्भितार्थतया 'प्रत्यक्षतः प्राप्तस्यार्थस्यानुपजीव्येनागमादिना बाध'। भावनिरूपणस्योपसंहारः ॥

२०० **सु०—** शुक्तिरजतादिप्रत्यक्षाणामनुमानादिना बाधो नास्तीत्यन्यत्रोपपादितमित्याशयवान् 'क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तम्' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति **ततो हीति** ।

अनु०— ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ।
शक्यं वारयितुं क्वापि

क्वचित्प्रतीतेरेवाभावात्, क्वचित्प्रतीतिसद्भावेऽपि प्रत्यक्षजत्वाभावात्, क्वचित्प्रत्यक्षप्रतीतिभावेऽपि यथार्थत्वात्, क्वचिदयथार्थत्वेऽपि प्रबलप्रत्यक्षेणैव बाधादित्यर्थः । अत एव क्वापीत्युक्तम् । अन्येनेति । अनुपजीव्येनागमादिनेत्यर्थः ।

तदेवं स्वभावतः प्रबलेन प्रत्यक्षेण विरुद्धावनुमानागमावाभासावेवेति ।

परि०— अन्यत्रेति । 'न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणमि'त्यादिना तत्त्वोद्योते । 'न च प्रत्यक्षदृष्टस्य बलवत्प्रत्यक्षमागमं विना अनुमानादिनैव बाधो दृष्ट' इत्यादिना तत्त्वनिर्णये चेत्यर्थः । 'तत' इत्यस्यार्थचतुष्टयमाह **क्वचित्प्रतीतेरेवेति** । देहात्मैक्यकृष्णवस्त्रादिविषय इत्यर्थः । **क्वचित्प्रतीति(सद्भावे)भावेऽपीति** । प्रागुक्तदिशा चार्वाकस्य देहात्मविषये । **यथार्थत्वादिति** । 'स्वतः शुक्लत्ववत् कार्ष्ण्यमि'त्युक्तदिशा जिज्ञासानयोक्तदिशा कृष्णोऽहमिति प्रतीतेर्यथार्थत्वादित्यर्थः ॥ **अयथार्थत्वेऽपीति** । इदं रजतमित्यादिप्रतीतेरिति भावः । 'क्वचित्प्रत्यक्षतः प्राप्तमि'त्यादिनोपपादितं प्रत्यक्षप्राबल्यस्योपयोगं दर्शयति **तदेवमिति** । 'ईशातज्ज्ञानवेदाक्षजानुमे'त्याद्यवतारिकायां शङ्कितावद्वैतानुमानागमावित्यर्थः ॥ *प्रत्यक्षस्य स्वतःप्राबल्योक्तिः ॥*

यादु०— अन्यत्रेति । तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः ॥ **प्रतीतेरेवाभावादिति** । देहात्मत्वादावित्यर्थः । **प्रत्यक्षजत्वाभावादिति** । नास्तिकानां देहात्मत्वप्रतीतावित्यर्थः ॥ **यथार्थत्वादिति** । अहमितिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **क्वचिदयथार्थत्वेऽपीति** । शुक्तिरजतादिप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

वं०प०— उपपादितमिति । 'राजगौरवेण राजभृत्येन अमात्य इव अनुमानादिमूलप्रत्यक्षेणैव बाध' इति तत्त्वनिर्णयादावुक्तमित्यर्थः ।

शे०चं०— अन्यत्रोपपादितमिति । 'शुक्त्यादे रजतत्वादिप्रतीतिरपी'त्यादिना ग्रन्थेन तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः । **इत्याशयवानिति** । ततश्चात्र मूले तदनुपपादनं न न्यूनत्वापादकमिति भावः । प्रतीत्यभावप्रत्यक्षप्रतीत्यभावयोरेव पूर्वं प्रकृततया तयोरेव तच्छब्देन परामर्शेऽनुमानादिबाध्यत्वेन पराभिमतप्रत्यक्षमात्रे तयोरभावेन भागासिद्धिः स्यादित्यतस्तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वं मनसि निधाय व्याचष्टे **क्वचित्प्रतीतेरेवाभावादित्यादिना** । अमरपामरसाधारण्येन देहात्मभेदप्रतीतेरेव सत्त्वेन तदैक्यप्रतीतेरेवाभावान्न तस्यानुमानादिबाध्यत्वेनोदाहणत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । नास्तिकादीनां देहात्मैक्यप्रतीतिसत्त्वेऽपि तस्यानुमानाभासजन्यत्वेन प्रत्यक्षजन्यत्वाभावान्नोक्तोदाहरणत्वमित्यर्थः । **क्वचिदिति** । वस्त्रं कर्दमेनेवाऽऽत्मनि देहोपाधिना कृतस्य कार्ष्ण्यस्य सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षप्रतीतिसत्त्वेऽपि तस्या याथार्थ्येनाबाध्यत्वान्नोक्तोदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतेरयथार्थत्वेऽपि तस्याः प्रबलप्रत्यक्षेणैव बाधितत्वान्नोक्तोदाहरणत्वमिति भावः । हेतुचतुष्टयस्याप्यत्राभिमतत्वे किन्नियामकमित्यत आह **अत एवेति** । अन्यथा हेतुद्वयमात्रपरतायां तस्य क्वाचित्कत्वेनासार्वत्रिकतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । रामकृष्णादिदोषग्राहिप्रत्यक्षस्यागमादिना बाधितत्वाभ्युपगमात् कथं नान्येनेत्युच्यत इत्यतो व्याचष्टे अन्येनेति **अनुपजीव्येनागमादिनेत्यर्थ इति** ।

वा०र०— तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थ इति । आदिपदेन 'दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विना नान्यद्बाधकमि'त्यादि तत्त्वोद्योतपरिग्रहः । उक्तं च तट्टीकायां 'न च वक्तव्यं शुक्तिरजतादिकमि'त्यादि । तत्रापि बलवद्विरोधिदृष्ट्यैव बाधाङ्गीकारादिति च । इदं च रजतमित्यादि प्रत्यक्षेति पाठः ।

चषकः— अन्यत्रेति । 'न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणमि'त्यादिना तत्त्वोद्योते 'न च प्रत्यक्षदृष्टस्य बलवत्प्रत्यक्षागमं विनानुमानादिनैव बाधो दृष्ट' इत्यादिना तत्त्वनिर्णये चेत्यर्थः । **अयथार्थत्वेऽपीति** । इदं रजतमित्यादि विपर्यासानामिति भावः । अनुमानागमावित्यर्थः ॥ *प्रत्यक्षस्य नैसर्गिकप्राबल्यसमर्थनम् ॥*

॥ इति गर्भितार्थतया 'प्रत्यक्षतः प्राप्तस्यार्थस्यानुपजीव्येनागमादिना बाध'।भावनिरूपणस्योपसंहारः ॥

॥ इति देहात्मत्वप्रतीतेः क्वचिदपि प्रत्यक्षप्राप्तत्वाभावकथनं तत्समर्थनञ्च ॥

॥ इति अनुमानागमप्राप्तस्य तु (दहनशैत्याद्यनुमानस्य 'मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जति'इत्यादि वाक्यस्य च) क्वचिदुपजीव्यविरोधेन क्वचित्स्वभावप्रबलेनापि प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् प्रतिद्वन्द्विताभावसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ 'प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्व'युक्त्या आगमादेः प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वमभ्युपेत्यापि आगमादेस्तद्विरोधसमर्थनम् ॥

२०१ **सु०—** भवत्वागमादितः प्रत्यक्षं प्रबलं मा वा भूत्, तद्विरोधस्त्वागमादेर्नास्ति, भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । आगमादिकं खल्वागामिनं विश्वस्य बाधं प्रतिपादयति न तु

अधुनातनम् । स एव च मिथ्यादिपदेन वेदनीयः । तस्य च प्रत्यक्षविरोधस्तदा स्यात् । यद्यागामिनमपि विश्वस्य बाधं प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपेत् । न चैवम् । तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन आगामिबाधाभावग्रहणे सामर्थ्याभावात् । यथोक्तम् । 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना' इति । इदानीन्तनबाधाभावग्रहणेऽपि न विरोधः । न च भिन्नविषययोर्विरोधोऽस्ति, तथा सतीदानीन्तनघटाभावग्राहिणा प्रत्यक्षेण भविष्यति घट इत्यागमादेर्विरोधः स्यादिति ।

उच्यते । अस्ति तावत् प्रत्यक्षं वर्तमानकालीनं बाधाभावमावेदयतीति परस्यापि सम्प्रतिपत्तिः, आगमश्च नेह नानाऽस्तीत्यादिरूपो वर्तमानमेव विश्वस्य बाधं प्रतिपादयतीति कथं न प्रत्यक्षविरुद्धः । अस्तु वाऽऽगामिबाधबोधकत्वमागमादेस्तथाऽपि बाधो नाम त्रैकालिकसत्तानिषेधः, स च वर्तमानकालीनसत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरुद्ध्यत एवेति तत्प्रतिपादकस्यागमादेः कथं न प्रत्यक्षविरोधः ।

यादु०— आगामिनमिति । बाधस्य त्रैकालिकप्रतिषेधरूपत्वादिति भावः ॥ **अधुनातनमिति** । अधुनातनमेवेत्यर्थः ॥ **स एव चेति** । प्रतिषेधप्राधान्यविवक्षायामिति शेषः । अन्यथा तु प्रतिषेधप्रतियोग्येव मिथ्यादिपदवेदनीय इति ध्येयम् । न विरोध इत्यत्र भिन्नविषयत्वादिति हेतुरनुवर्तनीयः ॥ **वर्तमानमेव विश्वस्य बाधमिति** । नास्तीति लट्प्रयोगादिति भावः । **विरुद्ध्यत एवेतीति** । प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानकाले प्रतियोगिग्राहकेण प्रत्यक्षेण तत्र तदा तदत्यन्ताभावग्राहकं विरुद्ध्यत एव । प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावाभावरूपत्वेन तद्ग्राहकप्रत्यक्षस्य ग्राह्याभावावगाहित्वादित्यर्थः । अत्र वदन्ति । नात्र साक्षाद्विरोधः । वर्तमानकालसत्त्वस्य त्रैकालिकसत्ताप्रतिषेधविरहव्याप्यत्वेऽपि तद्विरहरूपत्वाभावात् । न हि विशेषणाभावो विशिष्टाभावरूपः किन्तु तद्व्याप्यः । न चैवं तदभावव्याप्यत्वेनैव विरोधित्वमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् । तथात्वेऽनुमानबाधस्यैव प्राप्त्या प्रत्यक्षबाधाभिधानानुपपत्तेरिति । अत्र ब्रूमः । नात्र कालत्रयस्य सत्ताप्रतिषेधविशेषणत्वं विवक्षितं किन्तूपलक्षणत्वमेव । तथा च कालत्रये यः सत्ताप्रतिषेधस्तदत्यन्ताभाव इति यावत् । तद्विरहरूपत्वं कादाचित्कस्यापि प्रतियोगिनोऽस्त्येव । कथमन्यथा कादाचित्कस्य घटादेस्त्रैकालिकप्रतिषेधरूपस्यात्यन्ताभावविरहरूपत्वमिति । अत एवाहुः । 'स्वकाले ह्यस्तितां गृह्णन् साक्षात्कारस्त्रिकालगम् । प्रतिषेधं निरुन्धानो गृह्णात्येवात्यबाध्यताम्' इति । एवमनङ्गीकारे औष्ण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यापि वर्तमानमात्रग्राहित्वेनानुमानसाध्यत्रैकालिकतत्प्रतिषेधविरहानवगाहित्वप्राप्त्या बाधोच्छेद एव स्यादिति । केचित्तु घटादौ स्वकाले सत्त्वसंसर्गे प्रत्यक्षेण गृहीते तदधिकरणे तत्काले तदत्यन्ताभावसम्बन्धाभावस्य ग्रहो भवति । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गाभावस्यैवाधिकरणेऽत्यन्ताभावसम्बन्धरूपतयाऽधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गस्यात्यन्ताभावसम्बन्धाभावरूपत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि प्रत्यक्षस्य ग्राह्यसम्बन्धाभावावगाहित्वमेव प्राप्तं न ग्राह्याभावावगाहित्वम् । अतस्तद्बाधाभिधानमनुपपन्नमेवेति ।

वं०प०— स कालत्रयबाधः ।

शे०चं०— नन्वौष्ण्यानौष्ण्यग्राहकप्रत्यक्षानुमानयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वप्रमाणयोरपि समानविषयत्वमेवेति कथं भिन्नविषयतेत्यतस्तामुपपादयति **तथा हीति** । ननु यद्यागमादेरागामिविश्वबाधप्रतिपादकतया नाधुनातनबाधप्रतिपादकत्वं कथं तर्हि तस्य विश्वमिथ्यात्वबोधकत्वमित्यतो विमतं मिथ्येति प्रतिज्ञावाक्यस्थमिथ्यापदेन नेह नानाऽस्तीत्याद्यागमस्थनास्तीतिपदेन च आगामिविश्वबाधस्यैव प्रतिपाद्यतयाऽभिमतत्वेन अधुनातनबाधस्य तत्त्वेनानभिमतत्वाद्युक्तमेव अधुनातनबाधाप्रतिपादकस्यापि मिथ्यात्वबोधकत्वमित्याशयेनाह **स एव चेति** । अस्त्वेवं तथाऽपि सत्यत्वग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य कथमागमादिना न विरोध इत्यतः किमत्रागामिबाधाभावग्राहकतया प्रत्यक्षस्यागामिबाधग्राहकागमादिना विरोधोऽभिमतः किंवेदानीन्तनबाधाभावग्राहकतयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तस्य चेति** । आगामिविश्वबाधप्रतिपादकागमस्य चेत्यर्थः । कुतो न प्रत्यक्षस्यागामिविश्वबाधाभावग्राहकत्वं येनाविरोधित्वं स्यादित्यत आह **तस्येति** । भवेदेवं यदि प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वं सिद्धं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह **यथोक्तमिति** । अस्तु तर्हि वर्तमानबाधाभावग्राहकतयैव प्रत्यक्षस्य तद्विरोधित्वमिति द्वितीय इत्यतो वर्तमानमात्रग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य (न तद्वाक्यस्य) वर्तमानबाधाभावग्राहकत्वेन वर्तमानबाधग्राहकप्रमाणविरोधित्वसम्भवेऽप्यागामिबाधाभावग्राहकत्वेन न तद्बाधप्रतिपादकागमादिविरोधित्वं भिन्नविषयत्वादित्याह **इदानीन्तनेति** । अस्तु भिन्नविषयत्वं तथाऽपि कुतो न तद्विरोध इत्यप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य तत्परिहारप्रतिज्ञापूर्वकं विपक्षे बाधकमाह **न चेत्यादिना** ।

वर्तमानमेवेति । नास्तीति वर्तमानार्थकलट्प्रयोगादिति भावः ॥ **कथं न प्रत्यक्षविरुद्ध इति** । समानविषयत्वादिति भावः । नास्तीत्यस्य लडन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वेन लडन्तत्वाभावान्न तदनुरोधेन वर्तमानबाधप्रतिपादकत्वमागमस्येति समानविषयत्वाभावान्न विरोध इत्यत आह **अस्तु वेति** । नन्वेवमिदानीन्तनबाधाभावग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य नागामिबाधग्राहकागमादिना विरोधः स्याद्भिन्नविषयत्वादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यद्यागामिबाधो नामागामिनि काले सत्तानिषेधोऽभिमतः स्यात् । न चैवम् । तथा सत्यनित्ये प्रपञ्चे आगामिनि काले सत्तायाः परेणाप्यनङ्गीकृतत्वेन तेन सह विवादाभावप्रसङ्गात् । किन्त्वन्य एवेत्यभिप्रेत्य तमाह **बाधो नामेति**। **स चेति** । त्रैकालिकसत्तानिषेध इत्यर्थः ॥ **वर्तमानेति** । प्रतिपन्नोपाधाविति शेषः ॥ **विरुद्ध्यत एवेति** । प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानकालीनसत्त्वग्रहिणा प्रत्यक्षेण तत्र त्रैकालिकसत्त्वात्यन्ताभावग्राहकमागमादिकं विरुद्ध्यत एव । वर्तमानसत्त्वस्य स्वात्यन्ताभावाभावरूपत्वेन तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षस्यागमादिग्राह्याभावावगाहित्वादसत्त्वस्य सत्तासामान्यनिषेधरूपत्वेन तद्विशेषाणामेव तदभावरूपत्वाद्विशेषग्राहकं प्रत्यक्षं ग्राह्याभावग्राहकमेवेत्यर्थः । अयमाशयः । असत्त्वप्रतिषेधो हि असत्त्वप्रतियोगिभूततत्सत्त्वरूप एव । सामान्याभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वेन तत्तद्विशेषाणामेव सामान्याभावं प्रति प्रतियोगितया विरोधित्वमवश्यं वाच्यम् । प्रतियोगित्वं च स्वाभावविरहात्मकत्वमेवेति कथं न तत्तद्विशेषाणामेव सामान्याभावाभावत्वम् । तस्य रूपद्वयं सामान्याभावाभावत्वं तत्तद्विशेषित्वं च । तत्र प्रकृते प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन कालत्रयवृत्तिसत्त्वनिषेधरूपासत्त्वाभावत्वेन तदभावविषयत्वासम्भवेऽपि वर्तमानकालीनबाधाभावरूपत्वेन रूपेण तद्ग्राहकत्वमुपपन्नमेवेति तद्बाधो दुष्परिहार इति ।

घटादीति । क्वचिदपि कदाचिदपि घटादेः सत्ता नास्तीत्येवमात्यन्तिकसत्ताप्रतिषेधरूपस्येत्यर्थः । तत्सत्तादिग्राहिणेत्यत्र क्वचित्कदाचिदिति शेषः ॥ **विरोधेति** । उक्तरीत्या ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः ।

वा०र०— यथोक्तं **सम्बद्धं वर्तमानं चेति** मूलम् । इदं च ....सारेणाह **लडन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वेनेति** । पञ्चमलकारोपलक्षणं चेदम् । **इत्यत इति** । इत्यस्वरसादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहकत्वसमर्थनन्यायामृतानुसारेणाह **यद्यागामिबाधो नामेत्यादि** । त्रैकालिकसत्त्वाभावरूपबाधावगाह्यागमविरोधिप्रत्यक्षं तदा भवेत् । यदि तादृशबाधाभावरूपत्रिकालसत्त्वं विषयीकुर्यात् । तदैव ग्राह्याभावावगाहनात् न प्रत्यक्षं तथेति कथं विरोध इत्यत आह **प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानेत्यादिना** । **स्वात्यन्ताभावाभावेति** । त्रिकालनिषेधमध्यगतवर्तमानसत्त्वात्यन्ताभावाभावेत्यर्थः । फलितमाह **असत्त्वस्य सतेति** । **यत्किञ्चित्प्रतियोगीति** । यः कश्चन प्रतियोगिभूतो यः सत्त्वविशेषः तद्विरोधित्वेनेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वस्य सामान्यभावान्तर्गतविशेषताऽस्तु । तथापि त्रिकालासत्त्वाभावरूपबाधाभावत्वेन ग्रहणं नास्तीति कथं विरोध इत्यत आह **तस्य च रूपद्वयमिति** । एतत्सर्वं ....नुसारेण ।

ग्राह्याभावावगाहित्वमेव विरोधे प्रयोजकमित्युपपादनेन शङ्कान्तरमपि निरस्तमित्याह मूले **एतेनास्मत्प्रत्यक्षमिति** । सामानाधिकरण्याभावशङ्कितुर्युक्तिः, तदप्रयोजकमिति सिद्धान्तिन इति ज्ञेयम् । अत एवाह **क्वचिदपीत्यादि** । तत्सत्तादिग्राहिणो यत्रेत्येवमादिपदगर्भः पाठः ।

स०व्र०— ननु नेह नानास्तीति वर्तमानार्थकलटो रूपं न । येन वर्तमानमेव विश्वबाधं प्रतिपादयेत्; किन्तु, विध्यर्थकस्य लेटो रूपम् । तस्य कालौदासीन्येनार्थप्रतिपादकत्वादित्यतः पक्षान्तरमाह **अस्त्विति** ।

चषकः— **सम्बन्धमिति** । चक्षुरादिप्रतियोगिकसन्निकर्षानुयोगीत्यर्थः । **वर्तमानमेवेति** । तादृशवाक्ये वर्तमानार्थकलट्समभिव्याहारादिति भावः । **अस्तु वेति** । लटो वर्तमानत्वार्थकत्वाविवक्षयेति भावः । त्रैकालिकेति सत्तानिषेधस्य विशेषणे काले वृत्तौ देशोऽवच्छेदको देशे वृत्तौ कालोऽवच्छेदक इति नियमेनेदानीं भूतले घट इत्यत्र कालदेशबोधकपदोत्तरसप्तमीद्वयस्य विकल्पेनाधेयत्वावच्छेदकत्वस्थित्या कालत्रयावच्छिन्नदेशनिरूपिताधेयताकः देशावच्छिन्नकालत्रयनिरूपिताधेयताविशेषितो वा सत्ताप्रतियोगिकनिषेध इत्यर्थः । **विरुध्यत एवेति** । प्रतिपत्तिविशेष्यीभूताधिष्ठाने वर्तमानकालावच्छेदेन प्रतियोगिप्रकारकप्रत्यक्षेण तत्कालावच्छिन्नतद्देशनिरूपिताधेयताकात्यन्ताभावग्राहकं प्रतिबध्यत एव । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिस्वरूपतया तद्ग्राहकप्रत्यक्षस्य ग्राह्याभावावगाहित्वादित्यर्थः । उक्तं चैतत् । 'स्वकाले ह्यस्तितां गृह्णन् साक्षात्कारस्त्रिकालगम् । प्रतिषेधं निरुन्धानो गृह्णात्येवात्यबाध्यतामि'ति ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वमभ्युपेत्यापि आगमादेस्तद्विरोधसमर्थनम् ॥

* * *

।। अथ अस्मत्प्रत्यक्षस्य पुरुषान्तरगतबाधप्रतिक्षेपक्षमत्वसमर्थनम् ।।

२०२ **सु०— एतेनास्मत्प्रत्यक्षमस्मन्निष्ठमेव बाधं प्रतिक्षेप्तुं क्षमते न पुरुषान्तरगतमिति निरस्तम्, घटादिसत्तानिषेधरूपस्य बाधस्य तत्सत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरोधावश्यम्भावात्।**

परि०— **सम्बद्धमिति** । सन्निकृष्टमित्यर्थः ॥ **वर्तमानमेवेति** । नास्तीति वर्तमानार्थक-लट्प्रयोगश्रवणादिति भावः ॥ **त्रैकालिकसत्तानिषेध इति** । त्रिकालवर्ती यः सत्तानिषेधः स इत्यर्थः ॥ **विरुध्यत एवेति** । त्रिकालस्थस्य सत्तानिषेधस्य विरहो हि कालत्रये सत्त्वं घटादिनिष्ठं एककाले सत्त्वं च भवति । तथा च एककालसत्त्वग्राहिणा (प्रत्यक्षेण) कालत्रयवर्तिनः सत्त्वनिषे-धस्य बोधक आगमादिः विरुद्ध्यत एव, नात्र सन्देह इत्यर्थः ।

परि०— अत एवाह **घटादिसत्तानिषेधस्य बाधस्येति** ।

यादु०— **घटादिसत्ताप्रतिषेधरूपस्येति** । कुत्रापि कदाऽपि घटादेः सत्ता नास्तीत्येवमात्यन्तिक-सत्ताप्रतिषेधरूपस्येत्यर्थः । **तत्सत्ताग्राहिणेत्यत्र** कुत्रचित्कदाचिदिति शेषः ॥ **विरोधावश्यम्भावादिति** । ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः ।

वं०प०— एतेनेत्युक्तं विशयदति **घटादीति** ॥ **अवश्यमिति** । पुरुषान्तरगतसत्तानिषेधरूपस्य बाधस्य सत्ताग्राहिप्रत्यक्षं परकीयमपि बाधकं भविष्यत्येवेति भावः ।

।। इति अस्मत्प्रत्यक्षस्य पुरुषान्तरगतबाधप्रतिक्षेपक्षमत्वसमर्थनम् ।।

।। अथ 'प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्व'युक्त्या आगमादेः प्रत्यक्षविरोधाभावशङ्का तन्निरसनश्च ।।

।। इति प्रत्यक्षप्राप्तस्य 'अनुपजीव्यानुमानागमाभ्यां बाध'ानुपलम्भकथनं तत्समर्थनञ्च ।।

।। इति स्वभावतोऽपि प्रत्यक्षस्य अन्यतःप्राबल्यनिरूपणम् ।।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थतयापौरुषेयागमप्रमाणाभावः ।।

* * *

।। अथ प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ।।

।। अथ तत्र साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ।।

।। अथ तत्र च साक्षिण उत्तरगोचरत्वाभावे तस्योत्तरकालगतमोक्षावगतेरप्यभावापत्तिः ।।

२०३ **सु०—** तदेवं प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽप्यागमादेस्तद्विरोधो दुष्परिहर एव । तथाऽपि प्रसक्तौ वस्तुस्थितिर्वक्तव्येत्याशयवान् प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियम-मपाकर्तुम् उत्तरं प्रकरणमारभमाणः साक्षिप्रत्यक्षस्य तावत् तन्नियममपाकरोति **तच्चेदिति** ।

अनु०—— तच्चेन्नोत्तरगोचरम् ।
कथमेवोत्तरः कालस्तद्वो मोक्षश्च गम्यते ॥

गम्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदिति प्रत्यक्षविशेषसाक्षिणमेवाधिकुरुते भगवान् भाष्यकारः । चेच्छब्दश्रवणात् तर्हीत्यध्याहार्यम् । नोत्तरगोचरमिति । वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थः । प्रमाणान्तराणां प्रागेव दूषितत्वादित्येवार्थः ॥ उत्तर इति अतीतस्याप्युपलक्षणम् ॥ येषां चाखण्ड एव कालस्तैरप्युपाधिभेदोऽङ्गीकर्तव्य एव । अन्यथा सर्वाख्यातप्रत्ययानामैकार्थ्यप्रसङ्गात् । अतः स्वाभाविको वौपाधिको वाऽस्त्युत्तरः कालः । माऽवगाम्युत्तरः काल इदानीम् । किन्नश्छिन्नमित्यत आह तद्व इति । कथमेवेत्यनुवर्तते । उत्तरकालानवगताविति चार्थः । गम्यते अवगम्यते । अत्रातीतस्य कण्ठतोऽसङ्कीर्तनं कैश्चिदतीतमोक्षस्यानङ्गीकृतत्वात् । उत्तरकालानवगतौ तत्सम्बन्धितया मोक्षोऽपि नावगम्यत एव, विशेषणानवगमे विशिष्टानवगमस्य प्रसिद्धत्वात् । भविष्यति मोक्ष इत्यवगमाभावे च तदर्थः प्रयत्नो न स्यात्, मोक्षे सर्वस्य बाधो भविष्यतीत्येतदपि न स्यादिति।

परि०—— 'उत्तरः काल' इत्यस्य क्रियापेक्षायामाह **गम्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति** । भूतकालागोचरत्वलाभायाह **वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थ इति** ॥ 'अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तत' इत्यादिना आनुमानिकपादे दूषितत्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यद्युत्तरः कालो भवेत् न च सोऽस्ति तस्याखण्डत्वात् इत्यत आह **येषां चेति** । मत इति शेषः ॥ **सर्वाख्यातेति** । भूतवर्तमानभविष्यदर्थकलकारादेशरूपतिङ्प्रत्ययानामित्यर्थः ।

गु०दी०—— आख्यातप्रत्ययानामित्यत्र लट्लङ्लुङ्लृडादीनामित्यर्थः ।

यादु०—— प्रागेवेति । प्रथमाध्याय एवेत्यर्थः ।

वं०प०—— तन्नियमं वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमम् । ननूत्तरकालग्रहणमनुमानादिप्रमाणान्तरैर्भविष्यतीत्यत आह **प्रमाणान्तराणामिति** । 'अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरावि'त्यादिनेत्यर्थः । ननु कालस्याखण्डत्वात् कथमुत्तरत्वादिवचनम् अत आह **येषां चेति** । **अन्यथा** उपाधिभेदानङ्गीकारे ॥ **सर्वाख्यातेति** । वर्तमानाद्यर्थकलडाद्याख्यातरूपाणां प्रत्ययानाम् ॥ **ऐकार्थ्येति** । अखण्डकालस्यैकस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः ।

शे०चं०— तदिति तच्छब्दस्य प्रत्यक्षसिद्धमिति पूर्वत्र प्रकृतप्रत्यक्षमात्रपरत्वेन तन्मात्रस्यैव वर्तमानमात्रग्राहकतानिरासकतया प्रतीयमानस्यास्य ग्रन्थस्य कथं साक्षिणस्तन्निरासकतया प्रवृत्तिर्व्याख्यायत इत्यत आह **प्रत्यक्षविशेषमिति** । सामान्यपरस्यास्य भाष्यस्य करिष्यमाणोपपादनानुरोधेन विशेषपरत्वमेवावसीयत इति भावः । अतो न वर्तमानैकनियमः स्यात् ग्रहेऽक्षजे' इत्युपसंहारानुसारेण 'नोत्तरगोचरमि'त्येतद्व्याचष्टे **वर्तमानेति** ॥ **प्रमाणान्तराणामिति** । बाह्यप्रत्यक्षादीनामित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । 'कालो हि साक्षिप्रत्यक्ष' इत्यादिना आनुमानिकपाद इति शेषः । उत्तरशब्दस्यानागतकालमात्रपरत्वेऽतीतकालग्राहकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् तत्सिद्ध्यर्थमतीतानागतपरतया तं व्याचष्टे **उत्तर इतीति** । न केवलं मुख्यया वृत्त्योत्तरपदमनागतपरं किन्तु लक्षणयाऽतीतकालपरं चेत्यर्थः । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्तु गङ्गायां मत्स्यो घोषश्चेत्यादौ तद्दर्शनात्पङ्कजशब्देन रूढ्या पद्मत्वजातेर्योगेन पङ्कजननस्य च प्रतीतिदर्शनाच्च न दूषणम् । न्यायरीत्या तद्दूषणत्वपक्षे चोत्तरपदमेवोभयलक्षकमिति द्रष्टव्यम् । नन्वखण्डदण्डायमानः काल एक एवेति पूर्वोत्तरकालावेव न स्तः । तत्कथमुत्तरकालानवगतिरापाद्यत इत्यत आह **येषां चेति** ॥ **सर्वाख्यातेति** । लडादिवर्तमानार्थकसर्वाख्यातेत्यर्थः ॥ **औपाधिको वेति** । ततश्च वर्तमानानद्यतनाद्यनेककालवाचित्वाल्लुडादीनां भिन्नार्थत्वमिति भावः । अनागतस्येवातीतस्यापि स्ववाचकशब्देन ग्रहणे कर्तव्ये उपलक्षणया तद्ग्रहणे निमित्तमाह **अत्रातीतस्येति** । **नावगम्यत इति** । नावगम्येतेत्यर्थः ॥ **विशेषेणेति** । एतच्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणतामतमाश्रित्योक्तमित्यविरोधः । ननु माऽस्तु भविष्यति मोक्ष इत्युत्तरकालसम्बन्धितया मोक्षावगमोऽपीत्यत आह **भविष्यतीति** । अनिष्टान्तरमप्याह **मोक्ष इति** ।

वा०र०— मूले **गम्यत इतीति** । अभ्युपगम्यत इत्यर्थकेत्यर्थः । **तदितीति** । तच्चेन्नोत्तरगोचरमित्यत्रत्यतच्छब्देनेत्यर्थः । उत्तरः कालः कथं गम्यत इत्येतावतैव पूर्तेरेवकारवैयर्थ्यमित्यतः साक्षित्वाभावेन उत्तरकालावगतिः कथमपि न स्यादित्यभिप्रेते आक्षेपे प्रमाणान्तरासम्भवस्योपपादनं यदपेक्षितं तत्सूचकत्वादेवकारस्य न वैयर्थ्यमित्याशयेनोक्तं मूले **प्रमाणान्तराणामिति** । अनेन मोक्षो गम्यत इत्यत्रावगम्यत इति व्याख्यानानुसारेण कालोऽवगम्यत इति योजनापि सूचितेत्येवं मनसि निधाय प्रमाणान्तराणामित्यादि व्याचष्टे **बाह्येत्यादिना** । **विशेषपरत्वमेवेति** । एतच्च लक्षणया सङ्कोचेनोपपन्नमिति भावः । काकेभ्य इत्यादाविवोभयलक्षकत्वभ्रान्तिनिवारणाय सिद्धान्तरीत्यापि शब्दोपपत्तिमाह **न केवलमिति** । **न्यायरीत्येति** । तन्मते वृत्तिद्वयविरोधस्य दूषणतया मुख्यामुख्यार्थयोरुभयोरपि लक्षणैवेति भावः । सिद्धान्ते निर्विकल्पकदूषणेन विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य हेतुताया निरासात् तर्कताण्डवे तथात्वस्य स्पष्टत्वाच्च तस्य तद्धेतुत्वकथनं मतान्तररीत्येत्याह **एतच्चेति** । **अविरोध इति** । विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वनिरासक-'द्रव्यादिविकल्पानां प्रथममेवोत्पत्तौ बाधकाभावेन निर्विकल्पकानुपपत्तेरि'ति पद्धतिग्रन्थेन विरोधो नास्तीत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ आगमस्यापि प्रत्यक्षादितः सामान्येन सिद्धे एव पदार्थे विशेषज्ञापकत्वम्, अन्यथा शक्तिग्रहाभावापत्तिः (पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानस्यावश्यकता) ॥

२०४ **सु०—** शुकवामदेवादयो ज्ञानेन मुक्ता अभूवन्नहमपि मुक्तो भविष्यामीत्याद्यवगतिः आगमादेव भविष्य(तीति)ति किमत्र साक्षिणोऽतीतानागतार्थगोचरत्वेनेत्यत आह **आगमोऽपीति** ।

अनु०— आगमोऽपि हि सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः ।
विशेषं गमयेदेव

एषा खल्वागमस्य स्थितिः । यत् **सामान्ये** अन्वयसामान्यवति पदार्थसमूहे, **प्रत्यक्षतः** प्रमाणान्तरेण, सिद्धे सति, **पुनः** पश्चाद्विशेषमन्वयविशेषवन्तं तमेव पदार्थसमूहं, **गमयेदित्येव** न पुनः पदार्थानपि गमयेदिति । नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यादौ तथा दर्शनादिति हिशब्दार्थः ।

परि०— मूलपदानामर्थमाह **यत्सामान्यमित्यादिना** । 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमि'ति वाक्यार्थलभ्यः स्वर्गपदार्थो भवति । अतः प्रत्यक्षपदं प्रमाणमात्रपरमित्युपेत्याह **प्रमाणान्तरेणेति** । एवशब्दान्वयं प्रदर्श्य तद्व्यावर्त्यमाह **गमयेदित्येव न पुनः पदार्थानपीति** । प्रागनवगतान् पदार्थानपीत्यर्थः ।

गु०दी०— **अन्वयसामान्यवती**त्यस्य सामान्यतः योग्येतरान्वयवतीत्यर्थः ।

यादु०— **अन्वयसामान्यवतीति** । सामान्येन योग्येतरान्वयवतीत्यर्थः । **न पुनः पदार्थानपीति** । येन कालादिरूपपदार्थसिद्धिरागमात्स्यादिति भावः ।

शे०चं०— अतीतकालसम्बन्धितया मोक्षावगतिमुदाहरति **शुकेति** । उत्तरकालसम्बन्धितयाऽपि तदवगतिमुदाहरति **अहमपीति** ॥ **अन्वयसामान्यवतीति** । सामान्यतो योग्येतरान्वयवतीत्यर्थः ॥ **न पुनः पदार्थानपीति** । येनातीतानागतकालसिद्धिरागमात्स्यादिति भावः ॥

२०५ **सु०—** किं प्राक् पदार्थसिद्ध्येत्यत आह **कथमिति** ।

अनु०— कथं शक्तिग्रहोऽन्यथा ॥

यदि पदार्थाः प्राङ् न सिद्धास्तर्हि पदानां तेषु वाचकत्वशक्तिग्रहणं न स्यात् । अविदितविषयायाः शक्तेर्गृहीतुमशक्यत्वात् । न हि काष्ठमजानन् कुठारस्य तच्छेदनशक्तिं ज्ञातुं शक्नोति ।

वं०प०— अविदितविषयायाः अविदितपदार्थधर्मिकायाः सम्बन्धिज्ञानाभावे सम्बन्धज्ञानाभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह **न हीति** ॥ **न हि काष्ठमिति** । काष्ठस्थानीयाः पदार्थाः । कुठारस्थानीयानि पदानि । तच्छेदशक्तिस्थानीया वाचकत्वशक्तिरिति ज्ञेयम् । एवं पदार्थज्ञानाभावे तद्वाचकत्वशक्तिरपि न ज्ञातुं शक्यत इति भावः । अत्र धर्मितया सम्बन्धित्वं तत्र कर्मितया सम्बन्धित्वमिति वैषम्यमिति भावः ।

शे०चं०— अविदितविषयाया इति । न विदितो विषयो वाच्यं यस्या इति विग्रहः । शक्तेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानाधीनत्वेनातीतानागतरूपसम्बन्ध्यनवगमे ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ।

* * *

॥ अथ आगमस्य अतीतानागतार्थेषु अखिलशक्तिग्रहे जाते एव विशेषज्ञापकत्वं न तदज्ञातशक्तिके (वाक्यार्थावगतौ शक्तिग्रहस्याङ्गत्वम्) ॥

२०६ **सु०—** अस्तु पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानमावश्यकम्, अथ शक्तिग्रह एव किमर्थ इत्यत आह **अतीतेति** ।

अनु०— अतीतानागतार्थेषु जाते शक्तिग्रहेऽखिलम् ॥
विशेषं ज्ञापयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके ॥

अत्र अतीतानागतग्रहणं प्रकृतापेक्षम् । **अखिलमपि वाक्यं** पदानां **पदार्थेषु** वाचकत्व**शक्तिग्रहे जात** एव अन्वय**विशेषं** गमयेत् । न तु **तद्वाक्यं पदार्थेषु** पदसमूहे**ऽज्ञातशक्तिके** सति **विशेषं** गमयेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, वाक्यस्य वाक्यार्थावगतौ कर्तव्यायां, शक्तिग्रहोऽङ्गमिति ज्ञायतेऽतोऽसावर्थनीयः । प्रकृतवाक्यानां च अतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वाद**तीतानागतार्थेषु** लुङ्लृङाद्यन्तपदानां शक्तिर्ज्ञातव्येत्यर्थः ।

परि०— पदार्थेष्वित्येव वाच्ये अतीतेत्याद्युक्तिः कुत इत्यत आह **अत्रातीतेति** । शुकादयो मुक्ता अभूवन् अहमपि मुक्तो भविष्यामीत्याद्यवगतिरागमादेव भविष्यतीत्यतीतादिकालीन-

मुक्तिबोधकागमस्य 'आगमोऽपी'ति पूर्वपक्षेऽत्र प्रकृतत्वात् तदपेक्षमित्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षस्यातीतविषयकत्वसमर्थनस्य 'तच्चेन्नोत्तरगोचरमि'त्यत्र प्रकृतत्वात् तदपेक्षमित्यर्थः । **तदित्यनुवादः वाक्यमिति** व्याख्या । अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य विवक्षितार्थानुवादः **पदार्थेष्विति** । 'पदसमूह' इति शेषोक्तिः ।। **प्रकृतवाक्यानां चेति** । 'शुकादयो मुक्ता अभूवन् मादृशोऽन्यः ज्ञानेन मुक्तो भविष्यती'त्यतीतादिकालीनमुक्तिपरभागवताद्यागमवाक्यानामित्यर्थः ।

गु०दी०— इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यत्र शक्तिग्रहाभावे पदश्रवणेऽपि बालस्य वाक्यार्थबोधो न जायते । शक्तिग्रहे तु जायत इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः ।

यादु०— प्रकृतापेक्षमित्युक्तं विशदयति **प्रकृतवाक्यानां चेति** ।

वं०प०— प्रकृतेति । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नित्यादिवाक्यानाम् ।

शे०चं०— प्रकृतापेक्षमिति । 'शुकवामदेवादयो ज्ञानेन मुक्ता अभूवन्नि'त्यादि प्रकृतवाक्यापेक्षमेवातीतादिग्रहणम् । न तु अन्वयव्यतिरेकशरीरान्तर्गतमित्यर्थः । किं तर्हि तत्रान्तर्गतमित्यतः सामान्यमेवेत्यभिप्रेत्य तत्प्रवेशेनान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति **अखिलमपीति** ।। **असाविति** । शक्तिग्रह इत्यर्थः । कुतस्तर्ह्यतीतार्थेषु शक्तेर्ज्ञातव्यत्वसिद्धिः येन अतीतादिज्ञानस्यावश्यकता सिद्ध्येदित्यतः प्रकृतापेक्षमित्युक्तमेव विशदयति **प्रकृतवाक्यानां चेति** ।

* * *

।। अथ शक्तिग्रहस्य वर्तमानमात्रविषयत्वे अतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वाभावापत्तिः ।।
(अतीतानागतार्थेष्वपि पदानां शक्तिग्रहः)

२०७ सु०— अस्तु शक्तिग्रहावश्यम्भावः किन्तु वर्तमानेष्वेवार्थेषु, नातीतानागतेष्वनुपयोगादित्यत आह **शक्तिश्चेदिति** ।

अनु०— शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् ।

यदि वर्तमान एवार्थे पदानां **शक्तिर्गृहीता स्यात्** तदा वाक्यम् **अतीतानागतम्** अतीतानागतार्थसंसर्गं **न वदेत्** न प्रतिपादयेत्, सहकारिविरहात् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । अतीतानागतार्थेष्वित्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतत् ।

परि०— इत्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतदिति । तादृशागमवाक्यस्य 'आगमोऽपि ही'ति प्रकृतत्वात् तदपेक्षया अतीतानागतग्रहणमिति योऽभिप्राय उक्तः तत्कथनमेतत् । वर्तमाने चेत् व्युत्पत्तिः मुक्ता अभूवन् मुक्तो भविष्यतीत्यादि लुङ्प्रत्ययाद्यन्तशब्दोपेतागमवाक्यं तमर्थं न बोधये-दित्येवंरूपेण प्रकृतापेक्षत्वाभिप्रायो व्यक्तीकृत इत्यर्थः ।

यादु०— अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिना प्रदर्शितमभिप्रायमबुद्ध्वा यथाश्रुते शङ्कते **अस्तु शक्तिग्रहेति** ॥ **अभिप्रायेति** । प्रकृतापेक्षमित्युक्ताभिप्रायकथनमेतमित्यर्थः । एवं चात्र वक्ष्यमाण एव तदभिप्रायः पूर्वमस्माभिः स्पष्टतायै प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिना प्रदर्शितः । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

वं०प०— अतीतानागते इति स्यादत आह **सर्व इति** ।

शे०चं०— अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिनोक्तमभिप्रायमजानानः शङ्कते **अस्तु शक्तिग्रहेति** ॥ **सहकारीति** । शक्तिग्रहरूपसहकारिविरहादित्यर्थः । नन्वतीतं च अनागतं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वे अतीतानागते इति द्विवचनेन भाव्यम् । अतीतानागतमित्येकवचनं तु कथमित्यत आह **सर्व इति** । नन्वेवं वात्त्वचं श्रीस्रजमिति समाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनप्रसङ्गः । तथेतरेतरद्वन्द्वेऽपि पक्षे एकवचनप्रसङ्गश्चेति चेत् । उच्यते । 'न सर्वो द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वो इतरेतरद्वन्द्वो वाऽपूर्वतया विभाषयैकवत् क्रियते किं तर्हि न्यायसिद्धोऽर्थोऽनूद्यते । तथाहि । 'चार्थे द्वन्द्व' इति चार्थे द्वन्द्वः क्रियते । चार्थश्चेतरेतरयोगः । स एव यदोद्रिक्तावयवभेदो भवति तदाऽवयवभेदानुगमाद्विवचनबहुवचने सिद्धे एव । यदा तिरोहितावयवभेदविवक्षा । संहतिप्राधान्यमिति यावत् । तदा समाहार इति संहतिप्रधानत्वादेकवचनं भवति । तदेवं चार्थ एव सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषारूपेण पठ्यते । ननु चार्थः समुच्चयः । नेतरेतरयोगः । चशब्दप्रयोगे समुच्चयस्य प्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । किन्तु तत्प्रभेद एवेतरेतरयोगो न समुच्चयादन्यः । तथाहि । समुच्चय एव युगप-दर्थाभिधायिनां परस्परापेक्षाणां भवति तदा द्वन्द्वः क्रियते । तावतैवेतरेतरयोगश्चार्थ इत्युच्यते । न चैवं 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्ये'ति सूत्रमनर्थकं स्यात् । तेन हि समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावो विधेयः । तत्र समाहारद्वन्द्वैकत्वादेवैकवचन-सिद्धेरिति वाच्यम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एव यथा स्यादितरेतरयोगो मा भूदिति सूत्रस्य सप्रयोजन-त्वात् । ननु तर्हि किमर्थं समाहार एकत्वं क्रियते । इतरेतरयोग एव एकवद्भावः क्रियताम् । एवं समाहारग्रहणं यत्नप्रतिपाद्यं न भवति । कार्यं च विधिमुखेनैव प्रवर्तत इति चेत् । उच्यते । इतरेतरयोगे एकवद्भावे सति अस्थित्वचमित्यत्र समाहारद्वन्द्वलक्षणे द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति न स्यात् । नन्वेवमपि पूर्वोक्तप्रकारेण समाहार एवैकवचनं भवति । समाहारश्चैक एव । एवञ्चैकवदिति वतिर्नोपपद्यते । तर्ह्येक एवैकवदित्युच्यत इति चेत् । उच्यते । बुद्ध्याऽनेकत्वमध्यारोप्य भविष्यति । उक्तं च । 'बुद्धिर्हि भगवती अभेदेऽपि भेदं जनयति । यथा राहोश्शिर' इति । तथाऽप्यशेषद्वन्द्व एकत्वाविधानात् सर्वो द्वन्द्व इत्यघटना स्यादिति चेत् । उच्यते । सर्वो द्वन्द्व इति कोऽर्थः । इतरेतरयोगसमाहारात्मक इत्यर्थः । न चैवमपि वृक्षमृगादिसूत्रमनर्थकम् । अनयैव परिभाषया

बाभ्रव्यशालङ्कायनं बाभ्रव्यशालङ्कायना इत्येतद्वत् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधावित्येवमादीनां सिद्धत्वादिति वाच्यम् । सिद्धे परिभाषयैकत्वे वृक्षादीनां सजातीयैरेव द्वन्द्वो यथा स्यान्न विजातीयैरिति व्यतिकरनिरासार्थं विभाषयैकवत्त्वविधानमित्यन्यत्र विस्तरः ।

वा०र०— **अतीतानागते इति** । द्विवचनेति पाठः । **विधानमितीत्यन्यत्र विस्तर इति** । परिभाषाविवरण इत्यर्थः । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रेति सूत्रीयभाष्यादावुक्तेयं परिभाषेति ध्येयम् । इदं च परिभाषाविवरणस्थमुपपादनं शोध्यमस्ति ।

* * *

।। अथ अतीतानागतार्थे शक्तिग्रहबलाच्च साक्षिणोऽतीतानागतार्थबोधकत्वसिद्धिः ।।
(तस्माच्च साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनिरासः)

२०८ सु०— अस्त्वतीतानागतार्थेष्वपि पदानां शक्तिग्रहः । ततः किमित्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र कथं स स्यात् तदग्रहे ।।

वर्तमानादन्यत्रातीतानागतयोरपि **पदशक्तिग्रहो** यद्यङ्गीकृतस्तदा **सः** अतीतानागतार्थेषु पदशक्तिग्रहस्**तदग्रहे**ऽतीतानागतार्थाग्रहे **कथं स्यात्**, न कथञ्चित्, निर्विषयायाः शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतोऽतीतानागतार्थज्ञानमप्यङ्गीकार्यम् ।

अयमत्र समुदायार्थः । वाक्यं तावत् पदार्थसंसर्गविशेषलक्षणं वाक्यार्थमेव बोधयति न पदार्थमात्रम् । तच्चापेक्षते पदानां पदार्थेषु वाचकत्वशक्तिग्रहम् । शक्तिग्रहश्च पदार्थग्रहम् । पदार्थग्रहश्च प्रमाणान्तरायत्तो न पदवाक्यजन्यः, इतरेतराश्रयादिदोषप्रसङ्गात् । यत्र च अतीतानागतार्थसंसर्गो वाक्यार्थः तत्र अतीतानागतार्थग्रहणमावश्यकम् । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नहं च मुक्तो भविष्यामीत्यादिकं च तथा । तस्माल्लुङ्लृङाद्यन्तपदवाच्यानामतीतानागतकालतत्सम्बन्धिपदार्थानां च ग्रहणमागमेनोक्तार्थप्रतिपत्तिमभिलषताऽपि परेणैष्टव्यम् । न च तत्साक्षिणा विना भवतीति कथमतीतानागतार्थग्राहिणः तस्य वर्तमानविषयत्वमिति ।

गु०दी०— इतरेतराश्रयादिदोषप्रसङ्गादित्यत्र पदार्थावगमे सति तत्र गृहीतशक्तिकस्य बोधकत्वं तेनैव पदेन तदर्थावगमाङ्गीकारे कथं नान्योन्याश्रयः । आदिपदेन अर्थग्रहे तत्र शक्तिग्रहः । शक्तिग्रहे सति

पदानामर्थबोधकत्वम् । अर्थबोधकत्वसिद्धौ चार्थग्रह इति चक्रकं गृह्यते । **इत्यादिकं च तथे**त्यत्र **तथा** अर्थ-बोधाधीनशक्तिग्रहसापेक्षम् ।

वं०प०— इतरेति । पदादिना पदार्थबोधे जाते सम्बन्धिज्ञानस्य जातत्वेन तत्र वाचकत्वरूपशक्ति-ग्रहः । शक्तिग्रहे सति पदपदार्थबोधकत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **तथा** अतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वम् ।

शे०चं०— अभिप्रायेति । अतो न तेनास्य पुनरुक्तिरिति भावः । विक्षिप्य वर्णितं बुद्ध्यारोहाय सङ्कलय्याह अयमत्र **समुदायार्थ इति** ।। **न पदार्थमात्रमिति** । तेषां मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकत्वे वाक्यस्य वैयर्थ्यापातादिति भावः ।। **इतरेतराश्रयादीति** । शक्तिग्रहे सति तद्रूपसहकारिसम्पत्त्या शब्दात्पदार्थ-ज्ञानं, सति च तस्मिन्सम्बन्धिज्ञानाधीनशक्तिग्रह इति पदार्थज्ञानशक्तिज्ञानयोः परस्परसापेक्षत्वेनेतरेतराश्रयः स्यादित्यादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ।। **तथेति** । अतीतानागतार्थसंसर्गप्रतिपादकमित्यर्थः ।। **उक्तार्थेति** । अतीता-नागतकालसम्बन्धितया मोक्षप्रतिपत्तिमित्यर्थः । **न च तत्साक्षिणा विना भवतीति** । ननु च वर्तमानतादशायां तत्तत्कालानां साक्षिणाऽनुभूतत्वात्तदुपनीतकालेष्वतीततत्त्वस्य मनसैव विषयीकरणमुपपद्यते । संस्कारसामर्थ्ये-नातीततत्ताविषयकत्वस्य प्रत्यभिज्ञादौ दर्शनात् । ततश्च न साक्षिणोऽतीतग्राहकत्वम् । यद्वाऽतीतत्वेन कालविशेषस्यैव स्मरणे स्मृतेनातीतकालत्वेन सादृश्यावच्छिन्नेन स्वसम्बन्धिकालमात्रभानमपि सम्भावितम् । पुरोवर्तिनि पदार्थेऽनुभूतेन गोत्वेन सादृश्यावच्छिन्नेन स्वसम्बन्धिगोमात्रप्रतीतौ तत्र शक्तिग्रहस्य सिद्धान्तिना-ऽप्यङ्गीकारात् । तत्कथमतीतादेर्ज्ञानं साक्षिणा विना न भवतीत्युच्यत इति चेन्न । स घट इत्यादावतीतत्वस्येव कालेऽप्यतीतत्वस्य मनसैव भानं तावन्न युक्तम् । वैषम्यात् । तथाहि । अतीतत्वस्य प्रागननुभूतत्वेऽपि स घट इति स्मरणजनकानुभवेऽविषयत्वात्तज्जन्यस्मरणे कथं तस्य विषयतेत्याशङ्कायां संस्कारसामर्थ्यात्तदनुभवाविषय-स्यापि तत्र भानमुपपद्यते । अत एव न संस्कारसामर्थ्याश्रयणवैयर्थ्यम् । नैवमत्र । अतीतत्वस्य सर्वथाऽननु-भूतत्वेन स्मरणस्यैवासम्भवात् । अस्तु वा स्मरणं तथाऽपि कालविशेषेऽतीतत्वस्मरणेन तत्र शक्तिग्रहसम्भवे-ऽप्यतीतकालमात्रे शक्तिग्रहोऽनुपपन्न एव । तदर्थं च तत्तत्कालानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनसा तत्तत्कालविषय-कैकस्मरणाभ्युपगमेऽनन्तस्मरणाभ्युपगमे कल्पनागौरवम् । एवमङ्गीकुर्वताऽपि साक्षिणैव तत्तत्कालानुभवाभ्युपगमेन तस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् तमङ्गीकृत्यापि अनेकसंस्काराणां तदुद्बोधकानां च कल्पनीयत्वात् । गोत्वस्य च चक्षुस्सन्निकृष्टत्वेन सकलव्यक्तिभाननियामकत्वसम्भवेऽपि कालातीतत्वस्य मनस्सन्निकृष्टत्वाभावान्न सर्वोप-स्थापकत्वं संस्कारस्य । कालमात्रविषयकतया कालातीतत्वविषयकत्वाभावेन तत्सन्निकर्षत्वासम्भवात् । संस्कारो हि 'अतीतत्वभाने सहकारित्वेनैवाभ्युपगम्यते न सन्निकर्षत्वेने'ति न द्वितीयः प्रकारः । एवमङ्गीकुर्वता अतीत्वस्य प्रकारान्तरेण भानोपपादनेऽप्यनागतत्वभानस्योक्तरीत्याऽसम्भवेन तद्ग्राहकतायाः साक्षिण्यवश्याङ्गी-कार्यत्वात् तन्न्यायेनातीतत्वस्यापि ग्रहणसम्भवेनोक्तकुसृष्टिकल्पनानवकाशादित्यन्यत्र विस्तरः ।

वा०र०— .... निर्विषयाया इति मूले । **'अविदितविषयाया'** इति प्राचीनमूलानुसारेणे-त्यर्थः । तट्टीकानुसारेण च तदर्थो ज्ञेयः । केवलाः पदार्था एवेति पदार्थमात्रमिति व्याख्यानमभिप्रेत्योक्तं **तेषां**

मानान्तरेति । सम्बन्धिज्ञानाधीनः शक्तिग्रह इति पाठः । इतरेतराश्रयादीत्यादिपदं मूलस्थम् । तेन चक्रकपरिग्रह इति मूलकोशेऽस्ति । तद्युक्त एवात्र पाठः । मनसैव विषयीकरणमिति पाठः । **कल्पनानवकाशादित्यन्यत्रेति** । ...... **विस्तर इति** । प्रथने वावशब्द इत्यत्र शब्द इत्युक्तेः शब्दविस्तरस्यात्र सत्त्वात् स्तृञो घञ् भाव इति भावः ।

।। इति अतीतानागतार्थे शक्तिग्रहबलाच्च साक्षिणोऽतीतानागतार्थबोधकत्वसिद्धिः ।।
(तस्माच्च साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनिरासः)
।। इति शक्तिग्रहस्य वर्तमानमात्रविषयत्वे अतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वाभावापत्तिः ।।
(अतीतानागतार्थेष्वपि पदानां शक्तिग्रहः)
।। इति आगमस्य अतीतानागतार्थेषु अखिलशक्तिग्रहे जाते एव विशेषज्ञापकत्वं न तदज्ञातशक्तिके (वाक्यार्थावगतौ शक्तिग्रहस्याङ्गत्वम्) ।।
।। इति आगमस्यापि प्रत्यक्षादितः सामान्येन सिद्धे एव पदार्थे विशेषज्ञापकत्वम्, अन्यथा शक्तिग्रहाभावापत्तिः (पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानस्यावश्यकता) ।।
।। इति साक्षिण उत्तरगोचरत्वाभावे तस्योत्तरकालगतमोक्षावगतेरप्यभावापत्तिः ।।

* * *

।। अथ मीमांसकमतानुवादः तन्निराकरणञ्च ।।
।। अथ शब्दो अतीतानागतविशेषेषु वर्तमानमेकमेव सामान्यं चक्षुरादिना शब्दशक्तिविषयतयाऽवगतमेव कालान्तरेऽपि बोधयति अतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षा इति शङ्का ।।

२०९ सु०— मीमांसकमतानुसारेण शङ्कते **सामान्यमिति** ।

अनु०— सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि ।।

असाविति प्रकृतवाक्यैकदेशस्य शब्दस्य परामर्शः । सकलमपि वस्तु सामान्यविशेषात्मकम् । तत्र सामान्याकार एव शब्दवाच्यो विशेषस्तु लक्ष्य एवेति तावन्निष्टङ्कितम् । **सामान्यं** चातीतानागतविशेषेष्वेकमेव । तच्च वर्तमानं चक्षुरादिना **दृष्टं** शब्दशक्तिविषयतया अवगतमेव **अन्यत्र** कालान्तरेऽपि शब्दो बोधयति, तत्र किमतीतानागतार्थज्ञानेन । विशेषाणां हि शब्दवाच्यत्वे तेषामतीतादिरूपत्वात् शक्तिग्रहणायातीतादिज्ञानमपेक्षितं स्यात् न च लुङ्लृङादिशक्तिग्रहणायातीतानागतादिकालग्रहणमपरिहार्यमिति वाच्यम्, तत्रापि कालत्वजातेरेव वाच्यत्वात् । न हि वैशेषिकादिवन्मीमांसकानां निस्सामान्यं किमप्यस्ति, अतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षेति ।

परि०— वाक्यमिति प्रकृतत्वात् कथमसावित्युक्तिरित्यत आह **प्रकृतेति** । पुल्लिङ्ग-निर्वाहायाह **शब्दस्य परामर्श इति** । पदस्येत्युक्तावसाविति पुल्लिङ्गायोगादिति भावः । **सामान्य-विशेषात्मकमिति** । अनुगताननुगतरूपमित्यर्थः । अनुगतजात्याधारतया अनुगतं व्यक्त्यात्मना अननुगतमिति भावः ॥ **निष्टङ्कितं** निर्णीतम् । पूर्वतन्त्रीयाद्याध्यायतृतीयपादीयाऽऽकृत्यधिकरण इति भावः ।

यादु०— **शब्दस्येति** । पदरूपशब्दस्येत्यर्थः । तस्यैव पदसमुदायात्मकवाक्यैकदेशत्वात् । **सामा-न्यविशेषात्मकमिति** । सामान्याश्रयव्यक्तिरूपमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि विशेषपदं व्यक्तिपरम् । **निष्टङ्कितमिति** । अस्मच्छास्त्रे निर्धारितमित्यर्थः ॥ **मीमांसकानामिति** । तदेकदेशिनां भाट्टानामित्यर्थः । तेन प्राभाकरैर्जाते-राकृतिव्यङ्ग्यत्वादाकृतिशून्यं गुणादिकं निःसामान्यमित्यङ्गीकृतत्वात् कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ।

वं०प०— **प्रकृतेति** । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नित्यादिवाक्यैकदेशभूताभूदित्यादिलुङाद्यन्त-शब्दस्येत्यर्थः । तथा च **असौ** शब्दो, **दृष्टं** वर्तमानं चक्षुरादिना सम्बद्धं, **सामान्यमेव गमयेत्** तत्र शक्ति-सद्भावात् तदेव बोधयति न व्यक्तिविशेषम् । तत्र शक्त्यभावादिति मूलार्थो द्रष्टव्यः । नन्वेकव्यक्तिकत्वान्न कालत्वजातिरित्यत आह **न हीति** ।

शे०चं०— सामान्यस्य शब्दवाच्यताया विशेषस्य लक्ष्यतायाश्च सिद्धान्तविरुद्धत्वान्न तद्रीत्यैतच्छङ्का युक्तेत्यत आह **मीमांसकेति** ॥ **असाविति प्रकृतवाक्यस्यैकदेश इति** । पदसमूहरूपतया वाक्यस्य वाच-कत्वासम्भवेन नपुंसकस्य पुल्लिङ्गेन परामर्शासम्भवेन चासावित्यस्य प्रकृतवाक्यपरामर्शकत्वानुपपत्तेस्तदेक-देशशब्दस्यैवासाविति परामर्श इति भावः ॥ **सामान्यविशेषात्मकमिति** । सामान्याश्रयव्यक्तिरूपमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि विशेषपदं व्यक्तिपरं बोध्यम् ॥ **निष्टङ्कितमिति** । आकृत्यधिकरण इति शेषः ॥ **चक्षुरादिना दृष्टमिति** । कालस्य तन्मते षडिन्द्रियवेद्यत्वाद्युक्तं चक्षुरादिना तद्दर्शनमिति भावः ॥ **कालत्वजातेरेवेति** । न चैवं लङाद्याख्यातानां पर्यायत्वं स्यादिति वाच्यम् । परं प्रति तस्येष्टत्वात् ॥ **मीमांसकानामिति** । यद्यपि जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वादाकृतिशून्यं गुणादिकं निस्सामान्यमिति प्राभाकरैरङ्गीकृतत्वान्न निस्सामान्यवस्तुनिषेधो युक्तः । तथाऽपि भट्टमतमेतदुपन्यस्तमित्यविरोधः ।

वा०र०— **तद्रीत्येति** । अद्वैतिरीत्येत्यर्थः । **आकृत्यधिकरण इति शेष इति** । स्मृतिपादस्थ-'प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादि'त्येवंरूपाकृत्यधिकरणशरीरं जिज्ञासाधिकरणटीकाव्याख्यानावसरे सविवर-मस्माभिर्दर्शितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् ।

॥ इति शब्दो अतीतानागतविशेषेषु वर्तमानमेकमेव सामान्यं चक्षुरादिना शब्दशक्तिविषयतयाऽवगतमेव कालान्तरेऽपि बोधयति अतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षा इति शङ्का ॥

॥ अथ तच्छङ्कानिवारणं द्वेधा ॥

॥ अथ गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात् तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानापेक्षा ॥

॥ अथ तत्र तच्छङ्कानिवारणे स्वरूपशब्दस्य वस्तुस्वरूपावगमकत्वाङ्गीकरणम् ॥

२१० **सु०— उत्तरमाह सामान्येति ।**

अनु०— सामान्यवर्जितं वस्तुस्वरूपं गमयेत् कथम् ॥

अस्तु तावत् सर्वविशेषा(षया)नुगतं नित्यं गोत्वादिसामान्यमेव गवादिशब्दवाच्यम् सास्नादिमन्तो विशेषास्तु लक्ष्या एव । तथाऽपीदं वक्तव्यम्, स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपाण्यवगमयति न वेति । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः । आद्ये कथं कया वृत्त्येति वाच्यम् । न तावल्लक्षणया, वाच्यार्थद्वारैव(रेणैव) लक्षणासम्भवा(लाभा)त् सामान्यस्यैव वाच्यत्वात्, स्वरूपाणां च सामान्यवर्जितत्वात्, अतः स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपाणां वाचक इत्येवाङ्गीकार्यमिति ।

शे०चं०— स्वरूपशब्द इति । यद्यपि स्वरूपशब्दस्य यौगिकत्वात् 'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते । तच्च वाच्यं लक्ष्यं वे'ति परैरङ्गीकारान्नायं प्रकारः स्वरूपशब्देऽवकाशमर्हति । तथाऽपि सर्वत्र सामान्यमेव वाच्यमिति वदन्तं प्रति स्वरूपशब्दस्यापि तर्हि सामान्यवाचित्वमेव वाच्यमिति परोक्तिदूषणमात्रमेतदित्याहुः । स्वरूपशब्दान्तर्गतस्वशब्दस्यैवायं विचार इत्यन्ये । स्वशब्दपर्यायस्वरूपशब्दस्यैवायं विचार इत्यपरे । 'धर्माणां भेददृष्ट्यैवे'त्यादिना गोत्वादिसामान्यस्यापि सर्वविशेषानुगतत्वस्योत्तरत्र निराकरणात् तावदित्युक्तम् ॥ **अनुभवेति** । अवगमकताया अनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ **वाच्यार्थेति** । लक्षणाया वाच्यार्थसम्बन्धित्वेन लक्ष्योपस्थितिसाध्यत्वादिति भावः ।

वा०र०— अयं प्रकार इति । सामान्यवाचिताप्रकार इत्यर्थः ।

॥ इति तच्छङ्कानिवारणे स्वरूपशब्दस्य वस्तुस्वरूपावगमकत्वाङ्गीकरणम् ॥

* * *

॥ अथ स्वरूपत्वरूपसामान्यस्य केनापि परीक्षकेण क्वचिदप्यनङ्गीकृतता ॥

२११ **मु०**— ननु सर्वसामान्यानां वस्तुस्वरूपाबहिर्भावात् सामान्यवर्जितं (वस्तु)-स्वरूपमिति कथमित्यत आह **नेति** ।

अनु०— न स्वरूपत्वसामान्यं केनाऽप्यङ्गीकृतं क्वचित् ।

सत्यम् । सन्ति स्वरूपे सामान्यानि, न च तानि स्वरूपशब्दवाच्यानि । न हि सास्नादिमति पिण्डे वर्तमानं पशुत्वं गोशब्दवाच्यम्, किन्तु गोत्वमेव । तदत्रापि स्वरूप-शब्दस्य वाच्यं सामान्यमभ्युपगच्छता **स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यं** तच्च **नास्ति, केनापि** परी-क्षकेण, **क्वचिदप्यनङ्गीकृतत्वात्** ।

परि०— सर्वसामान्यानां वस्तुस्वरूपाबहिर्भावादिति । द्रव्यत्वघटत्वपटत्वादिजातीनां घटपटादिवस्तुस्वरूपगतत्वादिति भावः ॥

गु०दी०— सर्वसामान्यानामित्यत्र गोत्वपशुत्वद्रव्यत्वादीनामित्यर्थः ।

यादु०— वस्तुस्वरूपाबहिर्भावादिति । सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसामान्यानां घटादिवस्तुस्वरूपा-श्रितत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— सर्वसामान्यानामिति । सर्वशब्दोऽनेकार्थः । तथा च द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यनेकसामान्यानां घटादिवस्तुस्वरूपाश्रितत्वादिति भावः । ननु यदि स्वरूपेऽपि सामान्यानि सन्ति तर्हि तान्येव स्वरूपशब्दा-वाच्यान्यपि सन्त्वित्यतः स्वरूपशब्दात्तत्प्रकारकबोधाद्वा तेषां तद्वाच्यत्वमुच्यते किंवा स्वरूपे वर्तमानतामात्रेणेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराकरोति **न चेति** । गोशब्दाद्गोत्वप्रकारकबोधवत्स्वरूपशब्दात्तत्प्रकारकबोधाभावान्न तेषां वाच्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **न हीति** । स्वरूपे वर्तमानतामात्रेण सामान्यानां स्वरूपशब्दवाच्यत्वे सास्नादिमति पिण्डे वर्तमानस्य पशुत्वादेरपि गोशब्दवाच्यता स्यादित्यर्थः ।

॥ इति स्वरूपत्वरूपसामान्यस्य केनापि परीक्षकेण क्वचिदप्यनङ्गीकृतता ॥

* * *

।। अथ स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् इति प्रश्नस्य निरुत्तरता ।।

२१२ **सु०**— माङ्गीकारि केनापि स्वरूपत्वसामान्यम्, मया तु अङ्गीकरिष्यते । न हि सर्वैरङ्गीकृतमेवाङ्गीकरणीयमित्यस्ति नियमः, तथात्वे दर्शनभेदासम्भवादि'ति वैयात्याद्वदन्तं प्रत्याह **स्वरूपं चेदिति** ।

अनु०— स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥

स्वरूपं इति भावप्रधानो निर्देशः । **तत्र** वस्तुनि । **किं**शब्दः प्रश्ने । एवं सत्ययं प्रश्नो निरुत्तरः स्यादिति भावः ।

तत्कथमित्यत आह **सर्वेति** ।

सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्वमिष्यते ।
किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलम् ।
स्यादुत्तरं

यस्मात् सर्वेषाम**नुगतधर्माणामन्ते**ऽवसाने **स्वत्वं** स्वरूपत्व**मिष्यते** मीमांसकेन । तस्मात् **किं** तत्र **व्यावृत्तमिति प्रश्ने** कृते **स्वरूप**त्व**मित्ये**वो**त्तरं** वक्तव्यं **स्यात्** ।

एतदुक्तं भवति । द्रव्येष्वत्यन्तं व्यावृत्ता धर्मा अन्त्या विशेषा इति वैशेषिकैरङ्गीकृतम् । विशेषेष्वपि विशेषान्तराङ्गीकारेऽनवस्थानात्(स्यात्) । तत्र यथा स्वरूपत्वमेव व्यावृत्तं तथा द्रव्येष्वपि तदेवास्तु किं विशेषैरिति विशेषानवज्ञाय तत्स्थाने स्वरूपत्वमभिषिञ्चता मीमांसकेन किं व्यावृत्तमिति प्रश्नेऽन्त्या विशेषा इति वक्तुं न शक्यत एव, अपसिद्धान्तापातात् । गुणादयस्तु व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगताधारतयाऽङ्गीकृता अनुगतकल्पा एव । अतः स्वरूपत्व(मित्ये)मेव वक्तव्यम् । तस्य चेदानीमनुगतत्वाङ्गीकारे कथमयं प्रश्नो निरुत्तरो न भवेदिति ।

परि०— **तत्रे**त्यनुवादः **वस्तुनी**ति व्याख्या । **अत्यन्तं व्यावृत्ताः** व्यावर्तकान्तरं विना व्यावृत्ताः । **अन्त्याः** द्रव्यगुणकर्मसामान्येभ्यो व्यावर्तकेभ्यः पश्चात्तना इत्यर्थः । **व्यावृत्तमिति प्रश्न इति** । अनुगतव्या(वृत्तध)वर्तकधर्मं विना स्वभावत एवान्योन्यभेदयुक्तं किमिति प्रश्न इत्यर्थः ।

गु०दी०— स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेदिति मूलस्य स्वरूपत्वं अनुगतं चेत् तत्र धर्मिणि व्यावृत्तं किं भवेत् । नित्यसदृशपार्थिवपरमाण्वादिषु स्वरूपत्वं व्यावृत्तं वक्तव्यं तन्न चेत्तत्र व्यावृत्तं किमिति प्रश्नस्य किमुत्तरम् । अत्र स्वरूपत्वं नाम स्वरूपस्य भावः स्वरूपत्वमिति विग्रहपर्यालोचनया एकैकस्मिन् परमाणुस्वरूपे विद्यमानस्वभाव एव । तं च स्वभावं शास्त्रगाम्भीर्याय स्वभावपदेनानुक्त्वा स्वरूपत्वपदेनैव व्यवहरन्ति मीमांसकाः । अतस्तथैवानूदितमाचार्यैः । व्यावृत्तत्वं व्यावर्तकधर्मान्तररहिततया स्वभावेनैव व्यावृत्तपदार्थान्तरस्वरूपेष्वनुगतिं विना एकैकस्मिन् स्वरूप एव स्थितं च । गवादिव्यक्तिरपि गोत्वादिव्यावर्तकधर्मान्तरसहिततयैव महिषादिभ्यो व्यावृत्ता । उक्तरीत्या व्यावृत्तं स्वरूपत्वं मास्तु को दोष इति चेत् तवापसिद्धान्त इत्याह **सर्वानुगतेति** ।

यादु०— दर्शनभेदेत्यत्र दर्शनपदं सिद्धान्तपरम् ॥ **वस्तुनीति** । परमाण्वादिरूपनित्यद्रव्यात्मके वस्तुनीत्यर्थः ॥ **किं तत्र व्यावृत्तमिति** । अत्र सर्वत्र व्यावृत्तशब्दो व्यावृत्तिबुद्धिजनकपर इत्यवधेयम् । **अत्यन्तव्यावृत्ता इति** । केवलं व्यावृत्तिबुद्धिहेतव इत्यर्थः । न द्रव्यत्वादिवदनुवृत्तिप्रत्ययहेतवोऽपीति भावः ॥ **अन्त्या इति** । अन्ते इतरेषां गुणादीनां व्यावर्तकानामवसाने भवा इत्यर्थः ॥ **द्रव्येष्वपीति** । नित्यद्रव्येष्वपीत्यर्थः ।

वं०प०— व्यावृत्तमिति । अत्र सर्वत्रापि व्यावृत्तशब्देन व्यावृत्तिप्रत्ययजनकं ग्राह्यम् । **किं व्यावृत्तं** द्रव्येष्विति शेषः ॥ **स्यादिति** । अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वेन व्यावृत्तिप्रत्ययजनकत्वाभावादिति भावः ।

शे०चं०— दर्शनभेदेति । सिद्धान्तभेदेत्यर्थः । स्वरूपत्वस्यानुगतत्वशङ्काया मूलारूढत्वलाभायाह **स्वरूपमितीति** ॥ **वस्तुनीति** । परमाण्वादिरूपे नित्यद्रव्य इत्यर्थः । वाक्यतात्पर्यमाह **एवं सतीति** ॥ **किं तत्र व्यावृत्तमितीति** । अत्र व्यावृत्तिशब्दो व्यावृत्तिबुद्धिजनकधर्मपर एव । न तु व्यावृत्तिरूपान्योन्याभावपर इत्यवधेयम् ॥ **द्रव्येष्विति** । परमाण्वादिरूपनित्यद्रव्येष्वित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **अत्यन्तव्यावृत्ता इति** । केवलं व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु द्रव्यत्वादिवदनुवृत्तिप्रत्ययहेतवोऽपीत्यर्थः ।

स०व्र०— अत्यन्तव्यावृत्ता इति । व्यावर्तकान्तरशून्यत्वे सति व्यावृत्तिहेतव इत्यर्थः । विशेषाणां व्यावर्तकान्तरशून्यत्वं कुत इत्यत आह **विशेषेष्वपीति** ॥ **किं व्यावृत्तमिति** । किमनुगतमित्यर्थः ॥ **अनुगताधारतयेति** । अनुगतसामान्यस्य गुणत्वादिरूपस्य गुणादिषु विद्यमानत्वेन तेषामप्यनुगतत्वादित्यर्थः ।

* * *

।। अथ भेदस्यैव तत्र व्यावृत्तत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तस्यैवास्मन्मते स्वरूपत्वात् तस्य च निःसामान्यस्य शब्दबोध्यत्वं वचनवृत्त्यैव तस्माच्च शक्तिग्रहस्यापीष्टत्वम् (सर्वस्यापि वस्तुनो व्यावृत्तरूपत्वं सामान्यरूपत्वं चाङ्गीकरणम्) ।।

२१३ सु०— ननु भेद एव व्यावृत्तो भविष्यति । तस्यानुगतेरनुगताधारतायाश्चाभावादित्यत आह तत इति ।

अनु०— ततोऽन्यच्चेत्तदेव स्वयमेव नः ।।

एकस्य एवशब्दस्य तर्हीत्यर्थः । **ततः** स्वरूपत्वादन्यद्भेदलक्षणं व्यावृत्तं यद्यङ्गीक्रियते, तर्हि तदेवास्माकं **स्वयं** स्वरूपं (पदार्थ)यदर्थंस्वरूपमुदाहृतं, तत्र भेद एवोदाहरणं भविष्यतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । उदाहरणस्यानादरणीयत्वाद्भेदस्तावन्निस्सामान्योऽपि शब्दबोध्यो वचनवृत्त्यैवेत्यङ्गीकरणीयम् । न च वाचकः शब्दः शक्तिग्रहेण विना अर्थं बोधयतीति तत्र तस्य शक्तिग्रहोऽप्येष्टव्य इति ।

परि०— **ननु भेद इति** । स्वरूपेषु विद्यमानो भेद इत्यर्थः ।

वं०प०— भेदस्य व्यक्तिभेदस्वरूपस्यानुगतधर्माधारतयाऽनुगतत्वं किं न स्यादित्यत उक्तम् **अनुगतेति** । अनुगतस्य भेदत्वस्यानङ्गीकारादिति भावः ।। **यदर्थमिति** । सामान्यवर्जितवस्तुस्वरूपशब्दव्युत्पत्तिः कथमित्येतदर्थमित्यर्थः ।। **शक्तीति** । व्यक्तीनामनन्तत्वेन तत्र शक्तिग्रहे तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानापत्त्येति शेषः ।।

शे०चं०— भेद एवेति । व्यावृत्तो व्यावर्तकः ।

* * *

२१४ सु०— ततः किं प्रकृत इत्यत आह **एवमिति** ।

अनु०— एवं व्यावृत्तरूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ।।
तस्य

एवमुक्तप्रकारेण **व्यावृत्तरूपे** निस्सामान्येऽपि स्वरूपे वा भेदे वा स्वरूपभेदादिशब्दानां वाचकत्वशक्तिग्रहो **यदा**ऽङ्गीकृतो **भवेत्** तदा स च शक्तिग्रहः **तस्य** स्वरूपादेर्ज्ञानं

विना कुतो भवेत्, सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमान्न भवेदेवेति तज्ज्ञानमङ्गी-करणीयम् ।

परि०— स्वरूपभेदादिशब्दानामिति । स्वरूपशब्दभेदशब्दव्यावृत्त्यादिशब्दानामित्यर्थः ।

२१५ सु०— सर्वेषां स्वरूपाणां भेदानां च ज्ञाने (च) सार्वज्ञमापतितमित्यत आह **सामा-न्यत इति** ।

अनु०— सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत् कुतः ॥

सामान्यतो ज्ञानेनैव व्युत्पत्त्युपपत्तिः, विशेषतो ज्ञानाभावाच्च सार्वज्ञानापत्तिरित्यर्थः ।

ननु सामान्यवर्जितस्य स्वरूपादेः कथं सामान्यतो ज्ञानमित्यत आह **अत इति** ।

अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥

सर्वमपि वस्त्वस्माभि**र्विशेषसामान्यरूपं** व्यावृत्तरूपं सामान्यरूपं **चेष्यतेऽतो** न काचिदनुपपत्तिः । कुत एवमिष्यते । **अतः** पूर्वन्यायात् । यदि व्यावृत्तमेव स्यात् तदोक्त-प्रकारेण सार्वज्ञमापद्येत, शक्तिग्रहाभावो वा स्यात्, यदि च सामान्यरूपमेव भवेत् तदा व्यावृत्तबुद्ध्यनुपपत्तिरेवेति ।

शे०चं०— तत्र निस्सामान्यस्यापि शब्दवाच्यत्वे पूर्वन्यायमेवोपदर्शयति **यदीति** ॥ **उक्तप्रकारेणेति** । तेषां व्यावृत्तरूपाणां प्रत्येकं ज्ञान इति शेषः । **शक्तिग्रहाभावो वेति** । तेन रूपेण ज्ञानाभाव इति शेषः ।

स०व्र०— **सामान्यरूपमिति** । अनुगतधर्मरूपमेव भवेदित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्तेरयुक्तत्वाभावः ॥

२१६ सु०— नन्विदं पूर्वोक्तविरुद्धमुच्यते, यावता प्राक् स्वरूपादिकं निस्सामान्यमेवेति प्रसाध्य इदानीं सर्वमपि विशेषसामान्यरूपमिष्यत इत्युच्यत इत्यत आह **व्यावृत्तमिति** ।

अनु०— व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः ॥
न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥

यदेव व्यावृत्तं स्वरूपं **तदेव विशेषबलेन सामान्यं च स्यात्,** यतः **तेन** कारणेन **पदार्थानां परस्परमेकधर्मता** नास्तीति ।

एतदुक्तं भवति । यत्प्राक् स्वरूपभेदादौ सामान्यं नास्तीत्युक्तं तत्पदार्थस्वरूपाणां परस्परमनुगतैकधर्मता नास्तीत्यभिप्रायेण तदभावेऽपि व्यावृत्त(स्य)स्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतस्य सामान्याकारस्याभ्युपगमे विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यत इत्युक्तमिति न पूर्वोक्तविरोधः । न च एतदयुक्तम्, एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्ते(त्ति)रिति ।

परि०— विशेषबलेन सामान्यं चेति । द्रव्यत्वप्रमेयत्वघटत्वादिसामान्योपेतमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदात् कथमेतदित्यतो 'विशेषबलेने'त्युक्तम् ।

गु०दी०— प्रतिनियतस्य सामान्याकारस्येत्यत्र प्रतिनियतत्वं सधर्माणामनेकेषामेवैकधर्मिनिष्ठत्वम् । सामान्यत्वं च अनेकेषामपि तेषां एकधर्मिसदृशसकलधर्मिषु वर्तमानत्वमित्यर्थः ।

शे०चं०— कथमनेन प्रागुद्भावितविरोधपरिहार इत्यतः तं दर्शयन्नेव मूले विशेषपदप्रयोजनमप्याह **एतदुक्तं भवतीति ॥ व्यावृत्तानुवृत्तेति** । सादृश्यानवच्छिन्नत्वाभ्यामिति शेषः ।

चषकः— अनुगतैकधर्मतेति । बहुव्रीहिप्रकृतिकस्तल् ।

॥ इति एकस्यैव बस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्तेरयुक्तत्वाभावः ॥
॥ इति भेदस्यैव तत्र व्यावृत्तत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तस्यैवास्मन्मते स्वरूपत्वात् तस्य च निःसामान्यस्य शब्दबोध्यत्वं वचनवृत्त्यैव तस्माच्च शक्तिग्रहस्यापीष्टत्वम् (सर्वस्यापि वस्तुनो व्यावृत्तरूपत्वं सामान्यरूपत्वं चाङ्गीकरणम्) ॥
॥ इति स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् इति प्रश्नस्य निरुत्तरता ॥
॥ इति गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात् तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानापेक्षा ॥

* * *

।। अथ गोत्वादिसामान्यस्याप्यननुगतत्वादपि शब्दशक्तिग्रहार्थं
तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वम् ।।

।। अथ तत्र शौक्ल्यादिधर्माणां प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात् तद्वत् गोत्वादिधर्माणामप्यनुगतत्वाभावः ।।

२१७ **सु०—** एवं गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात् तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम्, इदानीं गोत्वादिकमपि नानुगतमित्याह **धर्माणामिति** ।

अनु०— धर्माणां भेददृष्ट्यैव

'पदार्थानां परस्परमेकधर्मता ने'त्येतावदनुवर्तते । समुदायव्यतिरिक्तानां शौक्ल्यादि **धर्माणां भेददृष्ट्या** प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात् तद्दृष्टान्तेन गवादि**पदार्थानामपि परस्परमेकधर्मता** अनुगतगोत्वादिधर्मवत्ता नेत्यनुमातव्यम् ।

अयमत्र प्रयोगः । गोत्वादिकं प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तं समुदायातिरिक्तधर्मत्वाच्छौक्ल्यादिवदिति । **एव**शब्दः प्रतिज्ञया सम्बध्यते । तेनानुगतबुद्धिबाध इति निराकरोति, अनुगतबुद्धेरन्यथैवोपपादितत्वात् ।

अथवा यथान्यासमेवास्तु सम्बन्धः । प्राभाकरा मन्यन्ते, रूपादयोऽपि धर्मा अनुवृत्ता एव न तु प्रतिव्यक्ति भिद्यन्ते, अतः साध्यविकलतेति । तन्निरासाय भेददृष्ट्यैवेत्युक्तम् । अन्यथा भेदादित्येवावक्ष्यत् ।

परि०— समुदायव्यतिरिक्तानामिति । द्वित्वबहुत्वादिधर्मव्यतिरिक्तानामित्यर्थः । 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नग' इति वैशेषिकनयानुव्याख्यानोक्तेरिति भावः ।। **प्रतिज्ञया सम्बध्यत इति** । पदार्थानामेकधर्मता नेत्यनुवृत्तप्रतिज्ञया एकधर्मतैव नेति सम्बध्यत इत्यर्थः ।। **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैव । वैशेषिकनये 'इति व्युत्पत्तिरपि ही'त्यादिना उपपादितत्वादित्यर्थः । विशेषबलेनेत्यादिपूर्वप्रबन्धे उपपादितत्वादित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

यादु०— समुदायेति । द्वित्वबहुत्वादिव्यतिरिक्तानामित्यर्थः ।। **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैवेत्यर्थः । उपपादितत्वात् समयपाद इति शेषः ।

वं०प०— अङ्गीकृत्येति । जातौ शक्तिग्रह इत्याशङ्कितेऽनुगतजातिरेव नास्तीति वाच्यम् । तद्विना । यदि जातौ शक्तिः तर्हि स्वरूपशब्दव्युत्पत्तिः न सम्भवति । तत्र स्वरूपत्वसामान्याभावादित्युक्त्या गोत्वादि-सामान्यमनुगतं तेन तत्र शक्तिग्रहः सम्भवतीत्येतदङ्गीकृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **व्यावृत्तं** प्रतिव्यक्तौ भिन्न-भिन्नमेव प्रतिष्ठतीत्यर्थः । नैवं द्वित्वं तस्य व्यक्तिद्वयनिष्ठत्वादिति ज्ञेयम् । **अन्यथा** सादृश्येन ।

शे०चं०— 'समुदायस्तु भिन्नग' इति पूर्वग्रन्थं मनसि निधायाह **समुदायव्यतिरिक्तानामिति** । समुदायोऽनेकत्वं तद्व्यतिरिक्तानामित्यर्थः । यद्यपि 'धर्माणां भेददृष्ट्यैवे'त्येतद्वाक्यं प्रत्यक्षपरत्वेनैव व्याख्यातुं शक्यम् । न चैवं 'नरत्वादिकमप्येवमि'त्यादिग्रन्थेनास्य पौनरुक्त्यं स्यात् प्रत्यक्षपरतया तस्य व्याख्यातत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यस्यानुमानपरत्वमपि न स्यात् । 'नरत्वादिकमप्येवमि'त्यादेरनुमानपरतयाऽपि व्याख्याततया तेन पौनरुक्त्याविशेषात् । यदि च अनुमानपरत्वेऽपि प्रसङ्गादुक्तस्य न पुनरुक्तिरिति मतं तदा प्रत्यक्षपरत्वेऽपि तत्तुल्यमिति प्रत्यक्षपरत्वमेवास्य युक्तम् । तथाऽपि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधने गौरवं मनसि निधाय अनुमानपरतयैव व्याख्यातमित्यवधेयम् । अनेकत्वसङ्ख्यायामव्यभिचारायोक्तं **समुदायातिरिक्तेति** । प्रतिज्ञयैव-शब्दसम्बन्धस्य प्रयोजनमाह **तेनेति** ॥ **अनुगतेति** । अनेकेष्वपि गोपिण्डेष्वयं गौरयं गौरित्येवमनुगतप्रत्यय-स्यानुगतगोत्वरूपार्थानभ्युपगमेऽसम्भवेन तस्यानुगतगोत्वविषयत्वसिद्ध्या तद्बाधः प्रकृतानुमानस्येति शङ्कामपा-करोतीत्यर्थः ॥ **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैवेत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यादिना समयपाद इति शेषः । ननु यथास्थितसम्बन्धाभ्युपगमे एवकारस्य वैयर्थ्यमित्यतस्तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति **प्राभाकरा इति** ॥ **अनुवृत्ता एवेति** । अनुगता एवेत्यर्थः । अयं गौरयं गौरित्यनुगताकारप्रत्ययबला-द्गोत्वादिसामान्यस्येव रूपादीनामपि घटो रूपी पटो रूपीत्याद्यनुगताकारप्रत्ययबलेनानुगतत्वसिद्धेरिति भावः ।

वा०र०—पूर्वग्रन्थमिति । वैशेषिकाधिकरणस्थमित्यर्थः । **प्रत्यक्षपरत्वेनैव व्याख्यातुं शक्यमिति** । गोत्वादिकं भिन्नतया दृष्टमिति नानुगतम् । अनुगतत्वे भिन्नतया दृष्टिविरोध इति व्याख्यातुं शक्यमित्यर्थः । **गोत्वरूपार्थेति** । तद्रूपविषयेत्यर्थः । **समयपाद इतीति** । वैशेषिकाधिकरण इति पूरणीयम् ।

स०व्र०— समुदायातिरिक्तेति । द्वित्वादिव्यासज्यवृत्तिधर्माः समुदायशब्देनोच्यन्ते । तत्र व्यभिचार-वारणायैतद्विशेषणम् ॥ **अन्यथैवेति** । सादृश्येनानुगतबुद्धिर्भवतीति समयपादे उपपादितत्वादित्यर्थः ।

चषकः— समुदायातिरिक्तेति । व्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तेत्यर्थः ।

॥ इति शौक्ल्यादिधर्माणां प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात् तद्वत्
गोत्वादिधर्माणामप्यनुगतत्वाभावः ॥

* * *

॥ अथ अनुवृत्तप्रत्ययस्य सादृश्यबलाद्विरोधाभावः ॥

२१८ सु०— शौक्ल्यादेर्व्यावृत्तत्वेऽनुवृत्तप्रत्ययो विरुद्ध्येतेत्यत आह **तदिति** ।

अनु०— तत्सादृश्यस्य दर्शनात् ॥

शौक्ल्यमिदं शौक्ल्यमिदमिति प्रतीतौ हिमशौक्ल्यसादृश्यमेव हिमांशुशौक्ल्ये प्रतीयते न तु तेनैक्यमित्यतो न विरोधः ।

॥ इति अनुवृत्तप्रत्ययस्य सादृश्यबलाद्विरोधाभावः ॥

॥ इति गोत्वादिसामान्यस्याप्यननुगतत्वादपि शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षाया उपसंहारः ॥

२१९ सु०— मा भूदनुगतं सामान्यं ततः किं प्रकृत इत्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात् साक्षिगोचराः ॥

अनुगतसामान्याभावेनातीतानागतवर्तमानव्यक्तीनामेव वाच्यत्वादगृहीतशक्तीनां च पदानामबोधकत्वात् शक्तिग्रहणस्य च पदार्थज्ञानेन विनाऽसम्भवाद्विशेषतो ज्ञाने सार्वज्ञापत्तेरित्यर्थः ॥ **सर्व इति** । वर्तमानातीतानागताः ।

परि०— अतःपदस्य चतुर्धा अर्थमाह **अनुगतसामान्याभावेनेत्यादि** ॥

शे०चं०— 'अतीतानागतार्थेष्वि'त्यादिनाऽतीतानागतयोरेव प्रकृतत्वात्तयोरेव सर्वशब्देनात्र ग्रहणं न तु वर्तमानस्येति शङ्कापरिहाराय न केवलमतीतानागता अपि तु वर्तमानाश्चेत्येवं सर्वे साक्षिगोचरा इति सर्वशब्दोऽतीतानागतयोरिव वर्तमानस्यापि सङ्ग्राहक इति भावेन सर्वशब्दं व्याचष्टे **सर्व इतीति** । यद्वा प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहकतायाः परेणाङ्गीकृतत्वात् सर्वशब्दस्य वर्तमानमात्रपरतया सङ्कोचशङ्कां वारयितुं न केवलं वर्तमाना एव साक्षिप्रत्यक्षगोचरा अपि तु अतीतानागता अपीत्येवं सर्वशब्दो वर्तमानस्येवातीतानागतयोरपि सङ्ग्राहक इत्याशयवान् सर्वशब्दं व्याचष्टे **सर्व इतीति** ॥

वा०र०— अतीतानागतयोरिति । अतीतानामनागतानां चेत्येव कोटिद्वयस्यैवेत्यर्थः । वर्तमानस्येत्यत्रापि वर्तमानानामित्यर्थः । अतीतानागता इत्यादि बहुवचनस्यैवोत्तरभागे तदुत्तरवाक्ये च प्रयोगादिति ज्ञेयम् । 'सर्वसाक्षिगोचरा' इतीत्यतःपरं सर्वशब्दोऽतीतानागतयोरिव वर्तमानस्यापि सङ्ग्राहक इति पाठः । तथातीतानागता अपीत्यतःपरं इत्येव सर्वशब्दो वर्तमानस्येवातीतानागतयोरपि सङ्ग्राहक इति पाठः । व्याप्त्यादिग्रहौपयिकेति पाठः ।

।। इति शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षाया उपसंहारः ।।

।। इति तच्छङ्का(शब्दस्य अतीतानागतविशेषेषु शक्तिग्रहाय नातीतादिग्रहापेक्षा इति शङ्का)निवारणं द्वेधा ।।

।। इति मीमांसकमतानुवादः तन्निराकरणञ्च ।।

* * *

।। अथ शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षा च साक्षिणैव ।।

२२० **सु०—** अस्त्वतीतादिज्ञानापेक्षा शक्तिग्रहस्य । तच्च साक्षिणेति कुत इत्यत आह **सर्वमिति** ।

अनु०— सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ।।

एवशब्दो विशेषाकारव्यवच्छेदार्थः । प्रमाणान्तराभावादिति भावः ।

अनुमानेनातीतादिसर्वसामान्यज्ञानं भविष्यतीत्यस्य चेदमुत्तरम् । अतीतानागतवर्तमानं सर्वमपि लिङ्गमनेन साध्येन व्याप्तमिति ज्ञानापेक्षं खल्वनुमानम् । न चैतज्ज्ञानं साक्षिणा विना सम्भवतीति ।

यद्वा साक्षिणोऽतीतादिसर्वसामान्याकारगोचरत्वे प्रमाणान्तरमेवानेनोच्यते । अतीतादिकं सर्वं धूमादि तथाविधेनाग्न्यादिना व्याप्तमिति ज्ञानपूर्वकं खल्वनुमानम् । तथा च साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वाभावेऽन्यस्य तथाविधस्याभावादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादिति ।

परि०— सर्वसामान्यज्ञानमिति । सर्ववस्तुविषयकसामान्याकारज्ञानमित्यर्थः ।

यादु०— सर्वसामान्यज्ञानमिति । सर्वेषां सामान्याकारेण ज्ञानमित्यर्थः । **सर्वमपि लिङ्गमिति** । अन्यथा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः ।। **न चैतज्ज्ञानमिति** । सर्वत्वप्रकारकं लिङ्गविशेष्यकं

ज्ञानमित्यर्थः । यदशाब्दं सर्वत्वेन ज्ञानं तत्साक्षिरूपमेवेति सिद्धान्तात् । सर्वशब्देन तज्ज्ञानं तु स्वार्थानुमान-मूलव्याप्तिग्रहसमये नास्तीति भावः । नन्वेवं पद्धत्यादिविरोधः । तत्र 'वर्तमानसन्निकृष्टमात्रग्राहिप्रत्यक्षं कथमतीताद्यास्पदां व्याप्तिं गृह्णीयादि'त्याशङ्क्य 'सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भादि'ति विप्रकृष्टधूमाद्यंशेऽपि बाह्यप्रत्यक्षविषयत्वस्यैवोक्तत्वात् । तर्कताण्डवे 'विप्रकृष्टमपि धूमादिकं चक्षुरादिनैव परमते सामान्यप्रत्यासत्त्येवास्मन्मते सादृश्यरूपप्रत्यासत्त्या ज्ञातुं शक्यमि'ति पद्धत्युक्तपक्षस्य निपुणतरमुपपादितत्वाच्च । पद्धतावेव 'किञ्च प्रतीतस्य धूमस्याग्निना सम्बन्धे स्वाभाविकतया निश्चिते यद्यन्यत्रापि धूमः स्यात्तर्हि तस्याप्येवमित्येवं व्याप्तिग्रहो भवती'ति विप्रकृष्टव्याप्यांशे सम्भावनारूपमेव ज्ञानं भवतीति पक्षान्तरस्याप्युक्तत्वाच्च । अतः कथमेतज्ज्ञानं साक्षिणा विना न सम्भवतीत्येतदुपपद्यत इति चेदुच्यते । द्विविधं हि विप्रकृष्टधूमादि-ज्ञानम्— सर्वत्वप्रकारकं धूमत्वादिप्रकारकं चेति । तत्र सर्वत्वेन विप्रकृष्टधूमादिज्ञानं साक्षिणा विना न सम्भवतीत्येतद्ग्रन्थाशयः । धूमत्वादिना तज्ज्ञानं तु पद्धत्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । एवं चातीतादिकं सर्वधूमादीत्यग्रिमफक्किकायां सर्वत्वांशे साक्षिरूपं ज्ञानं धूमत्वांशे मनोवृत्तिरूपमिति ज्ञानद्वयमेव विवक्षित-मिति मन्तव्यम् । **अन्यस्य तथाविधस्याभावादिति** । अत्रापि सर्वत्वेन रूपेणातीतादिज्ञानजनकस्यान्यस्या-भावादित्यर्थः ।

शे०चं०— सर्वसामान्यज्ञानमिति । सर्वेषां सामान्याकारेण ज्ञानमित्यर्थः । **सर्वमपि लिङ्गमिति** । अन्यथा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः ॥ **न चैतज्ज्ञानं साक्षिणा विना सम्भवतीति** । अत्र व्याप्त्यादिग्रहौपयिकव्यक्त्याद्युपस्थितौ सामान्यतः साक्षिज्ञानस्यापि सत्त्वाद्वा लृडादिशब्दानामनागतादिषु शक्तिग्रहे अनागताद्युपस्थित्यर्थं साक्षिज्ञानस्यावश्यकत्वाद्वा साक्ष्युक्तिर्न तु सर्वथा साक्षिज्ञानाभावे व्याप्त्याद्युपस्थितिरेव न भवतीति भावेन तदुक्तिः । 'वर्तमानसन्निकृष्टमात्रग्राहिप्रत्यक्षं कथमतीताद्यास्पदां व्याप्तिं गृह्णीयादिति चेन्न । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भादि'ति पद्धत्युक्तप्रकारेण साक्षिज्ञानाभावेऽपि चक्षु-रादिनाऽपि सर्वव्यक्त्युपस्थितिसम्भवात् । तत्र च वर्तमानमात्रसन्निकृष्टग्राहीति सहकारिसामर्थ्येनेति चोक्तत्वेन चक्षुरादेरेवाभिमतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । **तथाविधेन** अतीतादिना । **तथाविधस्य** अतीतादिज्ञानजनकस्य ।

वा०र०— अभिमतत्वादित्यन्यत्रेति । अनुगतजात्यभावेऽपि शक्तिव्याप्त्यादिग्रहणसमर्थनपरतर्कताण्डव इत्यर्थः ।

॥ इति शक्तिग्रहस्यातीतादिज्ञानापेक्षा च साक्षिणैव ॥

* * *

।। अथ व्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्च सर्वशब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् ।।

२२१ सु०— किञ्चास्ति तावत् सर्वेषां सर्वशब्दशक्तिग्रहः, अन्यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति व्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । शक्तिग्रहश्चार्थग्रहापेक्ष इति सर्वेषां सामान्यतः सर्वमिति ज्ञानमङ्गीकार्यम् । साक्षिणश्चातीतादिसर्वगोचरत्वाभावे तन्न स्यादिति ।

।। इति व्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्च सर्वशब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् ।।

* * *

।। अथ अनुगतसामान्याभावेऽपि अतिव्याप्तिविधुरकिञ्चित्सादृश्यविज्ञानाच्छब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् ।।

२२२ सु०— नन्वनुगतसामान्याभावे व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च शब्दशक्तिग्रह एव न सङ्गच्छते । कुतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वसिद्धिः इत्यत आह **किञ्चिदिति** ।

अनु०— किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ।
शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्

तदेतत् वैशेषिकपरीक्षायां व्याख्यातप्रायम् ।

नन्वेवं सति गोशब्दस्य गवयेऽपि शक्तिं गृह्णीयात्, सादृश्यसद्भावादित्यत आह **तत्तदिति** ।

तत्तत्सादृश्यमानतः ।।

पूर्वेणान्वयः । न यत्किञ्चित्सादृश्यज्ञानं शब्दशक्तिग्रहणकारणम्, किन्त्वतिव्याप्तिविधुरम्, यथा गोशब्दे सास्नादिमत्त्वमेवमन्यत्रान्यदिति भावः ।

एतेन पूर्वः 'किञ्चित्'शब्दो व्याख्यातो भवति ।

परि०— **आनन्त्यादिति** । प्रतिव्यक्तिग्रहे तत्रैवं पुरुषायुषपर्यवसानं स्यादिति भावः ।। **व्यभिचाराच्चेति** । एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे शक्तिग्रहरहितव्यक्तिदर्शनेऽपि प्रतीतिप्रयोगादेर्भविन

शक्तिग्रहस्य स्वकार्यं प्रति व्यभिचाराच्चेत्यर्थः ॥ **व्याख्यातप्रायमेतदिति** । 'इति व्युत्पत्तिरिति हि सादृश्येनैव गम्यत' इत्यादिव्याख्यानेनेति भावः ॥ *साक्षिणोऽतीतादिविषयकत्वोक्तिः ॥*

गु०दी०— किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादित्यत्र बहूनां सादृश्यानां मध्ये किञ्चिद्व्यभिचरितं किञ्चिच्चाव्यभिचरितम् । तत्र यत् किञ्चिदव्यभिचरितं सादृश्यं तज्ज्ञानादित्यर्थः । **तत्तत्सादृश्यमानत** इत्यत्र तत्तत्सादृश्यं नाम तस्मिन् तस्मिन्नेव विद्यमानं सादृश्यमित्यर्थः ।

यादु०— आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति । अत्र व्यभिचारपदेनानियमप्रसङ्गो लक्ष्यते । ततश्चायमर्थः । वृद्धव्यवहारोपदेशादिना हि व्युत्पत्तिर्भवति । न च प्रतिपिण्डं व्यवहारादिकमस्ति तेषामानन्त्यात् । अथ विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि यदि गोपिण्डान्तरे गोशब्दसङ्गतिं गृह्णीयात्तदाऽश्वपिण्डेऽपि किन्न गृह्णीयादविशेषादित्यनियमप्रसङ्ग इति ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । 'शक्तिः सादृश्यगा यत' इत्येतद्व्याख्यानेनैवेति शेषः । तथा च अनियमप्रसङ्गभञ्जकं सादृश्यमेवास्मन्मते शक्तिग्रहे निमित्तमस्तीति भावः ॥ **सास्नादिमत्त्वमिति** । सन्निहितगोवृत्तिसास्नादिमत्त्वसदृशसास्नादिमत्त्वमित्यर्थः ।

वं०प०— एतेनेति । तथाच अतिव्याप्तिविधुरसादृश्यमेव पूर्वं किञ्चिच्छब्देन विवक्षितमिति भावः ।

शे०चं०— आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति । प्रतिव्यक्तिशक्तिग्रहे तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ **व्यभिचाराच्चेति** । एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे शक्तिग्रहरहितव्यक्तिदर्शनेऽपि प्रतीतिप्रयोगादेर्दर्शनेन शक्तिग्रहस्य स्वकार्यं प्रति व्याभिचारश्चेत्यर्थः । व्यक्तिः शब्दार्थ इति पक्षे एकैकव्यक्तिरर्थश्चेद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न स्यात्सर्वाऽपि व्यक्तिः सर्वत्वाकारेणार्थश्चेदेकैकस्यां व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगो न स्यात् । अतः सर्वासु व्यक्तिषु प्रत्येकं शक्तिग्रहो वाच्यः । स च न सम्भवति । आनन्त्यात् । गोशब्देन सास्नावानसावभिधीयते इत्युपदेशाद्वाच्यवाचकभावग्रहे च अभिधानक्रियायां कर्मकरणभावेनान्वितयोः सास्नावदर्थगोशब्दयोः पार्ष्टिकः सम्बन्धो भवन्नरुणैकहायनीति न्यायेन नियतसम्बन्ध एव भवेदिति गोशब्दस्य व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रयोगे व्यभिचारेण प्रथमगृहीतस्य नियमस्य बाधप्रसङ्गान्न व्यक्तिषु शब्दशक्तिग्रह इति भावः । ननु च सादृश्यमेव नास्ति मानाभावात् । किञ्च सादृश्यमप्यनुगतं चेत् किं सामान्येनापराद्धम् । व्यावृत्तत्वे च कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गत्वमित्याशङ्क्य, 'न सादृश्यं शब्दशक्तिविषयतया प्रवृत्तिनिमित्ततया वाऽभ्युपगम्यते किन्नाम लिङ्गतया । यथा हि गन्धवत्त्वं न पृथिवीशब्दवाच्यम् । नापि तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु पृथिवीत्ववत्या व्यक्तेः पृथिवीशब्दवाच्यत्वे लिङ्गमेव । तथा ते ते व्यावृत्ताकारा एव तैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमितैस्तत्तच्छब्दवाच्याः । सादृश्यं तु व्यावृत्तमपि 'तदवबोधे लिङ्गतयोपयुज्यत' इत्येतत्प्रमेयं 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते । शक्तिः सादृश्यगा यतः । तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम्' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे' अयमत्र समुदायार्थ' इत्यादिना निपुणतरं व्युत्पादितं तत एव प्रतिपत्तव्यमित्याशयवानाह **तदेतदिति** ॥ **व्याख्यात-**

प्रायमिति ।। व्युत्पादितप्रायमित्यर्थः । **पूर्वेणेति** । 'शब्दशक्तिग्रहश्च स्यादि'ति पूर्वेणेत्यर्थः । ननु 'किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादि'ति यत्किञ्चित्सादृश्यं शक्तिग्रहोपयोगितया पूर्वमुक्तम् । इदानीं त्वतिव्याप्तिविधुरं सादृश्यं तथोच्यत इति कथं न पूर्वोत्तरविरोध इत्यतोऽतिव्याप्तिविधुरसादृश्यपरतया पूर्वं किञ्चिच्छब्दव्याख्यानपरत्वादस्य ग्रन्थस्य न पूर्वोत्तरविरोध इत्याशयेनाह **एतेनेति** ।।

वा०र०— ....द्यनुसारेणाह **व्यक्तिः शब्दार्थ इति पक्ष इत्यादिना** । एतच्च ....व्याख्यावसरे प्रागेव व्याख्यातम् । 'व्युत्पत्तिरपि ही'त्याद्यनुव्याख्यानादिकं वैशेषिकपरीक्षास्थं मनसि निधायाह **ननु च साहश्यमेवेत्यादिना इत्याशयवानित्यन्तेन** । **पूर्वं किञ्चिच्छब्देति** । पूर्वत्र विद्यमानकिञ्चिच्छब्देत्यर्थः ।

स०व्र०— तर्ह्येकस्यामेव व्यक्तौ अस्तु शक्तिग्रह इत्यत आह **व्यभिचारादिति** । यस्यां व्यक्तौ शक्तिर्गृह्यते तस्याः सर्वत्राभावादिति भावः । तथा च देशान्तरगतस्नानपानादौ प्रवृत्त्यभावापत्तिरिति भावः । **पूर्वः किञ्चिच्छब्द इति** । अतिव्याप्त्यादिविधुरसादृश्यपदत्वेनेत्यर्थः ।

चषकः— **व्याख्यातप्रायमिति** । 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत' इत्यादिप्रतीकव्याख्ययैवेति भावः ।। *साक्षिणोऽतीताद्यवगाहित्वसमर्थनम् ।*

।। इति अनुगतसामान्याभावेऽपि अतिव्याप्तिविधुरकिञ्चित्साहश्यविज्ञानाच्छब्दशक्तिग्रहास्तित्वम् ।।

।। इति साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ।।

* * *

।। अथ मानसप्रत्यक्षस्यापि वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ।।

।। अथ तत्र मानसप्रत्यक्षस्याप्यतीतार्थगोचरत्वम् ।।

२२३ **सु०**— एवं साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वम् अपाकृत्य मानसप्रत्यक्षस्यापि तदपाकरोति **प्रत्यक्षमिति** ।

अनु०— प्रत्यक्षं मानसं चैव यदाऽतीतार्थगोचरम् ।।

मानसं प्रत्यक्षं चातीतार्थगोचरमेव यत्स्मृतिकारणमिति । 'यदा' इति उत्तरवाक्ये सम्बध्यते ।

* * *

।। स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनञ्च सोपपत्तिकम् ।।

।। अथ स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनञ्च ।।

२२४ **सु०—** पूर्वानुभवानधिकविषयायाः स्मृतेः प्रामाण्यमेव दुर्लभं कुतो मानस-प्रत्यक्षजत्वमित्यत आह **(यदेति) तदेति** ।

अनु०— तदा स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्वविशेषितम् ।।

यदा यस्मात् अतीतत्वविशेषितम् अर्थं स्मृतिर्विषयीकरोतीति शेषः । **तदा तस्मात् स्मृतिप्रमाणत्वं सिद्धम्** ।

परि०— उत्तरवाक्य इति । अतीतत्वविशेषितमित्यत्रेत्यर्थः ।

वं०प०— उत्तरवाक्ये अतीतत्वविशेषितमित्यतःपूर्वमित्यर्थः ।

शे०चं०— 'प्रत्यक्षं मानसं च' इत्यादेः उक्तार्थानुपपादकत्वात् प्रकृतासङ्गतिशङ्कापरिहाराय तामाह **एवमिति** । **उत्तरवाक्ये** 'तदा स्मृतिप्रमाणत्वमि'त्युत्तरवाक्ये ।। **पूर्वानुभवेति** । अनधिगतार्थावगतिरेव प्रमा तत्साधनमेव प्रमाणमित्यभ्युपगम्येयं शङ्केति द्रष्टव्यम् ।। **यदा यस्मादित्यादि** । 'यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत' इत्यन्यत्रोदाहृतप्रमाणबलेन कालार्थत्ववद्धेत्वर्थत्वमप्यनयोरिति भावः ।

वा०र०— उक्तार्थेति । उक्तार्थानुपपादकत्वात् प्राप्ता याऽसङ्गतिशङ्का तत्परिहारायेत्यर्थः । **तामाहेति** । प्रकृतसङ्गतिमाहेत्यर्थः । याथार्थ्यं प्रामाण्यमिति पक्षेऽस्यासम्भवादाह **अनधिगतार्थेति** ।

।। इति स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनञ्च ।।

* * *

।। अथ स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्कानिरसने अनुपपत्तिशङ्काद्वयं तन्निरसनञ्च ।।

२२५ **सु०—** अतीतत्वविशेषितार्थविषयत्वेऽपि कथं स्मृतेः प्रमाणत्वमित्यत आह **आधिक्यमिति** ।

अनु०— आधिक्यमनुभूतात्तु यदाऽतीतत्वमिष्यते ।

मानता च कथं न स्यात् स्मृतेः

यस्मात् स्मृतिविषयीकृतमतीतत्वं वर्तमानतयाऽनुभूतार्थाद् **आधिक्यमिष्यते** सर्वैः तस्मात् **स्मृतेर्मानता कथं न स्यात्**। मानत्वे च मानसप्रत्यक्षजत्वं कथं न स्यादिति **चार्थः**।

अपि च अनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणलक्षणमङ्गीकृत्य इदं स्मृतेरनुभवाधिकविषयत्वं व्युत्पादितम्। वस्तुतस्तु नेदं लक्षणम्, किन्तु यथार्थत्वमेव, तच्चास्ति स्मृतेरनुभवसिद्धम्। बाधकप्रत्यये हि सति तन्न भवेत्, न चासावत्रास्तीत्याह **बाधश्चेति**।

बाधश्च नात्र हि।

परि०— इति चार्थ इति। चशब्दार्थ इत्यर्थः।

वं०प०— आधिक्यमिति। स्वार्थे ष्यञ् सुखमेव सौख्यमितिवत्। अधिकमेवाधिक्यमित्यर्थः।

शे०चं०— प्रमाणत्वं प्रमात्वमित्यर्थः। ननु 'बाधश्च नात्रे'त्युत्तरभाष्यखण्डवैयर्थ्यम्। न च याथार्थ्योपपादकबाधाभावकथनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम्। याथार्थ्यव्युत्पादनस्यापि निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थकबाधाभावस्याप्यवक्तव्यत्वात्। न च लक्षणसम्पत्त्या प्रामाण्योपपादनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम्। 'आधिक्यमनुभूतादि'ति पूर्वग्रन्थेनैव लक्षणसम्पत्त्या प्रामाण्यस्य समर्थितत्वात्। न च याथार्थ्यस्यैव प्रामाण्यलक्षणत्वेनानधिगतार्थावगतिसाधनत्वस्य तल्लक्षणत्वाभावात् न तत्सद्भावेऽपि लक्षणसम्पत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतोऽङ्गीकारवादत्वान्न पूर्वत्र तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यं वस्तुस्थितिकथनार्थत्वाच्च न याथार्थ्योपपादनस्यापि तदित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोस्तात्पर्यभेदं दर्शयति **अपि चेति**॥ **नेदमिति**। तथा सति धारावाहिकज्ञानानामप्यप्रमात्वस्य तत्साधनानां च अप्रमाणत्वस्य प्रसङ्गादिति भावः।

॥ इति स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्कानिरसने अनुपपत्तिशङ्काद्वयं तन्निरसनश्च ॥

॥ इति स्मृतेः प्रामाण्याभावशङ्का तन्निरसनश्च सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति मानसप्रत्यक्षस्याप्यतीतार्थगोचरत्वम् ॥

॥ इति मानसप्रत्यक्षस्यापि वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमनिराकरणम् ॥

॥ अथ तत्र प्रत्यभिज्ञाया अपि मानत्वमतीतवर्तमानत्वविषयकचक्षुरादिनैव जायते ॥

२२६ सु०— चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि न वर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इति भावेनाह **मानत्वमिति** ।

अनु०— मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ।

सर्वेऽपि हि परीक्षकास्तद्बलेनात्मादेः स्थायित्वं साधयन्ति ।

ततः किं प्रकृत इत्यत आह **अतीतेति** ।

अतीतवर्तमानत्वधर्मिणी सा च दृश्यते ॥

अतीतत्ववर्तमानत्वधर्मविशिष्टार्थविषयेत्यर्थः । **दृश्यते** साक्षिणा । सोऽयमिति हि प्रत्यभिज्ञाकारोऽनुभूयते । **सा च** चक्षुरादिनैव जायत इति भावः ।

परि०— सर्वानुभूतिगत्वं व्यनक्ति **सर्वेऽपीति** ।

॥ इति प्रत्यभिज्ञाया अपि मानत्वमतीतवर्तमानत्वविषयकचक्षुरादिनैव जायते ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिमात्रार्धत्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमिति शङ्का तन्निरसनञ्च ॥

२२७ सु०— अथ मतम् । प्रत्यभिज्ञायां चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । अनुभव एवेति वा, स्मृतिरेवेति वा, स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयमिति वा, एकमेव ज्ञानमंशो स्मृतिरंशोऽनुभव इति वा इति । तत्र न तावदाद्यः, तथात्वे ह्ययमित्येव स्यान्न तु स इति । नापि द्वितीयः, तथा सति स इत्येव स्यान्न त्वयमिति, वक्ष्यमा(ण)णो दोषश्च स्यात् । अत उत्तरं पक्षद्वयमेवाङ्गीकरणीयम् । तथा च स इत्यंशस्य स्मृतित्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमित्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च सा स्मृतिमात्रार्धा

स्मृतिरेव (मात्रा) स्मृतिमात्रा, स्मृतिमात्राऽर्धं यस्याः सा तथोक्ता । स्मृत्यनुभवरूपैकदेशसमुदायरूपा तथा स्मृत्यनुभवात्मकैकज्ञानरूपा च नेत्यर्थः ।

कुतो नेत्यतः प्रथमप्रतिज्ञायां हेतुमाह **तदिदन्त्वेति** ।

तदिदन्त्वग्रहैकतः ।

तत्त्वेदन्त्वग्रहयोरेकत्वानुभवात् । 'ग्रह'ग्रहणेनानुभवत्वं सूचयति ।

द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह **तदिदन्त्वेति** । तत्त्वेदन्त्वग्रहस्यैकत्वान्निरंशत्वात् ।

एतदुक्तं भवति । प्रत्यभिज्ञा न स्मृतिरेवेति परेणाप्युक्तम् । नापि ज्ञानद्वयरूपा, तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावप्रसङ्गेन क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेः । न च स्मृत्यनुभवरूपमेकमेव ज्ञानम्, एकत्वे द्विरूपताविरोधात् । तस्मादनुभवरूपमेकमेव विज्ञानं संस्कारसचिवेन चक्षुरादिना जातत्वात् सोऽयमित्याकारं भवति । यथा खलु शुक्लहरितपीतादिरूपाणां चित्ररूपारम्भकत्वम्, यथा वा दोषसहकृतानामिन्द्रियाणां विपर्ययहेतुत्वम्, तथा संस्कारसचिवानामिन्द्रियाणां प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वं भविष्यतीति को दोषः । न च संस्कारस्य स्वतन्त्रस्य ज्ञानहेतुत्वम्, स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वाङ्गीकारादिति ।

परि०— वक्ष्यमाणदोषश्चेति । उत्तरवाक्यव्याख्याने वक्ष्यमाणक्षणभङ्गभङ्गासिद्धिरूपदोषश्चेत्यर्थः । 'एकतः' इति पदं भावप्रधानमित्युपेत्यार्थमाह **एकत्वानुभवादिति** ॥ **ग्रहग्रहणेनेति** । ग्रहपदोपादानेनेत्यर्थः ॥ **चित्ररूपारम्भकत्वमिति** । न्यायमते चित्ररूपस्य (भिन्नजा)विजातीयरू(पान्तरत्वा)पत्वाङ्गीकारादिति भावः । संस्कारस्य स्वत एव स्मृतिहेतुत्वात् कथम(स्यसा)न्यसाचिव्योक्तिरित्यत आह **न च संस्कारस्येति** ॥ **स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वेति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'ति युक्तिपादीयोद्ग्रन्था(न्तरा)नुव्याख्यानोक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— वक्ष्यमाणो दोषश्च स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणो दोषः क्षणभङ्गभङ्गासिद्धिः । **द्विरूपताविरोधादित्यत्र** एकांशे स्मृतिरूपता एकांशेऽनुभवरूपता चेत्यर्थः । संस्कारः स्वयमेव एकांशे स्मृतिं जनयतु किं चक्षुःसहकारकल्पनया इत्यत आह **न च संस्कारस्येति** ।

यादु०— इष्टापत्तिपरिहारायोभयत्र दोषान्तरमाह **वक्ष्यमाण इति** । तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावप्रसङ्गेन क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेरिति वक्ष्यमाणदोषश्चोभयत्रेष्टापत्तौ स्यादित्यर्थः । अथवा द्वितीयपक्ष एव दोषान्तरकथनायेदम् । तत्र 'तदिदन्त्वग्रहैकता' इत्यत्रेति शेषः । तथा च तदिदन्त्वज्ञानस्यानुभवरूपत्वं साक्षिसिद्धमित्युत्तरत्र कथनात्तद्विरोधाख्यदोषः स्यादित्यर्थः ॥ **संस्कारसचिवेनेति** । तथा च वर्तमानमात्रग्रहणस्वभावानामपीन्द्रियाणां सहकारिसामर्थ्याच्छक्त्यन्तराविर्भाव इति भावः । एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति **यथा खल्वित्यादिना** ॥ **शुक्लहरितपीतादिरूपाणामिति** । सजातीयरूपजननस्वभावानामपीति शेषः । इन्द्रियाणामित्यत्रापि यथार्थज्ञानजननस्वभावानामपीति पूरणीयम् । ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशो न चक्षुरादिना भासते किन्तु संस्कारबलादेव । चक्षुरादेश्चेदन्तांशज्ञानजनन एव सामर्थ्यम् । अतो न तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमभङ्ग इत्यत आह **न च संस्कारस्येति** । स्वतन्त्रस्य इन्द्रियासहकारिणः । तथा च अतीतांशेऽपीन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमावश्यकमिति भावः । ननु स्मृतावेव स्वातन्त्र्येण तस्य हेतुत्वमुपलब्धमित्यत आह **स्मृतेरिति** । तथा च तत्रापि न संस्कारः स्वतन्त्रो हेतुरिति भावः ।

वं०प०— स्मृतिमात्रेत्यत्र मात्रशब्दः केवलार्थः ॥ **समुदायेति** । तथा च स्मृतिमात्रमेवार्धमेकदेशो यस्य स्मृत्यनुभवरूपसमुदायस्य तद्रूपप्रतीतिरित्यर्थः । तथा च ज्ञानद्वयमिति लभ्यते । **तथेति** । स्मृतिमात्रमेवार्धमंशो यस्याः प्रतीतेः सा तथा । तथा चैकस्याः प्रतीतेः केवला स्मृतिरेकोंऽशोऽपरस्त्वनुभवरूपः । तथा चैतदंशद्वयोपेतमेकं ज्ञानमिति लभ्यते । **निरंशत्वात्** अखण्डत्वादित्यर्थः ॥ **द्विरूपतेति** । एकस्मिन्नेव ज्ञाने विरुद्धस्मृतित्वानुभवत्वरूपधर्मद्वयसमावेशस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— पक्षद्वयमसाधारणदूषणेन प्रदूष्य साधारणदूषणेनापि दूषयति **वक्ष्यमाणेति** । तथा सति तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावात् क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेरिति वक्ष्यमाणक्षणभङ्गभङ्गासिद्धिरूपेत्यर्थः । स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयमिति पक्षमाश्रित्य स्मृतिमात्रार्धेत्यस्य तात्पर्यमाह **स्मृत्यनुभवेति** । स्मृत्यनुभवरूपावेकदेशौ यस्य समुदायस्य तद्रूपेत्यर्थः । एकमेव ज्ञानमंशे स्मृतिरंशेऽनुभव इति पक्षमाश्रित्य तत्तात्पर्यमाह **तथेति** । 'तदिदन्त्वग्रहैकता' इति वाक्योक्तहेतुद्वयोपपादनपूर्वकं प्रतिज्ञाद्वयमुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** । ननु प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वसिद्धयेऽनुभवत्वातिरिक्तपक्षमात्रस्य निराकार्यत्वेन स्मृतिमात्रत्वपक्षस्यापि निराकार्यत्वात्तमनिराकृत्य पक्षद्वयमात्रनिरासोऽनुपयुक्त इत्यतः स्मृतित्वपक्षस्य परेणैव दूषितत्वात्तमनिराकृत्यैव युक्तः पक्षद्वयमात्रनिरासो मूलकारीय इत्यभिप्रायेणाह **न स्मृतिरेवेतीति** । क्षणभङ्गपक्षो हि प्रत्यभिज्ञाबलेनैव निरसनीयः । उपायान्तराभावात् । स च प्रत्यभिज्ञाया एकज्ञानत्व एव सिद्ध्यति । तथा सत्येवैकस्य तदेतद्देशकालसम्बन्धलाभान्न तु ज्ञानद्वयत्वे । यस्तद्देशकालसम्बन्धवान् स एवैतद्देशकालसम्बन्धवानिति प्रत्यभिज्ञया अविषयीकरणेनैकस्य देशकालद्वयसम्बन्धालाभादिति भावः । **एकत्व इति** । न चैवं भ्रमस्याप्यंशभेदेन प्रमात्वाप्रमात्वे न स्यातामिति वाच्यम् । बाधोत्तरकालमनुवृत्त्यननुवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तत्रोभयरूपत्वकल्पनोपपत्तावपि प्रकृते तादृशप्रमाणाभावेन

तत्कल्पनाया अयोगात् । तथाहि । प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशे स्मृतित्वं न तावदनुभवबललब्धम् । तदनुपलम्भात् । नाप्यनुभवत्वे बाधकबललब्धम् । तदभावात् । न तावत्तत्तांशे करणानुपपत्तिर्बाधिका । चक्षुरादेरेव तत्सम्भवात् । नापि तदंशे सन्निकर्षाभावो बाधकः । संस्कारस्यैव तथात्वसम्भवात् । तथा च प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वसाधकत्वस्यानुभवत्वबाधकस्य च अभावान्नांशभेदेन स्मृतित्वानुभत्वकल्पना उपपन्नेति भावः । एवं प्रसक्तप्रतिषेधं विधाय परिशेषसिद्धमर्थमाह **तस्मादिति** ।

नन्वेवं घटोऽयमित्यनुभववत्प्रत्यभिज्ञाया अपि घटोऽयमित्याकारत्वापत्त्या सोऽयमित्याकारत्वं न स्यात् इत्यत आह **संस्कारसचिवेनेति** । ननु घटोऽयमित्याद्यनुभवजननसमर्थस्य चक्षुरादेः कथं संस्कारसाचिव्यमात्रेण सोऽयमित्यनुभवविपरीतप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमित्यतो यथाऽवयविनि नीलमात्रारम्भसमर्थस्यावयवगतनीलस्यावयवगतपीतादिरूपसहकारिसाचिव्यान्नीलानुत्पादकत्वं तद्विपरीतचित्ररूपारम्भकत्वं च न्यायमते । तथा संस्कारसाचिव्यादनुभवविपरीताकारप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमप्युपपद्यत इत्याशयेनाह **यथा खल्विति** । ननु नानारूपसमाहार एव चित्रमिति नावयवगतनीलादेः पीतादिसहकारेण नीलपीतादिविपरीतचित्ररूपारम्भकत्वमित्यपरतोषाद्दृष्टान्तान्तरमाह **यथा वेति** । प्रमाजननसमर्थानामपीति शेषः । तथा च यथेन्द्रियाणां प्रमाजननसमर्थानामपि दोषसहकृतानां न तज्जनकत्वं तद्विपरीतविपर्ययजनकत्वं च तथा चक्षुरादेरनुभवजननसमर्थस्यापि संस्कारसहकारेणानुभवविपरीताकारसोऽयमित्याकारप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । ननु च प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्यैव स्वातन्त्र्येणैव तत्ताग्राहकत्वसम्भवान्न सहकारित्वं कल्पनीयम् । तथा च चक्षुषस्तत्ताग्राहकत्वाभावात् कथमतीतादिविषयत्वमित्यतो भवेदेतदेवं यदि स्वतन्त्रस्य संस्कारस्य यत्किञ्चिज्ज्ञानहेतुत्वमपि सिद्धं स्यान्न चैतदस्तीत्याह **न च संस्कारस्येति** ॥ **स्वतन्त्रस्य** कारणनिरपेक्षस्य । ननु स्मृतिं प्रत्येव तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वात् कथं तदभाव इत्यतो भवेदेतदेवं यदि स्मृतेः संस्कारमात्रजन्यत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह **स्मृतेरिति** । 'मानसप्रत्यक्षजन्या स्मृतिरि'त्यन्यत्र भगवत्पादोक्तेः स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्येन्द्रियसहकारित्वान्न स्वातन्त्र्यमिति भावः । ननु च संस्कारसहकृतमनोजन्यत्वे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वं त्ववर्जनीयमेव तादृशयस्य स घट इत्यादेर्ज्ञानस्य स्मृतित्वदर्शनादिति चेन्न । संस्कारसहकृतेन्द्रियानधिष्ठितमनोजन्यत्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वेन तदनधिष्ठितमनोजन्यतया स घट इत्यादेः स्मृतित्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायाश्चक्षुराद्यधिष्ठितमनोजन्यत्वेन स्मृतित्वानापत्तेरित्याशयात् ।

वा०र०— तत्तावत एवेति पाठः । निरासो मूलकारीय इति पाठः । क्षणभङ्गपक्षो हीत्यतः प्राक् क्षणभङ्गेतीति प्रतीकोपादानयुक्तः पाठः । कुतो ज्ञानद्वयत्वेन तल्लाभाभाव इत्यत आह **यतस्तद्देशेति** । .... -णाह **न चैवं भ्रमस्यापीत्यादिना भाव इत्यन्तम्** । **नीलमात्रारम्भेति** । उपलक्षणं चैतत् । अवयवगतपीताद्येकैकमात्ररूपाणामप्यवयविनि सजातीयरूपान्तरोत्पादसमर्थानामपि नीलादिसहकारीत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । **नानारूपसमाहार एवेति** । 'चित्ररूपमेकमेवेति पदार्थविद' इति जिज्ञासाधिकरणीयमूलव्याख्यानटीकायां तत्प्रपञ्चे च विस्तृतमेतत् । इत्यपरितोषादिति पाठः । ....नुसारेणाह **ननु च संस्कारेत्याद्याशयादित्यन्तम्** ।

स०व्र०— वक्ष्यमाणेति । क्षणभङ्गभङ्गासिद्धिलक्षण इत्यर्थः ।। **तत्तावत एवेति** । क्षणभङ्गभङ्गे हि प्रत्यभिज्ञा हेतुत्वेनोपपादनीया । सा चेत् ज्ञानद्वयरूपाङ्गीक्रियते । तर्हि यस्तद्देशकालसम्बन्धवान् स एवैतद्देश-कालसम्बन्धवान् इत्यत्र मानाभावात् क्षणभङ्गभङ्गो न स्यादित्यर्थः । **एकत्वे द्विरूपत्वविरोधादिति** । प्रत्यभि-ज्ञायास्तत्तांशे स्मृतित्वं नानुभवबलात् । नाप्यनुभवत्वे कारणाभावात् । इन्द्रियस्यैव तत्तांशे तदुपपत्तेः । न च तत्तांशे सन्निकर्षाभावेन कथमिन्द्रियस्य हेतुत्वम् । संस्कारस्यैव तत्त्वात् । तत्तांशे स्मृतित्वाङ्गीकारे साधका-भावात् बाधकसद्भावाच्च नायं पक्षः साधुरिति भावः ।

चषकः— क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेरिति । पदार्थमात्रस्य द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितामूरीकुर्वद्वादि-मतस्य भङ्गासिद्धेरित्यर्थः ।

।। इति प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिमात्रार्थत्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमिति शङ्का तन्निरसनञ्च ।।

।। इति चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमनिराकरणम् ।।

* * *

।। अथ प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणोपसंहारः ।।

२२८ **सु०—** 'तच्चेन्नोत्तरगोचरमि'त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद् ग्रहेऽक्षजे ।।

वर्तमानैकनियमः वर्तमानमेकमेव विषयीकरोतीत्येवंरूपो नियमः ।

।। इति प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणोपसंहारः ।।

।। इति प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिराकरणम् ।।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे आगमप्रमाणाभावः ।।

* * *

।। अथ विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावकथनवेलायामुक्तस्य प्रमाणप्रमेयप्रमातृ-भिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया सोपपत्तिक उपसंहारः ।।

।। अथ तत्र प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया उपपादनम् ।।

।। अथ तत्र च प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नविश्वत्रैविध्यभङ्गशङ्का तन्निरासश्च ।।

।। अथ तत्रापि च अर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्यसमाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थत्वशङ्का तन्निरासश्च ।।

।। अथ तत्रापि चादौ ज्ञाततायाः विश्वत्रैविध्यभिन्नचतुर्थप्रकारकत्वे प्रमाणाभावापादनम् ।।

२२९ **सु०— प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदं विश्वमबाध्यमिति यदुक्तं तदुपसंहरिष्यन् अर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्यसमाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थ्या विद्यमानत्वात् कथं त्रिविधं विश्वमित्याशङ्कां तावत्परिहरति न चेति ।**

अनु०— न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् ।
मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ।।

प्रमितिर्नाम वस्तु नास्त्येव, तत्र **मानाभावात्** । ननु कथं मानाभावः, 'प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं प्रमितिस्तथे'त्यादेरागमस्य विद्यमानत्वादित्यत उक्तं **प्रमाणतोऽन्येति** । **द्विविधं प्रमाणं करणं फलं च** । (अत्र) तत्र प्रमाणशब्देन करणमभिधाय प्रमितिशब्देन फलरूपप्रमाणमेव उच्यते, न तु ततोऽन्या प्रमितिरिति ।

परि०— इति यदुक्तमिति । 'ईशतज्ज्ञानवेदे'त्यादिग्रन्थेनेति भावः ।

गु०दी०— प्रमितेश्चतुर्थ्या इत्यत्र **प्रमितिनामिकायाः** ।

यादु०— शङ्कते **अस्ति तावदित्यादिना** ।

शे०चं०— यदुक्तमिति । 'ईशतज्ज्ञाने'त्यादिनेति शेषः । **उपसंहरिष्यन्निति** । 'मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचिदि'त्यादिनेति शेषः ।। **नास्त्येवेति** । अनेन मूले चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । ननु 'प्रमाणतोऽन्ये'त्यनेन कथं प्रमाता चेत्युदाहृतागमनिरास इत्यत आह **द्विविधं हीति** ।

स०व्र०— नास्त्येवेति । अनेन चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति ।

।। इति तत्रापि चादौ ज्ञाततायाः विश्वत्रैविध्यभिन्नचतुर्थप्रकारकत्वे प्रमाणाभावापादनम् ।।

* * *

॥ अथ उक्त(ज्ञाततायाः विश्वत्रैविध्यभिन्नचतुर्थप्रकारकत्वे)प्रमाणाभावस्य अनेकप्रकारेण असिद्धिशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

२३० **सु०**— अस्ति तावदर्थज्ञानयोर्विषयविषयिभावनियमः । न चासौ सत्तया कारणत्वेन वा अतिव्याप्तेः, नापि तादात्म्यसारूप्याभ्याम्, असम्भवात्, यत्र ज्ञाने योऽर्थः अवभासते त(त्रासौ)स्यासौ विषय इत्यत्र ससम्यर्थानुपपत्तिः, तस्माद्येन यस्यातिशय उत्पद्यते तस्यासौ विषय इत्यङ्गीकार्यम् । तथा च अर्थस्य विषयत्वसिद्धये ज्ञानजन्योऽर्थगतोऽतिशयः सर्वथा अङ्गीकार्य इति कथं मानाभावः । मैवम् । तथा सत्यतीतानागतयोर्ज्ञानविषयताभावप्रसङ्गात्, न ह्यसति धर्मिणि तत्र धर्मोत्पत्तिः सम्भवति ।

अथ करणसम्बन्धात् तत्र विषयत्वमित्युच्यते तर्हि वर्तमानेऽपि तथा सम्भवान्न ज्ञातता कल्पनीयेति । तदिदमुक्तं **कुत्रचिदिति** । अतीतादिवद्वर्तमानेऽपि नास्तीत्यर्थः ।

किञ्च ज्ञानं स्वविषये ज्ञाततामुपजनयति यत्र क्वचिद्वा, द्वितीयेऽतिप्रसङ्गः, आद्ये ज्ञाततोपजननात्प्रागेव अर्थस्य विषयत्वसिद्धेर्व्यर्थं तत्कल्पनमित्याह **किमेतयेति** ।

अपि च ज्ञाततायामपि ज्ञाततोत्पादोऽङ्गीक्रियते न वा, नेति पक्षे ज्ञानविषयत्वं न स्यात्, आद्ये अनुभवानारूढं ज्ञातताप्रवाहमङ्गीकुर्वाणस्य कल्पनागौरवं स्यादित्याह **कल्पनाया गौरवाच्चेति** ।

अथ ज्ञातता ज्ञाततान्तरमन्तरेणैव विषय इति कल्प्यते, तदाऽपि कल्पनागौरवमेव ।

एतेन 'ज्ञानं स्वविषये किञ्चित्करोति क्रियात्वाद्गमनवदि'त्यनुमानमपि निरस्तम्, ज्ञानमात्रपक्षीकारेऽतीतानागतज्ञातताज्ञानेषु बाधात्, अन्यथा तत्रैव व्यभिचारादिति ।

परि०— ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरेव घटादेर्ज्ञाततावत्त्वे मानमिति शङ्कते **अस्ति तावदिति** । प्रतीतिसमये घटादेः सत्त्वेन वा प्रतीतिं प्रति कारणत्वेन वा विषयविषयिभावनियम उपपद्यत इत्यत आह **अतिव्याप्तेरिति** । ज्ञानहेतुसन्निकर्षादाविति योज्यम् ॥ **असम्भवादिति** । ज्ञानार्थयोरैक्यस्या(सम्भवात्सारू)त्यन्तसारूप्यस्य च बाधाद्यत्किञ्चित्सारूप्यस्यातिप्रसञ्जकत्वादिति भावः ॥ **ससम्यर्थेति** । सामीप्याद्यर्थान्तरस्यात्रायोगेन विषयत्वार्थस्यैव वाच्यतया आत्माश्रयत्वापत्तेरिति

भावः ॥ **करणसम्बन्धादिति** । शक्तिव्याप्तिसंस्काररूपाच्छब्दलिङ्गमनोरूपकरणसम्बन्धादित्यर्थः ॥ **तदापि कल्पनागौरवमेवेति** । ज्ञाततान्यस्थले स्वनिष्ठज्ञाततया, ज्ञाततायां तु स्वेनैवेति द्वैरूप्य-कल्पनादिति भावः ॥ **गमनवदिति** । गमनं यथा गम्ये संयोगरूपं किञ्चित्करोतीत्यर्थः ॥ **अतीतेति** । अतीतमनागतं ज्ञातता च तत्रत्यविषयज्ञानेष्वित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अतीतादिज्ञानान्यज्ञान-पक्षीकार इति भावः ।

गु०दी०— सप्तम्यर्थानुपपत्तिरित्यत्र ज्ञाने इति नाधिकरणसप्तमी ज्ञानस्यार्थाधिकरणत्वायोगात् किन्तु विषयसप्तमीति वक्तव्यम् । तथा च आत्माश्रय इति भावः ।

यादु०— अतिव्याप्तेरिति । चक्षुरादेरपि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ **असम्भवादिति** । अर्थज्ञानयोस्तादात्म्यस्यात्यन्तसारूप्यस्य चासम्भवादित्यर्थः । यथाकथञ्चित्सत्त्वादिना सारूप्यं चातिप्रसङ्गीति भावः ॥ **सप्तम्यर्थेति** । आधारत्वस्यासम्भवाद्विषयत्वमेव सप्तम्यर्थतया वाच्यम् ॥ तत्र च आत्माश्रय इति भावः ॥ **करणसम्बन्धादिति** । स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । तथा च यज्ज्ञानं यत्सन्निकृष्टकरण-जन्यं स तस्य विषय इति नियमात् । अतीतादेश्च स्वज्ञानकरणलिङ्गपरामर्शविषयीभूतलिङ्गव्यापकत्वरूपकरण-सम्बन्धसद्भावाद्विषयत्वोपपत्तिरिति भावः ।

वं०प०— तदापीति । घटादेर्ज्ञाततया विषयत्वम् । ज्ञाततायास्तु ज्ञाततामन्तरेणेति द्वैविध्यकल्पना-दित्यर्थः ॥ **गमनवदिति** । गमनमपि स्वविषये ग्रामादौ गम्यत्वं करोतीति भावः । अतीतानागतयोर्ज्ञाततायाश्च ज्ञानेष्वित्यर्थः । **अन्यथा** पक्षत्वानङ्गीकारे ।

शे०चं०— घटोऽयमिति ज्ञाने घट एव विषयो न पट इति ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावनियमान्यथा-ऽनुपपत्तिरेव ज्ञाततासद्भावे प्रमाणमिति भावेन शङ्कते **अस्ति तावदिति** । अन्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति **न चेत्यादिना** । सत्त्वमपि यत्र क्वचिदभिमतं पुरोदेशे वा । आद्येऽपि यदाकदाचिद्वा ज्ञानकाले वेति विकल्पान् मनसि निधायाद्यं तावन्निराकरोति **अतिव्याप्तेरिति** । सद्भावमात्रस्य सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वप्रत्ययानां सर्वा-र्थालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अतिव्याप्तेरित्यव्याप्तेरप्युपलक्षणम् । तेन ज्ञानकाल इति द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथा सत्यतीतादिविषयस्य निरालम्बनता स्यादिति भावः । तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरम् **अतिव्याप्तेरिति** । घटपटवति भूतले घटज्ञानस्य घटविषयकत्ववत् पटविषयकत्वस्यापातात् । विषयतानियामकस्य पुरोदेशे सद्भावस्य घटवत्पटेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अतीतादिविषयकज्ञानस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्गश्चैवं सति स्यादित्यपि द्रष्ट-व्यम्। कारणत्वमपि यथाकथञ्चिद्वा विषयतया वा । न द्वितीयः । आत्माश्रयत्वापातादित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति **अतिव्याप्तेरिति**। रूपादिज्ञानस्य चक्षुराद्यपि कारणमिति तस्यापि तदालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्। अतीतानागतविषयकत्वं च ज्ञानस्य न स्यात् । अतीतानागतयोरसत्त्वेन कारणत्वानुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

असम्भवादिति । (ज्ञानार्थयोरैक्यस्यात्यन्तसारूप्यस्य च बाधाद्यत्किञ्चित्सारूप्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात्) । भेद-सहिष्णुरभेदस्तादात्म्यं विशेषनित्यद्रव्यातिरिक्तेषु येषु स्थलेषु समवायमाचक्षते वैशेषिकास्तेषु स्थलेषु समवाय-स्थाने तादात्म्यमभिषिच्य व्यवहरन्ति मीमांसकाः । अत एवोक्तं 'विशेषसमवायौ द्वौ नाङ्गीचक्रुः कुमारिला' इति । तस्माज्ज्ञानज्ञेययोरवयवावयविभावाद्यभावान्न तादात्म्यमिति भावः । साकारवादापत्त्या न ज्ञानज्ञेययो-स्तादात्म्यं सम्भवतीत्यप्याहुः । प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण घटज्ञानसारूप्यस्य पटादिसाधारणत्वेन घटज्ञाने घट-स्यैव विषयतायां नियामकत्वस्यासम्भवाद्घटत्वाद्यसाधारणरूपेण तत्सारूप्यस्य च घटतज्ज्ञानयोरप्यभावेन घट-स्यापि तज्ज्ञानविषयत्वाभावप्रसङ्गादिति भावोऽपि द्रष्टव्यः ॥ **समम्यर्थानुपपत्तिरिति** । ज्ञेयस्य ज्ञानानाश्रित-त्वेन अधिकरणत्वस्य दण्डादेर्घटादिकं प्रतीव ज्ञानस्य ज्ञेयं प्रत्यनिमित्तत्वेन निमित्तत्वस्य आत्माश्रयग्रस्ततया विषयित्वस्य च न तदर्थत्वमिति भावः ॥ **येनेति** । ज्ञानजन्यातिशयाधारत्वमेव तन्नियामकमित्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । ज्ञानजन्यज्ञातताधारस्यैव विषयतानियामकत्वेऽतीतानागतयोर्वृष्टिरासीद्वृष्टिर्भविष्यतीत्याद्यनुमितिशब्द-रूपज्ञानविषयत्वं न स्यात् । अतीतानागतयोर्ज्ञानजन्यज्ञातताऽनाधारत्वादित्यर्थः । प्रतियोगित्वादिवदतीतादौ ज्ञातताऽप्यस्त्वित्यतो ज्ञाततावादिना तस्या रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभ्युपगमान्नैवमित्याशयेनाह **न हीति** ।

करणसम्बन्धादिति । अतीतादेः स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टत्वादनुमित्यादिविषयत्वमित्यर्थः । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानं जन्यते स तस्य विषय इत्यनित्यज्ञानविषयत्वस्य प्राक् व्यवस्थापितत्वादतीता-नागतयोश्च स्वज्ञानकरणलिङ्गज्ञानविषयीभूतलिङ्गव्यापकतारूपस्य स्वज्ञानकरणवाक्यज्ञानविषयीभूतपदसमुदाय-वाच्यतारूपस्य च करणसम्बन्धस्य सत्त्वाद्युक्तं स्वज्ञानविषयत्वमिति भावः । एवं तर्हि वर्तमानस्यापि स्वज्ञान-जन्यज्ञाततारूपफलानाधारत्वेऽपि स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टतामात्रेण विषयत्वनियमोपपत्तेर्न ज्ञातता कल्पनीयेति परिहरति **तर्हीति** ॥

अतिप्रसङ्ग इति । घटज्ञाने पटेऽपि ज्ञाततोत्पादप्रसङ्गेन घटवत्पटस्यापि घटज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वा-विशेषेण विषयत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽङ्गीकारेऽपि कथं तन्नियम इति भावः ।

न स्यादिति । ज्ञाततायाः स्वज्ञानजन्यज्ञाततानाधारत्वेन तत्रोक्तविषयतानियामकाभावादिति भावः ॥ **आद्य इति** । ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वेनैव ज्ञातताया अपि स्वज्ञानविषयत्वे तथा सति ज्ञाततानिष्ठायामपि ज्ञाततायामेतन्न्यायप्रसरात् । तत्रतत्राप्येवमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । कल्पनागौरवपदमनवस्थापरम् । ननु बीजाङ्कुरपरम्परावज्ज्ञाततापरम्पराऽपि न दोषमावहतीत्यतः सिद्धविषयत्वाद्बीजाङ्कुरपरम्पराया अदूषणत्वेऽप्यसिद्ध-विषयत्वादेतत्परम्पराया दूषणत्वमेवेति भावेनोक्तम् **अनुभवानारूढेति** ।

अथेति । स्वभावादेवेति शेषः ॥ **कल्पनागौरवमेवेति** । ज्ञाततायां स्वभावो ज्ञानविषयतानियामकः घटादौ ज्ञाततेति प्रयोजकद्वैविध्यात्कल्पनागौरवं त्वत्पक्षे । मत्पक्षे तु सर्वत्र स्वभाव एव प्रयोजक इति प्रयोजकैक्याल्लाघवमित्यर्थः ।

गमनवदिति । यथा देवदत्तसमवेता गमनक्रिया ग्रामरूपे कर्मणि प्राप्तिरूपं फलं जनयति । तथा आत्मसमवेतज्ञानरूपक्रियाऽपि ज्ञानं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **ज्ञानमात्रेति** । द्वितीयं दूषयति **अन्यथेति** ।

वा०र०— ....णाह **सत्त्वमपि यत्र क्वचिदित्यादि** । **सद्भावमात्रस्येति** । तत्तज्ज्ञानविषय-सर्वार्थानां स्वस्वविषयसर्वपदार्थसाधारण्येनेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदिति पाठः । ....उक्तं मनसि निधायाह **भेदसहिष्णुरित्यादि** । अवयवावयविभावादीत्यादिपदेन गुणगुण्यादिभावपरिग्रहः । एवमसम्भवादित्येतत्तादात्म्य-निरासकतया व्याख्याय सारूप्यनिरासकतयापि व्याचष्टे **प्रमेयत्वादीति** । अत्रेति भावोऽपि द्रष्टव्य इति पाठः । **अधिकरणत्वस्येति** । अनेनाधिकरणे सप्तमी न भवतीत्युक्तं भवति । **निमित्तत्वस्येति** । अनेन निमित्तसप्तम्यपि न भवतीत्युक्तं भवति । **आत्माश्रयेति** । विषयलक्षणे विषयप्रवेशादिति भावः । अनेन विषय-सप्तम्यपि न भवतीत्युक्तं भवति । दृक्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिभङ्गीयाष्टमेऽपि संवादीत्यादिन्यायामृतानुसारेणेदम् । **प्राग्व्यवस्थापितत्वादिति** । 'विज्ञातस्यान्यथे'ति जिज्ञासाधिकरणमूल इति शेषः ।

स०व्र०— ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरेव ज्ञाततासद्भावे मानमित्याशङ्कते **अस्ति तावदिति** । **अति-व्याप्तेरिति** । अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । सत्तया विषयविषयिभावे घटवत्पटादेरपि सत्त्वेन ज्ञानविषयत्वापातात् । कारणत्वस्य च घट इवेन्द्रियेऽपि सद्भावेन घटज्ञानस्य इन्द्रियविषयकत्वापातादिति भावः ॥ **असम्भवात्** ज्ञानज्ञेययोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अन्यथा साकारवादापातादिति भावः । **सप्तम्यनुपपत्तिरिति** । न तावदधि-करणत्वं सप्तम्यर्थः । ज्ञेयस्य ज्ञानाश्रितत्वाभावात् नापि निमित्तत्वम् । दण्डादेर्घटं प्रतीव ज्ञानस्य ज्ञेयं प्रत्यनिमित्तत्वात् । विषयत्वमिति वदन् देवानां प्रियत्वादुपेक्षणीय इति सप्तम्यर्थानुपपत्तेरिति भावः । **अतिप्रसङ्ग इति** । घटज्ञानस्य पटेऽपि ज्ञाततोत्पादकत्वापत्तिरित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । किमत्र ज्ञानमात्रं पक्षः, किंवा वर्तमानं ज्ञानमेव । आद्ये आह **ज्ञानमात्रेति** । द्वितीयं दूषयति **अन्यथेति** ।

२३१ **सु०— ननु 'ज्ञातो घटः' 'प्रकटो घटः' इत्यर्थविशेषणतया ज्ञातता प्रत्यक्षमीक्ष्यत, इत्यत आह मयेति ।**

अनु०— मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् । ज्ञानमेव

ज्ञानमेव मयैतज्ज्ञातमिति ज्ञानगोचरम् । क्रिया हि कर्तृस्थैव यदा कर्तृप्राधान्येन व्यवह्रियते तदा कर्तृधर्मतया प्रतीयते, यथा देवदत्तो घटमिच्छति, द्वेष्टीति । यदा तु कर्म-

प्राधान्येन तदा तद्धर्मतया, यथेष्टो, द्विष्ट इति । यदा पुनः स्वप्राधान्येन तदा स्वतन्त्रैव, यथेच्छा द्वेष इति । एवमात्मगतमेव ज्ञानं विषयधर्मतयाऽवभासत इति किमनुपपन्नम् ।

ननु च ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम् । तथा हि । न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयः, तथा सति ज्ञास्यामीत्येव(मेव) स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनः, तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहभाविज्ञानान्तरमस्ति । ततो ज्ञाततालक्षणकार्येणैवानुमातव्यमिति कथं सा नाभ्युपगम्यत इत्यत उक्तं साक्षिगमिति । साक्षिणो नित्यत्वान्नोक्तदोषः । स च स्वप्रकाश इति ।

परि०— ज्ञानगोचरं ज्ञानविषय इत्यर्थः । गोचरशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वेऽपि 'त्रयी न श्रुतिगोचरे'त्यादिप्रयोगात् त्रिलिङ्गत्वमस्तीति साधुत्वं ध्येयमिति भावः ॥ **आत्मगतमेवेति** । परीत्येयमुक्तिः । स्वस्वामिसम्बन्धाभिप्रायेण वा धनीतिवदियमुक्तिः ॥ **न च सहभावीति** । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यायोगादिति भावः । **अनुमातव्यमिति** । घटो ज्ञानविषयः ज्ञातताधारत्वादित्यनुमातव्यमित्यर्थः । **साक्षिगमितीति** । साक्षिविषयो ज्ञानमेवेत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञानं ज्ञातमित्यत्रापि साक्षिगोचरज्ञानान्तरस्वीकारेऽनवस्थेत्यत आह **स चेति** ।

यादु०— न च सहभावीति । सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यनङ्गीकारादिति भावः ॥ **नित्यत्वादिति** । तथा च सहभाविज्ञानान्तरमेव साक्षिरूपं ज्ञानग्राहकं भविष्यतीति भावः । ननु साक्ष्यपि न तावद्बहिरिन्द्रियाणां विषय आन्तरत्वात् । नापि मनसः तस्य साक्ष्यधीनप्रतीतिकत्वेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । नापि साक्ष्यन्तरस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । अतो व्यवसायगतज्ञाततयैव सोऽनुमेय इति साक्ष्यनुमापकतयैव ज्ञाततासिद्धिरित्यत आह **स च स्वप्रकाश इति** ।

वं०प०— ज्ञानमेवेति । मयैतज्ज्ञातमिति ज्ञानगोचरं ज्ञानविषयकं ज्ञानमेव, न ज्ञाततेत्यर्थः । ननु ज्ञानमेव यदि विषयतया प्रतीयते तदाऽहं जानामीति कर्तृभूतात्मनिष्ठत्वेन प्रतीतिः स्यान्न तु ज्ञात इति विषयसम्बन्धित्वेनेत्यत आह **क्रिया हीति** । **स्वप्राधान्येनेति** । क्रियाप्राधान्येनेनेत्यर्थः ॥ **विषयधर्मतयेति** । कर्मप्राधान्येनेत्यर्थः । तथा च कर्मप्राधान्यविवक्षया विषयसम्बन्धित्वेन प्रतीतिर्युज्यत इति भावः । नन्वयं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानेनैव ज्ञानमनुमेयम् । तत्र ज्ञातताऽनङ्गीकारे ज्ञानानुमानं न स्यात् । न च ज्ञानस्यानुव्यवसायरूपज्ञानान्तरेणैव ग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षत्वान्नानुमेयत्वम् । येन तदनुमापकतया ज्ञाततासिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वायोगादित्याशयेन तत्खण्डयति **ननु चेति** । **ज्ञानस्य** अनुव्यवसायरूपज्ञानस्य । **ज्ञानं** उत्तरत्र जायमानम् ॥ **नापीति** । आगामिनो ज्ञानस्य पूर्वभाविज्ञानं विषय इत्यर्थः । नन्विदानीमेव जातं ज्ञानमिदानी-

न्तनज्ञानान्तरस्यैव विषय इत्यत आह **न च सहभावीति** । ग्राह्यज्ञानसमानकालीनमित्यर्थः । सजातीयात्मगुणानां यौगपद्याभावेन सहभाविज्ञानान्तरस्यैवाभावेन तद्ग्राह्यत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ **साक्षिगमिति** । तथा च सहभाविज्ञानान्तरं साक्षिरूपमेवास्तीति तद्ग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षत्वं युक्तं ज्ञानस्येति भावः । सजातीयात्मगुणयौगपद्याभावात् कथं ग्राह्यज्ञानसहभाविज्ञानान्तराङ्गीकार इत्यत आह **साक्षिण इति** । साक्षिरूपं ज्ञानमात्मस्वरूपत्वेन नित्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— ज्ञाततासद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमाशङ्कते **नन्विति** । प्रत्यक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रत्यक्षेणैवानुभूयत इत्यर्थः । इन्द्रियव्यापारानन्तरभाविना ज्ञानेन घटादिलक्षणे विषये प्राकट्यादिपदवेदनीयो ज्ञातताख्यः कश्चिदतिशयो जन्यते । ततश्च ज्ञातो घट इति ज्ञाने विषयविशेषणत्वेन ज्ञाततायाः स्फुरणात्प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु नीलमुत्पलमित्यादौ स्वप्रत्याय्यव्यवच्छेदसमानाधिकरणस्यैव विशिष्टज्ञानहेतुतया विशेषणत्वदर्शनादिहात्मधर्मस्य ज्ञानस्य कथं विषयधर्मत्वेन प्रतीतिरित्यतो न सामानाधिकरण्यव्यवहारमात्रेण धर्माणां धर्मिनिष्ठत्वनियमः । अन्यसमवेतैरिच्छादिभिरपि घटादेः सामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनादिति भावेन तद्धर्मत्वप्रतीतिमुपपादयति **क्रिया हीति** ॥ **आत्मगतमेवेति** । अन्यथा विषयगतमिष्टतादिकमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् । इष्टो घटो द्विष्टो घट इत्यादिप्रत्यक्षेण घटगतेष्टतादेरप्युक्तन्यायेन सिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । ज्ञानसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव ज्ञाततायां मानमित्यभिप्रेत्य तस्य प्रत्यक्षतानिरासपूर्वकमनुमेयतामुत्पादयति **नन्विति** ॥ **न च सहभावीति** । सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यनङ्गीकारादिति भावः । सहभाविसाक्षिरूपज्ञानान्तरविषयत्वादन्यथोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्रोक्तदोषमुद्धरति **साक्षिणो नित्यत्वादिति** ॥ **नोक्तेति** । सहभाविज्ञानान्तरं नास्तीत्युक्तदोषो नेत्यर्थः । ननु साक्षिणोऽपि ज्ञाततालक्षणकार्यैकसमधिगम्यत्वेन कथं तदभावे तत्सिद्धिरित्यत आह **स चेति** । चैतन्यरूपत्वादिति भावः ।

वा०र०— अनुव्याख्याने मूले च **ज्ञानगोचरमितीति** । न तच्छब्दगोचरमित्यादिवट्टीकाकारोपपादितईक्षत्यधिकरणस्थल इवैतद्व्याख्येयमिति न नियतलिङ्गतानुपपत्तिदोषः । मूले **न तावत्पूर्वभाविन इत्यादि** । अयमत्रार्थः । अस्ति तावज्जानामीति प्रत्ययः । ज्ञानं च यदि पूर्वानुभवस्य विषयः । तर्हि तज्ज्ञानविषयकमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञानं ज्ञास्यामीत्याकारकमेवेति न जानामीति प्रत्ययः । आगामिज्ञानविषयत्वे तु अज्ञासिषमित्येव तज्ज्ञानविषयकज्ञानाकारस्य सत्त्वेन जानामीति ज्ञानविषयकज्ञानानुपपत्तिः स्यात् । ततो जानामीति प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या ज्ञाततालिङ्गेन ज्ञानज्ञानमङ्गीकरणीयमिति । **साक्षिणोऽपीति** । ज्ञानत्वादिति शेषः । **व्यापारक्रमानुपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तर इति** । **न सामानाधिकरण्यव्यवहारमात्रेणेति** । स्वप्रत्याय्यव्यवच्छेदेनेति शेषः । इच्छादिभिरित्यनन्तरं स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्येति शेषः । घटादाविति पाठः । घटादेर्व्यावृत्तिव्यवहारेति वा पाठः । न धर्मत्वव्यवहारमात्रेणेति पाठस्तु सुगमः । इच्छादिभिरित्यनन्तरं घटादेर्व्यावृत्तिव्यवहारेति पाठोऽपि ।

स०व्र०— ज्ञाततासद्भावे प्रत्यक्षमाशङ्कते **नन्विति** । ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र मानमित्याह **नन्विति** । सहभाविसाक्षिरूपज्ञानान्तरविषयत्वात् अन्यथोपपत्तिरित्याह **साक्षिण इति** ॥ **ननु साक्षिणा**

सिद्धज्ञानेनेति । तस्यापि ज्ञानस्य सिद्धया भाव्यम् । सा च ज्ञाततालक्षणकार्येणैवेति ज्ञातता स्वीकार्येत्यत आह **स चेति** ।

स०ना०— 'मयैतज्ज्ञानमिति तु साक्षिगमि'ति मूलसुधायां ननु ज्ञातो घट इति ज्ञानं न ज्ञानविशिष्टार्थावगाहि । ज्ञातताभावेन विशेषणीभूतज्ञानज्ञानासम्भवादित्याशयेन शङ्कते **ननु च ज्ञानमिति** । **ज्ञास्यामीत्येव स्यादिति** । ततश्च नेदं ज्ञानं प्रत्यक्षजन्यम् । प्रत्यक्षजन्यज्ञानस्य वर्तमानार्थविषयकत्वेन जानामीत्येवमाकारत्वप्रसङ्गादिति भावः । **अज्ञासिषमित्येव स्यादिति** । ततश्च न प्रत्यक्षजन्यमिति भावः । **अनुमातव्यमिति** । युगपत् ज्ञानद्वयायोगात् न ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यं अपि तु ज्ञाततालक्षणेन लिङ्गेनाज्ञासिषमित्याकारेणानुमेयमिति भावः । एतेन ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे यथा जानामीत्याकारसम्भवः । तथा ज्ञाततालिङ्गेन अनुमेयत्वपक्षेऽपि जानामीत्याकारासम्भवात् अनुमेयत्वाङ्गीकारो व्यर्थ इति परास्तम् । **इत्यत उक्तमिति** । ज्ञातो घट इति ज्ञानस्य साक्षिरूपत्वात् साक्षिणश्च विशेषणीभूतज्ञानग्रहणे सामर्थ्यसद्भावान्न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । साक्षिण नित्यत्वात् जानामीति ज्ञानज्ञानाकारो नानुपपन्न इत्याह **साक्षिणो नित्यत्वादिति** । साक्षिग्रहणाय साक्ष्यन्तराङ्गीकारेऽनवस्था स्यादित्यत आह **स च स्वप्रकाश इतीति** ।

चषकः— **कर्तृधर्मतयेति** । स्वामितासंसर्गेण कर्त्राश्रिततयेत्यर्थः । **तद्धर्मतयेति** । विषयतासंसर्गेण कर्माश्रिततयेत्यर्थः । **स्वतन्त्रा** इतरविशेषणतानापन्ना । ज्ञानातीन्द्रियतामुपगच्छतो भट्टस्य दिशा शङ्कते **नन्विति** ॥ **पूर्वभाविनो ज्ञानस्य** अनुव्यवसायस्य तत्स्थानाभिषिक्तसाक्षिणो वा । **ज्ञानं** विषयिताप्रत्यासत्त्या घटविशेषितज्ञानम् । **ज्ञास्यामीति** । अनुव्यवसायकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपागामित्वविशेषितघटज्ञानविषयकत्वादिति भावः । **न तु जानामीतीति** । घटज्ञानेऽवगाढस्यानुव्यवसायकालीनत्वस्य बाधादिति भावः । **अज्ञासिषमितीति** । 'यमरमनमातां सक् चे'ति योगेनेट्सकोर्विहिततया युक्तोपन्यासः । अनुव्यवसायकालीनध्वंसप्रतियोगित्वरूपतदतीतत्वविशेषितघटज्ञानविषयकत्वादिति भावः । **न च सहभावीति** । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यायोगादिति भावः । **अनुमातव्यमिति** । ज्ञाततालक्षणकार्येण विषयताप्रत्यासत्त्या घटे ज्ञानलक्षणं कारणमनुमेयमित्यर्थः । घटः स्वजनकज्ञानवान् तज्जनितज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानाकारः । **साक्षिगमितीति** । ज्ञानार्थगमेः कर्मसाधनडप्रत्ययान्ततया साक्षिरूपज्ञानेन विषयीक्रियमाणमित्यर्थः ।

॥ इति उक्त(ज्ञाततायाः विश्वत्रैविध्यभिन्नचतुर्थप्रकारकत्वे)प्रमाणाभावापादनस्य अनेकप्रकारेण असिद्धिशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ इति अर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्यसमाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नविश्वत्रैविध्यभङ्गशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया उपपादनम् ॥

* * *

 सु०— अनुपलम्भबाधिता च ज्ञाततेत्याह ततोऽन्येति ।

अनु०— ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते ।

प्रथमज्ञाने हि शुद्ध एवार्थो ज्ञायते न ज्ञातताविशिष्टः, तदानीं तस्या अजातत्वात् । तामुत्पाद्य पुनस्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति पक्षे विरम्यव्यापारप्रसङ्गात् । न च प्रथमज्ञान-विषयीकृतादधिकोऽर्थ उत्तरज्ञानेषु चकास्ति । ज्ञात इत्यत्र तु ज्ञानं विषय इत्युक्तमेवेति ।

परि०— अनुपलम्भबाधिता चेत्युक्तं ज्ञाततागोचरज्ञानासम्भवेनोपपादयति **प्रथमेति** । अयं घट इति प्रथमज्ञानानन्तरं पुनर्घटोऽयमिति ज्ञायमाने द्वितीयज्ञाने भासत इत्यत आह **न चेति** ।

वं०प०— ननु कथं न चकास्ति । ज्ञातो घट इत्यत्र प्रथमज्ञानविषयीकृतादर्थादधिकस्य भानात्तस्या एव ज्ञाततात्वादित्यत आह **ज्ञात इत्यत्र त्विति** ।

शे०चं०— ज्ञाततायाः प्रत्यक्षत्वं वदतः किं प्रथमज्ञाने ज्ञातता भासत इत्यभिमतम्, किंवा द्वितीया-दिज्ञानेष्वथवा ज्ञातो घट इत्यादाविति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रथमज्ञाने हीति** । ननु च ज्ञानमादौ केवलमर्थं विषयीकृत्य तत्र ज्ञाततामुत्पाद्य पश्चात्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति ज्ञाततासद्भावे प्रथमज्ञानमेव मान-मित्यत आह **तामिति** ॥ **विरम्येति** । न चोभयशक्तियुक्तस्यापि पुरुषस्यैकानन्तरमन्यकार्यस्येवोभयविषयी-करणशक्तियुक्तस्यापि प्रत्यक्षस्य विरम्य व्यापारः किन्न स्यादिति वाच्यम् । पुरुषस्य चेतनत्वात् तदिच्छाक्रमेण कार्यक्रमसम्भवेऽपि बुद्धेरचेतनत्वेन विरम्यव्यापारानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याशयात् । यद्वा, क्षणभङ्गिन्या बुद्धेः प्रथमं वस्तुमात्रबोधकत्वमनन्तरं तत्र ज्ञाततोत्पादकत्वं पश्चात्तद्विशिष्टवस्तुबोधकत्वमिति व्यापारक्रमानुपपत्ते-रित्यर्थः । न च क्षणमात्रवृत्तित्वं न क्षणिकत्वं ब्रूमो येन व्यापारक्रमो नोपपद्येत । किन्त्वाशुतरविनाशित्वमिति युज्यत एव व्यापारक्रम इति वाच्यम् । तत्पक्षेऽपि जन्मातिरिक्तव्यापाराभावेन जाताया बुद्धेर्व्यापारक्रमानुपपत्ते-रित्यन्यत्र विस्तरः । न द्वितीय इत्याह **न चेति** ॥ **उत्तरज्ञानेषु** अयं घटोऽयं पट इत्येवंरूपेषु । नान्त्य इत्याह **ज्ञात इत्यत्रेति** । मयैतज्ज्ञातमित्यादिना ज्ञानमेव ज्ञातो घट इत्यादिज्ञानविषयीभूतं न तु ज्ञाततेति पूर्वमुक्त-मित्यर्थः ।

स०व्र०— ज्ञातता प्रत्यक्षतो दृश्यत इति वदता किं प्रथमज्ञाने ज्ञातता भासते, उत द्वितीयादिज्ञाने, किंवा ज्ञातो घट इत्यादाविति विकल्प्य प्रथमं दूषयति **प्रथमज्ञाने हीति** । ननु ज्ञानमादौ केवलमर्थं विषयीकृत्य तत्र ज्ञाततामुत्पाद्य पुनस्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति ज्ञाततासद्भावे प्रथमज्ञानमेव मानमित्यत आह **तामुत्पा-द्येति** । ज्ञानस्याचेतनत्वेन विरम्यव्यापारानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीय इत्याह **न चेति** । नान्त्य इत्याह **ज्ञात**

इत्यत्रेति । मयैतद् ज्ञातम् इत्यादिना ज्ञानमेव घटो ज्ञात इत्यादिज्ञानविषयीभूतं न तु ज्ञाततेति पूर्वमुक्तमिति भावः ।

चषकः— **ज्ञायते** विषयीक्रियते । **विरम्यव्यापारेति** । विश्रान्तिपूर्वकव्यापारेत्यर्थः ।

* * *

।। अथ मानमातृप्रमेयात्मकविश्वत्रैविध्यस्याबाध्यताया उपसंहारः ।।

।। अथ तथाच यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषणार्थमुक्तस्य 'तत्र प्रमाणाभावस्य' उपसंहारः ।।

२३३ **सु०**— इदानीं 'ईशतज्ज्ञाने'त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **मानेति** ।

अनु०— मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित् ।

तत्तस्मान्मानादिभेदेन त्रिविधमेव विश्वं, तस्य **क्वचिदप्युच्छित्तिर्बाधो ना(स्ती)स्त्ये-** वेत्यर्थः ।

।। इति मानमातृप्रमेयात्मकविश्वत्रैविध्यस्याबाध्यताया उपसंहारः ।।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे अनुमानप्रमाणाभावकथनवेलायामुक्तस्य प्रमाणप्रमेयप्रमातृभिन्नत्रिविधविश्वस्याबाध्यताया सोपपत्तिक उपसंहारः ।।

।। इति यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषणार्थमुक्तस्य 'तत्र प्रमाणाभावस्य' उपसंहारः ।।

।। इति विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे प्रमाणाभावः ।।

।। इति सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये कथितस्य विश्वभ्रान्तिकल्पितत्वस्य दूषणम् ।।

* * *

।। अथ स्वप्नमिथ्यात्वदूषणे हेत्वन्तरम् ।।

।। अथ तत्र स्वाप्नानामपि मानमातृप्रमेयाणां कदापि बाधादर्शनम् ।।

२३४ **सु०**— प्रकृत(मनुस)मुपसंहरन् स्वप्नस्य मिथ्यात्वं हेत्वन्तरेण दूषयति **स्वाप्ना-मपीति** ।

अनु०— स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् ।

चः हेतौ । यस्मात्स्वाप्नानामप्ये(ते)षां मानमातृप्रमेयाणां **क्वचित्काले न बाधो दृश्यते** 'अतः स्वप्नो मिथ्या नैवे'ति सम्बन्धः । न केवलं बाह्यप्रपञ्च इत्यपेरर्थः ।

स्वप्नादुत्थितस्य नात्र गजोऽभूदित्यादिना बाधदर्शनात् कथमेतदित्यत आह **जाग्रत्त्व-मात्रमिति** ।

जाग्रत्त्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ।
अतो मिथ्या न च स्वप्नो

अन्यथा अविद्यमानत्वेन । व्याख्यातप्रायमेतत् ।

यत्तूक्तं रथोऽयमित्यादि, तत्परिणामितामावेदयति, न बाधमिति वक्ष्यते ।

'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिस्तु तत्प्रागभावम् ।

परि०— यत्तूक्तमिति । अपव्याख्यानसिद्धान्तानुवादप्रस्तावे 'रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यत' इत्यादि यदुक्तमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तथे'त्येतद्व्याख्यावसर एवेति भावः । 'स्पष्टं चाभावं स्वप्ने रथादीनां श्रावयती'त्यादिनोक्तं निराह **न तत्र रथा इति** ।

गु०दी०— नात्र गजोऽभूदिति मन्दाशङ्कैव । जाग्रद्दशायामत्रेत्यधिकरणतया प्रतीयमानभूतले निषिध्यमानो गजो जाग्रद्गज एव । स च स्वप्नदशायां नाभूच्चेत् स्वाप्नगजस्य का हानिः । अन्तर्मनसि दृष्टः सूक्ष्मो वासनामयो गजोऽपि नाभूदिति न कस्यापि बाधः इति । गोत्वादिकमपि गोनिष्ठासाधारणजातित्वादिना व्यावृत्तम्, न तु स्वभावेन । तत्र तार्किकास्तु विशेषं व्यावर्तकविशेषान्तररहितं स्वधर्मिपरमाणुसदृशपरमाण्वन्तरेष्वननुगतं एकैकस्मिन् परमाणावेव वर्तमानमन्त्यव्यावर्तकमाहुः । मीमांसकास्तु एकैकस्मिन् परमाणुस्वरूपगतस्वभावापरपर्यायं स्वरूपत्वमेव स्वधर्मिपरमाणुस्वरूपसदृशपरमाण्वन्तरस्वरूपेष्वननुगतं एकैकस्मिन् परमाणुस्वरूप एव वर्तमानमन्त्यव्यावर्तकमाहुः । अतः विशेषस्यैव यथा न सामान्यता तथा स्वरूपत्वस्यापि न सामान्यतेति भाष्यकृतोऽभिसन्धिः । यदवादि टीकाकारः **अनुगतेरनुगताधारतायाश्चाभावादिति** ।

यादु०— व्याख्यातप्रायमिति । 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव ही'त्येतद्व्याख्यानेनेति शेषः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'ईशेच्छयाऽन्तर्दधति व्यज्यते च पुनस्तये'त्यत्रेति शेषः ।

शे०चं०— स्वप्नमिथ्यात्वदूषणस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति **प्रकृतमिति** । तन्मिथ्यात्वस्य पूर्वमेव दूषितत्वात् पुनस्तद्दूषणे पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति **हेत्वन्तरेणेति** । पूर्वं त्वप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वाभ्यां तद्दूषितमिति भावः ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव ही'त्येतद्वाक्यव्याख्यानेनैवैतदपि व्याख्यातप्राय-मित्यर्थः । यदुक्तं 'स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोऽयमिति कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यत' इति तदनूद्य दूषयति **यत्तूक्तमिति** ॥ **वक्ष्यत इति** । 'ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तये'त्यादिनेति शेषः । अत एवैतेन परकीयबाधकथनमपि निरस्तमिति तत्र वक्ष्यतीति द्रष्ट-व्यम् । ननु 'न तत्र रथा न रथयोगा' इत्यादिः श्रौतो बाधः स्वाप्नपदार्थमिथ्यात्वावेदकोऽस्त्येवेति कथं तदभाव इत्यत आह **न तत्रेति** ॥ **प्रागभावमिति** । न तु सर्वथाऽभावमित्यर्थः । अन्यथा 'अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत' इत्युत्तरवाक्यविरोधापातादिति भावः ।

वा०र०— **वक्ष्याम** इत्यस्येशेच्छयेत्यनुव्याख्याभिप्रायकतया स्वीयं व्याख्यानं संवादयति **अत एवैतेनेति** । प्रागभावमित्यनन्तरं आवेदयतीत्यनुवर्तत इति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ।

स०व्र०— **व्याख्यातप्रायमेतदिति** । 'भ्रान्तिर्जाग्रत्वमेव ही'त्येतद्व्याख्यानेनैव तदपि व्याख्यातप्राय-मित्यर्थः । 'यदुक्तं स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्तीति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोऽयमिति कदाचि-त्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन तु मनुष्यः सम्पद्यत' इति । तदनूद्य दूषयति **यत्तूक्तमिति** ।

॥ इति स्वाप्नानामपि मानमातृप्रमेयाणां कदापि बाधादर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वस्य भ्रमसिद्धत्वे बाधितत्वे च मिथ्यात्वमवर्जनीयम् इत्यापादनस्य निरसनम् ॥
॥ अथ भ्रमबाधविषयत्वयोरारोपाधिष्ठाननिषेधाधिकरणत्वाभ्यां साधारण्येनापि वा मिथ्यात्वसाधनायोगः ॥

२३५ सु०— **ननु स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वं यदि भ्रमसिद्धं बाधितं च तदा तेषां मिथ्या-त्वमवर्जनीयम् । 'स्वाप्नगजादयो मिथ्या भ्रमविषयत्वाद्बाधविषयत्वाच्च शुक्तिरजतवदि'त्यनु-मानादिति चेत्किमिदं भ्रमविषयत्वमारोप्यतया वाऽऽरोपाधिष्ठानतया वा साधारणं वा, तथा बाधविषयत्वमपि किन्निषेध्यतया उत निषेधाधिकरणतया अथ साधारणम् । उभयत्रापि द्वितीयतृतीययोर्दोषमाह जाग्रद्वदिति ।**

अनु०— **जाग्रद्वत्**

जाग्रता दृष्टं शुक्त्यादिकं यथा तथेत्यर्थः । यथा शुक्तिकादेरारोपबाधाधिष्ठानत्वेऽपि न मिथ्यात्वं तथा स्वाप्नानामपीत्यनैकान्त्यमित्यर्थः ।

ननु जागरोपलब्धस्य शुक्त्यादेरप्यनेनैव हेतुना मिथ्यात्वमस्माकं सिषाधयिषितमेवेति कथं तत्रानैकान्तिकत्वमित्यत आह जाग्रदिति ।

जाग्रदेव च ।

आत्मवत्

एवं तर्हि जाग्रत्स्वप्नश्चात्मवन्नैव मिथ्येत्यर्थः ।

परि०— अनेनैव हेतुनेति । 'स्वाप्नगजादयो मिथ्ये'त्यादिना प्रागुक्तहेतुभ्यामित्यर्थः । **व्याख्यातप्रायमेतदिति** । अत्रैव प्रकरणे 'भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि' इति पूर्वोक्तानुव्याख्यानेन इदं व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ।

गु०दी०— जाग्रदेव चेत्यत्र अतो मिथ्या न च स्वप्नः इत्युक्तः स्वप्नः जाग्रच्चात्मवत् मिथ्या नैवेति पूर्ववृत्त्या योजना ।

वं०प०— भ्रमविषयत्वादिति । जाग्रत्त्वकारकभ्रमविषयत्वादित्यर्थः ॥ **बाधविषयत्वादिति** । 'अत्रेदं नास्तीति बाधावधित्वादित्यर्थः । बाधाधिष्ठानत्वं नामात्रेदं नास्तीति निषेधाधिकरणत्वं ज्ञेयम् ॥ **शुक्त्यादेरपीति** । तथा च स्वाप्नगजादिकं जाग्रद्दृष्टं शुक्त्यादिकं चेत्युभयं पक्षीकृत्य भ्रमविषयत्वेनैव हेतुना मिथ्यात्वं साध्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— साधारणमिति । अविवक्षितविशेषं भ्रमविषयत्वमात्रमित्यर्थः । **जाग्रता दृष्टमिति** । अनेन जाग्रता दृष्टत्वाज्जाग्रच्छब्दः शुक्त्यादौ लाक्षणिक इति सूचितं भवति । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह **यथेति** ।

चषकः— आरोप्यतया वेति । आरोपनिरूपितप्रकारतारूपं तन्निरूपितविशेष्यतारूपं तन्निरूपित-विषयतात्वावच्छिन्नं वेत्यर्थः । **निषेध्यतयेत्यादि** । अधिष्ठानवृत्तिविशेष्यतानिरूपितनिषेधवृत्तिविषयतानिरूपित-प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतारूपं तादृशविशेष्यतारूपबाधग्रहनिरूपितविषयतावच्छिन्नरूपं वेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य विवरणम् ॥

॥ अथ 'क्षणिकोऽहम्' इत्यादौ भ्रमगोचरे आत्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः 'न क्षणिकोऽहं स्थिर एव' इत्यादौ बाधगोचरे चाप्यात्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः ॥

२३६ सु०— तद्विवृणोति **क्वचिदिति** ।

अनु०— क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ।
एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा ।

क्षणिकोऽहमित्यादि **भ्रमगोचरः** । उपलक्षणं चैतत् । न क्षणिकोऽहं स्थिर एवेति बाधगोचरश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वप्ने जागरिते तथेति । तत्रोपलब्धाः पदार्था अपि न मिथ्येत्यर्थः । उभयपक्षी-कारेणानुमा(नेऽप्या)नस्यात्मनि व्यभिचारोऽपरिहार्य इति ।

ननु क्षणिकत्वादिना प्रतिपन्न आत्माऽपि मिथ्येति कथं तत्र व्यभिचार इति चेत् । किं क्षणिकत्वादेरारोपितस्य मिथ्यात्वादेवमुच्यते उत आत्मस्वरूपस्यैव । द्वितीये त्वप-सिद्धान्तः स्फुट एव । आद्यमाशङ्क्य दूषयति **यदीति** ।

यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ।

एवं तर्ह्यारोपिताकारस्य मिथ्यात्वं साध्यमित्युक्तं स्यात् । तथा च सिद्धसाधनत्वं जाग्रत्स्वप्नावगतार्थेष्वारोपिताकाराणां मिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् ।

परि०— 'स्वप्ने जागरिते तथे'त्युक्तेस्तात्पर्यमाह **उभयपक्षीकारेणेति** । स्वाप्नमात्रपक्षीकारे जागरितशुक्त्यादौ भ्रान्तिविषयत्वाविषयत्वादिहेतोर्व्यभिचार उक्तः । स्वाप्नजागरितोभयपदार्थपक्षीकारे-णोक्तहेतुना मिथ्यात्वसाधने तु न व्यभिचार इति शङ्कानिरासाय 'एतावता न मिथ्याऽसावि'-त्यु(क्ति)क्तेरिति भावः ।

गु०दी०— **अद्राक्षमेवाहं गजमित्यत्र** स्वप्ने गजादिकमद्राक्षमेव तत्तथैव । नेदानीं गजः, नाभूदत्र गजः इत्यादिबाधस्य जाग्रद्गजविषयकत्वेन तदविषयत्वादित्यर्थः ।

यादु०— फलितमाह **उभयपक्षीकारेणेति** । स्वाप्नगजादेर्जाग्रद्दृष्टशुक्त्यादेश्च पक्षीकारेणेत्यर्थः ।

वं०प०— किमनेनोक्तानुमाने दूषणमुक्तमित्यत आह **उभयेति** । उक्तविधाऽऽरोप्यतया निषेध्यतया च भ्रान्तिविषयरूपा । उभयविधं स्वाप्नं जाग्रत्सम्बन्धिशुक्त्यादि चेत्यर्थः । भ्रान्तिविषयत्वादीत्यत्रादिपदेन बाधविषयत्वं ग्राह्यम् ।

शे०चं०— क्वचिदात्मा चेत्यत्र ग्रन्थे भ्रमविषयत्वस्यात्मन्यनैकान्त्योक्तावपि बाधविषयत्वस्य तदनुक्तेर्नात्मनि हेतुद्वयसत्त्वप्रतिपादनपरपूर्वग्रन्थविवरणरूपत्वमस्येत्यत आह **उपलक्षणं चैतदिति** । 'जाग्रदेव चात्मवदि'त्यादिना किं पूर्वानुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तदाह **उभयेति** । स्वाप्नगजादेर्जाग्रद्दृष्टशुक्त्यादेश्च पक्षीकारेणेत्यर्थः ॥ **स्फुट एवेति** । ततश्च न मूले तद्दूषणप्रयुक्तन्यूनतेति भावः । अत्रापीति मूलेन किमाद्यपक्षे दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तन्निष्कृष्य दर्शयन्नेव फलितदोषोपदर्शनपूर्वकं तदुपपादकतया मूलं योजयति **एवं तर्हीत्यादिना** ।

॥ इति 'क्षणिकोऽहम्' इत्यादौ भ्रमगोचरे आत्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः 'न क्षणिकोऽहं स्थिर एव' इत्यादौ बाधगोचरे चाप्यात्मवत् मिथ्यात्वसाधनायोगः ॥

॥ इति भ्रमबाधविषयत्वयोरारोपाधिष्ठाननिषेधाधिकरणत्वाभ्यां साधारण्येनापि वा मिथ्यात्वसाधनायोगः ॥

॥ इति उक्तार्थस्य विवरणञ्च ॥

* * *

॥ अथ भ्रमबाधविषयत्वयोरारोप्यनिषेध्यत्वाभ्याञ्चापि मिथ्यात्वसाधनायोगः ॥

॥ अथ तत्र अबाधितानुवृत्तेः स्वाप्नादेर्भ्रान्तत्वाभावः ॥

२३७ **सु०**— आरोप्यतया निषेध्यतया वा भ्रान्तिबाधविषयत्वं हेतुरिति आद्यपक्षे दोषमाह **अबाधितेति** ।

अनु०— अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वाप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ।

जाग्रत्त्वादेः रजतत्वादेश्च बाधादुत्तरमप्यबाधितत्वेन गजादेः **शुक्त्यादेश्चानुवृत्तेः स्वप्नादेरुक्तविधा भ्रान्तता** बाध्यता च **कुतः** । तथाच स्वरूपासिद्धिः । यथा खलु बाधोत्तरकालमप्यनुवर्तमान आत्मा नारोप्यो नापि बाध्यः, तथा स्वप्नजागरावपि, तयोरप्यद्राक्षमेवाहं गजमित्याद्यनुवृत्तेरिति ।

शे०चं०— ननु गजादेः शुक्त्यादेश्च बाधोत्तरकालमनुवृत्तिरेवासिद्धा । अस्तु वा सा तथाऽप्यनुवृत्तस्यापि तस्यारोप्यतया निषेध्यतया च भ्रान्तिबाधविषयत्वमेव भविष्यतीति कथमसिद्धिरित्यत एवं तर्हि बाधोत्तरकालमात्मनोऽपि नानुवृत्तिः स्यात् । अनुवृत्तावप्यारोप्यतया निषेध्यतया वा भ्रान्तिबाधविषयत्वमेवेति नानैकान्त्यपरिहारोऽपीत्याशयेनाह **यथा खल्विति** ।

वा०र०— बाधोत्तरकालमात्मनोऽपीति पाठः ।

।। इति अबाधितानुवृत्तेः स्वाप्नादेर्भ्रान्तत्वाभावः ।।

।। इति भ्रमबाधविषयत्वयोरारोप्यनिषेध्यत्वाभ्याञ्चापि मिथ्यात्वसाधनायोगः ।।

* * *

।। अथ अनुकूलप्रमाणाभावात्प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नम् ।।

२३८ **सु०**— अनुकूलप्रमाणाभावात् प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नमित्याह **न चेति** ।

अनु०— न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ।
अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत् ।

विश्वमित्युभयविधं विवक्षितम् । **भ्रान्तत्वे** मिथ्यात्वे ।

यद्वा भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुद्वयस्यासिद्धिं प्रकारान्तरेण साधयितुमिदं वाक्यम् । **'भ्रान्तत्वे'** इ(मि)ति बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणम् । यतस्तस्मादित्युपस्कर्तव्यम् । **तद्भ्रान्तता** तस्य द्विविधस्यापि विश्वस्य भ्रान्तिविषयता ।

शे०चं०— 'स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुत' इति भ्रमविषयत्वादेरसिद्धिकथनात् तेन पौनरुक्त्यमुत्तरग्रन्थस्याशङ्क्य परिहरति **अनुकूलेति** । **उभयविधमिति** । स्वप्नोपलब्धं रथादि, जाग्रद्दृष्टं शुक्त्यादि च उभयविधमित्यर्थः । भ्रान्तत्व इत्यस्य मिथ्यात्व इत्यर्थकत्वं 'भ्रान्तता कुतः' । 'किञ्च भ्रान्तत्ववादी'त्यादिपूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भविरुद्धम् । सन्दर्भेण भ्रमविषयत्वार्थकताया एव लाभादिति पूर्वत्रापरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । तर्हि पूर्वेण पौनरुक्त्यमित्यत आह **प्रकारान्तरेणेति** । ननु चात्र भ्रान्तिविषयत्वस्य प्रकारान्तरेणासिद्धिवर्णनेऽपि बाध्यत्वस्य

तदवर्णनात् कथं हेतुद्वयस्यापि प्रकारान्तरेणासिद्धिसाधकत्वेनास्य अवतार इत्यतोऽत्र ग्रन्थे बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणमिति** ।

।। इति अनुकूलप्रमाणाभावात्प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नम् ।।

।। इति स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वस्य भ्रमसिद्धत्वे बाधितत्वे च मिथ्यात्वमवर्जनीयम् इत्यापादनस्य निरसनम् ।।

* * *

।। अथ दृश्यत्वादिहेतुनाऽपि स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वसाधनानुपपत्तिः ।।

२३९ **सु०**— दृश्यत्वादिहेतुना स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वादिसाधनात् कथमसिद्धिरित्याशङ्कां परिहर्तुं भ्रान्तत्वं प्रकारान्तरेण दूषयति **किञ्चेति** ।

अनु०— किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ।।
अङ्गीकरोति नियतं

भ्रान्तत्ववादी दृश्यत्वादिना द्विविधस्यापि विश्वस्य भ्रान्तत्वादिकं (सा त्वं) साधयन् । **स्वमतस्येति** । स्वप्रतिज्ञार्थस्य ।। **नियतमिति** । अन्यथा तत्रानैकान्त्यापत्तेरिति भावः ।

न केवलं परेण स्वव्याप्तिसिद्धये स्वप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादिकमङ्गीकरणीयम् । किन्तु वयमपि तदङ्गीकुर्म इत्याह **तत्रेति** ।

तत्र सम्प्रतिपन्नता ।
वादिनोः

परप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादौ **वादिनोः** वादिप्रतिवादिनोः ।

एतच्च वक्ष्यमाणानुमानस्यान्यतरासिद्धिनिरासार्थमिति बोद्धव्यम् ।

ततः किमित्यत आह **तेन चेति** ।

तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति ।

न केवलमुक्तप्रमाणैः किन्तु विश्वभ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तत्वादिहेतुना च **विश्वमभ्रान्तमेव** तथाऽबाध्यमेव **भविष्यति** । तत्र व्याप्तिं सूचयति **भ्रान्तत्वेति** ।

भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता ।

तदेतौ प्रयोगौ भवतः । विश्वमभ्रान्तं भ्रान्तभ्रान्तत्वात् । तथा विश्वमबाध्यं बाध्यबाध्यत्वात्, आत्मवदिति ।

परि०— वक्ष्यमाणेति । तेन चेत्यत्रेति भावः ॥ **उक्तप्रमाणैरिति** । 'एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधत' इत्यादौ 'सत्यत्वमक्षजप्राप्तमि'त्यत्र चोक्तप्रमाणैरित्यर्थः ।

वं०प०— उभयोर्वादित्वाभावादाह **वादिनोरिति** ।

शे०चं०— भ्रान्तत्वादिसाधनादिति । भ्रमविषयत्वादिसाधनादित्यर्थः । **स्वप्रतिज्ञार्थस्येति** । द्विविधविश्वभ्रान्तत्वादेरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । द्विविधविश्वभ्रान्तत्वादेर्दृश्यत्वादिमत्त्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्यभावात् । अदृश्यत्वे च अनुमानवैयर्थ्यं तस्य साध्यज्ञप्त्यर्थत्वात् । अजडत्वादौ च अपसिद्धान्तापातादित्यर्थः । ननु भ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तत्वस्योभयवादिसम्मतताकथनस्य कः प्रकृते उपयोग इत्यत आह **एतच्चेति** ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'तेन चाभ्रान्तमि'त्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **तदेतौ प्रयोगाविति** । न च उभयत्राप्यात्मत्वमुपाधिः । अभ्रान्तत्वाबाध्यत्वरूपसाध्यद्वयवत्यात्मनि तस्य सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वादुक्तसाधनद्वयवति पक्षे चासत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्चेति वाच्यम् । अभ्रान्तत्वमबाध्यत्वं वा विना तद्विरुद्धस्य भ्रान्तत्वस्य बाध्यत्वस्य च भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च व्याघातवदज्ञातृत्वादिरूपस्यानात्मत्वस्य भ्रान्तत्वं बाध्यत्वं वा विना व्याघाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वादित्याशयात् ।

वा०र०— अन्यथा तत्रानैकान्त्यापत्तेरित्येतन्मूलमुपलक्षणम् । अपसिद्धान्तश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यमिति मूलयोजनां मनसि निधाय कुतोऽत्रोपलक्षणाश्रयणमभिप्रेतमित्यतो व्यभिचाराभावार्थं स्वप्रतिज्ञातार्थे हेतुरेव नास्तीति वदन्तं प्रति दूषणान्तरोपलक्षणस्यावश्यकत्वादिति भावेनानैकान्त्यं व्याकुर्वन्नेव हेत्वभावशङ्कासूचनपूर्वकं हेतुत्रयाभावपक्षे एकस्यैव दूषणस्याप्रसङ्गाद्व्यवस्थया दूषणद्वयं अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्व इति शून्याधिकरणानुव्याख्यानमूलानुसारेण स्वयं दर्शयति **अदृश्यत्वे चेत्यादिना** । असाध्यत्वाद्यापत्तिरेव तत्त्वोद्योतटीकायामुक्तत्वेऽप्यदृश्यत्वे च अनुमानवैयर्थ्यमित्येतन्न्यायामृतानुसारेणानुमानवैयर्थ्यमित्येवोक्तम् । तदुक्तरीत्यैव च हेतुरभिहितः **तस्य साध्येति** । शून्याधिकरणोक्तरीत्या तु अपसिद्धान्ताभिधानमिति ज्ञातव्यम् । जगच्च सत्यं स्यादात्मवत् । न च आत्मत्वमुपाधिरिति सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गीयन्यायामृतानुसारेण उपाधिमाशङ्क्य निराकरोति **न च उभयत्राप्यात्मत्वमित्यादि** ।

स०व्र०— ननु भ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तित्वस्योभयवादिसम्मतत्वकथनमसङ्गतमित्यत आह **एतच्चेति । तदेतौ प्रयोगौ भवत** इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानुमानस्येत्यर्थः ।

चषकः— **भ्रान्तभ्रान्तत्वादिति** । कर्मसाधननिष्ठान्तेन भावप्रत्ययान्तस्य कर्मधारयस्तत्प्रकृतिकहेतु-विभक्तिः समभिव्याहृतहेतुविभक्त्यन्तरमपि तादृशकृत्यान्तेन तदन्तस्य कर्मधारये तत्प्रकृतिकमवसेयम् ।

।। इति दृश्यत्वादिहेतुनाऽपि स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वसाधनानुपपत्तिः ।।

* * *

।। अथ स्वप्नजागरप्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकमतस्याशेषदोषदुष्टत्वाद्बुभूषुभिर्हेयत्वम् ।।

२४० **सु०**— अपव्याख्यानदूषणस्य प्रयोजनमाह **अशेषेति** ।

अनु०— अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ।

तन्मतमिति । स्वाप्नजागरप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्मतम् ।

।। इति स्वप्नजागरप्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकमतस्याशेषदोषदुष्टत्वाद्बुभूषुभिर्हेयत्वम् ।।
।। इति स्वप्नमिथ्यात्वदूषणे हेत्वन्तरम् ।।

* * *

।। अथ दुर्घटत्वस्य भूषणत्वमङ्गीकुर्वतां तन्मतस्योपादानताप्रसक्तेरप्यभावाद्धेयताव्युत्पादनस्योपसंहारः ।।

२४१ **सु०**— स्यादेतत् । विश्वस्य भ्रान्तत्वादिकमिवाभ्रान्तत्वादिकमपि मिथ्या किन्न स्यात् । न चैतदघटितं दुर्घटत्वस्य भूषणत्वादित्याशङ्कां परिहरन् मन्दमेतदस्मदीयं तन्मत-हेयताव्युत्पादनमुपादानप्रसक्तेरभावादिति सोल्लुण्ठमाह **येनेति** ।

अनु०— येन स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा ।
भ्रान्तित्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ।
उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति ।

भ्रान्तित्वात् भ्रान्तिविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । **दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्** भूषणत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्च । **केवलमुन्मत्तोऽपि** साक्षादुन्मत्तोऽपि न पुनरुन्मत्तकबीजाद्यदनेनोन्मत्तः ।

न ह्युन्मत्तः स्वमतं भ्रान्तं दुर्घटं चेति स्वयमेव मन्यते । तर्हि कथं लोके प्रवृत्तमित्यत आह **ईशेति** ।

ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ।

महोन्मत्तैरिति हेत्वन्तरम् ।

परि०— मन्दमिति । अनुचितमित्यर्थः । सामर्थ्यविषयक इत्युक्तं ने(समर्थदूषणविषयो ने)त्यर्थः । **सोल्लुण्ठं** सोपहासम् । विनोदसममित्यर्थः ।

यादु०— भूषणत्वादिति । केनापि प्रकारेण निर्वक्तुमशक्यत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्यैव प्राप्तत्वादिति भावः ॥ **सोल्लुण्ठमिति** । सोपहासमित्यर्थः ।

वं०प०— मिथ्या किं न स्यादिति । धर्मिण एवाभावादिति भावः ॥ **न चेति** । परस्परविरुद्धयोरिति न्यायविरोधादिति भावः ।

शे०चं०— न चैतदघटितमिति । भ्रान्तत्वाभ्रान्तत्वयोर्बाध्यत्वाबाध्यत्वयोश्च परस्परविरुद्धतयैकस्याभावेऽन्यस्य सत्यत्वनियमेनोभयमिथ्यात्वमघटितमित्यर्थः । परमार्थसतो हि दुर्घटत्वं बाधकम् । नारोपितस्य प्रत्युत भूषणमेव । अन्यथाऽऽरोपितत्वानुपपत्तेरित्याशयेन परिहरति **दुर्घटत्वस्येति** । **सोल्लुण्ठमिति** । सोपहासमित्यर्थः । नन्वयमप्युन्मत्तकबीजाद्यदनेनैवोन्मत्तोऽस्तु किं साक्षादुन्मत्तत्वकल्पनयेत्यतस्तदुपपादयति **न हीति** । मूले ईशशक्तेरित्येतावतोक्तशङ्कापरिहारसिद्धेर्महोन्मत्तैरित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति **महोन्मत्तैरिति** ।

॥ इति दुर्घटत्वस्य भूषणत्वमङ्गीकुर्वतां तन्मतस्योपादानताप्रसक्तेरप्यभावाद्धेयताव्युत्पादनस्योपसंहारः ॥

॥ इति अन्यकृतस्य एतेषां सूत्राणां व्याख्यानस्य अनुपपन्नता ॥

* * *

।। अथ सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानहेयताव्युत्पादनस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वहेतुनाऽसङ्गतिपरिहार इत्याशयेन स्वमतोक्तसूत्रार्थविवरणम् ।।

२४२ **सु०—** सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्य अपव्याख्यानस्य हेयताव्युत्पादनम् असङ्गतमित्यतः स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थमित्याशयवानुक्तं सूत्रार्थं विवृण्वन् मायाशब्दार्थं तावदाह **अत इति** ।

अनु०— अतः प्रज्ञाऽत्र मायोक्ता जैवी

अन्यथा व्याख्यानस्य दुष्टत्वात् 'माया वयुनमभिख्ये'ति प्रज्ञानामसु पाठादिति भावः ।

वं०प०— तच्चेति । लक्षणया व्याख्यानमित्यर्थः ।। **उभयेति** । जीववासनेश्वरप्रज्ञेत्यर्थः ।

शे०चं०— उक्तमिति । 'संस्कारैर्भगवानित्यादिने'ति शेषः ।। **तावदिति** । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येति भावः ।। **प्रज्ञानामस्विति** । एकाक्षरनिघण्टाविति शेषः ।

वा०र०— मूले **विवृण्वन्निति** । विवरिष्यन्नित्यर्थः । वर्तमानसामीप्याल्लुडादेशशत्रन्तप्रयोगः । उक्तार्थं मनसि निधायैव पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादित्यादि वक्ष्यति टीकाकार इति ज्ञेयम् । **एकाक्षरनिघण्टाविति शेष इति** । ....कृते निघण्टाविति शेषः ।

* * *

।। अथ 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत'माया'शब्दार्थकथनम् ।।

२४३ **सु०—** मायायाः सन्ध्यकारणत्वं वक्ष्यते । तत्र जैवी प्रज्ञा कीदृशं कारणमित्यत आह **उपादानमेवेति** ।

अनु०— उपादानमेव सा ।

सन्ध्यस्येति शेषः ।

न केवलं जैवीप्रज्ञाऽत्र माया, किन्त्वैश्वरी च । सा च सन्ध्यस्य निमित्तमेवेत्याह निमित्तमिति ।

निमित्तमैश्वरी मुख्या

प्रज्ञाशब्दश्चात्र लाक्षणिको वासनार्थ इति वक्ष्यति(ते) । तच्च व्याख्यानं नोभय-साधारणमित्याशयेनोक्तं मुख्येति । ईश्वरप्रज्ञा मुख्यैव, जीवप्रज्ञा तु लाक्षणिकी ।

परि०— उत्तरवाक्यं सङ्गमयितुमाह **मायाया इति** ॥ **वक्ष्यत इति** । 'निर्मितं त्रातमेव च । ताभ्यामि'त्यत्रेति भावः । मुख्येत्युक्तेरुपयोगं वक्तुमाह **प्रज्ञाशब्देति** । 'प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासना' इत्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **तच्चेति** । मायाशब्दस्य वासनेश्वरप्रज्ञोभयपरत्व-व्याख्यानमित्यर्थः ।

यादु०— **वक्ष्यत इति** । 'निर्मितं त्रातमेव च ताभ्यामि'त्यत्रेति शेषः । मुख्येत्यस्य सार्थक्यं वक्तुमाह **प्रज्ञाशब्दश्चेति** । 'प्रज्ञात्मकं मनो येने'त्यत्रेति शेषः । **तच्च व्याख्यानमिति** । मायाशब्दस्य प्रज्ञावासनोभयपरत्वेन व्याख्यानं नोभयत्र समानमित्याशयेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु जैव्युपादानमिति जैव्या उपादानत्वमुच्यते तदयुक्तम् । तस्य कारणविशेषत्वेन तत्सिद्ध्युत्तरकालमेव चिन्तनीयत्वेन कारणत्वासिद्धौ तत्कथनस्यासम्भवदुक्तिकत्वादित्यत आह **मायाया इति** ॥ **वक्ष्यत इति** । 'निर्मितं त्रातमेव च, ताभ्यां सह पृथक् चैवे'त्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः । ऐश्वर्या मुख्यत्वोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह **प्रज्ञाशब्दश्चेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । 'प्रज्ञात्मकं मनो येने' त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— **तस्य कारणविशेषत्वेनेति** । उपादानत्वस्य कारणविशेषत्वरूपत्वेनेत्यर्थः । तत्सिद्धीत्यत्र तच्छब्देन कारणविशेषत्वपदोपस्थापितकारणत्वमात्रपरामर्शः । **ऐश्वर्या इति** । ईश्वरप्रज्ञाया इत्यर्थः । **मुख्य-त्वोक्तेरिति** । ऐश्वरी मुख्येति मुख्यत्वोक्तेरित्यर्थः ।

स०व्र०— ननु जैव्युपादानमित्ययुक्तं, उपादानत्वस्य कारणविशेषत्वेन तस्यैवासिद्धौ तद्विशेषचिन्ता-ऽयोगादित्यत आह **मायाया इति** । 'संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा', 'सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वप्नमीश्वर' इत्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । 'प्रज्ञात्मकं मनोऽस्त्येव मनोरूपाश्च वासना' इत्यादिनेति शेषः ।

॥ इति 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत'माया'शब्दार्थकथनम् ॥

* * *

।। अथ 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत 'मायामात्र' पदव्याख्यानम् ।।

२४४ **सु०— मायामात्रपदं व्याख्याति निर्मितमिति ।**

अनु०— निर्मितं त्रातमेव च ।

ताभ्यां

ताभ्यामेवेति सम्बन्धः । तेन 'तु'शब्दो व्याख्यातो भवति ।

यथासङ्ख्येनान्वयपरिहारार्थमुक्तं **सह पृथगेवेति** ।

सह पृथक् चैव मायामात्रमितीर्यते ।

चशब्दः तस्मादित्यर्थे । **ईर्यते** सन्ध्यमिति शेषः ।

सह पृथक् इत्युक्तं विवृणोति **उभाभ्यामिति** ।

उभाभ्यां मातमैश्वर्या त्रातं सह पृथक् ततः ।।

जीवेश्वरप्रज्ञाभ्यां मातं निर्मितमैश्वर्या प्रज्ञया त्रातं यस्मात् ततः सह पृथगित्युक्तम् । धातुसमुदायात् आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अदिभूभ्यां डुतजिति यथा । यद्यपि एकस्मादेव धातोस्त्रप्रत्ययः शक्यः कर्तुम् । तथाऽप्यधिकार्थलाभायैव कृतम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्य कर्मणि प्रत्ययः । घञर्थे कविधानमिति वा ।

परि०— तेन तुशब्दो व्याख्यात इति । मायामात्रं त्विति सौत्रः तुशब्द एवकारार्थो व्याख्यात इत्यर्थः ।। **धातुसमुदायादिति** । 'माङ् माने', 'त्रैङ् पालन' इति धातुद्वयादित्यर्थः ।। **आत इति** । आकारान्तेभ्य उपसर्गासहकृतेभ्यो धातुभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । धातुद्वयात् सह प्रत्ययोत्पत्तौ औणादिकं सूत्रं निदर्शयति **अदिभूभ्यामिति** । ननु कर्मण्युपपदे कर्त्रर्थे च कप्रत्ययविधानात् गोदः कंबलद इति तथैवोदाहरणाच्च, प्रकृते च नोपपदं कर्म, नापि कर्ताऽत्र प्रत्ययार्थः । किन्तु कर्म । तत्कथमत्र तेन कप्रत्ययः । तस्य कर्तर्येव

विधानादित्यत आह **सौत्रत्वान्निर्देशस्येति** । मायामात्रमिति निर्देशस्येत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । कर्मकारकोपपदाभावेऽपीति योज्यम् । सूत्राणां छन्दस्तुल्यत्वात् तत्र सर्वविधीनां बाहुलिकत्वादिति भावः । 'इति वे'त्यनन्तरं कप्रत्यय इति शेषः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति सूत्रे कर्तृ-व्यतिरिक्तकारकं हि घञर्थ उक्तः, तस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । तथा च त्रैङ् धातोः कप्रत्यये परतः 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति आकारादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति प्रत्ययककारस्य 'आतो लोप इटि चे'ति धात्वा-कारस्य च लोपे मात्रमिति रूपमिति भावः ।

गु०दी०— धातुसमुदायादित्यत्र 'माङ् माने', 'त्रैङ् पालने' इति धातुद्वयसमुदायात् । त्रैङ् पालन इत्यत्र विद्यमानस्यैकारस्य 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति आकारे कृते सति 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययो भवति । कप्रत्ययस्तु उत्तरधातोरेवाकारे । न तु पूर्वधातोः । तथासति मत्रमिति प्रयोगः स्यात् । शब्दस्य प्रत्ययान्तस्यैव पदत्वात् प्रत्ययाभावे कथं पूर्वधातोः पदत्वमित्याशङ्क्य औत्तरेणैव प्रत्ययेनोभयोः पदतेति सूचनाय **धातुद्वयसमुदायादि**त्युक्तम् । यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र राज्ञः छत्रे इतरेषामपि छत्रिता तथेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह **अदिभूभ्यामिति** । 'अद भक्षणे', 'भू सत्तायाम्' इति धातुभ्यां डुतचि प्रत्यये कृते डित्करणमहिम्ना उकारलोपे उतच्प्रत्यययोगे सति अद्भुतमिति पदम् । यथा अदनं आस्वादनं तद्योग्यतया भूतं जातं अद्भुतं आश्चर्यमिति । कप्रत्ययस्य कर्मण्यननुशासनात् कथं त्रातमिति कर्मार्थता इत्याशङ्क्य **सौत्रत्वा-द्व्यपदेशस्ये**त्युक्तम् । **व्यपदेशस्य** मायामात्रमिति व्यपदेशस्य **सौत्रत्वात्** व्याससूत्रसम्बन्धित्वात् । सूत्रस्य छन्दःसमानत्वात् । छन्दसि च 'व्यत्ययो बहुलमि'ति अनुशासनादिति भावः । **घञर्थे कविधान**मित्यत्र कर्मणि घञित्यनुशासनात् घञर्थः कर्मत्वम्, तत्रापि कप्रत्ययविधिरस्तीत्यर्थः ।

यादु०— धातुसमुदायादिति । 'माङ् माने' त्रैङ् पालन इति धातुद्वयादित्यर्थः ॥ **आतोऽनुपसर्ग इति** । द्वितीयधातोरपि 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्यनेनात्वे आकारान्तत्वमित्यवगन्तव्यम् । कप्रत्यये आतो लोप इटि चेति द्वितीयधात्वाकारलोपे मात्रमिति रूपमिति भावः । ननु धातुद्वयादेकः प्रत्ययो न क्वापि दृष्ट इत्यत आह **अदिभूभ्यामिति** । अद भक्षणे भूसत्तायामिति धातुभ्यां डुतच्प्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रार्थः । अद्भुत-मित्यत्रोदाहरणम् । अत्रादिभुवो डुतजिति पाठकल्पनमज्ञानमूलमिति प्रथमाध्याय एवोक्तम् । ननु गोद इत्यादौ कर्तर्यैव कप्रत्ययदर्शनात् कथमत्र स कर्मणीत्यत आह **सौत्रत्वादिति** । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्राणां छन्दःकल्पत्वस्य 'बहुलं छन्दसी'ति छन्दसि सर्वविधीनां बाहुलिकत्वस्य च उक्तत्वादिति भावः । **घञर्थ इति** । घञर्थश्च कर्मापि भवतीति भावः ।

वं०प०— तुशब्दः सौत्रः ॥ **व्याख्यात इति** । अवधारणार्थतयेत्यर्थः ॥ **यथासङ्ख्येनेति** । 'जैव्युपा-दानमेव सा निमित्तमैश्वरी'त्युक्तत्वान्निर्मितं त्रातमेव चेत्यत्र जीववासनया निर्मितमैश्वर्या त्रातमित्यन्वयः प्रतीयते ।

तथात्वे ईश्वरप्रज्ञया निर्मितत्वाप्राप्त्या तन्निर्मितत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **विवृणोतीति** । 'स्वपदानि च वर्ण्यन्त' इत्युक्तभाष्यलक्षणसंरक्षणायेत्यर्थः ॥ **क इति** । कर्मणि कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **एकस्मादेवेति** । मा निर्माण इत्यस्मादेव ॥ **अधिकार्थेति** । त्रातमित्यर्थलाभायेत्यर्थः ।

शे०चं०— चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थकत्वादेकत्रान्वयानुपपत्तेश्चशब्दस्य यथास्थितं सम्बन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **ताभ्यामेवेति** ॥ **तुशब्द इति** । सौत्र इति शेषः ॥ **व्याख्यातो भवतीति** । अतो न भाष्यस्थैवशब्दस्योत्सूत्रत्वमिति भावः ॥ **यथासङ्ख्येनेति** । जैव्या निर्मितमैश्वर्या त्रातमिति यथासङ्ख्येनेत्यर्थः । **विवृणोतीति** । अतो न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **धातुसमुदायादिति** । माङ् निर्माणे त्रैङ् पालन इति धातुद्वयादित्यर्थः ॥ **क इति** । यद्यपि त्रैङ् पालन इत्यस्य नादन्तत्वं तथाऽप्यादेच उपदेशेऽशितीति कृतात्वस्यादन्तत्वाद्युक्तस्तन्निबन्धनः कप्रत्यय इति भावः । ततश्चोक्तधातुद्वयान्मीयते त्रायत इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि चे'ति द्वितीयधात्वाकारलोपे मात्रशब्दनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु कथं धातुद्वयादेकः प्रत्ययो व्याख्यायते । परश्चेति सूत्राद्धातोरिति पञ्चम्या च प्रत्ययस्य धात्वव्यवहितपरताया एव प्राप्तत्वात् । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र नैरन्तर्येणोच्चारणार्थकनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या पञ्चमीनिर्दिष्टादव्यवहितोत्तरमेव कार्यं भवतीति विज्ञानात् । न हि धातुद्वयात्प्रत्ययोत्पत्तावव्यवहितपरत्वं सम्भवति । मध्ये धात्वन्तरेण व्यवधानात् । धातोरित्येकवचनादपि न धातुद्वयादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिति लाभाच्च । विधायकोदाहरणयोरनुपलम्भाच्चेत्यत आह **अदिभूभ्यां डुतजिति यथेति** । अद्भुतमित्यत्राद्यते भूयते तदद्भुतमिति अद भक्षणे भू सत्तायामिति धातुद्वयात् डुतच्प्रत्यये द्वितीयधातोष्टिलोपे च सत्यद्भुतमिति रूपनिष्पत्तिर्यथेत्यर्थः । यदत्र वक्तव्यं तदानुमानिकपाद एवोक्तं तत एव च प्रतिपत्तव्यम् । **एकस्मादेवेति** । मीयत इति कर्मणि माधातोस्त्रप्रत्ययेऽपि मात्रमिति सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ **अधिकेति** । तथा सति निर्मितत्वमात्रलाभेऽपि त्रातत्वालाभाद्धातुद्वयात्प्रत्ययाभ्युपगमे च तदुभयलाभादर्थाधिक्यमित्यर्थः । ननु 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययविधानाद्गोद इति तथैवोदाहरणाच्च कथमत्र कर्मणि तेन कप्रत्ययः स्यादित्यतः 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती'ति सूत्राणां छन्दःकल्पत्वस्य 'व्यत्ययो बहुलमि'ति छन्दसि सर्वविधीनां बाहुलकत्वस्य च उक्तत्वात् युक्तोऽत्र तेन कर्मणि कप्रत्यय इत्याशयेनाह **सौत्रत्वादिति** । कर्मणीत्युपलक्षणम् । कर्मण्यनुपपदेऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य तेन विधानात् प्रकृते च तदभावात् तेन कप्रत्ययप्राप्त्यनुपपत्तेरिति भावः । आतोऽनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गपदस्येव कर्मणीत्यस्याश्रवणात् वृत्तावप्यनुपसर्गे क इत्यस्येव कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणानुक्तेश्च तदनुवृत्तेरनावश्यकत्वाद्युक्तस्तदभावेऽप्यत्र कप्रत्यय इत्याहुः । अत्र पक्षे सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **घञर्थ इति** । 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुद्ध्यर्थमि'ति 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे'त्येतत्सूत्रीयवार्तिके घञर्थे कविधानात्कर्मणोऽपि घञर्थत्वाद्धातुद्वयात् ककर्मणि कप्रत्ययो युक्त इति भावः । न च स्थास्नादिष्वपाठात् कथमत्र तेनापि कप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । पाठमूलभूतशिष्टप्रयोगानुरोधेन पाठोऽपि तत्र कार्यः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् ।

वा०र०— चैवशब्दयोरिति । 'त्रातमेव चे'त्यत्रत्ययोरिति शेषः । आनुमानिकपादे मायामात्रपदव्याख्यानरूपमितं त्रातं मायाख्यहरीत्यनुव्याख्यानव्याख्यानमूले माङ् माने त्रैङ् पालन इत्याभ्यां घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्यये मात्रमिति भवतीत्यादिकमुक्तम् । तत्रैव मानपदोक्तज्ञानस्यात्राप्यर्थत्वाविवक्षणान्निर्माणस्यैव च विवक्षणात् तदर्थकधात्वन्तरमेव धातुसमुदायादिति साम्मुग्ध्येनोक्तावभिप्रेतमित्याशयेन धात्वन्तरमुदाहरति **मा निर्माण इति** । द्वितीयधातुस्तु प्राचीनमूलोक्त एवेति तथैव दर्शितः । समुदायोक्त्या त्रिचतुरादिभ्रान्तिः स्यात् तां वारयितुं व्याख्यातं **द्वयादिति** । **मीयते त्रायत इतीति** । मानिर्माण इत्यत एवात्मनेपदे सार्वधातुके यकि 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'ति सूत्रेण यकाररूपे हलादिकिति परतः माधातोराकारस्य दीर्घे मीयत इति रूपं माङ् मान इति धातोरिव मा निर्माण इत्यत्राप्यविशिष्टमेव । यद्यपि मातेरस्य ङित्वाभावान्नात्मनेपदमत्र भवति । तथापि भावकर्मणोरिति कर्मणि प्राप्तलकारस्य स्थाने आत्मनेपदविधानादात्मनेपदं च समानमेवेति द्रष्टव्यम् । **आतो लोप इटि चेति** । किति इटि च परतस्तेनाकारलोपविधानादिति भावः । **द्वितीयधात्वाकारेति** । न तु प्रथमस्यापि । प्रत्ययस्योभयसम्बन्धित्वेऽपि 'व्रज गतौ रमु क्रीडायामित्याभ्यां भावे डप्रत्ययः तद्वान् वज्री'त्यृग्भाष्यटीकाद्युक्तरीत्या धातुद्वयोत्तरप्रत्यययोगनिमित्तकटिलोपादेः प्रथमधातावभाववदत्रापि तदभावोपपत्तेः । 'माङ् माने त्रैङ् पालन इत्याभ्यां मूलविभुजादित्वात् क' इति प्रकृत्यधिकरणतत्त्वनिर्णयटीकोक्तत्वेऽपि द्वितीयधातावेव आकारलोपः । यत्र च प्रत्येकं प्रत्यययोगनिमित्तककार्यमावश्यकं तत्र प्रत्येकमेव धात्वाश्रयणेन प्रत्ययोक्तिः । मित्वा त्रातीत्यादि व्याख्यानावसरे तथैवोक्तेः । तत्त्वनिर्णयटीकादौ आङ्पूर्वकात् तनोतेः माङ् माने इत्यतश्च डप्रत्ययादौ । तत्र तत्र तत्तत्प्रकारेणोक्तानां तत्तदभिप्रायकत्वं तु आनुमानिकपादीयमायामात्रश्रुतिव्याख्यानरूप-'मितं त्रातमि'त्याद्यनुव्याख्यानमूलटीकाव्याख्यावसरे अस्माभिर्निरूपितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् ।

परश्चेतीति । धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञकः स परश्च भवतीति पञ्चमाध्यायपर्यन्तमधिकारसूत्रार्थः । कुतोऽव्यवहितपरत्वस्य लाभ इत्यतस्तल्लाभप्रकारं दर्शयति **तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्रेति** । **नैरन्तर्येणेति** । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थमित्येतत्काशिकाव्याख्यावसरे दिशिरुच्चारणक्रियः । निःशब्दो नैरन्तर्ये । निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः । इत्येवमानन्तर्यमर्थो भवतीति मञ्जर्यामुक्तेरिति भावः । **उत्तरमेव कार्यमिति** । यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति प्रतिपादितमिति न सर्वांशेऽस्य ज्ञापकत्वं तथाऽप्यव्यवधाने पूर्वापरीभावमात्रे साधकतया अस्योपन्यास इत्यवधेयम् । धातोः पर इत्युक्तेऽप्यव्यवहितपरत्वं नायातीत्यादि दूषणाभासस्योमर्जीकबौद्धोक्तस्य दूषणं तद्बौद्धधिक्कारेऽस्मत्कृते अवधेयम् । प्रथमस्य चतुर्थे लिखितं चैतत् तत एव प्रतिपत्तव्यम् । **एकवचनादपीति** । पूर्वं धातोरिति पञ्चमीबलेनाव्यवधानमानीतम् । अत्र पुनरेकवचनेनैकस्मादेव प्रत्यय इत्यर्थलाभे सति धातुद्वयस्थले धात्वन्तरव्यवहितपूर्वधातोरुत्तरप्रत्ययो न सम्भवतीति अव्यवधानमानीतमिति विशेषः । एवं धातुद्वयादेकप्रत्ययस्योपपत्तिविरोधमभिधाय यदि धातुद्वयादेकप्रत्ययविधायकं किञ्चिद्दृष्टं स्याद्यदि वा तत्रोदाहरणं किञ्चिद्दृष्टं स्यात् तदा प्रतीमो यदुपपत्तिविरुद्धोऽपि धातुद्वयादेकः प्रत्ययोऽङ्गीकारमर्हति । न चैतदुभयं दृश्यत इत्याह **विधायकेति** ।

अत्र च अदिभूभ्यां डुतजिति यथेत्युत्तरमूले विधायकमात्रकथनेन तदभावमात्रस्य शङ्कनीयत्वेऽपि उदाहरणस्योत्तरत्र कथनेऽपि अत्र तदभावशङ्कनमुत्तरत्र विधायककथनमुदाहरणोपलक्षणतया अभिप्रेतम् । अत एव आनुमानिकपादीयमूले धातुद्वयादप्येकः प्रत्ययो अदिभूभ्यां डुतच् । अद्भुतमित्यादौ दृष्ट इति विधायकवत् उदाहरणमपि कथितम् । ततश्चोत्तरमूलस्य विधायकोदाहरणोभयपरत्वमिति मूलकारीयाभिप्रेतं स्पष्टीकर्तुमिति न कश्चिद्दोषः ।

आदिभूभ्यां डुतजिति यथेतीत्येव प्रतीकमुपादायापि अद्भुतमित्येतदुदाहरणोपपादनमपि उक्तमूलस्योपलक्षणत्वाभिप्रायमेव प्रकटयतीति तदपि न विरुध्यत इति द्रष्टव्यम् । एतेन आनुमानिकपादे उदाहरणकथनेन तदभावशङ्काया उदाहरणस्योपपादनस्य च युक्तत्वेऽपि अत्र तदकथनात् तदुभयायोगः इति शङ्का अपहस्तिता भवति ।

अत्र क्षुद्रोपद्रवान्तराणि तु पूर्वमेवाशङ्क्य निराकृतानीति न पुनस्तत्र प्रयत्नः क्रियते । अदिभुवो डुतजित्येवौणादिकसूत्रस्य क्वाचित्कं पाठं दृष्ट्वा धातुद्वयादेकः प्रत्यय इत्यत्र दृष्टान्तत्वं न तस्य सम्भवतीति भट्टोज्युक्तदोषस्य विद्यमानत्वात् कथमेतद्व्याख्यानं युज्यत इत्यतः तदुक्तदूषणमाशङ्क्य तदुद्धारस्य पूर्वमेव कृतत्वान्न तदर्थं पृथक्प्रयत्नापेक्षेत्याशयेनाह **यदत्र वक्तव्यमिति** । **आनुमानिकपाद एवेति** । 'प्रपञ्चो यदि विद्येते'ति-श्रुतिस्थमायामात्रशब्दव्याख्यानोपपादनावसर इति शेषः । **कर्मणि धातोस्त्रप्रत्ययेऽपीति** । ...... उणादिसूत्रेण .... त्रप्रत्यय इत्यर्थः । **छन्दःकल्पत्वस्येति** । उक्तत्वादित्युत्तरेण सम्बन्धः । छन्दोवदितीयमिष्टिरेव । वृद्धिरादैजित्येतत्सूत्रभाष्यस्थैतदुक्तेरिष्टित्वस्य कैयटे उक्तेः । शिष्टं नानुमानमतच्छब्दादित्येतद्विचारे प्रागुपपादितं ज्ञेयम् । **व्यत्ययो बहुलमितीति** । एत........धिकरणे व्याख्यातं टीकायाम् । अयं च 'षष्ठीयुक्तः छन्दसि वे'त्येतत्सूत्रीयवेत्यस्य सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पत इत्यर्थः । कस्य प्रपञ्च इति प्रागेवोक्तमस्माभिः । यत्त्वन्यथाख्यातौ बहुलं छन्दसीति छन्दसीति व्यवहृतम् । तत्सूत्रं प्रकृतोपयोगि कथमिति विचार्यम् । **कर्मण्यनुपपदेऽपीति** । कर्मरूपादशून्येऽपीत्यर्थः । कुत उपलक्षणाश्रयणमित्यतो निमित्तमाह **अन्यथेति** । इदं च वृत्त्यादौ कर्मण्युपपद इति व्याख्यानमात्रमनुसृत्य । वस्तुतस्तु न कर्मणीत्यस्यानुवृत्तिरावश्यकतया वृत्तिकृत्सम्मता । अत एव 'उपक्लेशतमसोरि'त्येतत्सूत्रव्याख्यावसरे क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरित्युक्तावपि नियमप्रतीतिवारणायानाशीर्र्थे आरम्भ इति विषयान्तरप्रदर्शनेन सावकाशत्वमुक्तम् । अत एव च अनुपसर्ग इत्यस्येव कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणकथनाभाव इत्याशयेनोत्प्रेक्षितं पक्षान्तरमाह **आतोऽनुपसर्गे क इत्यत्रेति** । अत्र च आहुरित्युक्तिरस्य प्रकारस्य वैयाकरणैरनाश्रितत्वात् तत्सम्मतत्वव्युत्पादनस्य च घञर्थे कविधानकथनपरोत्तरमूलानुसारेणैतत्पक्षत्यागप्रतीतेः स्वस्यानावश्यकत्वादनास्थेति सूचनार्थं, न तु अरससूचनार्थम् । मुख्यश्चायं पक्षः । 'अन्ते मोक्षो मितत्वेनान्तम' इति 'आनोभजपरमेष्वावाजेष्वि'त्येतदृग्भाष्यमिवात्रातीति मित्रोऽयमित्यादिऋग्भाष्यगीताभाष्यादिव्याख्याने टीकाकृता कर्मण्यनुपपद एव बहुस्थले कप्रत्ययाङ्गीकारेणोक्तानुपपत्तिपरिहारस्य मूलकृत्सम्मतताप्रतीतेः । अक्षय पुरुषस्याक्षमिति तत्त्वनिर्णयोदाहृतवाक्यव्याख्याने एतेन नञ्युपपदे क्षै क्षय इत्यस्मा-

द्धातोरातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यय इत्युक्तं भवतीत्युक्तेश्च । न हिः नञः कर्मत्वं येनोपपदता स्यात् । सद्भावं यापयेदित्यानन्दमयाधिकरणीयानुव्याख्यानमूले सच्छब्दे कर्मण्युपपदे यातेर्धातोरातोऽनुपसर्गे क इत्युक्तिरप्यङ्गीकारवादेनैवेति न दोषः । अधिको विचारो 'वायवायाही'त्येतद्‌भाष्यटीकाव्याख्यानप्रपञ्चेऽस्माभिः कृतः । सौत्रत्वादीत्यादिपदेन बाहुलिकत्वपरिग्रहः ।

कर्मणोऽपीति । कर्तृव्यतिरिक्तकारकस्य घञर्थतया तादृशकारकमध्यपतितकर्मणोऽपि तदर्थत्वादिति भावः । उक्तं च सुपिस्थ इति सूत्रे हरदत्तेन । घञर्थे कविधानमित्यत्रस्थग्रहणं कर्तृवर्जितेऽपि कारके यथा स्यादिति । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रमूलकमेवेदम् । **न च स्थास्नादिष्वपाठादित्यादि** । एतदुपपादनमाभासोद्धारेण प्रागुदाहृतमायामात्रपदव्याख्यानप्रपञ्चावसरे अस्माभिः कृतः तत एव प्रतिपत्तव्यम् । **अतिप्रसङ्गादिति** । स्थाग्रादीनामपि ग्रहणं न कुर्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

स०व्र०— यथासङ्ख्येनेति । जैव्या निर्मितं ऐश्वर्या त्रातमिति यथासङ्ख्येनेत्यर्थः ॥ **धातुसमुदायादिति** । माङ् माने, त्रैङ् पालने, इति धातुसमुदायादित्यर्थः । ननु धातुसमुदायादेकः प्रत्ययो न दृष्टस्तत्राह **अदिभूभ्यामिति** । अद्भुतमित्यत्र अद्यते भूयते तदद्भुतमिति धातुसमुदायाद्यथैकः प्रत्ययः तद्वदित्यर्थः ॥ अदिभूभ्यामित्यस्यैव मूलकोशे वृत्त्यन्तरे दर्शनात् । अदिभुवो डुतजिति पाठः कल्पित एव । अत एव निघण्टुभाष्ये धातुसमुदायात् प्रत्ययो बहुषु स्थलेषु व्याख्यातः । तथा निरुक्तकारेणापि अग्निशब्दव्याख्यानावसरे अत्ति दहति नयति इत्यग्निरिति धातुसमुदायात् डिप्रत्ययस्याङ्गीकृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ **एकस्मादिति** । माधातोः त्रप्रत्यये मात्रमिति सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वातोऽनुपसर्गे क इत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययविधानात् गोद इति तथैवोदाहरणात् कथं मीयते त्रायते इति कर्मणि कप्रत्यय इत्यत आह **सौत्रत्वादिति** । यद्यपि कर्मण्युपपदे अनेन कप्रत्ययविधानात् मायामात्रमित्यत्र कर्मोपपदाभावेन तत्प्राप्तिर्नास्ति तथापि कर्मरूपोपपदाविवक्षयेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । यद्वातोऽनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गपदस्येव कर्मणीत्यस्याभावात् वृत्तावनुपसर्ग इत्यस्येव कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणस्यानुक्तत्वाच्च कर्मणीत्यस्यानुवृत्त्यनावश्यकत्वात् कप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् । अस्तु वा कर्मणीत्यनुवृत्तिः, तथापि न दोष इत्याह **घञर्थ इति** । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे'त्यत्र 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापां व्युधिहनियुध्यर्थमि'ति वार्तिकादिति ज्ञेयम् । न च स्थादिष्वस्याभावान्न तेनापि कप्रत्ययः । तत्रास्याप्युपसङ्ख्येयत्वात् । तन्मूलभूतविशिष्टप्रयोगस्यात्राप्यविशिष्टत्वादित्यत्र तात्पर्यात् ।

चषकः— धातुसमुदायादिति । माङ् निर्माणे त्रैङ् पालन इति धातुद्वयादित्यर्थः । **क इति** । त्रैङ् उपदेशेऽनदन्तत्वेप्यादेच उपदेश इति योगेन कृतात्वस्य तथाविधतया तन्नियन्त्रितः कप्रत्ययः सङ्गच्छत इति भावः । तथा च दर्शितधातुद्वयप्रकृतिककर्मसाधनोक्तप्रत्यये आतो लोप इटि चेति द्वितीयप्रकृत्यंशाकारलोपे मात्रमिति रूपं निष्पद्यत इति ध्येयम् । अथ तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति पूर्वयोगघटकनिर्दिष्टांशस्य तस्मादित्युत्तरस्येत्युत्तरयोगेऽनुषञ्जनान्निःशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वादिशेरुच्चारणक्रियत्वाद्धातोरिति पञ्चम्या परश्चेति सूत्रितपरपदेन च

प्रत्ययस्य धात्वव्यवहितपरतैवालभिष्टेति धात्वन्तरेण व्यवहिततया धातोरित्येकवचननिर्देशात् धातुद्वय-प्रकृतिकैकप्रत्ययविधायकानुशासनविरहेण च न तदुभयप्रकृतिकैकप्रत्ययोत्पादोपगतिर्युज्यत इत्याशङ्कायामाह **अदिभूभ्यामिति** । अद्भुतमित्यत्र अद्यते भूयते तदद्भुतमित्यदभक्षणे भू सत्तायामिति धातुद्वयाद् डुतच्प्रत्यये द्वितीयधातोष्टिलोपेऽद्भुतमिति रूपनिष्पत्तिर्यथेत्यर्थः । अत्र 'अदिभुवो डुतजि'ति नव्यदिशा पाठमुपेत्य प्रकृत-ग्रन्थासामञ्जस्यचिन्तनमसमञ्जसमेवेति समन्वयाध्याय एव स्फुटीकृतम् । नन्वत्रानुपसर्ग इति योगं कर्तृसाधन-कप्रत्ययविधायकतयैव व्याचख्युरुदाजह्रुः च गोदः कम्बलद इत्यादीन्येवेति कर्मसाधनतादृशप्रत्ययान्ततया व्याख्या न सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां छन्दोवत्सूत्राणीति सूत्राणां छन्दःकल्पतया छन्दसि बाहुलिकाश्रयणेन कर्मसाधनकप्रत्ययान्तताश्रयणमुपपद्यत इत्याह **सौत्रत्वादिति** । अगतिकेयं समाहितिरिति कल्पान्तरमाश्रयते **घञर्थ इति** । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे'तिसूत्रीय-'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमि'ति वार्तिके कर्त्रन्य-कारकरूपघञर्थे कप्रत्ययस्य विहिततया शिष्टप्रयोगानुरोधेन स्थादिषु पाठोऽप्युपेय इति सामञ्जस्यमिति भावः ।

॥ इति 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत 'मायामात्र' पदव्याख्यानम् ॥

* * *

२४५ सु०— नन्विदं पूर्वापरविरुद्धम् । पूर्वं हि जीववासनोपादानकं सन्ध्यमित्युक्तम्, इदानीं तु प्रज्ञोपादानकमिति । मैवम् । प्रज्ञाशब्द(स्यापि वा)स्य वासनोपलक्षणत्वात् ।

वं०प०— पूर्वं 'वासनाः सर्ववस्तूनामि'त्यादिना ।

शे०चं०— टीकायां प्रज्ञात्मकं प्रज्ञोपादानमित्येव मूलपाठः स्वरसश्च । चिरन्तनकोशेषु दर्शनात् ।

वा०र०— इत्येव मूलपाठ इति । कप्रत्ययोऽधिक इति भावः । तत्र हेतुः **स्वरसश्चेति** । चशब्दो यस्मादित्यर्थे । यस्मात्स्वरसस्तस्मात्तथैव पाठ इत्यर्थः । मनसः प्रज्ञां प्रत्युपादानत्वेऽपि प्रज्ञाया मनः प्रति उपादानत्वाभावेनास्वरसत्वापत्तेः । ततोऽबाधितार्थत्वादयमेव स्वरस इति भावः । स्वार्थे कप्रत्ययकल्पनादिना बाधितार्थत्वाभावो भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति **चिरन्तनकोशेष्विति** । चशब्दोऽनुवर्तते इति ज्ञेयम् ।

* * *

॥ अथ मायाशब्दार्थैकदेशप्रज्ञायास्तल्लक्ष्यवासनायाश्च सम्बन्धकथनं सोपपत्तिकम् ॥
॥ अथ तत्र प्रज्ञावासनयोरेककारणकत्वसम्बन्धस्तयोर्मनोपादानकत्वे कारणकथनञ्च ॥

२४६ सु०— अथ प्रज्ञाया वासनायाश्च कः सम्बन्धो येन लक्षणा स्यादित्यत आह प्रज्ञात्मकमिति ।

अनु०— प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः ।

येन कारणेन मनः **प्रज्ञात्मकं** प्रज्ञोपादानं, **वासनाश्च मनोरूपा** मनउपादानकाः तेनैतयोरेककारणत्वलक्षणसम्बन्धेन लक्षणोपपद्यत इति शेषः । प्रज्ञावासनयोर्मन उपादानमित्येतत्कुत इत्यत आह **धीरिति** ।

धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ।

श्रुता'विति'शब्द आद्यर्थः । तेन वासनाया अपि मनोविकारत्वं लभ्यते । 'इति त्वि'ति सम्बन्धः । **इति श्रुतिः** चशब्दादन्या **चाह** प्रज्ञादेर्मनोविकारत्वम् । **अञ्जसा** स्पष्टम् ।

एतेन आत्मकार्यत्वं वदन्तो निरस्ता भवन्ति । बाह्यार्थज्ञानस्य तदानीमभावादसतश्चोपादानत्वानुपपत्तेः मुख्यार्थत्यागः । यदि च वासनामात्रमिति मुख्य एव प्रयोगः क्रियेत तदेश्वरप्रज्ञा न सङ्गृहीता स्यात्, पृथगुभयग्रहणे च गौरवं स्यात्, अतो मुख्यामुख्यविवक्षयोभयस्य लाघवेन ग्रहणाय मायामात्रमित्युक्तम् । अत एव मायैव मायामात्रमिति न व्याख्यातम्, सन्ध्यस्य निमित्तकारणभूतयेश्वरप्रज्ञया तादात्म्याभावात् ।

परि०— ननु धियः श्रुतावुपादानादस्तु तस्या एव मनउपादानत्वं न वासनायाः तस्याः श्रुतावनुपादानादित्यत आह **श्रुताविति** ॥ **इतिशब्द इति** । 'इत्येतत्सर्वं मन एवे'त्यत्रत्येतिरिति भावः । **एतेनेति** । मनःकार्यत्वकथनेन ॥ **वदन्त इति** । तार्किका इत्यर्थः । 'माया'पदस्य वासनालक्षकत्वं कुतः ? मुख्यार्थः प्रज्ञैवास्त्वित्यत आह **बाह्यार्थेति** । सूत्रकृतोऽनौचित्यमाशङ्क्य समाधत्ते **यदि चेत्यादिना** ॥ **पृथगुभयेति** । प्रज्ञावासनामात्रमित्युभयग्रहण इत्यर्थः ।

गु०दी०— **बाह्यार्थज्ञानस्य तदानीमभावादि**त्यत्र यद्यपि स्वाप्नदर्शनं प्रज्ञा भवति । सा तु पदार्थसृष्ट्युत्तरकालीना प्राक् नास्त्येव । बाह्यार्थज्ञानमपि न तदास्ति । एकस्यासत्त्वेनापरस्योत्तरकालीनत्वेनोपादानत्वायोगान्मुख्यार्थत्याग इति भावः ।

यादु०— **एतेनेति** । श्रुतिविरोधेन प्रज्ञादेरात्मकार्यत्वं वदन्तो वैशेषिकादयो निरस्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ **क्रियेतेति** । सूत्रकृतेति शेषः ।

वं०प०— एककारणकत्वेति । एकोपादानकत्वेत्यर्थः । **तेन** आद्यर्थकेन श्रौतेतिशब्देन । इति त्वित्यस्यापि श्रुतिरित्यनेन सम्बन्ध इत्याह **इति तु श्रुतिरिति** ॥ **अन्या चेति** । सा च 'मनोगतांस्तु संस्कारानि'ति भाष्योदाहृता द्रष्टव्या । ननु प्रज्ञाशब्देन वासनां लक्षयित्वा तस्या उपादानत्वं किमर्थमुच्यते । प्रज्ञाशब्दमुख्यार्थभूतबाह्यार्थज्ञानस्यैवोपादानत्वं किं न स्यादिति चेत् न । स्वप्नावस्थायां बाह्यपदार्थविषयकज्ञान-स्यैवाभावादित्याह **बाह्यार्थज्ञानस्येति** ॥ **उभयस्य** ईश्वरप्रज्ञाजीववासनारूपोभयस्य । युगपद्वृत्तिद्वयं तु गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेवाविरुद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । उभयग्रहणार्थमेव । यदि जीववासनैव गृहीता विवक्षिता स्यात् तर्हि केवलं मायामात्रं सन्ध्यमिति व्याख्यायेत । स्वाप्नार्थस्य मायाशब्दोक्तवासनात्मकत्वसम्भवेन दोषा-भावात् । अत ईश्वरप्रज्ञासङ्ग्रहायैवं न व्याख्यातम् । ननु मायाशब्देनेश्वरप्रज्ञां गृहीत्वा सन्ध्यं मायामात्रमीश्वर-प्रज्ञैवेति तदात्मकत्वेनापि व्याख्यानसम्भवादित्यत आह **सन्ध्यस्येति** ।

शे०चं०— नन्वस्यां श्रुतौ वासनां प्रति मनस उपादानत्वाकथनात् तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमित्यत आह **इति शब्द आद्यर्थ इति** ॥ **एतेनेति** । श्रुत्या वासनादीनां मनःकार्यत्वस्य सिद्धत्वेन तद्विरोधान्न वासनादीनामात्मकार्यत्वमिति भावः । लक्षणाबीजभूतमुख्यार्थानुपपत्तेः स्पष्टत्वान्मूले तदनुक्तिरित्यभिप्रेत्य तामाह **बाह्यार्थेति** । (मायापदस्य वासनालक्षकत्वं कुतः । मुख्यार्थः प्रज्ञैवास्त्वित्यत आह **बाह्यार्थेति** । ननु प्रज्ञाशब्देन वासनां लक्षयित्वा तस्या उपादानत्वं किमर्थमुच्यते । प्रज्ञाशब्दमुख्यार्थभूतबाह्यार्थज्ञानस्यैवोपादानत्वं किन्न स्यादिति चेत् । न । स्वप्नावस्थायां बाह्यपदार्थविषयकज्ञानस्यैवाभावादित्याह **बाह्यार्थज्ञानस्येति** । ननु लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावात् स्वायत्तन्यायविरोध इत्यत आह **यदि चेति** । **गौरवं स्यादिति** । ततश्चाल्पा-क्षरत्वरूपसूत्रक्षणहानिः । श्रुत्याऽर्थाद्वा ज्ञायमानस्यार्थस्यानुक्तेरेव तत्त्वेनाभिप्रेतत्वादिति भावः ॥ **अत एवेति** । मुख्यामुख्यविवक्षया लाघवेनोभयलाभाय मायाशब्दस्य प्रयुक्तत्वादेवेत्यर्थः । जैववासनामात्राभिप्रायकत्वे तूपा-दानभूतजीवप्रज्ञया तस्याभेदेऽपि निमित्तभूतेश्वरप्रज्ञया तदभावात् । तथाऽव्याख्यानमुपपद्यत इति भावः ।

वा०र०— धीर्भीरिति श्रौतेतिशब्दस्याद्यर्थकत्वेन धीर्भीर्वासनाश्चेत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्यर्थलाभ इत्याशयेनाह **इत्यत आह इतिशब्द आद्यर्थ इतीति** । नन्वितिशब्दस्याद्यर्थत्वपक्षेऽस्य प्रमाणतयोपन्यास-सम्भवेऽपि तस्य तदर्थत्वमेव कुत इति चेन्न । अत्र चशब्देन स्पष्टार्थश्रुत्यन्तराभिधानात् तद्बलादाद्यर्थकत्व-कल्पनोपपत्तेः तदेतदभिप्रेत्य मूले **चशब्दादन्या चेति** । न चेतिशब्दस्याद्यर्थत्वं कुत्राप्यदृष्टं इति प्रकृत्यधि-करणीयटीकाविरोध इति वाच्यम् । तस्याः पूर्वपक्षिमतानुसारित्वात् । अत एवादृश्यत्वाधिकरणीय-'दृष्टहानि-रदृष्टस्य कल्पनेत्येवे'त्येतदनुव्याख्यानमूले इतिशब्द आद्यर्थ इत्युक्तस्थले इतीत्यस्य निरर्थतेति प्रकृत्यधिकरण-भाष्यमूले क्वचिदाद्यर्थ इति गणनम् । तदुभयस्थले च टीकाकृता शिष्टं व्याकृतमिति ज्ञेयम् । अञ्जसेत्यत्र ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्येतत्सूत्रीयाञ्जस उपसङ्ख्यानमित्यनेन तृतीयाया अलुगिति द्रष्टव्यम् । 'शक्तीस्ताः प्रेरयत्यञ्ज' इति सेश्वरसङ्ख्याधिकरणीयानुव्याख्यानमूलटीकाप्रपञ्चेऽधिकविचारो ज्ञेयः । अञ्जसेति

तत्त्वशीघ्रार्थयोरव्ययमिति रमादावुक्तम् । **तत्त्वेनेति** । अल्पाक्षरत्वरूपत्वेनेत्यर्थः । **जैववासनामात्रेति** । यद्यत्र जैववासनामात्राभिप्रायकत्वं स्यात् । तदा मायैव मायामात्रमिति व्याख्यानं कर्तुं युक्तं भवेदित्यर्थः । **तस्याभेदेऽपीति** । स्वप्नार्थस्याभेदेऽपीत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु श्रुतौ वासनां प्रति मनस उपादानत्वकथनात् कथमेतच्छ्रुत्युदाहरणमित्यत आह **आद्यर्थ इति** ॥

॥ इति प्रज्ञावासनयोरेककारणकत्वसम्बन्धस्तयोर्मनोपादानकत्वे कारणकथनश्च ॥

* * *

॥ अथ प्रज्ञावासनयोः कार्यकारणसम्बन्धं विहाय मनोपादनकत्वकथने कारणविशेषप्रदर्शनम् ॥
॥ अथ प्रज्ञावासनयोः सम्बन्धसमूहे मनसः प्राधान्यात्तस्यैवादरणीयता ॥

२४७ **सु०**— ननु प्रज्ञावासनयोरस्ति कार्यकारणभावः सम्बन्धः, स एव लक्षणाबीजमस्तु, किं द्वयोर्मनःकार्यत्ववर्णनेनेत्यत आह **चिदिति** ।

अनु०— चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः ।
तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥

न केवलं स्वप्नं **किन्त्विमाः** सांसारिकीः **सर्वा अप्यवस्थास्तेन** मनसैव **सर्वदा जीवः पश्यति** । अतः प्रधानत्वात् तद्द्वारक एव सम्बन्ध आदरणीयो नापरः ।

परि०— इदंशब्दप्रयोगतात्पर्यमाह **सांसारिकीरिति** ।

गु०दी०— **चिदचिन्मिश्र**मित्यत्र चिन्मिश्रत्वं नाम जीवचैतन्यप्रभया मिश्रत्वम् । अन्तःप्रविष्टजीवचैतन्यप्रभया उपोद्बलितमिति यावत् ।

यादु०— **सर्वा अप्यवस्था इति** । सुप्तिप्रलयव्यतिरिक्ता इति केचित् । ऋजुरूपजीवविशेषाभिप्रायेणेदमित्यन्ये । वस्तुतस्त्वत्रावस्थाशब्द उपकारापकारपरः । ततश्च तेन मनसा जीवः सर्वा अवस्थाः सर्वानुपकारांश्च पश्यति प्राप्नोतीत्येवार्थः । अत एव वक्ष्यत्युपकारापकाराविति ।

शे०चं०— सर्वावस्था इति । एतच्च ऋजुरूपजीवविशेषाभिप्रायेणोक्तम् । न तु जीवमात्राभिप्रायेण । जीवमात्रस्य सुषुप्तिप्रलययोर्मनोवृत्तिज्ञानासत्त्वादिति सम्प्रदायः । 'सर्वेभ्यः कामेभ्यः' इत्यादाविवेहापि सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिः । ततश्च सुषुप्तिप्रलयव्यतिरिक्ता अवस्था एव सर्वावस्थात्वेनाभिमता इत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

चषकः— पुरस्तादिति । वासनामात्रमूलत्वादित्यादिप्रतीकव्याख्यावसर इति भावः ।

।। इति प्रज्ञावासनयोः सम्बन्धसमूहे मनसः प्राधान्यात्तस्यैवादरणीयता ।।

* * *

।। अथ मनसः स्वरूपकथनं सोपपत्तिकम् ।।

२४८ सु०— मनश्च केचन जडमेव मन्यन्ते, अपरे त्वचेतनमेवारोपितचैतन्यम्, तन्निरासेन स्वरूपं कथयति चिदचिन्मिश्रमेवेति । 'यदि'त्यध्याहार्यम् । केवलमचेतनस्य घटादिवदेवम्भावासम्भवाच्चैतन्यारोप्यस्य निराकृतत्वाच्चिदचिन्मिश्रमेवाङ्गीकार्यम् । भवन्ति चात्रागमाः । यदि मनसा सर्वावस्थाप्राप्तिस्तदा मोक्षेऽपि तस्य भावा(दव)देवावस्थाः स्युरित्यत उक्तं यावत्संसृतिस्तावदेव जीवस्योपकारापकारौ करोतीति ।

परि०— केचनेति । तार्किकादयः ।। **अपरे त्विति** । मायावादिप्रमुखाः । तेनेति श्रवणादाह **यदित्यध्याहार्यमिति** ।। **एवम्भावेति** । 'कामः सङ्कल्प आनन्द' इत्यादिप्राक्तनश्रुत्युक्तकामाद्यात्मकत्वं सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वमित्येवंरूपभावस्यासम्भवादित्यर्थः ।। **निराकृतत्वादिति** । कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयत' इत्यादौ निराकृतत्वा(च्चेत्य)दित्यर्थः ।। **भवन्ति चात्रागमा इति** । 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत' इति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यादौ तत्रतत्रोक्ता ध्येया इति भावः । यावत्संसृति मनसोऽवस्थाने युक्तिमाह **तावदेवेति** । ततःपरं कृत्याभावान्नेति भावः ।

यादु०— एवम्भावेति । सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वासम्भवादित्यर्थः ।। **निराकृतत्वादिति** । 'कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते इत्यत्रेति शेषः ।। **भवन्ति चात्रेति** । 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत' इत्यादय इति शेषः ।

वं०प०— एवम्भावस्येति । सर्वावस्थाप्रवर्तकत्वादेरित्यर्थः ।। **अत एव हीति** । वासनाविकारित्वादेव हीत्यर्थः ।

शे०चं०— एवम्भावासम्भवादिति । क्रियात्मकत्वं क्रियाकारणत्वं क्रियाकर्मभूतपदार्थोपादानवासनोपादानत्वं सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वमित्येवंरूपस्य भावस्यान्यत्रादर्शनेनासम्भवादित्यर्थः ॥ **निराकृतत्वादिति** । जिज्ञासासूत्रे 'कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयत' इत्यादिनाऽस्मिन्नधिकरणे चेति शेषः । **आगमा इति** । 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत' इत्याद्या इति शेषः ।

वा०र०— मूले यदित्यध्याहार्यमिति । अध्याहाराभावे एतन्मान इत्युक्ते वासनोपादानं मन एव चिदचिन्मिश्रमिति प्रतीयते । तथा च मनोऽवस्थाविशेषस्यैव प्राप्त्या मनोमात्रं न प्राप्येतेत्यतो यदित्यध्याहारः कृतः । तथा च यन्मनोऽस्ति तदेतच्चिदचिन्मिश्रमिति मुक्तौ मनोमात्रस्य तत्त्वलाभ इति भावः । **जिज्ञासासूत्र इति** । आत्मानमात्मनोरितरेतराध्यासनिराकरणादिनेति शेषः । यत्त्वन्यथाख्यातौ सम्प्रदायादिमतेऽन्य इत्यादिरूपेण अरुचिं सूचयित्वा वस्तुतस्तु अत्रावस्थाशब्द उपकारापकारपरस्ततश्च तेन मनसा जीवः सर्वा अवस्थाः सर्वानुपकारानपकारांश्च पश्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति । उपकारापकाराविति इति प्रतिपादितम् । तत्कुत इति वाच्यम् । न च सुप्तिप्रलययोर्मनसो उपरतेस्तेन तदुभयावस्थागतपदार्थदर्शनायोगात् सर्वशब्दानुपपत्तिरित्यतो हेतोरिति वाच्यम् । जीव इति ब्रह्मादिसाधारण्येनोक्तौ सत्यां यत्र मनोवृत्तिलोपाभावस्तद्विषयत्वमादाय सर्वपदार्थोपपत्तेः । अन्यथा भवद्व्याख्यानेऽप्युपकारापकारप्राप्तिरपि जीवस्यास्मदादेः सुप्त्यादिकाले नास्तीति सर्वदेत्यस्यायोगप्रसङ्गः । जीवशब्देन ब्रह्मणोऽपि प्राप्त्या मनसस्तदुपकारापकारप्रापकत्वाभावेन सङ्कोचावश्यकत्वमेव । एतेन ब्रह्मणः स्वापाभावात् सर्वजीवविषयत्वानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानमित्यपि निरस्तम् । चतुर्मुखस्योपकारापकारप्राप्तेरप्ययोगात् । पश्यतीत्यस्यार्थपरित्यागापत्तेश्च । उपकारापकारौ करोतीत्युत्तरवाक्ये संसारदशायामेव सुखदुःखदर्शनापादकावस्थाः करोतीत्यर्थाभिप्रायेणोपकारापकारौ करोतीत्युक्तत्वेन ता अवस्थाः जीवः पश्यतीत्यस्य यथास्थिततयैव प्राप्त्यार्थान्तरकरणे उत्तरग्रन्थस्यानुपष्टम्भकत्वात् । क्रतुरूपेति सम्प्रदायमतमेवावलम्ब्य विशेषाभिप्रायेणेति गतेरेव वक्तव्यत्वाच्च । न च प्रलये प्रतिभातपरावरत्वोक्तेस्तस्य मनोवृत्त्युपरमरूपसुप्त्ययोग इति वाच्यम् । तदनुपरमेणैव तदुपपत्तिः । विस्तरस्तु तत्त्वनिर्णयटीकास्थस्वापं प्रापयतीत्येतदुपपादनावसरे अस्माभिर्निरूपितः । युक्तानि ह्यभिन्नानीति पाठः । आगमार्थः शोध्यः ।

स०व्र०— भवन्ति चात्रागमा इति । 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत' इत्यादय इति शेषः ।

॥ इति मनसः स्वरूपकथनं सोपपत्तिकम् ॥

॥ इति प्रज्ञावासनयोः कार्यकारणसम्बन्धं विहाय मनोपादानकत्वकथने कारणविशेषप्रदर्शनम् ॥

॥ इति मायाशब्दार्थैकदेशप्रज्ञायास्तल्लक्ष्यवासनायाश्च सम्बन्धकथनं सोपपत्तिकम् ॥

* * *

॥ अथ 'मायामात्रं तु कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत-
'कात्स्न्येंनानभिव्यक्तत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् ॥

२४९ **सु०—** कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति व्याख्याति **मनोविकारा इति** ।

अनु०— मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते ।
स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् ।

यद्यस्मात्स्वाप्ना विषया मनोजन्यवासनाविकारा अत एव हि **ते बाह्यवत्** स्थूलाः **न भवन्ति,** संवृते देशेऽवकाशानर्हा न भवन्ति । **तेषां तथा बाह्यवत् क्वचित् स्पष्टता** बाह्यार्थक्रियाकारिता **नास्ति** ।

यद्वा यस्मात्ते बाह्यवत् स्थूला न भवन्ति तथा तेषां क्वचित् स्पष्टता नास्ति अतः **स्वाप्ना विषया मनोविकारा** इति योजना । यथा चैतत्तथोक्तं पुरस्तात् ।

परि०— मनोविकारा इत्येतत्परम्परयेत्युपेत्य व्याचष्टे **मनोजन्येति** । अनुभवोत्पन्नेति योज्यम् । उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन योजनान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **पुरस्तादिति** । 'वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न चे'त्यादिग्रन्थव्याख्यावसर इति भावः ।

यादु०— **पुरस्तादिति** । 'वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न चे'त्येतद्व्याख्यावसर इत्यर्थः ।

वं०प०— **यद्वेति** । यच्छब्दस्य मनोविकारा इत्यनेन सम्बन्धं कृत्वा वह्निमत्त्वादेव धूमवत्त्वमित्यादाविव स्थूलत्वाभावस्पष्टत्वाभावयोर्मनोविकारित्वे हेतुत्वं लभ्यत इति पूर्वं व्याख्यातम् । इदानीं तु यस्माद्धूमवानतो वह्निमानितिवद्यच्छब्दस्य स्थूलत्वाभावस्पष्टत्वाभावरूपहेतुभ्यामेव सम्बन्धं कृत्वा मनोविकारित्वमेव स्पष्टं साध्यमिति व्याख्यायत इति भेदः । प्रमेयं त्वेकमेवेति ज्ञातव्यम् । **पुरस्तात्** 'वासनास्सर्ववस्तूनामि'त्यादिना ।

शे०चं०— ननु सूत्रकृता कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वेन स्वाप्नार्थानां मनोविकारत्वस्य साधितत्वाद्भाष्यकारेणापि तथैव साधनं कर्तव्यम् । तत्कथं मनोविकारत्वेन कात्स्न्येंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्य साधनमित्यतोऽत्र भाष्ये न यथाश्रुत एव साध्यसाधनभावोऽभिमतः । किन्तु वह्निमानेव धूमवानित्यादिवत्सूत्रानुसारेणैवेत्याशयेन व्याचष्टे **यद्यस्मादिति** । सूत्रभाष्ययोरैकार्थ्याय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **पुरस्तादिति** । 'जाग्रद्वत्स्पष्टता न चे' त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— व्यक्तस्वरूपत्वेन स्वप्नार्थनामिति पाठः । **तत्कथं मनोविकारत्वेनेति** । 'मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यदि'त्यन्तेन यद्यस्मान्मनोविकाराः स्वाप्नविषयास्तस्मादित्यर्थलाभेन बाह्यवन्न त इत्याद्युक्त-कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वं प्रति मनोविकारत्वस्य हेतुत्वमुक्तानुव्याख्यानेन लभ्यत इति भावः । **वह्निमानेवेति** । तत्र यो धूमवानसौ वह्निमानिति व्याप्तेः सद्भावेऽपि वह्निमानेव धूमवानित्यनेन धूमवति वह्न्यभावो नास्तीति प्रतिपादनमुखेन यो धूमवानित्यादिव्याप्तिरेवोक्ता भवति तद्वन्मनोविकारत्वादेव बाह्यविलक्षणा इति प्रतिपादना-न्मनोविकारत्वाभावे कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्य अभावलाभात् व्यभिचाराभावसिद्ध्या कात्स्न्र्येनानभि-व्यक्तस्वरूपत्वेनैव मनोविकारत्वसाधनलाभः । अत एव मूले अत एवेत्येवकारान्तर्भावेन योजनमिति भावः । **ऐकार्थ्यायेति** । प्रागर्थत ऐक्यार्थम् । अत्र पक्षे मुख्य एव तदिति भावः । **पक्षान्तरमिति** । यच्छब्दस्य मनो-विकारत्वसम्बन्धरूपपूर्वपक्षाद्यस्माद्बाह्यवन्न त इत्येव बाह्यविलक्षणत्वादिना तस्य सम्बन्धरूपपक्षान्तरमित्यर्थः ।

।। इति 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इतिसूत्रगत-
'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् ।।

* * *

।। अथ 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपतवात्' इतिसूत्रगत-
'अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् ।।

२५० **सु०—** ननु (च) स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेश्वरमधातुविसर्गादिबाह्यार्थक्रियाकारिता-दर्शनाद्भागासिद्धिरित्यत आह **क्वचिदिति** ।

अनु०— क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे

ते स्वाप्ना विषयाः **क्वचित्स्पष्टा अपि स्यु**रेव । तथाऽपि तदतिरिक्तपक्षीकरणेनादोष इति भावः । एवं तर्हि तस्यांशस्य वासनामयत्वं न स्यादित्यत आह **वासनेति** ।

वासना मानसी च सा ।।

सा च मानसी वासना सिद्धा । अस्पष्टताऽभावेऽप्यस्थूलत्वस्य सत्त्वादिति भावः । अत एव सौत्रो हेतुर्द्वेधा व्याख्यातः ।

परि०— **भागासिद्धिरिति** । 'अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादि'ति सौत्रहेतोरिति भावः । 'स्युष्टे' इत्यत्र षत्वादिनिर्वाहस्तु 'अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे' इत्यत्र दर्शित इति भावः ।। **द्वेधेति** । 'बाह्यवन्न ते

स्थूला भवन्ती'ति ग्रन्थेन बाह्यार्थक्रियाकारित्वाभावात् संवृते देशेऽवकाशानर्हत्वाभावादित्येवं-रूपेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति हेतुर्द्वेधा व्याख्यात इत्यर्थः ।

गु०दी०— द्वेधा व्याख्यात इत्यत्र बहुषु कात्स्न्र्येन स्पष्टतया स्थूलतया चाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावः, क्वचित् बाह्यार्थक्रियायाः कात्स्न्र्येन स्थूलतया अभिव्यक्तस्वरूपत्वाभाव इति द्वेधा व्याख्यातं भाष्यकृतेत्यर्थः ।

वं०प०— भागासिद्धिरिति । स्वाप्नाः पदार्थाः वासनोपादकाः कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । बाह्यार्थक्रियाकारित्वाभावात् । अस्पष्टत्वादिति यावत् । तथा चास्य हेतोः स्वाप्नपदार्थैकदेशे स्वाप्नकामिनी-सम्भोगादावसिद्धिरित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । तथा च कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यस्यास्पष्टत्वं यदाऽर्थ-स्तदा कामिनीसम्भोगादिव्यतिरिक्तस्वाप्नपदार्थः पक्षीक्रियत इत्यर्थः । **तस्यांशस्य** स्वाप्नकामिनीसम्भोगादि-रूपस्य । ननु तस्य वासनामयत्वादिसाधकहेत्वभाव इति चेत् तत्राह **अस्पष्टतेति** ।

शे०चं०— तर्हि भागासिद्धिः स्यादित्यत आह **तथाऽपीति** ॥ (**द्वेधेति** । 'बाह्यवन्न ते स्थूला भवन्तीति' ग्रन्थेन बाह्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्संवृतदेशेऽनर्हत्वाभावादित्येवंरूपेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति द्वेधा व्याख्यात इत्यर्थः । ननु स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेर्वासनामयत्वसाधकमस्थूलत्वमुत्सूत्रितमिति चेत् तत्राह **अत एवेति** । उत्सूत्रत्वपरिहाराय **द्वेधेति** । यद्वाह्यवन्न ते स्थूला भवन्ति । तथा तासां स्पष्टता नेति द्वेधेत्यर्थः ॥)

वा०र०— 'क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे' इत्यनुव्याख्याने स्युष्ट इत्येतदन्यापेक्षा यदि स्युष्ट इतिवत् सुषामादित्वेनोपपादनीयमिति भावेन मूलकृता नोपपादितम् । **ननु च स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेरित्यादि** । एतन्मूले स्वाप्नकामिन्यादीनामर्थक्रियाकारित्वे शङ्कितस्वाप्नविषयाः क्वचित्स्पष्टा अपि स्युरेवेति स्वाप्नार्थाना-मेवार्थक्रियाकारित्वं स्पष्टमुक्तम् । तदेतदनुसन्धानाभावेनैव एवमन्यदप्यूहनीयमित्येतज्जिज्ञासाधिकरणीयमूल-व्याख्यानावसरे चरमस्वाप्नकामिनीज्ञानस्यैव चरमधातूत्सर्गसाधकत्वमित्यन्यथाख्यातावुक्तमिति तन्नादरणीयम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वाप्नकामिन्यादिज्ञानमेवार्थक्रियाकारीत्युपपत्तेरिति न्यायामृतं त्वङ्गीकारवादत्वेनोपपद्यते । अत एव स्वप्नस्य च मन्मते सत्यत्वादिति पूर्ववाक्ये स्वप्नसत्यत्वं स्वमतत्वेनोक्तमिति न तत्परस्य साधक-मित्यादि वाक्यार्थविनोदे द्रष्टव्यम् ।

चषकः— सौत्रहेतुरिति । सूत्रघटकपदबोध्यो हेतुरित्यर्थः ॥ ३-२-१ ॥

॥ इति 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपतवात्' इतिसूत्रगत-
'अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यंशव्याख्यानम् ॥

॥ इति सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानहेयताव्युत्पादनस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वहेतुनाऽसङ्गतिपरिहार इत्याशयेन स्वमतोक्तसूत्रार्थविवरणम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तातिदेशादिना उक्तान्यव्याख्यानांशानामपि निरसनम् ॥

२५१ **सु०— तदनेन 'देशकालनिमित्तसम्पत्तिः स्वप्ने नास्ती'ति यदुक्तं तद्वासनामयोक्त्या निरस्तम्।**

अत एव सृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमपास्तम्।

प्राज्ञस्य निर्मातृत्वं च न वृथा त्याज्यम्।

स्वयं विहृत्येत्याद्यपीश्वरविषयमन्यत्र व्याख्यातम्।

स्वप्ननिर्माणे शुभाशुभयोगापत्तिरिति चासङ्गतम्, व्याप्त्यभावात्।

जीवस्य ब्रह्मभावोपदेश इति च सार्वज्ञादेः पारमार्थिकत्वसमर्थनादयुक्तम्।

वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनं च तत्सत्यत्वोपपादनात् निरस्तम्॥ ३-२-१ ॥

परि०— इति यदुक्तमिति। अपव्याख्यानानुवादप्रस्ताव उक्तं इत्यर्थः॥ **अन्यत्रेति**। बृहद्भाष्ये षष्ठाध्याय इति भावः। अपव्याख्यानुवादावसरे 'अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवानि'त्यनूदितं निराह **स्वप्ननिर्माणेत्यादिना**। प्राज्ञस्य स्वप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वप्नसूचितशुभाशुभयोगः स्यादित्यापादनमसङ्गतम्। लोके पुष्पवर्षरुधिरवर्षनिर्मातृषु देवेषु तदभावादिति भावः॥ **पारमार्थिकत्वसमर्थनादिति**। पृथगुपदेशादित्यधिकरणानुव्याख्यान इति भावः। **तत्सत्यत्वेति**। अत्रैव प्रकरणे पूर्वत्र च ग्रन्थेषु सत्यत्वोपपादनादित्यर्थः।

गु०दी०— स्वाप्ननिर्माणेन शुभाशुभयोगापत्तिरिति चासङ्गतमित्यस्य स्वाप्नपदार्थान् प्राज्ञ एव निर्माय जीवाय प्रदर्शयति चेत् निर्मातुः प्राज्ञस्य स्वाप्नदर्शननिमित्तशुभाशुभयोगः कथं स्यात् 'स्त्रियं स्वप्ने अभिपश्यती'त्यादिना प्राज्ञनिर्मितपदार्थद्रष्टुर्जीवस्यैव शुभाशुभयोगः कथ्यते। एवं च निर्मातुः प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगकथनं कथं नासङ्गतम्। अन्यथा ईश्वरनिर्मितपरदारस्पर्शादिनिमित्तपापमपि ईश्वरस्यैव स्यात्। ईश्वरनिर्मितवायसाद्यपशकुननिमित्तानिष्टमपि तस्यैव स्यादिति भावः॥ ३। २। १॥

यादु०— अन्यत्रेति। बृहदारण्यकभाष्य इत्यर्थः। 'अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवानि'त्यादिनोक्तं तात्पर्यतोऽनूद्य दूषयति **स्वाप्ननिर्माण इति**। 'प्राज्ञस्य स्वाप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वाप्नपदार्थ-

सूचितशुभाशुभयोगप्रसङ्गः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवकल्प्यत' इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । मृदङ्गबोम्बारवादिनिर्मातृषु तत्सूचितशुभाशुभयोगाभावस्य सत्त्वेन यो यन्निर्माता स तत्सूचितशुभाशुभयोगवानिति व्याप्त्यभावादित्यर्थः ॥ ३-२-१ ॥

वं०प०— ननु स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेर्वासनामयत्वसाधकमस्थूलत्वमुत्सूत्रितमिति चेत्तत्राह **अत एवेति** । उत्सूत्रितत्वपरिहाराय **द्वेधेति** । यद्वाह्यवन्न ते स्थूला भवन्ति । तथा तासां स्पष्टता नेति द्वेधा इत्यर्थः ॥ **भाक्तत्ववर्णनमिति** । सुप्तो हीत्यादिनेति शेषः ॥ ३-२-१ ॥

शे०चं०— सृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमिति । सुप्तो हि स्वप्रदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतत्वात् रथादीनां कर्तोच्यते इत्येवं भाक्तत्ववर्णनमित्यर्थः । ननु श्रुत्यन्तरे 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषे'ति जीवव्यापारश्रवणादेव प्राज्ञस्य निर्मातृत्वपरित्याग इति न तन्निर्मितत्वमित्यत आह **स्वयं विहृत्येति** । **अन्यत्र** बृहारण्यकभाष्ये ॥ **स्वप्ननिर्माण इति** । 'प्राज्ञस्य स्वप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वाप्नपदार्थसूचितशुभाशुभयोगप्रसङ्गः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवकल्पते' इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यो यस्य कर्ता स तत्कृतशुभाशुभयुक्त इति व्याप्तौ विष्टिगृहीतपुरुषेषु व्यभिचारादित्यर्थः । 'जीवस्य तदेव शुक्रमिति वाक्ये शेषे जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणविरोध' इत्युक्तं दूषयति **जीवस्येति। पारमार्थिकत्वसमर्थनादिति** । 'मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणते' त्यादिनेति शेषः । 'वियदादिप्रपञ्चोऽप्यसत्य एवेत्युक्तमारम्भणाधिकरणे' इत्युक्तं दूषयति **वियदादीति** ॥ **तत्सत्यत्वोपपादनादिति** । जिज्ञासासूत्रादाविति शेषः ॥ ३-२-१ ॥

वा०र०— बृहदारण्यकभाष्य इति । षष्ठेऽध्याये ज्योतिर्ब्राह्मणे इति शेषः । 'स यत्र प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रमुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती'त्यत्र प्रकरणे प्रस्वपितीति स्वाप्नकर्तृत्वलिङ्गबलाज्जीव एव प्रतिपाद्योऽवगम्यत इति 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यादिकं कथं विष्णुपरत्वेन व्याख्यायत इत्याशङ्कापरिहाराय 'स्वापयत्येनमिति सः स्वपितीत्युच्यते हरिः । आनन्दपापलोकादेर्दर्शनं स्वप्नसुप्तयोः । अपि विष्णोः सदैवास्ति न जीवस्य कथञ्चन । अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु । ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्र यत् । न हि जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम् । अतः स नैव जीवोऽयं सर्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् । स्वप्नेऽन्तरिक्षे स्वर्गे वा न रथाद्याः पुरा स्थिताः । तदैव तत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीते हरिः स्वयमि'त्यादि महामीमांसायाम् ।

जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात् कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः । न च जीवः 'समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति सुखदुःखविशेषितत्वात्' इत्यादिना 'तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेने'त्यन्तग्रन्थेन 'स्वयं विहृत्ये'त्यादिकं ईश्वरविषयतया बृहदारण्यकभाष्ये व्याख्यातमित्यर्थ इत्यन्यत्रेत्येतद्बृहदारण्यकभाष्य इति व्याकुर्वतष्टीकाकारस्याभिप्रेतोऽर्थ इति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । उक्तभाष्यपर्यालोचनया स यत्र प्रस्वपितीत्यतःप्राक् 'तस्मिन्सन्ध्ये

स्थाने तिष्ठन्ति'त्यादिनोक्तस्य पृथिवीस्वर्गरूपस्थानद्वयपापानन्दानां दर्शनस्य स्वयं विहृत्येत्याद्युत्तरवाक्योक्तस्य स्वातन्त्र्येण द्रष्टृत्वरूपस्वयंज्योतिष्ट्वस्य च जीवेऽसम्भवात् पूर्वखण्डे उक्तस्य 'समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरती'त्युक्तसमानत्वस्य सुखदुःखविशेषवति जीवेऽसम्भवात् न जीवोऽत्र स्वपितीत्यादिनोच्यते । किन्तु भगवत एव सूक्ष्मदृत्त्वेनानन्दपापलोकादिद्रष्टृत्वसम्भवात् समानत्वात् 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा' इत्यादौ विवाहशब्दोक्तपाणिग्रहणं कारयित्वेत्यादिरूपेणान्तर्णीतणिच्त्वेनोपपत्तिवत् स्वापयतीत्यादिरूपेणान्तर्णीतणिचमाश्रित्य 'स्वपिति ज्ञायमानः' इत्यादिनोक्तधर्मवत्त्वस्यापि सम्भवाद्भगवानेवोच्यत इत्यादिकं गम्यत इति द्रष्टव्यम् । तदेतद्बहु वक्तव्यं भवतीति टीकाकृता विशिष्य न व्याख्यातम् । व्याप्त्यभावादितीति प्रतीकमुपादेयम् ।

स०व्र०— व्याप्त्यभावादिति । यो यस्य कर्ता स तत्कृतशुभाशुभयुक्त इति व्याप्त्यभावात् । विष्टिगृहीतपुरुषे शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेऽपि तत्कृतशुभाशुभयोगाभावादित्यर्थः ॥ ३-२-१ ॥

॥ इति उक्तातिदेशादिना उक्तान्यव्याख्यानांशानामपि निरसनम् ॥

॥ इति सन्ध्य(स्वप्न)धिकरणम् ॥

★ ★ ★

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् – १८ – तृतीयाध्यायः

प्रकाशनम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः